Пролетарии от всички страни, съединявайте се!

МАРКС ЕНГЕЛС

СЪЧИНЕНИЯ

ИЗДАТЕЛСТВО
НА БЪЛГАРСКАТА КОМУНИСТИЧЕСКА ПАРТИЯ
СОФИЯ 1957

МАРКС
ЕНГЕЛС

ТОМ

2

*Материалите, включени в настоящото издание,
са преведени от руски и сверени със съответните оригинали*

К. МАРКС
Ф. ЭНГЕЛЬС
Сочинения
Издание второе
Государственное издательство
политической литературы

ПРЕДГОВОР

Вторият том от Съчиненията на К. Маркс и Ф. Енгелс съдържа произведенията, написани от септември 1844 до февруари 1846 г.

В края на август 1844 г. в Париж става срещата на Маркс и Енгелс, която слага началото на тяхната творческа дружба във всички области на теоретическата и практическата революционна дейност. Маркс и Енгелс били завършили по това време прехода от идеализма към материализма и от революционния демократизъм към комунизма. Произведенията, които влизат в настоящия том, отразяват процеса на по-нататъшното формиране на техния революционно-материалистически мироглед.

Томът започва с първия съвместен труд на К. Маркс и Ф. Енгелс „Светото семейство, или Критика на критическата критика. Против Бруно Бауер и компания". В това полемично произведение Маркс и Енгелс се проявяват като воинствуващи материалисти, подлагайки на съкрушителна критика субективистките възгледи на младохегелианците. Маркс и Енгелс също така критикуват тук идеалистическата философия на самия Хегел; като отдават дължимото на рационалното в диалектиката на Хегел, те критикуват мистифициращата страна на тази диалектика.

В „Светото семейство" са формулирани редица извънредно важни положения на диалектическия и историческия материализъм. В този труд Маркс вече се доближава до основната идея на историческия материализъм за решаващата роля на начина на производство в развитието на обществото. Като опровергават идеалистическите възгледи върху историята, които са господствували по-рано, Маркс и Енгелс доказват, че сами по себе си прогресивните идеи могат да изведат обществото само извън обсега на идеите на стария строй,

че „за осъществяването на идеите са необходими хора, които да употребят практическа сила (виж настоящия том, стр. 129). Огромно значение има издигнатото в „Светото семейство“ положение, че масата — народът — е действителният творец на историята на човечеството. Маркс и Енгелс сочат, че колкото по-широк и по-дълбок е извършващият се в обществото преврат, толкова по-многочислени са масите, които извършват този преврат. Ленин особено подчертаваше значението на тази мисъл, характеризирайки я като едно от най-дълбоките и най-важните положения на историческия материализъм.

В „Светото семейство“ се съдържа почти формиралият се възглед върху световноисторическата роля на пролетариата като класа, който по силата на своето положение при капитализма „може и трябва да освободи сам себе си“ и в същото време да унищожи всички нечовешки жизнени условия на буржоазното общество, защото пролетариатът „не напразно минава суровата, но закаляваща школа на *труда*. Въпросът не е в това, в какво в даден момент *вижда* своята цел един или друг пролетарий или дори целият пролетариат. Въпросът е в това, *що е пролетариатът всъщност* и какво той, съобразно с това свое *битие*, исторически ще бъде принуден да върши“ (стр. 39).

Голямо значение има разделът „Критическо сражение с френския материализъм“, в който Маркс, давайки кратък очерк на развитието на материализма в западноевропейската философия, показва, че комунизмът е логически извод от материалистическата философия.

„Светото семейство“ е написано под значителното влияние на материалистическите възгледи на Л. Фойербах, който изиграл голяма роля за преминаването на Маркс и Енгелс от идеализма към материализма; същевременно в този труд вече се съдържат елементи на онази критика на метафизическия и съзерцателен материализъм на Фойербах, която Маркс даде през пролетта на 1845 г. в „Тезиси за Фойербах“. По-късно Енгелс, определяйки мястото на „Светото семейство“ в историята на марксизма, писа: „Трябваше да бъде заменен култът на абстрактния човек, това ядро на новата религия на Фойербах, с наука за действителните хора и тяхното историческо развитие. Това по-нататъшно развитие на Фойербаховото гледище, излизащо извън рамките на философията на Фойербах, бе започнато от Маркс в 1845 г. в книгата „Светото семейство““ (Ф. Енгелс. „Лудвиг Фойербах и краят на класическата немска философия“).

В „Светото семейство“ са формулирани някои изходни положения на марксистката политическа икономия. За разлика от социали-

стите-утописти Маркс обосновава обективната неизбежност на победата на комунизма с това, че в своето икономическо движение частната собственост сама се тласка към гибел.

В тома влиза произведението на Ф. Енгелс „Положението на работническата класа в Англия“, което Ленин отнася към най-добрите произведения на световната социалистическа литература. Както посочваше по-късно самият автор — това е ранно произведение, което отразява един от първите етапи на формирането на марксизма. Като изследва икономическия и политическия строй на Англия, Енгелс разкрива въз основа на примера на тази най-развита по онова време страна редица закономерности на капиталистическото производство. Той разкрива цялата дълбочина на промишления преврат, който обуслови появяването на фабричния пролетариат, и подчертава непримиримостта на интересите на работниците и капиталистите; Енгелс доказва, че колкото повече се разширява капиталистическото производство, толкова по-неизбежни са при капитализма образуването на промишлена резервна армия от безработни, периодичното повтаряне на икономическите кризи и засилването на експлоатацията на работническата класа и трудещите се. По думите на Ленин книгата на Енгелс бе „ужасно обвинение срещу капитализма и буржоазията“. Като описва непоносимо тежките условия на живота и труда на работниците в Англия, Енгелс показва, че самото положение на пролетариата неизбежно го тласка на борба за своето освобождение, за събарянето на капиталистическия строй. Енгелс вижда в класовата борба на пролетариата могъща сила на историческото развитие и критикува английските социалисти-оуенисти за това, че проповядват всеобща любов и братство. Като обобщава опита на английското работническо движение, Енгелс стига до извода, че стачките и съюзите, представлявайки активно средство за организиране и възпитаване на работническата класа, все пак са безсилни да я освободят от наемното робство. Високо оценявайки чартизма като първо самостоятелно политическо движение на пролетариата, Енгелс все пак критикува чартистите заради ограничеността на техните цели и издига извънредно важното теоретическо положение за необходимостта от съединяване на чартизма със социализма.

Влизащите в тома трудове на Ф. Енгелс „Бързи успехи на комунизма в Германия“ и „Елберфелдски речи“ представляват значителен интерес, макар и да носят следи от неизживяното още влияние на философско-етическите възгледи на Фойербах. Тези произведения съдържат ценен биографичен материал за Маркс и Енгелс и отразяват голямата агитационна и организаторска работа, извършена от Енгелс в Рейнската провинция през зимата на 1844—1845 г. Като характеризира обстановката, в която е работел Енгелс през

това време, Ленин пише, че симпатизирането на комунистическите идеи било тогава в Германия форма на изразяване на опозиционни настроения против правителството, поради което значителна част от участниците в движението били всъщност благонамерени буржоа. „И в тази обстановка сред необятното количество от всякакви лъжесоциалистически направления и фракции Енгелс успява да си пробива път към *пролетарския* социализъм...“ (В. И. Ленин. Съчинения, т. 19, стр. 505 [Бълг. изд., стр. 559]).

След преместването на Енгелс в Брюксел през април 1845 г. основоположниците на марксизма продължават съвместно разработването на своите нови възгледи, предприемайки едновременно стъпки за пропагандирането им в печата и за установяване на връзки с представителите на международното пролетарско и демократическо движение. Със статията „Неотдавнашната касапница в Лайпциг. — Работническото движение в Германия“, написана през септември 1845 г., започва системното сътрудничество на Ф. Енгелс във вестник „Northern Star“, орган на английските чартисти, с революционното крило на които Маркс и Енгелс установяват здрави връзки през време на своето пребиваване в Англия през лятото на 1845 г.

В серията статии на Ф. Енгелс „Положението в Германия“, написани за същия вестник, се прави анализ на класовата структура на германското общество и е показано влиянието на френската буржоазна революция от края на XVIII век върху развитието на Германия. Енгелс изпъква тук като последователен борец за единна демократична Германия, той бичува реакционните порядки в германските държави, на първо място Прусия, надмощието на военщината и чиновниците, деспотизма на големите и малките князе. Същевременно Енгелс разкрива класовата същност на буржоазния либерализъм и дава остра критика на ограничеността на буржоазната демокрация.

В написаните от Енгелс увод и заключение към „Откъс из Фурие за търговията“ е дадена оценка на Фурие като един от най-видните представители на критическо-утопичния социализъм. В статията „Празненство на нациите в Лондон“ Ф. Енгелс провъзгласява общността на интересите на пролетариите от всички страни и разобличава буржоазния космополитизъм. Тези две работи, както и „Заявлението“ на К. Маркс от 18 януари 1846 г., представляват голям интерес като първи публикации на основоположниците на марксизма против „истинските социалисти“, чиито еснафски псевдосоциалистически възгледи бяха сериозна спънка за развитието на революционното пролетарско и демократическо движение в Германия. За да подготвят почвата за създаване на пролетарска партия, Маркс и Енгелс основаха през януари 1846 г. в Брюксел Комунистическия

кореспондентски комитет, който имаше за цел да сплоти идейно и организационно революционните комунисти и прогресивните работници в Германия и другите страни и да води борба против чуждите на пролетариата направления в работническото движение.

Трудовете, влезли във втория том от Съчиненията, се отнасят до период, когато процесът на формирането на марксизма не беше още завършен. Това се е отразило и върху употребяваната от Маркс и Енгелс терминология. Научната марксистка терминология се изработваше и уточняваше от Маркс и Енгелс постепенно, с формирането и по-нататъшното развитие на тяхното учение.

Институт по марксизъм-ленинизъм
при ЦК на КПСС

К. МАРКС
Ф. ЕНГЕЛС

СЕПТЕМВРИ 1844 — ФЕВРУАРИ 1846

К. МАРКС и Ф. ЕНГЕЛС

СВЕТОТО СЕМЕЙСТВО,

или

КРИТИКА НА КРИТИЧЕСКАТА КРИТИКА

ПРОТИВ БРУНО БАУЕР и КОМПАНИЯ[1]

Написано от К. Маркс и Ф. Енгелс през септември—ноември 1844 г.

Напечатано в отделна книга във Франкфурт на Майн през 1845 г.

Подпис: Фридрих Енгелс и Карл Маркс

Печата се по текста на изданието от 1845 г.

Превод от немски

Die heilige Familie,

oder

Kritik

der

kritischen Kritik.

Gegen Bruno Bauer & Consorten.

Von

Friedrich Engels und Karl Marx.

Frankfurt a. M.

Literarische Anstalt.

(J. Rütten.)

1 8 4 5.

Заглавната страница на
първото издание на „Светото семейство“

ПРЕДГОВОР

В Германия *реалният хуманизъм* няма по-опасен враг от *спиритуализма*, или *спекулативния идеализъм*, който на мястото на *действителния индивидуален човек* поставя *„самосъзнанието"*, или *„духа"*, и заедно с евангелиста учи: „Духът е животворящ, а плътта е немощна." От само себе си се разбира, че този безплътен дух притежава духовни, умствени сили само във въображението си. Онова в *Бауеровата* критика, против което ние водим борба, е именно *карикатурно* възпроизвеждащата се *спекулация*. Ние виждаме в нея най-завършения израз на *християнско-германския* принцип, който прави своя последен опит — да се утвърди посредством превръщането на самата *„критика"* в трансцендентна сила.

Нашето изложение е посветено предимно на „Allgemeine Literatur-Zeitung"[2] на *Бруно Бауер* — ние имахме първите му осем броя — защото в него Бауеровата критика и заедно с нея цялата безсмислица на *немската спекулация въобще* са достигнали своята най-висока точка. Критическата критика (критиката, давана в „Literatur-Zeitung") е толкова по-поучителна, колкото повече довежда до явна комедия изопачаването на действителността чрез философията. — За пример могат да служат *Фаухер* и *Шелига*. — „Literatur-Zeitung" поднася такъв материал, въз основа на чийто разбор може да се помогне и на по-широката публика да си изясни илюзиите на спекулативната философия. Това е и целта на нашата работа.

Нашият начин на излагане на предмета е обусловен естествено от *характера на самия предмет*. Критическата критика стои във всяко отношение *под* равнището, което немското теоретическо развитие е вече достигнало. Ето защо, ако ние не влизаме *тук* в по-нататъшно

обсъждане на самото това развитие — за оправдание ни служи естеството на занимаващия ни предмет.

Нещо повече: критическата критика ни принуждава просто да й противопоставяме добитите вече резултати *като такива*.

Ето защо освен в предлагания полемичен труд в самостоятелни произведения ние ще изложим — разбира се, всеки от нас поотделно — нашите положителни възгледи и с това нашето положително гледище по отношение на най-новите философски и социални доктрини.

Париж, септември 1844 г.

Енгелс. Маркс

Глава първа

КРИТИЧЕСКАТА КРИТИКА В ОБРАЗА НА МАЙСТОР-КНИГОВЕЗЕЦ, или КРИТИЧЕСКАТА КРИТИКА В ЛИЦЕТО НА г. РАЙХАРДТ

Критическата критика, колкото и да си въобразява, че се е издигнала високо над масата, чувствува все пак безгранично състрадание към тази последната. И ето критиката обикнала масата до такава степен, че изпратила на земята своя единороден син, та всички, които вярват в него, да не загинат, а да придобият критически живот. Критиката сама става маса и пребивава сред нас и ние виждаме нейното величие, подобно на величието на единородния син на небесния отец. А именно, критиката става социалистическа и говори за „съчинения върху пауперизма"[3]. Тя не вижда никакво кощунство в това, да се уподобява на бога: тя отчуждава самата себе си, приема образа на майстор-книговезец и изпада до безсмислицата, и още каква! — до критическата безсмислица на чужди езици. Тя — чиято небесна девствена чистота се ужасява от допира с грешната прокажена маса — превъзмогва себе си до такава степен, че се запознава със съчиненията на *„Бодз"* * и с *„всички* литературни първоизточници върху пауперизма" и „в течение на много години следва стъпка по стъпка болестта на века". Тя се отказва да пише за учените специалисти, тя пише за широката публика, отстранява всички необикновени изрази, всякаква „латинска премъдрост, всякакъв цехов жаргон". Всичко това тя отстранява от писанията на *другите,* защото би било преголямо искане да се очаква от нея тя самата да се подчини на „тази административна регламентация". Но тя прави отчасти даже и това. Тя се отказва с изумителна лекота, ако не от самите думи, то от тяхното съдържание — и кой ще се осмели да

* — Изопачен от Райхардт псевдоним на Чарлз Дикенс — „Боз". *Ред.*

я упрекне, че употребява „цялата тази огромна купчина от непонятни чужди думи", когато тя самата чрез системното проявяване на своята самобитност потвърждава само извода, че и за самата нея тези думи са останали непонятни?

Ето някои образци от това системно проявяване:

„Поради това *институциите на просията* са ужас за тях."

„Едно учение за отговорността, в което всяко движение на *човешката мисъл става изображение на жената на Лот.*"

„Върху ключовия камък на свода на това действително *богато с убеденост изкусно построение.*"

„Ето главното съдържание на политическото завещание на Щайн, което този велик държавник, още преди да напусне действителната служба, връчи на правителството *и на всички негови трудове.*"

„Този народ по онова време не притежаваше *още никакви измерения* за една толкова широка свобода."

„С достатъчна увереност *парламентирайки* в заключителните редове на своето публицистично произведение, че липсва още само доверие."

„На високодържавния, достоен за истински мъж, издигащ се над рутината и малодушния страх, образован въз основа на историята и откърмен с живото съзерцание на чуждестранния публично-държавен живот разсъдък."

„Възпитанието на всеобщо национално благосъстояние."

„Свободата лежеше мъртва *в гърдите на пруското призвание на народите* под контрола на властите."

„*Народноорганическа* публицистика."

„На народа, комуто дори г. Брюгеман издава *официално свидетелство за неговото пълнолетие.*"

„Доста рязко противоречие спрямо останалите *определености,* изказани в произведението върху специалните призвания на народа."

„Гнусното користолюбие разрушава бързо всички *химери на националната воля.*"

„Страстта към бързо обогатяване и т. н. — ето духа, от който бе проникнато отначало докрай времето на Реставрацията и който с *достатъчна доза индиферентност се присъедини* към новото време."

„Смътната представа за политическо значение, присъща на *земеделската пруска националност, се основава на спомена за една велика история.*"

„Антипатията изчезна и премина в състояние на пълна екзалтация."

„При този изумителен преход всеки по своему *излагаше* още своето особено *желание.*"

„Катехизис с миропомазана Соломонова реч, думите на който подобно на гълъб — цирп! цирп! — меко се издигат в сферата на патоса и *гръмоподобните аспекти.*"

„Целият *дилетантизъм на едно тридесет и пет годишно пренебрежение.*"

„Прекалено *резките проклятия,* които изсипваше върху главите на гражданите един от предишните градски управници, биха могли да бъдат приети със спокойствието на духа, свойствено на нашите представители, ако схващането на Бенда за градския устав от 1808 г. не страдаше от *мюсюлманска афектация на понятията* за същността и приложението на градския устав."

На стилистическата смелост у г. Райхардт навред съответствува смелостта на самия ход на мисълта. Той прави преходи като следните:

„Г-н Брюгеман ... 1843 г. ... държавна теория ... всеки честен човек. .. голямата скромност на нашите социалисти ... естествени чудеса ... изисквания, които трябва да бъдат поставени на Германия... свръхестествени чудеса... Абрахам ... Филаделфия ... манна ... хлебар ... но *тъй като* ние говорим за *чудеса, то Наполеон* донесе“ ... и т. н.

Запознали се с тези образци, ние вече не ще се учудваме, че критическата критика ни дава и „разяснение“ на една мисъл, на която тя самата приписва „популярен начин на изразяване“. Защото тя „въоръжава своите очи с органическа сила, способна да проникне през хаоса“. И тук трябва да се каже, че след това дори „популярният начин на изразяване“ не може да остава непонятен за критическата критика. Тя схваща, че пътят на литератора по необходимост трябва да остава крив, щом субектът, който тръгва по този път, е недостатъчно силен, за да го изправи; и поради това тя напълно естествено приписва на писателя „математически операции“.

От само себе си се разбира — и историята, която доказва всичко, което се разбира от само себе си, доказва също и това, — че критиката става маса, не за да остане маса, а за да избави масата от нейната масова масовост, т. е. да издигне популярния начин на изразяване на масата до критическия език на критическата критика. Когато критиката усвоява популярния език на масата и преработва този груб жаргон в мистическата премъдрост на критически критическата диалектика — за критиката това е именно най-ниското стъпало на унижението.

Глава втора

КРИТИЧЕСКАТА КРИТИКА КАТО „MÜHLEIGNER"[4], или КРИТИЧЕСКАТА КРИТИКА В ЛИЦЕТО НА г. ЖУЛ ФАУХЕР

След като критиката, изпаднала до безсмислицата на чужди езици, оказа най-съществени услуги на самосъзнанието и същевременно чрез това освободи света от пауперизма, тя изпада още до *безсмислица* в *практиката* и в *историята*. Тя овладява *„злободневните въпроси на английския живот"* и ни дава *очерк върху историята на английската промишленост*, отличаващ се с истинска *критичност*[5].

Самозадоволяващата се, съвършената и завършена в самата себе си критика не може, разбира се, да признава историята в оня вид, в който тя действително се е развивала, защото това би означавало признание на лошата маса в цялата ѝ масова масовост, докато всъщност се касае именно за избавяне на масата от тази масовост. Затова историята се освобождава от своята масовост и критиката, която се държи *свободно* по отношение на своя предмет, се провиква, обръщайки се към историята: *„Знай, че ти си била длъжна да протичаш така и така!"* Всички закони на критиката имат *обратна* сила: *преди* нейните декрети историята е протичала съвсем иначе, отколкото е протичала *след тях*. Затова именно масовата, така наречена *действителна* история се различава значително от *критическата* история, която се разгръща пред нашите очи в брой VII на „Literatur-Zeitung", като се почне от четвърта страница.

В масовата история не е имало *никакви фабрични градове* преди появяването на *фабрики*. А в критическата история — където синът ражда своя баща, както стана вече у *Хегел* — *Манчестер, Болтън* и *Престън* са процъфтяващи фабрични градове тогава, когато никой още не е и мислил за фабрики. В действителната история развитието на *памучната промишленост* води началото си главно от въвеждането на *Харгривсовата* джени и на *Аркрайтовата пре-*

дачна машина (ватер-машина) в производството, докато *Кромптъновата мюл-машина* е само усъвършенствуване на джени с помощта на новия принцип, открит от Аркрайт. Но критическата история умее да прави разлика: тя с пренебрежение отхвърля едностранчивостите на джени и на ватер-машината и увенчава мюл-машината като спекулативно тъждество на крайностите. В действителност с изобретяването на ватер-машината и на мюл-машината веднага бе открита възможността за *прилагане* при тези машини *силата на водата;* но критическата критика отделя един от друг смесените от грубата ръка на историята принципи и отнася това приложение, като нещо съвсем особено, към по-късно време. В действителност изобретяването на парната машина *предшествуваше* всички споменати по-горе изобретения; а в критиката парната машина като венец на цялото здание е същевременно и нещо *последно* по време.

В действителност *деловите връзки* между Ливерпул и Манчестер в тяхното съвременно значение бяха последица от износа на английски стоки; в критиката деловите връзки са негова *причина,* а деловите връзки и износът заедно — последица от близкото съседство на тези градове. В действителност почти всички стоки минават от Манчестер за континента през *Хъл,* а в критиката — през *Ливерпул.*

В действителност в английските фабрики съществуват всички *градации на работната заплата* — от $1^1/_2$ шилинга до 40 шилинга и повече; в критиката съществува само *един* размер на работната заплата — 11 шилинга. В действителност *машината* заменя *ръчната работа,* а в критиката тя заменя *мисленето.* В действителност в *Англия* се разрешава *обединяване* на работниците, което има за цел увеличение на работната заплата; а в критиката такова обединяване е забранено, защото, преди да си позволи нещо, масата трябва да поиска разрешение от критиката. В действителност *фабричната работа* е извънредно *уморителна* и причинява специфични болести (има дори цели медицински трудове върху тези болести); а в критиката „прекомерното напрежение не може да бъде пречка за работата, тъй като силата се доставя от машината“. В действителност машината е машина; а в критиката машината притежава *воля:* тъй като машината не почива, не може да почива и работникът и следователно той е подчинен на чужда воля.

Но това е още нищо. Критиката не може да се задоволи с *масовите партии* на Англия; тя създава нови партии, тя създава *„фабрична партия“,* за което историята трябва да ѝ бъде благодарна. Затова пък тя струпва в *една* масова купчина фабриканти и фабрични работници — заслужава ли си да се безпокои човек за такива

дреболии! — и декретира, че фабричните работници, противно на мнението на глупавите фабриканти, не са внесли своята лепта във фонда на Лигата против житните закони[6] не от зла воля и поради своята привързаност към чартизма, а изключително поради бедност. Тя декретира по-нататък, че в случай на отменяване на английските житни закони селскостопанските надничари ще трябва да се примирят с едно намаление на работната заплата, при което обаче ние ще си позволим да отбележим най-покорно, че тази много бедна класа не може вече да се откаже от нито един грош без риск да умре от глад. Тя декретира, че във фабриките в Англия се работи *шестнадесет* часа на денонощие, въпреки че глупавият, некритичен английски закон се е погрижил работата да продължава не повече от 12 часа. Тя декретира, че Англия трябва да стане огромна работилница за целия свят, въпреки че некритическите масови американци, германци и белгийци със своята конкуренция постепенно разстройват един след друг пазарите на англичаните. Тя декретира най-сетне, че *централизацията на собствеността* с нейните последици за трудещите се класи не е известна в Англия нито на класата на имотните, нито на класата на безимотните, макар глупавите чартисти да смятат, че са запознати много добре с нея, а *социалистите* да мислят, че отдавна вече са изобразили тези последици във всички подробности, макар дори тори и виги като например *Карлайл, Алисън* и *Гаскел* да доказаха със собствените си произведения, че това явление им е познато.

Критиката декретира, че *десетчасовият бил* на лорд *Ашли*[7] е халтава мярка на златната среда, а самият лорд Ашли — „вярно отражение на конституционната дейност", докато фабрикантите, чартистите, земевладелците — накъсо, цяла масова Англия — гледаха досега на тази мярка като на израз — наистина, твърде слаб — на един напълно радикален принцип, тъй като тя би вдигнала брадвата над самия корен на външната търговия, значи и над корена на фабричната система — по-вярно е да се каже: не само би вдигнала брадвата, но би я забила дълбоко в самия този корен. Критическата критика знае това по-добре. Тя знае, че въпросът за десетчасовия работен ден е бил обсъждан в някаква „комисия" при камарата на общините, докато некритичните вестници се стараят да ни уверят, че тази „комисия" била *самата камара*, именно — *„комисия на цялата камара"*; но критиката трябва да премахне на всяка цена тези чудноватости на английската конституция.

Критическата критика, която сама *поражда* своята *противоположност* — *глупостта на масата*, поражда също глупостта на сър Джеймс Грахам: чрез критическо тълкуване на английския език тя му слага в устата такива думи, каквито некритическият министър

на вътрешните работи никога не е произнасял, и върши това единствено с цел на фона на Грахамовата глупост да блесне още по-ярко мъдростта на критиката. Ако се вярва на критиката — Грахам бил казал, че фабричните машини се износват приблизително за 12 години, независимо от това, дали работят по 10 или по 12 часа на ден, и че поради това един десетчасов бил би лишил капиталиста от възможността да възпроизведе за 12 години чрез работа на машините вложения в тези машини капитал. Критиката доказва, че тя е сложила в устата на сър Джеймс Грахам лъжливо заключение, тъй като машина, която работи дневно $^1/_6$ част време по-малко, естествено ще бъде годна за употреба по-продължително време.

Колкото и правилна да е тази забележка на критическата критика относно собственото ѝ лъжливо заключение, трябва, от друга страна, все пак да се отдаде справедливост на сър Джеймс Грахам, който в действителност е казал, че при десетчасов бил машината трябва да увеличи своята скорост в същата пропорция, в каквато е ограничено работното ѝ време (сама критиката цитира това изказване в брой VIII, стр. 32), и че при такова условие срокът на износването на машината си остава същият, именно — 12 години. Това трябва да се признае, толкова повече че това признание служи само за прославяне и възвеличаване на „к р и т и к а т а“[*„der* Kritik“], тъй като не някой друг, а к р и т и к а т а не само сама е направила лъжливото заключение, но и сама го е опровергала по-късно. Тя е също тъй великодушна и по отношение на лорд *Джон Ръсел,* комуто приписва намерението да измени формата на държавния строй и избирателната система — отгдето трябва да заключим, че или влечението на критиката да измисля глупости се е засилило извънредно много, или лорд Джон Ръсел през последната седмица се е превърнал в критически критик.

Но истински великолепна става критиката в своето фабрикуване на глупости едва когато прави откритието, че английските работници — които през април и май устройваха митинг след митинг, съставяха петиция след петиция в полза на десетчасовия бил, работниците, сред които, от единия край на фабричните окръзи до другия, цареше такова възбуждение, каквото не е имало вече в течение на две години — че тези работници проявяват само *„частичен* интерес“ към този въпрос, макар все пак да проличава, че „законодателното ограничение на работното време също ги интересува“. Истински великолепна е критиката, когато тя отгоре на всичко прави великото, прекрасното, нечуваното откритие, че „отменяването на житните закони, обещаващо на пръв поглед по-непосредствена помощ, поглъща и ще поглъща по-голямата част от желанията на работниците дотогава, докато неподлежащото вече на никакво съм-

нение удовлетворение на тези желания им докаже практически цялата безполезност на това отменяване". И критиката говори това за работниците, които на всички публични митинги неизменно свалят от ораторската трибуна привърженицпте на отменяването на житните закони — за работниците, които постигнаха, щото в нито един английски фабричен град Лигата против житните закони да не смее вече да устройва публични митинги, — за работниците, които виждат в Лигата своя единствен враг и които по време на дебатите по въпроса за десетчасовия работен ден бяха подкрепени от ториите, както почти винаги по-рано при аналогични въпроси. Възхитителна е също така критиката, когато прави откритието, че „работниците все още се оставят да бъдат подмамяни от широките обещания на *чартизма*", който не е нищо друго освен политическия израз на общественото мнение на работниците; когато в глъбините на своя абсолютен дух тя забелязва, че „двете групировки — политическата групировка и групировката на поземлените и фабричните собственици — *вече не* се сливат една с друга и не се покриват една друга", докато всъщност досега още не е било известно групировката на поземлените и фабричните собственици при незначителния числен състав на двете класи собственици и при еднаквото общо равнище на техните политически права (с изключение на малцината перове) да има толкова широк характер и тази групировка, която фактически е най-последователният израз, върхушката на политическите партии, да е абсолютно тъждествена с политическите партийни групировки. Възхитителна е още критиката, когато приписва на противниците на житните мита незнание на факта, че при равни други условия едно спадане на цените на хляба би имало за необходима последица спадане и на работната заплата, в резултат на което всичко би останало по старому; в действителност тези господа очакват от това несъмнено спадане на работната заплата и от свързаното с него намаление на производствените разходи разширение на пазара и вследствие на това намаление на конкуренцията между работниците, в резултат на което работната заплата би била все пак малко по-висока по отношение на цените на хляба, отколкото сега.

Критиката, която свободно твори в артистично блаженство своята противоположност, безсмислицата — същата критика, която преди две години се провикваше: „критиката говори немски, теологията — латински"[8], — същата критика е научила сега *английски* и нарича земевладелците „Landeigner" (Landowners), фабрикантите — „Mühleigner" (mill-owners; на английски „mill" означава всяка фабрика, машините на която се привеждат в движение чрез силата на парата или на водата), работниците — *„ръце"* (hands), вместо „намеса" тя казва „интерференция" (interference) и в своето безгранично

състрадание към английския език, пропит изцяло от греховна масовост, изпада дори дотам, да го подобрява и отменява педантичното правило, по силата на което англичаните всякога поставят титлата на рицарите и баронетите „сър“ не пред фамилното, а пред *собственото* име. Масата казва: „сър Джеймс Грахам“, а критиката — „сър Грахам“.

Че критиката се е заела с претворяване на *английската* история и *английския* език по *принцип*, а не от *лекомислие* — читателят ще види това веднага от *задълбочеността*, с която тя трактува *историята на г. Науверк*.

Глава трета

ЗАДЪЛБОЧЕНОСТТА НА КРИТИЧЕСКАТА КРИТИКА, или КРИТИЧЕСКАТА КРИТИКА В ЛИЦЕТО НА г. Ю. (ЮНГНИЦ?)[9]

Безкрайно важният спор на г. *Науверк* с берлинския философски факултет не може да бъде оставен без внимание от критиката. Та и самата тя преживя нещо подобно и трябва да направи съдбата на г. Науверк фон, на който толкова по-рязко ще изпъква нейната *бонска оставка*[10]. Тъй като критиката е свикнала да гледа на бонската история като на забележително събитие на нашия век и дори написа вече „философията на оставката на критиката", можеше да се очаква, че тя ще превърне берлинската „колизия" в също такава детайлно разработена философска конструкция. Тя доказва a priori*, че всичко това трябвало да се случи така, а не иначе. А именно, тя доказва:

1) Защо философският факултет е трябвало да влезе в „колизия" с философ на държавата, а не с логик или метафизик;

2) Защо тази колизия не можеше да бъде толкова рязка и решителна, колкото конфликтът на критиката с теологията в Бон;

3) Защо тази колизия беше всъщност глупост, след като критиката вече в своята бонска колизия бе изчерпала всички възможни принципи, всякакво възможно съдържание, и на световната история оттогава не ѝ оставаше нищо друго освен да стане плагиатор на критиката;

4) Защо в нападките срещу произведенията на г. Науверк философският факултет видя нападки срещу самия себе си;

5) Защо на г. Н. не му оставаше нищо друго освен да си даде доброволно оставката;

---

* — предварително, независимо от опита. *Ред.*

6) Защо философският факултет, ако не е искал да се отрече от самия себе си, трябваше да защищава г. Н.;

7) Защо „вътрешното разногласие в самия факултет трябваше по необходимост да се представи в такъв вид“, че факултетът в едно и също време даваше право и не даваше право както на Н., така и на правителството;

8) Защо факултетът не намира в произведенията на Н. основания за неговото отстраняване;

9) От какво е обусловена неяснотата на целия вот изобщо;

10) Защо факултетът, „като научна инстанция (!), смята(!), че има право (!) да си позволи да погледне в самия корен на въпроса“, и най-сетне,

11) Защо при все това факултетът не желае да пише тъй, както г. Н.

Критиката разглежда тези важни въпроси в четири страници с рядка задълбоченост, при което с помощта на логиката на Хегел тя доказва защо всичко това се е случило именно така и защо никой бог не би могъл да стори нищо против това. На друго място критиката казва, че нито една историческа епоха още не била позната: скромността ѝ забранява да каже, че тя е разбрала напълно поне своята собствена колизия и колизията на Науверк, които макар и да не са епохи, все пак според нея *правят* епоха.

Критическата критика, която е „снела“ в себе си „момента“ на *задълбочеността*, става *„спокойствие на познаването“*

Глава четвърта

КРИТИЧЕСКАТА КРИТИКА КАТО СПОКОЙСТВИЕ НА ПОЗНАВАНЕТО, или КРИТИЧЕСКАТА КРИТИКА В ЛИЦЕТО НА г. ЕДГАР

1) „РАБОТНИЧЕСКИЯТ СЪЮЗ“ НА ФЛОРА ТРИСТАН[11]

Френските социалисти твърдят: работникът прави всичко, произвежда всичко и при това няма нито права, нито собственост — с една дума, няма нищо. На това критиката отговаря с устата на г. *Едгар* — олицетвореното *спокойствие на познаването* — следното:

> „За да се създава всичко, изисква се някакво по-силно съзнание, отколкото работническото съзнание. Само в обърнат вид приведеното по-горе положение би било правилно: работникът не прави нищо, поради това нищо и няма; а не прави нищо, защото неговата работа всякога си остава нещо единично, предназначена е за задоволяване на най-собствената му потребност и е делнична работа.“

Тук критиката достига оная висота на абстракцията, на която само собствените ѝ мисловни творения и противоречащите на всякаква действителност всеобщности ѝ се представят като „нещо“ или — нещо повече — като *„всичко“*. Работникът не създава нищо, защото създава само „единично“, т. е. сетивни, осезаеми, неодухотворени и некритични предмети, видът на които довежда до ужас чистата критика. Всичко действително, всичко живо е некритично, масово, и поради това „нищо“, и само идеалните, фантастичните творения на критическата критика са *„всичко“*.

Работникът не създава нищо, защото неговата работа е нещо единично, предназначена е само за задоволяване на неговата индивидуална потребност, т. е. защото при съвременното устройство на света отделните, вътрешно свързани помежду си отрасли на труда са разделени и дори противопоставени един на друг — с една дума, защото трудът не е *организиран*. Тезисът, издигнат от самата критика, ако бъде изтълкуван в единствено възможния разумен смисъл, който може да има, изисква организация на труда. Флора Три-

стан, при разглеждането на съчинението на която излиза на бял свят този велик тезис, иска същото и заради дързостта ѝ да изпревари критическата критика бива третирана от последната en canaille*. „Работникът не създава нищо." Това положение впрочем е съвсем налудничаво, ако се абстрахираме от обстоятелството, че *отделният* работник не произвежда нищо *цяло*, което е тавтология. Критическата критика не създава нищо, работникът създава всичко, до такава степен всичко, че и с духовните си творения той посрамя цялата критика. Английските и френските работници са най-доброто доказателство за това. Работникът създава дори *човека*, а критикът ще си остане завинаги изрод [Unmensch], затова пък той има, разбира се, удовлетворението да бъде критически критик.

„Флора Тристан ни дава пример на оня женски догматизъм, който не може да мине без формула и си я образува от категориите на съществуващото."

Критиката не прави нищо друго освен че „си образува формули от категориите на съществуващото", именно — от съществуващата *Хегелова* философия и съществуващите социални стремежи. Формули — нищо друго освен формули. И въпреки всичките ѝ нападки срещу догматизма тя осъжда сама себе си на догматизъм, нещо повече — на *женски* догматизъм. Тя е и си остава бабичка, повяхналата и овдовялата *Хегелова* философия, която гримира и нагиздя своето изсъхнало до най-отвратителна абстракция тяло и оглежда всички кътчета на Германия, търсейки си женйх.

2) БЕРО ЗА ПУБЛИЧНИТЕ ЖЕНИ

Г-н Едгар, който вече благоволи веднаж да се спусне до социалните въпроси, смята за свой дълг да се намеси и в *„развратните отношения"* (кн. V, стр. 26).

Той критикува книгата на парижкия полицейски комисар Беро върху проституцията, защото го засяга *„гледището"*, от което „Беро разглежда отношенията на публичните жени към обществото". „Спокойствието на познаването" се учудва, че един полицай стои именно на полицейско гледище, и дава на масата да разбере, че това гледище е съвсем превратно. Своето собствено гледище обаче то не дава да се разбере. Напълно понятно! Когато критиката се занимава с публичните жени, не може да се иска да прави това пред публиката.

* — по най-пренебрежителен начин. *Ред.*

3) ЛЮБОВТА

За да постигне пълно „спокойствие на познаването“, критическата критика преди всичко трябва да се постарае да се отърве от любовта. *Любовта* е страст, а за спокойствието на познаването няма нищо по-опасно от страстта. Ето защо във връзка с романите на г-жа фон Палцов, които според уверенията на г. Едгар „са основно *изучени* от него“, той преодолява *„една детинщина, наречена любов“*. Любовта е ужас и страшилище. Тя предизвиква у критическата критика злост, прави я жлъчно-злобна и дори я довежда до умопомрачение.

„Любовта ... е жестока богиня, която като всяко божество се стреми да завладее целия човек и не се задоволява, докато човекът не й отдаде не само своята душа, но и своето физическо „аз“. Нейният култ е страданието, върхът на този култ е самопожертвуването, самоубийството.“

За да превърне любовта в „Молох“, във въплътен дявол, г. Едгар я превръща предварително в богиня. Станала богиня, т. е. предмет на теологията, любовта, разбира се, подлежи на *теологическа критика;* а при това бог и дявол, както е известно, не са далеч един от друг. Г-н Едгар превръща любовта в „богиня“, и то в „жестока богиня“, като прави от *любещия човек,* от любовта на *човека* човека на *любовта,* като отделя *„любовта“* като особена същност от човека и като такава й придава самостоятелно битие. Посредством този прост процес, посредством това превръщане на предиката в субект всички присъщи на човека определения и прояви могат критически да бъдат преобразувани във *фантастични отделни същества* и в *самоотчуждения* на човешката същност. Така например критическата критика прави от критиката като предикат и дейност на човека отделен субект, насочената към самата себе си и поради това *критическа критика* — някакъв „Молох“, култът на който се състои в самопожертвуването, в самоубийството на човека, особено на неговата *мисловна способност.*

„Предмет“ — се провиква спокойствието на познаването, — „предмет, ето подходящия израз, защото любимият за любещия“ — (женският род липсва) — „е важен само като *този външен обект* на неговото *душевно влечение,* като обект, в който той иска да намери удовлетворение за своето егоистично чувство.“

Предмет! Ужасно! Няма нищо по-възмутително, по-нечестиво, по-масово от един *предмет* — долу предметът! Как е могла абсолютната субективност, actus purus*, *„чистата“* критика — как е могла тя да не види в любовта своята bête noire**, въплъщението на

* — чистата дейност. *Ред.*
** — буквално: черен звяр, т. е. страшилище, предмет на ненавист. *Ред.*

сатаната — в любовта, която за пръв път истински учи човека да вярва в намиращия се вън от него предметен свят, която превръща не само човека в предмет, но дори предмета в човек!

Любовта — продължава извън себе си спокойствието на познаването — не се успокоява и с това, да превърне човека в *категорията „обект"* за другия човек: тя го превръща дори в *определен, действителен* обект, в *този* лошо индивидуален (виж „Феноменологията" на Хегел[12] за категориите „Това" и „Онова", където също се води полемика срещу лошото *„Това")* *външен* обект, който има не само вътрешно, скрито в мозъка, но и сетивно осезаемо съществуване.

„Любовта
Не е заточена в пределите *само на мозъка."*

Не, любимата е *сетивен предмет*. А критическата критика, ако трябва да изпадне дотам, да признае един предмет, изисква най-малкото предметът да бъде *несетивен*. Любовта обаче е *некритичен, нехристиянски материалист.*

Най-сетне, любовта дори прави един човек „този външен обект на душевното влечение" на друг човек, обект, в който намира удовлетворение *егоистичното* чувство на друг човек — *егоистично,* защото *търси своята собствена същност* в друг човек; а това не трябва да стане. Критическата критика е *толкова свободна* от всякакъв *егоизъм,* че *намира в своето собствено „аз"* изчерпано цялото съдържание на човешката същност.

Г-н Едгар не ни съобщава, разбира се, по какво се отличава любимата от другите „външни обекти на душевното влечение, в които намират удовлетворение егоистичните чувства на хората". Обаятелният, изпълнен с чувство, богат със съдържание предмет на любовта се свежда за спокойствието на познаването само до абстрактната схема: „този външен обект на душевното влечение" — тъй както за спекулативния натурфилософ кометата се свежда само до категорията „отрицателност". Като прави друг човек външен обект на своето душевно влечение, човекът наистина — според собственото признание на критическата критика — му придава „значимост"; но това е, така да се каже, *предметна значимост,* докато значимостта, която критиката придава на предметите, не е нищо друго освен значимостта, която тя придава на самата себе си. Затова тази критическа „значимост" се проявява не в „грозното *външно битие"*, а в *„Нищото"* на критически значимия предмет.

Ако спокойствието на познаването не намира в действителния човек *предмет,* затова пък в *човечеството* то намира *дело*. Критическата любов „най-вече *се пази* да не би заради личността да забрави *делото,* което не е нищо друго освен делото на човечеството". А не-

критическата любов не отделя човечеството от индивидуалния човек, от личността.

„Сама по себе си любовта като *абстрактна* страст, която идва неизвестно откъде и отива неизвестно къде, не притежава интерес към *вътрешно* развитие."

В очите на спокойствието на познаването любовта е абстрактна страст съгласно *спекулативната* словоупотреба, която нарича конкретното — абстрактно, а абстрактното — конкретно.

„Тя не е расла тук в тревоги —
къде ли е била преди?
След като тя си вземе сбогом,
изчезват нейните следи."[13]

В очите на абстракцията любовта е „девойката от чужбина", която няма диалектически паспорт и поради това бива изгонвана из страната от критическата полиция.

Любовната страст не притежава интерес към *вътрешно* развитие, защото не може да бъде конструирана a priori, защото нейното развитие е действително развитие, което се извършва в сетивния свят и сред действителни индивиди. А главният интерес на спекулативната конструкция се заключава в „откъде" и „къде". „Откъде" е именно *„необходимостта* на известно понятие, неговото доказателство и дедукция" (Хегел). „Къде" е определението, „по силата на което всяко отделно звено на спекулативния кръгооборот като одушевено съдържание на метода е същевременно началото на ново звено" (Хегел). И така, само ако би било възможно да се конструира a priori „откъде" и „къде" на любовта — последната би заслужавала „интереса" на спекулативната критика.

Критическата критика се бори тук не само против любовта, но и против всичко живо, против всичко непосредствено, против всякакъв сетивен опит, изобщо против всякакъв *действителен* опит, за който ние никога предварително не *знаем* нито „откъде", нито „къде".

Посредством преодоляването на любовта г. Едгар напълно се е *утвърдил* като „спокойствие на познаването" и може сега да покаже въз основа на *Прудон* голяма виртуозност на познаването, за което *„предметът"* е престанал да бъде *„този външен обект"*, и още по-голяма *неприязън* към френския език.

4) ПРУДОН

По думите на критическата критика, произведението „Що е собственост?"[14] е написано не от самия *Прудон*, а „от Прудоновото *гледище":*

„Аз започвам своето изложение иа Прудоновото гледище с характеристиката на неговото“ (на гледището) „произведение „Що е собственост?“.“

Тъй като само произведенията на критическото гледище сами по себе си притежават характер, то критическата характеристика по необходимост започва с това, да даде характер на Прудоновото произведение. Г-н Едгар дава на това произведение характер, като го *превежда*. Той му дава, разбира се, *лош* характер, тъй като го превръща в *предмет* „на критиката“.

Следователно произведението на Прудон е подложено от страна на г. Едгар на двойно нападение: *мълчаливо* — в неговия характеризиращ превод, и *открито изразено* — в неговите критически коментари. Ние ще видим, че г. Едгар е по-унищожаващ, когато превежда, отколкото когато коментира.

Характеризиращ превод № 1

„Аз“ (т. е. критически преведеният Прудон) „не искам да дам някаква система на новото, аз не искам нищо освен отменяване на привилегиите, унищожаване на робството... Справедливост, нищо освен справедливост — ето моето мнение.“

Характеризираният Прудон се ограничава с воля и мнение, защото „добрата воля“ и ненаучното „мнение“ са характерни атрибути на некритичната маса. Характеризираният Прудон се отличава с онази смиреност, която подобава на масата, и подчинява онова, което той иска, на онова, което *не* иска. Той не дръзва дотам, да желае да даде система на новото, той иска нещо по-малко, той дори не иска *нищо*, освен отменяване на привилегиите и т. н. Освен това критическо подчинение на съществуващото у него желание на желание, което не съществува у него, неговите първи думи веднага се отличават с характерна липса на логика. Писателят, който започва своята книга с декларация, че не иска да даде система на новото, трябва, разбира се, да ни каже какво иска да даде — дали систематизирано старо, или несистематизирано ново. Но иска ли характеризираният Прудон, който не иска *да даде* система на новото — да даде отменяване на привилегиите? Не. Той просто *иска* това отменяване.

Действителният Прудон казва: „Je ne fais pas de sistême; je demande la fin du privilège“ etc. („Аз не създавам никаква система, аз искам отменяване на привилегиите“ и т. н.). Значи действителният Прудон заявява, че не преследва никакви абстрактно-научни цели, а предявява към обществото непосредствено практически искания.

И искането, което той предявява, не е произволно. То е мотивирано и оправдано от цялото развитие на темата, което той дава; то представлява резюме на това развитие на темата. Защото „справедливост и само справедливост — такова е резюмето на моето *разсъждение*". Характеризираният Прудон със своето положение „справедливост, нищо освен, справедливост — ето моето мнение" изпада в толкова по-затруднително положение, защото „мисли" още много други неща, и по думите на г. Едгар *„мисли"* например, че философията била недостатъчно практична, *„мисли"* да опровергае Шарл Конт и т. н.

Критическият Прудон се пита: „Нима *човекът* трябва да бъде всякога нещастен?" С други думи, той пита дали нещастието е нравственото предназначение на човека? А действителният Прудон е лекомислен французин — и пита, дали нещастието е материална необходимост, нещо *неизбежно? („Неизбежно* ли е човек да е всякога нещастен?")

Масовият Прудон казва:

„Et, sans m'arrêter aux explications à toute fin des entrepreneurs de réformes, accusant de la détresse générale, ceux-ci la lâcheté et l'impéritié du pouvoir, ceux-là les conspirateurs et les émeutes, d'autres l'ignorance et la corruption générale", etc.*

„Тъй като изразът „à toute fin" е неприличен масов израз, който не се намира в масовите немски речници, критическият Прудон отхвърля, разбира се, това по-точно определение на „обясненията". Този термин е заимствуван от масовата френска юриспруденция, където „explications à toute fin" означава обяснения, които пресичат всякакви възражения. Критическият Прудон обижда *„реформистите"*, т. е. една френска социалистическа партия[15], а масовият Прудон — „фабрикантите на реформи". Масовият Прудон различава отделни видове „фабриканти на реформи": едни (ceux-ci) говорят *това*, други (ceux-là) — *това*, трети (d'autres) — *това*. А критическият Прудон заставя *едни и същи реформисти* „да винят ту едно, ту друго, ту трето", което във всеки случай свидетелствува за тяхното непостоянство. Действителният Прудон, който се ръководи от масовата френска практика, говори за „les conspirateurs et les émeutes", т. е. най-напред за заговорниците, а след това за техните действия — метежите. А критическият Прудон, който е смесил в един куп различните видове реформисти, класифицира, напротив, бунтовниците

* — „Без да се спирам на пресичащите всякакви възражения обяснения на фабрикантите на реформи, от които едни винят за всеобщото бедствие страхливостта и неспособността на правителството, други — заговорниците и метежите, трети — невежеството и общата поквара", и т. н. *Ред.*

и поради това казва: „заговорниците и *метежниците*". Масовият Прудон говори за невежеството и *„общата поквара"*. А критическият Прудон превръща невежеството в глупост, „покварата" в „развратеност" и, най-сетне, като критически критик, прави глупостта *всеобща*. Той сам дава непосредствено пример за последната, като поставя думата „générale" не в множествено, а в единствено число. Той пише: „l'ignorance et la corruption général*e*", а иска да каже: „всеобщата глупост и всеобщата развратеност". Съгласно некритическата френска граматика фразата би трябвало в такъв случай да гласи: „l'ignorance et la corruption général*es*".

Характеризираният Прудон, който говори и мисли по-другояче от масовия Прудон, е трябвало, разбира се, да мине и съвсем друг *път на умствено развитие*. Той „се допитвал до майсторите на науката, прочел стотици книги по философия и юриспруденция и т. н. и *в края на краищата* се убедил, че ние никога не сме си давали правилна сметка за значението на думите „справедливост, правосъдие, свобода"". А действителният Прудон смятал, че още *от самото начало* разбрал (je crus *d'abord* reconnaître) онова, което критическият схванал едва *„в края на краищата"*. Критическото превръщане на d'abord* в enfin** е необходимо, защото масата не смее да мисли, че е разбрала нещо „от самото начало". Масовият Прудон разказва с най-ясни изрази как е бил поразен от този неочакван резултат от своите изследвания и как не повярвал в него. Ето защо той решил да направи *„проверочен опит"*; той се запитал: „Възможно ли е цялото човечество да се е заблуждавало толкова дълго време относно принципите на приложението на морала? Как и защо се е заблуждавало то?" и т. н. Правилността на своите наблюдения той поставял в зависимост от решението на тези въпроси. Той дошъл до заключението, че в морала, както и във всички други клонове на знанието, заблужденията *„са стъпала на науката"*. Критическият Прудон, напротив, се доверява веднага на първото впечатление, което са му направили неговите политикоикономически, юридически и други подобни изследвания. То е и обяснимо: масата не смее да постъпва *задълбочено*, тя непременно въздига още първите резултати от своите изследвания в неоспорими истини. Тя „има готово мнение от самото начало, преди да се е премерила със своята противоположност"; ето защо впоследствие „се оказва, че тя не е стигнала още до началото, когато си мисли, че е на края".

Поради това критическият Прудон продължава да разсъждава по най-несъстоятелен и най-несвързан начин:

---

* — от самото начало. *Ред.*
** — най-сетне. *Ред.*

„Нашето знание на моралните закони не е от самото начало пълно; *ето защо* известно време то може да бъде достатъчно за обществения прогрес; но в бъдеще то ще ни поведе по погрешен път."

Критическият Прудон не обяснява защо едно непълно знание на моралните закони може да бъде достатъчно за обществения прогрес макар и в течение само на един ден. А действителният Прудон, след като си задава въпроса, дали и защо цялото човечество се е заблуждавало толкова дълго време, след като намира разрешението на този въпрос в това, че всички заблуждения са стъпала на науката, че и най-несъвършените наши съждения съдържат известна сума истини, напълно достатъчни за известен брой индуктивни изводи и за определена сфера на политическия живот, свръх който брой и извън която сфера тези истини довеждат теоретически до абсурд, а практически до провал, след всичко това действителният Прудон може да каже, че дори едно несъвършено знание на моралните закони може да бъде известно време достатъчно за обществения прогрес.

Критическият Прудон казва:

„Но щом възникне нужда от ново знание, веднага се завързва ожесточена борба между старите предразсъдъци и новата идея."

Но как може да се завърже борба с противник, който *още не* съществува? Защото критическият Прудон наистина ни каза, че е възникнала нужда от нова идея, но не, че самата тази нова идея е вече *възникнала*.

А масовият Прудон казва:

„Щом възникне нужда от по-високо знание, то *никога не оставя да го чакат*." Следователно то е налице. „И *тогава* започва борбата."

Критическият Прудон твърди, че „предназначението на човека е да образова стъпка по стъпка своя ум", като че ли човекът няма съвсем друго предназначение, а именно — да бъде човек, и като че ли самообразованието „стъпка по стъпка" неизбежно ще ни придвижи напред. Аз мога да правя една стъпка след друга и все пак да се върна в същата точка, от която съм излязал. А некритическият Прудон говори не за „предназначението" на човека, а за необходимото за него *условие* (condition) да образова своя ум, и то не *стъпка по стъпка* (pas à pas), а *стъпало по стъпало* (par degrés). Критическият Прудон казва на самия себе си:

„Между принципите, на които се основава обществото, има един, който то не разбира, който то е изопачило поради своето невежество и който е причината на всички злини. И все пак хората уважават *тоя* принцип, желаят го, защото иначе той не би имал никакво влияние. Този принцип, истинен по своята *същност*, но фалшив според представата, която сме си създали за него — този принцип ... кой е той?"

В първото изречение критическият Прудон казва, че принципът е изопачен и не е разбран от обществото; следователно сам по себе си той е правилен. Във второто изречение той още веднаж признава, че този принцип по своята същност е истинен, и при все това упреква обществото, че уважава и желае „тоя принцип". Масовият Прудон, напротив, порицава обществото не затова, че уважава този принцип какъвто е, а за това, че уважава този принцип, фалшифициран от нашето невежество („ce principe... tel que notre ignorance l'a fait, est honoré"). Критическият Прудон смята *същността* на принципа в неговия неистинен вид за *истинна*. А масовият Прудон смята, че същността на фалшифицирания принцип е плод на нашата фалшива представа, а неговият *предмет* (objet) е истинен, точно както например същността на алхимията и астрологията е плод на нашето въображение, а техният предмет — движението на небесните тела и химическите свойства на телата — е истинен.

Критическият Прудон, продължавайки своя монолог, казва:

„Предмет на нашето изследване е законът, определеннето на социалния принцип. Политиците, т. е. хората на социалната наука, се намират във властта на съвсем неясни представи; но тъй като в основата на всяко заблуждение лежи някаква действителност, то и в техните книги ние ще съумеем да намерим истината, която те, без сами да знаят, са пронзвели в света."

Критическият Прудон разсъждава поразително странно. Като констатира невежество и неяснота у политиците, той преминава найпроизволно към твърдението, че в основата на всяко заблуждение лежи някаква действителност, което толкова по-малко може да бъде поставено под съмнение, тъй като в основата на всяко заблуждение лежи известна действителност вече в лицето на самия заблуждаващ се. От факта, че в *основата* на всяко заблуждение лежи някаква действителност, той заключава по-нататък, че *в книгите* на политиците може да се открие истината. И, най-сетне, той дори заставя политиците да произведат тази истина в *света*. Ако те биха я произвели в *света*, не би имало нужда тя да бъде търсена в техните *книги*.

Масовият Прудон казва:

„Политиците не се разбират помежду си (ne s'entendent pas); следователно тяхното заблуждение е субективно, то се корени в самите тях (donc c'est en eux qu'est l'erreur)." Тяхното взаимно неразбиране доказва тяхната едностранчивост. Те смесват „своето частно мнение със здравия разум" и „тъй като" — съгласно предишната дедукция — „всяко заблуждение има за *предмет* някаква истинска действителност, то в книгите на политиците непременно ще се намери истината, която те са вложили тук" — т. е. в своите книги — „несъзнателно", но не са я произвели в света (dans leurs livres doit se trouver la vérité, qu'à leur insu ils y auront mise).

Критическият Прудон се пита: „Що е справедливостта, какви са нейната същност, нейният характер, нейното значение?“, като че ли на справедливостта е присъщо още някакво особено значение, различно от нейната същност и характер. Некритическият Прудон пита: „Какви са нейният принцип, нейният характер и нейната формула (formule)?“. Формулата изразява принципа като принцип на научното доказателство. В масовия френски език думите „formule“ и „signification“* се различават съществено. В критическия френски език тези думи са тъждествени по значение.

След като свършва своите във висша степен безполезни разсъждения, критическият Прудон се окопитва и се провиква:

„Нека се опитаме да се приближим малко повече до нашия предмет.“

Некритическият Прудон, който отдавна е достигнал до своя предмет, се опитва, напротив, да стигне до по-точни и по-положителни определения на своя предмет (d'arriver à quelque chose de plus précis et de plus positif).

За критическия Прудон „законът е *определение* на справедливото“, за некритическия той е *„прогласяване“* (déclaration) на справедливото. Некритическият Прудон оспорва мнението, че законът твори правото. Но изразът „определение на закона“ може еднакво да означава както че законът се определя, така и че той самият определя; по-горе самият критически Прудон говореше в последния смисъл за определението на социалния принцип. Впрочем на масовия Прудон не подхожда да прави такива тънки различия.

При такива различия между критически характеризирания и действителния Прудон няма нищо чудно в това, че Прудон № 1 се опитва да *докаже* нещо съвсем друго, отколкото Прудон № 2.

Критическият Прудон

„се опитва чрез *опита на историята да докаже“*, че „ако нашата идея за справедливо и правомерно е фалшива, то *очевидно“* (въпреки тази очевидност той все пак смята за нужно да доказва), „всички негови приложения в закона трябва да бъдат лошн и всички наши учреждения — порочни“.

Масовият Прудон е твърде далеч от мисълта да доказва онова, което е очевидно. Той, напротив, казва:

„Ако нашата идея за справедливо и правомерно е лошо определена, ако тя е непълна или дори фалшива, то *очевидно* е, че са лоши също и всички наши законодателни приложения“ и т. н.

Какво всъщност иска да докаже некритическият Прудон?

„Тази хипотеза“ — продължава той — „за изопачаването на справедливостта в нашата представа, а следователно и в нашите действия, би била до-

* — „значение“. *Ред.*

казан факт, ако мненията на хората относно понятието справедливост и относно неговото приложение не бяха всякога едни и същи, ако те в различни времена претърпяваха различни изменения, с една дума, ако в идеите се извършваше прогрес."

Но именно това непостоянство, тази изменчивост, този прогрес „са засвидетелствувани блестящо от *историята*". И некритическият Прудон привежда тези блестящи свидетелства на историята. Неговият критически двойник, който доказваше по-рано въз основа на опита на историята съвсем друго положение, сега изобразява другояче и самия този опит.

У действителния Прудон падането на Римската империя било предсказано от „мъдреците (les sages)", у критическия Прудон — от „философите". Критическият Прудон, разбира се, счита за мъдри хора само философите. Според действителния Прудон римските „права били осветени от хилядолетна юридическа практика, или правосъдие (ces droits consacrés par une justice dix fois séculaire)"; според критическия Прудон в Рим съществували „права, осветени от хилядолетна *справедливост*".

Ако съдим според същия този Прудон № 1, в Рим разсъждавали по следния начин:

„Рим ... победи чрез своята политика и своите богове; всяка реформа на култа и на народния дух би била глупост и осквернение" (у критическия Прудон думата „sacriège" означава не осквернение на светиня, не светотатство, както в масовия френски език, а просто — осквернение); „ако Рим си поставеше за цел да освободи народите, с това той би се отрекъл от своето право". „Така че" — добавя Прудон № 1 — „Рим имаше на своя страна както факта, така и правото."

У некритическия Прудон в Рим разсъждавали по-задълбочено. Там уточнявали *факта:*

„Робите са най-обилният източник на богатството на Рим; следователно освобождението на народите би било равносилно на *крах на римските финанси.*"

А що се отнася до *правото* — масовият Прудон привежда и следното съображение: „Претенциите на Рим намираха оправдание в правото на народите (droit des gens)". Този начин на доказване правото на заробване напълно съответствува на правните възгледи на римляните. Виж масовите Пандекти: *„jure gentium servitus* invasit" (Fr. 4. D. I. I)*.

Според критическия Прудон „идолопоклонството, робството, изнежеността бяха основата на римските институции" — на всички институции взети изобщо. А действителният Прудон казва: „Осно-

* — *„робството* се е вкоренило по силата на *право, общо на всички народи"* (Дигести, книга I, заглавие I, фрагмент 4). *Ред.*

вата на римските институции в религиозната област беше идолопоклонството, в областта на държавния живот — робството, в областта на частния живот — епикурейството" (в обикновения френски език думата „épicurisme" не е тъждествена по значение с „mollesse", изнеженост). При такова състояние на Рим „се яви" у мистическия Прудон „словото господне", а у действителния, рационалистическия Прудон — един „мъж, който *наричаше* себе си слово господне". У действителния Прудон този мъж нарича жреците „усойници" (vipères), у критическия той се изразява по-галантно и ги нарича „змии". У първия той по римски маниер говори за „адвокати" [„Advocaten"], у втория — по германски маниер — за „правоведи" [„Rechtsgelehrte"].

Критическият Прудон, след като нарича духа на френската революция дух на противоречието, добавя:

„Това е достатъчно, за да се убедим, че новото, което дойде на мястото на старото, нямаше в себе си нищо методическо и обмислено."

Той не може да мине без механическо повтаряне на любимите категории на критическата критика: „новото" и „старото". Той не може да мине без безсмисленото искане „новото" да има *на* себе си [*an* sich] нещо методическо и обмислено, тъй както човек има на себе си [an sich] например следи от мръсотия. А действителният Прудон казва:

„Това е достатъчно, за да се докаже, че редът на нещата, който замени стария, нямаше *в* себе си [*in* sich] метод и рефлексия."

Критическият Прудон, увлечен от спомена за френската революция, *революционизира* френския език до такава степен, че превежда думите „un fait physique"* „факт на физиката", а думите „un fait intellectuel"** — факт на ума". С това революционизиране на френския език критическият Прудон успява да направи физиката притежателка на всички факти, които се срещат в природата. Така че ако, от една страна, той издига естествознанието свръх всякаква мярка, от друга страна, той в същата степен го принизява, като не му признава ум и прави разлика между факт на ума и факт на физиката. В същата степен той прави излишни всички по-нататъшни психологически и логически изследвания, като възвежда непосредствено факта на духовния живот във факт на ума.

Тъй като критическият Прудон, Прудон № 1, дори не подозира какво иска да докаже със своята историческа дедукция действителният Прудон, Прудон № 2, то за него, разбира се, не съществува и

* — „факт, който се отнася до материалната природа". *Ред.*
** — „факт, който се отнася до духовния, интелектуалния живот." *Ред.*

самото съдържание на тази дедукция, а именно — доказателството за изменението на правните възгледи и за непрекъснатото *осъществяване* на справедливостта чрез *отричането* на историческото положително право.

„Обществото“ — четем у действителния Прудон — „бе спасено чрез *отричането* на неговите принципи ... и чрез *нарушаването* на най-свещените *права*.“

Така действителният Прудон доказва, че отричането на римското право доведе до разширяване на понятието право в християнската *представа* за правото, отричането на завоевателното право — до установяването на правото на общините, а осъщественото чрез френската революция отричане на цялото феодално право — до по-широкия съвременен правов ред.

Критическата критика по никакъв начин не може да допусне славата на откриването на закона за осъществяването на един принцип чрез неговото отричане да принадлежи на Прудон. В тая съзнателна форма тази мисъл беше истинско откровение за французите.

Критически коментар № 1

Както първата критика на всяка наука се намира по необходимост във властта на предпоставките на самата наука, против която тя води борба, така и произведението на Прудон „Що е собственост?“ е критика на *политическата икономия* от гледна точка на политическата икономия. — Върху юридическата част на книгата, която критикува правото от гледна точка на правото, тук няма нужда да се спираме, защото главният интерес на книгата се заключава в критиката на политическата икономия. — Следователно произведението на Прудон се преодолява научно чрез критиката на *политическата икономия*, включително и на политическата икономия в Прудоновото ѝ схващане. Този труд стана възможен само благодарение на извършеното от самия Прудон, тъй както Прудоновата критика има за свои предпоставки критиката на физиократите срещу меркантилната система, критиката на Адам Смит срещу физиократите, критиката на Рикардо срещу Адам Смит, както и трудовете на Фурие и Сен-Симон.

Всички разсъждения на политическата икономия имат за предпоставка *частната собственост*. Тази основна предпоставка се приема от нея като необорим факт, който тя не подлага на никакво понататъшно изследване — нещо повече, който тя засяга само „случайно“, както *Сей* наивно признава. А Прудон подлага основата на политическата икономия — *частната собственост* — на критическо

изследване, и то — на първото решително, безпощадно и същевременно научно изследване. В това се състои големият научен прогрес, извършен от него — прогрес, който революционизира политическата икономия и за пръв път прави възможна една действителна наука на политическата икономия. Прудоновото произведение „Що е собственост?" има за съвременната политическа икономия същото значение, каквото произведението на *Сиес* „Що е третото съсловие?" — за съвременната политика.

Ако самият Прудон още не разглежда по-нататъшните форми на частната собственост, например работна заплата, търговия, стойност, цена, пари и т. н. именно като форми на частната собственост, както е направено например в „Deutsch-Französische Jahrbücher"[15] (виж „Очерци към критика на политическата икономия" от Ф. Енгелс) — ако той не прави това, а опровергава икономистите с помощта на същите политикоикономически предпоставки, то това напълно съответствува на неговото горепосочено, исторически оправдано гледище.

Политическата икономия, която приема отношенията на частната собственост за човешки и разумни, се намира непрекъснато в противоречие със своята основна предпоставка — частната собственост, противоречие, подобно на онова, в което се намира теологът, който, тълкувайки постоянно религиозните представи по човешки начин, непрестанно греши спрямо своята основна предпоставка — свръхчовечността на религията. Така в политическата икономия работната заплата се явява отначало като падащата се на труда пропорционална част от продукта. Работната заплата и печалбата от капитала се намират помежду си в най-приятелски, взаимно благоприятствуващи се, наглед най-човечни отношения. А впоследствие се оказва, че тези отношения са най-враждебни, че работната заплата се намира в *обратно* отношение към печалбата от капитала. На стойността отначало се дава наглед разумно определение: тя се определя от производствените разходи на една вещ и от нейната обществена полезност. А впоследствие се оказва, че стойността е чисто случайно определение, което не се намира в никакво отношение нито към производствените разходи, нито към обществената полезност. Размерът на работната заплата се определя отначало като резултат от *свободното* споразумение между свободния работник и свободния капиталист. А впоследствие се оказва, че работникът е принуден да се съгласи работната заплата да се определя от капиталиста, а последният е принуден да държи работната заплата на колкото се може по-ниско равнище. Мястото на *свободата* на договарящата страна е заето от *принудата*. Също така е с търговията и с всички други икономически отношения. Понякога самите ико-

номисти чувствуват тези противоречия и тяхното разкриване съставлява главното съдържание на водещата се между тях борба. Но в случаите, когато тези противоречия така или иначе биват осъзнавани от икономистите, *последните сами* нападат *частната собственост* в някоя от нейните *частни* форми, като обвиняват едни или други нейни частни форми във фалшифициране на разумната сама по себе си (т. е. в тяхната представа) работна заплата, на разумната сама по себе си стойност, на разумната сама по себе си търговия. Така Адам Смит напада понякога капиталистите, Дестют дьо Траси — банкерите, Симонд дьо Сисмонди — фабричната система, Рикардо — поземлената собственост, почти всички съвременни икономисти — *непромишлените* капиталисти, в чието лице частната собственост се явява само като *потребител.*

Следователно икономистите понякога като изключение отстояват привидността на човечното в икономическите отношения — особено когато нападат някое специално злоупотребление, — но найчесто те вземат тези отношения тъкмо в тяхното открито изразено *различие* от човечното, в техния строго икономически смисъл. Несъзнавайки това противоречие и люшкайки се насам-натам, те не излизат извън неговите рамки.

Прудон сложи веднаж завинаги край на тази несъзнателност. Той се отнесе сериозно към *човечната привидност* на икономическите отношения и ѝ противопостави рязко тяхната *безчовечна действителност.* Той ги застави да бъдат в действителността това, което те са в тяхната собствена представа за себе си, или, по-скоро, застави ги да се откажат от своята представа за себе си и да признаят своята действителна безчовечност. Ето защо той изобрази напълно последователно като фактор, който фалшифицира икономическите отношения, не един или друг вид частна собственост поотделно, както правеха останалите икономисти, а просто частната собственост в нейната всеобщност. Той направи всичко, което може да направи критиката на политическата икономия, оставайки на политико-икономическа гледна точка.

Г-н Едгар, който желае *да характеризира гледището* на произведението „Що е собственост?“, не казва, разбира се, и дума нито за политическата икономия, нито за отличителния характер на Прудоновото произведение, който се състои именно в това, че въпросът за *същността на частната собственост* е поставен в него като жизнен въпрос на политическата икономия и юриспруденцията. За критическата критика всичко това се разбира от само себе си. Прудон — казва критиката — не е открил нищо ново със своето отричане на частната собственост. Той само е издрънкал една тайна, премълчавана от критическата критика.

„Прудон“ — продължава г. Едгар непосредствено след своя характеризиращ превод — „е открил следователно в историята нещо абсолютно, вечна основа, божество, което насочва човечеството. Това божество е справедливостта.“

Френското произведение на Прудон от 1840 г. не стои на гледището на германското развитие от 1844 г. В това и се състои гледището на Прудон, което се споделя от множество диаметрално противоположни нему френски писатели и което дава на критическата критика изгодата да е характеризирала с едно и също драсване на перото най-противоположните гледища. При това достатъчно е само да проведе човек последователно издигнатия от самия Прудон закон, а именно закона за осъществяването на справедливостта чрез нейното отричане, за да се отърве по този начин и от този абсолют в историята. Ако Прудон не достига до този последователен извод — той дължи това на печалното обстоятелство, че се е родил французин, а не германец.

За г. Едгар Прудон с неговия абсолют в историята, с неговата вяра в справедливостта, стана *теологически* предмет, и критическата критика, която е ex professo* критика на теологията, може да се заеме сега с Прудон, за да се изкаже срещу „религиозните представи“.

„Характерното във всяка религиозна представа е, че тя издига като догма такова състояние, в което накрая една от противоположностите се явява като победила и единствено истинна.“

Ние ще видим как религиозната критическа критика издига като догма такова състояние, в което накрая една от противоположностите — „к р и т и к а т а“ — като единствена истина, одържа победа над другата противоположност — „масата“. А Прудон, приемайки масовата справедливост за абсолют, за бог на историята, извърши толкова по-голяма несправедливост, защото справедливата критика *твърде определено* резервира за самата себе си ролята на този абсолют, на този бог на историята.

Критически коментар № 2

„Фактът на съществуването на мизерията, на бедността довежда Прудон до едностранчиви разсъждения; в този факт той вижда нещо *противоречащо* на равенството и справедливостта; в този факт той намира своето оръжие. Така че този факт става за него абсолютен, правомерен, а фактът на съществуването на частна собственост — неправомерен.“

* — по специалност. *Ред.*

Спокойствието на познаването ни казва, че Прудон вижда във факта на съществуването на мизерията нещо противоречащо на справедливостта — следователно смята този факт за неправомерен; и веднага, без да си поеме дъх, спокойствието на познаването ни заявява, че този факт става за Прудон абсолютен и правомерен.

Досегашната политическа икономия, изхождайки от факта на *богатството,* създавано от движението на частната собственост уж за *народите,* достигаше до апология на частната собственост. Прудон изхожда от противоположния факт, софистически завоалиран в политическата икономия — от факта на бедността, създавана от движението на частната собственост — и достига до изводи, които отричат частната собственост. Първата критика на частната собственост изхожда, естествено, от факта, в който пълната с противоречия същност на частната собственост се проявява в най-осезателната, най-крещящата, непосредствено най-възмутителната за човешкото чувство форма — от факта на бедността, на мизерията.

„Критиката, напротив, съединява двата факта — на бедността и собствеността — в един; тя открива вътрешната връзка между двата, прави от тях едно цяло и пита това цяло като такова за предпоставките на неговото съществуване."

Критиката, която досега още не е разбрала нищо от фактите на собствеността и бедността, противопоставя, „напротив", своето дело, извършено от нея само в собственото ѝ въображение, на действителното дело на Прудон. Тя съединява *двата* факта в *един* и след като е направила от *двата* факта един *единствен,* открива сега вече вътрешната връзка между *двата.* Критиката не може да отрича, че и Прудон признава, че съществува вътрешна връзка между факта на бедността и факта на частната собственост, тъй като именно поради тази вътрешна връзка той иска премахване на собствеността, за да бъде премахната мизерията. Прудон е направил дори нещо повече. Той е показал подробно *как* движението на капитала поражда мизерията. Критическата критика, напротив, не се занимава с такива дреболии. Тя открива, че бедността и частната собственост са *противоположности* — едно доста разпространено откритие. От бедността и богатството тя *прави едно цяло* и „пита това цяло *като такова* за предпоставките на неговото съществуване" — въпрос толкова по-излишен, защото критиката сама току-що е *сътворила* това „цяло като такова" и следователно самото това *сътворение* е именно предпоставката на неговото съществуване.

Като пита „цялото като такова" за предпоставките на неговото съществуване, критическата критика следователно търси по същински теологически начин тези предпоставки *извън* „цялото". Критическата спекулация се движи извън предмета, който уж изследва. До-

като *цялата противоположност* между бедност и богатство не е нищо друго освен *движение на нейните две страни,* докато именно в естеството на тези две страни се заключава предпоставката за съществуването на цялото, критическата критика се избавя от изучаването на това действително движение, което образува цялото, за да може да заяви, че тя като спокойствие на познаването стои над двете страни на противоположността, че нейната дейност, която е сътворила „цялото като такова", единствена е в състояние да унищожи сътворената от нея абстракция.

Пролетариатът и богатството са противоположности. Като такива те образуват едно цяло. И пролетариатът, и богатството са продукти на света на частната собственост. Касае се за това, какво определено положение заема всеки от тези два елемента в противоположността. Не е достатъчно те да бъдат обявени за две страни на едно цяло.

Частната собственост като частна собственост, като богатство, е принудена да запазва *своето собствено съществуване,* следователно и съществуването на своята противоположност — пролетариата. Това е *положителната* страна на антагонизма, удовлетворената в самата себе си частна собственост.

И обратно, пролетариатът като пролетариат е принуден да премахне самия себе си, следователно и обуславящата го противоположност — частната собственост, — която го прави пролетариат. Това е *отрицателната* страна на антагонизма, неговото безпокойство вътре в самия него, премахнатата и премахващата себе си частна собственост.

Имотната класа и класата на пролетариата представляват едно и също човешко самоотчуждение. Но първата класа се чувствува в това самоотчуждение удовлетворена и утвърдена, възприема отчуждението като свидетелство за *своето собствено могъщество* и притежава в него *привидността* на едно човешко съществуване. А втората класа се чувствува в това отчуждение унищожена, вижда в него своето безсилие и действителността на едно нечовешко съществуване. В рамките на безправността тази класа е — да си послужим с един израз на Хегел — *негодувание* против тази безправност, негодувание, което се поражда в тази класа по необходимост от противоречието между нейната човешка *природа* и жизненото ѝ положение, представляващо открито, решително и всеобемащо отрицание на тази природа.

Следователно в рамките на антагонизма частният собственик е *консервативната* страна, пролетарият — *разрушителната.* От първия изхожда действието, насочено към запазване на антагонизма, от втория — действието, насочено към неговото унищожение.

Наистина в своето икономическо движение частната собственост тласка сама себе си към собственото си премахване, но тя прави това само чрез независещо от нея, несъзнателно, извършващо се против нейната воля и обусловено от природата на нещата развитие, само чрез пораждане на пролетариата *като* пролетариат, на нищетата, съзнаваща своята духовна и физическа нищета, на безчовечността, която съзнава своята безчовечност и поради това премахва сама себе си. Пролетариатът привежда в изпълнение присъдата, която частната собственост, пораждайки пролетариата, произнася над самата себе си, тъй както той привежда в изпълнение присъдата, която наемният труд произнася над самия себе си, произвеждайки чуждото богатство и собствената си нищета. Като побеждава, пролетариатът не става в никакъв случай абсолютна страна на обществото, тъй като той побеждава само като премахва самия себе си и своята противоположност. С победата на пролетариата изчезва както самият пролетариат, така и обуславящата го противоположност — частната собственост.

Ако социалистическите писатели признават на пролетариата тази световно-историческа роля — това в никой случай не става, защото те, както ни уверява критическата критика, смятат пролетариите за *богове*. По-скоро обратното. Тъй като в оформилия се пролетариат практически е завършено абстрахирането от всичко човешко, дори от човешко *подобие;* тъй като в жизнените условия на пролетариата всички жизнени условия на съвременното общество са достигнали най-висока точка на безчовечност; тъй като в пролетариата човек е загубил самия себе си, но същевременно не само е придобил теоретическото съзнание за тази загуба, но и непосредствено е принуден да негодува против тази безчовечност от неизбежната, неподдаваща се вече на никакво разкрасяване, абсолютно властна *нужда* — този практически израз на *необходимостта* — поради всичко това пролетариатът може и трябва да освободи сам себе си. Но той не може да се освободи, без да унищожи своите собствени жизнени условия. Той не може да унищожи своите собствени жизнени условия, без да унищожи *всички* нечовешки жизнени условия на съвременното общество, концентрирани в неговото собствено положение. Той не напразно минава суровата, но закаляваща школа на *труда*. Въпросът не е в това, в какво в даден момент *вижда* своята цел един или друг пролетарий или дори целият пролетариат. Въпросът е в това, *що е пролетариатът всъщност* и какво той, съобразно с това свое *битие*, исторически ще бъде принуден да върши. Неговата цел и неговото историческо дело са предначертани по най-ясен и неотменим начин от собственото му жизнено положение, както и от цялата организация на съвременното буржоазно общество.

Не е необходимо да се разпростираме тук върху това, че значителна част от английския и френския пролетариат вече *съзнава* своята историческа задача и постоянно работи да доведе това съзнание до пълна яснота.

„Критическата критика" толкова по-малко смее да признае това, тъй като тя провъзгласи самата себе си за единствен творчески елемент на историята. От нея изхождат историческите противоположности, от нея също изхожда и дейността, насочена към тяхното премахване. Ето защо чрез устата на своето въплъщение — Едгар — тя прави следната *декларация:*

„Образованост и необразованост, притежаване на имущество и липса на имущество — тези *противоположности,* ако само не се преследва целта да бъдат те *осквернени,* трябва да бъдат *изцяло предоставени* на критиката."

Притежаването на имущество и липсата на имущество биват осветени метафизически като критическо-спекулативни противоположности. Ето защо само ръката на критическата критика може да се докосва до тях, без да върши светотатство. Капиталистите и работниците не трябва да се намесват в своите взаимни отношения.

Далеч от това, да подозира, че може да се сложи ръка на неговото критическо разбиране на противоположностите, че може да се отнеме светостта на тази негова светиня, г. Едгар слага в устата на своя противник възражение, което само той самият може да си направи.

„Възможно ли е" — пита въображаемият противник на критическата критика — „да се употребяват някакви други понятия освен вече съществуващите понятия свобода, равенство и т. н.? Аз отговарям" (обърнете внимание на отговора на г. Едгар), „че гръцкият и латинският език загинаха, щом бе изчерпан кръгът от мисли, за израз на който те служеха."

Сега е ясно защо критическата критика не ни дава нито една мисъл на *немски* език. Езикът на нейните мисли още не се е появил, колкото и много г. Райхардт чрез своето критическо боравене с чужди думи, г. Фаухер чрез своето боравене с английски език, а г. Едгар чрез своето боравене с френски език да са направили за подготовката на *новия критически* език.

Характеризиращ превод № 2

Критическият Прудон казва:

„Земеделците поделили земята помежду си. Равенството освещавало само притежанието; по този повод то осветило собствеността."

У критическия Прудон поземлената собственост възниква в същия момент, в който се извършва разделянето на земята. Преходът от притежание към собственост се осъществява у него с помощта на израза: „по този повод“.

Действителният Прудон казва:

„Земеделието сложило основата на *земевладението*... Недостатъчно било да се осигурят на труженика плодовете на неговия труд, ако същевременно не му се осигурявали оръдия за производство. За да бъде защитен по-слабният от посегателствата на по-силния... намерили за необходимо да бъдат прокарани между притежателите постоянни разграничителни линии.“

Следователно „по този повод“ равенството осветило преди всичко *притежанието*.

„Всяка година с нарастването на населението се увеличавали алчността и жадността на колонистите. Изглеждало необходимо да се сложи предел на тяхното честолюбие чрез създаване на нови, непреодолими прегради. Така земята станала собственост поради нуждата от равенство... Без съмнение разделянето никога не е било географски равномерно... но все пак принципът оставал същият. По-рано равенството бе осветило притежанието, сега пак то осветило собствеността.“

У критическия Прудон

„древните основатели на собствеността в грижата за задоволяване на своите нужди пропуснали да видят, че на правото на собственост същевременно съответствува правото да се отчуждава, да се продава, да се подарява, да се придобива и да се губи, което унищожавало равенството, от което те изхождали.“

У действителния Прудон основателите на собствеността не пропуснали в грижата за задоволяване на своите нужди да видят този ход на развитието на собствеността. Те само не го предвидили. Но дори и да са можели да го предвидят, и в този случай наличната нужда би победила. По-нататък, действителният Прудон е много масов, за да противопоставя на *„правото на собственост“* правото да се отчуждава, да се продава и т. н., т. е. да противопоставя на рода неговите видове. Той противопоставя „правото *да се получава* своят наследствен дял“ на „правото да бъде той *отчуждаван* и т. н.“, което представлява действителна противоположност и действителна крачка напред.

Критически коментар № 3

„Но на какво се опира Прудоновото доказателство, че собствеността е невъзможна? Колкото и да е трудно да се повярва това — на същия принцип на равенството!“

За да повярва това, за г. Едгар би било достатъчно да поразмисли малко. На г. Едгар ще да е известно, че г. Бруно Бауер постави в основата на всички свои разсъждения *„безпределното* самосъзнание" и разглеждаше този принцип като творчески принцип дори на евангелията, които със своята безпределна безсъзнателност като че ли пряко противоречат на безпределното самосъзнание. По същия начин Прудон разглежда равенството като творчески принцип на пряко противоречащата му частна собственост. Ако г. Едгар сравни за момент френското *равенство* с немското „самосъзнание", той ще намери, че последният принцип изразява *на немски,* т. е. във формите на абстрактното мислене, онова, което първият изразява *на френски,* т. е. на езика на политиката и на мислещата нагледна представа. Самосъзнанието е равенството на човека със самия себе си в сферата на чистото мислене. Равенството е осъзнаването от човека на самия себе си в сферата на практиката, т. е. осъзнаването от човека на друг човек като равен нему и отношението на човека към друг човек като към равен. Равенството е френският израз за обозначаване на единството на човешката същност, за обозначаване на родовото съзнание и родовото поведение на човека, на практическото тъждество на човека с човека, т. е. за обозначаване на общественото, или човешкото, отношение на човека към човека. Ето защо както разрушителната критика в Германия, преди да бе дошла в лицето на *Фойербах* до разглеждането на *действителния човек,* се стараеше да сложи край на всичко определено и съществуващо с помощта на принципа на *самосъзнанието* — така разрушителната критика във Франция се стараеше да постигне същото с помощта на принципа на *равенството.*

„Прудон се бунтува срещу философията, което само по себе си не може да му се вмени във вина. Но защо се бунтува той? Философията според него била досега недостатъчно практична: тя се била издигнала в задоблачните висини на *спекулацията* и оттам *хората* ѝ се сторили прекалено малки. А аз мисля, че философията е свръхпрактична, т. е. че досега тя не е била нищо друго освен абстрактен израз на съществуващото положение на нещата; тя винаги е била във властта на предпоставките на съществуващото положение на нещата, които е приемала за нещо абсолютно."

Мнението, че философията е абстрактен израз на съществуващото положение на нещата, принадлежи по своя произход не на г. Едгар, а на *Фойербах,* който пръв характеризира философията като спекулативна и мистична емпирия и доказа това. Но г. Едгар успя да придаде на това мнение оригинален, критически словесен израз. А именно, докато Фойербах стига до заключението, че философията трябва да слезе от небесата на спекулацията в глъбините на човешката нищета, г. Едгар, напротив, ни поучава, че философията е свръх-

практична. Но по-скоро изглежда, че именно защото е била само трансцендентен, абстрактен израз на съществуващото положение на нещата, поради тази своя трансцендентност и абстрактност, поради своето *мнимо различие* от света, философията е трябвало да си въобрази, че е оставила дълбоко под себе си съществуващото положение на нещата и действителните хора; че от друга страна, понеже *в действителност* не се е различавала от света, тя не е могла да произнесе над него никаква *действителна присъда,* не е могла да приложи към него никаква реална сила на различаване, следователно не е могла да се намеси *практически* в хода на нещата, а в най-добрия случай е трябвало да се задоволи с пратика in abstracto*. Философията е била свръхпрактична само в смисъл, че е витаела над практиката. Критическата критика, за която човечеството се слива в една неодухотворена маса, ни дава най-ярко доказателство за това, колко безкрайно малки изглеждат за спекулативното мислене действителните хора. По това старата спекулативна философия е напълно съгласна с критиката. Прочетете например следния пасаж от Хегеловата „Философия на правото":

„От гледна точка на потребностите конкретното на представата е именно това, което ние наричаме *човек;* тук следователно — и *всъщност само* тук — става дума за човека в този смисъл "[17]

Във всички други случаи, когато спекулативните философи говорят за човека, те имат предвид не *конкретното,* а *абстрактното* — *идеята, духа* и т. н. Поразителни примери за това, как философията изразява съществуващото положение на нещата, ни дадоха г. Фаухер със своето изобразяване на съществуващото положение в Англия и г. Едгар със своето изобразяване на съществуващото състояние на френския език.

„Така че практичен е и Прудон: открил, че понятието равенство лежи в основата на доказателствата в полза на собствеността, той, изхождайки от същото понятие, се обявява против собствеността."

Прудон прави тук същото, което правят и германските критици, които, изхождайки от представата за човека, която те намират да лежи в основата на доказателствата за съществуването на бога, се обявяват именно против съществуването на бога.

„Ако следствията от принципа на равенството са по-силни от самото равенство, как иска Прудон да помогне на този принцип да придобие толкова неочаквана сила?"

В основата на всички религиозни представи лежи според г. Бруно Бауер самосъзнанието. То според него е творческият

* — в абстрактен вид. *Ред.*

принцип на евангелията. Но защо наистина следствията от принципа на самосъзнанието са били тук по-силни от самото самосъзнание? Защото — отговаря ни се в чисто германски дух — макар самосъзнанието да е творческият принцип на религиозните представи, то е такова само като излязло от себе си, противоречащо на самото себе си, отдадено и отчуждено самосъзнание. Ето защо дошлото в себе си, разбиращото самото себе си, схващащото своята същност самосъзнание властвува над създанията на своето самоотчуждение. Съвсем в същото положение се намира и Прудон — разбира се, с тази разлика, че той говори френски, а ние немски, и че поради това той изразява по френски маниер онова, което ние изразяваме по немски маниер.

Прудон сам си поставя въпроса, защо равенството, макар то като творчески принцип на разума да лежи в основата на институцията на собствеността и като последно разумно основание да служи за основа на всички доказателства в полза на собствеността — защо все пак то не съществува, а съществува, напротив, неговото отрицание — частната собственост? Поради това той разглежда самия факт на собствеността. Той доказва, че „в действителност собствеността като институция и принцип е *невъзможна*“ (стр. 34), т. е. че *тя противоречи на самата себе си* и премахва сама себе си във всички пунктове; че тя, изразено на немски, е наличното битие на отдаденото, противоречащо на самото себе си, отчуждено от самото себе си равенство. Действителното положение на нещата във Франция, както и познанието на това отчуждение с право сочат на Прудон, че е необходимо неговото действително премахване.

Като отрича частната собственост, Прудон чувствува нужда да даде същевременно *историческо* оправдание на съществуването на частната собственост. Както всички първи опити от този вид, и неговите разсъждения имат прагматичен характер, т. е. той предполага, че миналите поколения са се старали съзнателно и обмислено да осъществят в своите институции равенството, което представлява за него човешката същност.

„Ние пак се връщаме на това ... Прудон пише в интерес на пролетариите.“

Той не пише, изхождайки от интереса на самозадоволяващата се критика, от абстрактния, изкуствено създаден интерес, а от масовия, действителния, историческия интерес — от един интерес, който води по-далеч от проста *критика*, именно до *криза*. Прудон не само пише в интерес на пролетариите: той самият е пролетарий, ouvrier*. Неговото произведение е научен манифест на френския

* — работник. *Ред.*

пролетариат и поради това има съвсем друго историческо значение в сравнение със значението, което има нескопосаната литературна работа на някой критически критик.

„Прудон пише в интерес на онези, които нямат нищо. Да имаш и да нямаш нищо — за него това са абсолютни категории. Имането за него е найважното, тъй като същевременно нямането му изглежда като най-важен предмет на размишление. Всеки човек трябва да има, но точно толкова, колкото и другият — мисли Прудон. Аз обаче трябва да кажа, че от всичко, което имам, за мен е интересно само онова, което имам изключително аз, онова, което имам в повече от другия. При равенство както имането, така и самото равенство ще бъдат за мен нещо безразлично."

Според г. Едгар — за Прудон *имането* и *нямането* са абсолютни *категории.* Критическата критика вижда навред само категории. Така според г. Едгар имане и нямане, работна заплата, възнаграждение, нужда и потребност, труд за задоволяване на потребностите не са нищо друго освен категории.

Ако обществото би трябвало да се освободи само от *категориите* имане и нямане — колко много би му улеснил „преодоляването" и „снемането" на тези категории всеки диалектик, дори още по-слаб от г. Едгар! Г-н Едгар гледа и на това „преодоляване" като на такава дреболия, че дори не смята за нужно поне само *да обясни* в противовес на Прудон какво всъщност представляват категориите имане и нямане. Но тъй като нямането е не само категория, а найбезотрадна действителност; тъй като в днешно време човек, който няма нищо, не представлява нищо; тъй като той е лишен както от необходимите средства за съществуване изобщо, така и в още поголяма степен от средства за човешко съществуване; тъй като състоянието на нямане е състояние на пълно отделяне на човека от неговата предметност — поради всичко това нямането напълно правилно изглежда на Прудон като най-важен предмет на размишление, толкова по-правилно, колкото по-малко се е размишлявало над този предмет преди Прудон и преди социалистическите писатели изобщо. Нямането е най-отчаяният *спиритуализъм,* то е пълна недействителност на човека, пълна действителност на неговата обезчовеченост, то е твърде положително имане — наличност на глад, студ, болести, престъпления, унижение, затъпяване, всякакъв вид обезчовеченост и противоестественост. Но всеки предмет, който за пръв път с пълно съзнание за неговата важност става предмет на размишление, изглежда на изследователя като *предмет, най-достоен за размишление.*

Желанието на Прудон да премахне нямането и старата форма на имането е напълно тъждествено с желанието му да премахне практически отчужденото отношение на човека към неговата *пред-*

мегна същност, да премахне *политико-икономическия* израз на човешкото самоотчуждение. Но тъй като неговата критика на политическата икономия все още остава във властта на предпоставките на политическата икономия, обратното завоюване на предметния свят самò още се явява у Прудон в политико-икономическата форма на *притежанието.*

Критическата критика заставя Прудон да противопоставя на нямането — имането; а Прудон, напротив, противопоставя на старата форма на имането — *частната собственост, притежанието.* Той обявява притежанието за *„обществена функция“.* А в една функция „интересът“ е насочен не към това, да „изключа“ другиго, а към това, да туря в действие и да реализирам собствените си сили, силите на своето същество.

Прудон не успя да даде на тази своя мисъл съответен разгърнат израз. Представата за *„еднакво* притежание“ е политико-икономическият, следователно — все още отчужден израз на положението, че *предметът* като *битие за човека,* като *предметно битие на човека,* е същевременно *налично битие на човека за друг човек,* негово *човешко отношение към друг човек, обществено отношение на човека към човека.* Прудон преодолява политико-икономическото отчуждение в *пределите* на политико-икономическото отчуждение.

Характеризиращ превод № 3

Критическият Прудон си е намерил и *критически собственик,*

„по *собственото* признание на когото онези, които е трябвало да работят за него, са загубили онова, което той си е присвоил“.

Масовият Прудон казва на масовия собственик:

„Ти си работил! Нима никога не си имал случай да заставяш други да работят за тебе? Как се е случило, че те, работейки за тебе, са загубили онова, което ти си успял да придобиеш за себе си, без да работиш за тях?“

Критическият Прудон заставя Сей под „естествено богатство“ да разбира „естествени *владения“,* макар че Сей, за да премахне всякакви недоразумения, изрично заявява в „Краткото резюме“, приложено към неговия „Трактат по политическа икономия“, че под „богатство“ той не разбира нито собственост, нито владение, а „сума от стойности“. Разбира се, критическият Прудон реформира Сей също тъй, както той самият бива реформиран от г. Едгар. Според критическия Прудон от факта, че земята може да бъде присвоена по-лесно, отколкото въздухът и водата, Сей „веднага извеж-

да правото на вземане една нива в собственост". Сей, който е далеч от мисълта да извежда от факта на по-лесното присвояване на земята *правото* на собственост върху нея, казва, напротив, изрично: *„Правата* на поземлените собственици водят своето начало от *грабеж"* („Трактат по политическа икономия", 3 изд., том I, стр. 136, бележката[18]). Ето защо — според Сей — за установяването на *правото* на поземлена собственост е било необходимо „съдействието на законодателството" и на „положителното право". Действителният Прудон не заставя Сей *да извежда* „веднага" от факта на по-лесното присвояване на земята правото на поземлената собственост. Той упреква Сей, че поставя *на мястото* на правото възможността и *смесва* въпроса за възможността с въпроса за правото:

„Сей взема възможността *за* право. Не питат защо е било по-лесно да се присвои земята, отколкото морето и въздухът; искат да знаят по силата на какво *право* човекът си е присвоил това богатство."

Критическият Прудон продължава:

„Към това остава *само* да добавим, че заедно с даден участък земя се присвояват и останалите елементи — въздух, вода, огън: terra, aqua, aëre et igne interdicti sumus.*"

Далеч от мисълта да добави *„само"* това, действителният Прудон, напротив, казва, че той мимоходом (en passant) обръща „вниманието" на читателя върху присвояването на въздуха и водата. У критическия Прудон римската формула за изгонването се явява по най-непонятен начин. Той забравя да каже кои са тези *„ние"*, до които се отнася забраната. Действителният Прудон се обръща към не-собствениците:

„Пролетарии! ... собствеността *ни отлъчва от обществото:* terra etc. interdicti sumus."

Критическият Прудон полемизира с Шарл Конт по следния начин:

„Шарл Конт мисли, че за да живее, човек се нуждае от въздух, храна и облекло. Някои от тези неща, като например въздуха и водата, били в неизчерпаемо количество и поради това винаги оставали обща собственост, а други били в ограничено количество и поради това били станали частна собственост. Следователно в своето доказателство Шарл Конт изхожда от понятията ограниченост и неограниченост. Може би той щеше да стигне до други изводи, ако беше направил главни категории понятията ненужност и необходимост."

Каква детска полемика от страна на критическия Прудон! Той предлага на Шарл Конт да се откаже от категориите, от които по-

---

* — за нас е забранен достъпът до земята, водата, въздуха и огъня (перифраза на древноримската формула за изгонване от отечеството). *Ред.*

следният изхожда в своите доказателства, и да прибегне до други категории, за да стигне не до своите собствени изводи, а *„може би“* до изводите на критическия Прудон.

Действителният Прудон не се обръща към Шарл Конт с подобни предложения. Той не се опитва да се отърве от него с помощта на някакво си „може би“: той бие Шарл Конт със собствените му категории.

Шарл Конт, казва Прудон, изхожда от необходимостта за човека от въздух, храна, а за известни климати — и от облекло, не за да живее, а за да не престане да живее. За да поддържа своето съществуване, човек се нуждае следователно (според Шарл Конт) постоянно от присвояване на различни неща. Тези неща не съществуват в еднакво количество.

„Светлината на небесните тела, въздухът и водата съществуват в такива големи количества, че човекът не може да ги увеличи или намали забележимо; следователно всеки може да си присвои от тях толкова, колкото му е нужно за задоволяване на своите потребности, *без да пречи с нещо на другите хора да се ползуват от тях.*“[19]

Прудон взема за изходна точка собствените определения на Шарл Конт. Преди всичко той доказва на Конт, че земята е също тъй предмет от първа необходимост и затова ползуването от нея би трябвало да бъде достъпно за всекиго — в границите, посочени от Конт: *„без да пречи на другите хора да се ползуват от нея“*. Защо в такъв случай земята е станала частна собственост? Шарл Конт отговаря: защото количеството на земята *не е неограничено*. Но той би трябвало да направи обратното заключение: тъй като количеството на земята е *ограничено* — тя не може да бъде присвоена. Присвояването на въздуха и водата не навреждa на никого, защото от тях всякога остава достатъчно, защото тяхното количество е неограничено. Напротив, произволното присвояване на земята пречи на другите хора да се ползуват от нея именно защото количеството на земята е *ограничено*. Ползуването от нея трябва следователно да се регулира в интерес на *всички*. Шарлконтовият начин на доказване доказва нещо противоположно на неговия тезис.

„Шарл Конт — заключава Прудон“ (именно критическият Прудон) — „изхожда от възгледа, че една нация може да бъде собственица на земя; ако обаче собствеността влече след себе си правото на употребяване и злоупотребяване — jus utendi et abutendi re sua* — и на нацията не може да се признае правото на употребяване и злоупотребяване на земята.“

Действителният Прудон не говори за jus utendi et abutendi, което правото на собственост *„влече след себе си“*. Той е премного

* — правото на употребяване и злоупотребяване на своята вещ. *Ред.*

масов, за да говори за правото на собственост, което влече след себе си правото на собственост. Jus utendi et abutendi re sua е именно самото право на собственост. Ето защо Прудон изрично отрича на един народ правото на собственост върху неговата територия. На онези, които смятат това за преувеличено, той възразява, че от това въображаемо право на национална собственост във всички времена са били извеждани суверенността, данъците, регалиите, ангарията и т. н.

Действителният Прудон развива против Шарл Конт следните съображения: Конт иска да покаже как възниква собствеността, а започва с това, че предполага една нация като собственик, т. е. изпада в petitio principii*. Той заставя държавата да продава земи, той заставя предприемач да купува тези земи, т. е. той предполага същите отношения на *собственост,* които иска да докаже.

Критическият Прудон събаря френската *десетична система.* Той запазва *франка,* но на мястото на *сантима* поставя *„гроша"*.

„Когато аз — добавя Прудон" (критическият Прудон) — „отстъпвам участък земя, не само се лишавам от реколтата през дадената година, но лишавам децата и внуците си от едно постоянно благо. Земята има стойност не само днес: тя има и потенциална, бъдеща стойност."

Действителният Прудон не говори за това, че земята има стойност не само днес, но и утре; той противопоставя пълната, сега съществуваща стойност на потенциалната, бъдещата стойност, която зависи от моето умение да извличам полза от земята. Той казва:

„Разрушете вашия участък земя или, което за вас е същото, продайте го. С това вие не само лишавате себе си от една, две или много реколти, но и унищожавате всички продукти, които бихте могли да извлечете от този участък — вие, вашите деца и внуци."

За Прудон е важно не противопоставянето на една реколта на постоянното благо (парите, получени за продадения участък земя, могат като капитал също да се превърнат в „постоянно благо"), а противопоставянето на сега съществуващата стойност на онази, която земята може да получи в резултат на продължително обработване.

„Новата стойност — казва Шарл Конт, — която аз придавам на една вещ чрез своя труд, е моя собственост. Прудон" (критическият Прудон) „се стреми да го опровергае по следния начин: *„В такъв случай,* щом престане да работи, човек би трябвало да престане да бъде собственик. Правото на собственост върху продукта в никакъв случай не може да влече след себе си право на собственост и върху веществото, което съставлява основата на продукта."

Действителният Прудон казва:

* — логическа грешка, състояща се в доказване на една теза с аргумент, който сам има сила само при истинност на доказваната теза. *Ред.*

„Нека работникът си присвоява продуктите на своя труд; но аз не разбирам защо правото на собственост върху продукта трябва да влече след себе си право на собственост върху материята. Нима рибарят, който умее да лови повече риба от другите рибари на същия бряг, става поради тази си ловкост собственик на ивицата земя, на която той лови риба? Нима ловкостта на един ловец му е давала някога правото на собственост върху дивеча на цял кантон? Същото е със земеделеца. За да бъде превърнато *притежанието* в *собственост*, необходимо е *още и* едно *друго условие* освен труда; в противен случай човек би престанал да бъде собственик, щом престане да бъде работник."

Cessante causa, cessat effectus*. Ако собственикът е собственик *само* в качеството на работник — той престава да бъде собственик, щом престане да бъде работник.

„Ето защо съгласно *закона* собствеността се създава чрез *давността; трудът* е само осезателният знак, материалният акт, който *служи като израз* на завладяването на вещта."

„Следователно системата на присвояване на една вещ чрез труда" — продължава Прудон — *„противоречи на закона.* И ако привържениците на тази система твърдят, че си служат с нея, за да обясняват законите — те си *противоречат сами."*

Ако, по-нататък, съгласно това мнение например пригодяването на земята за обработка „създава пълната собственост върху тази земя" — подобно разсъждение не е нищо друго освен petitio principii. Фактически тук е създадена една нова производителна способност на материята. А трябваше да се докаже, че с това е създадено и правото на собственост върху самата материя. Самата материя не е създадена от човека. Дори едни или други производителни способности на материята се създават от човека само ако съществува самата материя.

Критическият Прудон прави от *Гракх Бабьоф* борец за *свобода,* а у масовия Прудон Бабьоф е борец за *равенство* (partisan de l'égalité).

Критическият Прудон, който се е заел с определянето на хонорара на *Омир* за „Илиадата", казва:

„Хонорарът, който аз изплащам на Омир, трябва да се равнява на онова, което той *ми дава.* Как може да се определи стойността на онова, което ни дава Омир?"

Критическият Прудон се отнася твърде презрително към политико-икономическите дреболии, за да знае, че *стойността* на една вещ и онова, което тази вещ *дава* на другиго — са съвсем различни неща. Действителният Прудон казва:

„Хонорарът на поета трябва да бъде равен на неговия *продукт;* а каква е стойността на този продукт?"

* С прекратяването на причината се прекратява и действието. *Ред.*

Действителният Прудон предполага, че „Илиадата“ има безкрайно голяма *цена* (или разменна стойност, prix); а критическият, че има безкрайно голяма *стойност*. Действителният Прудон противопоставя стойността на „Илиадата“ — *нейната стойност в политико-икономически* смисъл (valeur intrinsèque) — на разменната ѝ стойност (valeur échangeable); а критическият Прудон противопоставя на „вътрешната стойност“ на „Илиадата“ — т. е. на стойността ѝ като поема — нейната „стойност за размяната“.

Действителният Прудон казва:

„Материалното възнаграждение и талантът нямат общо мерило. В *това* отношение положението на всички производители е еднакво. Следователно всяко сравнение помежду им и всяка имуществена класификация са невъзможни“ („Entre une récompense matérielle et le talent il n'existe pas de commune mesure; sous *ce* rapport la condition de tous les producteurs est égale; conséquemment toute comparaison entre eux et toute distinction de fortunes est impossible“).

А критическият Прудон казва:

„Положението на производителите *относително* е еднакво. Талантът не може да бъде материално премерен... Всяко сравнение на производителите помежду им, всяко тяхно *външно отличаване* са невъзможни.“

У критическия Прудон

„човекът на науката трябва *да се чувствува* в обществото *равен* на всички останали, тъй като неговият талант и неговата проницателност са *само* продукт на обществената проницателност“.

Действителният Прудон никъде не говори за чувствата на таланта. Той казва, че талантът трябва да слезе до равнището на обществото. Той съвсем не твърди, че талантливият човек е *само* продукт на обществото. Той твърди, напротив:

„Талантливият човек е съдействувал да изработи в самия себе си едно полезно оръдие... В него са скрити свободен работник *и* натрупан обществен капитал.“

Критическият Прудон продължава:

„Той трябва да бъде освен това благодарен на обществото, че го освобождава от други работи, за да може да се отдаде на науката.“

Действителният Прудон никъде не прибягва до благодарността на талантливия човек. Той казва:

„Художникът, ученият, поетът получават своята справедлива награда вече само с това, че обществото им позволява да се отдават изключително на науката и изкуството.“

Накрай, критическият Прудон извършва истинско чудо: у него едно общество от 150 работника може да издържа един *„маршал“*,

следователно — и цяла *армия*. У действителния Прудон този „маршал“ е просто *„ковач“* (maréchal).

Критически коментар № 4

„Щом той“ (Прудон) „запазва понятието работна заплата, щом вижда в обществото учреждение, което ни дава работа и ни плаща за нея — той толкова по-малко може да приема времето за мярка на заплащането, защото малко преди това той, съгласявайки се с *Хуго Гроций,* прокарва мисълта, че времето е безразлично по отношение на *значимостта* на един предмет.“

Тук имаме единствената точка, където критическата критика прави опит да разреши своята задача и да докаже на Прудон, че той, изхождайки от политико-икономическа гледна точка, неправилно процедира против политическата икономия. Но именно тук тя *се бламира* по наистина критически начин.

Заедно с Хуго Гроций Прудон развива мисълта, че *давността* не може да бъде основание за превръщане на *притежанието* в *собственост,* на един *„правен принцип“* в друг, тъй както времето не може да превърне истината, че сборът от ъглите на триъгълника е равен на два прави, в истина — че този сбор е равен на три прави.

„Вие никога не ще постигнете“, се провиква Прудон, „щото времето, което само по себе си не създава нищо, не променя нищо, не модифицира нищо, *да превърне* човека, който *се ползува* от една вещ, в *собственик* на тази вещ.“

Г-н Едгар заключава: тъй като Прудон казва, че времето не може *да превърне* един правен принцип в друг и въобще не може само по себе си да измени или да модифицира каквото и да било — той проявява непоследователност, правейки *работното време* мярка на политико-икономическата *стойност* на продукта на труда. Г-н Едгар успява да стигне до тази критически критическа бележка благодарение на това, че превежда думата „valeur“* с думата „Geltung“**, и по този начин може да прилага тази дума в един и същ смисъл както там, където става дума за значимостта на даден правен принцип, така и там, където се говори за търговската стойност на продукта на труда. Той успява да направи това, като отъждествява празната продължителност на времето със запълненото работно време. Ако Прудон беше казал, че времето не може да превърне мухата в слон — критическата критика би могла със същото право да направи заключението: следователно той няма право да прави работното време мярка на работната заплата.

* — „стойност“. *Ред.*
** — „значимост“. *Ред.*

че *работното време*, което трябва да бъде *изразходвано* за производството на един предмет, принадлежи към *производствените разходи* на този предмет, че *производствените разходи* на един предмет са именно това, което той *струва*, т. е. това, за което той може да бъде *продаден*, ако се абстрахираме от влиянието на *конкуренцията* — това не може да не бъде разбрано дори от критическата критика. Освен работното време и материала на труда към производствените разходи икономистите отнасят и рентата на поземления собственик, както и лихвите и печалбата на капиталиста. Рентата, лихвите и печалбата отпадат у Прудон, тъй като у него отпада частната собственост. Следователно остават само работното време и авансовите разходи. Като прави работното време — непосредственото налично битие на човешката дейност като такава — мярка на работната заплата и на определянето на стойността на продукта, Прудон прави човешкия елемент решаващ, докато в старата политическа икономия решаващ момент беше веществената сила на капитала и на поземлената собственост, т. е. Прудон възстановява човека в неговите права, но все още в политико-икономическа и поради това противоречива форма. Доколко правилно процедира той от гледна точка на политическата икономия, можем да съдим по това, че основателят на новата политическа икономия *Адам Смит* още в първите страници на своето съчинение „Изследване върху природата и причините за богатството на народите“[20] развива мисълта, че *преди* установяването на частната собственост, следователно при предпоставката, че няма *частна собственост, работното време* е било мярка на *работната заплата* и на неразличаващата се още от нея *стойност на продукта на труда*.

Но нека дори критическата критика предположи за момент, че Прудон не е изхождал от предпоставката на работната заплата. Нима тя мисли, че *някога времето*, необходимо за производството на някакъв предмет, не ще бъде съществен момент на *„значимостта“* на този предмет; нима тя мисли, че времето ще загуби своята *стойност*?

В областта на непосредственото материално производство разрешението на въпроса, дали да бъде произведен един предмет или не, т. е. разрешението на въпроса за *стойността* на предмета, ще зависи съществено от работното време, необходимо за неговото производство. Защото от това време зависи дали обществото има време за истински човешко развитие.

И дори що се отнася до *духовното* производство — нима и там, ако искам да постъпвам разумно, не трябва при определяне на обема, характера и плана на едно духовно произведение да вземам под внимание времето, необходимо за неговото производство? В проти-

вен случай аз рискувам най-малкото моя идеален предмет никога да не се превърне в действителен предмет — следователно да придобие само стойността на въображаем предмет, т. е. само *въображаема стойност.*

Оставащата върху гледището на политическата икономия критика на политическата икономия признава всички съществени определения на човешката дейност, но само в отчуждена форма. Така например тук тя превръща значението на времето за *човешкия труд* в неговото значение за *работната заплата,* за наемния труд.

Г-н Едгар продължава:

„За да застави таланта да приеме посоченото по-горе мерило, Прудон *злоупотребява* с понятието *свободна сделка* и твърди, че обществото и отделни негови членове имали дори правото да отхвърлят произведенията на таланта."

У *фуриеристите* и *сенсимонистите* талантът, продължавайки да стои с двата си крака на политико-икономическа почва, предявява прекомерни *искания за хонорар* и прилага своите фантазии за безкрайната си ценност като мерило за определяне *разменната стойност* на своите произведения. На тези домогвания на таланта Прудон отговаря точно така, както политическата икономия отговаря на всяка претенция на дадена цена да се издигне значително над така наречената естествена цена, т. е. над производствените разходи на предлагания продукт — отговаря, като посочва свободата на сделката. При това Прудон не *злоупотребява* с това отношение в смисъла на политическата икономия: напротив, той предлага като действително онова, което у икономистите е само номинално и илюзорно, именно — *свободата* на договарящите се страни.

Характеризиращ превод № 4

Накрай критическият Прудон реформира *френското общество,* като преобразява френските пролетарии също така, както и френската буржоазия.

На френските пролетарии той отрича *„сила"*, докато действителният Прудон ги упреква за това, че им липсва *добродетел* (vertu). Той превръща тяхната *ловкост* в работата в проблематична ловкост — „вие *може би* сте сръчни в работата", — докато действителният Прудон безусловно признава тяхната сръчност в работата (*„prompts* au travail vous êtes" etc.). Той превръща френските буржоа в *глупави* бюргери, докато действителният Прудон противопоставя неблагородните буржоа (bourgeois ignobles) на опозорените

благородници (nobles flétris). Той превръща буржоата от представител на еснафската „златна среда“ (bourgeois juste-milieu) в „наши *добри* бюргери“, за което френската буржоазия може да му благодари. Където действителният Прудон говори, че расте *„злата* воля“ на френските буржоа („la malveillance de nos bourgeois“), там критическият Прудон напълно последователно говори, че расте *„безгрижността* на нашите бюргери“. Буржоата на действителния Прудон е толкова малко безгрижен, че извиква на самия себе си: „да не се боим! да не се боим!“ Така говори само онзи, който иска с помощта на разсъждения да пропъди от себе си страха и грижата.

Като създаде критическия Прудон чрез превеждането на действителния Прудон, критическата критика показа на масата какво представлява един критически завършен превод. Тя показа „превода, какъвто той трябва да бъде“. Ето защо тя с право напада лошите, масовите преводи:

„Германската публика иска да получава книжарската стока на безценица, ето защо издателят иска евтин превод; преводачът не иска да умре от глад над своята работа; той дори не може да извърши своята работа със зряла обмисленост“ (с цялото спокойствие на познаването), „тъй като издателят трябва да изпреварн конкурентите чрез бързо издаване на превода. Нещо повече, преводачът дори трябва да се страхува от конкуренцията, трябва да се страхува да не би да се намери друг, който ще предложи да извърши работата по-бързо и на по-ниска цена. И ето, без да се е подготвил, преводачът диктува своя ръкопис на някакъв беден писар и при това диктува, колкото се може по-бързо, за да не плаща напразно на писаря, комуто се плаща на час. Той е щастлив, ако може на следния ден да задоволи словослагателя, който настоява да му се дава ръкопис. А при това преводите, които наводняват нашия книжен пазар, са само израз на сегашната *импотентност* на немската литература“ и т. н. („Allgemeine Literatur-Zeitung“, брой VIII, стр. 54).

Критически коментар № 5

„На доказателството, че собствеността е невъзможна, което Прудон извежда от това, че човечеството разрушава себе си особено със системата на лихвите и печалбата и с непропорционалното отношение между потребление и производство — на това доказателство липсва допълващата го противоположност, именно доказателството, че частната собственост е исторически възможна.“

Щастливият инстинкт подсказва на критическата критика да не се спира на разсъжденията на Прудон за системата на лихвите и печалбата и т. н., т. е. на най-важните разсъждения на Прудон. Работата е там, че в този пункт критиката на Прудон дори привидно е вече невъзможна без съвсем положителни знания по въпроса за движението на частната собственост. Критическата критика се

опитва да се обезщети за своето безсилие със забележката, че Прудон не дал доказателство за историческата възможност на частната собственост. Защо критиката, която не дава нищо освен думи, иска другите да й дават *всичко?*

„Прудон доказва невъзможността на собствеността с това, че работникът не може да изкупи своя продукт с парите, получени като заплата за труда му. Прудон не привежда изчерпателен довод за обосноваване на това положение, като се обръща към същността на капитала. Работникът не може да изкупи своя продукт, защото последният е всякога обществен продукт, а самият работник не е нищо друго освен отдѐлен заплащан човек."

За да бъде още по-изчерпателен, г. Едгар би могъл в противовес на Прудоновата дедукция да каже, че работникът не *може* да изкупи своя продукт, защото изобщо е принуден да го *изкупува.* В определението на купуването вече се съдържа това, че работникът се отнася към своя продукт като към изгубен за него, отчужден предмет. Изчерпателният довод на г. Едгар не изчерпва между другото това, защо капиталистът, който сам *не е нищо друго* освен *отдѐлен* човек, и то човек, *заплащан* с печалба и лихви, може да изкупи не само продукта на труда, но и нещо повече от тоя продукт. За да обясни това, г. Едгар ще трябва да обясни взаимоотношението между труд и капитал, т. е. да се обърне към същността на капитала.

Приведеното място из критиката показва най-нагледно как критическата критика използува веднага това, което току-що е научила от някой писател, за да го изтъкне, добавяйки някакъв критически израз, като лично изобретена мъдрост против същия писател. Именно от самия Прудон критическата критика е почерпила неприведения от Прудон и приведен от г. Едгар довод. Прудон казва:

„Divide et impera...* Разединете работниците — и твърде възможно е надницата, плащана на всеки отделен работник, да превиши стойността на всеки индивидуален продукт; но въпросът не е там... Ако сте заплатили всички индивидуални сили, с това вие още не сте заплатили колективната сила."

Прудон обърна *най-напред* внимание на това, че сумата на работните заплати, плащани на отделните работници, дори ако всеки индивидуален труд би бил заплатен напълно, не заплаща още колективната сила, овеществена в техния продукт; че работникът следователно бива заплащан не като *част от колективната работна сила.* Г-н Едгар изопачава тази мисъл в смисъл, че работникът не е нищо друго освен отдѐлен заплащан човек. Следователно критическата критика използува една *обща* мисъл на Прудон, за да я про-

* — Разделяй и владей. *Ред.*

тивопостави на по-нататъшното *конкретно* развитие на същата тази мисъл у същия този Прудон. Тя овладява тази мисъл по критически маниер и разкрива тайната на *критическия социализъм* в следния пасаж:

„Съвременният работник *мисли* само за себе си, т. е. допуска да му се плаща само като на дадено лице. Не някой друг, а *самият работник* не взема под внимание колосалната и неизмерима сила, която възниква от неговото сътрудничество с други сили."

Според критическата критика цялото зло е само в *„мисленето"* на работниците. Наистина английските и френските работници са образували сдружения, в които предмет на обмяна на мнения между работниците са не само техните непосредствени потребности като *работници,* но и техните потребности като *хора.* С образуването на тези сдружения работниците проявяват твърде задълбочено и широко разбиране на „колосалната" и „неизмерима" сила, която възниква от тяхното сътрудничество. Но тези *масови* комунистически работници, заети например в работилниците на Манчестер и Лион, не мислят, че е възможно да се избавят чрез *„чисто мислене"* — с помощта само на разсъждения — от своите господари и от своето собствено практическо унижение. Те чувстват много болезнено *различието* между *битие* и *мислене,* между *съзнание* и *живот.* Те знаят, че собственост, капитал, пари, наемен труд и други подобни съвсем не са призраци на въображението, а твърде практически, твърде конкретни продукти на самоотчуждението на работниците, които поради това трябва да бъдат премахнати също практически и конкретно, за да може човек да стане човек не само в *мисленето,* в *съзнанието,* но и в масовото *битие*, в живота. Критическата критика, напротив, учи работниците, че те престават да бъдат в действителност наемни работници, щом премахнат в мисълта мисълта за наемен труд, щом престанат в мисълта да се смятат за наемни работници и съобразно с това прекалено въображение не допущат вече да бъдат заплащани като отделни лица. Като абсолютни идеалисти, като ефирни същества те естествено могат след това да живеят от ефира на чистото мислене. Критическата критика ги учи, че те премахват действителния капитал, когато преодоляват в *мисълта* категорията капитал, че те *действително* се променят и се превръщат в действителни хора, когато изменят в своето съзнание своето *„абстрактно аз"* и с презрение отхвърлят като некритическа операция всяко *действително* изменение на своето действително съществуване, на действителните условия на своето съществуване, т. е. на своето *действително „аз"*. *„Духът"*, който вижда в реалната действителност само категории, свежда, разбира се, всяка човешка дейност и практика до диалектическия мисловен процес на критическата критика.

Именно това обстоятелство отличава *нейния* социализъм от *масовия* социализъм и комунизъм.

След своите велики разсъждения г. Едгар, разбира се, трябва „да отрече“ на критиката на Прудон „съзнателност“.

„*Но* Прудон иска да бъде *и практичен.*“ „Той мисли, че е познал.“ „И все пак“ — тържествувайки се провиква спокойствието на познаването — „ние и сега още трябва да му отречем *спокойствие на познаването.*“ „Ние привеждаме няколко места от неговото произведение, за да покажем колко малко е обмислил той своето отношение към обществото.“

По-нататък ние ще приведем още няколко места из произведенията на критическата критика (виж „Банката за бедните“ и „Образцовото стопанство“), за да покажем до каква степен тя не е успяла още да се запознае дори с най-елементарните икономически отношения и още по-малко ги е обмислила, поради което именно със свойствения ѝ критически такт се е почувствувала призвана да подложи Прудон на критически разбор.

След като критическата критика като спокойствие на познаването *„се разправи“* с *всички масови „противоположности“*, след като овладя цялата действителност във формата на категории и разтвори цялата човешка дейност в спекулативната диалектика — след всичко това тя отново твори света от спекулативната диалектика, както ще видим по-нататък. От само себе си се разбира, че за да не бъдат изложени на „осквернение“, чудесата на критическо-спекулативното сътворение на света могат да бъдат съобщени на непосветената маса само във формата на *мистерии.* Ето защо критическата критика, въплътявайки се в образа на Вишну-Шелига, се явява като *търговец на тайни*[21].

Глава пета

КРИТИЧЕСКАТА КРИТИКА В ОБРАЗА НА ТЪРГОВЕЦ НА ТАЙНИ,
или
КРИТИЧЕСКАТА КРИТИКА В ЛИЦЕТО НА г. ШЕЛИГА

Във въплъщението *Шелига-Вишну* „критическата критика" прави апотеоз на „Парижките потайности". Евгени Сю бива провъзгласен за „критически критик". Щом узнае това — и той, подобно на буржоата-благородник на Молиер, ще се провикне:

„Честна дума, повече от четиридесет години говоря в проза, без сам да подозирам, и съм ви безкрайно признателен, че ми обяснихте това."[22]

Г-н Шелига започва своята критика с един *естетически* пролог.

„Естетическият пролог" разяснява всеобщото значение на „критическия" епос и особено на „Парижките потайности" по следния начин:

„Епосът ражда мисълта, че настоящето само по себе си е нищо, и даже не само" (*нищо,* и даже не само!) „вечната *граница* между *миналото* и *бъдещето,* но" (нищо, и даже не само, но!) „*подлежащата* на постоянно *запълване пукнатина,* която отделя *безсмъртието* от *тленността... Това е всеобщото значение* на „Парижките потайности"."

„Естетическият пролог" твърди по-нататък, че *„критикът,* ако желае, може да бъде и *поет.*"

Цялата критика на г. Шелига ще докаже правилността на това твърдение. Във всички свои моменти тя представлява *„поетическа измислица"*.

Същевременно тя е продукт на *„свободното* изкуство", както то се определя в „естетическия пролог", т. е. „тя изобретява нещо *съвсем ново, което абсолютно никога още не е съществувало"*.

Най-сетне, тя представлява дори *критически епос,* защото е „подлежаща на постоянно запълване пукнатина, която отделя без-

смъртието“ — критическата критика на г. Шелига — от „тленността“ — романа на г. Евгени Сю.

1) „ТАЙНАТА НА ПОДИВЯВАНЕТО СРЕД ЦИВИЛИЗАЦИЯТА“ И „ТАЙНАТА НА БЕЗПРАВИЕТО В ДЪРЖАВАТА“

Както е известно, *Фойербах* разглежда християнските представи за въплъщението, триединството, безсмъртието и т. н. като тайна на въплъщението, тайна на триединството, тайна на безсмъртието. Г-н Шелига разглежда всички сегашни житейски отношения като тайни. Но докато *Фойербах* разкри *действителни тайни*, г. *Шелига*, напротив, превръща действителни *тривиалности* в *тайни*. Неговото изкуство се състои не в това, да разкрие скритото, а в това, да скрие разкритото.

Така той обявява подивяването (наличността на престъпници) сред цивилизацията, както и безправието и неравенството в държавата за *тайни*. Едно от двете: или социалистическата литература, която разкри тези тайни, е останала тайна за г. Шелига, или на него му се иска да превърне в частна тайна на „критическата критика“ най-известните изводи на тази литература.

Ето защо не е нужно да се спираме подробно върху разсъжденията на г. Шелига относно тези тайни. Ще отбележим само някои, най-блестящи пунктове.

„Пред закона и съдията всички са *равни:* големи и малки, богати и бедни. Това положение заема първо място във веруюто на *държавата.“*

На държавата? Веруюто на повечето държави от самото начало, напротив, установява *неравенство* пред *закона* на големи и малки, на богати и бедни.

„Шлифовчикът на скъпоценни камъни Морел в своята наивна почтеност определя много ясно същността на тайната“ (а именно на тайната на противоположността между бедни и богати). „Той казва: Ако само богатите знаеха това! Ако само богатите знаеха това! Нещастието е там, че те не знаят, що е бедност.“

Г-н Шелига не знае, че Евгени Сю от вежливост към френската буржоазия допуска *анахронизъм,* слагайки в устата на Морел — работник от времето на „хартата-истина“[23] — мотото на буржоата от времето на Людовик XIV: „Ах, ако кралят знаеше това!“ в модифицираната форма: „Ах, ако богатият знаеше това!“ Поне в Англия и Франция това *наивно* отношение между богати и бедни е престанало да съществува. Учените представители на богатството — икономистите — са разпространили тук твърде детайлирано разбиране

какво представлява бедността като физическа и морална нищета. За утешение те доказаха, че тази нищета трябвало да се запази, защото трябвало да се запази съвременното положение на нещата. Нещо повече, в своята старателност те дори пресметнаха в какви именно *пропорции* бедността трябвало за благото на богатите и за собственото си благо да намалява своята численост посредством смъртни случаи.

Когато Евгени Сю изобразява кръчмите, свърталищата и езика на *престъпниците,* г. Шелига открива *„тайната“,* че „авторът“ си е поставял за цел не да изобрази този език и тези свърталища, а

„да изучи тайната на пружините на злото“ и т. н. „Та именно в местата на най-оживено движение... престъпниците се чувствуват като *у дома си.*“

Какво би казал един естествоизпитател, ако биха се заели да му доказват, че килийката на пчелните пити не го интересува като килийка на пита, че тя не представлява тайна за оня, който не я е изучавал, защото пчелата „се чувствува съвсем като у дома си“ именно на открито и върху цветето? В свърталищата на престъпниците и в техния език се отразява характерът на престъпника, те са неделима част от неговото всекидневно битие, тяхното изобразяване необходимо влиза в изобразяването на престъпника, както изобразяването на petite maison* необходимо влиза в изобразяването на femme galante**.

Дори за парижката полиция — да не говорим за парижаните изобщо — свърталищата на престъпниците са такава „тайна“, че и сега още в центъра на града се прокарват светли и широки улици, за да се направят тези кътища достъпни за полицията.

Най-сетне, сам Евгени Сю заявява, че при изобразяването на всичко споменато по-горе той разчитал на „боязливото любопитство“ на читателите. Г-н Евгени Сю във всички свои романи е разчитал на това боязливо любопитство на читателите. Достатъчно е да си припомним такива романи като „Атар Гюл“, „Саламандра“, „Плик и Плок“ и др.

2) ТАЙНАТА НА СПЕКУЛАТИВНАТА КОНСТРУКЦИЯ

Тайната на критическото изобразяване на „Парижките потайности“ е тайната на *спекулативната,* на *Хегеловата конструкция.* Като обяви „подивяването сред цивилизацията“ и „безправието в

* — къщичка за тайни срещи. *Ред.*

** — жена с леки нрави. *Ред.*

държавата“ за тайни, т. е. като ги разтвори в категорията *„тайна“*, г. Шелига заставя „тайната“ да започне своя *спекулативен жизнен път*. Няколко думи ще са достатъчни, за да се даде *обща* характеристика на спекулативната конструкция. Трактовката на „Парижките потайности“ у г. Шелига ще ни покаже нейното приложение в *подробностите*.

Когато от действителните ябълки, круши, ягоди, бадеми аз образувам общата представа *„плод“*; когато отивам по-нататък и си *въобразявам,* че моята изведена от действителните плодове абстрактна представа „плод“ [„*die* Frucht“] е една съществуваща вън от мене същност, нещо повече — *истинската* същност на крушата, ябълката и т. н., с това аз, изразено на *спекулативен език*, обявявам „плода“ за *„субстанция“* на крушата, ябълката, бадема и т. н. Следователно аз казвам, че за крушата е несъществено, че е круша, за ябълката е несъществено, че е ябълка. Същественото в тези неща, казвам аз, е не тяхното действително, сетивно съзерцаемо налично битие, а абстрахираната от мен от самите тях и приписана им същност, същността на моята представа „плод“. Аз обявявам тогава ябълката, крушата, бадема и т. н. за прости форми на съществуване, за *модуси* „на плода“. Наистина моят пределен, подкрепян от сетивата разсъдък *различава* ябълка от круша и круша от бадем, но моят спекулативен разум обявява това сетивно различие за несъществено и безразлично. Спекулативният разум вижда в ябълката *същото,* което вижда в крушата, в крушата вижда същото, което в бадема, а именно — „плода“. Различните по своите особености действителни плодове са отсега нататък само *илюзорни* плодове, истинската същност на които е „субстанцията“ „плод“.

Този път не довежда до особено *богатство на определенията*. Минералогът, цялата наука на когото би се ограничавала с установяването на истината, че всички минерали в действителност са „минерал изобщо“, би бил минералог само в *собственото си въображение*. При всеки минерал спекулативният минералог би казвал: това е „минерал“, и неговата наука би се ограничавала с това, да повтаря тази дума толкова пъти, колкото действителни минерали съществуват.

Спекулативното мислене, което от различните действителни плодове е направило *един* „плод“ на абстракцията — „плода изобщо“, е принудено поради това, за да дойде до привидността на действително съдържание, да се опита по някакъв начин да се върне от „плода“, от *субстанцията,* към действителните, *разнообразни* обикновени плодове — към крушата, ябълката, бадема и т. н. Но колкото лесно е от действителните плодове да се създаде абстрактна-

та представа „п л о д“, толкова трудно е от абстрактната представа „п л о д“ да се създадат действителни плодове. Нещо повече, да преминеш от една абстракция към *противоположността* на абстракцията, е просто невъзможно, ако не се *откажеш* от абстракцията.

Ето защо спекулативният философ се отказва от абстракцията „п л о д“, но той се отказва от нея по *спекулативен, мистичен* начин — именно така, като че ли *не* се отказва от нея. Затова той и действително само привидно излиза извън пределите на абстракцията. Той разсъждава приблизително по следния начин:

Ако ябълката, крушата, бademът, ягодата действително не са нищо друго освен „субстанцията изобщо“, „плодът изобщо“, пита се по какъв начин „плодът изобщо“ ми се представя ту като ябълка, ту като круша, ту като бадем — отгде иде тази *привидност на многообразие,* която толкова очевидно противоречи на моята спекулативна представа за *единството,* за „субстанцията изобщо“, за „плода изобщо“.

Това става — отговаря спекулативният философ, — защото „плодът изобщо“ не е мъртва, лишена от различия, намираща се в покой, а жива, различаваща се в себе си, подвижна същност. Разнообразието на обикновените плодове има значение не само за *моя* сетивен разсъдък, но и за самия „плод изобщо“, за спекулативния разум. Различните обикновени плодове са различни жизнени прояви на „*единния* плод“; това са кристализации, създавани от самия „плод изобщо“, така че например в ябълката „плодът изобщо“ си придава ябълковидно налично битие, в крушата — крушовидно. Следователно не трябва вече, както върху гледището, което изхождаше от представата за субстанцията, да се казва: крушата е „п л о д“, ябълката е „п л о д“, бадемът е „п л о д“, а, напротив: „п л о д ъ т“ се полага като круша, „п л о д ъ т“ се полага като ябълка, „п л о д ъ т“ се полага като бадем. Различията, които отделят помежду им ябълката, крушата, бадема, са именно саморазличенията на „п л о д а“, те правят отделните плодове именно различни звена в жизнения процес на „плода изобщо“. Следователно „п л о д ъ т“ не е вече безсъдържателно, лишено от различия единство: той е единството като *всеобщност,* като *„тоталност“* на плодовете, които образуват *„органически разчленен ред от звена“.* Във всяко следващо звено на този ред „п л о д ъ т“ си придава по-развито, по-изразено налично битие, докато най-сетне като „обобщение“ на всички плодове той става същевременно живото *единство,* което съдържа разтворен в себе си всеки плод в такава степен, в каквато то го произвежда от себе си, както например всички части на тялото постоянно се претворяват в кръв и постоянно се възпроизвеждат от кръвта.

Вие виждате: ако на християнската религия е известно само *едно* въплъщение на бога, спекулативната философия знае толкова въплъщения, колкото неща има, както например в дадения случай за нея всеки отделен плод е особено въплъщение на субстанцията, на абсолютния плод. Главният интерес на спекулативния философ се състои следователно в това, да произведе *съществуването* на действителните, обикновените плодове и след това с тайнствен вид да каже, че съществуват ябълки, круши, бадеми и стафиди. Но ябълките, крушите, бадемите и стафидите, които ние придобиваме отново в спекулативния свят, са вече само *илюзорни* ябълки, круши, бадеми и стафиди, тъй като те представляват моменти от живота на „плода изобщо", на тази абстрактна *същност, създадена от разсъдъка,* следователно сами са абстрактни *създания на разсъдъка.* Което ни радва в тази спекулативна операция — то е, че придобиваме отново всички действителни плодове, но вече като плодове, които имат по-високо, мистично значение — плодове, които са възникнали не от материалната почва, а от ефира на нашия мозък и представляват въплъщения на „плода изобщо", на *абсолютния субект.* Така че когато се връщаме от абстракцията, от *свръхестествената* разсъдъчна същност „плод изобщо" към действителните, *естествените* плодове, то на естествените плодове ние, напротив, придаваме същевременно свръхестествено значение и ги превръщаме в чисти абстракции. Нашият главен интерес трябва сега да се състои именно в това, да докажем *единството* на „плода изобщо" във всички негови жизнени прояви — в ябълката, крушата, бадема и т. н. — да докажем следователно *мистичната взаимна връзка* между тези плодове и да покажем как във всеки от тях „плодът изобщо" се осъществява *на степени* и как той *необходимо* преминава от една форма на своето съществуване в друга — например от стафида в бадем. Затова значението на обикновените плодове се състои сега *вече не* в техните *естествени* свойства, *а* в тяхното *спекулативно* свойство, което отрежда на всеки от тях определено място в жизнения процес на „абсолютния плод".

Обикновеният човек не предполага, че е казал нещо особено, когато казва, че съществуват ябълки и круши. Философът обаче, когато изразява тези съществуващи неща в спекулативни термини, е казал нещо *необикновено.* Той е извършил *чудо:* от недействителната *разсъдъчна същност* „плод изобщо" той е произвел действителните *природни предмети* — ябълка, круша и т. н., т. е. *създал* е тези плодове от своя *собствен абстрактен разсъдък,* който му се представя като някакъв абсолютен субект, намиращ се вън от него, в дадения случай като „плод изобщо". И всеки път, когато спекулативният

философ заявява, че съществуват едни или други предмети, той извършва акт на сътворяване.

От само себе си се разбира, че спекулативният философ е способен да проявява такова непрекъснато творчество само защото представя общоизвестни, наблюдавани в действителността свойства на ябълката, крушата и т. н. като *открити* от него определения, давайки на онова, което може да бъде създадено изключително от абстрактния разсъдък, именно — на абстрактните разсъдъчни формули, *названията* на действителните неща и обявявайки, най-сетне, своята *собствена* дейност, чрез която *той* сам *преминава* от представата ябълка към представата круша, за *самодейност* на абсолютния субект, на „плода изобщо".

На спекулативен език тази операция се обозначава с думите: да разбираш *субстанцията* като *субект*, като *вътрешен процес*, като *абсолютна личност*. Този начин на разбиране представлява съществената особеност на *Хегеловия* метод.

Необходимо бе да започнем с тези бележки, за да направим, г. Шелига понятен. Ако досега г. Шелига възвеждаше действителни отношения, като например правото и цивилизацията, в категорията тайна и по този начин превръщаше „т а й н а т а" в субстанция — сега той за пръв път се издига на истински спекулативна, *Хегелова* висота и превръща „т а й н а т а" в самостоятелен субект, който *се въплътява* в действителните отношения и лица и жизнените прояви на който са графини, маркизи, гризетки, портиери, нотариуси, шарлатани, любовни интриги, балове, дървени врати и т. н. След като отначало произведе категорията „т а й н а" от действителния свят, сега от тази категория той произвежда действителния свят.

В изложението на г. Шелига тайните на *спекулативната конструкция* ще се разкрият пред нас толкова *по-очевидно*, тъй като той безспорно има *двойно* предимство пред *Хегел*. Първо, Хегел чрез изкусна софистика умее да изобрази процеса, чрез който философът, използувайки сетивното съзерцание и представата, преминава от един предмет към друг, като процес, извършван от самата въображаема разсъдъчна същност, от самия абсолютен субект. Но, второ, Хегел много често дава вътре в *спекулативното* изложение *действително* изложение, което обхваща самия *предмет*. Това действително развитие *вътре* в спекулативното развитие на понятията кара читателя да взема спекулативното развитие за действително, а действителното развитие за спекулативно.

У г. Шелига и двете затруднения отпадат. Неговата диалектика е свободна от всякакво лицемерие и преструване. Той прави своите фокуси с похвална честност и най-простодушна прямота. А освен това *никъде* не развива *действително съдържание*, така че у него

спекулативната конструкция е свободна от всякакви пречещи добавки и се явява пред нашите погледи без всякакви двусмислени покривала, в цялата си гола красота. Освен това у г. Шелига найблестящо проличава как спекулацията, от една страна, привидно свободно, от само себе си, твори a priori своя предмет и как, от друга страна, желаейки да се отърве чрез софистика от разумната и естествена зависимост от *предмета,* изпада именно в най-неразумна и най-неестествена *робска подчиненост* спрямо предмета, най-случайните и най-индивидуални определения на който тя е принудена да конструира като абсолютно необходими и всеобщи.

3) „ТАЙНАТА НА ОБРАЗОВАНОТО ОБЩЕСТВО"

След като отначало ни показва най-низшите слоеве на обществото, след като ни води в кръчмите на престъпниците и т. н., Евгени Сю ни пренася във висшия свят, на *бал* в квартала Сен-Жермен.

Г-н Шелига конструира този *преход* по следния начин:

„Чрез нов поврат т а й н а т а се опитва да се изплъзне от разследване. Досега тя като нещо абсолютно загадъчно, съвсем неуловимо, отрицателно, противостоеше на истинското, реалното, положителното; сега тя прониква в него като негово *невидимо съдържание.* Но с това тя унищожава безусловната невъзможност да бъде позната."

„Тайната", която досега противостоеше на „истинското", „реалното", „положителното", а именно на правото и образованието, „прониква сега в последното", т. е. в сферата на образованието. Че единствено висшият свят представлява сферата на образованието, това е тайна, ако *не на Париж,* то *за* Париж. Г-н Шелига не преминава от тайните на престъпния свят към тайните на аристократическото общество; той прави друго: у него „тайната изобщо" става „невидимото съдържание" на образованото общество, неговата *истинска същност.* Това *не* е *„нов поврат"* от страна на г. Шелига, за да отвори път за по-нататъшни разследвания; това е „нов поврат" от страна на самата „т а й н а", за да *се* изплъзне от разследване.

Преди действително да последва Евгени Сю там, накъдето го влече сърцето, именно на аристократическия бал, г. Шелига прибягва още до *лицемерните* обрати на *a priori* конструиращата спекулация:

„*Разбира се,* може *да се предвиди,* че тайната *ще се постарае да се укрие* в доста твърда черупка. *И наистина изглежда,* че имаме пред себе си *непреодолима непроницаемост* ... че може *поради това да се очаква,* че *изобщо* ... *Все пак* един нов опит да се достигне до ядката *тук е неизбежен.*"

Достатъчно, г. Шелига успява в тази работа до такава степен, че

„*метафизическият* субект т а й н а се явява сега леко, непринудено, кокетливо".

За да превърне аристократическото общество в „тайна", г. Шелига се опитва с помощта на някои съображения да изясни смисъла на *„образованието"*. Той предварително приписва на аристократическото общество все такива свойства, каквито никой човек не търси в него, за да открие след това „тайната", че обществото не притежава тези свойства. А после представя това откритие за „тайна" на образованото общество. Г-н Шелига си задава например такива въпроси: Дали *„всеобщият* разум" (да не би спекулативната логика?) служи за предмет на *„светските разговори"* в образованото общество; дали *„само ритъмът* и *размерите* на любовта към хората правят" това общество „хармонично цяло"; дали това, „което наричаме *общо образование*, е форма на *всеобщото, вечното, идеалното"*, т. е. дали това, което наричаме образование, е плод на метафизическо въображение? В отговор на своите въпроси за г. Шелига не е трудно да пророкува a priori:

„*Впрочем* може *да се очаква*... че на всички тези въпроси ще последва отрицателен отговор."

В романа на Евгени Сю преминаването от низините във висшия свят се извършва по един обикновен за романите път. *Преобличанията на Рудолф*, княз Геролдщайнски, му помагат да проникне в низшите слоеве на обществото, тъй както неговото звание му открива достъп във висшите кръгове. По пътя към аристократическия бал го занимават съвсем не контрастите на заобикалящия го живот: пикантни му изглеждат само контрастите на *собствените* му маскировки. Той съобщава на своите послушни спътници колко необикновено интересен намира той самия себе си в различните ситуации.

„Аз намирам", казва той, „тези контрасти доста пикантни: вчера бях живописец, който рисува ветрила и се настанява в една малка стаичка на улица Фев; тази сутрин, като търговски служащ, черпя с ликьор от черно френско грозде г-жа Пипле, а довечера... съм един от привилегированите по милост божия, които господствуват над този свят."

Доведена на бала, критическата критика пее:

„В присъствие на земни богове
Разсъдък, разум отлетяват веч."[21]

Тя се излива в следните *дитирамби:*

„Тук чаровете на вълшебството са изпълнили нощта със сиянието на слънцето и са облекли зимата в зеленината на пролетта и разкоша на лятото. Веднага ни обзема такова настроение, че сме готови да повярваме в чудото на пребиваване на бог в човешките гърди, особено когато красота и грация окончателно ни убеждават, че се намираме в непосредствена близост до идеали." (!!!)

Неопитен, лековерен *критически селски пастор!* Само твоето критическо простодушие може от една елегантна парижка бална зала да изпадне в такъв суеверен възторг, че да повярва в „чудото на пребиваване на бог в човешките гърди", а в парижките лъвици да види „непосредствени идеали", въплътени ангели!

В своята *елейна* наивност критическият пастор подслушва разговора на двете „най-красиви измежду красавиците" — Клеманс д'Арвил и графиня Сара Мак-Грегор. Отгатнете какво иска *„да подслуша"* той от тях:

„Как да станем *благословия* за любимите деца, *цялата пълнота* на щастието за съпруга"... „Слушаме... Удивяваме се... не вярваме на ушите си."

Ние изпитваме чувство на тайно злорадство, като виждаме разочарованието на подслушващия пастор. Дамите не разговарят нито за „благословия", нито за „пълнотата на щастието", нито за „всеобщия разум"; напротив, „касае се да бъде склонена г-жа д'Арвил да измени на съпруга си".

Относно едната от тези дами — графиня Мак-Грегор — ние получаваме следното наивно разяснение:

Тя бе *„достатъчно предприемчива,* за да може *в резултат* на таен брак да стане *майка."*

Неприятно засегнат от този *дух на предприемчивост* на графинята, г. Шелига ѝ чете строга нотация:

„Според нас всички стремежи на графинята са насочени към получаване на индивидуална, егоистична изгода."

Евентуалното постигане на нейната цел — да се омъжи за княз Геролдщайнски — не обещава според г. Шелига нищо добро:

„Ние *ни най-малко* не очакваме, че нейното омъжване ще донесе *щастие на поданиците* на княз Геролдщайнски."

В заключение на своята укорителна проповед нашият пуритан с „дълбокомислена сериозност" казва:

„Сара" *(предприемчивата* дама), *„едва-ли впрочем* представлява изключение сред хората от този блестящ кръг, *макар* и да е един от неговите *върхове."*

Едва ли впрочем! Макар и да! Ами „върхът" на един кръг не е ли изключение?

За характера на двете други идеални създания — маркиза д'Арвил и херцогиня дьо Люсне — научаваме следното:

На тях им „липсва удовлетвореност на сърцето. В брака те не са намерили предмета на любовта и затова търсят предмета на любовта извън брака. В брака любовта е останала за тях *тайна* и властната повеля на сърцето ги подбужда да се стремят към разкриването на тази тайна. *Така* те се предават на *тайната любов*. Тези жертви на брака без любов стигат против своята воля дотам, да свеждат самата любов до нещо външно, до една така наречена връзка, а романтичното, *тайната*, да вземат за вътрешното, одухотворяващото, същественото в любовта."

Ние трябва да оценим заслугата на тази диалектическа аргументация толкова по-високо, колкото по-приложима е тя към всички случаи в живота.

Например, който не смее *да пие* в собствената си къща и все пак чувствува нужда да пие, той търси „предмета" на пиенето *„вън"* от къщи и „така" се предава на *тайно пиянство*. Нещо повече, у него ще се появи непреодолим подтик да счита тайната за съществен ингредиент на пиянството, макар че няма да свежда пиенето до равнището на нещо изключително „външно", безразлично, каквото не вършат и споменатите по-горе дами по отношение на любовта. Съгласно обяснението на самия г. Шелига те свеждат не любовта, а брака без любов до това, което той е всъщност — до нещо външно, до една така наречена връзка.

„Що е — пита по-нататък г. Шелига — *„тайната"* на любовта?"

Ние току-що се запознахме с конструкцията, която прави „тайната" *„същност"* на този вид любов. Но как става така, че трябва сега да търсим тайната на тайната, същността на същността?

„Не сенчестите алеи на горичката" — декламира пасторът, — „не *естественият* полумрак на лунната нощ и не изкуственият полумрак, създаден от скъпи пердета и завеси, не меките и омайващи звуци на арфата и органа, не пригегателната сила на забраненото ..."

Пердета *и* завеси! Меки *и* омайващи звуци! А отгоре на това **и** *орган!* Г-н пасторе, избийте от главата си *църквата!* Кой взема със себе си на любовна среща орган?

„Всичко това" (пердета и завеси и орган) „е само *тайнственото"*.

Но нима не в *тайнственото* се състои „тайната" на тайната любов? Ни най-малко:

„Тайната в любовта е това, което възбужда, опиянява, омайва — това е *властта на чувствеността."*

В „меките и *омайващи*“ звуци пасторът вече притежава онова, което омайва. А ако би донесъл със себе си на любовната си среща супа от костенурки и шампанско вместо пердета и орган и не би му липсвало и това, което *възбужда* и *опиянява*“.

„Наистина ние не искаме да признаем властта на чувствеността“ — учи светият мъж; — „но тя има такава огромна власт над нас само защото я гоним от себе си, защото отказваме да признаем в нея своята собствена природа — собствената си природа, с която ние, ако я признаем, бихме могли да се справим, щом тя би се опитала да се прояви за сметка на разума, истинската любов и силата на волята.“

Съгласно духа на спекулативната теология пасторът ни съветва *да признаем* чувствеността на нашата *собствена* природа, за да можем след това *да се справим* с нея, т. е. да оттеглим това признание. Той възнамерява наистина да се справи с чувствеността само ако тя пожелае да се прояви за сметка на р а з у м а (силата на волята и любовта, *противопоставяни* на чувствеността, се отнасят към сферата на р а з у м а). Но и неспекулативният християнин признава *чувствеността,* доколкото тя не се проявява за сметка на истинския разум, т. е. на вярата, за сметка на истинската любов, т. е. на любовта към бога, и за сметка на истинската сила на волята, т. е. на волята во Христе.

Пасторът веднага издава пред нас истинското си мнение, продължавайки по следния начин:

„Следователно престане ли любовта да бъде същност на брака, на нравствеността изобщо, *чувствеността* става тайната на любовта, на нравствеността, на образованото общество. Чувствеността тук трябва да се разбира не само в нейния *тесен* смисъл — като *потръпване на нервите,* като *изгарящ поток* в жилите, — но и в по-широкото ѝ значение — когато тя се издига до *привидност* на духовна мощ, до властолюбие, честолюбие и жажда за слава... Графиня Мак-Грегор е представителка на чувствеността“ в последното ѝ значение — „като тайна на образованото общество“.

Пасторът улучва точно където трябва: за да победи *чувствеността,* той трябва да победи преди всичко *нервните токове* и бързото *кръвообръщение.* — Като говори за чувствеността в „тесен“ смисъл, г. Шелига изказва мнението, че по-голямата телесна топлина произлиза от кипенето на кръвта в жилите. Той не знае, че *топлокръвните животни* се наричат топлокръвни именно защото температурата на тяхната кръв, ако не се вземат под внимание незначителни изменения, стои постоянно на една и съща височина. — Щом престанат нервните токове, и кръвта вече не гори в жилите, *грешното тяло,* това седалище на плътски желания, става *покойник* и душите могат безпрепятствено да разговарят за „всеобщия разум“, „истинската любов“ и „чистия морал“. Пасторът деградира

чувствеността до такава степен, че премахва тъкмо онези моменти на чувствената любов, които я одухотворяват: бързото кръвообръщение, което доказва, че човек люби не с безчувствена невъзмутимост; нервните токове, които свързват органа, който представлява главното седалище на чувствеността, с мозъка. Той свежда истинската чувствена любов до *механическото* secretio seminis и заедно с един прословут германски теолог фъфли:

„Не заради чувствената любов, не заради плътските желания, а защото така е заповядал господ, плодете се и се размножавайте."

Да сравним сега спекулативната конструкция с романа на Евгени Сю. Не *чувствеността* се представя тук за тайна на любовта, а потайности, приключения, препятствия, страхове, опасности и особено притегателната сила на забраненото.

„Защо" — се казва тук — „много жени си вземат за любовници такива мъже, които не струват колкото техните мъже! Защото *най-голямото очарование на любовта* се състои в мамещата привлекателност на *забранения плод...* Съгласете се, че ако от такава любов бъдат премахнати опасенията, тревогите, затрудненията, тайните, опасностите — от нея няма да остане нищо или почти нищо, т. е. ще остане любовникът... в своята първобитна простота... С една дума, това ще бъде всякога нещо като случая с оня човек, на когото казвали: защо не се ожените за тази вдовица, Вашата любовница? — Уви, аз, разбира се, съм мислил за това — отговорил той, — но в такъв случай не бих знаел къде да прекарвам вечерите си."

Докато г. Шелига изрично заявява, че тайната на любовта не ѐ в *притегателната сила на забраненото* — Евгени Сю също тъй изрично заявява, че забраненото е „най-голямата привлекателност на любовта" и основата на всички любовни приключения извън домашните стени.

„Забраните и контрабандата са неделими в любовта, както и в търговията."[25]

Също така Евгени Сю, в противоположност на своя спекулативен тълкувател, твърди, че

„склонността към преструване и хитрост, вкусът към тайни и интриги са съществена особеност, естествена склонност и властен инстинкт на женската натура".

Само насочеността на тази склонност и на този вкус против *брака* смущава г. Евгени Сю. Той иска да даде на влеченията на женската натура по-невинно, по-полезно приложение.

Докато г. Шелига прави графиня Мак-Грегор представителка на онази *чувственост,* която „се издига до привидност на духовна мощ", у Евгени Сю тя е *човек на абстрактния разсъдък.* Нейното „честолюбие" и нейната „гордост", твърде далеч от това, да бъдат

форми на чувствеността, са продукти на абстрактен разум, съвсем независим от чувствеността. Ето защо Евгени Сю подчертава, че

„никога още пламенните пориви на любовта не са заставяли да се повдигат нейните *студени като лед* гърди"; *никакви* изненади на *сърцето* или *сетивата* не са могли да нарушат жестоките сметки на тази лукава егоистична и честолюбива жена".

Егоизмът на абстрактния, неподдаващ се на влиянието на симпатическите чувства, хладнокръвен *разум* образува съществения характер на тази жена. Ето защо нейната душа се изобразява в романа като „суха и корава", нейният ум — като „изтънчено зъл", нейният характер — като „коварен" и (което е твърде характерно за човека на абстрактния разум) „абсолютен", нейното лицемерие — като „дълбоко". — Ще отбележим мимоходом, че жизненият път на графинята получава у Евгени Сю също такава глупава мотивировка, каквато и жизненият път на повечето герои в неговия роман. Една стара бавачка ѝ внушава, че тя ще „носи на главата си корона". Поддавайки се на това внушение, тя почва да пътува, за да се сдобие с корона посредством женитба. В края на краищата тя проявява непоследователността да вземе един беден германски княз за „коронована особа".

След своите излияния против *чувствеността* нашият критически светец се счита задължен още да покаже защо Евгени Сю ни въвежда във висшия свят именно на бал — начин, практикуван от почти всички френски романисти, докато *английските* романисти ни запознават с висшия свят най-често на лов или в някой селски замък.

„За този начин на разбиране на нещата" (т. е. за гледището на г. Шелига) „не може да бъде безразлично и във връзка с това" (в конструкцията на Шелига) „просто случайно, че Евгени Сю ни въвежда във висшия свят именно на бал."

Тук критикът отпуска юздите на своя кон и конят се носи с бърз тръс по редица доказателства за необходимостта от това в духа на стария покоен Волф.

„*Танцът* е най-всеобщата проява на *чувствеността като тайна.* Непосредственият *допир,* прегръщането на двата пола" (?), „обусловени от образуването на двойка, са позволени в танца, тъй като въпреки външния вид и действително" (действително ли, г. пасторе?) „изпитваното сладостно усещане те все пак не се разглеждат като *чувствени*" (а, трябва да се предполага, като отнасящи се до всеобщия разум?) „допир и прегръщане."

И, накрай, следва заключително положение, което не толкова танцува, колкото се препъва:

„*Защото, ако наистина* танцът се разглеждаше като чувствен допир и чувствено прегръщане, *би било непонятно защо* обществото се отнася тъй сниз-

ходителю само към танца, *докато то, напротив*, преследва с най-жестоко осъждане *всички подобни прояви, ако те* със същата свобода се проявяват *някъде другаде*, и ги наказва като най-непростимо нарушение на нравствеността и свенливостта със заклеймяване и най-безпощадно изгонване.“

Г-н пасторът не говори нито за *канкана*, нито за *полката;* той говори за т а н ц а изобщо, за онази *категория* танц, която се танцува може би само под собствения му критически череп. Нека той погледа някога танц в парижката „Шомиер“ и неговата християнско-германска душа ще се възмути от тази дързост, тази откровеност, тази грациозна буйност, тази музика на най-чувственото движение. Неговото собствено „действително изпитвано сладостно усещане“ би му дало възможност „да усети“, че „наистина не може да се разбере защо самите танцуващи, докато те, напротив“, произвеждат у зрителя ободряващо впечатление на откровена човешка чувственост („което, ако се прояveше в същия вид някъде другаде“ — а именно в Германия, — „би повлякло след себе си като непростимо нарушение“ и т. н. и т. н.) — защо самите танцуващи не трябва и не смеят — за да не кажем нещо повече — да бъдат и в собствените си очи откровено чувствени хора, когато те не само могат, но и с всичката необходимост трябва да бъдат такива!!

В угода на *същността на танца* критикът ни води на *бала*. Но той се натъква на сериозно затруднение. На този бал наистина се танцува — но само във въображението. Работата е там, че Евгени Сю не дава никакво описание на танците. Той не се смесва с тълпата на танцуващите. Той използува бала само като удобен случай, за да събере заедно лица, принадлежащи към висшия аристократически кръг. В своето отчаяние „критиката“ бърза *да допълни* писателя и собствената ѝ „фантазия“ рисува с лекота картини на бала и т. н. Ако съобразно с предписанието на критиката Евгени Сю при изобразяването на свърталищата и езика на престъпниците съвсем не е бил непосредствено заинтересован в изобразяването на тези свърталища и този език, то, напротив, той по необходимост се интересува безкрайно много от танците, които описва — наистина не *той самият*, а неговият, „притежаващ богато въображение“ критик.

По-нататък!

„*В действителност* тайната на светския тон и такт — тайната на тази крайна противоестественост — е горещият стремеж за връщане към природата. Именно поради това едно явление като *Сесили* произвежда върху образованото общество такова електризиращо впечатление и се придружава с такъв необикновен успех. За нея, израсла като робиня сред роби, без образование, предоставена изключително на своята природа, тази природа е единственият източник на живот. Внезапно пренесена в придворна обстановка с принудителността на нейните нрави и обичаи, тя бързо прониква в тайната на последните . . . В тази сфера, над която тя безусловно може да господствува, тъй като нейната мощ, мощта на нейната природа, действува върху околните като загадъчно вълшебство — в тази сфера Сесили неизбежно трябва да се обърка и да загуби всякакво чувство на мярка, докато преди, когато е била още робиня, същата природа я е учила да оказва съпротива срещу всяко недостойно искане на своя

господар и да бъде вярна на своята любов. *Сесили е разбулената тайна на образованото общество.* Потиснатите чувства в края на краищата пробиват бента и се проявяват най-необуздано" и т. н.

Читателят на г. Шелига, незапознат с романа на Сю, разбира се, ще помисли, че Сесили е лъвицата на описвания бал. А в романа Сесили лежи в един германски затвор, докато в Париж танцуват.

Сесили-робинята остава вярна на лекаря-негър Давид, защото го обича „страстно" и защото нейният собственик, г. Вилис, се домогва *„грубо"* до нейните ласки. Нейното преминаване към развратен живот се мотивира в романа много просто. Пренесена в „европейския свят", тя „се срамува от своя брак с негър". След като пристига в Германия, тя *„веднага"* бива развратена от някакъв покварен субект. Проявява се „индианската кръв", която тече в жилите ѝ. В угода на „нежния морал" и „нежните отношения" лицемерният г. Сю не може да не характеризира нейното поведение като „поквареност по природа".

Тайната на Сесили се състои в това, че е *метиска.* Тайната на нейната чувственост е *тропическият зной.* Парни в своите прекрасни стихове до Елеонора е възпявал метиската. Колко опасна е тя за френските моряци, може да се прочете в стотици разкази на пътешественици.

„Сесили" — четем у Евгени Сю — „бе въплъщение на пламенната чувственост, която се възпламенява само при тропическия зной... Всички са слушали за тези цветни девойки, така да се каже смъртоносни за европейците, за тези очарователни вампири, които, опиянявайки своите жертви с ужасни съблазни, им оставят съгласно енергичния местен израз само да пият своите сълзи и да гризят своето сърце."

Сесили съвсем не е упражнявала такова магическо въздействие именно върху аристократически образованите, преситените хора...

„Жените от типа на Сесили" — пише Евгени Сю — „произвеждат внезапно впечатление, оказват неотразимо магическо въздействие върху такива представители на *грубата чувственост* като *Жак Феран."*

А откога хора като Жак Феран представляват изисканото общество? Но критическата критика трябваше да конструира *Сесили* като момент в жизнения процес на абсолютната тайна.

4) „ТАЙНАТА НА ПОРЯДЪЧНОСТТА И БЛАГОЧЕСТИЕТО"

„Т а й н а т а като тайна на образованото общество се укрива *наистина* от сферата на *противоположността* във *вътрешната* сфера. *Въпреки това* висшият свят *пак* притежава изключително *свои* кръгове, на които той поверява пазенето на своята светиня. Висшият свят е *нещо като* параклис за тази най-голяма све-

тиня. *Но* за намиращите се в преддверието самият параклис е т а й н а т а. *Така че* образоваността в своето изключително положение е за народа същото... което е грубостта на нравите за образованите."

„Наистина... въпреки това... пак... нещо като... но... така че" — това са магическите кукички, които свързват звената на *спекулативната верига от разсъждения.* По-горе ние видяхме как г. Шелига заставя т а й н а т а да напусне света на престъпниците и да се укрие във висшия свят. Сега той трябва да конструира тайната, че висшият свят има свои *изключителни* кръгове и че тайните на тези кръгове са тайни за народа. Освен приведените по-горе магически кукички за тази конструкция е необходимо още превръщането на един *кръг* в *параклис* и превръщането на неаристократическия свят в *преддверие* на този параклис. *За* Париж е пак тайна, че всички сфери на буржоазното общество са само преддверие на параклиса на висшия свят.

Г-н Шелига преследва две цели. Първо т а й н а т а, въплътила се в затворения кръг на висшия свят, трябва да бъде направена *„общо достояние на целия свят"*. Второ, *нотариусът Жак Феран* трябва да бъде конструиран като живо звено на т а й н а т а. Критикът разсъждава по следния начин:

„Образоваността още не може и не иска да вмъкне в своя кръг всички съсловия и всички различия. Само *християнството* и *моралът* са в състояние да основат универсални царства на земята."

За г. Шелига образоваността, цивилизацията, е равнозначна на *аристократическата* образованост. Затова той не може да види, че *промишлеността* и *търговията* създават съвсем други универсални царства в сравнение с ония, които създават християнството и моралът, семейното щастие и еснафското благополучие. Но как идваме до *нотариуса Жак Феран?* Съвсем просто!

Г-н Шелига превръща *християнството* в *индивидуално* качество, в *„благочестие"*, а *морала* — в друго *индивидуално* качество, в *„порядъчност"*. Той съчетава и двете тия качества в *един* индивид и дава на този индивид името Жак Феран, защото Жак Феран не притежава тези качества, а само лицемерно си дава вид, че ги притежава. По този начин Жак Феран става „тайната на порядъчността и благочестието". „Завещанието" на Феран, напротив, е „тайната на *привидната* порядъчност и *привидното* благочестие", следователно — вече не на порядъчността и благочестието сами по себе си. За да конструира това завещание като тайна, критическата критика би трябвало да обяви привидните порядъчност и благочестие за тайна на това завещание, а не обратно: завещанието — за тайна на привидните порядъчност и благочестие.

Докато парижкият нотариат сметна Жак Феран за жлъчен пасквил срещу себе си и чрез театралната цензура настоя за премахването на това действуващо лице от драматизираните „Парижки потайности“, критическата критика в същия момент, в който *„полемизира срещу въздушното царство на понятията“*, вижда в един парижки нотариус не парижки нотариус, а религия и морал, порядъчност и благочестие. Съдебният процес на нотариуса Леон би трябвало да я просвети в това отношение. Положението, заемано от *нотариуса* в романа на Евгени Сю, е тясно свързано с неговото официално положение.

„Нотариусите са в светските работи същото, каквото са свещениците в духовните работи: те са *пазители на нашите тайни*“ (Монтей, „История на французите от различните съсловия“ и т. н., том IX, стр 37[26]).

Нотариусът е светският духовник. Той е *пуританин* по професия, а „честността“, казва Шекспир, „не е пуританка“[27]. Той е същевременно сводникът за всевъзможни цели, човекът, който дава направление на гражданските интриги и коварства.

С нотариуса Феран, цялата тайна на когото се състои в неговото лицемерие и нотариата, ние, както изглежда, не сме направили нито крачка напред. Но почакайте!

„Ако за нотариуса лицемерието е нещо напълно съзнателно, а за мадам Ролан — *нещо като* инстинкт, то между тях стои голямата маса от онези, които не могат да проникнат в тайната и все пак непроизволно се стремят да постигнат това. И не суеверието води големи и малки в мрачното жилище на шарлатанина Брадаманти (абат Полидори). Не, там ги води търсенето на т а й н а т а, за да оправдаят себе си пред света.“

„Големи и малки“ се стичат у Полидори не за да намерят някаква определена тайна, която да ги оправдае пред света. Не, „големи и малки“ търсят у Полидори „тайната изобщо“, т а й н а т а като абсолютен субект, *за да* оправдаят себе си пред света. То е все едно да търсим не брадва, а „инструмент изобщо“, инструмент in abstracto*, за да цепим с тази абстракция дърва.

Всички тайни, които Полидори притежава, се свеждат до средство за махване плода на бременни и до отрова за убийства. — В спекулативен екстаз г. Шелига заставя *„убиеца“* да прибягва до отровата на Полидори, „защото той иска да бъде не убиец, а уважаван, любим, почитан“. Като че ли при извършване на убийство се касае за уважение, любов и чест, а не за *главата!* Но *критическият* убиец се безпокои не за своята глава, а за „тайната като такава“. — Но тъй като не всички убиват и не всички са бременни противно на полицейските правила — как трябва Полидори да на-

* — в абстрактен вид. *Ред.*

прави *всекиго* притежател на желаната тайна? Г-н Шелига смесва вероятно шарлатанина Полидори с учения *Полидор Виргилий,* който живял през XVI век и макар да не открил никакви тайни, стремял се да направи „общо достояние на целия свят“ историята на откривателите на тайни, т. е. на *изобретателите* (виж Полидор Виргилий, „Книга за изобретателите на неща“. Лион, 1706[28]).

Тайната като такава, абсолютната тайна във вида, в който тя в края на краищата става „общо достояние на целия свят“, се състои следователно в тайната на абортирането и отравянето. Тайната като такава не е могла да стане „общо достояние на целия свят“ по-изкусно, отколкото като се е превърнала в тайни, които за никого не са тайни.

5) „ТАЙНАТА-НАСМЕШКА“

„*Сега* т а й н а т а е станала общо достояние, тайна на целия свят и на всекиго поотделно. Или тя е мое изкуство, или мой инстинкт — или аз мога да я купя като стока на пазара.“

Коя тайна е станала сега общо достояние на целия свят? Тайната на безправието в държавата, или тайната на образованото общество, или тайната на фалшифициране на стоки, или тайната на правене на одеколон, или тайната на „критическата критика“? Не, касае се за тайната изобщо, за тайната in abstracto, за категорията тайна!

Г-н Шелига възнамерява да представи *домашните слуги* и *портиера Пипле с жена му* като въплъщение на абсолютната тайна. Той иска да конструира *слугата* и *портиера* на „т а й н а т а“! Как успява той да извърши този главоломен скок надолу, от *чистата категория* до *„слугата“*, който *„шпионира пред затворената врата“*, от *тайната като абсолютен субект,* който седи на трон високо над *покрива,* в облаците на абстракцията, до приземния етаж, където се помещава портиерската стаичка?

Преди всичко той заставя категорията тайна да извърши спекулативен процес. След като с помощта на средства за абортиране и отравяне тайната е станала общо достояние на целия свят, тя

„*следователно съвсем не е вече самата потайност* и *недостъпност,* а онова, *което само се скрива,* или, още по-добре“ (все по-добре и по-добре!) „онова, което аз скривам, *което аз правя недостъпно*“.

С това превръщане на абсолютната тайна от *същност* в *понятие,* от *обективен* стадий, в който тя е самата потайност, в *субективен* стадий,в който тя сама се скрива, или, още по-добре, в който *„аз

я“ скривам — ние още не сме направили нито крачка напред. Напротив, затруднението като че ли дори е нараснало, тъй като в човешката глава и в човешките гърди една тайна е по-недостъпна и посъкровена, отколкото на морското дъно. Ето защо в помощ на своето *спекулативно* разсъждение г. Шелига *незабавно* издига едно *емпирическо* разсъждение.

„Зад *затворената врата*“ (слушайте, слушайте!) *„отсега нататък“* (отсега нататък!) „се измътва, прави и върши т а й н а т а.“

„Отсега нататък“ г. Шелига превръща спекулативното *„аз“* на тайната в твърде емпирическа, твърде *дървена* действителност, а именно — във *врата*.

„Но с това“ (т. е. със затворената врата, а не с преминаването от затворената същност към понятието) „е дадена *и възможността* да подслушвам, да доловя и да открия тайната.“

Не *г. Шелига* е открил „тайната“, че може да се подслушва пред затворени врати. Масовата народна поговорка придава уши дори на стените. Напротив, напълно критическо-спекулативна тайна е, че едва *„отсега нататък“*, т. е. след адското пътешествие из свърталищата на престъпниците, след нашето възнасяне в небесните сфери на образованото общество и след всички чудеса на Полидори, е възможно тайни да се измътват *зад* затворени врати и да бъдат подслушвани *пред* затворени врати. Също тъй голяма критическа тайна е, че затворени врати представляват *категорична необходимост* както за да се измътват, правят и вършат тайни (колко тайни се измътват, правят и вършат зад храсти!), така и за да бъдат те откривани.

След този блестящ диалектически подвиг г. Шелига преминава естествено от самото *откриване* към *подбудителните причини на откриването*. Тук той ни съобщава тайната, че *злорадството* е подбудителната причина на откриването. От злорадството той преминава по-нататък към *причините на злорадството*.

„Всеки“ — казва той — „иска да бъде по-добър от другия, защото не само крие мотивите на своите добри дела, но и се старае да забули лошите в съвсем непроницаем мрак.“

Тази фраза би трябвало да гласи обратно: всеки не само крие мотивите на своите добри дела, но и се старае да забули лошите в съвсем непроницаем мрак, защото иска да бъде по-добър от другите.

Ние следователно стигнахме от *тайната, която сама се скрива*, до *„аз“*, което я скрива, от това *„аз“* до *затворените врати*, от *затворените врати* до *откриването*, от *откриването* до *причината на*

откриването, до злорадството, от *злорадството* до *причината на злорадството,* до *желанието да бъдем по-добри от другите.* Скоро ще имаме удоволствието да видим *слугата* пред затворените врати. Всеобщото желание да бъдем по-добри от другите ни довежда направо до това, че „на всекиго е свойствена склонността да прониква в тайните на другите хора“. Към тези думи критикът непринудено прибавя следната остроумна забележка:

„В това отношение *най-благоприятно* е положението на *домашните слуги.*“

Ако г. Шелига беше чел мемоарите от архивите на парижката полиция, мемоарите на Видок, френската „Черна книга“ и други подобни, той щеше да знае, че в това отношение *полицията* е поставена в още по-благоприятно положение, отколкото намиращите се в „най-благоприятно положение“ домашни слуги, че полицията използува домашните слуги само за най-прости поръчения, че тя не спира пред вратите и не се ограничава с това, да присъствува, когато господата се събличат, а се пъха дори под чаршафа, до голото им тяло, в образа на femme galante или дори на съпруга. В самия роман на Сю полицейският шпионин „Червената ръка“ е един от главните носители на развиващото се действие.

Онова в домашните слуги, което „отсега нататък“ смущава г. Шелига, е обстоятелството, че те не са достатъчно *„лишени от личен интерес“.* Това *критическо съмнение* прокарва на критика път към *портиера Пипле и неговата жена.*

„Напротив, положението на портиера, осигурявайки му относителна независимост, му дава възможност да направи тайните на къщата предмет на свободна, незаинтересована, макар и сурова и язвителна насмешка.“

Първото голямо затруднение, на което се натъква тази спекулативна конструкция на портиера, се състои в това, че в твърде много парижки къщи функциите на домашен слуга и на портиер, поне за част от наемателите, са съединени в едно и също лице.

Що се отнася до критическата фантазия за относително независимото и незаинтересовано положение на портиера, за нея може да се съди по следните факти. Парижкият портиер е представител и шпионин на домопритежателя. Той получава заплата в повечето случаи не от домопритежателя, а от наемателите. Поради тази несигурност на своя доход той често съединява със своите официални задължения занятието комисионер. През времето на терора, в периода на Империята и Реставрацията, портиерите бяха главни агенти на тайната полиция. Така например генерал Фоа се намирал под негласния надзор на своя портиер, който предавал адресираните до генерала писма за преглед на един, намиращ се наблизо полицейски

агент (виж Фроман. „Разоблечената полиция“ [29]). Поради това думите „portier“* и „épicier“** са ругателни думи, и самият „portier“ желае да го наричат „concierge“***.

Евгени Сю е толкова далеч от мисълта да изобразява мадам Пипле като „незаинтересована“ и безвредна особа, че я заставя още в началото да измами Рудолф при размяна на пари; пак тя препоръчва на Рудолф безчестната лихварка, която живее в същата къща, и пак тя му обещава много приятни неща от едно познанство с Риголета. Тя се присмива на майора, загдето плаща малко, загдето се пазари с нея (в яда си тя го нарича „скъперник майор“: „Това ще те научи как се плащат само дванадесет франка на месец да ти водят домакинството“), загдето има „дребнавостта“ да следи за своето топливо, и т. н. Тя сама съобщава причината на своето „независимо“ поведение: майорът плаща само дванадесет франка на месец.

У г. Шелига „Анастасия Пипле *по някакъв начин* открива партизанска война против т а й н а т а“.

У Евгени Сю Анастасия Пипле представлява тип на *парижка портиерка.* Той иска „да драматизира портиерката, майсторски изобразена от г. Анри Моние“. Но г. Шелига смята за нужно да превърне едно от качествата на мадам Пипле — нейното *„злоезичие“* — в особена същност, за да направи след това мадам Пипле представителка на тази същност.

„Нейният мъж“ — продължава г. Шелига, — „портиерът Алфред Пипле, се подвизава редом с нея на същото поприще, но с по-малък успех“.

За да го утеши заради този неуспех, г. Шелига превръща и него също в *алегория.* Той е представител на *„обективната“* страна на тайната, представител на *„тайната като насмешка“.*

„Тайната, която му нанася поражение, е насмешка, шега, която са му изиграли.“

Нещо повече. В своето безгранично състрадание божествената диалектика прави „нещастния, вдетенилия се старец“ *„силен човек“* в *метафизически смисъл,* като му отрежда ролята на твърде достоен, твърде щастлив и твърде решителен момент в жизнения процес на абсолютната тайна. Победата над Пипле е

„най-решителното поражение на тайната“. „Един по-ловък и по-смел човек няма да се остави да бъде измамен чрез *шега.*“

---

* — „портиер“ (вратар на обикновена сграда) *Ред.*

** — „бакалин“. *Ред.*

*** — „консиерж“ (вратар на голяма сграда). *Ред.*

6) ГУРГУЛИЦА (РИГОЛЕТА)

„Остава да направим още една крачка. Тайната в *своето собствено последователно развитие* бива доведена — както видяхме от примера с Пипле и Кабрион — дотам, да се принизи до прост фарс. Иска се *още само* индивидът да не се съгласява повече да разиграва тази глупава комедия. *Гургулицата* прави тази крачка по възможния най-простодушен начин."

Всеки може в течение на две минути да проникне в тайната на тоя спекулативен фарс и да се научи сам да го прилага. Ние ще дадем кратки указания за това.

Задача. Иска се да бъде построена конструкция, която показва как човекът става господар над животните.

Спекулативно решение. Да предположим, че са ни дадени половин дузина животни: да кажем например лъв, акула, змия, бик, кон и мопс. Да абстрахираме от тези шест животни категорията „животно изобщо". Да си представим „животното изобщо" като самостоятелно същество. Да разглеждаме лъва, акулата, змията и т. н. като своего рода преобличания или въплъщения на „животното изобщо". Тъй както превърнахме предмета на нашето въображение — „ж и в о т н о т о" на нашата абстракция — в действително същество, да превърнем сега действителните животни в създания на нашата абстракция, на нашето въображение. Виждаме, че „животното изобщо", което в образа на *лъва* разкъсва човека, в образа на *акулата* го глътва, в образа на *змията* го отравя, в образа на *бика* го пронизва с рога, в образа на *коня* го рита — че същото това „животно изобщо" в образа на *мопса* само лае срещу човека и превръща борбата с човека в проста *привидност на битка.* „Животното изобщо" в своето *собствено последователно развитие* бива доведено — както видяхме от примера с *мопса* — дотам, да се принизи до разиграването на *прост фарс.* Ако сега едно дете или вдетенил се човек избягва от мопса, то остава още да се постигне само индивидът да не се съгласява повече да разиграва тази глупава комедия. Индивидът X прави тази крачка по възможния най-простодушен начин, като пуска в ход против мопса своята бамбукова пръчка. Виждаме как „човекът изобщо" посредством индивида X и мопса е станал господар над „животното изобщо", а следователно и над действителните животни и как, надвивайки *животното като мопс,* е надвил *лъва като животно.*

По подобен начин „Гургулицата" на г. Шелига посредством Алфред Пипле и Кабрион побеждава тайните на съществуващия световен порядък. Нещо повече! Тя самата не е нищо друго освен реализация на категорията „т а й н а".

„Тя самата още не съзнава своята висока нравствена ценност и поради това е още сама за себе си тайна."

Чрез устата на Мурф Евгени Сю ни разкрива тайната на *не*-спекулативната Риголета. Тя е „много хубава *гризетка*". В нейно лице Евгени Сю е изобразил приветливия, човечен характер на парижката гризетка. Но пак от благоговение пред буржоазията и от страст към преувеличения, характерна за него, той е трябвало *морално* да идеализира гризетката. Той е трябвало да изглади острите ъгли на нейното жизнено положение и на нейния характер, а именно: нейното пренебрежително отношение към официалната форма на брака, нейната наивна връзка със студент или работник. Именно в рамките на тази връзка тя образува истински човешки контраст спрямо лицемерната, безсърдечна и себелюбива съпруга на буржоата и спрямо целия кръг на буржоазията, т. е. спрямо цялото официално общество.

7) СВЕТОВНИЯТ ПОРЯДЪК НА „ПАРИЖКИТЕ ПОТАЙНОСТИ"

„*И ето* този свят на тайните е всеобщият световен порядък, в който е пренесено индивидуалното действие на „Парижките потайности.""

Преди „обаче... да премине към *философското възпроизвеждане* на епическото произшествие", г. Шелига трябва още „да съедини в една обща картина нахвърлените по-горе отделни очерци".

Когато г. Шелига казва, че иска да премине към „философското възпроизвеждане" на епическото произшествие, ние трябва да разглеждаме това като действително признание, като разкриване на неговата критическа тайна. Досега той е „възпроизвеждал философски" световния порядък.

Развивайки своите признания, г. Шелига продължава:

„От нашето изложение следва, че отделните разгледани по-горе тайни имат ценност не всяка сама по себе си, обособено една от друга, че те не са великолепни клюки. Тяхната ценност се състои в това, че те образуват от себе си *органическа последователност от звена, съвкупността* на които е т а й н а т а."

В пристъп на откровеност г. Шелига отива още по-далеч. Той признава, че *„спекулативната последователност"* не е *действителната* последователност на „Парижките потайности".

„Наистина в нашия епос тайните не се явяват във вид на тази *знаеща за самата себе си последователност*" (по костуеми цени?). *„Но* ние имаме тук работа *не с логическия,* открит за погледите на всекиго, *свободен организъм на критиката,* а с едно *тайнствено растително битие."*

Ние оставяме без разглеждане обобщаващата картина на г. Шелига и веднага преминаваме към пункта, който образува „пре-

хода“. От примера с Пипле ние се запознахме със „самоосмиването на тайната“.

„Чрез самоосмиването тайната произнася присъда над самата себе си. Унищожавайки сами себе си в последния резултат на своето развитие, *с това* тайните подбуждат всеки силен характер към самостоятелна проверка.“

Рудолф, княз Геролдщайнски, *човекът на „чистата критика“,* е призван да осъществи тази проверка и *„разкриването на тайните“.*

Ако се заемем с Рудолф и неговите подвизи едва след като сме загубили за известно време от погледа си г. Шелига, може вече да се каже отнапред, а читателят може до известна степен да подозира и, ако щете, дори да предугажда, че ние ще превърнем Рудолф от *„тайнствено растително битие“*, каквото той е в критическия „Literatur-Zeitung“, в *„логическо,* открито за погледите на всекиго, *свободно* звено“ в *„организма на критическата критика“.*

Глава шеста

АБСОЛЮТНАТА КРИТИЧЕСКА КРИТИКА, или КРИТИЧЕСКАТА КРИТИКА В ЛИЦЕТО НА г. БРУНО

1) ПЪРВИ ПОХОД НА АБСОЛЮТНАТА КРИТИКА

а) „Духът" и „масата"

Досега критическата критика изглеждаше в по-голяма или по-малка степен заета с критическа обработка на разнообразни *масови* предмети. Сега ние я намираме заета с абсолютно критически предмет — *със самата себе си*. Досега тя черпеше своята относителна слава от критическото принизяване, отхвърляне и преобразяване на *определени* масови предмети и лица. Сега тя черпи своята *абсолютна* слава от критическото принизяване, отхвърляне и преобразяване на масата в нейната всеобщност. По пътя на относителната критика стояха относителни граници. По пътя на абсолютната критика стои абсолютната граница, границата на масата, масата като граница. Относителната критика в нейната противоположност на определени граници сама по необходимост бе *ограничен* индивид. Абсолютната критика в противоположност на *всеобщата* граница, на границата като такава, по необходимост е *абсолютен* индивид. Както в *нечистата* каша на *„масата"* се сляха в едно разнообразните масови предмети и лица, точно така и привидно още предметната и лична критика се превърна в *„чиста критика"*. Досега критиката изглеждаше в по-голяма или по-малка степен *свойство* на критическите индивиди — Райхардт, Едгар, Фаухер и т. н. Сега тя е *субект*, а г. Бруно — нейно въплъщение.

Досега *масовостта* изглеждаше в по-голяма или по-малка степен свойство на критикуваните предмети и лица; сега предметите и лицата станаха *„маса"*, а *„масата"* стана предмет и лице. Всички досегашни критически отношения се разтвориха сега в отношението на абсолютната критическа мъдрост към абсолютната масова глупост. Това *основно отношение* се явява като *смисъла, тенденцията, разгадката* на досегашните критически подвизи и битки.

Съобразно със своя абсолютен характер „чистата“ критика още при първото си излизане ще каже своята отличителна *„реплика“*; но при все това като абсолютен дух тя ще трябва да извърши известен диалектически процес. Едва в края на нейното небесно движение ще се осъществи истински нейното първоначално понятие (виж Хегел, „Енциклопедия“[30]).

„Още до преди няколко месеца“ — възвестява абсолютната критика — „масата се мислеше за гигантски силна и предназначена за световно господство, чието приближаване тя бе готова да пресмята на пръсти.“[31]

Но кой, ако не самият г. *Бруно Бауер* в „Правото дело на свободата“ (разбира се, в своето *„собствено“* дело), в „Еврейският въпрос“[32] и т. н. — кой, ако не самият той, пресмяташе на пръсти приближаването на световното господство, макар и да признаваше, че не може да посочи точно датата? Към регистъра на греховете на масата той прибавя масата на своите собствени грехове.

„Масата си въобразяваше, че притежава множество истини, които ѝ изглеждаха понятни от само себе си.“ „Но една *истина е притежавана* напълно само тогава... когато бива последвана през цялата верига на *нейните* доказателства.“

Истината за г. Бауер, както и за Хегел, е *автомат*, който сам себе си доказва. На човека остава да я *следва*. Както и у Хегел, резултатът на действителното развитие не е нищо друго, освен *доказаната*, т. е. доведената до *съзнанието, истина*. Ето защо абсолютната критика може заедно с най-ограничения теолог да пита:

„*За какво* би била нужна *историята*, ако нейната задача не се състоеше в това, *да доказва* именно тези най-прости от всички истини (като например движението на земята около слънцето)?“

Както според предишните телеолози растенията съществували, за да бъдат изяждани от животните, а животните — за да бъдат изяждани от хората, така и историята съществува, за да служи на целите на потребителския акт на теоретическото ядене, на *доказването*. Човекът съществува, за да съществува историята, а историята — за да съществува *доказването на истините*. В тази *критически* тривиализирана форма се повтаря спекулативната мъдрост, че човекът и историята съществуват, за да може *истината* да дойде до *самосъзнание*.

Подобно на *истината историята* става следователно особена личност, метафизически субект, а действителните човешки индивиди са само носители на този метафизически субект. Ето защо абсолютната критика си служи с изрази като:

„и с т о р и я т а не позволява да ѝ се надсмиват... и с т о р и я т а е употребила най-големи усилия, за да ... и с т о р и я т а се е заела ... а и за

какво е била нужна историята?... историята изрично ни доказва... историята издига истини" и т. н.

Ако, както твърди абсолютната критика, досега историята са занимавали само *две-три* такива най-прости истини, които в края на краищата са понятни от само себе си, то тази оскъдност, която абсолютната критика приписва на целия досегашен човешки опит, доказва преди всичко само нейната *собствена* оскъдност. От некритическа гледна точка резултатът на историята, напротив, е, че най-сложната истина, квинтесенцията на всяка истина — *хората* — започват в края на краищата да се разбират от само себе си.

„Но истини" — продължава да доказва абсолютната критика, — „които *изглеждат* на масата толкова очевидни, че се разбират *по начало* от само себе си и според нея не се нуждаят от доказателства, не заслужават историята още изрично да доказва тяхната значимост; те изобщо не влизат в кръга на задачата, с чието разрешаване се занимава историята."

В свещено негодувание против масата абсолютната критика ѝ казва най-изтънчени комплименти. Ако една истина е *очевидна*, защото *изглежда* такава на масата, ако историята *определя своето отношение* към истините въз основа на *мнението* на масата, в такъв случай съждението на масата е абсолютно, непогрешимо: то има силата на *закон* за историята, която доказва само онова, което *не* е очевидно за масата и поради това ѝ изглежда като нуждаещо се от доказване. Следователно масата предписва на историята нейната „задача" и нейното „занятие".

Абсолютната критика говори за „истини, които се разбират *по начало* от само себе си". В своята критическа наивност тя изобретява едно абсолютно *„по начало"* и една абстрактна, неизменна *„маса"*. „По начало" за масата от XVI век и „по начало" за масата от XIX век — тези две „по начало" в очите на абсолютната критика се различават помежду си толкова малко, колкото самите тези маси. Характерната особеност на такава истина, която е станала *истинна* и *очевидна*, която се разбира от само себе си, се състои именно в това, че тя „се разбира *по начало* от само себе си". Полемиката на абсолютната критика против истините, които се разбират по начало от само себе си, е полемика против истините, които изобщо „се разбират от само себе си".

Истина, която се разбира от само себе си, е загубила за абсолютната критика, както и за божествената *диалектика*, своята сол, своя смисъл, своята *ценност*. Тя е станала безвкусна като застояла вода. Затова абсолютната критика, от една страна, *доказва* всичко, което се разбира от само себе си, и, освен това, много неща, които имат щастието да бъдат неразбираеми, които следователно никога

няма да се разбират от само себе си. А от друга страна, тя обявява за разбиращо се от само себе си всичко, което се нуждае от извеждане и доказване. Защо? Защото, както *от само себе си* се разбира, *действителни задачи не* се разбират от само себе си.

Тъй като „и с т и н а т а", както и историята, е ефирен, откъснат от материалната маса субект, тя се адресира не до емпирическите хора, а до *„недрата на душата"*. За да бъде *„наистина позната"*, тя въздейства не върху *грубото тяло* на човека, което обитава някоя дълбока английска изба или някоя френска мансарда, а „се проточва" през всичките му идеалистически черва. Абсолютната критика издава наистина на „масата" свидетелството, че досега по всему, т. е. повърхностно, е била засегната от истините, които историята милостиво е „издигала"; но в същото време критиката пророкува, че

„отношението на *масата към историческия прогрес ще се промени коренно"*.

Тайният смисъл на това критическо пророчество няма да закъснее да ни стане „ясен като ден".

„Всички велики дела на досегашната история" — научаваме ние — „са били *по начало* неудачни и лишени от действителен успех именно защото масата е била *заинтересована* и *ентусиазирана* от тях. С други думи, тези дела е трябвало да имат жалък край, защото идеята, която е лежала в основата им, е била от такова естество, че е трябвало да се задоволява с повърхностно разбиране, а следователно и да разчита на одобрението на масата."

Изглежда, че едно разбиране, с което се задоволява една идея, т. е. което съответствува на една идея, престава да бъде повърхностно. Г-н Бруно само *привидно* привежда *отношение* между *идеята* и нейното *разбиране,* както само *привидно* привежда *отношение* на неудачното историческо *дело* към *масата.* Ето защо, ако абсолютната критика действително осъжда нещо като „повърхностно" — то е чисто и просто досегашната история, чиито дела и идеи са били идеи и дела на „масите". Тя отхвърля *масовата* история и възнамерява да постави на нейното място *критическата* история (виж статиите на г. Жул Фаухер върху злободневните въпроси на английския живот). Според досегашната *некритическа,* т. е. съставена не в смисъла на абсолютната критика, история, трябва, по-нататък, да се различават строго две неща: доколко *масата* е била *„заинтересована"* от едни или други цели и доколко тези цели *„са ентусиазирали"* масата. *„Идеята"* се е посрамяла винаги, щом се е отделяла от *„интереса"*. От друга страна, не е трудно да се разбере, че всеки масов, домогващ се до историческо признание *„интерес"*, когато се появява за пръв път на световната сцена, излиза — в *„иде-*

ята", или *„представата"* — далеч отвъд своите действителни граници и се смесва лесно с *човешкия* интерес изобщо. Тази *илюзия* образува онова, което *Фурие* нарича *тон* на всяка историческа епоха. *Интересът* на буржоазията в революцията от 1789 г., далеч от това, да бъде *„неудачен"*, *„спечелил"* всичко и имал *„действителен успех"*, колкото и впоследствие да се изпарил *„патосът"* и колкото и да увехнали *„възторжените"* цветя, с които той украсил своята люлка. Този *интерес* бил толкова могъщ, че преодолял победоносно перото на един Марат, гилотината на терористите, меча на Наполеон, както и католицизма и чистокръвността на Бурбоните. „Неудачна" е революцията само за масата, за която *политическата* „идея" не е била идеята на нейния действителен *„интерес"*, истинският жизнен принцип на която не е съвпадал поради това с жизнения принцип на революцията — за масата, реалните условия на освобождението на която се различават съществено от условията, в рамките на които буржоазията можа да освободи себе си и обществото. Следователно, ако революцията, която може да бъде представителка на всички велики исторически „дела", е неудачна — тя е неудачна, защото масата, в чиито жизнени условия по същество се е ограничила революцията, е била *изключителна*, необхващаща цялата съвкупност на населението, *ограничена* маса. Не защото масата е била *„ентусиазирана"* и *„заинтересована"* от революцията, а защото за наймногобройната, различна от буржоазията част от масата, принципът на революцията не е бил неин *действителен* интерес, не е бил *неин собствен* революционен принцип, а *само „идея"*, следователно само предмет на временния *ентусиазъм* и на един само привиден *подем*.

С обхвата на историческото действие ще расте следователно и обемът на масата, дело на която е то. В критическата история, според която в историческите дела се касае не за действуващите маси, не за емпирическото действие, нито за емпирическия *интерес* на това действие, а, напротив, само за *„идея"*, която пребивава *„в тях"* — в тази история всичко трябва да става, разбира се, съвсем другояче.

> *„В масата"* — поучава ни критиката, — *„а не другаде*, както мислят нейните предишни либерални защитници, *трябва да се търси истинският враг на духа."*

Врагове на прогреса *извън* масата са тъкмо получилите самостоятелно съществуване, надарени със *собствен* живот *продукти на самоунижението, самоотрицанието и самоотчуждението на масата*. Ето защо масата, въставайки против самостоятелно съществуващите *продукти* на своето *самоунижение*, въстава против своя *собствен* недостатък, така както човекът, обявявайки се против съществува-

нето на бога, се обявява против своята *собствена религиозност*. Но тъй като тези *практически* резултати на самоотчуждението на масата съществуват в действителния свят външно, масата трябва да се бори с тях също и *външно*. Тя по никой начин не може да счита тези продукти на своето самоотчуждение само за *идеални* фантасмагории, за прости *отчуждения на самосъзнанието*, и не може да желае да унищожи *материалното* отчуждение чрез чисто *вътрешно спиритуалистическо* действие. Още вестникът на Лустало от 1789 г.[33] имаше за мото:

„Големите ни изглеждат големи само
Защото ние самите стоим на колене.
Да се вдигнем!"

Но за да се вдигнем, не е достатъчно да направим това *в мисълта*, оставяйки надвиснал над *действителната, сетивната* глава *действителния, сетивния* ярем, който не може да бъде отхвърлен с никакви идеи. А *абсолютната критика* е научила от *„Феноменологията"* на Хегел поне изкуството да превръща *реални, обективни*, съществуващи *вън от мене* вериги в *изключително идеални*, изключително *субективни*, изключително *в мене* съществуващи вериги и поради това да превръща всички *външни*, сетивни битки в битки на чистите идеи.

Това критическо превръщане обосновава *предустановената хармония на критическата критика* и на *цензурата*. От критическа гледна точка борбата на писателя с цензора не е борба на „човек срещу човек". Цензорът, напротив, не е нищо друго освен *мое собствено*, от грижливата полиция *персонифицирано* за мене *чувство на такт*, мое собствено чувство на такт, което води борба с моята нетактичност и безкритичност. Борбата на писателя с цензора е само привидно, само за лошата сетивност нещо по-друго от *вътрешната* борба на писателя *със самия себе си*. Цензорът, *доколкото* аз го приемам за *истински, индивидуално различно* от мен същество, за *полицейски палач*, който обезобразява творението на моя дух, като прилага към него външен, чужд на работата мащаб, не е нищо друго освен плод на *масово* въображение, *безкритична химера*. Ако Фойербаховите „Тезиси за реформа на философията"[34] бяха забранени от цензурата, виновно за това беше не официалното варварство на цензурата, а некултурността на Фойербаховите „Тезиси". Незамърсена от каквато и да било маса и материя, *„чистата"* критика вижда и в цензора чисто „ефирен", откъснат от всякаква масова действителност образ.

Абсолютната критика обяви *„масата"* за *истински враг на духа*. Развивайки тази своя мисъл, тя казва:

„Духът знае сега къде трябва *да търси своя* единствен *противник* — в самоизмамите и безплодността на масата."

Абсолютната критика изхожда от *догмата* за абсолютната правомощност на *„духа"*. Тя изхожда, по-нататък, от *догмата* за *извънсветовното,* т. е. обитаващото извън масата на човечеството, съществуване на духа. Най-сетне, тя превръща, от една страна, „д у х а", „п р о г р е с а", от друга — „м а с а т а", в *застинали* същности, в понятия и ги противопоставя след това една на друга като дадени неизменни крайности. На абсолютната критика не ѝ идва на ум да изследва самия *„дух",* да изследва дали собствената му спиритуалистическа природа и въздушните му претенции не са източник на „фразата", „самоизмамата", „безплодността". Духът, напротив, е *абсолютен,* но, за нещастие, той същевременно постоянно се превръща в *духовна пустота:* сметките му всякога са направени без кръчмаря. Ето защо той непременно трябва да има *противник,* интригуващ против него. Този *противник* е масата.

Така е и с *„прогреса"*. Въпреки претенциите на *„прогреса"* постоянно се наблюдават случаи на *регрес* и на *кръгово движение.* Без да се досеща, че категорията *„прогрес"* е напълно безсъдържателна и абстрактна, абсолютната критика е толкова дълбокомислена, че признава *„прогреса"* за абсолютен, за да подстави — с цел за обяснение на регреса — *„личен противник"* на прогреса, *масата.* Тъй като *„масата"* не е нищо друго освен *„противоположността на духа",* на п р о г р е с а, на „к р и т и к а т а", то и тя може да бъде определена само чрез тази имагинерна противоположност. А абстрахирайки се от тази противоположност, критиката може да каже за *смисъла* и битието на масата само съвсем неопределеното и поради това *безсмисленото:*

„Масата в *смисъла,* в който тази *„дума"* обхваща *и така наречения* образован свят."

Едно „и", едно „така наречения" са напълно достатъчни за критическа дефиниция. Следователно „м а с а т а" се различава от *действителните* маси и съществува като *„маса"* само за *„критиката"*.

Всички комунистически и социалистически писатели изхождаха от наблюдението, че, от една страна, дори най-благоприятните блестящи дела привидно остават без блестящи резултати и се израждат в тривиалности, а, от друга страна, че *всеки прогрес на духа* е бил досега *прогрес в ущърб на масата на човечеството,* която е изпадала във все *по-безчовечно* положение. Ето защо те обявиха *„прогреса"* (виж *Фурие)* за незадоволителна абстрактна *фраза;* те се досещаха (виж между другите *Оуен)* за съществуването на основен порок на цивилизования свят; ето защо те подлагаха *действителните*

основи на съвременното общество на безпощадна *критика*. На тази комунистическа критика още от самото начало съответствуваше на практика движението на *широката маса*, в ущърб на която се бе извършвало досега историческото развитие. Човек трябва да познава влечението към наука, жаждата за знание, нравствената енергия и неспирния стремеж към саморазвитие у френските и английските работници, за да може да си състави представа за *човешкото* благородство на това движение.

Но колко безгранично *остроумна* ще да е „абсолютната критика", за да може пред лицето на всички тези факти из областта на духовния и практическия живот да види само *едната* страна на работата, постоянното крушение на духа, и в яда си от това да търси *противник* на „д у х а", когото тя намира в „м а с а т а"! В края на краищата цялото това велико критическо *откритие* се свежда до *тавтология*. Според критиката д у х ъ т досега всякога се е натъквал на преграда, на препятствие, т. е., имал е *противник, защото* е имал *противник*. А кой е противникът на *духа? Духовната пустота*. Защото критиката определя масата само като „противоположност" на духа, като *духовна пустота*, а ако вземем по-подробните определения на духовната пустота — като „безразличие", „повърхностност", „самодоволство". Какво огромно предимство пред комунистическите писатели — да се избавиш от изследването на източниците на духовната пустота, на безразличието, на повърхностността и самодоволството и *открил* в тези качества противоположност на духа, на прогреса, да се заемеш с тяхното *морално* посрамяване! Когато тези качества се обявяват за свойства на м а с а т а като още различен от тях *субект* — подобно различаване не е нищо друго освен „критическо" *привидно* различаване. Освен с абстрактните свойства духовна пустота, безразличие и т. н. абсолютната критика само *привидно* оперира още и с *определен* конкретен субект, защото в критическото разбиране *„масата" не е нищо* друго освен тези абстрактни свойства, друго тяхно *название*, тяхна *фантастична персонификация*.

Отношението „дух и маса" има обаче и *скрит* смисъл, който ще се разкрие напълно в по-нататъшния ход на разсъжденията. Тук ние само ще го набележим. Това *открито* от г. Бруно отношение всъщност не е нищо друго освен *критически карикатурен завършък на Хегеловото разбиране на историята*, което, от своя страна, не е нищо друго освен *спекулативен* израз на *християнско-германската* догма за противоположността между *духа* и *материята*, между *бога* и *света*. В рамките на историята, на самото човечество тази противоположност се изразява в смисъл, че малцина избрани *индивиди* като *активен* дух противостоят на останалото човечество като *неодухотворена маса*, като *материя*.

Хегеловото разбиране на историята предполага съществуването на *абстрактен* или *абсолютен* дух, който се развива така, че човечеството представлява само *маса,* която е несъзнателна или съзнателна носителка на този дух. Ето защо Хегел заставя в рамките на *емпирическата,* екзотерическата история да се разиграва *спекулативна,* езотерическа история. Историята на човечеството се превръща в история на *абстрактния* и — поради това за действителния човек — на *отвъдния дух* на човечеството.

Паралелно с тази Хегелова доктрина се развиваше във Франция учението на *доктринерите*[35], които провъзгласяваха *суверенитета на разума* в противоположност на *суверенитета на народа,* за да изключат масите и да господствуват *сами.* Това беше напълно последователно. Ако дейността на *действителното* човечество не е нищо друго освен дейност на *маса* от човешки индивиди, то, обртано, *абстрактната всеобщност* — разумът, духът — трябва да има абстрактен израз, изчерпващ се в малък брой индивиди. От положението и силата на въображението на всеки отделен индивид зависи тогава дали той желае да минава за такъв представител на „духа".

Още у *Хегел абсолютният дух* на историята има своя материал в *масата,* а съответен израз — едва във *философията.* Философът се явява обаче само като органът, в който творящият историята абсолютен дух след завършването на движението *ретроспективно* стига до съзнанието за самия себе си. До това ретроспективно съзнание на философа се свежда неговото участие в историята, защото действителното движение абсолютният дух извършва *несъзнателно.* Следователно философът идва post festum*.

Хегел е виновен в двояка половинчатост: първо, като обявява философията за налично битие на абсолютния дух, той същевременно не обявява *действителния философски индивид* за *абсолютен* дух; второ, той прави абсолютния дух като абсолютен дух само *привидно* творец на историята. Тъй като до *съзнание* за себе си като творчески световен дух абсолютният дух стига едва *post festum,* във философа, неговата фабрикация на историята съществува само в съзнанието, в мнението, в представата на философа, само в спекулативното въображение. Г-н Бруно отстранява тази половинчатост на Хегел.

Първо, той обявява **критиката** за абсолютен дух, а *самия себе си* за **критика**. Както елементът на критиката е изгонен из масата, така и елементът на масата е изгонен из критиката. Ето

* — след празника, т. е. след като събитието е вече станало, със закъснение. *Ред.*

защо **критиката** смята себе си за въплътена не в *маса,* а изключително в незначителна *групичка* избрани хора — в г. *Бауер* и неговите ученици.

Г-н Бруно отстранява по-нататък и другата половинчатост на Хегел: докато Хегеловият дух твори историята само post festum, във фантазията — г. Бауер в противоположност на масата на останалото човечество разиграва *съзнателно* ролята на *световен дух,* влиза и в настоящето в *драматично* отношение спрямо тази маса и изобретява и осъществява историята преднамерено и след зряло обмисляне.

На едната страна стои масата като пасивен, неодухотворен, неисторически, *материален* елемент на историята; на другата страна — **духът, критиката,** г. Бруно и К° като активен елемент, от който изхожда всяко *историческо* действие. Актът на преобразуване на обществото се свежда до *мозъчната дейност* на критическата критика.

Нещо повече! Отношението на критиката — следователно и на въплътената критика на г. Бруно и К° — спрямо масата е в действителност *единственото* историческо отношение на нашето време. Цялата сегашна история се свежда до движението на тези две страни една спрямо друга. Всички противоположности са се разтворили в тази *критическа* противоположност.

Тъй като критическата критика става *предметна* само в своята противоположност, в масата, в *глупостта,* тя трябва постоянно *да поражда* за себе си тази своя противоположност и господа Фаухер, Едгар и Шелига са ни представили достатъчно доказателства за виртуозността, с която тя се отличава в своята специалност — да заставя както лицата, така и нещата *да се проникват масово от глупост.*

Да последваме сега абсолютната критика в нейните *походи* против *масата.*

b) Еврейският въпрос, № 1. Постановка на въпросите

В противоположност на масата „духът" веднага показва своята *критичност,* разглеждайки своето собствено ограничено произведение, *„Еврейският въпрос"* на Бруно Бауер, като абсолютно и само противниците на това произведение — като грешници. В реплика № 1[36] на нападките срещу това произведение той не показва да има и най-малка представа за неговите недостатъци; напротив, той все още твърди, че е разкрил „истинското" *„всеобщото"* (!) значение

на еврейския въпрос. В по-сетнешните си реплики, както ще видим, той е принуден да признае своите *„грешки"*.

„Приемът, оказан на моя труд, е *началото* на доказателството, че именно онези, които досега са говорили за свобода и сега още продължават да говорят за нея, трябва най-вече да въстават против духа. Предприеманата от мене сега защита на този труд ще даде нови доказателства за това, колко бедни откъм мисъл са *защитниците на масата*, които са си въобразили, че са бог знае колко велики, защото са се обявили за привърженици на еманципацията и на догмата за *„правата на човека"*."

Излизането на произведение на абсолютната критика е трябвало по необходимост да накара „масата" *да започне* да доказва своето враждебно отношение към духа, тъй като самото ѝ *съществуване* се *обуславя* и *доказва* чрез противоположността ѝ спрямо абсолютната критика.

Полемиката на някои либерални и рационалистически евреи против „Еврейския въпрос" на г. Бруно има, разбира се, съвсем друг критически смисъл в сравнение с масовата полемика на либералите против философията и на рационалистите против Щраус. Впрочем за степента на оригиналност на цитираната по-горе бележка може да се съди по следното място из *Хегел:*

„Можем при това да отбележим особената форма на нечиста съвест, проявяваща се в оня вид красноречие, с което тази повърхностност" (повърхностността на либералите) „се надува; тя се проявява преди всичко в това, че там, където е *най-неодухотворена*, тя най-много говори за *дух;* там, където е най-мъртвосуха, най-често употребява думата *живот"* и т. н. [37]

Що се отнася до *„правата на човека"*, на г. Бруно бе вече доказано („Към еврейския въпрос" в „Deutsch-Französische-Jahrbücher"[38]), че не *защитниците на масата*, а, напротив, *„той самият"* не е разбрал същността на тези „права" и се е отнесъл към тях догматично. В сравнение с неговото откритие, че правата на човека не са *„вродени"* — откритие, което в Англия от повече от 40 години се прави безкрайно много пъти, — твърдението на Фурие, че риболовът, ловът и т. н. са вродени права на човека, трябва да бъде наречено гениално.

Ние ще приведем само няколко примера от спора на г. Бруно с *Филипсон, Хирш* и т. н. Дори тези жалки противници не ще бъдат победени от абсолютната критика. Противно на твърдението на абсолютната критика, г. *Филипсон* съвсем не казва нелепост, когато ѝ прави следния упрек:

„Бауер си представя особен вид държава... *философски идеал за държава."*

Г-н Бруно, който смеси държавата с човечеството, правата на човека — със самия човек, политическата еманципация — с човешката еманципация, трябваше неизбежно, ако не да си представя, то поне да си въобразява особен вид държава, философски идеал за държава.

„Декламаторът“ (г. Хирш) „щеше да направи по-добре, ако вместо да излага своето крайно уморително положение, опровергаеше моето доказателство, че *християнската държава*... не може да предостави на последователите на друга определена религия пълно равенство в правата с християнските съсловия, тъй като нейният жизнен принцип е определена религия.“

Ако декламаторът *Хирш* действително беше опровергал доказателството на г. Бруно и — както в „Deutsch-Französische Jahrbücher“ — беше показал, че държавата на съсловията и на изключителното християнство е не само незавършената държава изобщо, но и незавършената *християнска* държава, г. Бруно също щеше да отговори, както той отговаря на приведеното в Deutsch-Französische Jahrbücher“ опровержение:

„Упреците по този случай са лишени от всякакво значение.“

В противовес на твърдението на г. Бруно, че

„със своя натиск върху пружините на историята евреите предизвикаха противодействуващ натиск“,

г. Хирш напълно правилно отбелязва:

„В такъв случай евреите трябва да са представлявали нещо за формирането на историята и ако самият Бауер твърди това, тогава той няма право, от друга страна, да твърди, че те не са допринесли нищо за формирането на най-новата епоха.“

Г-н Бруно отговаря:

„Един трън в окото също представлява нещо. Допринася ли той поради това за развитието на моето зрение?“

Трън, който — подобно на еврейството сред християнския свят — от часа на моето раждане седи в окото ми, продължава да седи, расте и се развива заедно с окото, не е обикновен, а чудноват, неотнимаем от моето око трън, който непременно би трябвало да обуслови извънредно оригинално развитие на моето зрение. Следователно критическият *„трън“* не пронизва декламиращия *„Хирш“**. Впрочем в споменатата по-горе критическа статия на г. Бруно е показано значението на еврейството за *„формирането* на най-новата епоха“.

---

* — Игра на думи: Hirsch — име, „Hirsch“ — „елен“. *Ред.*

Теологическата душа на абсолютната критика се е почувствувала толкова оскърбена от забележката на един *депутат от рейнския ландтаг,* че „евреите *са странни* по свой, еврейски, а не по нашия, така наречен християнски начин“ — че и сега още „го призовава към *ред* заради употребата на този аргумент“.

По повод на твърдението на един друг депутат, че *„гражданско* равноправие на евреите е възможно само там, където самото еврейство вече не съществува“, г. Бруно отбелязва:

„Правилно, и правилно именно ако същевременно е взето под внимание изтъкнатото в моята книга друго съображение на критиката“, именно съображението, че и християнството би трябвало да престане да съществува.

Оттук се вижда, че в № 1 на своите реплики на нападките срещу „Еврейският въпрос“ абсолютната критика все още разглежда премахването на религията, атеизма, като необходимо условие на *гражданското* равенство, следователно в първия си стадий тя *още* не е направила нито крачка напред по пътя към разбирането на същността на държавата и на *„грешките“* в своя *„труд“*.

Абсолютната критика се обижда, когато някой доказва, че едно *замислено* от нея „най-ново“ научно откритие е само повторение на отдавна вече общоразпространен възглед. Един рейнски депутат отбелязва:

„На никого още не е идвало на ум да твърди, че при организирането на своите политически учреждения Франция и Белгия са проявили особена яснота на принципите.“

Абсолютната критика би могла да възрази, че като представя станалото днес тривиално мнение за незадоволителността на френските политически принципи за традиционно, това твърдение пренася настоящето в миналото. Това е възражение по същество, но такова възражение не би могло да допадне на абсолютната критика. Тя, напротив, трябва да изобрази остарялото мнение като сега господствуващо мнение, а сега господствуващото мнение — като критическа тайна, която още ѝ предстои да разкрие пред масата с помощта на *своите* изследвания. Поради това тя трябва да каже:

„Това“ (т. е. остарелият предразсъдък) „е било твърдяно от *множина“* (т. е. от масата); *„но едно задълбочено изследване* на историята *ще докаже,* че *дори* след големите работи, извършени от Франция, за познаването на принципите трябва *да бъде постигнато още много.“*

И така, задълбоченото изследване на историята само няма *„да постигне“* познанието на принципите. Не, благодарение на своята задълбоченост то *ще докаже* само, че *„трябва да бъде постигнато още много“*. Велико постижение! Особено след трудовете на социали-

стите. Обаче за познаването на съществуващия сега обществен строй г. Бруно прави *вече много* със следната си бележка:

„Господствуващата сега *определеност* е *неопределеността.*"

Ако Хегел казва, че господствуващата *китайска* определеност е „Битието", господствуващата *индийска* определеност е „Нищото" и т. н., абсолютната критика по „чист" начин се присъединява към Хегел, като свежда характера на днешното време до логическата категория *„Неопределеност"* — по толкова по-чист начин, тъй като подобно на „Битието" и „Нищото" „Неопределеността" също влиза в първата глава на спекулативната логика, в главата за *„Качеството"*.

Ние не можем да се разделим с № 1 на *„Еврейският въпрос"*, без да направим една обща бележка.

Една от главните задачи на абсолютната критика се състои преди всичко в това, да даде на всички въпроси на съвременността *правилна постановка.* А именно тя не отговаря на *действителните* въпроси, а подставя *съвсем други* въпроси. Тъй както тя прави всичко, тя трябва да *направи* предварително и „въпросите на съвременността", т. е. да ги направи *свои,* критическо-критически въпроси. Ако се касаеше за Наполеоновия кодекс, тя би доказала, че *всъщност* се касае за *„Петокнижието"*. Нейната *постановка* на „въпросите на съвременността" е критическото *преиначаване* и *изопачаване* на тези въпроси. Така тя изопачи и „еврейския въпрос" в такъв дух, че вече не трябваше да се занимава с изследване на *политическата еманципация,* която съставлява съдържанието на този въпрос, а можеше, напротив, да се задоволи с критика на еврейската религия и с описание на християнско-германската държава.

Подобно на всички други оригиналности на абсолютната критика — и този метод представлява повторение на един *спекулативен* фокус. *Спекулативната* философия, особено *Хегеловата* философия, считаше за необходимо да превежда всички въпроси от формата на здравия човешки разсъдък във формата на спекулативния разум и да превръща действителния въпрос в *спекулативен,* за да може да отговори на него. Като изопачи *моите* въпроси и сложи в устата ми *своите* собствени въпроси, както прави катехизисът, спекулативната философия можеше, разбира се, както и катехизисът, да има готов отговор на всеки от моите въпроси.

c) Хинрикс, № 1. Тайнствени намеци относно политика, социализъм и философия

„Политическо"! Абсолютната критика буквално изпада в ужас от самото наличие на тази дума в лекциите на професор *Хинрикс*[39].

„Който е следил общественото развитие в най-ново време и познава историята, трябва да знае *също,* че политическите движения в днешно време имат *съвсем друго"* (!) „значение, а съвсем не *политическо:* в основата си" (в основата! ... по-нататък следва дълбоката мъдрост) „тези движения имат *обществено"* (!) „значение, което, както е известно" (!), „е такова" (!), „че пред него *всички* политически интереси се оказват *лишени от значение"* (!).

Няколко месеца преди излизането на критическия „Literatur-Zeitung" се появи, *както е известно* (!), фантастичното политическо произведение на г. Бруно *„Държава, религия и партия"*[40].

Ако политическите движения *имат обществено значение,* как могат *политическите* интереси да се окажат *„лишени от значение"* пред лицето на своето собствено обществено значение?

„Г-н Хинрикс не е сведущо лице нито в собствения си дом, нито където и да било в света... Той в нищо не можа да се ориентира, *защото... защото* критиката, която през последните четири години започна и вършеше своята *по никой начин не „политическа", а обществена" (!)* „работа, остана за него *съвсем"* (!) „неизвестна".

К р и т и к а т а, която по мнението на масата вършела *„по никой начин не политическа", а „по всякакъв* начин *теологическа"* работа, се задоволява и сега още — когато тя за пръв път не само от четири години, а от деня на своето литературно раждане произнася думата *„обществен"* — само с тази *дума!*

Откакто социалистическите съчинения разпространиха в Германия възгледа, че *всички* човешки стремежи и дела, всички без изключение, имат *обществено* значение, оттогава г. Бруно може да нарича *обществени* и своите теологически работи. Но що за *критическо* искане професор Хинрикс да черпи социализма от *запознаването* със съчиненията на *Бауер,* когато всички писания на Б. Бауер, появили се преди публикуването на лекциите на Хинрикс, навсякъде, където стигат до практически изводи, стигат до *политически* изводи! Казано некритически, професор Хинрикс съвсем не можеше да допълни появилите се вече писания на г. Бруно с неговите още непоявили се писания. От критическа гледна точка, масата, разбира се, е длъжна да тълкува както „политическите", така и всички масови „пориви" на абсолютната критика в духа на бъдещето и в духа на абсолютния прогрес. Но за да може г. Хинрикс след своето запознаване с „Literatur-Zeitung" никога вече да не забравя думата *„обществен"* и никога да не се отказва да признава *„обществения"* характер на к р и т и к а т а, тя пред лицето на целия свят за трети път *забранява* думата *„политически"* и за трети път повтаря тържествено думата *„обществен":*

„За *политическо* значение *не може да става* вече *дума,* ако се взема под внимание *истинската* тенденция на най-новата история, *но* но *обществено* значение" и т. н.

Като изкупителна жертва за предишните „политически“ пориви на абсолютната критика професор Хинрикс е също изкупителна жертва за всички нейни *„хегелиански“* пориви и изрази, които до появяването на „Literatur-Zeitung“ се употребяваха преднамерено, а в този последния непреднамерено.

Един път критиката хвърли в лицето на Хинрикс прозвището *„истински хегелианец“* и два пъти — прозвището *„философ-хегелианец“*. Нещо повече! Г-н Бруно *„се надява“* дори, че „баналните изрази, извършили такъв уморителен кръговрат през всички книги на *Хегеловата* школа“ (особено през книгите на самия Бруно), *при* голямото *„изтощение“*, което те проявяват в лекциите на професор Хинрикс, в по-нататъшното си пътуване скоро ще дойдат до своята крайна точка. Г-н Бруно очаква от *„изтощението“ на професор Хинрикс* разрушението на *Хегеловата философия* и *своето собствено освобождение* от нея.

И така, в своя *пръв поход* абсолютната критика събаря собствените си богове, на които тъй дълго се е кланяла — *„политика“* и *„философия“*, — обявявайки ги за кумири на професор Хинрикс.

Славен първи поход!

2) ВТОРИ ПОХОД НА АБСОЛЮТНАТА КРИТИКА

а) Хинрикс, № 2. „Критиката“ и „Фойербах“. Осъждане на философията

В резултат на първия поход *абсолютната критика* може да счита *„философията“* за унищожена и да я отнесе чисто и просто към съюзниците на *„масата“*.

> *„Философите* са били предназначени да изпълняват сърдечното желание на *масата.“* А именно „масата *иска* прости понятия, за да няма никаква работа със самата вещ — шаблони, за да се отърве предварително от всички въпроси — фрази, за да унищожи с тях к р и т и к а т а“.

И „философията“ удовлетворява това желание на „масата“!

Опиянена от своите победни дела, абсолютната критика се нахвърля срещу философията с яростта на *пития. Фойербаховата „Философия на бъдещето“*[41] е скритият парен котел*, парите на който довеждат до бесен екстаз опиянения от победата главатар на абсолютната критика. През март тя прочела произведението на Фойер-

* — Игра на думи: „Feuerbach“ — „огнен поток“, „Feuerkessel“ — „парен котел“ (буквално: „огнен котел“). *Ред.*

бах. Плод на това четене и същевременно критерий на сериозността, с която то се е извършвало, е статията № 2 против професор Хинрикс.

Абсолютната критика, която никога не е преставала да бъде пленница на Хегеловия начин на мислене, се опълчва тук бясно срещу желязната решетка и стените на своя затвор. „Простото понятие", терминологията, целият начин на мислене на философията, нещо повече — цялата философия, се отхвърлят тук с отвращение. На нейно място идват изведнаж *„действителното богатство на човешките отношения", „необятното съдържание на историята", „значението на човека"* и т. н. *„Тайната на системата"* се обявява за *„открита"*.

Но кой откри тайната на „системата"? *Фойербах*. Кой унищожи диалектиката на понятията — тази война на боговете, позната единствено на философите? *Фойербах*. Кой постави на мястото на вехториите, включително и на мястото на „безпределното самосъзнание" — не *„значението на човека"* (като че ли човекът има още някакво друго значение освен това, че е човек!), а самия *„човек"*? *Фойербах* и само *Фойербах*. Той направи и нещо повече. Той отдавна унищожи ония категории, с които сега се замеря „к р и т и к а т а": „действителното богатство на човешките отношения, необятното съдържание на историята, борбата на историята, борбата на масата с духа" и т. н. и т. н.

След като човекът е познат като същност, като база на цялата човешка дейност и на всички човешки отношения, само „к р и т и к а т а" може да изобретява *нови категории* и да превръща самия *човек*, което тя именно прави, отново в категория и в принцип на цяла редица категории. С това наистина тя тръгва по единствения спасителен път, който още остава на разположение на разтревожената и преследвана *теологическа* нечовечност. *Историята* не прави *нищо*, тя „не притежава *никакво* необятно богатство", тя „не се сражава *в никакви* битки"! Не „историята", а именно *човекът*, действителният, живият човек — ето кой прави и притежава всичко, ето кой се бори за всичко. „Историята" не е някаква особена личност, която използува човека като средство за постигане на *свои* цели. Историята *не е нищо друго* освен дейността на преследващия своите цели човек. Ако след гениалните открития на *Фойербах абсолютната* критика си позволява още да възстановява за нас всички вехтории в нов вид, и то в същия момент, когато се нахвърля с ругатни срещу тях като срещу *„масови"* вехтории — за което тя има толкова по-малко право, тъй като не си е мръднала пръста за разрушаване на *философията*, — то само този факт е достатъчен, за да бъде разобличена *„тайната"* на к р и т и к а т а, за да бъде оценена

по достойнство критическата наивност, с която тя може да каже на професор Хинрикс, чието *„изтощение"* ѝ оказа вече такава огромна услуга, следното:

„*Щетата* понасят онези, които не са извършили никакъв процес на развитие, които следователно *не могат да се изменят, дори ако биха пожелали това*. Ако работата отнде далеч, те се опитват да видоизменят *новия* принцип... Но не! Новото *не може да бъде* превърнато *във фраза, от него не могат да се заимствуват отделни обрати на мисълта.*"

Абсолютната критика се хвали пред професор Хинрикс с разкриването на *„тайната на факултетските науки"*. Да не би тя да е разкрила „тайната" на философията, на юриспруденцията, на политиката, на медицината, на политическата икономия и т. н.? Съвсем не. Тя показа (обърнете внимание!), тя показа в „Правото дело на свободата", че наука като източник на доход и свободна наука, свобода на преподаването и факултетски статути взаимно си противоречат.

Ако „абсолютната критика" беше честна, тя щеше да признае отгде се е взело нейното въображаемо просветление относно „тайната на философията", макар да е добре все пак, че тя не слага в устата на *Фойербах,* както правеше по отношение на други хора, такива глупости като неразбраните и изопачени от нея положения, които тя заимствуваше от него. Впрочем за *теологическото* гледище на „абсолютната критика" е характерно, че докато германските филистери започват сега да разбират *Фойербах* и да усвояват неговите изводи, то, напротив, не е в състояние да разбере правилно и да използува удачно нито едно негово положение.

Подвизите на първия поход на критиката наистина бледнеят пред нейните нови крачки на същото поприще. Сега тя „определя" борбата на *„масата"* с *„духа"* като *„цел"* на цялата досегашна история; тя обявява „м а с а т а" за *„чистото нищо"* на „убожеството", нарича я чисто и просто *„материя"* и противопоставя на „материята" *„духа"* като нещо истинско. И така, нима абсолютната критика не е *наистина християнско-германска?* След като старата противоположност между спиритуализма и материализма във всички направления се изчерпа в борба и е преодоляна от *Фойербах* веднаж завинаги, „к р и т и к а т а" отново я превръща, и при това в най-отвратителна форма, в основна догма и дава победата на *„християнско-германския дух"*.

Най-сетне, трябва да се разглежда като по-нататъшно развитие на нейната тайна — през време на първия поход още скрита — обстоятелството, че критиката отъждествява сега противоположността между *дух* и *маса* с противоположността между *„критика"* и маса. По-късно тя ще стигне дотам, да отъждестви *самата себе си* с „кри-

тиката изобщо" и да се обяви по този начин за *„Дух"*, за Абсолютното и Безпределното, а масата, напротив — за пределна, груба, неодялана, мъртва и неорганическа, тъй като под материя „к р и т и к а т а" разбира именно това.

Колко необятно трябва да е богатството на историята, ако то се изчерпва с отношението на човечеството към *г. Бауер!*

б) Еврейският въпрос, № 2. Критически открития относно социализма, юриспруденцията и политиката (националността)

На масовите, материалните евреи се проповядва *християнското* учение за *духовната свобода,* за *свободата в сферата на теорията,* за онази *спиритуалистическа* свобода, която дори в окови си *въобразява,* че е свободна, която се чувствува щастлива дори тогава, когато това щастие съществува само *„в идеята"*, и която само се стеснява от всяко масово съществуване.

„Доколкото евреите са напреднали сега в сферата на *теорията,* дотолкова те действително са *еманципирани;* доколкото *искат да бъдат свободни,* дотолкова те са *свободни."*[42]

Това положение дава възможност да се измери веднага критическата бездна, която отделя *масовия,* земния комунизъм и социализъм от *абсолютния* социализъм. А първото положение на земния социализъм отхвърля еманципацията *изключително в сферата на теорията* като илюзия и изисква за *действителната* свобода освен идеалистическата *„воля"* още твърде осезателни, твърде материални условия. Колко ниско в сравнение със светата критика стои „м а с а т а" — масата, която счита материалните, практическите преврати за необходими дори за завоюване на времето и средствата, които са нужни макар само за занимаване с *„теорията"!*

Да оставим за момент чисто духовния социализъм и да обърнем поглед към *политиката.*

В противовес на Б. Бауер г. *Рисер* твърди, че *неговата* държава (т. е. *критическата* държава) трябвало да изключва както „евреите", така и „християните". Г-н Рисер е съвсем прав. Тъй като г. Бауер смесва *политическата* еманципация с *човешката* еманципация и тъй като държавата умее да отговаря на противодействието на враждебни на нея елементи (а християнството и еврейството се квалифицират в „Еврейският въпрос" като противодържавни елементи) само с насилствено изключване на *лицата,* които представляват тези

елементи (както например терорът се стремеше да унищожи спекулата със зърнени храни чрез обезглавяването на спекулантите) — то в своята „критическа държава“ г. Бауер би трябвало да изпрати на бесилката и евреите, и християните. Като смесва политическата еманципация с човешката, той логично би трябвало да смесва и *политическите средства* за еманципация с *човешките средства* за еманципация. Но щом някой посочи на абсолютната критика *действителния* смисъл на нейните изводи, тя отговаря съвсем същото, което *Шелинг* отговори някога на всички свои противници, които на мястото на негови фрази поставяха *действителни* мисли:

„Противниците на критиката са нейни противници, защото не само мерят критиката със своята *догматична* мярка, но дори я считат за *догматична;* с други думи: те се борят против критиката, защото тя не признава техните догматични различавания, дефиниции и извъртания.“

Догматично отношение към абсолютната критика, както и към г. *Шелинг,* действително е налице, когато ѝ се приписват *определен,* действителен смисъл, мисли и възгледи. От желание да се приспособява и за да докаже на г. Рисер своята хуманност, „критиката“ се решава все пак да прибегне до догматични различавания, дефиниции и особено до *„извъртания“*.

Така например ние четем:

„Ако в онази работа“ (в „Еврейският въпрос“): „бих *искал* или бих *имал правото* да изляза *отвъд пределите* на критиката, аз би *трябвало*“ (!) *„да говоря“* (!) „не за *държавата,* а за *„обществото“*, което не изключва никого, но от което изключват себе си само онези, които не желаят да участвуват в неговото развитие.“

Абсолютната критика прави тук *догматична разлика* между онова, което тя би трябвало да направи, ако не би направила противоположното, и онова, което тя действително е направила. Тя обяснява ограничеността на своята книга „Еврейският въпрос“ с *„догматичните извъртания“* на *искане* и *правомощие,* които ѝ забранявали да излезе *„отвъд пределите на критиката“*. Как? „Критиката“ да излезе *отвъд пределите на „критиката“?* Това съвсем *масово* хрумване идва на абсолютната критика поради догматичната необходимост, от една страна, да утвърди абсолютността на своето разбиране на еврейския въпрос, „критичността“ на това разбиране, а от друга страна, да признае възможността за по-широко разбиране.

Тайната на нейното *„неискане“* и на нейното *„неправомощие“* ще си намери по-късно обяснение в критическата *догма,* според която всички привидни прояви на ограниченост на „критиката“ не са нищо друго освен необходими *приспособявания* към способността на масата за разбиране.

Тя не *искала!* Тя *нямала право* да излезе отвъд пределите на своето ограничено разбиране на еврейския въпрос! Но ако би *искала* или би *имала право,* какво би направила тя тогава?* — Тя би дала *догматична дефиниция.* Вместо за „държавата“, тя би говорила за „обществото“ — следователно съвсем не би изследвала *действителното* отношение на еврейството към *съвременното гражданско* общество! За разлика от „държавата“ тя *би определила догматично* „о б щ е с т в о т о“ в смисъл че докато от държавата изключва *държавата,* от обществото, напротив, *изключват* сами себе си *онези,* които не желаят да участвуват в неговото развитие!

Що се отнася до изключването из своята среда, обществото процедира също както и държавата, само че в по-учтива форма: обществото не ви изхвърля през вратата, но създава за съществуването ви в обществото такива непоносими условия, че вие предпочитате да се оттеглите от него доброволно.

Всъщност държавата не процедира другояче, защото и тя не изключва оня, който изпълнява всички *нейни* изисквания и заповеди и не спъва *нейното* развитие. В своята *завършена* форма държавата дори си затваря очите за много неща и обявява *действителни* противоположности за *неполитически,* за съвсем непречещи ѝ противоположности. Освен това абсолютната критика сама развиваше мисълта, че държавата изключва евреите, защото и доколкото евреите изключват държавата, т. е. изключват *сами себе си* от държавата. Ако това взаимоотношение получава в *критическото* „общество“ по-галантна, по-лицемерна и по-коварна форма, това само свидетелствува за по-голямото лицемерие и по-малко развития строеж на *„критическото“ „общество“.*

Да последваме абсолютната критика в по-нататъшните ѝ „догматични различавания“, „дефиниции“ и особено *„извъртания“.*

Така например г. Рисер изисква от критика *„да отличава* онова, което се отнася към областта на правото“, от онова, „което се намира отвъд неговите предели“.

К р и т и к ъ т се възмущава от наглостта на това *юридическо* изискване.

„*Обаче* досега“ — възразява той — „чувството и съвестта са навлизали в областта на правото, винаги са го допълвали и поради характера на правото, обусловен от неговата *догматична форма“* (значи не от неговата догматична *същност?),* „винаги е трябвало да го допълват.“

К р и т и к ъ т забравя само, че, от друга страна, *самото право се отличава* твърде определено от „чувството и съвестта“; че това различаване намира своето обяснение в едностранчивата *същност на правото,* както и в неговата догматична *форма,* и представлява дори една от *главните догми* на правото; че, най-сетне, практиче-

ското осъществяване на това различаване образува най-високото стъпало в *развитието на правото,* също тъй, както отделянето на религията от всякакво земно съдържание прави религията *абстрактна, абсолютна* религия. Фактът, че „чувството и съвестта“ навлизат в областта на правото, е за „к р и т и к а“ достатъчно основание, за да говори за чувство и съвест там, където става дума за *право,* и за *теологическа* догматика там, където става дума за *юридическа* догматика.

„Дефинициите и различаванията“ на абсолютната критика ни подготвят в достатъчна степен да възприемем нейните най-нови *„открития“* относно *„обществото“* и *„правото“*.

„Оназн световна форма, която *критиката* подготвя, и *идеята,* за която тя *дори тепърва* подготвя, не е *просто правна* форма, а“ (читателю, съвземи се!) *„обществена,* за която *може* да бъде казано *най-малко* толкова“ (толкова малко?), „че който не е допринесъл с нещо свое за нейното изграждане, който не живее в нея със своята съвест и чувство, той не може да се чувствува в нея като у дома си и не може да участвува в нейната история.“

Подготвяната от „критиката“ световна форма се определя като *не просто* правна, *а* обществена. Това определение може да бъде изтълкувано двояко. Цитираното положение трябва да бъде изтълкувано или в смисъл че световната форма е *„не* правна, *а* обществена“ форма, или в смисъл че тя е „не просто правна, но *също и* обществена“. Да разгледаме съдържанието на това положение в двете тълкувания и да започнем с първото. Абсолютната критика определи по-горе тази различна от *„държавата“* нова „световна форма“ като „общество“. Сега тя определя съществителното *„общество“* с прилагателното *„обществено“*. Докато г. Хинрикс в противовес на своето *„политическо“* получи от критиката три пъти *думата „обществено“,* г. Рисер в противовес на своето *„правно“* получава *„общественото общество“*. Докато по отношение на г. Хинрикс *критическите* разяснения се сведоха до формулата: „обществено“ + „обществено“ + „обществено“ = 3 *а,* то в своя втори поход абсолютната критика преминава от *събиране* към *умножение* и г. Рисер бива отпращан към умноженото със самото себе си общество, към *втората* степен на общественото, към общественото общество = a^2. За да завърши своите изводи за обществото, на абсолютната критика остава само да премине към дробите, да започне да извлича *корен квадратен* от обществото и т. н.

А сега да вземем второто тълкувание: *„не просто* правна, *но също и* обществена“ световна форма. В такъв случай тази двояка световна форма не е нищо друго освен *сега* съществуващата *световна форма,* световната форма на *днешното общество.* Обстоятелството, че „к р и т и к а т а“ в своето досветовно мислене тепърва *под-*

готвя бъдещото съществуване на *сега съществуващата* световна форма, е велико, достойно за почитание *критическо чудо*. Но както и да стои въпросът с „не просто правното, а обществено общество", засега к р и т и к а т а не може да каже за него нищо освен своето „fabula docet"*, освен своето *нравоучение*. В това общество „не ще се *чувствува* като у дома си онзи", който не живее в него със своето чувство и съвест. В края на краищата в това общество не ще живее никой освен „чистото чувство" и „чистата съвест", т. е. „духа", „к р и т и к а т а" и нейните *съмишленици*. Масата така или иначе ще бъде изключена от обществото, така че в резултат „масовото общество" ще живее извън „общественото общество".

С една дума, това общество не е нищо друго освен *критическо небе*, откъдето е изгонен като *некритически ад* действителният свят. Абсолютната критика подготвя тази преобразена *световна форма* на противоположността между *„маса"* и *„дух"* в своето чисто мислене

Разясненията, давани на г. Рисер по въпроса за съдбата на *нациите*, се отличават със същата *критическа* дълбочина, както и разясненията по въпроса за „о б щ е с т в о т о".

Стремежът на евреите към еманципация и стремежът на християнските държави „да впишат евреите в определени рубрики на своята правителствена схема" (като че ли евреите отдавна вече не са вписани в определени рубрики на християнската правителствена схема!) дават на абсолютната критика повод да пророкува за *упадък на националностите*. Ние виждаме по какъв сложен обиколен път абсолютната критика стига до съвременното историческо движение, а именно — *по обиколния път на теологията*. За важността на постигнатите по този път резултати може да се съди по следната просветляваща оракулска сентенция:

„Бъдещето на всички националности ... *е много тъмно!"*

Но нека заради критиката бъдещето на националностите бъде тъмно, колкото си иска! Едно — и най-главното — е *ясно: бъдещето е дело на критиката.*

„Съдбата" — се провиква тя — „може да решава, както си иска; ние знаем сега, че тя е *наше дело*."

Както бог е надарил *своето* творение — човека — със собствена воля, така и к р и т и к а т а надарява *своето творение* — съдбата — със *собствена воля*. К р и т и к а т а, която твори съдбата, е *всемогъща* като бог. Дори *„срещаната"* от нея външна „съпротива" е също ней-

* — „баснята учи". *Ред.*

но дело. „К р и т и к а т а *създава* своите противници.“ Ето защо *„масовото възмущение“* против нея е „опасно“ само за самата „маса“.

Но ако критиката е *всемогъща* като бог, тя е и *всезнаеща* като бог и умее да съединява своето всемогъщество със *свободата, волята* и *природните заложби* на човека.

„Тя не би била *създаваща епоха* сила, ако нямаше това действие *всеки да излиза* от нейните ръце това, което *иска* да бъде, и на всекиго да предписва неотменимо гледището, което *съответствува на неговата природа* и на *неговата воля.*“

Сам *Лайбниц* не би могъл с по-голям успех да установи предустановената хармония на божественото всемогъщество с човешката свобода и природните заложби на човека.

Ако „к р и т и к а т а“, както изглежда, влиза в противоречие с психологията, която *различава волята* да бъдеш нещо от *способността* да бъдеш нещо, трябва да се вземе под внимание, че тя има сериозни основания да обяви това *„различаване“* за *„догматично“*.

Да съберем сили за третия поход! Да си спомним още веднаж, че к р и т и к а т а *„създава своя* противник“! Но как би могла да създаде тя своя противник — *„фразата“*, ако не се занимаваше с фразьорство?

3) ТРЕТИ ПОХОД НА АБСОЛЮТНАТА КРИТИКА

а) Самоапология на абсолютната критика. Нейното „политическо“ минало

Абсолютната критика започва своя трети поход против *„масата“* с въпроса:

„Кое е сега предмет на критиката?“ [43]

В същия брой на „Literatur-Zeitung“ ние намираме поучението:

„К р и т и к а т а не иска *нищо* освен познание на *нещата.*“

Според тази декларация всички неща би трябвало да бъдат *предмет* на критиката. Въпросът за някакъв особен, специално за критиката предназначен предмет не би имал смисъл. Това противоречие се разрешава просто, ако се вземе под внимание, че всички неща „се сливат“ в критически неща, а всички критически неща „се сливат“ в *масата като „предмет“ на абсолютната критика.*

Преди всичко г. Бруно изобразява своето *безгранично състрадание* към *„масата“*. Той прави *„бездната,* която го отделя от *тъл-*

пата", предмет на *„настойчиво изучаване"*. Той иска *„да познае значението на тази бездна за бъдещето"* (в това именно се състои споменатото по-горе познание на *„всички"* неща) и същевременно *„да я премахне"*. Следователно той наистина познава вече *значението* на тази бездна. Значението на бездната се състои именно в това, да бъде *премахната* от него.

Тъй като за всеки човек най-близкото същество е той самият, „критиката" пристъпва преди всичко към премахване на своята *собствена масовост,* подобно на християнските аскети, които започват похода на духа против плътта с умъртвяване на *собствената си* плът. *„Плътта"* на абсолютната критика е нейното *действително масово* (обхващащо 20—30 тома) литературно *минало*. Поради това г. Бауер трябва да освободи историята на литературния живот на „критиката", която точно съвпада с историята на неговата собствена литературна дейност, от нейната *масова привидност,* със задната дата *да я подобри* и *разясни* и с този *апологетичен* коментар *„да заздрави предишните трудове на критиката"*.

Той започва с това, че обяснява грешката на *масата,* която до гибелта на „Deutsche Jahrbücher"[44] и „Rheinische Zeitung"[45] считаше г. Бауер за един от *своите,* с двояка причина. Първо, масата не била права, като вземала литературното движение *не за „чисто литературно"*. Същевременно масата правела противоположната грешка, като вземала литературното движение за „изключително" или „чисто" *литературно.* Не подлежи на най-малко съмнение, че във всеки случай „масата" не е била права вече поради това, че е правила *едновременно* две взаимно изключващи се грешки.

По този повод абсолютната критика, обръщайки се към онези, които осмиваха „германската нация" като *„литераторка"*, се провиква:

„Посочете ми макар и една историческа епоха, която да не е била властно *предначертана* от *„перото"* и да не е трябвало да предостави на перото да реши въпроса за нейната ликвидация!"

В своята критическа наивност г. Бруно отделя *„перото"* от *пишещия субект,* а пишещия субект като „абстрактен *писач"* — от живия *исторически човек,* който е писал. По този начин той придобива възможност да изпада в екстаз от *чудотворната* сила на *„перото"*. Със същото право той би могъл да иска да му посочат едно историческо движение, което да не е било предначертано от „перната̀тите" и от „гъса̀рката".

После ние научаваме от същия г. Бруно, че досега още не е била позната нито една, решително нито една историческа епоха. Но как е могло същото това *„перо"*, което досега не е съумяло, ог-

леждайки се назад, *да начертае „нито една"* историческа епоха, *да предначертае всички епохи?*

При все това г. Бруно на *дело* доказва правилността на своя възглед, като си *„предначертава"* сам своето собствено „минало" с *апологетични „драсвания на перото"*.

К р и т и к а т а, която във всяко отношение бе въвлечена не само във *всеобщата* ограниченост на света и на епохата, но и в съвсем особени, лични ограничености, която при все това от незапомнени времена се е представяла във всичките си произведения за *„абсолютна, завършена чиста"* критика — тази критика само *се е приспособявала* към *предразсъдъците* и към *способността* на масата за *разбиране,* както обикновено прави бог в своите откровения към хората.

„Това трябваше да доведе" — съобщава абсолютната критика — „до разрив между т е о р и я т а и нейния *мним съюзник."*

Но тъй като к р и т и к а т а — която за разнообразие е наречена тук *теория* — не идва *до нищо,* а, напротив, от нея изхожда всичко, тъй като тя се развива не вътре, а *вън* от света и в своето божествено, всякога равно на себе си съзнание е предопределила всичко — то и *разривът* с нейния бивш съюзник е бил от нейна страна *„нов* поврат" не в себе си, не за самата нея, а само *привидно,* само за другите.

„Но този поврат дори не беше *всъщност* нов. Т е о р и я т а постоянно е работила над *критиката на самата себе си"* (известно е колко трябваше да се обработва тази т е о р и я, за да бъде заставена да се заеме с критика на самата себе си), „тя никога не е ласкала масата" (но затова пък толкова повече е ласкала самата себе си), „тя винаги *се е пазила* да не се заплете в предпоставките на своя противник."

„Християнският теолог трябва да постъпва *предпазливо"* (Бруно Бауер. „Разкрито християнство"[46], стр. 99). А как стана така, че „предпазливата" критика все пак се заплете и не изказа още тогава ясно и разбираемо своето „истинско" мнение? Защо не говореше тя откровено? Защо не сложи край на илюзията за нейно братство с масата?

„Защо постъпи така с мен? — каза фараонът на Аврам, като му връщаше жена му Сара. — Защо ми каза, че тя е твоя сестра?" (Бруно Бауер. „Разкрито християнство", стр. 100.)

„Долу разумът и езикът! — казва теологът: та в такъв случай Аврам би бил лъжец. Откровението би било смъртно обидено" (пак там).

Долу разумът и езикът! — казва критикът: ако г. Бауер *действително,* а не само привидно би се смесил с масата, тогава наис-

тина абсолютната критика не би била абсолютна в своите откровения, а следователно би била смъртно обидена.

„Нейните старания“ (т. е. стáранията на абсолютната критика) *„просто не бяха забелязани“* — продължава абсолютната критика — „и *освен това имаше* един стадий на критиката, когато тя бе *принудена* да се съобразява *искрено* с предпоставките на своя противник и за момент да ги вземе сериозно, накъсо — когато тя *още не напълно* притежаваше способността да отнеме на масата убеждението, че тя има обща работа и общ интерес с критиката.“

Стáранията на „критиката“ просто не бяха забелязани; следователно вината пада върху масата. От друга страна, критиката признава, че нейните старания не *можели* да бъдат забелязани, защото тя самата още не притежавала *„способността“ да ги направи забележими.* Следователно вината пада *като че ли* върху критиката.

Пази боже! Критиката била „принудена“ (върху нея било упражнено насилие) „да се съобразява искрено с предпоставките на своя противник и за момент да ги вземе сериозно“. Великолепна искреност, истински теологическа искреност, която в действителност се отнася несериозно към въпроса и само *„за момент го взема сериозно“;* която винаги, а следователно и *във всеки даден момент,* се е пазила да не се заплете в предпоставките на своя противник и при все това „за *един момент“* „искрено“ се съобразява със същите предпоставки. „Искреността“ взема още по-големи размери в заключителната част на цитираната по-горе фраза. Критиката „започна да се съобразява искрено с предпоставките на масата“ в същия момент, когато „тя още не напълно притежаваше *способността“* да разруши илюзията за единството между *своето* дело и делото на *масата.* Тя *още не притежавала способността,* но вече имала *желанието* и *мисълта.* Тя не *можела* още да скъса с масата *външно,* но разривът вече се извършил *вътре в нея,* в нейната *душа,* извършил се в същия момент, когато тя *искрено* симпатизирала на масата!

Критиката, при цялата си причастност към предразсъдъците на масата, *в действителност* не била причастна към тях; напротив, тя *всъщност* била свободна от собствената си ограниченост и притежавала само *„още не напълно“* „способността“ да покаже това на масата. Ето защо цялата ограниченост на „критиката“ била чиста *привидност* — привидност, която без ограничеността на масата би била излишна и следователно съвсем не би съществувала. Вината следователно пада *пак* върху масата.

Но *доколкото* тази *привидност* се поддържала чрез „неспособността“, чрез „безсилието“ на критиката да се изкаже истински, дотолкова самата критика била *несъвършена.* Тя признава това по свойствения ѝ — толкова искрен, колкото и апологетичен — начин.

„Въпреки че тя" (критиката) „сама подложи либерализма на унищожителна критика, тя можеше *още* да бъде считана за негов особен вид, *може би* за краен негов израз; *въпреки* че нейните истински и решаващи изводи излизаха отвъд пределите на политиката, тя трябваше *още* да запази в чуждите очи *привидността*, че се занимава с *политика*, и тази *несъвършена привидност* ѝ даде възможност да спечели повечето от своите споменати по-горе приятели."

Критиката спечелила своите приятели чрез *несъвършената привидност*, че се занимава с политика. Ако тази *привидност* би била *съвършена*, критиката непременно би загубила своите *политически* приятели. В своята *апологетична загриженост* да се очисти от всички грехове тя обвинява *измамната привидност*, че е била *несъвършена*, а не *съвършена измамна привидност*. При това заменяване на една привидност с друга „критиката" може да се утеши с това, че ако е притежавала „съвършената привидност" да иска да се занимава с политика, тя, напротив, не притежава дори „несъвършената привидност" някъде и някога да е унищожила политиката.

Абсолютната критика, не напълно задоволена от „несъвършената привидност", се пита още веднаж:

„Как стана така, че *критиката* бе въвлечена тогава в „масовите, политическите" интереси, че *тя* ... *дори" (!)* ... *„трябваше" (!)* ... *„да се занимава с политика"* (!).

За *теолога* Бауер изглежда разбиращо се *съвсем от само себе си*, че к р и т и к а т а трябвало да се занимава безкрайно дълго със *спекулативна теология*, защото нали *той*, олицетворената „критика", е теолог ex professo. Но *да се занимава с политика?* Това трябва да бъде мотивирано със съвсем особени, политически, лични обстоятелства.

А защо „к р и т и к а т а" е трябвало *да се занимава дори с политика?* „Тя бе обвинена — *това е отговорът на въпроса."* Най-малкото това е разгадката на „тайната" на *„Бауеровата политика"* и най-малкото не ще бъде наречена *неполитическа привидността*, която в *„Правото дело на свободата и моето собствено дело"* на Бруно Бауер съединява *масовото* „дело на свободата" с неговото *„собствено* дело" посредством съюза *„и"*. Но ако критиката се е занимавала не със „собственото си *дело"* в *интерес на политиката*, а с *политиката* в *интерес на собственото си дело*, трябва да се признае, че не критиката е била измамена от политиката, а, обратно, политиката — от критиката.

И така, Бруно Бауер трябваше да бъде отстранен от своята теологическа катедра: той бе *обвинен*. „К р и т и к а т а" трябваше да се занимава с политика, т. е. *да води „своя"*, т. е. Брунобауеровия процес. Не г. Бауер водеше процеса на критиката, а „к р и т и-

ката“ водеше процеса на Бауер. Защо „критиката“ *трябваше* да води своя процес?

„За да се оправдае?“ *Може и така да е.* Но „критиката“ е далеч от това, да се ограничи с такъв личен, земен мотив. Нека бъде така. Но *не само* за това, *„а главно,* за да разкрие противоречията на нейните противници“ и — би могла да добави критиката — още за да подвърже в една *книга* стари статии против различни теолози, като например своята многословна караница с *Планк,* тази семейна разпра между теологията „Бауер“ и теологията „Щраус“.

След като облекчи душата си с признанието за истинския интерес на нейната *„политика“,* абсолютната критика при спомена за своя *„процес“* отново предъвква старата *Хегелова* глупост (виж във „Феноменологията“ борбата на Просвещението с вярата, виж *цялата* „Феноменология“), предъвкана вече подробно в „Правото дело на свободата“ — че „старото, съпротивяващо се срещу новото, всъщност не е вече старото“. Критическата критика е преживно животно. Някои паднали от трапезата Хегелови трохи, като например току-що приведеното положение за „старото“ и „новото“ или „развитието на една крайност от противоположната ѝ крайност“ и др. п., постоянно пак се подгряват от критиката, без тя да почувствува някога макар само нуждата да се разправи със *„спекулативната диалектика“* по някакъв друг начин освен чрез „изтощението“ на професор Хинрик. Но затова пък тя непрестанно „критически“ преодолява Хегел, като го повтаря, като например:

„Критиката, излизайки на сцената и придавайки на изследването нова форма, т. е. форма, която *вече* не се поддава на *превръщане* във *външно ограничение“* и т. н.

Когато *превръщам* нещо — аз го правя нещо съществено друго. Тъй като всяка форма е същевременно и *„външно ограничение“,* то *никоя* форма не се „поддава“ на *превръщане* във „външно ограничение“, както една ябълка не се поддава на „превръщане“ в ябълка. Впрочем формата, която „критиката“ дава на изследването, не се поддава на превръщане във „външно ограничение“ по съвсем *друга* причина: излизайки извън пределите на всякакво „външно ограничение“, тя се губи в пепелносивата, тъмносиня мъгла на безсмислицата.

„Тя“ (борбата на старото с новото) „би била *обаче и тогава“* (т. е. в момента, когато критиката „дава“ на изследването „нова форма“) *„невъзможна,* ако старото изследваше въпроса за съвместимостта или несъвместимостта... *теоретически“.*

Но защо старото не изследва този въпрос теоретически? Защото „то *обаче най-малко* е в състояние да направи това в началото, *тъй*

като в *момент на неочакваност"*, т. е. в началото, то „не познава нито себе си, нито новото", т. е. не изследва *теоретически* нито себе си, нито новото. И така, борбата на старото с новото би била невъзможна, ако тази „невъзможност", за съжаление, не беше невъзможна!

Когато „критикът" от теологическия факултет „признава" по-нататък, че е „сгрешил *преднамерено"*, че е „извършил грешката по свободен избор и след зряло обмисляне" (всичко, което критиката преживява, изпитва или прави, *се превръща* за нея в свободен, чист продукт на нейната рефлексия, създаден от нея преднамерено), това признание на критика има само „несъвършена привидност" на истина. Тъй като *„Критиката на синоптиците"*[47] стои изцяло на *теологическа* почва, тъй като тя е изцяло *теологическа* критика, г. Бауер частният доцент по теология можеше да я пише и да я преподава, без да върши „каквато и да било грешка". Напротив, грешката се вършеше от теологическите факултети, които не разбраха колко строго е изпълнил г. Бауер своето обещание, дадено в предговора към „Критиката на синоптиците", том I, стр. XXIII:

„Ако *отрицанието* и в този първи том може още да се стори прекалено смело и отиващо далеч, ние напомняме, че истински *положителното* може да се роди едва тогава, когато е било предшествувано от сериозно и всеобщо отрицание... *Накрая* ще стане ясно, че едва най-унищожителната в света критика ще ни даде възможност да познаем творческата *сила на Исус* и на неговия *принцип."*

Г-н Бауер отделя преднамерено господ „Исус" от неговия „принцип", за да отнеме на *положителния* смисъл на своето обещание всякаква привидност на двусмисленост. И г. Бауер наистина е изобразил *„творческата"* сила на господ Исус и на неговия принцип толкова осезателно, че неговото *„безпределно самосъзнание"* и *„духът"* не се оказват нищо друго освен християнски *творения.*

Спорът на критическата критика с теологическия факултет в Бон може да обяснява в достатъчна степен нейната тогавашна „политика", но защо след свършването на този спор тя продължи да се занимава с политика? Ето чуйте:

„Стигнала до този пункт, критиката би *трябвало* или *да се спре*, или веднага *да продължи нататък*, да изследва същността на политиката и да я представи като свой противник — стига само да бе възможно тя да може да се спре в тогавашната борба и стига само, от *друга* страна, да не съществуваше прекалено строг исторически закон, че един принцип, който изпитва за пръв път своите сили в борба със своята противоположност, трябва да позволи на последната да го потиска..."

Прелестна апологетична фраза! „Критиката би *трябвало* да се спре", стига само да е било възможно... „да може да се спре"!

Кой *„трябва"* да се спре? И кой би трябвало да може, което „би било невъзможно ... да може"? От друга страна! Критиката би трябвало да продължи нататък, „стига *само,* от друга страна, да *не* съществуваше *прекалено* строг исторически закон" и т. н. Историческите закони са *„прекалено строги"* и към абсолютната критика! Ако само тези закони *не* стояха на *противната* страна, колко блестящо би продължила нататък критическата критика! Но à la guerre comme à la guerre!* В историята критиката трябва да позволи да направят от нея печална „история"!

„Ако критиката" (все същият г. Бауер) „трябваше ... все пак не може да не се *признае същевременно,* че тя всякога се е чувствувала *несигурно,* когато се е отзовавала на подобни" (т. е. политически) „изисквания, и че вследствие на тези изисквания тя е влизала в противоречие със своите *истински елементи* — противоречие, което намери *вече* своето *разрешение* именно в тези *елементи."*

Прекалено строгите закони на историята заставили критиката да се поддаде на политически слабости; но — умолява тя — *не може да не се признае същевременно,* че ако не в действителност, то все пак *в себе си* тя е стояла над тези слабости. Първо, тя ги преодоляла „в чувството", тъй като „тя всякога се чувствувала несигурно по отношение на тези изисквания", тя се чувствувала *зле* в политиката, тя сама не знаела какво ѝ е. Нещо повече! Тя влизала в противоречие със своите *истински елементи.* Най-сетне — и това е най-важният пункт, — противоречието, в което тя влизала със своите истински *елементи,* получавало своето разрешение не в хода на нейното *развитие,* а, напротив, *„намерило вече"* разрешение в нейните истински *елементи,* съществуващи независимо от противоречието! Тези критически елементи могат с гордост да кажат за себе си: преди да се е родил Аврам, сме живели ние. Преди развитието да е породило нашата противоположност, тя е почивала *неродена още* в нашето хаотично лоно, разрешена, умряла, погинала. А тъй като в истинските елементи на критиката противоречието между нея и нейните истински елементи *„вече* намери своето разрешение" и тъй като *разрешеното* противоречие *не* е противоречие, критиката, да се изразим точно, *съвсем не* се намирала в противоречие със своите истински елементи, в противоречие със самата себе си — и така общата цел на нейната самоапология като че ли е постигната.

Самоапологията на абсолютната критика има на свое разположение цял *апологетически* речник:

„дори не всъщност", „само не е забелязано", „освен това имало", „още не напълно", „въпреки това — при все това", „не само, но главно", „в също такава степен всъщност само", „критиката би трябвало, стига само да бе възможно и

* — на война като на война! *Ред.*

стига само, от друга страна...", *„ако. .. все* пак не може да не се признае *същевременно"*, „нима това не беше естествено, нима това не беше неизбежно", „също така и не" ... и т. н.

Не много отдавна абсолютната критика се изказа за подобни апологетични изрази по следния начин:

„„Макар" и „при все това", „наистина" и „но", небесно „ие" и земно „да" — ето основните стълбове на най-новата теология, кокилите, на които тя пристъпя, фокусът, с който се ограничава цялата ѝ мъдрост, фразата, която се повтаря във всичките ѝ фрази, нейната алфа и омега" („Разкритото християнство", стр. 102).

b) *Еврейският въпрос, № 3*

„Абсолютната критика" не се задоволява с това, да докаже чрез своята автобиография свойственото си всемогъщество, което *„създава старото всъщност за пръв път в същата степен,* както и *новото"*. Тя не се задоволява с това, да напише *самолично* апологията на своето минало. Тя поставя сега на трети лица, на целия останал непосветен свят абсолютната „задача" — „задачата, която *сега* е *главната":* а именно — *апологията* на Бауеровите дела и „трудове".

Списание „Deutsch-Französische Jahrbücher" помести критически разбор на книгата на г. Бауер *„Еврейският въпрос"*[48]. В тази статия бе разкрита основната грешка на Бауер — смесването на *„политическата"* еманципация с *„човешката"*. Наистина на стария еврейски въпрос там „отначало" не беше дадена *„правилната му постановка";* но затова пък „еврейският въпрос" бе разгледан и разрешен в постановката, която най-новото време даде на всички *стари въпроси* и благодарение на която от „въпроси" на миналото те се превърнаха във „въпроси" на съвременността.

В своя *трети* поход абсолютната критика, както изглежда, е счела за необходимо да отговори на списание „Deutsch-Französische Jahrbücher". Преди всичко абсолютната критика прави следното *признание:*

„В „Еврейският въпрос" бе направена същата *„грешка"* — *политическата* същност бе отъждествена с *човешката* същност."

Критиката отбелязва, че

„би било твърде късно *да се прави упрек* на критиката заради позицията, която тя отчасти още заемаше преди *две* години". *„Касае се, напротив, за това,* да се даде *обяснение* на обстоятелството, че к р и т и к а т а трябваше дори... да се занимава с политика."

„Преди *две* години“? Нека да смятаме по *абсолютното* летоброене, като вземем за изходна точка *годината на раждането* на критическия спасител на света — Бауеровия „Literatur-Zeitung“. Критическият спасител на света е роден в 1843 г. В същата година видя бял свят второто, допълнено издание на „Еврейският въпрос“. „Критическото“ изследване на „еврейския въпрос“ в сборника „Двадесет и една кóли от Швейцария“[49] се появи още по-късно, в същата 1843 г. стар стил. *След гибелта* на „Deutsche Jahrbücher“ и на „Rheinische Zeitung“ в същата забележителна 1843 г. стар стил, или в първата година на критическото летоброене, излезе фантастично-политическото произведение на г. Бауер *„Държава, религия и партия“*, което повтаря дума по дума старите грешки на Бауер по въпроса за *„политическата* същност“. Апологетът е принуден да фалшифицира *хронологията.*

„Обяснението“ защо г. Баеур е бил *„принуден“* *„дори“* да се занимава с политика представлява общ интерес само при известни условия. А именно, ако се предпостави като *основна догма* непогрешимостта, чистотата и абсолютността на критическата критика, то, разбира се, всички факти, които противоречат на тази догма, се превръщат в също такива трудни, забележителни и тайнствени загадки, каквито са за теолога явно небожествените действия на бога.

Напротив, ако разглеждаме *„критика“* като пределен индивид, ако не го отделяме от *границите* на неговото време, отговорът на въпроса, *защо „критикът“* е трябвало да се развива *дори* в границите на света, става излишен, защото вече самият *въпрос* престава да съществува.

Ако все пак абсолютната критика настоява на своето искане, ние сме готови да напишем схоластично трактатче, посветено на следните *„въпроси на съвременността“:*

„Защо фактът на зачатието на пресвета дева Мария от свети дух трябваше да бъде доказан именно от г. Бруно Бауер?“ „Защо г. Бауер трябваше да докаже, че ангелът, който се явил на Аврам, е бил *действителна* еманация на бога — еманация, на която обаче липсвала още консистенцията, необходима за *смилането на храната?“* „Защо г. Бауер трябваше да напише апологията на пруската кралска фамилия и да издигне пруската държава в *абсолютна* държава?“ „Защо в своята „Критика на синоптиците“ г. Бауер трябваше да постави *„безпределното самосъзнание“* на мястото на *човека?“* „Защо в *„Разкритото християнство“* г. Бауер трябваше да повтори в *Хегелова* форма *християнската теория за сътворението на света?“* „Защо г. Бауер трябваше да иска от себе си и от другиге *„обяснение“* на чудото, че той трябваше да греши?“

А засега, докато бъдат доказани тези колкото „критически", толкова и „абсолютни" необходимости, да чуем апологетичните извъртания на „к р и т и к а т а".

„Еврейският въпрос... трябваше... отначало да получи *правилна* постановка като *религиозен* и *теологически* въпрос и като *политически* въпрос." „При разглеждането и решаването на тези два въпроса к р и т и к а т а не стои *нито* върху *религиозна, нито* върху *политическа* гледна точка."

В „Deutsch-Französische Jahrbücher" Бауеровата трактовка на „еврейския въпрос" беше характеризирана именно като *действително* теологическа и *фантастично*-политическа.

Преди всичко на „упрека" в *теологическа* ограниченост „к р и т и к а т а" отговаря:

„Еврейският въпрос е *религиозен* въпрос. *Просвещението* смяташе да разреши еврейския въпрос, като обяви *религиозния антагонизъм* за *безразличен* или дори като го отрече. *Критиката,* напротив, трябваше да изобрази този антагонизъм в цялата му чистота."

Когато стигнем до *политическата* страна на еврейския въпрос, ще видим, че теологът г. Бауер дори в политиката е зает не с политика, а с теология.

А когато „Deutsch-Französische Jahrbücher" се обявиха против Бауеровата трактовка на еврейския въпрос като *„чисто религиозна"*, касаеше се специално за неговата статия в сборника „Двадесет и една кóли от Швейцария", озаглавена:

„Способността на съвременните евреи и християни да станат свободни."

Тази статия няма нищо общо със старото „Просвещение". Тя съдържа *положителния* възглед на г. Бауер относно способността на съвременните евреи за еманципация, т. е. относно възможността за тяхната еманципация.

„Критиката" казва:

„Еврейският въпрос е *религиозен* въпрос."

Пита се, *що* е *религиозен* въпрос и специално, *що* е религиозен въпрос в наше време?

Теологът ще съди по *външната привидност* и в един *религиозен* въпрос ще вижда *религиозен* въпрос. Но нека „критиката" си спомни разяснението, което тя даде на професор *Хинрикс,* че *политическите* интереси на съвременността имат *обществено* значение: за *политически интереси* — казваше критиката — *„не може да става вече дума"*.

Със същото право „Deutsch-Französische Jahrbücher" казваха на критиката: *Религиозните* въпроси на деня имат сега *обществено*

значение. За *религиозни* интереси като *такива* не може да става вече дума. Само *теологът* може още да смята, че се касае за религията като религия. Наистина „Deutsch-Französische Jahrbücher" направиха при това *„грешката"* да не се ограничат с думата *„обществен"*, а да характеризират *действителното* положение на евреите в съвременното гражданско общество. След като еврейството бе очистено от *религиозната* обвивка, която скриваше неговата същност, и бе разкрито неговото емпирическо, земно, практическо ядро, можа да бъде набелязана практическата, *действително обществената* форма, в която сега това ядро подлежи на унищожение. Г-н Бауер се успокоява с това, че „един религиозен въпрос" е „религиозен въпрос".

Г-н Бауер иска да представи, като че ли в „Deutsch-Französische Jahrbücher" се отричало, че еврейският въпрос е също *религиозен* въпрос. Съвсем не. Напротив, там беше показано, че г. Бауер разбира *само религиозната* същност на еврейството, а не *светската, реалната основа* на тази религиозна същност. Той се бори против *религиозното съзнание* като самостоятелно същество. Ето защо г. Бауер обяснява *действителния* евреин, изхождайки от *еврейската религия*, вместо да обясни тайната на еврейската религия, изхождайки от *действителния евреин.* Ето защо г. Бауер разбира евреина само доколкото последният е непосредствен предмет на *теологията* или доколкото е *теолог.*

Затова г. Бауер не подозира, че действителното, *светското* еврейство, а поради това *и религиозното* еврейство постоянно се поражда *от сегашния граждански живот* и намира своето висше развитие в *паричната система.* Той не можеше да подозира това, защото познаваше еврейството не като звено на действителния свят, а само като звено на *своя* свят — на *теологията;* защото той като благочестив, предан на бога човек виждаше *действителния* евреин не в делния *евреин на делниците,* а в лъженабожния *евреин на съботата.* За г. Бауер като теолог от *християнската вяра световноисторическото* значение на еврейството трябваше да се прекрати в *часа на раждането* на християнството. Поради това той трябваше да повтори стария ортодоксален възглед, че еврейството се е запазило *въпреки* историята; а старият теологически предразсъдък, че еврейството съществувало само като *потвърждение* на божието проклятие, като *нагледно доказателство* на християнското откровение, трябваше да се възроди у Бауер в *критически-теологическата* форма, че еврейството съществува и е съществувало само като *грубо религиозно съмнение* в неземния произход на християнството, т. е. като *нагледно доказателство* против християнското откровение.

В противоположност на всичко това в „Deutsch-Französische Jahrbücher" се доказваше, че еврейството се е запазило и развило *благодарение* на историята, *в* историята и *с* историята, но че това развитие може да се види не с окото на теолога, а само с окото на светския човек, не в *религиозната теория,* а само в *търговската* и *промишлената практика.* В „Deutsch-Französische Jahrbücher" се обясняваше *защо* практическото еврейство достига своя завършек едва в завършения *християнски* свят; нещо повече, там бе показано, че то не е нищо друго освен завършената *практика на самия християнски свят.* Животът на *съвременния* евреин се обясняваше не с неговата религия (сякаш религията е отделна, съществуваща сама за себе си същност); напротив, жилавостта на еврейската религия се обясняваше с практическите основи на гражданското общество, които намират *фантастично* отражение в еврейската религия Затова еманципирането на евреина в човек, или човешката еманципация от еврейството, се представяше не като специална задача на евреина, както правеше г. Бауер, а като обща практическа задача на съвременния свят, просмукан до мозъка на костите от *еврейството.* Доказваше се, че задачата да бъде премахната еврейската същност е в действителност задачата да бъде премахнат *еврейският дух на гражданското общество,* безчовечността на съвременната жизнена практика, кулминационна точка на която е *паричната система.*

Г-н Бауер като *истински,* макар и *критически теолог* или *теологически критик,* не можа да се издигне над *религиозната противоположност.* В отношението на евреите към християнския свят той можа да види *само* отношението на *еврейската религия* към *християнската религия.* Той трябваше дори да възстанови *критически* религиозната противоположност между еврейската и християнската религия в *противоположността* между отношението на евреина и на християнина към *критическата* религия — към *атеизма,* последното стъпало на *теизма, негативното* признаване на бог. Той трябваше, най-сетне, в своя *теологически фанатизъм да ограничи* способността на „съвременните евреи и християни", т. е. на съвременния свят, „да станат свободни" с тяхната способност да разберат „критиката" на теологията и да се подвизават на попрището на тази „критика". Както за ортодоксалния теолог целият свят се свежда до „религия и теология" (той би могъл също да го сведе до политика, политическа икономия и т. н. и да нарече *теологията* например небесна *политическа икономия,* тъй като тя е учението за производството, разпределението, размяната и потреблението на *„духовното богатство"* и на небесните съкровища!), така за радикалния, критическия теолог *способността* на света да се освободи се свежда *единствено* до абстрактната способност да критикува „ре-

лигията и теологията“ като „религия и теология“. Единствената борба, която той познава, е борбата против *религиозната* ограниченост на самосъзнанието, критическата *„чистота“* и *„безпределността“* на което са не по-малко теологическа ограниченост.

Г-н Бауер разглеждаше следователно *религиозния* и *теологичен* въпрос по *религиозен* и *теологичен* начин вече затова, защото в „религиозния“ въпрос на съвременността той виждаше *„чисто религиозен“* въпрос. Неговата *„правилна постановка* на въпроса“ се състоеше само в това, че въпросът се поставяше в „правилно“ положение по отношение на неговата *„собствена способност“* ... да отговаря!

Да преминем сега към политическата страна на *еврейския въпрос.*

Евреите (както и християните) в някои държави са *политически* напълно *еманципирани.* Евреите и християните са съвсем далеч от това, да бъдат *човешки* еманципирани. Следователно трябва да съществува *разлика* между *политическата* и *човешката* еманципация. Поради това трябва да се изследва същността на *политическата* еманципация, т. е. на развитата съвременна държава. Обратно, държавите, които още не могат да еманципират евреите *политически,* трябва на свой ред да бъдат оценени с оглед на завършената политическа държава и трябва да бъдат отнесени към категорията на неразвитите държави.

Ето гледището, от което трябваше да се разглежда въпросът за *„политическата* еманципация“ на евреите и от което той бе разглеждан в „Deutsch-Französische Jahrbücher“.

Г-н Бауер защищава „Еврейският въпрос“ на „критиката“ по следния начин:

„На евреите се показва, че те са хранели илюзия за *порядъка,* от който са искали свобода.“

Г-н Бауер наистина показа, че е било илюзия от страна на *немските* евреи да искат участие в обществено-политическия живот в една страна, където не съществува обществено-политически живот, да искат *политически права* там, където съществуват само политически привилегии. По този повод на г. Бауер бе показано, че и той самият, не по-малко от евреите, е хранел „илюзии“ относно „германските политически порядки“. А именно, той обясняваше положението на евреите в германските държави с това, че *„християнската държава“* не може да еманципира евреите политически. Той изопачаваше фактическото положение на нещата, конструираше държавата на *привилегиите, християнско-германската* държава като абсолютна християнска държава. В противоположност на това му

беше доказано, че политически завършената, съвременната държава, непознаваща никакви религиозни привилегии, е също завършена *християнска* държава; че следователно завършената християнска държава не само *може* да еманципира евреите, но и действително ги е еманципирала и по своята природа трябва да ги еманципира.

„На евреите се показва ... че си правят най-големи илюзии за самите себе си, когато мислят, че искат *свобода* и признание на *свободната човечност*, докато става и може да става дума само за особена *привилегия*, която те се стремят да получат."

Свобода! Признание на свободната човечност! Особена привилегия! Подкрепителни думи за апологетично заобикаляне на определени въпроси!

Свобода? Касаеше се за *политическата* свобода. На г. Бауер бе показано, че когато евреинът иска свобода и при все това не иска да се откаже от своята религия, той *„се занимава с политика"* и не поставя никакви условия, противоречащи на *политическата* свобода. На г. Бауер бе показано, че *разпадането* на човека на нерелигиозен *гражданин на държавата* и религиозно *частно лице* съвсем не противоречи на политическата еманципация. Бе му показано, че както държавата се еманципира от религията, като се еманципира от *държавната религия* и предоставя религията на себе си в пределите на гражданското общество, така и отделният човек се еманципира *политически* от религията, като се отнася към нея вече не като към *публична*, а като към своя *частна работа*. Най-сетне, бе показано, че *терористичното* отношение на френската *революция* към *религията* далеч не опровергава тоя възглед, а, напротив, го потвърждава.

Вместо да изследва действителното отношение на *съвременната* държава към религията, г. Бауер е счел за нужно да си представи *критическа* държава — държава, която не е нищо друго освен *раздутият* в неговата фантазия *до размерите на държава критик на теологията*. Когато г. Бауер се предава на *политиката*, той всякога отново отдава политиката в плен на своята вяра, на *критическата* вяра. Доколкото се занимаваше с държавата, той всякога я превръщаше в *аргумент* против „п р о т и в н и к а", *некритическата* религия и теология. Държавата служи у него като изпълнител на сърдечните желания на *критическата теология*.

Когато г. Бауер за пръв път се освободи от *ортодоксалната*, некритическата *теология, политическият авторитет* зае у него мястото на *религиозния авторитет*. Неговата вяра в Иехова се превърна във вяра в пруската държава. В книгата на Бруно Бауер *„Евангелистката църква в Прусия"*[50] бяха възведени в *абсолют* не

само пруската държава, но, което беше напълно последователно, и пруската кралска фамилия. В действителност обаче г. Бауер не проявяваше *политически* интерес към тази държава, чиято заслуга в очите на „критиката“ се състоеше, напротив, в премахването на религиозните догми посредством църковната *уния* и в полицейското преследване на дисидентските секти.

Политическото движение, което започна в 1840 г., освободи г. Бауер от *неговата консервативна политика* и го издигна за момент до *либералната* политика. Но и тук политиката беше всъщност само *претекст* за теологията. В произведението „Правото дело на свободата и моето собствено дело“ свободната държава е критик на теологическия факултет в Бон и аргумент против религията. В „Еврейският въпрос“ главният интерес се съсредоточава върху противоположността между държавата и религията, така че критиката на политическата еманципация се превръща в критика на еврейската религия. В последното политическо произведение на Бауер „Държава, религия и партия“ излиза най-сетне наяве най-съкровеното сърдечно желание на критѝка, раздут до размерите на държава. *Религията се принася в жертва на държавата,* или, по-точно, държавата е само *средство* за ликвидиране противника на „критиката“ — некритическата религия и теология. Най-сетне, след като критиката, благодарение на разпространилите се от 1843 г. в Германия социалистически идеи, се освободи макар и само привидно от всякаква политика, както благодарение на политическото движение след 1840 г. тя се освободи от своята консервативна политика — най-сетне тя може да провъзгласи своите писания против *некритическата* теология за обществени и да се заеме безпрепятствено със своята собствена *критическа* теология — противоположността между дух и маса, както и с възвестяването на пришествието на критическия месия и спасител на света.

Да се върнем на нашата тема!

Признание на свободната човечност? „Свободната човечност“, към признанието на която евреите действително са се стремили, а не само са мислели, че се стремят, е същата „свободна човечност“, която намери своето *класическо* признание в така наречените всеобщи *права на човека.* Самият г. Бауер разглеждаше стремежа на евреите да постигнат признание на своята свободна човечност именно като техен стремеж към получаване на всеобщите *права на човека.*

В „Deutsch-Französische Jahrbücher“ на г. Бауер се доказваше, че тази „свободна човечност“ и нейното „признание“ не са нищо друго освен признание на *егоистичния граждански индивид* и на *необузданото* движение на духовните и материалните елементи,

които образуват съдържанието на жизненото положение на този индивид, съдържанието на *съвременния* граждански живот; че поради това *правата на човека* не освобождават човека от религията, а само му предоставят *свободата на религията;* че те не го освобождават от собствеността, а му предоставят *свободата на собствеността,* не го освобождават от мръсния ламтеж за печалба, а само му предоставят *свободата на занятието.*

Беше му показано, че *признанието на правата на човека от съвременната държава* има същия смисъл, както *признанието на робството от античната държава.* А именно — както античната държава имаше за *естествена основа* робството, така и *съвременната държава* има за *естествена основа* гражданското общество, както и *човека* на гражданското общество, т. е. независимия човек, свързан с човека само с връзките на частния интерес и на *несъзнателната* естествена необходимост, *роб* на своето занятие и на своята собствена, както и на чуждата *користна* потребност. Съвременната държава призна тази своя естествена основа като такава във *всеобщите права на човека.* Тя не я създаде. Като продукт на гражданското общество, изтръгнато вследствие на собственото си развитие от старите политически окови, съвременната държава от своя страна призна чрез *провъзгласяване правата на човека* своето собствено материнско лоно и своята собствена основа. *Политическата* еманципация на евреите и предоставянето на тях на *„правата на човека"* е следователно акт, в който двете страни взаимно се обуславят. Г-н *Рисер* тълкува правилно смисъла на стремежа на евреите да постигнат признание на свободната човечност, когато говори между другото за свободата на ходене, на жителство, на пътуване, на занятие и др. п. Всички тези прояви на *„свободната човечност"* са изрично признати като такива във френската Декларация за правата на човека. Евреинът има толкова по-голямо право на признание на неговата „свободна човечност", тъй като „свободното гражданско общество" има изцяло търговски, еврейски характер и евреинът е по начало негов необходим член. По-нататък в „Deutsch-Französische Jahrbücher" бе показано защо членът на гражданското общество се назовава „човек" par excellence* и защо правата на човека се наричат „вродени права".

„К р и т и к а т а" не можа да каже за правата на човека нищо по-критическо от това, че тези права *не* са вродени, а са възникнали исторически, което бе казано още от *Хегел.* Най-сетне, на нейното твърдение, че евреите и християните — за да предоставят на другите и сами да получат всеобщите права на човека — *трябва да по-*

* — предимно, в истинското значение на думата. *Ред.*

жертвуват привилегията на вярата (критическият теолог тълкува всички неща от гледна точка на своята *единствена* натрапчива идея), бе специално противопоставен фактът, който фигурира във всички некритически декларации за правата на човека, че *правото* да вярваш в каквото си искаш, правото да упражняваш култа на която и да било религия е изрично признато като *всеобщо право на човека.* Освен това „критиката" би трябвало да знае, че като предлог за разгромяването на партията на Ебер послужи главно приписаното ѝ покушение върху правата на човека поради нейното посегателство върху *свободата на религията* и че при по-сетнешното възстановяване на свободата на култа също се позоваваха на правата на човека.

„Що се отнася до *политическата* същност, критиката проследи нейните противоречия до точката, в която *противоречието между теория и практика* ето вече 50 години откак е разработено най-основно — до *френската представителна система,* в която свободата на теорията се опровергава от практиката, а свободата на практическия живот напразно търси своя израз в теорията.

След като бе разбита още и основната илюзия, изтъкнатото от критиката *противоречие* в *дебатите във френската камара,* противоречието между *свободната теория* и *практическото значение на привилегиите,* между законодателното осветяване на привилегиите и такова *публичноправно състояние,* при което *егоизмът на чистия индивид* се старае да овладее *привилегированата затвореност* — би трябвало да се схване като *всеобщо противоречие* в тази област."

Противоречието, изтъкнато от критиката в дебатите във френската камара, не беше нищо друго освен противоречие на *конституционализма.* Ако критиката го беше схванала като *всеобщо* противоречие, тя щеше да разбере общото противоречие на конституционализма. Ако тя беше отишла още по-далеч, отколкото „би трябвало", по нейно мнение, да отиде, а именно — ако беше стигнала до мисълта за *премахването* на това всеобщо противоречие, тя щеше да стигне от конституционната *монархия* направо до *демократическата представителна държава,* до завършената съвременна държава. Твърде далеч от това, да е анализирала критически същността на политическата еманципация и да е разкрила нейното определено отношение към човешката същност, критиката щеше да стигне само до *факта* на политическата еманципация, до развитата съвременна държава, т. е. само до точката, където съществуването на съвременната държава съответствува на нейната същност, където поради това могат да бъдат наблюдавани и характеризирани не само относителните, но и абсолютните, образуващите самата ѝ същност *недъзи.*

Цитираното по-горе „критическо" място е толкова по-ценно, колкото повече то до очевидност доказва, че в същия момент, когато критиката се счита за високо стояща над *„политическата същ-*

ност", тя, напротив, стои много по-ниско от нея, все още продължава да търси в нея разрешението на *своите* противоречия и все още упорствува в своето пълно неразбиране на *съвременния държавен принцип.*

Критиката противопоставя на *„свободната теория" „практическото значение на привилегиите"* и на *„законодателното осветяване на привилегиите" — „публичноправното състояние"*.

За да не изтълкуваме погрешно мнението на критиката, да си припомним изтъкнатото от нея противоречие в дебатите във френската камара, същото противоречие, което „би трябвало да бъде схванато" като *всеобщо* противоречие. Касаеше се между другото да бъде определен един ден от седмицата, в който децата да бъдат освободени от работа. За такъв ден бе предложен *неделният*. В отговор на това един депутат предложи да се пропусне в закона споменаването на неделния ден, разглеждайки такова споменаване като неконституционно. Министър Мартен (дю Нор) видя в това предложение опит да се провъзгласи, че християнството е прекратило своето съществуване. От името на френските евреи г. Кремиьо заяви, че от уважение към религията на грамадното мнозинство французи евреите нямат нищо против споменаването на неделния ден. И така, според свободната теория евреите и християните са равни, а според тази практика християните имат привилегия в сравнение с евреите, защото как можеше иначе християнската неделя да си намери място в един закон, предназначен за всички французи? И нима еврейската събота нямаше същото право и т. н.? Или и в практическия френски живот евреите действително не страдат от християнските привилегии, но законът не се осмелява да признае открито това практическо равенство. Такива са всички противоречия на политическата същност, привеждани от г. Бауер в „Еврейският въпрос", противоречия на *конституционализма,* който изобщо представлява противоречие между съвременната представителна държава и старата държава на привилегиите.

Г-н Бауер прави твърде основна грешка, като смята, че чрез разбирането и чрез критиката на това противоречие като „всеобщо" противоречие той се издига от *политическата* същност към *човешката* същност. Такова разбиране на това противоречие би означавало само издигане от половинчатата политическа еманципация към пълната политическа еманципация, от конституционната монархия към демократическата представителна държава.

Г-н Бауер смята, че като премахва *привилегията,* той премахва *предмета* на привилегията. По повод на изявлението на г. Мартен (дю Нор) той казва:

„*Няма вече религия,* щом *няма привилегирована религия.* Отнемете на религията нейния дух на изключителност — и тя ще престане да съществува."

Но както *промишлената дейност* не се унищожава с унищожаването на *привилегиите на занаятите,* цеховете и корпорациите, а, напротив, едва след унищожаването на тези привилегии започва да се развива истинската *промишленост;* както *поземлената собственост* не се унищожава с унищожаването на *привилегиите* на земевладението, а, напротив, едва след унищожаването на привилегиите на поземлената собственост започва нейното универсално движение чрез свободното парцелиране и свободното отчуждаване; както *търговията* не се унищожава с унищожаването на *търговските привилегии,* а, напротив, едва в свободната търговия бива истински осъществена, така и религията се разгръща в своята *практическа* универсалност едва там, където няма *привилегирована* религия (да си спомним за Североамериканските щати).

Основа на съвременното *„публичноправно състояние"*, основа на съвременната развита държава е не, както мисли к р и т и к а т а, обществото на привилегиите, а обществото на *премахнатите* и *унищожени привилегии,* развитото *гражданско общество,* в което са на простор жизнените елементи, още сковани политически при господството на привилегиите. *Никаква „привилегирована затвореност"* не противостои тук нито на другата затвореност, нито на публичноправното състояние. Както свободната промишленост и свободната търговия премахват привилегированата затвореност, а с това и борбата на привилегированите затворености помежду им и на мястото на привилегиите — които отделят хората от общественото цяло, но същевременно ги сплотяват в една по-малка по размери изключителна общност, — поставят, обратно, човека, освободен от привилегиите и вече несвързан с друг човек макар и с *привидността* на обща връзка, и пораждат всеобщата борба на човек против човек, на индивид против индивид, така и цялото *гражданско общество* е тази война на всички отделени един от друг вече само чрез своята *индивидуалност* индивиди един против друг и всеобщото необуздано движение на освободените от оковите на привилегиите стихийни жизнени сили. Противоположността между *демократическата представителна държава* и *гражданското общество* е завършекът на *класическата* противоположност между публичноправния *съюз* и *робството.* В съвременния свят всеки човек е *едновременно* член на робския строй и на публичноправния съюз. Именно *робството на гражданското общество* е *привидно* най-голямата *свобода,* защото то изглежда завършената форма на *независимостта* на индивида, който взема необузданото, несвързано вече нито с общи връзки, нито с човека движение на своите отчуждени жизнени елементи

като например собствеността, промишлеността, религията и т. н., за своя *собствена* свобода, докато то, напротив, представлява неговото завършено робство и пълна противоположност на човечността. На мястото на *привилегията* тук идва *правото.*

И така, едва тук, където не съществува никакво противоречие между свободната теория и практическото значение на привилегиите, където, напротив, на „свободната теория" съответствува практическото унищожение на привилегиите, *свободната* промишленост, *свободната* търговия и т. н., където на публичноправното състояние не противостои *никаква* привилегирована затвореност, където е *премахнато* развитото от критиката противоречие — едва тук *е налице завършената съвременна държава.*

Тук цари закон, тъкмо *противоположен* на оня, който г. Бауер, в пълно съгласие с г. Мартен (дю Нор), провъзгласява по повод на дебатите във френската камара.

„Тъй както г. Мартен (дю Нор) изтълкува предложението да се пропусне в *закона* споменаването на *неделния ден* като предложение да се заяви, че християнството е престанало да съществува, със същото право — *а това право е напълно обосновано* — декларацията, че *законът за съботата* няма вече задължителна сила за евреите, би била *провъзгласяване на прекратяване съществуването на еврейството.*"

В развитата съвременна държава е тъкмо *обратното.* Държавата заявява, че религията, както и другите елементи на гражданския живот, *започва* да съществува в своя пълен обем едва от момента, когато тя ги обявява за *неполитически* и поради това ги предоставя на самите себе си. На прекратяването на тяхното *политическо* битие, както например на прекратяването на политическото битие на *собствеността* чрез унищожаване на *избирателния ценз,* на политическото премахване на *религията* чрез премахването на *държавната църква* — именно на това провъзгласяване на тяхната политическа смърт съответствува колосалното развитие на живота на тези елементи, който отсега нататък се подчинява безпрепятствено на собствените си закони и се разгръща в цялата си широта.

Анархията е закон на гражданското общество, еманципирано от разчленяващите обществото *привилегии,* а *анархията на гражданското общество* е основата на съвременното *публичноправно състояние,* както публичноправното състояние, от своя страна, е гаранцията на тази анархия. Колкото те си противостоят, толкова и се обуславят взаимно.

От всичко това може да се види доколко к р и т и к а т а е способна да усвои „новото". А ако решим да не излизаме извън пределите на „чистата критика", ще възникне въпросът: защо тя не е схванала развитото по повод на дебатите във френската камара

противоречие като *всеобщо* противоречие — което по собственото ѝ мнение „би *трябвало*" да стане?

„Но тази крачка *беше* тогава *невъзможна* — не само защото... не само защото... *но и защото* критиката *беше невъзможна* без този *последен остатък* на вътрешната преплетеност с нейната противоположност и *не би могла да стигне до точката,* откъдето оставаше да направи още само *една крачка.*"

Беше невъзможно... защото... беше невъзможно! Критиката уверява при това, че била невъзможна съдбоносната *„една крачка",* необходима за да „може да стигне до точката, откъдето оставаше да направи още само *една крачка"*. Но кой ще оспорва това? За да се стигне до една точка, откъдето остава да се направи още само *„една крачка",* абсолютно невъзможно е да се направи още *„едната крачка",* която трябва да ни изведе отвъд точката, зад която остава още *„една крачка"*.

Добро е, което свършва добре! В заключение на своето сражение с *масата,* враждебна на „Еврейския въпрос" на г. Бауер, критиката признава, че *нейното* схващане на *„правата на човека", нейната* „оценка на религията в епохата на френската революция", „свободната политическа същност, която *тя* понякога посочва *в заключение на своите* разсъждения", с една дума, цялата „епоха на френската революция беше за критиката ни повече, ни по-малко от символ — следователно не епоха на революционните опити на французите в точния и прозаичен смисъл, — символ, следователно и само фантастичен израз за образите, които критиката виждаше в края". Ние няма да отнемаме на критиката утешението, че макар и да грешала политически — това всякога ставало само в „заключението" и в „края" на нейните работи. Един известен пияница имал навик да се утешава с това, че никога не се напива преди полунощ.

Върху територията на „еврейския въпрос" критиката безспорно е отвоювала от врага все по-голямо и по-голямо пространство. В № 1 на „еврейския въпрос" защищаваното от г. Бауер произведение на критиката беше още абсолютно и разкриваше *„истинското"* и *„всеобщото"* значение на „еврейския въпрос". В № 2 критиката „не *искаше* и *нямаше право"* да излезе извън пределите на критиката. В № 3 тя би *трябвало* да направи още *„една крачка",* но тази крачка беше невъзможна"... защото... беше „невъзможна". Не нейното „искане и оправомощеност", а обстоятелството, че се заплете в своята „противоположност", ѝ попречи да направи тази *„една крачка"*. Тя твърде охотно би прескочила последната бариера, но за нещастие о нейните критически вълшебни обуща бе залепнал един *последен остатък от маса.*

c) Критическо сражение с френската революция

Ограничеността на масата принуди „д у х а“, к р и т и к а т а, г. Бауер да счита *френската революция* не за епоха на революционните опити на французите в *„прозаичен* смисъл“, а *„само за символ* и *фантастичен израз“* на неговите собствени критически химери. К р и т и к а т а *се кае* за своята *„грешка“*, като подлага *революцията на ново изследване*. Същевременно тя наказва съблазнителя на своята невинност, „масата“, като съобщава на последната резултатите от това „ново изследване“.

„*Френската революция* беше експеримент, който изцяло още спадаше към XVIII век.“

Че един експеримент на XVIII век като френската революция е изцяло още експеримент на XVIII век, а не, да речем, експеримент на XIX век — тази хронологическа истина, изглежда, „изцяло още“ спада към истините, които „по начало се разбират от само себе си“. Но на езика на к р и т и к а т а, която има голямо предубеждение против „ясните като ден“ истини, такава хронологическа истина се нарича *„изследване“* и естествено намира място в „ново изследване на революцията“.

„Идеите, породени от френската революция, не извеждаха обаче отвъд *порядъка*, който тя искаше да събори насилствено.“

Идеи никога не могат да извеждат отвъд стария световен порядък, а винаги само отвъд идеите на стария световен порядък. Идеи изобщо *нищо* не могат *да осъществят*. За осъществяването на идеите са необходими хора, които да употребят практическа сила. Така че в своя буквален *смисъл* приведеното критическо положение е пак една истина, която се разбира от само себе си, т. е. пак *„изследване“*.

Незасегната от това изследване, френската революция породи идеи, които извеждат отвъд *идеите* на целия стар световен порядък. Революционното движение, което започна в 1789 г. в Cercle social[51], което в средата на своя път имаше за свои главни представители *Льоклерк* и *Ру* и най-сетне със заговора на *Бабьоф* претърпя за известно време поражение — това движение породи *комунистическата* идея, която след революцията от 1830 г. отново бе въведена във Франция от приятеля на *Бабьоф, Буонароти*. Тази идея, последователно разработена, е *идеята за новия световен порядък*.

„Ето защо“ (!) „след като революцията унищожи феодалните прегради вътре в народния живот, тя бе принудена да задоволи чистия егоизъм на на-

цията и дори да го разпали, а, от друга страна, да обуздае тоя егоизъм посредством неговото необходимо допълнение — признаването на едно върховно същество, това по-висше потвърждение на всеобщия държавен порядък, който трябва да свързва помежду им отделните егоистични атоми."

Егоизмът на нацията е стихийният егоизъм на всеобщия държавен порядък в противоположност на егоизма на феодалните съсловия. Върховното същество е висшето потвърждение на всеобщия държавен порядък, следователно и на нацията. Върховното същество трябва при все това *да обуздава* егоизма на нацията, т. е егоизма на всеобщия държавен порядък! Наистина критическа задача — да обуздаваш егоизма чрез неговото потвърждаване, и то чрез *религиозното* му потвърждаване, т. е. чрез признаването му за свръхчовешко и поради това освободено от човешка юзда същество! Творците на върховното същество не са знаели нищо за това свое критическо намерение.

Г-н Бюше, според когото националният фанатизъм се опира на религиозния фанатизъм, разбира своя герой *Робеспиер* по-добре.

Национализмът доведе до крах Рим и Гърция. Следователно критиката не казва нищо специфично за френската революция, когато твърди, че национализмът довел до крах революцията. Също така тя не казва нищо за нацията, определяйки нейния егоизъм като *чист* егоизъм. Този чист егоизъм се оказва, напротив, много тъмен, от плът и кръв, стихийно-груб егоизъм, ако го сравним например с чистия егоизъм на *Фихтевото „аз"*. Но ако неговата чистота е толкова относителна, в противоположност на егоизма на феодалните съсловия, тогава нямаше нужда от „ново изследване на революцията", за да се открие, че егоизмът, който има за свое съдържание нацията, е по-общ или по-чист от егоизма, който има за свое съдържание едно особено съсловие и една особена корпорация.

Разясненията на критиката относно всеобщия държавен порядък са не по-малко поучителни. Те се ограничават с твърдението, че всеобщият държавен порядък трябва да свързва помежду им отделните егоистични атоми.

Казано точно и прозаично, членовете на гражданското общество не са *атоми*. *Характерното свойство* на атома се състои в това, че той не притежава *никакви* свойства и поради това не е свързан с никакво *необходимо* обусловено от собствената му *природа* съотношение с други, намиращи се вън от него същества. Атомът *няма потребности*, той е нещо самозадоволяващо се; светът вън от него е абсолютната *пустота*, т. е. той е без съдържание, без смисъл, без значение именно защото атомът притежава в самия себе си *цялата пълнота на съществуващото*. Нека егоистичният индивид на гражданското общество в своята несетивна представа и мъртва абстрак-

ция си въобразява, че е *атом,* т. е. че е нестоящо в отношение към каквото и да било, самозадоволяващо се, нямащо потребности, *абсолютно пълно,* блажено същество. Нечестивата *сетивна действителност* не иска и да знае за неговото въображение. Всяко от неговите сетива го заставя да вярва в съществуването на света и на другите индивиди вън от него и дори *грешният* му стомах му напомня всеки ден, че светът *вън* от него не е *празен,* а, напротив, е онова, което всъщност го *изпълва.* Всяка дейна проява на неговото същество, всяко негово свойство, всеки негов жизнен стремеж става *потребност, нужда,* която прави неговото *себелюбие* любов към другите неща и другите хора, които се намират вън от него. А тъй като потребността на единия индивид няма за другия егоистичен индивид, който притежава средствата за задоволяване на тази потребност, никакъв разбиращ се от само себе си смисъл, т. е. не се намира в непосредствена връзка със задоволяването на потребността, то всеки индивид трябва да създава тази връзка, като става на свой ред сводник между чуждата потребност и предметите на тази потребност. Така че *естествената необходимост, свойствата на човешкото същество,* в какъвто и отчужден вид да се явяват, *интересът* — ето кое свързва един с друг членовете на гражданското общество. *Реалната* връзка между тях е не *политическият,* а *гражданският* живот. Следователно не *държавата* свързва помежду им *атомите* на гражданското общество, а именно обстоятелството, че те са *атоми* само в *представата,* на *небето* на своето въображение, а в *действителност* са същества, различаващи се извънредно много от атомите, именно не *божествени егоисти,* а *егоистични хора.* Само *политическото суеверие* може още да си въобразява в наше време, че държавата трябва да крепи гражданския живот, докато в действителност, напротив, гражданският живот крепи държавата.

„Величествената идея на *Робеспиер* и *Сен-Жюст* да бъде създаден *„свободен народ“,* който да живее изключително по правилата на *справедливостта* и *добродетелта* — виж например доклада на Сен-Жюст за престъпленията на Дантон и другия му доклад за общата полиция, — можа да се крепи известно време само благодарение на терора и беше *противоречие, срещу което* низките и себелюбиви елементи на *народната същност* реагираха страхливо и коварно, както само можеше да се очаква от тях.“

Колко абсолютно празна е тази *абсолютно-критическа* фраза, характеризираща един „свободен народ“ като *„противоречие“, срещу* което трябва да реагират елементите на *„народната същност“,* може да се види от това, че в смисъла на Робеспиер и Сен-Жюст *свободата, справедливостта, добродетелта* могат да бъдат, напротив, само жизнени прояви на един *„народ“* и само свойства на „народната същност“. Робеспиер и Сен-Жюст изрично говорят за *ан-*

тичните — присъщи само на *„народната същност“* — „свобода, справедливост, добродетел“. *Спартанците, атиняните, римляните* в епохата на своето величие са „свободни, справедливи, добродетелни народи“.

„Кой — пита Робеспиер в своята реч за принципите на обществения морал (заседание на Конвента от 5 февруари 1794 г.) — „кой е *основният принцип* на демократическото, или народното, управление? *Добродетелта*. Аз говоря за *обществената* добродетел, която извърши такива чудеса в *Гърция* и *Рим* и която ще извърши още по-достойни за удивление чудеса в републиканска Франция; за добродетелта, която не е нищо друго освен любовта към отечеството и неговите закони.“

След това Робеспиер изрично нарича *атиняните* и *спартанците* „свободни народи“. Той непрестанно напомня за античната *„народна същност“* и привежда имената както на нейните герои, така и на нейните гробокопачи: Ликург, Демостен, Милтиад, Аристид, Брут — и Катилина, Цезар, Клодий, Пизон.

В своя доклад за арестуването на Дантон (на тоя доклад се позовава критиката) *Сен-Жюст* изрично казва:

„Светът опустя след *римляните* и само споменът за тях го изпълва със съдържание и пророкува още за *свободата*.“

Неговото обвинение е насочено по античен маниер против *Дантон* като против нов *Катилина*.

В другия доклад на *Сен-Жюст* (за *общата полиция*) *републиканецът* е представен съвсем в *античен* дух — *непреклонен, скромен, прост* и т. н. *Полицията* по своята същност трябва да стане институт, съответствуващ на римската *цензура*. Той привежда имената на Кодрос, Ликург, Цезар, Катон, Катилина, Брут, Антоний, Касий. Накрая *Сен-Жюст* характеризира *„свободата*, справедливостта, добродетелта“, които той иска, с *една-единствена дума*, като казва:

„Нека революционерите бъдат *римляни*“.

Робеспиер, Сен-Жюст и тяхната партия загинаха, защото смесиха античната *реалистично-демократическа република*, основана на *действителното робство*, със *съвременната спиритуалистично-демократическа представителна държава*, основана на *еманципираното робство*, на *буржоазното общество*. Какво колосално заблуждение — да бъдеш принуден да признаеш и да санкционираш в *правата на човека* съвременното буржоазно общество, обществото на промишлеността, на всеобщата конкуренция, на свободно преследващите своите цели частни интереси, на анархията, на самоотчуждената природна и духовна индивидуалност и същевременно да желаеш да анулираш след това в лицето на отделни индивиди *жизне-*

ните прояви на това общество и същевременно да желаеш да изградиш по *античен* образец *политическата върхушка* на това общество!

Това заблуждение изглежда трагично, когато Сен-Жюст в деня на екзекутирането му, сочейки окачената в залата на Консиержри голяма дъска с *„Декларацията за правата на човека"*, с гордо чувство на собствено достойнство произнася: „И все пак аз създадох това". Именно на тази дъска се провъзгласяваха *правата на човека*, който толкова малко може да бъде човек на античната република, колкото и неговите *икономически* и *промишлени* отношения са *антични*.

Тук не е мястото да оправдаваме исторически заблуждението на *терористите*.

„След падането на Робеспиер *политическата просвета* и *политическото движение* започнаха бързо да се приближават към точката, при която станаха плячка на *Наполеон*, който скоро след 18 брюмер можеше да каже: „С моите префекти, жандарми и попове аз мога да правя с Франция, каквото си искам.""

Непосветената история, напротив, съобщава: След падането на Робеспиер тепърва започва *прозаичното* осъществяване на *политическата* просвета, която по-рано искаше *да надмине* самата себе си и избиваше във *фантастика*. Революцията освободи буржоазното общество от феодалните окови и го призна официално, колкото и *тероризмът* да се стараеше да го принесе в жертва на антично-политическия строй на живота. При управлението на *Директорията* стремително избликва истинският живот на *буржоазното общество*. Буря и натиск за създаване на търговски и промишлени предприятия, ламтеж за забогатяване, кипеж на новия буржоазен живот, чието първо самонаслаждение е дръзко, лекомислено, фриволно и опияняващо; *действителна* просвета на френската *земя*, феодалната структура на която бе разбита от чука на революцията и която многобройните нови собственици в първите пристъпи на трескава дейност подложиха сега на всестранна обработка; първи движения на освободилата се промишленост — такива са някои от проявите на живота на нововъзникналото буржоазно общество. *Буржоазното общество* намира своя *действителен* представител в *буржоазията*. Буржоазията *започва* следователно своето господство. *Правата на човека* престават да съществуват *само* на *теория*.

Не революционното движение изобщо стана на 18 брюмер плячка на Наполеон — както мисли к р и т и к а т а, вярвайки на думите на някой си г. фон Ротек или Велкер, а *либералната буржоазия*. Достатъчно е само да прочетеш речите на тогавашните законодатели, за да се убедиш в това. Като четеш тези речи, получаваш впечатление, като че си пренесен от Националния конвент в някаква днешна камара на депутати.

Наполеон беше олицетворение на последния акт на борбата на *революционния тероризъм* против провъзгласеното от същата революция *буржоазно общество* и неговата политика. Наистина, Наполеон разбираше вече истинската същност на *съвременната държава;* той вече разбираше, че тази държава има за своя основа безпрепятственото развитие на буржоазното общество, свободното движение на частните интереси и т. н. Той се реши да признае тази основа и да я вземе под своя защита. Той не беше мечтателен терорист. Но същевременно Наполеон разглеждаше още *държавата* като *самоцел,* а гражданския живот само като ковчежник и свой *подчинен,* който няма право да притежава своя *собствена воля.* Той *завърши тероризма, като постави* на мястото на *перманентната революция перманентната война.* Той задоволи до пълно насищане егоизма на френската нация, но изискваше също работите на буржоазията, наслажденията, богатството и т. н. да се принасят в жертва всеки път, когато това се диктуваше от политическата цел на завоеванието. Като потискаше деспотично либерализма на буржоазното общество — политическия идеализъм на неговата всекидневна практика, — той не щадеше също и неговите най-съществени *материални* интереси, търговията и промишлеността, щом те влизаха в стълкновение с неговите — Наполеоновите — политически интереси. Неговото презрение към деловите хора от промишлеността беше допълнение към неговото презрение към *идеолозите.* И в областта на вътрешната политика той се бореше против буржоазното общество като против противник на държавата, олицетворена в него, Наполеон, все още като абсолютна самоцел. Така например той заяви в държавния съвет, че няма да търпи притежателите на обширни земи да ги обработват, както си искат, или да не ги обработват. Същия смисъл имаше и неговият план — да бъде предаден в ръцете на държавата *коларският транспорт* и по този начин търговията да бъде подчинена на държавата. Френските търговци подготвиха събитието, което за пръв път разклати могъществото на Наполеон. Парижките борсови спекуланти чрез изкуствено създаден глад заставиха Наполеон да отсрочи руския поход с почти два месеца и по този начин да го отложи за прекалено късно време на годината.

Ако в лицето на Наполеон либералната буржоазия още веднаж се сблъска с революционния тероризъм, то в лицето на Бурбоните, на Реставрацията, тя още веднаж се сблъска с контрареволюцията. Най-после в 1830 г. тя осъществи своите желания от 1789 г. само с тази разлика, че нейното *политическо просвещение* сега бе *завършено,* че тя не виждаше вече в конституционната представителна държава идеала на държавата, не мислеше вече, че. стремейки се към конституционна представителна държава, тя се стреми към спа-

сение на света и към постигане на общочовешки цели, а, напротив, разглеждаше тази държава като *официален* израз на своята *изключителна* власт и като *политическо* признание на своите *особени* интереси.

Историята на френската революция, която води своето летоброене от 1789 г., не е завършила още с 1830 година, когато одържà победа един от нейните моменти, обогатен сега със съзнанието за своето *социално* значение.

d) Критическо сражение с френския материализъм

„*Спинозизмът* господствуваше в XVIII век както в своята по-сетнешна френска разновидност, която направи материята субстанция, така и в деизма, който даде на материята по-духовно наименование... *Френската школа на Спиноза* и привържениците на деизма бяха само две секти, които водеха помежду си спор за истинския смисъл на *системата на Спиноза*... Простата съдба обрече това Просвещение на гибел — то се разтвори в *романтиката*, след като трябваше да се предаде в плен на реакцията, която започна от времето на френското движение."

Така говори критиката.

В един кратък очерк ние ще противопоставим на критическата история на френския материализъм неговата земна масова история. Ще признаем най-почтително бездната, която отделя историята, както тя е протичала в действителност, от историята, както тя протича според декрета на „абсолютната критика", която твори в еднаква степен както новото, така и старото. Най-сетне, подчинявайки се на предписанията на критиката, ще направим „предмет на настойчиво изследване" въпросите: „защо?", „откъде?" и „накъде?" на критическата история.

„Изразявайки се *точно* и *прозаично*", френското Просвещение от XVIII век и особено *френският материализъм* бяха борба не само против съществуващите политически институции, както и против съществуващата религия и теология, но и *открита, ясно изразена* борба против *метафизиката на XVII век* и против *всякаква метафизика*, особено против метафизиката на *Декарт, Малбранш, Спиноза* и *Лайбниц*. *Философията* бе противопоставена на *метафизиката*, както *Фойербах* при първото си решително излизане против *Хегел* противопостави *трезвата философия* на *пияната спекулация*. *Метафизиката* на XVII век, бита от френското Просвещение и особено от *френския материализъм* на XVIII век, преживя своята *победоносна и съдържателна реставрация* в *немската философия* и особено в *спекулативната немска философия* от XIX век. След като

Хегел я съедини гениално с цялата по-сетнешна метафизика и с немския идеализъм и основа метафизическо универсално царство, на настъплението срещу теологията отново, както и през XVIII век, съответствуваше настъпление срещу *спекулативната метафизика* и срещу *всяка метафизика изобщо*. Тя ще бъде завинаги победена от *материализма*, който благодарение на работата на самата *спекулация* е достигнал сега своя завършък и съвпада с *хуманизма*. Но подобно на *Фойербах* в *теоретическата* област френският и английският *социализъм* и *комунизъм* бяха изразители в *практическата* област на съвпадащия с *хуманизма материализъм*.

„Изразявайки се *точно* и *прозаично*", има *две направления на френския материализъм*: едното води своя произход от *Декарт*, другото — от *Лок*. Последното направление на материализма е *предимно френски* образователен елемент и води направо към *социализма*. Първият, *механистическият* материализъм се влива във френското *естествознание* в същинския смисъл на думата. В хода на развитието двете направления се кръстосват. Няма нужда да се впускаме в подробно разглеждане на френския материализъм, който води своя произход непосредствено от *Декарт*; също така няма защо да се спираме на френската школа на *Нютон* и на развитието на френското естествознание изобщо.

Поради това ще отбележим само следното:

В своята *физика* Декарт придаде на *материята* самостоятелна творческа сила и разглеждаше *механическото* движение като проявление на живота на материята. Той отдели напълно своята *физика* от своята *метафизика*. В *границите* на неговата физика *материята* е единствената *субстанция*, единствената основа на битието и познанието.

Механическият френски материализъм се присъедини към *физиката на Декарт* в противоположност на неговата метафизика. Неговите ученици бяха по професия *антиметафизици*, именно — *физици*.

Лекарят Льороа слага началото на тази школа, в лицето на лекаря *Кабанис* тя достига своята кулминационна точка, лекарят *Ламетри* е нейният център. Декарт беше още жив, когато Льороа пренесе Декартовата конструкция на *животното* върху човека (нещо подобно в XVIII век направи *Ламетри*) и обяви душата за *модус на тялото*, а *идеите* — за *механически движения*. Льороа мислеше дори, че Декарт е скрил своето истинско мнение. Декарт протестира. В края на XVIII век *Кабанис* завърши картезианския материализъм в своята книга *„Съотношения между физическото и духовното в човека"*[52].

Картезианският материализъм съществува и до ден днешен във Франция. Той постигна значителни успехи в *механистическото естест-*

вознание, което най-малко може, „изразявайки се *точно* и *прозаично*", да бъде упрекнато в *романтика.*

Метафизиката на XVII век, главен представител на която във Франция беше *Декарт,* имаше от деня на своето раждане за свой *антагонист материализма.* Материализмът се обяви против Декарт в лицето на *Гасенди,* който възстанови *епикурейския* материализъм. Френският и английският материализъм всякога е бил в тясна връзка с *Демокрит* и *Епикур.* Друг противник картезианската метафизика срещна в лицето на *английския* материалист *Хобс.* Гасенди и Хобс победиха своята противница дълго време след смъртта си, в същото време, когато тя официално господствуваше вече във всички френски школи.

Волтер забеляза, че равнодушието на французите от XVIII век към споровете на езуитите с янсенистите[53] бе предизвикано не толкова от философията, колкото от финансовите спекулации на *Ло.* И наистина, събарянето на метафизиката на XVII век може да бъде обяснено с влиянието на материалистическата теория на XVIII век само дотолкова, доколкото самото това теоретическо движение намира обяснение в практическия характер на тогавашния френски живот. Този живот беше насочен към непосредствената действителност, към светското наслаждение и светските интереси, към *земния* свят. На неговата антитеологическа, антиметафизическа, материалистическа практика трябваше да съответствуват антитеологически, антиметафизически, материалистически теории. Метафизиката загуби *практически* всякакво доверие. Ние трябва да отбележим тук накратко само *теоретическия* ход на тази еволюция.

Метафизиката на XVII век още имаше *положително,* земно съдържание (да си спомним Декарт, Лайбниц и др.). Тя правеше открития в математиката, физиката и другите точни науки, които изглеждаха неразривно свързани с нея. Но вече в началото на XVIII век тази мнима връзка бе унищожена. Положителните науки се отделиха от метафизиката и си разграничиха самостоятелни области. Цялото богатство на метафизиката се ограничаваше сега само с мисловни същности и божествени предмети, и то тъкмо в едно време, когато реалните същности и земните неща започнаха да съсредоточават върху себе си целия интерес. Метафизиката стана плоска. В същата година, когато умряха последните големи френски метафизици на XVII век, Малбранш и Арно, се родиха *Хелвеций* и *Кондияк.*

Човекът, който подкопа *теоретически всякакво доверие* към метафизиката на XVII век и към всякаква метафизика изобщо, беше *Пиер Бейл.* Неговото оръжие беше *скептицизмът,* изкован от вълшебните формули на самата метафизика. Той самият изхождаше на

първо време от картезианската метафизика. Както борбата против спекулативната теология тласна *Фойербах* на борба против *спекулативната философия,* именно защото той видя в спекулацията последната опора на теологията и трябваше да застави теолозите да се върнат обратно от мнимата наука към *грубата,* отблъскваща *вяра,* така религиозното съмнение доведе Бейл до съмнението в метафизиката, която служеше като опора на тази вяра. Ето защо той подложи на критика цялото историческо развитие на метафизиката. Той стана неин историк, за да напише историята на нейната смърт. Той опровергаваше главно *Спиноза* и *Лайбниц.*

Пиер Бейл не само разруши метафизиката с помощта на скептицизма, като подготви по този начин почвата за усвояване на материализма и философията на здравия разум във Франция. Той възвести появяването на *атеистичното общество,* на което бе съдено скоро да започне да съществува, посредством *доказателството,* че е *възможно* съществуването на общество, състоящо се само от атеисти, че атеистът *може* да бъде почтен човек, че не атеизмът, а суеверието и идолопоклонството унижават човека.

По израза на един френски писател *Пиер Бейл* беше *„последният метафизик в смисъла на XVII век и първият философ в смисъла на XVIII век"*.

Освен отрицателното опровержение на теологията и метафизиката на XVII век необходима беше и *положителна антиметафизическа* система. Чувствуваше се нужда от една книга, която да приведе в система тогавашната житейска практика и да ѝ даде теоретическо обосноване. Съчинението на *Лок* за произхода на човешкия разум[54] се появи тъкмо навреме отвъд Ла Манш. То бе посрещнато с ентусиазъм като дълго и страстно очакван гост.

Пита се: не беше ли *Лок* ученик на *Спиноза?* На това „непосветената" история може да отговори:

Материализмът е *роден* син на *Великобритания.* Още нейният схоластик *Дънс Скот* се питаше: *„не е ли способна материята да мисли?"*

За да направи възможно това чудо, той прибягваше до божието всемогъщество, т. е. заставяше самата *теология* да проповядва *материализма.* Освен това той беше *номиналист.* Номинализмът се среща като главен елемент у *английските* материалисти и е изобщо *първият израз* на материализма.

Истинският родоначалник на *английския материализъм* и на цялата *съвременна експериментираща* наука е *Бекон.* За него естествознанието е истинската наука, а *физиката,* която се опира на сетивния опит, е най-важната част на естествознанието. *Анаксагор* с неговите *хомеомерии* и *Демокрит* с неговите атоми често биват при-

веждани от него като авторитети. Според неговото учение *сетивата* са непогрешими и са *източникът* на всяко знание. Науката е *опитна наука* и се състои в прилагането на *рационален метод* към сетивните данни. Индукция, анализ, сравнение, наблюдение, експеримент са главните условия на един рационален метод. Първото и най-важно от вродените свойства на *материята* е *движението* — не само като *механическо* и *математическо* движение, но още повече като *стремеж, жизнен дух, напрежение,* или, да си послужим с израза на Якоб Бьоме, *мъка* [*Qual*] на материята. Първичните форми на материята са живи, индивидуализиращи, вътрешно присъщи ѝ, създаващи специфичните различия *същностни сили.*

У *Бекон* като пръв свой творец материализмът крие още в себе си в наивна форма зародишите на всестранно развитие. Материята се усмихва със своя поетически сетивен блясък на целия човек. А самото учение, изложено във форма на афоризми, още гъмжи, напротив, от теологически непоследователности.

В своето по-нататъшно развитие материализмът става *едностранчив. Хобс* е *систематикът на Беконовия* материализъм. Сетивността губи своите ярки краски и се превръща в абстрактната сетивност на *геометъра. Физическото* движение се принася в жертва на *механическото* или *математическото* движение; *геометрията* се провъзгласява за главна наука. Материализмът става *враждебен на човека.* За да преодолее *враждебния на човека безплътен* дух в неговата собствена област, материализмът трябва сам да умъртви своята плът и да стане *аскет.* Той се явява като *разсъдъчно същество,* но затова пък с безпощадна последователност развива всички изводи на разсъдъка.

Ако нашите сетива са източникът на всички наши знания — разсъждава Хобс, изхождайки от Бекон, — то идея, мисъл, представа и т. н. не са нищо друго освен фантоми на материалния свят, освободен в по-голяма или по-малка степен от своята сетивна форма. Науката може само да даде названия на тези фантоми. Едно и също название може да бъде приложено към много фантоми. Могат дори да съществуват названия на названия. Но би било противоречие, от една страна, да виждаме в сетивния свят източника на всички идеи, а, от друга страна, да твърдим, че една дума е нещо повече от една дума, че освен представяните, всякога единични същности има и някакви всеобщи същности. *Нематериална субстанция* е също такова противоречие, каквото е *нематериално тяло. Тяло, битие, субстанция* — това е една и съща *реална* идея. Не може да се отдели мисленето от материята, *която* мисли. Материята е субектът на всички изменения. Думата *безкраен* е *безсмислена,* ако не означава способ-

ността на нашия дух безкрай да прибавя към някаква дадена величина. Тъй като възприемаемо, познаваемо е само материалното, за съществуване на бога не се знае *нищо*. Достоверно е само моето собствено съществуване. Всяка човешка страст е завършващо се или започващо механическо движение. Обектите на стремежите — ето кое наричаме благо. Човекът е подчинен на същите закони, както и природата. Могъществото и свободата са тъждествени.

Хобс систематизира Бекон, но не даде по-детайлно обосноване на неговия основен принцип — произхода на знанията и идеите от сетивния свят.

Лок обоснова принципа на Бекон и Хобс в своето съчинение за произхода на човешкия разум.

Както Хобс унищожи *теистическите* предразсъдъци на Беконовия материализъм, така Колинс, Додуел, Кауард, Хартли, Пристли и т. н. унищожиха последните теологически граници на Локовия сенсуализъм. Деизмът — поне за материалиста — е не повече от удобен и лесен начин за отърваване от религията.

Ние вече споменахме колко навреме дойде за французите произведението на Лок. Лок обоснова философията на bon sens, на здравия човешки разум, т. е. каза по косвен начин, че не може да има философия, различна от разсъдъка, опиращ се на показанията на здравите човешки сетива.

Непосредственият ученик и *френски* тълкувател на Лок — Кондияк — насочи незабавно Локовия сенсуализъм против *метафизиката* на XVII век. Той доказа, че французите с право са отхвърлили тази метафизика като неудачен плод на въображението и на теологическите предразсъдъци. Той публикува опровержение на системите на *Декарт, Спиноза, Лайбниц* и *Малбранш*.

В своето произведение „Есе върху произхода на човешките знания"[55] той развива гледището на Лок, като доказва, че не само душата, но и сетивата, не само изкуството да се създават идеи, но и изкуството на сетивното възприемане са дело на *опита* и *навика*. Ето защо от *възпитанието* и *външните обстоятелства* зависи цялото развитие на човека. Кондияк бе изместен от френските школи едва от *еклектическата* философия.

Разликата между *френския* и *английския* материализъм съответствува на разликата между тези нации. Французите дадоха на английския материализъм остроумие, плът и кръв, красноречие. Те му придадоха липсващите му още темперамент и грация. Те го *цивилизоваха*.

У *Хелвеций*, който също изхожда от Лок, материализмът получава същинския френски характер. Хелвеций веднага го прилага към обществения живот (Хелвеций. „За човека"[56]). Сетивните впе-

чатления, себелюбието, наслаждението и добре разбраният личен интерес са основата на всеки морал. Природното равенство на човешките умствени способности, единството между успехите на разума и успехите на промишлеността, природната доброта на човека, всемогъществото на възпитанието са главните моменти на неговата система.

Произведенията на *Ламетри* представляват съчетание на картезианския и английския материализъм. Ламетри се ползува от физиката на Декарт до най-малките подробности. Неговият „Човек-машина“[57] е построен по образеца на животното-машина на Декарт. В Холбаховата *„Система на природата“*[58] частта, посветена на физиката, също представлява съчетание на френския и английския материализъм, а теорията на нравствеността по същество се опира на морала на Хелвеций. *Робине* („За природата“[59]), френският материалист, който най-много от всички е запазил още връзката с метафизиката и бе удостоен за това с похвала от Хегел, изрично се позовава на *Лайбниц*.

За Волней, Дюпюи, Дидро и т. н., както и за физиократите няма нужда да говорим, след като, от една страна, изяснихме двойния произход на френския материализъм от физиката на Декарт и от английския материализъм, а, от друга страна, установихме противоположността на френския материализъм спрямо *метафизиката* на XVII век, спрямо метафизиката на Декарт, Спиноза, Малбранш и Лайбниц. Германците можаха да забележат тази противоположност едва след като сами влязоха в борба със *спекулативната метафизика*.

Както *картезианският* материализъм се влива в *естествознанието в същинския смисъл на думата,* така другото направление на френския материализъм се влива непосредствено в *социализма* и *комунизма*.

Не е нужна голяма острота на ума, за да се види необходимата връзка между учението на материализма за вродената склонност на хората към добро и за равенството на техните умствени способности, за всемогъществото на опита, на навика, на възпитанието, за влиянието на външните обстоятелства върху човека, за голямото значение на промишлеността, за оправдаността на наслаждението и т. н. — и комунизма и социализма. Ако човек черпи всички свои знания, усещания и пр. от сетивния свят и от опита, получаван от този свят, то трябва следователно околният свят да бъде устроен така, че човек да познава и усвоява в него истински човешкото, да познава себе си като човек. Ако добре разбраният интерес е принципът на всеки морал, то трябва следователно да се стремим към това, частният интерес на отделния човек да съвпада с общочовешките интереси. Ако

човек е несвободен в материалистически смисъл, т. е. ако е свободен не поради отрицателната сила да избягва това или онова, а поради положителната сила да проявява своята истинска индивидуалност, то трябва не да се наказват престъпленията на отделни лица, а да се унищожат антисоциалните източници на престъплението и да се даде на всекиго необходимия обществен простор за неговите насъщни жизнени проявления. Ако характерът на човека се създава от обстоятелствата, то трябва следователно обстоятелствата да бъдат направени човечни. Ако човек по природа е обществено същество, той следователно може да развие своята истинска природа едва в обществото и за силата на неговата природа трябва да се съди не по силата на отделните индивиди, а по силата на обществото.

Тези и подобни на тях положения могат да се намерят почти дословно дори у най-старите френски материалисти. Тук не е мястото да им правим оценка. За социалистическата тенденция на материализма е характерна *апологията на пороците* у *Мандевил,* един от ранните английски ученици на Лок. Той доказва, че в *съвременното* общество пороците са *необходими* и *полезни.* Това съвсем не беше апология на съвременното общество.

Фурие изхожда непосредствено от учението на френските материалисти. *Бабувистите* бяха груби, неразвити материалисти, но и развитият комунизъм води началото си *непосредствено* от *френския материализъм.* Този материализъм в онази именно форма, която му даде *Хелвеций,* се връща в своята родина, в *Англия. Бентам* основава своята система на *добре разбрания интерес* върху морала на Хелвеций, а *Оуен,* изхождайки от системата на *Бентам,* обосновава английския комунизъм. Французинът *Кабе,* изгонен в Англия, изпитва върху себе си влиянието на тамошните комунистически идеи и след завръщането си във Франция става най-популярният, макар и най-повърхностен представител на комунизма. По-научните френски комунисти — *Дезами, Гей* и т. н., развиват подобно на Оуен учението на *материализма* като учение на *реалния хуманизъм* и като *логическа* основа на *комунизма.*

А къде е намерил г. Бауер, или критиката, материали за критическата история на френския материализъм?

1) *Хегеловата* „История на философията“[60] изобразява френския материализъм като *реализация* на субстанцията на Спиноза, което във всеки случай е несравнено по-разбираемо от „френската школа на Спиноза“.

2) Г-н *Бауер* прочел някога в Хегеловата „История на философията“, че френският материализъм бил *школа* на Спиноза. Ако той сега в друго произведение на Хегел е намерил, че деизмът и материализмът са *две партии* в разбирането на *един и същ* основен

принцип, излиза, че Спиноза е имал *две* школи, които са водели помежду си спор за смисъла на неговата система. Г-н Бауер можеше да намери разяснението, което ние имаме предвид, в Хегеловата „Феноменология". Тук се казва буквално следното:

„По въпроса за абсолютната същност *Просвещението* влиза в спор със самото себе си ... и се разделя на *две партии* ... Едната ... нарича нямащото предикати абсолютно ... *върховно абсолютно същество* ... другата го нарича *материя* ... И едното, и другото е *едно и също* понятие — разликата е не в самия предмет, а само в различните изходни точки на двете конструкции" (Хегел. „Феноменология", стр. 420, 421, 422).

3) Най-сетне, г. Бауер можеше да прочете пак у Хегел, че ако субстанцията в по-нататъшното си развитие не преминава в понятие и самосъзнание, тя става достояние на „романтиката". Нещо подобно твърдеше на времето си списанието „Hallische Jahrbücher"[61].

Но *„духът"* трябваше на всяка цена да отреди на своя „противник" — *материализма* — една *„проста съдба"*.

Забележка. Връзката на френския материализъм с Декарт и Лок и противоположността между философията на XVIII век и метафизиката на XVII век са осветлени обстойно в повечето най-нови *френски* истории на философията. В противовес на критическата критика ние трябваше тук само да повторим вече известни неща. Напротив, връзката на материализма на XVIII век с английския и френския *комунизъм* на XIX век се нуждае още от обстойно изложение. Ние ще се ограничим тук с привеждане на някои особено характерни места из Хелвеций, Холбах и Бентам.

1) *Хелвеций.* „Хората не са зли, но са подчинени на своите интереси. Затова трябва да се оплакваме не срещу злонравието на хората, а срещу невежеството на законодателите, които всякога са противопоставяли частния интерес на общия интерес." — „Моралистите не са имали досега никакъв успех, защото човек трябва да се порови в законодателството, за да изтръгне корените, които пораждат порока. В Нови Орлеан жените имат право да изпъждат мъжете си, щом последните им дотегнат. В такива страни няма неверни жени, защото те нямат нужда да мамят своите мъже." — „Моралът е само празна наука, ако не бъде съединяван с политиката и законодателството." — „Лицемерните моралисти се познават, от една страна, по равнодушието, с което разглеждат пороците, рушащи държавите, а от друга страна — по яростта, с която се нахвърлят срещу пороците в частния живот." — „Хората не се раждат нито добри, нито лоши, но те се раждат способни да станат добри или лоши според това, дали ги обединява или разединява общ интерес." — „Ако гражданите не биха могли да осъществяват своето частно благо, без да осъществяват същевременно общото благо, не би имало порочни хора освен безумните" („За ума",

том I, Париж, 1822[62], стр. 117, 240, 241, 249, 251, 369 и 339). — Съгласно Хелвеций възпитанието (под което той — ср. цит. съч., стр. 390 — разбира не само възпитанието в обикновения смисъл на тази дума, но и съвкупността от всички условия на живота на един индивид) формира човека; ако, от една страна, е нужно преобразование, което премахва противоречието между интереса на отделния човек и общия интерес, то, от друга страна, за провеждането на такова преобразование има нужда от коренно изменение на съзнанието: „Големите преобразования могат да бъдат осъществени само като се отслаби тъпото уважение на народите към старите закони и обичаи“ (цит. съч., стр. 260), или, както той казва на друго място, когато бъде премахнато невежеството.

2) *Холбах.* „В предметите, които обича, човек обича само самия себе си; привързаността на човека към други същества от човешкия род е основана само на любовта към самия себе си.“ „Нито за един момент от своя живот човек не може да се отдели от самия себе си: той не може да изпусне себе си изпредвид.“ „Всякога и навсякъде само нашата полза, нашият интерес... ни кара да обичаме или да мразим едни или други предмети“ („Социална система“, том I, Париж, 1822[63], стр. 80, 112). Но „човекът в собствен интерес трябва да обича другите хора, защото те са необходими за неговото собствено благополучие... Моралът му доказва, че от всички същества *най-необходимото за човека е човекът“* (стр. 76). „Истинският морал, както и истинската политика, е онзи, който се стреми да подходи към хората така, че те със съвместни усилия да работят за взаимното си благополучие. Всеки морал, който отделя *нашите интереси от интересите на членовете на общността,* е фалшив, безсмислен морал, противен на природата“ (стр. 116). „Да обичаме другите... значи *да сливаме своите интереси с интересите на членовете на общността,* за да работим за *общата полза... Добродетелта* не е нищо друго освен *ползата на хората, съединени в общество“* (стр. 77). „Човек без страсти или без желания би престанал да бъде човек... Пълната откъснатост от самия себе си би унищожила всякакви подбудителни мотиви за привързаност към други. Човек, равнодушен към всичко, лишен от страсти, задоволяващ се със самия себе си, вече не би бил обществено същество... Добродетелта не е нищо друго освен *предаването на доброто“* (стр. 118). „Религиозният морал никога не е служил за това — да направи смъртните по-обществени“ (стр. 36).

3) *Бентам.* Ще приведем из Бентам само едно място, където той оспорва „всеобщия интерес в политически смисъл“. „Интересът на индивидите... трябва да отстъпва на обществения интерес. Но... какво значи това? Не е ли всеки индивид също такава част от обществото, както и всеки друг? Този обществен интерес, който вие персонифицирате, е само абстракция: той не е нищо друго освен съвкупността от индивидуалните интереси... Ако се признае за желателно да се жертвува щастието на един индивид за увеличаване щастието на другите, то следователно още по-желателно е да се пожертвува щастието и на втори, трети и така до безкрайност... Индивидуалните интереси са единствено реалните интереси“ (Бентам. „Теория за наказанията и наградите“ и т. н., том II, Париж, 1826, 3-о изд.[64], стр. 229, 230).

е) *Заключително поражение на социализма*

„Французите създадоха редица *системи* по въпроса, *как* трябва *да се организира масата;* но те трябваше *да фантазират,* тъй като разглеждаха масата, каквато е, като годен материал.“

Французите и англичаните, напротив, доказаха, и съвсем подробно доказаха, че съвременният обществен ред организира „ма-

сата, *каквато е"*, и следователно представлява *организация* на масата. По примера на „Allgemeine Zeitung"[65] критиката се справя с всички социалистически и комунистически системи посредством *основната* думичка *„фантазирам"*.

С това критиката уби чуждестранния социализъм и комунизъм. След това тя пренася своите военни действия в Германия:

„Когато *германските просветители* внезапно се почувствуваха измамени в своите надежди от 1842 г. и не знаеха в объркването си какво *да предприемат сега*, до тях навреме стигна *вестта* за най-новите *френски* системи. Те можеха сега да говорят за необходимостта от издигане на по-високо стъпало на низшите класи на народа и с тази цена мислеха да се избавят от въпроса, дали те самите не принадлежат към масата, която трябва да се търси не само в низшите слоеве."

Както се вижда, в апологията на Бауеровото литературно минало критиката е изчерпила целия си запас от доброжелателни мотиви до такава степен, че не намира сега друго обяснение за германското социалистическо движение освен „объркването" на просветителите в 1842 г. „За щастие до тях стигна вестта за най-новите *френски* системи." А защо не за *английските?* Поради решаващата *критическа* причина, че книгата на *Щайн* „Комунизмът и социализмът на съвременна Франция"[66] не донесе на г. Бауер вестта за най-новите английски системи. Със същата тази решаваща причина се обяснява и фактът, че във всички дрънканици на критиката относно социалистическите системи за нея съществуват всякога само *френски системи.*

Германските просветители — просвещава ни по-нататък критиката — извършили грях спрямо светия дух. Те се заели със съществуващите вече в 1842 г. „низши класи на народа", за да се *избавят* от още *не*съществуващия тогава въпрос, какъв ранг са призвани те да получат в *критическия световен порядък,* който трябваше да бъде основан в 1843 г.: на овци или козли, на критически критик или нечиста маса, на духа или материята. Но преди всичко те трябвало сериозно да помислят за своето собствено критическо *спасение на душата,* защото за какво ми е целият свят, включително и низшите класи на народа, ако погубвам собствената си душа?

„Но едно духовно същество не може да бъде издигнато на по-високо стъпало, ако то не се измени; а то не може да се измени, преди да е изпитало най-решителната съпротива."

Ако критиката беше по-добре запозната с движението на низшите класи на народа, щеше да ѝ бъде известно, че най-решителната съпротива, която низшите класи изпитват от страна на

практическия живот, ги променя всекидневно. Новата прозаическа и поетическа литература, която в Англия и Франция изхожда от низшите класи на народа, би показала на критиката, че низшите класи на народа умеят да се издигат на по-високо стъпало на духовно развитие и без непосредственото *осенение от светия дух на критическата критика.*

„Онези" — фантазира по-нататък абсолютната критика, — *„цялото достояние* на които е думата *„организация на масата""* и т. н.

За „организация на труда" се говореше много, макар и този „лозунг" да изхождаше не от самите социалисти, а от политическо-радикалната партия във Франция, която се опитваше да посредничи между политиката и социализма. За „организация на масата" като задача, която тепърва подлежи да бъде решена, преди критическата критика не е говорил никой. Беше, напротив, показано, че самото *буржоазно общество,* разложението на старото *феодално* общество, е тази организация на масата.

Критиката загражда своето откритие в кавички [Gänsefüsse*]. Гъската, която е изгракала на г. Бауер тази парола за спасението на Капитолий, не е никой друг, а *собствената му гъска*** — *критическата критика.* Тя организирала масата отново, като я конструирала в абсолютния противник на духа. Противопоставянето на духа и масата е критическата „организация на обществото", при което духът, или критиката, представлява организиращата *работа,* масата — *суровият материал,* а историята — *фабрикатът.*

Какъв е, пита се, след големите победи, които абсолютната критика одържа в своя трети поход над революцията, материализма и социализма, какъв е *крайният резултат* от тези херкулесови подвизи? Резултатът е само този, че всички тези движения *пропаднаха* безрезултатно, защото още представляваха *критика, осквернена с маса,* или *дух, осквернен с материя.* Дори в собственото литературно минало на г. Бауер критиката откри многостранно осквернение на критиката от масата. Но ако *тук* вместо критика тя пише апология, вместо да се отрича от миналото, тя го *„заякчава"* — вместо в *проникването на плътта в духа* да вижда смъртта и на духа, тя изопачава нещата и в *одухотворяването на плътта* вижда живота дори на *Бауеровата плът,* — то, напротив, тя става толкова по-безпощадна и толкова по-решително *терористична,* щом незавършената, осквернена още с маса критика не е вече *тво-*

---

* — буквално: „гъши крака". *Ред.*

** Игра на думи: „Gans" — „гъска", в преносен смисъл — олицетворение на глупостта. *Ред.*

рение на г. Бауер, а творение на цели народи и на редица нечестиви французи и англичани, щом незавършената критика се нарича вече не „Еврейският въпрос“ или „Правото дело на свободата“, или „Държава, религия и партия“, а революция, материализъм, социализъм и комунизъм. По този начин к р и т и к а т а унищожи оскверняването на духа от материята и на критиката от масата, като пощади своята собствена плът и разпъна чужда плът.

Така или иначе, от пътя на абсолютната критика във всеки случай са отстранени „духът, осквернен с плът“, и „критиката, осквернена с маса“. Мястото на това некритическо смешение се зае от абсолютно критическото *разединение* на дух и плът, на критика и маса, от тяхното чисто противопоставяне. Това противопоставяне в неговата *световноисторическа* форма, в която то образува истинския исторически интерес на съвременността, е противопоставянето на г. Бауер и компания, или на д у х а, на цялата останала част от човешкия род като материя.

Така че революцията, материализмът и комунизмът са изпълнили своята историческа мисия. Чрез своята *гибел* те са подготвили пътя на критическия *господ*. Осанна!

f) Спекулативният кръговрат на абсолютната критика и философията на самосъзнанието

Тъй като к р и т и к а т а е достигнала в *една* област мнима *завършеност* и чистота, тя е извършила *следователно* само *грешка*, „само“ „непоследователност“, когато не е проявила „завършеност“ и „чистота“ във *всички други* области. Тази „една“ критическа област не е друга, а областта на *теологията*. *Чистата* територия на тази област се простира от „Критиката на синоптиците“ на Бруно Бауер до „Разкритото християнство“ на Бруно Бауер като своя последна погранична крепост.

„Най-новата критика“ — четем в „Allgemeine Literatur-Zeitung“ — „си разчисти сметките със спинозизма. Ето защо от нейна страна беше непоследователност да предполага некритически в една област *субстанцията*, макар и само по отношение на отделни погрешно изтълкувани пунктове.“

Ако по-рано признанието на причастността на к р и т и к а т а към *политическите* предразсъдъци веднага се смекчаваше чрез посочването, че тази причастност е била *„всъщност толкова слаба“*, сега признанието в *непоследователност* се изглажда чрез уговорката, че тя била налице само по отношение на *отделни погрешно изтълкувани пунктове*. Вината пада следователно не върху г. Бауер,

а върху *фалшивите пунктове,* които като опърничави коне са *отнесли* със себе си критиката.

Два-три цитата ще покажат, че чрез преодоляването на *спинозизма* критиката стигна до *Хегеловия идеализъм,* от *„субстанцията"* — до друго *метафизическо чудовище* — до *„субекта"*, до *„субстанцията като процес"*, до *„безпределното самосъзнание"*, и че крайният резултат на „завършената" и „чиста" критика е *възстановяването на християнската теория за сътворението на света в спекулативна, Хегелова форма.*

Да хвърлим един поглед преди всичко в „Критиката на синоптиците":

„Щраус си остава верен на гледището, за което *субстанцията* е абсолютното. Религиозното предание в тази форма на всеобщността, още недостигнала действителната и разумна определеност на всеобщността, която може да бъде достигната само в *самосъзнанието,* в неговата *единичност* и *безпределност,* не е нищо друго освен *субстанцията,* която е изоставила своята логическа простота и е взела определена форма на съществуване като *сила на общината"* („Критика на синоптиците", том I, Предговор, стр. VI—VII).

Да предоставим „всеобщността, която достига определеност", „единичността и безпределността" (Хегеловото *Понятие)* на собствената им участ. — Вместо да каже, че възгледът, който се прокарва в *Щраусовата* теория за „силата на общината" и за „преданието", има своя *абстрактен* израз, своя логическо-метафизически *йероглиф* в Спинозовата представа за *субстанцията,* г. Бауер заставя *„субстанцията да изостави своята логическа простота* и да вземе определена форма на съществуване в силата на общината". Той прилага *Хегеловия* вълшебен апарат, който заставя *„метафизическите категории"*, тези извлечени от *действителността* абстракции, да изскачат извън пределите на *логиката,* където те са разтворени в *„простотата"* на чистата мисъл, и да вземат „определена форма" на природно или човешко съществуване, т. е. да се въплътяват. *Хинрикс,* помогни!

„Мистериозен" — продължава критиката, възразявайки на Щраус, — „мистериозен е този възглед, защото всеки път, когато иска да обясни и нагледно да изобрази процеса, на който евангелската история дължи своя произход, той може да даде само *привидността* на процес. Положението, че „евангелската история има за свой източник и начало преданието", утвърждава *два пъти* едно и също — „преданието" и „евангелската история"; наистина тук се сочи и тяхното взаимоотношение, но това не ни казва на какъв *вътрешен процес на субстанцията* дължат своя произход нейното развитие и нейното тълкуване."

Според *Хегел субстанцията* трябва да се разбира като *вътрешен процес.* От гледна точка на субстанцията Хегел характеризира *развитието* по следния начин:

„Разгледано по-отблизо, това *разгръщане* се явява осъществено не защото едно и също взема различни форми — не, то е безформеното *повторение на това едно и също,* което сàмо... съдържа скучна *привидност* на различие“ (*„Феноменология“*, Предговор, стр. 12).

Хинрикс, помогни!

Г-н Бауер продължава:

„Съобразно с това критиката трябва да се насочи против самата себе си и да търси разрешението на *мистичната субстанциалност*... там, накъдето и тласка *развитието на самата субстанция* — към всеобщност и определеност на идеята и към нейното действително съществуване, към *безпределното самосъзнание.*“

Хегеловата критика на субстанциалното гледище продължава:

„Затвореността на субстанцията трябва да бъде унищожена и субстанцията трябва да бъде издигната до *самосъзнанието.*“ („Феноменология“, стр. 7.)

И у Бауер *самосъзнанието* е *издигналата се* до самосъзнание *субстанция,* или *самосъзнанието* като *субстанция;* така че самосъзнанието от *свойство на човека* се е превърнало в *самостоятелен субект.* Това е *метафизическо-теологическата* карикатура на човека в неговата *откъснатост* от природата. Затова *същността* на това самосъзнание е не *човекът,* а *идеята, действителното съществуване* на която е самосъзнанието. Самосъзнанието е *въплътената в човешки образ* идея и поради това то е *безпределно.* Затова всички *човешки* свойства *мистериозно* се превръщат в свойства на въображаемото *„безпределно самосъзнание“*. Ето защо г. Бауер *изрично* казва за това „безпределно самосъзнание“ — че *всичко* има в него своето *начало* и своето *обяснение,* т. е. *основата* за своето *съществуване.* *Хинрикс,* помогни!

Г-н Бауер продължава:

„Силата на *отношението на субстанциалност* е в неговия стремеж, който ни води към понятието, към идеята и към самосъзнанието.“

Хегел казва:

„Така че *понятието* е *истината* на субстанцията.“ „Преходът от *отношението на субстанциалност* се извършва по силата на присъщата му вътрешна необходимост и показва само, че п о н я т и е т о е истината на субстанцията.“ *„Идеята* е адекватното понятие.“ Понятието... достигнало *свободно* съществуване... не е нищо друго освен *Аз,* или *чистото самосъзнание“* (*„Логика“*, Съчинения на Хегел, том V, 2 немско изд.[67], стр. 6, 9, 229, 13).

Хинрикс, помогни!

Извънредно комично е, когато г. Бауер в своя „Literatur-Zeitung“ още казва:

„Още *Щраус* западна, защото не можа да *завърши критиката на Хегеловата система*, макар че със своята половинчата критика той доказа необходимостта от нейното завършване“ и т. н.

В своята „Критика на синоптиците“ самият г. Бауер възнамеряваше да даде не *завършена критика* на Хегеловата система, а наймного *завършек на Хегеловата система* — поне в нейното приложение към теологията.

Той нарича своята критика (Предговорът към „Критика на синоптиците“, стр. XXI) „последно дело на определена система“, която е именно *Хегеловата* система.

Спорът между *Щраус* и *Бауер* за *субстанцията* и *самосъзнанието* е спор *в пределите на Хегеловата* спекулация. В системата на *Хегел* съществуват *три* елемента: *Спинозовата субстанция, Фихтевото самосъзнание* и *Хегеловото* необходимо-противоречиво *единство* на двата елемента — *абсолютният дух*. Първият елемент е метафизически преоблечената *природа* в нейната *откъснатост* от човека, вторият — метафизически преоблеченият *дух* в неговата *откъснатост* от природата, третият — метафизически преоблеченото *единство* на двата, *действителният човек* и действителният *човешки род.*

И Щраус, и Бауер напълно последователно приложиха системата на *Хегел* към теологията. Първият взе *за отправна точка спинозизма*, вторият — *фихтеанството.* И двамата *критикуваха* Хегел, доколкото у Хегел всеки от посочените два елемента е *изопачен* от другия, докато доведоха всеки от тези елементи до неговото *едностранчиво* и значи последователно развитие. — Ето защо в своята критика и двамата излизат *извън пределите* на философията на Хегел, но същевременно и двамата остават *в пределите* на неговата спекулация и всеки от тях представлява само *една* страна от неговата система. Едва *Фойербах* завършва и критикува *Хегел* от *Хегелово гледище*. Като сведе метафизическия *абсолютен* дух до *„действителния човек върху основата на природата“*, той завърши *критиката на религията,* като същевременно майсторски набеляза *основните черти на критиката на Хегеловата спекулация* и следователно *на всяка метафизика изобщо.*

У г. Бауер вече не *светият дух,* а *безпределното самосъзнание* диктува на евангелиста текста на евангелието.

„Нне не трябва да крием, че правилното разбиране на евангелската история има и своите *философски основи,* а *именно във философията на самосъзнанието.“* (*Бруно Бауер.* „Критика на синоптиците“, Предговор, стр. XV).

Тази Бауерова *философия на самосъзнанието,* както и *резултатите,* които г. Бауер постигна от своята критика на теологията, трябва да бъдат характеризирани с няколко извадки от *„Разкритото

християнство", неговото *последно* произведение по философия на религията.

За *френските материалисти* в него се казва:

„Когато *истината* на материализма, *философията на самосъзнанието*, е открита и *самосъзнанието* е познато като *Всичко*, като разрешение на загадката на *Спинозовата субстанция* и като истинска *causa sui**... то за какво е духът? *За какво е самосъзнанието?* Като че ли *самосъзнанието*, което полага *света*, полага *различието* и което в това, що твори, твори *самото себе си*, тъй като отново снема *различието на своето творение от самото себе си* и е самото то само в движението — като че ли това самосъзнание няма своята цел в това движение, което е то самото и в което то за пръв път притежава самото себе си!" („Разкрито християнство", стр. 113).

„Френските материалисти разглеждаха наистина движенията на самосъзнанието като движения на всеобщата същност — материята, но те *още не* можеха да видят, че *движението на вселената действително* става движение за себе си и постига единство със самото себе си *едва като движение на самосъзнанието."* (пак там, стр. 114—115).

Хинрикс, помогни!

Първото положение на обикновен език означава: истината на *материализма* е *противоположността* на материализма — *абсолютният*, т. е. изключителният, прекаленият *идеализъм*. Самосъзнанието, *духът* е *Всичко*. Извън него *няма нищо*. „Самосъзнанието", *„духът"* е всемогъщият творец на света, на небето и земята. *Светът* е проява на живота на самосъзнанието, което трябва *да отчуждава* себе си и да взема *образа на роб*; но разликата между света и самосъзнанието е само *привидна разлика*. Самосъзнанието не отличава от себе си *нищо действително*. Светът не е нищо друго освен метафизическо *различаване*, извършвано от самосъзнанието, призрак на неговия ефирен мозък и плод на неговото *въображение*. Ето защо самосъзнанието отново унищожава привидността на съществуване на нещо вън от него, която то за миг е благоволило да допусне, и не признава своето собствено „творение" за реален предмет, т. е. предмет, който да се отличава реално от него. Чрез това движение *самосъзнанието* произвежда себе си за пръв път като абсолютно, защото *абсолютният* идеалист, за да бъде абсолютен идеалист, трябва по необходимост постоянно да извършва този *софистичен процес*: да превръща най-напред намиращия се *вън от него* свят в *илюзия*, в просто хрумване на *своя* мозък, а след това да обявява тоя *фантом* за това, което той е всъщност — за чиста фантазия, за да може най-сетне да провъзгласи своето единствено, изключително съществуване, нестеснявано сега дори от привидността на външен свят.

* — причина на самата себе си. *Ред.*

Второто положение на обикновен език означава: Наистина френските материалисти разглеждаха движенията на материята като одухотворени движения, но те още не можеха да видят, че това не са *материални*, а *идеални* движения, движения на самосъзнанието, т. е. чисто мисловни движения. Те още не можеха да видят, че действителното движение на вселената е станало истинско и действително едва като свободно и освободено от *материята*, т. е. от *действителността, идеално* движение на самосъзнанието; с други думи, че *материално* движение, различно от идеалното, мисловното движение, съществува само *привидно. Хинрикс,* помогни!

Тази спекулативна *теория за сътворението на света* може да се намери почти дословно у *Хегел;* ние я срещаме още в *първото* му произведение — в неговата „Феноменология":

„*Отчуждението на самосъзнанието* — ето кое полага *предметността* . . . В това отчуждение самосъзнанието полага себе си като *предмет* или предмета като *самото себе си.* От друга страна, този процес съдържа едновременно и друг момент — че самосъзнанието същевременно *снема* това свое *отчуждение* и *предметност,* като ги взема обратно в себе си . . . В това се състои *движението на съзнанието."* (Хегел „Феноменология", стр. 574—575.)

„Самосъзнанието има *съдържание,* което то отличава *от себе си* . . . Това съдържание в самото си *различие* е *Аз—ът,* тъй като то е *движението* на самоснемането . . . Това съдържание, по-точно определено, не е нищо друго освен *самият процес на току-що посоченото движение.* Защото то е *духът,* който извършва своя собствен вътрешен процес, и то *за себе си* като *дух"* (пак там, стр. 582—583).

Във връзка с тази Хегелова теория за сътворението на света Фойербах отбелязва:

„Материята е самоотчуждението на духа. С това самата материя получава дух и разум; но същевременно тя отново е положена като *нищожна, неистинска* същност, при което само възстановяващата се от това отчуждение същност, т. е. същността, освобождаваща се от материята, от сетивността, се обявява за завършена, достигнала своята истинска форма-същност. Природният, материалният, сетивният свят се подлага следователно тук на също такова *отрицание,* както в теологията *отровената от първородния грях природа."* („Философия на бъдещето", стр. 35.)

Следователно г. Бауер защищава материализма срещу *некритическата теология,* като същевременно го упреква, че „още не е станал" *критическа теология, теология на разсъдъка. Хегелова спекулация. Хинрикс! Хинрикс!*

Ето защо, като провежда във *всички* области *своята* противоположност на *субстанцията, своята философия на самосъзнанието,* или на д у х а, г. Бауер трябва във всички области да има работа само с *призраците* на своето собствено *въображение.* К р и т и к а т а е в неговите ръце инструментът, с който той превръща в проста *при-*

видност и *чисти мисли* всичко, което *вън от безпределното самосъзнание* претендира още за *пределно* материално съществуване. Той оспорва в субстанцията не *метафизическата илюзия,* а нейното *светско ядро — природата,* той напада както природата, която съществува *вън* от човека, така и неговата собствена природа. Да не предполагаш в никоя област *субстанцията* (той още се изразява с този език) значи, както излиза у Бауер, да не признаваш никакво различно от мисленето *битие,* никаква различна от *спонтанността на духа природна енергия,* никаква различна от *разсъдъка човешка същностна сила,* никакво различно от *дейността страдание,* никакво различно от *собственото действие въздействие на другите хора върху нас,* никакво различно от *знанието чувстуване* и *желание,* никакво различно от *главата сърце,* никакъв различен от *субекта обект,* никаква различна от *теорията практика,* никакъв различен от *критика човек,* никаква различна от *абстрактната всеобщност действителна общност,* никакво различно от *Аз Ти.* Ето защо последователно е, че г. Бауер стига дотам, да отъждествява *себе си с безпределното самосъзнание, с духа,* т. е. на мястото на тези свои творения да поставя техния творец. Също тъй последователно е, че той отхвърля като *твърдоглава маса* и *материя* целия *останал свят,* който упорито настоява да е нещо *различно* от онова, което е сътворено *от него.* И ето той храни надеждата:

„Остава малко още —
И на телата край навеки ще настъпи.“[68]

Своето *собствено* недоволство от това, че досега не е можал да преодолее „този *груб* свят“, той със същата последователност превръща в *недоволство на света от самия себе си,* а възмущението на критическата критика от развитието на човечеството — в *масово* възмущение на човечеството от *неговата* критика, от д у х а, от г. Бруно Бауер и компания.

Г-н Бауер беше от самото начало *теолог,* но не обикновен, а *критически теолог* или теологически критик. Още като най-краен представител на *старохегелианската* ортодоксия, който даваше спекулативно оформление на всяка *религиозна* и *теологическа безсмислица,* той постоянно обявяваше *критиката* за своя *частна собственост.* Той още тогава определяше *Щраусовата* критика като *човешка* критика и в противоположност на нея *изрично* отстояваше правата на *божествената* критика. По-късно той очисти голямото *самомнение,* или *самосъзнание,* което беше скритото ядро на тази божественост, от религиозната обвивка, придаде му самостоятелно съществуване, като го превърна в самостоятелно същество, и под фирмата *„Безпределно самосъзнание“* го възведе в принцип на критиката. В

своето *собствено* движение той извърши след това движението, което „философията на самосъзнанието“ описва като абсолютен жизнен акт. Той отново премахна „различието“ между *безпределното самосъзнание* като „продукт на творчеството“ и творящия субект, т. е. *самия него,* като позна, че в своето движение безпределното самосъзнание *„беше само той самият“*, Бауер, и че следователно движението на вселената става *истинско* и *действително* едва в неговото идеално самодвижение.

Божествената критика в своето *връщане в самата себе си* се възстановява по рационален, съзнателен, критически начин: *битието в себе си* става *битие в себе си и за себе си,* и едва на *края* се появява изпълненото, осъщественото, разкрилото се *начало. Божествената* критика за *разлика* от *човешката* се разкри пред света като *критика,* като *чиста критика,* като *критическа критика.* Мястото на апологията на Стария и Новия завет се зае от апологията на старите и новите произведения на г. Бауер. *Теологическото* противопоставяне на бог и човек, дух и плът, безпределност и пределност се превърна в *критическо-теологическо* противопоставяне д у х а, к р и т и к а т а, или г. *Бауер,* на *материята,* на *масата,* или на земния свят. Теологическото противопоставяне на вяра и разум се превърна в критическо-теологическо противопоставяне на *здравия човешки разум* и чисто критическото мислене. Списание „Zeitschrift für spekulative Theologie“[69] се превърна в критическия „Literatur-Zeitung“. *Религиозният спасител на света* е осъществен, най-после, в *критическия спасител на света* г. Бауер.

Последният стадий на г. Бауер не е аномалия в неговото развитие: това е неговото *връщане* в себе си от неговото *отчуждение.* От само себе си се разбира, че моментът, в който *божествената* критика е *отчуждавала* себе си и е излизала отвъд своите предели, съвпада с момента, когато тя отчасти е изменяла на себе си, създавайки нещо *човешко.*

Абсолютната критика, върнала се в изходната си точка, завърши *спекулативния кръговрат,* а с това и целия си *жизнен път.* Нейното по-нататъшно движение е *чисто,* издигащо се над всякакъв *масов* интерес *кръжене в самата себе си* и поради това е лишено от всякакъв интерес към масата.

Глава седма

КОРЕСПОНДЕНЦИЯТА НА КРИТИЧЕСКАТА КРИТИКА

1) КРИТИЧЕСКАТА МАСА

Къде се чувствуваш по-добре,
отколкото в лоното на своето семейство?[70]

Критическата критика в своето *абсолютно* налично битие в лицето на г. *Бруно* обяви *масовото* човечество, цялото човечество, което не е критическа критика, за своя *противоположност,* за свой *съществен предмет: съществен,* защото масата съществува ad majorem gloriam dei*, на критиката, на духа; *предмет* — защото тя е само *материята* на критическата критика. Критическата критика провъзгласи своето отношение към масата за *световноисторическото отношение* на съвременността.

Но да заявиш, че се намираш в противоположност по отношение на целия свят, още не значи, че си създал *световноисторическа противоположност.* Можеш да си въобразиш, че си всеобщо препятствие, защото поради собствената си неловкост навсякъде се буташ. За една световноисторическа противоположност не е достатъчно аз да обявя света за *моя* противоположност: необходимо е още, от друга страна, *светът* да ме обяви за своя съществена противоположност, да ме разглежда и *признава* като такава. Критическата критика си доставя това признание *чрез кореспонденцията,* предназначена *да засвидетелствува* пред целия свят критическата работа по спасението на света, както и всеобщото *раздразнение* на света от критическото евангелие. Критическата критика е сама на себе си предмет, като *предмет на целия свят.* Кореспонденцията има за задача *да я покаже като такъв,* като *световен интерес* на съвременността.

* — за по-голяма слава на бога. *Ред.*

Критическата критика се смята за *абсолютен субект.* Абсолютният субект се нуждае от култ. *Действителният* култ изисква трети елемент, вярващи индивиди. Ето защо *светото семейство в Шарлотенбург* получава от своите кореспонденти подобаващия му култ. Кореспондентите му казват *какво е* то и какво *не е* неговата противница, масата.

Като представя по този начин своето мнение за самата себе си за мнение на света и превръща своето *понятие* в *действителност,* критиката несъмнено изпада в непоследователност. *Вътре в самата нея* проличава един вид *масово образувание,* именно — образуване на критическа маса, простото призвание на която се състои в това, да бъде неуморното ехо на критическите сентенции. Заради последователност тази непоследователност е простима. Критическата критика, която не се чувствува в грешния свят у дома си, трябва в собствения си дом да установи грешен свят.

Пътят на кореспондента на критическата критика, на члена на критическата маса не е обсипан с рози. Неговият път е труден, трънлив, критически път. Критическата критика е спиритуалистически властелин, чиста спонтанност, actus purus*, тя е нетърпима към всякакво въздействие *отвън.* Ето защо кореспондентът трябва да бъде само *привиден субект,* да проявява само *привидна самостоятелност* по отношение на критическата критика, само *привидно* желание да ѝ съобщава нещо ново и самостоятелно. В *действителност* той е неин собствен *фабрикат,* изслушване на самата себе си, което само за момент *се обективира* в самостоятелно същество.

Поради това кореспондентите не изпускат случай непрестанно да уверяват, че критическата критика сама *знае, вижда, познава, разбира, изпитва* онова, което *привидно* в същия момент ѝ съобщават кореспондентите. Така например *Церледер* употребява следните изрази: „Разбирате ли това?“; „Вие знаете“; „Вие знаете“ за втори и трети път; „Вие, разбира се, вече достатъчно сте слушали, за да можете сами да разберете.“

А ето бреславския кореспондент *Флайшхамер:* „Но това... ще бъде за вас загадка също тъй малко, както и за мене.“ Или цюрихският кореспондент *Хирцел:* „Вие и сами, разбира се, ще узнаете.“ Критическият кореспондент почита абсолютното разбиране на к р и т и ч е с к а т а к р и т и к а до такава степен, че ѝ приписва разбиране дори там, където изобщо няма какво да се разбира, като например *Флайшхамер:*

„Вие *напълно*“ (!) „ще ме *разберете*“ (!), „ако Ви съобщя, че човек не може да излезе на улицата, без да срещне млади католически свещеници в техните дълги черни раса и маитин.“

---

* — чиста дейност. *Ред.*

Нещо повече, в своя *страх* кореспондентите *слушат* как критическата критика *говори, отговаря, възклицава, осмива!*

Така например *Церледер:* „Но... *кажете;* е добре, тогава чуйте!“ Или *Флайшхамер:* „Обаче аз вече слушам какво *казвате Вие;* аз също исках да кажа с това *само...*“ Или *Хирцел:* „Еделман, *ще възкликнете* Вие!“ Или един тюбингенски кореспондент: *„Не ми се смейте!“*

Ето защо кореспондентите се изразяват в смисъл, че съобщават на критическата критика *факти,* а от нея чакат *духовното тълкуване;* че ѝ доставят *предпоставките,* а на нея предоставят да направи *заключението,* или дори се извиняват, че предъвкват отдавна известни ѝ неща.

Така например *Церледер:*

„Вашият кореспондент може да Ви даде само картина, описание на фактите. *Духът,* който оживява тези неща, *Ви* е, *разбира се,* вече известен.“ Или пък: „А сега Вие *вече сами* ще *си* направите *извода.*“

Или *Хирцел:*

„Че всяко творение се поражда от своята диаметрална противоположност, по това спекулативно положение аз *не ще се осмеля* да беседвам с Вас.“

Или пък *наблюденията* на кореспондентите не са нищо друго освен *изпълнение и потвърждение* на критическите *пророчества.*

Например *Флайшхамер:* „Вашето *предсказание* се сбъдна.“ Или *Церледер:*

„Тенденциите, за които Ви писах, че все повече и повече се разпространяват в Швейцария, далеч от това, да бъдат гибелни, в действителност са само *щастливи... само потвърждават* вече неедвократно изказаната *от Вас мисъл...* и т. н.

Критическата критика чувствува понякога нужда да подчертае проявяваното от нея снизхождение, което се състои във факта, че тя чете кореспонденциите и отговаря на тях, и мотивира това снизхождение с туй, че кореспондентът щастливо се справил с някакъв зададен му *урок.* Така, г. Бруно пише на тюбингенския кореспондент:

„Наистина непоследователно е от моя страна да отговарям на писмото ти... От друга страна... ти пак си направил такава *сполучлива забележка,* че аз... *не мога да ти откажа* исканото разяснение.“

Критическата критика заставя да ѝ се пише *от провинцията,* при което под провинция трябва да се разбира не провинцията в политически смисъл, каквато, както се знае, никъде в Германия не съществува, а *критическата провинция,* чиято столица е Берлин —

Берлин, резиденцията на критическите патриарси и на светото политическо семейство, докато в провинцията живее критическата маса. *Критическите провинциалисти* се осмеляват да обръщат върху себе си вниманието на *върховната критическа инстанция* само с поклони и извинения.

Така например един анонимен кореспондент пише на г. *Едгар,* който като член на светото семейство е също тъй важен господин:

„Уважаеми господине! Нека за *извинение,* че се обръщам към Вас, ми служи това, че младежта охотно се сближава на почвата на общите стремежи (*разликата във възрастта* помежду ни не надминава две години)."

Този връстник на г. Едгар нарича *себе си* между другото *същество на най-новата философия.* Не е ли в реда на нещата „к р и т и к а т а" да е в кореспонденция със „с ъ щ е с т в о т о" на философията? Ако връстникът на г. Едгар уверява, че вече е останал без *зъби,* това е само намек за неговата *алегорическа* същност. Това „същество на най-новата философия" „се научи от *Фойербах* да влага момента на образованието в обективния възглед". То веднага дава мостра на своето *образование* и *възглед,* уверявайки г. Едгар, че е усвоило *„цялостен възглед* за неговата новела", озаглавена „Да живеят твърдите принципи!"[71], и същевременно открито признава, че мисълта на г. Едгар далеч не му е ясна, а в заключение парализира своето уверение, че е усвоило цялостен възглед, с въпроса: „Или съм Ви *разбрал съвсем зле?"* След тази мостра напълно в реда на нещата е съществото на най-новата философия да се изказва за масата по следния начин:

„Ние трябва поне веднаж да *благоволим* да изследваме и развържем вълшебния възел, който затваря за *обикновения човешки разсъдък* достъпа в *безграничния океан на мисълта."*

Който желае да получи пълна представа за критическата маса, нека прочете *кореспонденцията* на г. *Хирцел* от Цюрих (кн. V). Този нещастник учи наизуст критическите сентенции с истински трогателно прилежание, проявявайки похвална памет. Не липсват любимите фрази на г. Бруно за битките, в които той се е сражавал, за походите, които е предприемал и ръководил. Но особено г. Хирцел изпълнява своето призвание на член на критическата маса, когато негодува против *нечестивата маса* и против нейното отношение към *критическата критика.*

Той говори за масата, която си въобразява, че участвува в историята, за „чистата маса", за „чистата критика", за „чистотата на тази противоположност" — „толкова чиста противоположност, каквато никога още не е била давана от историята", — за *„постоянното недоволство",* „съвършената пустота, лошото настроение, малоду-

шието, безсърдечността, боязливостта, яростта, ожесточението на масата против критиката"; за „масата, която съществува само за да може чрез своята съпротива да прави критиката по-остра и побдителна". Той говори за „сътворението от диаметралната противоположност", за това, че критиката стои над *омразата* и други подобни земни афекти. С това богатство на критически сентенции се ограничава цялото съдържание на посланието на г. *Хирцел* до „Literatur-Zeitung". Укорявайки *масата,* че се задоволява само с „умонастроението", „добрата воля", „фразата", „вярата" и т. н., той самият като член на *критическата маса* се задоволява с фрази, изразяващи неговото „критическо умонастроение", неговата „критическа вяра", неговата „критическа добра воля", и предоставя на господа Бруно и компания „да действуват, да работят, да се борят" и „да творят".

Въпреки ужасяващата картина на световноисторическия раздор между нечестивия свят и „критическата критика", нарисувана от членовете на „критическата маса", поне за невярващите още не е констатиран дори самият факт, фактът на този *световноисторически* раздор. Услужливото и безкритично повтаряне на критическите „фантасмагории" и „претенции" в устата на кореспондентите доказва само, че натрапчивите идеи на господаря са и натрапчиви идеи на слугата. Един от критическите кореспонденти се опитва наистина да доказва въз основа на факти.

„Вие виждате" — пише той на светото семейство, — „че „Literatur-Zeitung" постига своята цел, т. е. че той не намира *никакъв отзвук.* Той би могъл да намери отзвук само ако би бил в съзвучие с умствената ограниченост, ако Вие бихте крачили гордо напред със звън от фрази на цял яничарски оркестър от тривиални категории."

Звън от фрази на цял яничарски оркестър от тривиални категории! Както виждате, критическият кореспондент се старае да върви важно с не-„тривиални" фрази. Неговото тълкуване на факта, че „Literatur-Zeitung" не намира никакъв отзвук, трябва да бъде обаче отхвърлено като чисто *апологетично.* Този факт би могъл поскоро да бъде изтълкуван в обратен смисъл, а именно че критическата критика е *в съзвучие* с широката *маса,* именно с широката маса на драскачите, които не намират *никакъв* отзвук.

Недостатъчно е следователно, че *критическите* кореспонденти се обръщат към светото семейство с критически фрази като с „молитва" и същевременно като с „формула на проклятие" против масата. Необходими са *безкритични, масови* кореспонденти, необходими са *действителни* посланици на *масата* при критическата критика, за да се докаже съществуването на *действителен* раздор между масата и критиката.

Ето защо критическата критика отделя място и на *безкритичната маса.* Тя заставя наивните *представители* на последната да *кореспондират* с нея, да признаят противоположността между масата и критиката за важна и абсолютна и да нададат *отчаян вик* за спасение от тази противоположност.

2) „БЕЗКРИТИЧНАТА МАСА“ И „КРИТИЧЕСКАТА КРИТИКА“

а) „Закоравялата маса“ и „незадоволената маса“

Безсърдечността, закоравялостта и сляпото неверие на „масата“ имат един доста решителен представител. Този представител говори за „изключително хегелианското философско образование на берлинския кръжок“[72].

„Истинският прогрес“ — казва този кореспондент — „е възможен само на почвата на познанието на действителността. А от членовете на берлинския кръжок научаваме, че нашето познание било не познание на действителността, а познание на нещо недействително.“

Кореспондентът нарича „естествознанието“ основа на философията.

„Добрият естествоизпитател се намира в същото отношение към философа, както последният към теолога.“

По-нататък той отбелязва за „берлинския кръжок“:

„Не мисля, че съм казал нещо излишно за тези господа, опитвайки се да обясня тяхното състояние с това, че макар и да са преминали процес на духовно меняване на перата, те все пак още не са се освободили от неговите продукти, за да могат да възприемат в себе си елементите на новообразуването и подмладяването.“ „Тези“ (естественонаучните и промишлените) „знания ние трябва още да придобием“. „Знанието за света и хората, което ни е необходимо преди всичко, не може да бъде придобито изключително чрез остротата на мисълта; тук трябва да окажат съдействие всички сетива и всички способности на човека трябва да бъдат използувани за тази цел като необходимо и извънредно важно оръдие; иначе съзерцанието и познанието всякога ще бъдат недостатъчни ... и ще доведат до *морална смърт.*“

Този кореспондент обаче позлатява хапчето, което поднася на критическата критика. Той „намира правилното приложение за *думите на Бауер*“, „следи *мислите на Бауер*“, казва, че *„Бауер е направил правилна забележка“*, най-сетне, полемизира привидно не против самата к р и т и к а, а против един различен от нея „берлински кръжок“.

Критическата критика, която се чувствува засегната и изобщо във всички *работи на вярата* е чувствителна като стара мома, не се оставя да бъде измамена от тези различавания и полупоклони.

„Вие сте се лъгали" — отговаря тя, — „ако сте мислили да видите *своя противник* в партията, която сте изобразили в началото на Вашето писмо. *Признайте* по-добре" (тук следва унищожаващата формула на отлъчването), „че *сте противник на самата критика!*"

Нещастният! Масовият човек! Противник на *самата* к р и т и к а! Що се отнася обаче до съдържанието на посочената по-горе *масова* полемика, критическата критика провъзгласява *уважението* за свое критическо отношение към *естествознанието* и *промишлеността.*

„Най-голямо уважение към изследването на природата! Най-голямо уважение към Джеймс Уат и" — наистина възвишен израз — „абсолютно никакво уважение към милионите, които Уат достави на своите сродници и сродинички".

Най-голямо уважение към уважението на критическата критика! В същото писмо, в което критическата критика упреква представителите на споменатия по-горе *берлински кръжок,* че много лесно се справят със сериозни и важни работи, без да си дават труд да ги изучават, че те считат своята задача по отношение на оценката на даден труд за *изчерпана,* ако са отбелязали за него, че е епохален и т. н. — в същото писмо *самата* к р и т и к а *изчерпва* значението на цялото естествознание и на *промишлеността* само с деклариране на своето уважение към тях. Уговорката, с която критическата критика придружава своята декларация за уважение към *естествознанието,* напомня първите мълнии на блаженопочившия рицар *Круг* против натурфилософията:

„Природата не е единствената действителност, *защото ние я ядем и пием в отделните ѝ продукти."*

Критическата критика знае за *отделните продукти* на природата само, че „ние ги *ядем и пием"*. Най-голямо уважение към естествознанието на критическата критика!

Критиката напълно последователно противопоставя на неудобното, натрапчиво изискване да се заеме с изучаване на „природата" и „промишлеността" следното неоспоримо остроумно реторично възклицание:

„Или" (!) „Вие мислите, че познанието на *историческата* действителност е вече *завършено*? Или" (!) „Ви е известен макар и един исторически период, който да е *действително* вече познат?"

Или критическата критика смята, че е стигнала макар и само до *началото* на познанието на историческата действителност, щом е из-

ключила *от* историческото движение теоретическото и практическото отношение на човека към природата — естествознанието и промишлеността? Или тя мисли, че действително е познала някой исторически период, без да е познала например промишлеността на този период, непосредствения начин на производство на самия живот? Наистина спиритуалистическата, *теологическата* критическа критика е запозната (запозната поне в своето въображение) само с политическите, литературните и теологическите произшествия в историята. Тъй както тя отделя мисленето от сетивата, душата от тялото, самата себе си от света, така тя откъсва историята от естествознанието и промишлеността и вижда източника на историята не в грубо *материалното* производство на земята, а в мъглявите облачни образувания на небето.

Представителят на „закоравялата" и „безсърдечна" маса, с неговите уместни упреци и съвети, бива изпъден от критиката като *масов материалист*. Не по-добре постъпва тя и с един друг, по-малко злостен, по-малко масов кореспондент, който наистина възлага надежди на критическата критика, но не намира, че тя ги оправдава. Представителят на „незадоволената" маса пише:

„Все пак аз трябва да призная, че първият брой на Вашия вестник още *съвсем не ме задоволи*. Ние очаквахме нещо друго."

Критическият патриарх самолично отговаря:

„Че вестникът не ще оправдае очакванията, аз знаех предварително, защото много лесно можех да си представя тези очаквания. Хората са толкова отпаднали, че искат да получат *изведнаж всичко*. Всичко? Не! По възможност всичко и едновременно нищо. Едно всичко, което да не изисква усилия, едно всичко, което да може да бъде възприето, без да се извърши процес на развитие — едно всичко, което да може да бъде вместено в една дума."

В своя яд от прекомерните претенции на „масата", която иска *нещо* или дори *всичко* от по принцип и по природа *„нищо недаващата"* критика, критическият патриарх разказва по старчески маниер следния *анекдот:* неотдавна един берлински *познат* горчиво се оплаквал от многословието и излишната обстойност на неговите произведения (както е известно, от най-нищожна мнима мисъл г. Бруно прави обемист труд); г. Бауер го утешил с обещанието — за по-лесно усвояване да му изпрати потребното за отпечатването на книгата печатарско мастило във форма на малка топчица. Патриархът си обяснява обширността на своите „трудове" с лошото разпределение на печатарското мастило, тъй както той обяснява пустотата на своя „Literatur-Zeitung" с пустотата на „нечестивата маса", която, за да се напълни, би искала да погълне изведнаж всичко и нищо.

Макар че ние съвсем не отричаме важността на приведените по-горе съобщения, все пак трудно е да се види *световноисторическа противоположност* в това, че един масов познат на критическата критика намира критиката за празна, а тя, напротив, го обвинява в безкритичност; че друг познат счита, че „Literatur-Zeitung" не е оправдал неговите очаквания и че, най-сетне, *трети* познат и домашен приятел намира трудовете на критиката за прекалено обширни. При все това познатият № 2, изпълнен с очаквания, и домашният приятел № 3, който поне желае да се запознае с тайните на критическата критика, образуват прехода към *по-съдържателно* и по-напрегнато отношение между критиката и „безкритичната маса". Колкото жестока е к р и т и к а т а по отношение на масата със „закоравяло сърце" и с „обикновен човешки разсъдък", толкова снизходителна е тя по отношение на масата, която моли жално да бъде *избавена* от противопоставянето. Масата, която се приближава към критиката с разбито сърце, с чувство на покаяние и смирен дух, като награда за своя честен стремеж ще бъде удостоена от нея с някоя и друга *претеглена, пророческа, солидна* дума.

b) „Мекосърдечната" и „жадуваща спасение" маса

Представителят на *сантименталната, сърдечна, жадуваща спасение маса,* въртейки опашка, моли за доброжелателна дума на критическата критика, моли със сърдечни излияния и поклони, обръщайки очи към небето.

„Защо" — пита той — „Ви пиша това, защо се оправдавам пред Вас? Защото Ви *уважавам* и поради това *искам да спечеля* Вашето *уважение;* защото Ви дължа най-голяма *благодарност* за Вашето съдействие за моето развитие и поради това Ви *обичам.* Вие ме порицахте и *моето сърце* ме подтиква *да се оправдая* пред Вас... Аз съм *далеч* от това, да желая да Ви се натрапвам; но съдейки *по собствения си опит,* аз мислех, че на Вас *самия* ще Ви бъде *приятно* да видите доказателство на *симпатия* от страна на човек, който Ви е още недостатъчно познат. Ни *най-малко не претендирам* да отговорите на това писмо. Не искам *нито* да Ви отнемам времето, което Вие можете да употребите по-добре, *нито* да Ви обременявам, *нито* да се излагам на неприятността да видя *несбъднато* нещо, на което съм се надявал. *Можете* да изтълкувате моето обръщение към Вас като *сантименталност, натрапчивост* или *тщеславие"* (!) „или както искате, можете да ми отговорите или не — аз не мога да устоя на *влечението* да изпратя това писмо и желая само Вие да се убедите в *доброжелателността,* която го е продиктувала" (!!).

Както божието милосърдие се е изливало от памтивека над *нищите духом,* така и тоя път масовият, но смирен кореспондент, който моли със сълзи на очи за критическото милосърдие, вижда

своите желания *изпълнени*. Критическата критика му отговаря доброжелателно. Нещо повече. Тя му дава *най-дълбоките* разяснения за предметите на неговата любознателност.

„Преди две години" — поучава критическата критика — „бе навременно да се напомни за френското Просвещение от XVIII век, за да може във водещото се тогава сражение да бъдат пуснати в действие на един участък също и тези *леки отряди*. Сега положението е *съвсем друго*. Истините се променят сега извънредно бързо. Онова, което тогава беше *уместно*, е сега *грешка*."

Ясно е, че и тогава беше само *„грешка"*, но *„уместна"* грешка, това, че самата абсолютна критика височайше благоволи да нарече тези *леки отряди „наши светци"*, наши *„пророци"*, *„патриарси"* и т. н. (виж „Anekdota", II, стр. 89)[73]. Кой ще нарича *леки отряди отряди* от „патриарси"? „Уместна" грешка беше да се говори с ентусиазъм за самоотвержеността, нравствената енергия и въодушевлението, с които тези *леки* отряди „през целия си живот мислиха и работиха за истината и я изучаваха". „Грешка" бе, когато в предговора към „Разкрито християнство" критиката заяви, че тези *„леки"* отряди „изглеждаха непобедими", че *„всеки сведущ човек* би гарантирал отнапред, че те *ще преобърнат света"*, и че „изглеждаше несъмнено, че те действително ще успеят да придадат на *света нова форма"*. Ще успеят кои? *Тези леки отряди?*

По-нататък критическата критика поучава любознателния представител на *„сърдечната* маса":

„Макар французите и да си спечелиха *нова* историческа заслуга със своите опити да създадат социална теория, *сега* те *все пак са се изчерпали;* тяхната нова теория не беше още *чиста*, техните социални фантазии, тяхната *мирна демокрация* далеч още не са свободни от предпоставките на стария порядък."

Критиката има тук предвид, ако изобщо има нещо предвид, *фуриеризма*, и по-специално — фуриеризма на вестник „Démocratie pacifique"[74]. А последният е много далеч от това, да бъде „социална теория" на французите. Французите имат *социални теории*, а не *една* социална теория. Разводненият фуриеризъм, проповядван в „Démocratie pacifique", не е нищо друго освен социалното учение на част от филантропичната буржоазия. Народът е настроен *комунистически* и при това е разцепен на множество различни фракции. Истинското движение, което включва преработката на тези различни социални отсенки, не само не се е *изчерпало*, но тепърва истински *започва*. Обаче то ще завърши не в чистата, т. е. абстрактната, *теория*, както би искала критическата критика, а в твърде *практическа практика*, която по никой начин няма да се безпокои за категорическите категории на критиката.

„Никоя нация" — бръщолеви по-нататък критиката — „не е достигнала *досега* каквито и да било предимства пред друга ..." „Ако една нация достигне

някога духовен превес над другите, това ще е само такава нация, която е в състояние да критикува себе си и другите и да познае причините на всеобщия упадък."

Всяка нация е имала *досега едни или други предимства* пред друга. Но ако критическото пророчество е вярно, тогава никоя нация никога *няма* да има предимства пред друга, тъй като всички цивилизовани народи в Европа — англичани, германци, французи — *„критикуват"* сега „себе си и другите" и „са в състояние да познаят причините на всеобщия упадък". Най-сетне, твърдението, че „критикуването" дава „познание", че *духовната* дейност дава *духовен превес*, е всъщност безсмислена *тавтология:* и критиката, която с безгранично самомнение поставя себе си над нациите, като очаква те, коленичейки пред нозете ѝ, да я молят за просветление на тяхното съзнание, тъкмо с този свой карикатурен християнско-германски идеализъм показва, че тя още до уши е затънала в калта на *германския национализъм.*

У французите и англичаните критиката не е някаква абстрактна, неземна личност, намираща се вън от човечеството; тя е *действителната човешка дейност* на индивиди, които са активни членове на обществото, които като хора страдат, чувствуват, мислят и действуват. Поради това тяхната критика същевременно е проникната от практиката, техният комунизъм е такъв социализъм, в който те сочат практически, осезателни мероприятия, в който намират израз не само тяхното мислене, но още повече и тяхната практическа дейност; поради това тяхната критика е живата, действителната критика на съществуващото общество, познанието на причините на „упадъка". —

След разясненията, дадени на любознателния член на масата, критическата критика с право може да каже за своя „Literatur-Zeitung":

„Тук се упражнява *чистата,* нагледна, обхващаща предмета, нищо не прибавяща от себе си критика."

Тук „не дават *нищо самостоятелно",* тук изобщо *нищо не дават* освен *нищо не даващата критика,* т. е. такава критика, която в своя завършек стига до най-крайната безкритичност. К р и т и к а т а печата подчертани места и достига своя разцвет в *правените от нея цитати. Волфганг Менцел* и *Бруно Бауер* братски си подават ръце и критическата критика се оказва стояща на мястото, където в първите години на нашето столетие се намираше *философията на тъждеството,* когато *Шелинг* протестираше против масовото предположение, че той се стреми да даде нещо — каквото и да било, освен *чистата, напълно философската* философия.

с) Изливането на благодат върху масата

Мекосърдечният кореспондент, когото критиката току-що поучаваше пред очите ни, се намираше в *душевна* връзка с критиката. Напрегнатостта на отношенията между *масата* и *критиката* се проявява у него само в идилична форма. Двете страни на *световноисторическата* противоположност се държаха една спрямо друга *доброжелателно* и *вежливо,* поради това *екзотерично.*

В своето *опасно за здравето,* покъртително въздействие върху масата критическата критика се явява за пръв път у един кореспондент, който с единия си крак вече стои на почвата на критиката, а с другия все още в земния свят. Той е представител на „масата" в нейната *вътрешна* борба с критиката.

В някои моменти на него му се струва, че „г. Бруно и неговите приятели не разбират *човечеството",* че те „всъщност са заслепени". Но той веднага се поправя:

> „На мене, разбира се, ми е *ясно като ден,* че Вие сте прав и че Вашите мисли са истинни. Но, *простете,* и народът *също не е* неправ... Ах, да! Народът е прав... Че Вие сте прав — не мога да оспорвам... Аз действително не зная как ще свърши всичко това. Вие ще кажете... е, тогава остани си в къщи... Ах, не мога повече... Ах... в края на краищата човек може просто *да се побърка*... Надявам се, че Вие ще се отнесете *доброжелателно*... Повярвайте ми, от придобитото познание понякога тъй *оглупяваш,* сякаш в главата ти се върти мелнично колело."

Друг кореспондент също пише, че *„понякога* губи *разбирането".* Вие виждате, над цитирания по-горе масов кореспондент е *готова* вече *да се излее критическата благодат.* Клетият! Грешната маса го тегли от една страна, критическата критика — от друга. Не придобитото познание хвърля наставлявания във вярата ученик на критическата критика в това състояние на затъпяване, а въпросът на *вярата* и *съвестта:* критически Христос или народ, бог или свят, Бруно Бауер и приятелите му или нечестивата маса! Но както изливането на *божията* благодат се предшествува от крайната разкъсаност на душата на грешника, така и едно смазващо *затъпяване* е предвестник на *критическата* благодат. Когато тази последната се излива, най-сетне, избраникът губи наистина не глупостта си, но затова пък *съзнанието за своята глупост.*

3) БЕЗКРИТИЧНО-КРИТИЧЕСКАТА МАСА, ИЛИ „КРИТИКАТА" И „БЕРЛИНСКИЯТ КРЪЖОК"

Критическата критика не успя да се представи за *съществената противоположност* и поради това същевременно за *съществения*

предмет на масовото човечество. Освен с представителите на *закоравялата* маса, които сочат на критическата критика нейната *безпредметност* и в най-учтива форма й дават да разбере, че тя още не е преминала процеса на духовното *„меняване на перата"* и че трябва преди всичко да придобие солидни познания — ние се запознахме още с двама кореспонденти. Що се отнася до *мекосърдечния* кореспондент, то, първо, той не е *противоположност* на критиката и, второ, истинската причина на неговия стремеж да се сближи с критиката е от *чисто лично* естество: както се вижда от по-нататъшните редове на неговото писмо, той иска всъщност само да примири своето дълбоко уважение към г. Арнолд Руге със своето дълбоко уважение към г. *Бруно Бауер*. Този опит за примиряване прави чест на доброто му сърце. Но той съвсем не представлява *масов интерес*. Най-сетне, последният от кореспондентите, които излизаха пред нас, не беше вече *действителен* член на масата, а беше наставляван във вярата ученик на критическата критика.

Изобщо *масата* е *неопределен* предмет, поради което тя не може нито да изпълнява някакво определено действие, нито да влиза в някакво определено отношение. М а с а т а, която е предметът на критическата критика, няма нищо общо с *действителните* маси, които от своя страна образуват помежду си твърде масови противоположности. *Онази* маса, с която има работа *критическата критика*, е „създадена" от самата нея, както ако един естествоизпитател вместо да говори за определени класи растения и животни, противопостави на самия себе си „класата изобщо".

Ето защо освен тази *абстрактна* маса, този продукт на собственото въображение на к р и т и к а т а, *критическата критика* се нуждае още от някаква *определена*, емпирически указуема, а не само предполагаема *маса*, за да има пред себе си действително масова противоположност. Тази маса трябва да вижда в критическата критика в едно и също време своята *същност* и *унищожението на своята същност*. Тя трябва *да се стреми* да бъде не-маса, т. е. критическа критика, без *да може* да осъществи тоя стремеж. Такава критически безкритична маса е споменатият по-горе *„берлински кръжок"*. До един берлински кръжок се свежда *масата* на човечеството, която е сериозно заета с критическата критика.

„Берлинският кръжок" (*„съществeният предмет"* на критическата критика, с който тя всякога е заета в своите мисли и който според нея всякога е зает с нея) се състои, доколкото ни е известно, от няколко ci-devant* *младохегелианци*, у които критическата критика, според собственото й твърдение, вдъхва отчасти horror vacui**,

* — бивши. *Ред.*
** — страх от празнота. *Ред*

отчасти чувство на *нищожност*. Ние няма да изследваме фактическото положение, ние се осланяме на изказванията на критиката.

Кореспонденцията е предназначена главно за това, да изложи *подробно* на публиката това *световноисторическо* отношение на критиката към „берлинския кръжок", да разкрие дълбокото значение на това отношение, да докаже необходимата жестокост на критиката спрямо тази „маса" и, най-сетне, да създаде привидността, че *целият свят* следи със затаен дъх тоя антагонизъм, изказвайки се ту за линията на поведение на критиката, ту против нея. Така например *абсолютната* критика пише на един кореспондент, застанал на страната на „берлинския кръжок":

„Слушала съм подобни неща *вече толкова често*, че съм решила да не обръщам вече на това никакво внимание."

Светът не подозира колко често му се е случвало да има работа с *подобни* критически неща.

Но да чуем какво съобщава за берлинския кръжок един от членовете на *критическата* маса:

„„Ако има човек, който да признава бауеровци"" (светото семейство всякога трябва да бъде признавано pêle-mêle*) — „започва той** своя отговор, — „това съм *аз*. Но „Literatur-Zeitung"! Справедливостта преди всичко!" — За мене беше интересно да узная какво мисли за Вас един от тези радикали, от тези умници от 42 година..."

След това кореспондентът съобщава, че нещастникът намирал в „Literatur-Zeitung" всевъзможни недостатъци.

Той наричал новелата на г. Едгар „Тримата добряци" необработена и утрирана. Той не разбрал, че *цензурата* е повече вътрешна, отколкото външна борба, отколкото борба на човек с човек. Тези хора не си дават труд да надникнат в своя вътрешен свят и на мястото на *неприемливата за цензурата фраза* да поставят *тънко* измайсторената, всестранно разработената *критическа мисъл*. Той намерил статията на г. Едгар върху Беро за незадълбочена. Критическият кореспондент я счита за задълбочена. Наистина той сам признава: „Аз *не съм* запознат с книгата на Беро." Обаче той е *уверен*, че г. Едгар *успял* и т. н., а вярата, както е известно, прави човека блажен. „Изобщо" — продължава критическият вярващ — „той" (човекът от берлинския кръжок) „е *твърде недоволен* от произведенията на Едгар". Той намира също, че и *„Прудон* е разглеждан без достатъчна *задълбоченост"*. Тук кореспондентът издава на г. Едгар свидетелство:

---

* — безразборно, разбъркано. *Ред.*

** — събеседникът на кореспондента, който изразява възгледите на берлинския кръжок. *Ред.*

„Аз наистина“ (!?) „съм запознат с Прудон; аз *зная,* че в своето изложение Едгар е взел от Прудон и нагледно е съпоставил *характерните* пунктове“.

Според кореспондента единствената причина, поради която дадената от г. Едгар *превъзходна* критика на Прудон не се харесва на тези господа, може да се състои в това, че г. Едгар *не бълва огън и жупел* против собствеността. Нещо повече — помислете си само! — противникът счита, че статията на г. Едгар за „Работническия съюз“ *няма никакво значение.* Кореспондентът утешава г. Едгар:

„Разбира се, в тази статия не се дава нищо *самостоятелно,* а тези господа действително са се върнали към гледището на *Групе,* на което те наистина *винаги са стояли.* К р и т и к а т а, мислят те, трябва да дава, да дава и *да дава!“*

Като че ли критиката не ни е дала съвсем нови лингвистически, исторически, философски, политико-икономически и юридически открития! И тя е толкова скромна, че си казва, че не дава нищо *самостоятелно!* Дори нашият критически кореспондент дава на досегашната механика нещо неизвестно досега, като заставя хора *да се връщат* към *онова* гледище, на което те винаги *са стояли.* Неловко е да се припомня гледището на *Групе.* В своята, общо казано, твърде жалка и незаслужаваща споменаване брошура Групе питаше г. Бруно какво критическо смята да даде той върху *спекулативната логика.* Г-н Бруно го отпрати към бъдещите поколения и —

„един глупак очаква отговор“[75].

Както бог наказал невярващия фараон с това, че го направил с кораво сърце и го *счел за недостоен* за просветление, така и кореспондентът уверява:

„Ето защо те са *съвсем недостойни* да виждат или разпознават съдържанието във Вашия „Literatur-Zeitung“.“

И вместо да посъветва своя приятел Едгар да придобие мисли и знания, той му дава следния съвет:

„Нека Едгар се снабди с *чувал с фрази* и в бъдеще, когато създава своите статии, да черпи от него със затворени очи, за да придобие стил, който да отговаря на вкуса на публиката.“

Освен уверенията за „известен бяс, неприязън, безсъдържателност, безсмисленост, блуждаене около предмета, който те не могат да постигнат, чувство за нищожност“ (всички тези епитети се отнасят, разбира се, до берлинския кръжок), той изсипва по адрес на светото семейство и следните похвали:

„Пронизващата предмета лекота на трактовката, майсторското боравене с категориите, добитата чрез научни занимания дълбочина на разбирането, да-

кратко — *господството* над предметите. Той" (човекът от берлинския кръжок) „си улеснява задачата, а Вие правите лесен самия предмет". Или още: „Вие осъществявате в „Literatur-Zeitung" чистата, нагледна, обхващаща предмета критика".

И в заключение:

„Писах Ви за всичко това толкова подробно, защото зная, че съобщения за възгледите на моя приятел ще Ви доставят *удоволствие*. Оттук Вие можете да видите, че „Literatur-Zeitung" постига своята цел."

Неговата цел е да противопоставя себе си на берлинския кръжок. Ако ние току-що се запознахме с *полемиката на берлинския кръжок* против критическата критика и видяхме как се разправиха с него заради тази полемика, сега ще видим двояко изображение на неговия стремеж за омилостивяване на критическата критика.

Един кореспондент пише:

„Когато в началото на тази година бях в Берлин, чух там от познати, че Вие отблъсквате всички и държите всички на разстояние от себе си, че сте се уединили напълно и умишлено избягвате всякакво сближение, всякакво общуване. Аз, разбира се, не зная на коя страна е вината."

Абсолютната критика отговаря:

„Критиката *не* образува *партия*, тя не се стреми да има своя отделна партия, тя е *уединена* — уединена е тогава, когато се задълбочава в *своя"* (!) „предмет, уединена е и тогава, когато противопоставя себе си на тоя предмет. Тя *отделя себе си от всичко."*

Както критическата критика мисли да се издигне над всички догматични противоположности, поставяйки на мястото на действителните противоположности въображаемата противоположност между *себе си* и *света*, между *светия дух* и *нечестивата маса*, така тя си въобразява, че се е издигнала *над партиите*, когато пада *под партийното гледище*, противопоставяйки себе си като *партия* на цялото останало човечество и съсредоточавайки целия интерес върху личностите на г. Бруно и компания. Цялото наше изложение доказва истинността на критическото *признание*, че критиката седи тържествено в уединеността на *абстракцията*, че дори когато привидно се занимава с някакъв *предмет*, тя всъщност не излиза от състоянието на безпредметна уединеност и не влиза в истински *обществено* отношение към един или друг *действителен предмет*, тъй като *нейният предмет* е само предметът на *нейното въображение*, само въображаем предмет. Също тъй правилно тя определя характера на своята *абстракция* като *абсолютна* абстракция в смисъл че „тя *отделя* себе си *от всичко"*; именно това *нищо*, отделено *от всичко*, от *всякакво*

мислене, съзерцание и т. н., е *абсолютната безсмислица.* Впрочем тази уединеност, постигана чрез отделянето, чрез абстрахирането от *всичко,* е също тъй малко свободна от предмета, от който тя абстрахира, колкото малко *Ориген* е бил свободен от своя *детороден член,* който той *отделил* от себе си.

Друг кореспондент започва с това, че представя един от представителите на „берлинския кръжок", когото той бил виждал и с когото разговарял, като „унил", „потиснат", „неспособен вече да отвори уста" (докато преди всякога „имаше готова *дързост* в запас") и „малодушен". Този член на „берлинския кръжок" разказва на кореспондента, който от своя страна докладва на критиката:

„Той не може да разбере как хора като Вас двамата, които изобщо винаги сте се отнасяли благосклонно към принципа на хуманизма, могат да се държат толкова затворено, толкова недружелюбно, дори високомерно." Той не знае „защо има хора, които, както изглежда, умишлено предизвикват разцепление. Та ние всички стоим на едно и също гледище, ние всички *се покланяме* на крайността, на критиката, всички сме еднакво способни, ако не да създадем крайна идея, то поне да я разберем и да я приложим." „За ръководен принцип на това разцепление той счита не нещо друго, а егоизма и високомерието."

По-нататък кореспондентът се старае да каже добра дума в полза на своите приятели:

„Нима поне някои от нашите приятели не са схванали к р и т и к а т а или може би *добрата воля на критиката*... ut desint vires, tamen est laudanda voluntas*."

К р и т и к а т а отговаря със следните *антитези* между себе си и берлинския кръжок:

„Има *различни* гледища върху критиката." Тези господа „мислеха, че критиката им е в джоба", а к р и т и к а т а „познава и действително прилага мощта на критиката", т. е. тя не я държи в джоба. За първите критиката е само форма, а за нея — *„най-съдържателното,* по-точно единствено *съдържателното"*. Подобно на абсолютното мислене критическата критика счита себе си за цялата реалност. Затова тя не вижда *вън от себе си* никакво съдържание, затова тя не е критика на *действителните* предмети, които се намират вън от критическия субект; тя самата *създава* предмета, тя е абсолютният *субект-обект*. По-нататък: „Първият вид критика се поставя чрез фрази над всичко, над всякакво изучаване на нещата, вторият вид критика се отделя чрез фрази *от всичко."* Първата *„е умна, без да знае нищо"*, втората — „всякога се учи". Втората наистина е глупава и се учи par çà, par là**, но само привидно, само за да пред-

* — макар да липсват сили, все пак желанието заслужава похвала. *Ред.*

** — тук-там. *Ред.*

ставя повърхностно заученото за самолично открита мъдрост, използувайки го като „лозунг“ против същата маса, от която критиката се е учила, и превръщайки го в критическо-критическа безсмислица.

За първата думи като „крайност“, „да се върви по-нататък“, „недостатъчно далеч да се отиде“ имат голямо значение и представляват най-високотачените категории. Втората *изследва гледищата и* не прилага към тях *мерките* на гореспоменатите абстрактни категории.

Възклицанията на критиката № 2, че сега не може да става дума за политика, че с философията е свършено, нейната готовност да се справи със социалните системи и движения посредством думи като „фантастичен“, „утопичен“ и т. н. — нима всичко това не е само *критическо-поправено* издание на гореспоменатите категории „да се върви по-нататък“, „недостатъчно далеч да се отиде“ и т. н.? А нейните „мерки“, като например: „история“, „критика“, „обобщение на предметите“, „старо и ново“, „критика и маса“, „изследване на гледищата“, накъсо, всички нейни лозунги — нима това не са *мерки с характер на категории*, и то на абстрактни категории!?

„Първата е теологична, злостна, завистлива, дребнава, високомерна; втората е *противоположност* на всичко това.“

След като изсипва по тоя начин на един дъх цяла дузина похвали по собствен адрес и си приписва всичко, което не достига на берлинския кръжок, както бог *е* всичко, което *човекът не е*, критиката си издава такова свидетелство:

„Тя достигна една яснота, жажда за познание и спокойствие, при които става *неуязвима* и *непреодолима*.“

Затова против такъв противник като берлинския кръжок не й е нужно „никакво друго оръжие освен *олимпийски смях*“. И критиката със свойствената й задълбоченост обяснява тоя *смях*, определяйки какво е той и какво не е. „Този смях не е високомерие“. Пази боже! Това е отрицанието на отрицанието. Това е *„само процесът*, който *критикът* в добро настроение и с душевно спокойствие *трябва да прилага* против *стоящото* под него *гледище*, което си *въобразява*, че му е *равно*“ (какво самомнение!). И така, когато критикът се смее, той *прилага процес!* И в своето „душевно спокойствие“ той прилага *процеса на смеха* не против *лица*, а против *гледище!* Дори *смехът* е *категория*, която той прилага и дори *трябва* да прилага!

Извънсветовната критика не е *проява на дейност*, присъща на *действителния*, т. е. на живеещия в *съвременното* общество *човешки*

субект, който участвува в страданията и радостите на това общество. *Действителният* индивид е само *акциденция*, земен съсъд на критическата критика, в който последната се проявява като *вечна субстанция*. Не критиката, осъществявана от човешкия индивид, а *нечовешкият индивид на критиката* е субект. Не критиката е *проява на човека*, а човекът е *отчуждение на критиката* — затова критикът живее съвсем извън обществото.

„Може ли критикът да живее в онова общество, което той критнкува?"

Би трябвало да се запита обратно: не трябва ли той да живее в това общество, не трябва ли той самият да бъде проявление на живота на това общество? Защо критикът *продава* своите духовни продукти, щом чрез тази продажба той превръща най-лошия закон на днешното общество в свой собствен закон?

„Критикът не трябва даже да се опитва *лично* да се смесва с обществото."

Затова той си създава *свето семейство*, тъй както самотният бог се стреми в светото семейство да премахне своята скучна откъснатост от всякакво общество. Ако критикът *желае да се освободи* от *лошото общество*, нека преди всичко се освободи от *своето собствено общество*.

„Така критикът се лншава от *всички радости на обществото*, но и неговите *страдания му остават чужди*. Той не знае нито *приятелство*" (с изключение на критическите приятели), „нито любов" (с изключение на *любовта към себе си*); „но затова пък клеветата безсилно отскача от него; нищо не може да го оскърби; не го засяга нито омраза, нито завист; раздразнение и злоба са *непознати* нему *афекти*".

Накратко, критикът е свободен от всички *човешки страсти*, той е *божествена особа*, той може да пее за себе си песента на монахинята:

„За любов и не помнслям,
Не помислям аз за мъж,
Аз помислям сал за бога:
Той е сал за мен опора."[76]

Критиката не може да изкаже нито едно положение, без да си противоречи. Така, в заключение тя ни казва:

„Филнстерството, което замерва критика с камъни" (съгласно библейска аналогия критикът трябва да бъде пребит с камъни), „което не желае да го разбере и му приписва *нечисти* мотиви" (на *чистата* критика да се приписват *нечисти* мотиви!), „за да *го* направи *равен на себе си*" (порицаното по-горе

самомнение за равенство!) — „това филистерство *не се осмива* от критика, защото е недостойно за това; критикът само разкрива истинската му природа и спокойно го поставя на мястото, което съответствува на незначителното му значение.“

По-горе видяхме, че критикът *трябваше* да прилага *процеса* на *осмиването* против „стоящото под него гледище, което си въобразява, че му е равно“. Неяснотата на представите на критическата критика за нейната тактика по отношение на безбожната „маса“ почти свидетелствува за една вътрешна раздразненост, за една жлъчност, на която „афектите“ далеч не са „непознати“.

Но не може да не се признае, че след цялата си херкулесова борба, в която критиката преследваше една единствена цел — *да отдели* себе си от некритическата „нечестива маса“ и изобщо от „всичко“ — тя, най-сетне, щастливо се добра до своето *уединено, божествено, самозадоволяващо се, абсолютно* съществуване. Ако в първото изражение на тази нейна „нова фаза“ старият свят на *греховните афекти* изглежда има още известна власт над критиката, то сега ние ще я видим да намира в *„художествен образ“* своето естетическо успокоение и *просветление* и да *изкупва* своите грехове, за да може накрай като втори, тържествуващ *Христос* да извърши *критическия страшен съд* и след като победи дракона, да се възнесе спокойно на небето.

Глава осма

ШЕСТВУВАНЕ ИЗ СВЕТА И ПРЕОБРАЖЕНИЕ НА КРИТИЧЕСКАТА КРИТИКА или КРИТИЧЕСКАТА КРИТИКА В ЛИЦЕТО НА РУДОЛФ, КНЯЗ ГЕРОЛДЩАЙНСКИ

Рудолф, княз Геролдщайнски, *изкупва* в своето *шествуване из света двойно* престъпление: своето *лично* престъпление и престъплението на *критическата критика.* В бурен спор с баща си той вдигна меч срещу него; а критическата критика в бурен спор с масата изпадна под властта на греховни афекти. Критическата критика не разбули *нито една* тайна. Рудолф изкупва този грях и разбулва *всички* тайни.

Рудолф, според отзива на г. Шелига, е *първият* слуга на *държавата* на човешкия род (*„хуманитарната държава"* на шваба *Егидиус.* Виж „Konstitutionelle Jahrbücher" на доктор Карл Вайл, 1844 г., том 2).

За да *не загине светът,* трябва според твърдението на г. Шелига

„на сцената да излязат хората на безпощадната критика... Рудолф е *такъв* човек... Рудолф схваща мисълта на *чистата критика.* И тази мисъл е по-плодотворна за него и за цялото човечество, отколкото *целият* опит, който то е придобило в своята *история,* отколкото *всички* знания, които Рудолф, дори под ръководството на най-добрия учител, е можел да почерпи от историята.. Безпристрастният съд, с който Рудолф увековечава своето *шествуване из света, в действителност* не е нищо друго освен

„разбулване на тайните на обществото".

Той самият е „разбулената тайна на всички тайни".

Рудолф има на свое разположение безкрайно по-голямо количество *външни* средства, отколкото всички останали мъже на критическата критика. Но тя се утешава:

„Непостижими са за по-малко покровителствувания от съдбата постигнатите от Рудолф *резултати"* (!) „но не е непостижима прекрасната цел" (!).

Поради това критиката предоставя на покровителствувания от съдбата Рудолф да *осъществява* собствените ѝ *мисли*. Тя му пее:

> „*Ханеман*, върви напред,
> Ти имаш големите непропускащи ботуши!“[77]

Да придружим Рудолф в неговото критическо шествуване из света, което „е *по-плодотворно* за *човечеството*, отколкото *целият опит*, който то е придобило в своята история, отколкото *всички знания*“ и т. н. — да придружим Рудолф, който *два пъти* спасява света от *гибел*.

1) КРИТИЧЕСКО ПРЕВРЪЩАНЕ НА ЕДИН МЕСАР В КУЧЕ, ИЛИ ШУРИНЬОР

По занятие *Шуриньор* бил месар. Различни перипетии правят от тоя могъщ син на природата убиец. Рудолф случайно се натъква на него в момента, когато Шуриньор обижда Фльор дьо Мари. Рудолф нанася на ловкия побойник няколко майсторски, импониращи юмручни удари по главата. С това Рудолф си спечелва уважението на Шуриньор. После, в кръчмата на престъпниците, се проявява добросърдечният нрав на Шуриньор. Рудолф му казва: „Ти още имаш сърце и чест.“ С тези думи той му вдъхва уважение към самия себе си. Шуриньор се поправя, или както се изразява г. Шелига, се превръща в *„морално* същество“. Рудолф го взема под свое покровителство. Да проследим извършвания под ръководството на Рудолф процес на превъзпитание на Шуриньор.

Първи стадий. Първият урок, преподаден на Шуриньор, се заключава в обучаването му в лицемерие, вероломство, коварство и *преструване*. Рудолф използува морализирания Шуриньор за също такива цели, за каквито *Видок* използуваше своите морализирани престъпници, т. е. той го прави *шпионин* и *агент-провокатор*. Той му дава съвет *„да се престори“* пред *Даскала*, че е изменил на своя „принцип да не краде“, да предложи на Даскала да извършат кражба и по тоя начин да го примами в поставен от Рудолф капан. Шуриньор чувствува, че искат да го използуват за някакъв лош „фарс“. Той протестира против плана да бъде заставен да изиграе ролята на *шпионин* и *агент-провокатор*. С помощта на *„чистата“ казуистика* на критическата критика Рудолф лесно убеждава тоя син на природата, че една измама не е измама, ако се извършва с *„добри, морални“* мотиви. Като агент-провокатор Шуриньор под маската на дружба и доверие примамва своя предишен приятел в гибелен за него капан. За *пръв път* в живота си той извършва *низост*.

Втори стадий. Тук ние се срещаме с Шуриньор в ролята на *болногледачка* на Рудолф, когото той е спасил от смъртна опасност.

Шуриньор е станал толкова *благопристойно морално* същество, че от страх да не изцапа килима отклонява предложението на лекаря-негър Давид да седне на пода. Той дори е толкова *плах,* че не се решава да седне на стол. Отначало поставя стола с облегалото на пода, а след това сяда на предните крака на стола. Той не забравя да се извинява всеки път, когато нарича Рудолф, когото той е спасил от смъртна опасност, свой „приятел" или „мосьо" вместо „монсеньор"*.

Изумителна дресировка на безпощадния син на природата! Шуриньор ни разкрива най-съкровената тайна на своето критическо превръщане, признавайки на Рудолф, че изпитва към него същата привързаност, каквато един *булдог* изпитва към своя господар: „Je me sens pour vous comme qui dirait *l'attachement* d'un *bouledogue* pour *son maitre".* Бившият месар се е превърнал в куче. Отсега нататък всичките му добродетели ще са добродетелите на кучето, беззаветната *„преданост* на кучето" към своя господар. Неговата самостоятелност, неговата индивидуалност ще изчезнат напълно. Но както лошите художници трябва да надписват картините си, за да обяснят тяхното съдържание, така и Евгени Сю слага в устата на *„булдога"* Шуриньор надпис, който той постоянно тържествено повтаря: „Двете думи — ти имаш сърце и чест — ме направиха *човек."* До последния си дъх Шуриньор ще търси мотивите на своите действия не в своята човешка индивидуалност, а в този надпис. За да доказва своето морално усъвършенствуване, той често ще размишлява за собственото си превъзходство и за лошите качества на другите индивиди и всеки път, когато произнася нравоучителни фрази, Рудолф ще му казва: „Радва ме това, което *приказваш."* Шуриньор е станал не обикновен, а *морален булдог.*

Трети стадий. Ние вече се възхищавахме от *еснафската благопристойност* на Шуриньор, дошла да замени неговата *груба,* но *смела* безцеремонност. Сега научаваме, че той, както подобава на *„морално същество",* е усвоил също походката и маниерите на *еснафина:*

> „По походката му човек може да го вземе за най-безобидния в света *еснафин."*

Още по-печално от тази форма е съдържанието, което Рудолф влага в неговия критически реформиран живот. Той изпраща Шуриньор в Африка, за да „даде на невярващия свят жив и спасителен

* — обръщение към князе и епископи. *Ред.*

пример на покаяние". От тоя момент нататък той трябва да демонстрира не собствената си човешка природа, а християнска догма.

Четвърти стадий. Критическо-моралното превръщане е направило Шуриньор кротък, предпазлив човек, чието поведение се регулира от страха и житейската мъдрост.

„Шуриньор" — съобщава Мурф, чиято нескромна простота всякога издава някоя тайна — „не каза нито дума за „наказанието" на Даскала от *страх* да не се компрометира."

Следователно Шуриньор знае, че това „наказание" е било противозаконно действие. Той не дрънка за това от страх да не се компрометира. *Мъдрият* Шуриньор!

Пети стадий. Шуриньор е отишъл толкова далече в моралното си усъвършенствуване, че осъзнава *кучешката* си преданост към Рудолф в цивилизована форма. След като спасява *Жермен* от смъртна опасност, Шуриньор му казва:

„Аз имам покровител, който за мене е същото, което *бог* е за *свещениците*; иска ми се да се хвърля пред него на колене."

И в мислите си той пада на колене пред своя бог.

„Г-н Рудолф" — продължава той, обръщайки се към Жермен — „ще Ви защити. Казвам *„господин"*, макар че би трябвало да кажа *„милостивият господар"*. Но аз имам навик да го наричам просто *господин* Рудолф и той ми позволява това."

„Какво прекрасно пробуждане, какъв разцвет!" — се провиква в критическо възхищение Шелига.

Шести стадий. Шуриньор завършва достойно своето поприще на чистата преданост, на моралното булдожество, като се оставя най-сетне да бъде заклан за спасението на своя милостив господар. В момента, когато Скелет се готви да забие ножа си в княза, Шуриньор хваща ръката на убиеца. Скелет го пробожда. Но умиращият Шуриньор казва на Рудолф:

„Прав бях, когато казвах, че такава *шепа пръст"* (такъв булдог) „като мене може понякога да бъде полезна на такъв *велик милостив господар* като Вас."

Към това кучешко изявление, което резюмира целия критически жизнен път на Шуриньор, сложеният в устата му надпис добавя:

„Ние сме квит, г. Рудолф. Вие ми казахте, че имам сърце и чест."

Г-н Шелига вика с всичка сила:

„Каква заслуга си спечели Рудолф с това, че върна на *човечеството*" (?) „тоя Шуриньор!"

2) РАЗБУЛВАНЕ НА ТАЙНАТА НА КРИТИЧЕСКАТА РЕЛИГИЯ, ИЛИ ФЛЬОР ДЬО МАРИ*

а) Спекулативната „Маргаритка"

Още една дума за спекулативната „Маргаритка" на г. Шелига, преди да преминем към Фльор дьо Мари на Евгени Сю.

Спекулативната „Маргаритка" е преди всичко една *поправка*. Въпросът е там, че г. Шелига се опасява да не би от неговото построение читателят да направи извода, че Евгени Сю

„е отделил изображението на обективната основа" (изображението на „световния порядък") „от развитието на действуващите индивидуални сили, които могат да бъдат разбрани само във връзка с тази основа".

Освен задачата да поправи у читателя това погрешно предположение, породено от изложението на г. Шелига, Маргаритка изпълнява и друга, метафизическа мисия в „нашия епос", т. е. в „епоса" на г. Шелига.

„*Световният порядък* и епическото произшествие *още не биха били* художествено съединени в едно истински *единно* цяло, ако само взаимно се кръстосваха в пъстра смесица и пред нас се редуваха ту някаква частица от световния порядък, ту някакво сценично действие. За да се образува *истинско единство*, необходимо е двата елемента — тайните на тоя объркан *свят* и яснотата, прямотата и увереността, с които *Рудолф* прониква в тях и ги разбулва — да се сблъскат помежду си в *един* индивид... Маргаритка има тая задача."

Г-н Шелига конструира Маргаритка по аналогия с *Бауеровата* конструкция на *божията майка*.

На едната страна стои *„божественото" (Рудолф)*, на което се приписва „всякакво могъщество и свобода", единствено *дейният* принцип. На другата страна стои пасивният *„световен порядък"* и принадлежащите към него хора. Световният порядък е „почвата на действителното". За да не бъде тази почва „съвсем изоставена" или за да „не бъде унищожен и последният остатък от естественото състояние" и самият свят да има още известен дял в „принципа на развитието", който Рудолф в противоположност на света е съсредоточил в себе си; за да „не бъде изобразено човешкото като безусловно несвободно и бездейно" — за всичко това г. Шелига трябва да изпадне в „противоречието на религиозното съзнание". Макар да откъсва едно от друго световния порядък и неговата дейност, създавайки дуализма на мъртвата маса и критиката (на Рудолф), той

* — буквално: „цветето на Мария" или „цветето Мария"; на немски думата „Marienblume", с която Шелига нарича Фльор дьо Мари, значи „маргаритка". *Ред.*

при все това е принуден отново да отстъпи на световния порядък и на масата някои атрибути на божествеността и в лицето на Маргаритка да конструира спекулативното единство на двете, на Рудолф и на света (виж „Критика на синоптиците", том I, стр. 39).

Освен действителните отношения, които съществуват между *домопритежателя* (действуващата „индивидуална сила") и неговия *дом* („обективната основа"), мистическата спекулация, както и спекулативната естетика се нуждаят още от трети елемент, от *конкретно спекулативно единство,* от *субект-обект,* който да съединява в *едно* лице дома и домопритежателя. Тъй като спекулацията не обича естествените опосредствувания в тяхната пълна обстойност, тя не забелязва, че същата „частица от световния порядък" — например домът, — която за едно лице — например за домопритежателя — е „обективна основа", за друго — например за строителя на тоя дом — е „епическо произшествие". Критическата критика, която порицава „романтическото изкуство" заради неговата „догма на единството", за да получи „истински единно цяло", „действително единство", поставя на мястото на природната и човешката връзка между световния порядък и световното събитие една фантастична връзка, един мистичен субект-обект, както *Хегел* на мястото на действителната връзка между човека и природата поставя един абсолютен субект-обект, който е наведнаж цялата природа и цялото човечество — *абсолютният дух.*

В критическата Маргаритка „всеобщата вина на времето, вината на тайната" става *„тайна на вината",* както всеобщата вина на тайната в лицето на затъналия в дългове бакалин става *тайна на дълговете.*

По конструкцията на божията майка Маргаритка би трябвало да бъде *всъщност майката на Рудолф,* спасителя на света. Г-н Шелига заявява това изрично:

„*Логическата последователност* изисква Рудолф да бъде *синът* на Маргаритка."

Но тъй като той не е неин син, а неин баща, г. Шелига открива в това „новата тайна, че често пъти настоящето ражда от своето лоно не бъдещето, а отдавна умрялото минало". Нещо повече, той открива другата, още по-голяма, пряко противоречаща на масовата статистика тайна, че „едно дете, ако не става на свой ред баща или майка, а отива девствено и невинно в гроба . . . *по същината си . . . е дъщеря"*.

Г-н Шелига мисли в пълно съгласие с Хегеловата спекулация, когато „по силата на *логическата* последователност" смята дъщерята за майка на своя баща. В Хегеловата философия на историята,

както и в Хегеловата натурфилософия синът ражда майката, духът — природата, християнската религия — езичеството, резултатът — началото.

След като отначало доказва, че „по силата на *логическата* последователност" Маргаритка би трябвало да бъде майка на Рудолф, г. Шелига веднага доказва противоположното: че „за да съответствува напълно на *идеята,* която олицетворява в *нашия* епос, тя *никога не трябва да стане майка"*. Това показва поне, че идеята на нашия епос и логическата последователност на г. Шелига взаимно си противоречат.

Спекулативната Маргаритка не е нищо друго освен *„олицетворение на идея"*. Но на каква идея? „Тя има задачата да изобрази *като че ли* последната горестна сълза, която миналото отронва, преди да си отиде окончателно". Тя е изображение на алегорична сълза, но дори малкото, което е, тя *все пак* е само *„като че ли"*.

Ние няма да следваме г. Шелига в неговото по-нататъшно изобразяване на Маргаритка. Предоставяме на нея самата удоволствието, съгласно предписанието на г. Шелига, „да образува *най-решителната* противоположност спрямо *когото и да било"* — противоположност, тайнствена като свойствата на бога.

Няма също така да се стараем да открием *„истинската тайна"*, която „е погребана в гърдите на човека от *бога"* и която спекулативната Маргаритка „все пак като че ли" сочи. Преминаваме от Маргаритка на г. Шелига към Фльор дьо Мари на Евгени Сю и към критическите чудотворни изцеления, които Рудолф извършва над нея.

b) Фльор дьо Мари

Ние срещаме Цветето Мария сред престъпници като проститутка, като крепостна слугиня на съдържателката на кръчмата, в която се събират престъпници. При цялата унизителност на своето положение тя запазва човешко благородство на душата, човешка непринуденост и човешка красота. Тези качества импонират на нейното обкръжение, правят я поетическо цвете на кръга от престъпници и ѝ спечелват името Фльор дьо Мари.

Необходимо е внимателно да наблюдаваме Фльор дьо Мари още от първото ѝ появяване, за да можем да сравним нейния *първоначален образ* с *критическата* му *преработка*.

При всичката си деликатност Фльор дьо Мари веднага проявява бодрост, енергия, веселост, гъвкавост на характера, качества,

които единствено са в състояние да обяснят нейното човешко развитие в условията на *нечовешкото* ѝ положение.

Срещу Шуриньор, който се нахвърля върху нея с юмруци, тя се защищава с ножиците си. Това е първото положение, в което я срещаме. В тази сцена тя се явява пред нас не като беззащитно същество, което се отдава без съпротива във властта на грубата сила, а като девойка, която умее да защищава своите права и е способна да издържи борба.

В кръчмата на престъпниците на улица Фев тя разказва на Шуриньор и Рудолф историята на своя живот. През време на своя разказ тя се *смее* на духовитостите на Шуриньор. Тя се обвинява, че след като излязла от затвора, похарчила спечелените там 300 франка за возене и накити, вместо да търси работа, „но си нямах кой да ме съветва". Споменът за катастрофата на нейния живот — за това, че се продала на съдържателката на кръчмата на престъпниците — я настройва тъжно. За пръв път в живота си тя си спомня сега всички тия събития. „И наистина, става ми тъжно, като гледам към миналото... Трябва да е много добре да бъдеш честен." На шегата на Шуриньор: „Нека тя стане честна" — тя отговаря с възклицанието: „Честна, о боже! но с какво според тебе мога да бъда честна!" Тя заявява изрично, че „не се преструва на плачла", но нейното положение е печално — „това не е весело". Най-сетне, в противоположност на християнското *покаяние,* тя изказва относно своето минало следния *стоически* и същевременно *епикурейски* човешки принцип, принципа на свободната и силна личност:

„В края на краищата, което е сторено, е сторено."

Да придружим Фльор дьо Мари в първата ѝ разходка с Рудолф.

„Съзнанието за твоето ужасно положение вероятно често те е измъчвало" — казва Рудолф, когото вече го сърби езикът да започне нравоучителна беседа.

„Да — отговаря тя, — „неведнаж съм се заглеждала в Сена през парапетите, но след това поглеждах цветята, слънцето и си казвах: реката винаги ще е тук, а аз още нямам седемнадесет години. Кой знае? В тия минути ми се струваше, че моята съдба е незаслужена, че у мен има нещо хубаво. Аз си казвах: измъчвали са ме доста много, но поне аз не съм причинила зло на никого."

Фльор дьо Мари разглежда положението, в което се намира, не като резултат на нейното свободно творчество, не като израз на нейната личност, а като съдба, която тя не е заслужила. Тази нещастна съдба може да се промени. Тя е още млада.

Доброто и *злото* в разбирането на Мария не са *моралните абстракции* добро и зло. Тя е *добра,* защото не е причинила *страдание* на никого, тя винаги е била *човечна* спрямо безчовечното окръжение.

Тя е *добра,* защото слънцето и цветята ѝ разкриват собствената ѝ слънчева и невинна като цвете натура. Тя е *добра,* най-сетне, защото е още *млада,* изпълнена с надежди и бодрост. Нейното положение *не е добро*, защото ѝ налага неестествена принуда, защото то не е проява на нейните човешки склонности, не е осъществяване на нейните човешки желания, защото е мъчително и безрадостно. За мерило на нейното жизнено положение ѝ служи не *идеалът на доброто,* а *собствената* ѝ *индивидуалност, природата* на нейното *същество.*

Ето защо в лоното на *природата,* където падат веригите на буржоазния живот, където Фльор дьо Мари може да проявява свободно собствената си натура, тя проявява такава бликаща жизнерадостност, такова богатство на усещанията, такъв човешки възторг от красотите на природата, които доказват, че положението ѝ в обществото е засегнало само повърхността на нейното същество, че това положение не е нищо друго освен зла участ и че самата тя не е нито добра, нито лоша, а само *човечна.*

„Г-н Рудолф, какво щастие! ..., трева, поля! ... Ако бихте ми позволили да сляза ... Тук е тъй хубаво ... Толкова бих искала да потичам по тия ливади!"

Като слиза от каляската, тя бере цветя за Рудолф, „едва може да говори от радост" и т. н. и т. н.

Рудолф ѝ съобщава, че ще я отведе с каляската във *фермата на мадам Жорж.* Там тя ще види гълъбарници, обори и т. н.; там има мляко, масло, плодове и т. н. Това е истинска *благодат* за това дете. Тя ще *се забавлява* — ето главната ѝ мисъл. „Вие дори не можете да си представите как искам да се забавлявам." Тя най-наивно обяснява на Рудолф, че сама си е виновна за своята нещастна съдба: „Всичко дойде от това, че не умеех да пестя парите си." Затова тя го съветва да бъде пестелив и да внася парите си в спестовната каса. Тя вижда в своето въображение само въздушните кули, които ѝ гради Рудолф. Тя се натъжава само защото „забравила *настоящето*", и „контрастът между това настояще и мечтата за радостно, светло съществуване ѝ напомня целия ужас на нейното положение".

Досега ние наблюдавахме Фльор дьо Мари в нейния първоначален, некритически образ. Евгени Сю се е издигнал тук над хоризонта на своя ограничен мироглед. Той е нанесъл удар върху предразсъдъците на буржоазията. А сега ще предаде Фльор дьо Мари на героя Рудолф, за да изкупи своята дързост, за да си спечели одобрението на всички дядовци и бабички, на цялата парижка полиция, на общоприетата религия и на „критическата критика".

Мадам Жорж, на грижите на която Рудолф предава Фльор дьо Мари, е нещастна, страдаща от ипохондрия, религиозна жена. Тя веднага посреща младата девойка с елейните думи, че *„бог* благо-

славя ония, които го обичат и се боят от него, които са били нещастни и *са се покаяли*". Рудолф, човекът на „чистата критика", нарежда да повикат жалкия, остарял в предразсъдъци поп *Лапорт*. Този поп е предназначен да извърши критическото превъзпитание на характера на Фльор дьо Мари.

Тя посреща стария поп весело и непринудено. Със свойствената му християнска грубост *Евгени Сю* заставя „изумителния инстинкт" да ѝ шепне на ухото, че *„срамът* свършва там, гдето започват *разкаянието* и *покаянието"*, а именно — в лоното на единствено спасителната църква. Той забравя нейното весело простодушие на разходката, веселост, породена от красотите на природата и от дружелюбното съчувствие на Рудолф и помрачена само от мисълта, че трябва да се върне при съдържателката на кръчмата на престъпниците.

Поп Лапорт веднага взема *неземна* поза. Първата му дума е:

„Милосърдието на *бога* е неизчерпаемо, мое скъпо дете! Той ти е доказал това, като не те е изоставил в горчивите ти изпитания... Великодушният човек, който те спаси от гибел, изпълни *словото на Писанието*" (забележете: изпълнил словото на Писанието, а не някаква човешка цел), „което гласи: господ се грижи за ония, които го призовават; той ще осъществи желанията на онези, които го призовават; той ще чуе техните стонове и ще ги спаси... Господ ще завърши *своето* дело."

Фльор дьо Мари още не разбира *злонамерения* смисъл на попската проповед. Тя отговаря:

„Аз ще се моля за ония, които се смилиха над мен и ме върнаха към бога."

Първата ѝ мисъл е *не* за бога, а за нейния *човешки* спасител и тя иска да се моли за *него*, а не за опрощаване на *своите* собствени грехове. Тя очаква от своята молитва да съдейства за спасението на други. Нещо повече, тя е още толкова наивна да смята, че *вече се е върнала* при бога. Попът се смята за задължен да разруши тази противна на вярата илюзия.

„Скоро" — прекъсва я той, — „скоро ще заслужиш опрощение, опрощение на твоите големи грехове... защото, както е казал пророкът, господ поддържа всички, които са застрашени от падение."

Обърнете внимание на чуждите на човечността обрати в речта на свещеника. Скоро ще заслужиш опрощение на греховете! *Още не са* ти *простени* греховете.

Докато Лапорт при срещата с девойката се старае да възбуди у нея *съзнание за греховност*, Рудолф, от своя страна, ѝ поднася при сбогуването златен *кръст*, символ на предстоящото ѝ *християнско разпятие*.

Фльор дьо Мари живее вече известно време във фермата на мадам Жорж. Да подслушаме преди всичко един разговор между стария поп Лапорт и мадам Жорж. Той смята, че за Фльор дьо Мари е невъзможно да се „омъжи", „защото никой мъж, въпреки неговото — Лапортовото — поръчителство, не ще се осмели да пренебрегне миналото, което е омърсило нейната младост". Той добавя, че тя „трябва да изкупи големи грехове" и че „нравственото чувство би трябвало да я предпази от падение". Той доказва възможността за нравствено самосъхранение като най-долнопробен буржоа: „В Париж има много благодетелни хора." Лицемерният свещеник знае много добре, че тези благодетелни парижани всеки час минават равнодушно край малките 7—8 годишни момичета, които до полунощ продават по най-оживените улици кибрит и други подобни неща, каквото някога е вършила и Фльор дьо Мари, и бъдещата участ на които почти без изключение е същата, каквато е и нейната участ.

Попът си е поставил за задача *покаянието* на Фльор дьо Мари. В душата си той я е *осъдил*. Да последваме Фльор дьо Мари в една нейна вечерна разходка с Лапорт, когото тя придружава до дома му.

„Погледни, дете мое" — започва той елейната си реч, — „безпределния хоризонт, границите на който са вече незабележими за окото" (това става вечерно време). „Струва ми се, че тишината и безпределността почти ни дават идея за вечността ... Аз ти казвам това, защото ти си възприемчива за красотите на творението... Често съм се трогвал, виждайки какъв религиозен възторг пораждат те у тебе — у тебе, която толкова дълго си била лишена от религиозно чувство."

Попът вече е успял да превърне непосредствено-наивното възхищение на Фльор дьо Мари от красотите на природата в *религиозен* възторг. *Природата* за нея вече е принизена до такава степен, че тя я възприема като богоугодна, *християнизирана* природа, като *творение*. Прозрачният въздушен океан е развенчан и превърнат в мрачен символ на неподвижна *вечност*. Фльор дьо Мари вече е разбрала, че всички човешки прояви на нейното същество са били *„греховни"*, лишени от религията, от истинската благодат, нечестиви и безбожни. Попът трябва да я очерни в собствените ѝ очи; той трябва да повали в праха нейните природни и духовни сили и дарования, за да я направи възприемчива за свръхестествения дар, който ѝ обещава — *кръщението*.

Когато Фльор дьо Мари иска да се изповяда пред попа и го моли за снизхождение, той отговаря:

„*Господ* ти доказа, че е милосърден."

Фльор дьо Мари не трябва да вижда в снизхождението, което ѝ се оказва, едно естествено, разбиращо се от само себе си отноше-

ние на родствено човешко същество към нея, която е също такова човешко същество. Тя трябва да вижда в това мистично, свръхестествено, свръхчовешко милосърдие и снизхождение, в *човешкото снизхождение* трябва да вижда *божествено милосърдие*. Тя трябва да превърне всички човешки и естествени отношения в трансцендентни *отношения към бога*. Отговорът на Фльор дьо Мари на попските дрънканици за божественото милосърдие показва колко много я е покварила вече религиозната доктрина.

Тя казва, че щом се видяла в своето ново, по-добро положение, почувствувала само своето *ново щастие:*

„Всеки миг мислех за г. Рудолф. Често вдигах поглед към небето, но търсех там не бога, а г. Рудолф, за да му благодаря. Да, *аз се обвинявам за това,* отче; *аз мислех повече* за него, отколкото за бога; защото *той* направи за мене това, което само бог би могъл да направи... Аз бях *щастлива,* тъй щастлива, като човек, който завинаги е избягнал голяма опасност."

Фльор дьо Мари смята вече за предосъдително да възприема едно ново, щастливо жизнено положение просто като това, което то е в *действителност,* като ново щастие, т. е. да се отнася към него естествено, а не свръхестествено. Тя вече се обвинява, че е видяла в човека, който я спасил, това, което той е в *действителност* — своя спасител, и че не е поставила на негово място въображаем спасител — *бога*. Тя вече е обзета от религиозното лицемерие, което отнема на *другия човек* това, което аз му дължа, за да го даде на бога, и което изобщо разглежда всичко човешко у човека като чуждо нему, а всичко нечовешко у него — като негова *същинска* собственост.

Фльор дьо Мари ни разказва, че *религиозното преобразяване* на нейните мисли и чувства, на нейното отношение към живота се дължи на мадам Жорж и на Лапорт:

„Когато Рудолф ме отвеждаше от града, аз вече имах смътното съзнание за унизителността на моето положение; но възпитанието, съветите, примерите, които получих от Вас и мадам Жорж, ми дадоха възможност да разбера ... че съм била повече виновна, отколкото нещастна... Вие и мадам Жорж ми помогнахте *да разбера безкрайната дълбочина на моето падение.*"

Това значи, че тя дължи на свещеника Лапорт и на мадам Жорж това, че в замяна на човешкото — и поради това поносимо — съзнание за унизителността на своето положение тя се е проникнала от християнското — и поради това непоносимо — съзнание за безкрайна греховност. Попът и лицемерно набожната мадам Жорж са я научили да съди за себе си от *християнско гледище.*

Фльор дьо Мари чувствува цялата мъчителност на душевното състояние, в което са я докарали. Тя казва:

„Ако съзнанието за добро и зло трябваше да бъде тъй ужасно за мен, защо не ме оставиха на нещастната ми участ?... Ако ме бяха оставили в пропастта, в която се намирах, мизерията и побоищата щяха много скоро да ме довършат и поне щях да умра в незнание за оная чистота, която винаги напразно ще желая.“

Безсърдечният поп отговаря:

„Дори най-благородната натура, ако е била макар и един ден в калта, от която ти бе изтръгната, би излязла оттам с *незаличимо клеймо на челото.* Такъв е *неизменният закон на божието правосъдие.*“

Фльор дьо Мари, дълбоко уязвена от това сладкодумно *попско проклятие,* се провиква:

„Значи вие виждате, че аз съм осъдена на отчаяние.“

Побелелият роб на религията отговаря:

„Ти трябва да се откажеш от всякаква надежда да откъснеш от своя живот тази печална страница, но трябва да се надяваш на *безкрайното милосърдие на бога.* Тук, *на земята,* бедно мое дете, са ти отредени сълзи, разкаяние, покаяние; но един ден там *горе, горе на небето,* ти ще получиш прошка и ще намериш *вечно блаженство.*“

Фльор дьо Мари още не е толкова тъпоумна, за да се залъже с вечното блаженство и прошката горе на небето.

„Смили се над мене“ — се провиква тя, — „смили се над мене, боже! Аз съм още толкова млада... Колко съм нещастна!“

И лицемерната софистика на свещеника достига най-високата си точка:

„Напротив, ти си щастлива, Фльор дьо Мари, ти си щастлива! Господ ти изпраща угризения на съвестта, изпълнени с горчивина, но благодетелни. Те доказват *религиозната* възприемчивост на твоята душа... Всяко твое страдание ще ти бъде зачетено на небето. Вярвай ми, бог те е оставил за миг на лош път, за да ти предостави после *славата на разкаянието* и вечната награда, подобаваща на *покаянието.*“

От тоя момент Фльор дьо Мари става *робиня на съзнанието за своята греховност.* Докато по-рано в най-нещастно положение тя съумява да развие у себе си черти на привлекателна човешка индивидуалност и при външното унижение съзнава *своята човешка* същност като *своя истинска същност,* сега калта на съвременното общество, която я е докоснала външно, става за нея нейна най-вътрешна същност, а постоянното ипохондрично самобичуване във връзка с това става нейно задължение, предначертана от самия бог жизнена задача, самоцел на нейното съществуване. Докато по-рано тя се хвали: „Аз не съм плачла“ и казва: „Което е сторено, е сторено“, сега самоизтезанието става за нея *благо,* а разкаянието — *слава.*

По-късно се разкрива, че Фльор дьо Мари е дъщеря на Рудолф. Ние я срещаме отново като принцеса Геролдщайнска. Ние подслушваме един неин разговор с баща ѝ:

„Напразно моля бога да ме освободи от тези привидения, да изпълни сърцето ми изключително с благочестива любов към него, със свети надежди, да ме вземе най-сетне цяла, защото аз искам да се отдам цяла нему... Той не се вслушва в молитвите ми ... без съмнение, защото моите *земни* грижи ме правят недостойна за общение с него."

След като човек е започнал да разглежда своите заблуждения като *безкрайни* престъпления против бога, той може да си осигури *спасение* и *милосърдие* само ако се отдаде *всецяло* на бога, ако *напълно* умре за света и светските интереси. След като Фльор дьо Мари е разбрала, че освобождението от нейното нечовешко положение е *божие* чудо, тя трябва *сама* да стане *светица,* за да бъде достойна за това *чудо*. Нейната човешка любов трябва да се превърне в религиозна любов, стремежът към щастие — в стремеж към вечно блаженство, светското удовлетворение — в света надежда, общението с хората — в общение с бога. Бог трябва да я вземе цялата. Тя сама ни разкрива тайната защо той не я взема цялата. Тя още не му *се е отдала* цялата, сърцето ѝ още се намира във властта на земни интереси. Това е последното припламване на нейната здрава натура. Тя се отдава всецяло на бога, като се отказва напълно от света и отива в *манастир.*

„Само онзи нека към вратите манастирски
Се отправя, който с греховете свои мирски
Доста веч обременен е,
За да може нощем-денем
Всекичасно там той да се наслаждава —
Да: на покаяние да се предава."

(Гьоте)[78]

В манастира Фльор дьо Мари получава — благодарение на машинациите на Рудолф — сан *игуменка.* Отначало тя отказва да приеме тоя пост, считайки се недостойна за него. Старата игуменка я уговаря:

„Ще ви кажа нещо повече, скъпа дъще; ако преди встъпването Ви в лоното на църквата Вашето съществуване е било толкова изпълнено със заблуждения, колкото то, обратно, е било чисто и похвално, то *евангелските добродетели,* примери на каквито Вие дадохте тук, откакто сте при нас, биха загладили и изкупили в очите на всевишния всякакво минало, колкото и греховно да е било то."

Ние виждаме от думите на игуменката, че светските добродетели на Фльор дьо Мари са се превърнали в евангелски доброде-

тели, или по-точно, нейните действителни добродетели трябва да вземат евангелска, карикатурна форма.

Тя отговаря на думите на игуменката:

„Света майко, смятам, че сега мога да приема."

Манастирският живот не отговаря на индивидуалността на Фльор дьо Мари: тя умира. Християнството я утешава само във въображението, или нейното християнско утешение е именно унищожението на нейния действителен живот и на нейното действително същество — нейната смърт.

И така, Рудолф превръща отначало Фльор дьо Мари в каеща се грешница, след това каещата се грешница — в монахиня, и най-сетне монахинята — в труп. При нейното погребение освен католическия свещеник надгробна реч произнася и *критическият* свещеник Шелига.

Нейното *„невинно"* съществуване той нарича нейно *„преходно"* съществувание и го противопоставя на „вечната и незабравима вина". Той я хвали, че нейният *„последен дъх"* е „молба за милосърдие и прошка". Но както протестантският свещеник, след като е изобразил необходимостта от божията благодат, причастността на покойника към всеобщия първороден грях и силата на неговото съзнание за греховност, непременно преминава към *светско* възхваляване добродетелите на покойника, така и г. Шелига употребява следния израз:

„И все пак *лично* на нея няма какво да ѝ се прощава."

Накрай той хвърля върху гроба ѝ най-увехналото цвете на църковното красноречие:

„Отличавайки се с вътрешна чистота, каквато рядко се среща у човек, тя заспа навеки за тоя свят."

Амин!

3) РАЗБУЛВАНЕ НА ТАЙНИТЕ НА ПРАВОТО

а) *Даскала, или новата теория за наказанието. Разбулената тайна на системата на единична килия. Медицински тайни*

Даскала е престъпник с херкулесовско телосложение и с голяма духовна енергия. По рождение той е образован и знаещ човек. Той, страстният атлет, се сблъсква със законите и привичките на буржоазното общество, чието общо мерило е посредствеността, крех-

кият морал и тихата търговия. Той става убиец и се отдава на всякакви излишества, на каквито е способен силният темперамент, който никъде не си намира съответна човешка дейност.

Рудолф е заловил тоя престъпник. Той иска да го преустрои критически, той иска да създаде от него пример за *юридическия* свят. Той спори с юридическия свят не за самото *„наказание"*, а за *вида и начина* на наказанието. Той изобретява — според характерния израз на лекаря-негър Давид — една теория за наказанието, която би била достойна за *„най-големия германски криминалист"* и която оттогава е имала дори щастието да бъде германски-сериозно и германски-солидно защитена от един германски криминалист. Рудолф дори не подозира, че човек може да се издигне *над* криминалистите; неговото честолюбие е насочено към това, да стане *„най-големият криминалист"*, primus inter pares*. Той заповядва на лекаря-негър Давид *да ослепи* Даскала.

Отначало Рудолф повтаря всички тривиални възражения против смъртното наказание: то не упражнявало никакво въздействие върху престъпника, не упражнявало никакво въздействие върху народа, за който то служело само като забавно зрелище.

По-нататък Рудолф установява различие между Даскала и *душата* на Даскала. Той се грижи не за спасението на човека, на *действителния* Даскал, а за *духовното спасение* на неговата *душа*.

„Спасението на една душа" — поучава той — „е свето дело ... Всяко престъпление, е казал спасителят, може да бъде *изкупено*, но само от оня, който сериозно се стреми към разкаяние и *покаяние*. Преходът от съда към ешафота е много къс ... Ти" (Даскала) „злоупотребяваше престъпно със своята *сила*, аз ще *парализирам* твоята сила... Ти ще трепериш и пред най-слабия ... твоето наказание ще бъде равно на престъплението ти ... но това страшно наказание ще ти остави поне безграничния хоризонт на *покаянието*... Аз ще те отделя само от външния свят, та ти, *насаме* със спомена за позорните си деяния, да потънеш в непрогледен мрак ... Ти ще бъдеш принуден да надзърнеш в себе си ... Твоето съзнание, което ти унизи, ще се пробуди и ще те доведе до покаяние."

Тъй като Рудолф счита *душата за свята*, а тялото на човека за *нечестиво;* тъй като той следователно разглежда като истинско същество само душата, защото според критическото описание на човечеството у г. Шелига тя принадлежи на небето — то тялото на Даскала, неговата сила не принадлежи на човечеството; жизненото проявление на тая сила не трябва да бъде преобразувано в човешки смисъл, не трябва да бъде върнато на човечеството; тя не трябва да бъде третирана като нещо човешко по своята същност. Даскала е злоупотребявал със своята сила, Рудолф парализира, осакатява,

* — пръв между равните. *Ред.*

унищожава тая сила. Няма по-*критическо* средство да се прекратят извратените прояви на дадена човешка същностна сила от унищожението на тази същностна сила. Това е християнското средство — да се изважда окото, ако окото вкарва в съблазън, да се отсича ръката, ако ръката вкарва в съблазън, с *една* дума, да се убива тялото, ако тялото вкарва в съблазън, защото окото, ръката, тялото са всъщност само излишни, греховни придатъци към човека. Трябва да се умъртви човешката природа, за да се излекуват нейните болести. Масовата юриспруденция, която по това е съгласна с „критическата", също смята *осакатяването,* парализирането на човешките сили за противоотрова срещу разрушителните прояви на тези сили.

Това, което смущава Рудолф, човека на чистата критика, в обикновената криминалистика е само прекалено бързият преход от съда към ешафота. Той иска, напротив, да съчетае *отмъщението* над престъпника с *покаянието* му и с *осъзнаването на своята греховност,* физическото наказание с духовното, сетивните мъки с несетивните мъки на разкаянието. Светското наказание трябва да бъде същевременно християнско-морално възпитателно средство.

Тази теория за наказанието, която свързва *юриспруденцията* с *теологията,* тази „разбулена тайна на тайната" не е нищо друго освен теорията за наказанието на *католическата* църква, както нашироко показа това още *Бентам* в своя труд „Теория за наказанията и наградите". В същото съчинение Бентам доказа и моралната неефикасност на сегашните наказания. Той нарича предвидените от закона наказания *„съдебни пародии"*.

Наказанието, на което Рудолф подлага Даскала, е същото, на което *Ориген* е подложил сам себе си. Рудолф *кастрира* Даскала, лишава го от един *производителен орган* — окото. „Окото е светилникът на тялото." Това, че Рудолф измисля именно *ослепяване,* прави чест на неговия религиозен инстинкт. Това е същото наказание, което е било обичайно в напълно християнската Византийска империя и което е процъфтявало през мощния юношески период на християнско-германските държави Англия и Франция. Отделянето на човека от сетивния външен свят, насилственото му потапяне в неговия абстрактен вътрешен свят, за да се поправи — ослепяването, — е необходим извод от християнската доктрина, според която пълното осъществяване на това отделяне, чистото изолиране на човека от света и съсредоточаването му върху неговото спиритуалистическо *„аз"* е *самото благо.* Ако Рудолф не дава Даскала в истински манастир, както е ставало във Византия и във Франкската държава, той го заточава поне в идеален манастир, в манастира на непрогледния мрак, ненарушаван от светлината на външния свят — в

манастира на бездейната съвест и на съзнанието за своята греховност, населен само с призрачни спомени.

Известен спекулативен срам не позволява на г. Шелига да признае открито теорията за наказанието на своя герой Рудолф, съединението на светското наказание с християнското разкаяние и покаяние. Вместо това той му приписва — разбира се, също като тепърва разбулвана пред света тайна — теорията, според която наказанието трябва да прави престъпника *„съдия"* над *„собственото"* му престъпление.

Тайната на тази разбулена тайна е *Хегеловата* теория за наказанието. Според Хегел наказанието е присъдата, която престъпникът произнася над самия себе си. Ганс е развил тази теория по-подробно. У Хегел тя е *спекулативно покривало* на древното *jus talionis**, което *Кант* бе развил като *единствената правна* теория за наказанието. У Хегел самоосъждането на престъпника остава само *„идея"*, чисто спекулативна интерпретация на *обикновените емпирически углавни наказания.* Ето защо той предоставя избора на формата на наказанието на всяко дадено стъпало от развитието на държавата, т. е. той оставя наказанието такова, каквото е. Именно тук той се проявява по-критически, отколкото неговият критически епигон. Една теория за *наказанието,* която в престъпника признава същевременно и *човека,* може да прави това само в *абстракцията,* във въображението, именно защото *наказанието* и *принудата* противоречат на *човешкия* начин на действие. Освен това практическото осъществяване на такава теория би се оказало невъзможно. Мястото на абстрактния закон би заел чисто субективният произвол, тъй като от усмотрението на официалните „почтени и благопристойни" особи би зависело как във всеки отделен случай да бъде съобразявано наказанието с индивидуалността на престъпника. Още Платон е разбирал, че *законът* трябва да бъде едностранчив и *да се абстрахира* от индивидуалността. Напротив, при *човешки* отношения наказанието *действително* няма да бъде нищо друго освен присъда, която провинилият се произнася над самия себе си. На никого няма да дойде на ум да го убеждава, че едно *външно насилие,* извършено над него от други, е насилие, което той сам е извършил над себе си. В *другите* хора той, напротив, ще среща естествените спасители от наказанието, което той самият си е наложил, т. е. отношението ще бъде съвсем противоположното.

Рудолф изказва съкровената си мисъл — т. е. открива целта на ослепяването, — като казва на Даскала:

„Всяка твоя дума ще бъде молитва."

---

* — право на възмездие съгласно принципа око за око. *Ред.*

Той иска да го научи *да се моли*. Той иска да превърне разбойника-херкулес в *монах*, цялата работа на когото е да се моли. Колко хуманна е в сравнение с тази християнска жестокост обикновената теория за наказанието, която просто обезглавява човека, когато желае да го унищожи. Най-сетне, от само себе си се разбира, че всеки път, когато действителното масово законодателство си е поставяло сериозно задачата да поправя престъпниците, то е процедирало несравнено по-разумно и по-хуманно, отколкото този германски Харун-ал-Рашид. Четирите холандски земеделски колонии и колонията за престъпници Оствалд в Елзас представляват наистина човешки опити в сравнение с ослепяването на Даскала. Както Рудолф убива Фльор дьо Мари, предавайки я на попа и на внушеното ѝ съзнание за своята греховност, както убива Шуриньор, лишавайки го от човешката му самостоятелност и отреждайки му унизителната роля на булдог — така той убива и Даскала, изваждайки му очите, за да го научи *„да се моли"*.

Впрочем така изглежда всяка действителност след *„простата"* ѝ преработка от *„чистата критика"*, а именно като изопачение на действителността и като *безсмислена абстракция* от действителността.

Според г. Шелига веднага след ослепяването на Даскала се извършва *морално чудо:*

„Страшният Даскал" — ни съобщава Шелига — *„внезапно* признава силата на честността и почтеността; той казва на Шуриньор: *Да, в теб имам доверие — ти никога не си крал."*

За нещастие, у Евгени Сю се е запазила една забележка на Даскала за Шуриньор, която съдържа същото признание, но в никой случай не може да бъде последица от ослепяването, тъй като го е *предшествувала*. Даскала, останал насаме с Рудолф, се изказва за Шуриньор:

„Впрочем, той не е способен да продаде приятел. Не, в него има нещо добро... той всякога е имал странни идеи."

С това моралното чудо на г. Шелига се свежда до нула. Да разгледаме сега *действителните* резултати от *критическото* лечение на Рудолф.

Ние виждаме Даскала преди всичко да пътува заедно с Кукумявката за имението Буквал, за да причини там зло на Фльор дьо Мари. Мисълта, която го владее, е, разбира се, мисълта да си *отмъсти* на Рудолф и той може да му отмъсти само метафизически, като измисля и измъдря, напук на Рудолф, само *„лошо"*. „Той ме

лиши от зрение, но не ме лиши от мисълта за злото.“ Даскала разказва на Кукумявката защо заповядал да я намерят:

„Аз *скучаех* съвсем сам сред тези честни хора.“

Ако в своето монашеско, своето скотско пристрастие към човешкото *самоунижение* Евгени Сю стига дотам, че заставя Даскала да пълзи на колене пред старата вещица Кукумявката и малкото дяволче Гърбушко, умолявайки ги да не го изоставят — този голям моралист забравя, че с това той доставя на Кукумявката дяволско самоудовлетворение. Както чрез *насилственото ослепяване* на престъпника Рудолф му доказва могъществото на *физическото насилие*, в нищожността на което той иска да го убеди, така тук Евгени Сю учи Даскала да признава, както подобава, могъществото на *пълната сетивност*. Той го учи да разбира, че без нея мъжът *престава да е мъж* и става беззащитен прицел на насмешките на децата. Той го убеждава, че светът е заслужил неговите престъпления, защото достатъчно е той само да загуби зрението си, за да бъде изтезаван от тоя свят. Сю лишава Даскала и от последната човешка илюзия, защото Даскала вярва, че Кукумявката е привързана към него. Той казва веднаж на Рудолф: „За мене тя би се хвърлила в огъня.“ Но затова пък Евгени Сю има удовлетворението Даскала в порив на крайно отчаяние да се провиква:

„Боже мой, боже мой, боже мой!“

Той се е научил *„да се моли“!* И г. Сю вижда „в това *неволно* обръщане към божественото милосърдие ръката на провидението“.

Първото следствие от Рудолфовата критика е тази *неволна молитва.* След нея следва *недоброволно покаяние* във фермата в Буквал, където на Даскала му се явяват на сън призраците на убитите от него хора.

Ние ще изпуснем подробното описание на тоя сън и ще преминем към сцената в избата на „Червената ръка“, където намираме критически реформирания Даскал окован във вериги, полуизяден от плъхове, полумъртъв от глад, ревящ като животно, полуобезумял от изтезанията на Кукумявката и Гърбушко. Гърбушко му е предал Кукумявката в ръцете. Да видим Даскала в момента, когато извършва своята операция над Кукумявката. Той *копира* героя *Рудолф* не само външно, като изважда на Кукумявката *очите,* но и *морално,* като повтаря лицемерните приказки на Рудолф и украсява своето жестоко деяние с лицемерни фрази. Щом Кукумявката попада във властта на Даскала, той изразява „ужасяваща радост“; гласът му трепери от ярост.

„Ти отлично разбираш“ — казва той, — „че не искам да свършвам с тебе веднага... Изтезание за изтезание... Трябва да ти говоря дълго, преди да те убия... За теб това ще е ужасно. Преди всичко, видиш ли... откакто сънувах оня сън във фермата в Буквал, в който видях всички наши престъпления и който едва не ме умопобърка... който ще ме умопобърка... у мен се извърши странна промяна... Аз почувствувах ужас от своята предишна жестокост... Първо, не ти позволих да мъчиш Песнопойката*, но това не беше още нищо... Ти ме примами в тази изба, ти ме обрече тук на студ и глад... Ти ме остави сам с ужасните ми мисли... О, ти не знаеш какво значи да си самотен... Самотността ме пречисти. Аз не бих смятал това за възможно... Доказателство, че съм може би по-малко престъпен от по-рано, е, че изпитвам безгранична радост, като те държа тук... чудовище... не за да отмъстя за себе си, а... а да отмъстя за нашите жертви... Да, аз ще изпълня своя дълг, като накажа със собствените си ръце своята съучастничка... Сега аз се ужасявам от предишните си убийства и все пак — не намираш ли това за странно? — без страх, спокойно ще извърша над тебе ужасно убийство с ужасни изтънчености... Кажи... кажи... разбираш ли това?“

В тия няколко думи Даскала преминава набързо една цяла гама на *морална казуистика.*

Първите му думи са *откровен* израз на жаждата за отмъщение. Той обещава изтезание за изтезание. Той иска да убие Кукумявката, той иска да удължи предсмъртните ѝ мъки чрез дълга проповед и — каква изумителна софистика! — речта, с която той я изтезава, е *морална проповед*. Той твърди, че сънят в Буквал го бил поправил. Същевременно той разкрива пред нас истинското действие на тоя сън, като признава, че едва не се умопобъркал, че този сън ще го умопобърка. Като доказателство за своето поправяне той привежда факта, че не допуснал да бъде изтезавана Фльор дьо Мари. У Евгени Сю действуващите лица (Шуриньор, Даскала) трябва да изразяват собственото му писателско намерение, което го подбужда да ги застави да действуват така, а не иначе, като резултат от *собственото им* размишление, като съзнателен мотив на тяхното поведение. Те трябва постоянно да казват: в това съм се поправил, в това и в това и т. н. Тъй като те не живеят действително съдържателен живот, не им остава нищо, освен да подчертават усилено в речите си значението на незначителни постъпки, както в дадения случай — защитата на Фльор дьо Мари.

Като ни съобщава за *благотворното* действие на съня си в Буквал, Даскала трябва и да ни обясни защо Евгени Сю го е затворил в избата. Той трябва да покаже, че авторът на романа е постъпил разумно. Той трябва да каже на Кукумявката: С това, че ме затвори в избата, че ме остави на плъховете да ме изгризят и ме обрече на глад и жажда — с всичко това ти завърши моето поправяне. Самотата ме *пречисти.*

* — т. е. Фльор дьо Мари. *Ред.*

Животинският рев, ужасната ярост, страшната жажда за отмъщение, с които Даскала посреща Кукумявката, са зла насмешка над тази морална фразеология. Те разкрнват истинския характер на размишленията, на които Даскала се е предавал в своята тъмница.

Даскала като че ли сам чувствува това, но като *критически моралист* той умее да примирява противоречията.

Именно своята „безгранична радост" от това, че Кукумявката е в неговата власт, той обявява за признак за своето поправяне. Неговата жажда за отмъщение не е *естествена,* а *морална* жажда за отмъщение. Той иска да отмъсти не за себе си, а за общите *жертви* — своите и на Кукумявката. Като я убива, той не извършва *убийство,* а изпълнява *дълг.* Той не ѝ *отмъщава,* а като безпристрастен съдия *наказва* своята съучастничка. Той изпитва ужас от своите минали убийства и при все това (той сам се учудва на своята казуистика), и при все това той пита Кукумявката: Не намираш ли това за странно — аз ще те убия без страх, спокойно! По непосочени морални причини той същевременно се наслаждава от картината на убийството, което възнамерява да извърши — „ужасно убийство", „убийство с ужасни изтънчености".

Че Даскала убива Кукумявката, това напълно отговаря на неговия характер, особено след като тя е проявила такава жестокост по отношение на него. Но че извършва това убийство по морални мотиви, че на своята варварска радост от предстоящото „ужасно убийство" и неговите „ужасни изтънчености" дава морално тълкуване, че доказва своето разкаяние за извършените по-рано убийства тъкмо чрез извършване на ново убийство, че от прост убиец се превръща в *двусмислен, морален убиец* — всичко това е славен резултат от критическото лечение на Рудолф.

Кукумявката се опитва да се изплъзне от ръцете на Даскала. Той забелязва това и я държи здраво.

„Почакай, Кукумявке, аз трябва да ти разкажа докрай как постепенно стигнах до разкаянието... Този разказ ще ти бъде неприятен... и той ще ти докаже, че аз трябва да бъда безмилостен в отмъщението, което се готвя да извърша над тебе в името на нашите жертви... Трябва да побързам... Радостта от това, че те държа в ръцете си, вълнува кръвта ми... Ще имам достатъчно време да направя за тебе ужасно приближаването на смъртта, като те принуждавам да ме слушаш... Аз съм сляп... и моята мисъл взема телесна форма, за да рисува непрестанно пред въображението ми видимо, почти осезателно... чертите на моите жертви. Идеите се запечатват в мозъка ми почти материално. Когато към разкаянието се прибави ужасяващото по своята строгост изкупление... изкупление, което превръща нашия живот в дълга безсънна нощ, изпълнена с отмъстителни халюцинации или с отчаяни размишления... може би тогава след угризенията на съвестта и след покаянието идва прошението на хората."

Даскала продължава лицемерните си брътвежи, които всяка минута се издават като лицемерни. Кукумявката трябва да чуе как той постепенно стигнал до разкаянието. Този разказ ще ѝ бъде неприятен, защото ще докаже, че негов *дълг* е да ѝ отмъсти безпощадно не за самия себе си, а за техните общи жертви. Внезапно Даскала прекъсва своята дидактическа лекция. Той трябва, както той се изразява, „да побърза" със своята лекция, защото радостта му от това, че я държи в ръцете си, вълнува кръвта в жилите му: морална причина за съкратяване на лекцията. След това той отново успокоява своята кръв. Защото дългото време, през което ѝ чете морал, не е загубено за неговото отмъщение: то „ще направи за нея ужасно приближаването на смъртта". Още една морална причина да довърши проповедта! И въз основа на тези морални причини Даскала може преспокойно да се върне към онова място от своята проповед, на което той я бе прекъснал.

Даскала правилно описва състоянието на човека, изолиран от външния свят. Човекът, за когото *сетивният свят* се е превърнал в *гола идея,* превръща, обратно, голите идеи в *сетивни същества.* Призраците на неговото въображение вземат телесна форма. В неговото въображение се образува свят от осезаеми, сетивно възприемаеми призраци. В това именно се състои тайната на всички благочестиви видения, това е същевременно общата форма на безумието. Ето защо Даскала, който повтаря фразите на Рудолф за „могъществото на разкаянието и покаянието, съединени със страшни мъки", ги повтаря вече като полуумопобъркан, като доказва на дело връзката между християнското съзнание за греховност и безумието. Също така, разглеждайки превръщането на *живота* в изпълнена с призраци *нощ на сънища* като истинска последица от разкаянието и покаянието, Даскала разкрива истинската тайна на чистата критика и на християнското поправяне. Тази тайна се състои именно в това, че човек се превръща в призрак, а животът му — в редица *сънища.*

Евгени Сю чувствува на това място колко много поведението на слепия разбойник по отношение на Кукумявката е в разрез с *душеспасителните мисли,* които Рудолф е внушил на Даскала. Ето защо той слага в устата на Даскала следните думи:

„Спасителното влияние на тези мисли е такова, че яростта ми стихва."

Даскала признава следователно, че *моралното му негодувание* не е било нищо друго освен *ярост от най-земно естество.*

„Липсват ми... смелост... сила... воля да те убия... не, не мога да пролея твоята кръв... това би било... *убийство...*" (той нарича това нещо с истинското му име) „...може би простимо убийство... но все пак това би било убийство."

Като издебва удобен момент, Кукумявката наранява Даскала с камата си. Сега Евгени Сю може да му разреши да убие Кукумявката без по-нататъшна морална казуистика.

„Той нададе вик от болка ... Това неочаквано нападение моментално пробуди у него и запали със страшен огън цялата му постихнала жажда за отмъщение, цялата му ярост, всичките му кръвожадни инстинкти. Всичко това избухна с внезапна, страшна сила. Умът му, вече силно разтърсен, се помрачи окончателно ... О, усойнице! ... Почувствувах зъбите ти ... Ти ще бъдеш като мене *без очи* ...“

Той ѝ издрасква очите.

В момента, когато натурата на Даскала, само лицемерно и софистично украсена, само аскетично заглушена вследствие лечението на Рудолф, бурно избива навън, този *взрив* е толкова по-разрушителен и по-ужасен. Признанието на Евгени Сю, че разумът на Даскала бил вече достатъчно разтърсен от всички събития, подготвени от Рудолф, заслужава благодарност.

„Последният лъч на неговия разум угасна в тоя вик на ужас, в тоя вик на осъден...“ (той вижда призраците на убитите от него хора). „Даскала беснее и реве като *див звяр*... Той измъчва Кукумявката до смърт.“

Г-н Шелига мърмори под носа си:

„С Даскала не може да се извърши толкова *бързо*“ (!) „и *щастливо*“ (!) „*превръщане*“ (!), „както с *Шуриньор*.“

Както Рудолф прави Фльор дьо Мари обитателка на манастир, така той прави Даскала обитател на лудницата — *Бисетр*. Рудолф е парализирал не само физическата, но и *духовната* му сила. И не без основание: защото Даскала е грешил не само с физическата, но и с духовната си сила, а според Рудолфовата теория за наказанието *греховните сили* трябва да бъдат унищожени.

Но и тук у г. Евгени Сю още не са завършени докрай „покаянието и разкаянието, свързани с ужасно отмъщение“. Разсъдъкът на Даскала се връща отново, но от страх да не бъде предаден на правосъдието той остава в Бисетр, като *се преструва* на луд. Г-н Сю забравя, че „всяка негова дума трябваше да бъде *молитва*“, а в края на краищата неговите приказки се оказват нечленоразделно виене и бълнуване на луд. Или може би г. Сю иронично поставя подобна проява на живот на *една* дъска с молитвата?

Идеята за наказанието, която Рудолф прилага в ослепяването на Даскала — това изолиране на човека от външния свят и насилственото му потапяне в дълбока душевна самота, съчетаването на юридическото наказание с теологическото измъчване, — в най-рязка форма е осъществена в *системата на единична килия*. Затова г. Сю възпява и системата на единична килия:

„Колко столетия са минали, преди хората да разберат, че има *само едно* средство да бъде изкоренена застрашаващата социалния организъм, бързо разпространяваща се зараза" (а именно поквареността на нравите в затворите); „това е изолирането на престъпника."

Г-н Сю споделя мнението на почтените хора, които обясняват разпространението на престъпленията с устройството на затворите. За да избавят престъпника от лошо общество, те го оставят в общество със самия себе си.

Г-н Евгени Сю заявява:

„Бих сметнал себе си за щастлив, ако моят слаб глас можеше да бъде чут сред гласовете на всички ония, които с толкова несъмнено право и с такава упоритост настояват за *пълно* и *абсолютно* прилагане системата на единична килия."

Желанието на г.Сю е осъществено само *частично*. На сегашната сесия на Камарата на депутатите при обсъждането на въпроса за системата на единична килия дори официалните защитници на тая система трябваше да признаят, че рано или късно тя довежда до умопобъркване на затворника. Поради това всички наказания, които надвишават десетгодишен тъмничен затвор, трябваше да бъдат заменени със заточение.

Ако г. Токвил и г. Бомон бяха проучили основно романа на Евгени Сю, те несъмнено щяха да постигнат пълно и абсолютно приложение на системата на единична килия.

Докато Евгени Сю лишава от общество престъпниците, които са още с нормален ум, за да ги умопобърка, на умопобърканите, напротив, той дава общество, за да им върне разсъдъка:

„Опитът доказва, че за лудите изолирането е толкова гибелно, колкото то е спасително за намиращите се в затвор престъпници."

Ако г. Сю и критическият му герой Рудолф не успяха нито с *католическата теория за наказанието,* нито с *методистката система на единична килия* да направят *правото* по-бедно макар и с една тайна, те, напротив, обогатиха медицината с нови тайни, а в края на краищата *откриването на нови* тайни е такава заслуга, каквато и *разбулването на стари* тайни. В съгласие с г. Сю критическата критика съобщава за ослепяването на Даскала:

„Той дори не вярва, когато му казват, че е лишен от светлината на своите очи."

Даскала не можел да вярва, че е загубил зрението си, защото наистина още виждал. Г-н Сю описва нов вид катаракта, той съобщава такива неща, които наистина представляват тайна за масовата, некритическата *офталмология*.

Зеницата след операцията *побелява*. Очевидно, касае се за *перде на кристалина*. Досега такова перде можеше, разбира се, да се предизвика чрез нараняване на кристалинната капсулка, и то почти без болка, макар и не съвсем безболезнено. Но тъй като медиците постигат тоя резултат само по *естествен*, а не по *критически* начин, не оставаше нищо друго освен след нараняването да се почака възпалението с неговото пластическо изпотяване, за да се получи помътняване на кристалина.

Още по-голямо *чудо* и още по-голяма *тайна* се случват с Даскала в третата глава на третия том.

Ослепелият отново *прогледжа:*

„Кукумявката, Даскала и Гърбушко *видяха* свещеника и Фльор дьо Мари."

Ако не искаме по примера на „Критика на синоптиците" да изтълкуваме това явление като *съчинено от писател чудо*, ще трябва да допуснем, че Даскала отново е оперирал своето перде. По-късно той отново е сляп. Той следователно е отворил окото си много рано, светлинното дразнене е причинило възпаление, което е довело до поражение на *ретината* и до неизлечима *слепота*. Обстоятелството, че целият този процес трае тук само *една* секунда, е нова *тайна* за некритическата офталмология.

в) Награждаване и наказване. Двойното правосъдие

(с таблица)

Героят Рудолф ни разкрива новата теория, която си поставя за цел да поддържа обществото чрез *награждаване на добрите* и *наказване на лошите*. От некритическо гледище тази теория не е нищо друго освен теорията на съвременното общество. То отрежда много награди за добрите и наказания за лошите. В сравнение с тази разбулена тайна — колко некритичен е масовият комунист *Оуен*, който вижда в системата на наградите и наказанията освещаването на различните стъпала на обществената иерархия и завършения израз на робска униженост.

Като *ново* разбулване може да изглежда това, че Евгени Сю отдава разпределението на наградите в ръцете на правосъдието — на специално допълнение към углавното правосъдие — и като не се задоволява с *една* юрисдикция, изобретява *двойна*. За съжаление, и тази разбулена тайна не е нищо друго освен повторение на едно старо учение, подробно развито в споменатата по-горе книга на

Бентам. Не може обаче да се оспори на г. Евгени Сю честта, че е разработил и мотивирал своето предложение несравнено по-критически от Бентам. Докато масовият англичанин остава напълно върху грешната земя, дедукцията на г. Сю се издига в критическата сфера на небесата. Г-н Сю разсъждава по следния начин:

„За да плашат лошите, хората обличат в материална форма предугажданите от тях проявления на небесния гняв. Защо да не обличат по аналогичен начин в материална форма божието награждаване на добрите и да не антиципират това възнаграждаване на земята?"

Съгласно *некритическия* възглед става тъкмо обратното: в небесната криминална теория е идеализирана само земната теория, както в представата за божието възнаграждение е идеализирана само човешката наемна служба. Ако обществото възнаграждава не всички добри — така и трябва да бъде, за да може божията справедливост все пак да има известно предимство пред човешката справедливост.

В своето изображение на критически награждаващото правосъдие г. Евгени Сю ни дава „пример на оня *женски*" (заклеймен от г. Едгар с пълно „спокойствие на познаването" в лицето на Флора Тристан) *„догматизъм,* който не може да мине без формула и си я образува от категориите на *съществуващото"*. Г-н Евгени Сю прибавя към всеки пункт на съществуващото *углавно правосъдие,* което той запазва, по един точно копиран от него съответствуващ пункт на *награждаващото правосъдие*. За нагледност ще изобразим проектираната от него система заедно със съответните пунктове на углавното правосъдие във вид на таблица (виж следващата страница).

Г-н Сю, развълнуван от явилата се във въображението му картина, се провиква:

„Уви, това е утопия! Но предположете, че дадено общество е *организирано* по такъв начин!"

Това би била следователно *критическата организация на обществото.* Ние сме принудени да вземем под своя защита тази организация срещу упрека на Евгени Сю, че досега тя оставала само утопия. Сю съвсем е забравил *„наградите за добродетел",* които се дават всяка година в Париж и за които той сам споменава. Тези награди са организирани дори двояко: материалната *награда Монтион* — за благородни дела на мъже и жени — и наградата rosière* за най-моралните девойки. Тук не липсва дори изискваният от Евгени Сю *венец* от рози.

* rosière — непорочна девойка, награждавана за добродетелта й с венец от рози. *Ред.*

Таблица на критически завършеното правосъдие

Съществуващо правосъдие	*Критически допълващо правосъдие*
Название: *Углавно* правосъдие	Название: *Добродетелно* правосъдие.
Отличителни белези: държи в ръка *меч,* за да прави лошите с една глава по-къси.	Отличителни белези: държи в ръка *венец,* за да прави добрите с една глава по-високи.
Цел: Наказване на лошите, тъмничен затвор, лишаване от чест, лишаване от живот. Народът научава за страшното наказание за лошите.	Цел: Награждаване на добрите, безплатно хранене, почести, поддържане на живота. Народът научава за блестящия триумф за добрите.
Средства за откриване на лошите: Полицейско шпиониране, детективи, за да следят лошите.	Средства за откриване на добрите: Шпиониране на добродетелта, детективи, за да следят добродетелните.
Решение на въпроса, дали дадено лице принадлежи към лошите: Les assises du crime, съд със съдебни заседатели за разглеждане на престъпленията. Министерството сигнализира и донася за престъпленията на подсъдимия, като ги предава на публичното отмъщение.	Решение на въпроса, дали дадено лице принадлежи към добрите: Assises de la vertu, съд със съдебни заседатели за разглеждане на добродетелите. Министерството сигнализира и донася за благородните постъпки на подсъдимия, като ги предава на публичната признателност.
Състояние на престъпника след присъдата: Той се намира под надзора на висшата полиция. Хранят го в затвора. Държавата прави разходи за него.	Състояние на добродетелния след решението: Той се намира под надзора на висшето морално милосърдие. Хранят го в собствения му дом. Държавата прави разходи за него.
Изпълнение на присъдата: Престъпникът стои на *ешафота.*	Изпълнение на решението: Точно срещу ешафота за престъпниците се издига *пиедестал,* на който се изкачва великият мъж на доброто — *стълб на добродетелта.*

Що се отнася до шпионирането на добродетелта, както и до надзора на висшето морално милосърдие — всичко това е организирано от езуитите отдавна. Освен това вестниците „Journal des Débats“[79], „Siècle“[80], „Petites affiches de Paris“[81] и др. всекидневно сигнализират и донасят на износна цена за добродетелите, благородните постъпки и заслугите на всички парижки борсови спекуланти, независимо от сигнализирането и донасянето за политическите благородни постъпки, за което всяка партия си има свой орган.

Още старият Фос отбеляза, че *Омир* е по-добър от своите богове. Ето защо ние можем да направим отговорен за идеите на Евгени Сю „разбулената тайна на всички тайни“ — Рудолф.

Отгоре на това г. *Шелига* ни съобщава:

„Освен това в романа на Евгени Сю се срещат чести отстъпления от главната нишка на разказа, различни прибавки и епизоди — и всичко това представлява *критика*.“

c) Премахване на подивяването сред цивилизацията и на безправието в държавата

Юридическото *превантивно средство* за премахване на престъпленията и същевременно на подивяването сред цивилизацията се състои в „покровителствената опека на държавата над децата на екзекутираните престъпници и на лицата, осъдени на доживотни наказания“. Сю иска да организира разпределението на престъпленията по-либерално. Отсега нататък нито едно семейство не трябва да притежава наследствена привилегия върху престъплението; свободната конкуренция на престъпленията трябва да надделее монопола.

„Безправието в държавата“ г. Сю премахва чрез реформиране на раздела на френския наказателен кодекс, отнасящ се до „злоупотребата с доверие“, и особено чрез назначаване на *получаващи постоянна заплата адвокати за бедните*. Поради това г. Сю смята, че в Пиемонт, Холандия и други държави, където вече има адвокати за бедните, безправието е премахнато. Френското законодателство според г. Сю има само тоя недостатък, че не предвижда постоянна заплата за адвокатите, които обслужват бедните, не ги задължава да обслужват само бедните и много стеснява установяваните от закона рамки на бедността. Като че ли безправието не започва тъкмо в самия съдебен *процес* и като че ли във Франция не е известно още отдавна, че *правото* само по себе си не дава нищо, а само санкционира съществуващите отношения. Станалото вече тривиално разли-

чаване на *право* и *факт* е останало очевидно „парижка тайна“ за критическия романист.

Ако към критическото разбулване на правните тайни прибавим и големите реформи, които Евгени Сю иска да извърши по отношение на *съдиите-изпълнители*, ще можем да разберем парижкия вестник „Satan“[82], в колоните на който обитателите на един от кварталите на града се обръщат към тоя „велик реформатор, който фабрикува дебели книги“ с оплакване, загдето на улиците им още няма газово осветление Г-н Сю отговаря, че ще помогне за отстраняването на това зло в шестия том на своя „Скитникът евреин“. Друг квартал се оплаква от недостатъците на първоначалното образование. Г-н Сю обещава да осъществи реформата на първоначалното образование за тоя квартал в десетия том на своя „Скитникът евреин“.

4) РАЗБУЛЕНАТА ТАЙНА НА „ГЛЕДИЩЕТО“

„Рудолф не се спира на своето възвищено“ (!) *„гледище* ... Той не жали труд, за да усвоява по свободен избор *гледищата* отдясно и отляво, отгоре и отдолу“ *(Шелига).*

Една от главните тайни на критическата критика е *„гледището“* и *съждението от гледище на гледището.* Всеки човек, както и всеки духовен продукт се превръща за нея в гледище.

Няма нищо по-лесно от това, да се проникне в тайната на гледището, щом е разбрана общата тайна на критическата критика — да повтаря на нов глас старите спекулативни дивотии.

Нека преди всичко самата к р и т и к а чрез устата на патриарха, г. *Бруно Бауер,* се изкаже за своята теория на „гледището“.

„Науката ... *никога няма* работа с *даден отделен индивид* или с *дадено определено гледище* ... Тя, разбира се, няма да пропусне *да премахне пределите на едно гледище,* стига само това да си заслужава труда, и тези предели действително да имат общочовешко значение; но тя ги разглежда като *чиста категория и определеност на самосъзнанието* и се обръща поради това само към онези, които имат смелостта да се издигнат до *всеобщността на самосъзнанието,* т. е. към онези, които не искат да остават на всяка цена в същите предели.“ („Anekdota“, том II, стр. 127).

Тайната на тази Бауерова смелост е *Хегеловата „Феноменология“*. Тъй като тук на мястото на *човека* Хегел поставя *самосъзнанието, най-разнообразната* човешка действителност се явява тук само като *определена* форма на *самосъзнанието,* като *определеност на самосъзнанието.* Но гола определеност на самосъзнанието е *„чиста категория“*, гола „мисъл“, която поради това аз мога да снема в

„чистото“ мислене и да преодолея чрез чисто мислене. В Хегеловата „Феноменология“ се оставят *незасегнати материалните, сетивните, предметните* основи на различните отчуждени форми на човешкото самосъзнание и цялата разрушителна работа имаше за резултат *най-консервативната* философия, защото подобно гледище си въобразява, че е преодоляло *предметния,* сетивно-действителния *свят,* щом го е превърнало в „мисловно нещо“, в чиста *определеност на самосъзнанието* и сега може да разтвори craналия *ефирен* противник в *„ефира на чистото мислене“*. Ето защо „Феноменологията“ напълно последователно завършва с това, че на мястото на цялата човешка действителност поставя *„абсолютното знание“* — *знание,* защото това е единственият начин на съществуване на самосъзнанието, а самосъзнанието се разглежда като единствения начин на съществуване на човека, — *абсолютно* знание, защото самосъзнанието знае само *самото себе си* и не е стеснено вече от никакъв предметен свят. Хегел прави човека *човек на самосъзнанието,* вместо да направи самосъзнанието *самосъзнание на човека* — на действителния, т. е. живеещия в действителния, предметния свят и обусловен от него, човек. Хегел поставя света *с главата надолу* и затова може да преодолее също *в главата* всички предели, което, разбира се, ни най-малко не пречи те да продължават да съществуват за *лошата сетивност,* за *действителния* човек. Освен това за него неизбежно предел е всичко, което свидетелствува за *ограничеността на всеобщото самосъзнание* — всяка сетивност, действителност, индивидуалност на хората и на техния свят. Цялата „Феноменология“ има за цел да докаже, че *самосъзнанието* е *единствената* и *всеобемащата реалност.*

В последно време г. Бауер е прекръстил абсолютното знание *критика,* а определеността на самосъзнанието — с по-просто звучащия термин *гледище.* В „Anekdota“ и двата термина още стоят един до друг и гледището все още се коментира чрез определеността на самосъзнанието.

Тъй като *„религиозният свят като такъв“* съществува само като свят на *самосъзнанието,* на критическия критик—теолог ex professo*— съвсем не може да дойде на ум, че съществува такъв свят, в който *съзнание* и *битие* се различават помежду си — свят, който продължава, както и преди, да съществува, когато аз премахвам само неговото мисловно съществуване, неговото съществуване като категория или гледище, т. е. когато видоизменям своето собствено субективно съзнание, без да изменям предметната действителност по действително предметен начин, т. е. без да изменям своята собствена

* — по специалност. *Ред.*

предметна действителност и предметната действителност на другите хора. Ето защо спекулативното *мистично тъждество между битие и мислене* се повтаря в критиката като еднакво мистичното тъждество между *практика* и *теория*. Оттук нейният яд против практиката, която иска да бъде още нещо различно от теорията, и против теорията, която иска да бъде още нещо различно от разтварянето на една или друга определена *категория* в *„безпределната всеобщност на самосъзнанието"*. Нейната собствена теория се ограничава с това, да обявява всичко определено — като например държавата, частната собственост и т. н. — за противоположност на безпределната всеобщност на самосъзнанието и поради това за нищожно. А необходимо е, обратно, да се покаже как държавата, частната собственост и т. н. превръщат хората в абстракции, или представляват продукти на *абстрактния* човек, вместо да бъдат действителността на индивидуалните, конкретните хора.

Най-сетне, от само себе си се разбира, че докато Хегеловата „Феноменология" въпреки своя спекулативен първороден грях дава по много пунктове елементите на една действителна характеристика на човешките отношения — г. Бруно и компания, напротив, дават само безсъдържателна карикатура, която се задоволява с това, да извади от някакъв духовен продукт или от реални отношения и движения известна определеност, да превърне тази определеност в мисловна определеност, в *категория* и да представи тази категория за *гледище* на продукта, на отношението или движението, за да може със старческа мъдрост и с тържествуващ вид да поглежда презрително към тази определеност от гледището на абстракцията, на всеобщата категория, на всеобщото самосъзнание.

Както за Рудолф всички хора стоят или на гледището на доброто, или на гледището на злото и биват оценявани съобразно с тези две неизменни категории, така за г. Бауер и компания едни изхождат от гледището на *критиката*, други — от гледището на *масата*. Но те и двамата превръщат *действителните хора* в *абстрактни гледища*.

5) РАЗБУЛВАНЕ ТАЙНАТА НА ИЗПОЛЗУВАНЕТО НА ЧОВЕШКИТЕ ВЛЕЧЕНИЯ, ИЛИ КЛЕМАНС Д'АРВИЛ

Досега Рудолф се ограничаваше с това, да възнаграждава по своему добрите и да наказва по своему лошите. Сега от един пример ще видим как той извлича полза от *страстите* и „дава подобаващо развитие на прекрасните природни заложби на Клеманс д'Арвил".

„Рудолф" — казва г. Шелига — „й посочва *занимателната* страна на *благотворителността* — мисъл, която свидетелствува за познаване на хората, което е свойствено *само* на минаилия през дълбоки изпитания ум на Рудолф".

Изразите, които Рудолф употребява в своя разговор с Клеманс, а именно: „да се направи *привлекателно", „да се използува природният вкус", „да се регулира интригата", „да се използува склонността към лицемерие и лукавство",* „да се преобразят властни, неизкореними инстинкти в благородни качества" и т. н. — всички тези изрази, както и самите *влечения,* които тук се приписват предимно на женската природа, *издават* тайния извор на Рудолфовата мъдрост — *Фурие.* В ръцете му е попаднало популярно изложение на учението на Фурие.

Приложението на това учение е пак толкова критическа собственост на Рудолф, колкото и разгледаното по-горе негово приложение на теорията на Бентам.

Не в самата благотворителност *като такава* трябва младата маркиза да намира удовлетворение на своята човешка същност, човешко съдържание и цел на дейността, следователно и развлечение. Не, благотворителността представлява, напротив, само външният повод, само *предлогът,* само *материята* за такова развлечение, което също тъй успешно би могло да направи свое съдържание всяка друга материя. Мизерията бива използувана съзнателно, за да достави на благодетеля „пикантността на романа, задоволяване на любопитството, приключения, дегизирания, наслаждения от своето собствено великолепие, нервни разтърсвания и тем подобни".

С това Рудолф несъзнателно е изказал отдавна откритата тайна, че самата човешка мизерия, безкрайното унижение, принудено да приема милостиня, трябва да служи за паричната аристокрация и аристокрацията на образованието за *забава,* за задоволяване на тяхното себелюбие, за гъделичкане на тяхното тщеславие, за развлечение.

Множеството благотворителни съюзи в Германия, множеството благотворителни дружества във Франция, многобройните благотворителни донкихотски предприятия в Англия, концерти, балове, спектакли, обеди за бедните, дори публичните подписки за пострадалите при нещастни случаи — всичко това няма никакъв друг смисъл. Оттук следва, че и благотворителността отдавна вече е *организирана* като развлечение.

Внезапната, немотивирана метаморфоза на маркизата само при думата „amusant"* ни кара да се съмняваме в трайността на нейното излекуване или, по-точно, тази метаморфоза е само привидно

* — забавен, занимателен. *Ред.*

внезапна и немотивирана, само привидно причинена от изобразяването на благотворителността като развлечение. Маркизата *обича* Рудолф, и Рудолф се дегизира заедно *с нея,* интригува заедно с нея, впуска се с нея във всевъзможни благотворителни приключения. По-късно, при едно благотворително посещение на маркизата в затвора Сен-Лазар, излиза наяве нейната ревност към Фльор дьо Мари и от благотворително отношение към своята ревност тя премълчава пред Рудолф за нейното арестуване. В най-добрия случай обаче Рудолф успява да научи една нещастна жена да играе глупава комедия с нещастни същества. Тайната на изобретената от Рудолф *филантропия* издава онзи парижки наивник, който след танца поканил своята дама на вечеря със следните думи:

„Ах, мадам, не е достатъчно, че танцувахме в полза на тези бедни поляци... да бъдем филантропи докрай... да отидем сега *да вечеряме* в *полза на бедните!*"

6) РАЗБУЛВАНЕ ТАЙНАТА НА ЖЕНСКАТА ЕМАНЦИПАЦИЯ, ИЛИ ЛУИЗА МОРЕЛ

По случай арестуването на *Луиза Морел* Рудолф се впуска в разсъждения, които могат да бъдат резюмирани по следния начин:

„Господарят често погубва слугинята, като си служи със сплашване, неочакван натиск или като използува други обстоятелства, които произтичат от естеството на *отношенията между прислуга и господар.* Той я хвърля в нещастие, обрича я на позор и престъпление. *Законът не засяга* тия отношения... Престъпникът, който фактически е довел девойката до детеубийство, не се *наказва.*"

Разсъжденията на Рудолф не се простират дори толкова далеч, че да подложат на светлейшата му критика самото *отношение между прислуга и господар.* Като *малък* владетел той е *голям* привърженик на тоя вид отношения. Още по-малко се издига Рудолф до разбирането на безчовечността на общото положение на жената в съвременното общество. На него, всецяло верен на своята досегашна теория, му липсва само *закон, наказващ* съблазнителя и свързващ разкаянието и покаянието със страшни наказания.

Рудолф би трябвало само да хвърли поглед върху съществуващото законодателство на други страни. *Английското* законодателство изпълнява всичките му желания. В своята деликатност, толкова прославена от *Блякстън,* то стига дотам, да обяви за виновен във *вероломство* дори оня, който е съблазнил проститутка.

Г-н Шелига свири тържествена фанфара:

„Така“ (!) — *„мисли“* (!) — *„Рудолф“* (!). „А сега сравнете *тези мисли* с вашите *фантазии* за *женската еманципация*. В тези мисли вие *почти* с ръце досягате делото на еманципацията, докато по рождение сте прекалено практични и поради това тъй често търпите неуспех с вашите празни опити.“

Във всеки случай ние дължим на г. Шелига разбулването на тайната, че едно дело може почти с ръце да бъде досегнато в мислите. Що се отнася до неговото забавно сравнение на Рудолф с хората, които са писали за еманципацията на жената, нека читателят сравни *мислите* на Рудолф например със следните „фантазии“ на *Фурие:*

„Нарушаване на съпружеската вярност, прелъстяване на девойка правят чест на съблазнителя, считат се за добър тон... Но бедната девойка! Детеубийство — какво престъпление! Ако скъпи честта си, тя трябва да заличи следите на безчестието, а ако пожертвува детето си заради предразсъдъците на обществото, тя се излага на още по-голям позор и става жертва на предразсъдъците на закона... Ето *омагьосания кръг,* който механизмът на цивилизацията описва навсякъде в своето движение.“

„Нима младата девойка не е стока, предлагана на първия срещнат купувач, който желае да я придобие в своя изключителна собственост?... Както в граматиката две отрицания правят утвърждение, така и в брачната сделка две проституции правят добродетел.“

„Развитието на дадена историческа епоха всякога може да се определи от степента на напредъка на жените по пътя към свободата, тъй като в отношенията между жената и мъжа, между слабия и силния пол най-ясно се проявява победата на човешката природа над животинската. Степента на еманципацията на жената е естественото мерило на общата еманципация.“

„Унижението на женския пол е съществена характерна черта както на цивилизацията, така и на варварството, само с тази разлика, че на всеки порок, който варварството практикува в прост вид, цивилизацията придава сложна, двусмислена, двулична, лицемерна форма на съществуване... За това, че жената е държана в робство, никой не се оказва наказан в по-голяма степен, отколкото самият мъж.“ *(Фурие)*[83].

Излишно е разсъжденията на Рудолф да се сравняват с майсторската характеристика на *брака,* дадена от Фурие, както и с произведенията на материалистическата фракция на френския комунизъм.

Жалките откъси социалистическа литература, които се срещат у романиста, разбулват все още неизвестни на критическата критика „тайни“.

7) РАЗКРИВАНЕ НА ПОЛИТИКО-ИКОНОМИЧЕСКИТЕ ТАЙНИ

а) Теоретическо разкриване на политико-икономическите тайни.

Първо откритие: Богатството често довежда до прахосничество, прахосничеството — до разорение.

Второ откритие: Току-що посочените последици на богатството произтичат от недостатъчното възпитание на богатата младеж.

Трето откритие: Наследяването и *частната собственост* са и *трябва* да бъдат неприкосновени и свещени.

Четвърто откритие: Богатият е длъжен *морално* да дава на работниците отчет за употребата на своето състояние. Едно голямо състояние е наследствен влог, феодално ленно владение, поверено на умни, здрави, ловки, великодушни ръце, на които същевременно е възложено да направят това състояние плодотворно и да го използуват така, че всичко, което има *щастието* да се намира в сферата на блестящото и спасително сияние на голямото състояние, да изпитва върху себе си неговото оплодотворяващо, ободряващо и подобряващо влияние.

Пето откритие: Държавата трябва да преподаде на неопитната богата младеж *елементарните основи на индивидуалната икономия*. Тя трябва да морализира богатството.

Шесто откритие: Най-сетне, държавата трябва да се заеме с разрешаването на колосалната проблема за *организацията на труда*. Тя трябва да даде спасителния пример на *асоциация на капиталите и труда,* и то асоциация, която да е почтена, разумна, справедлива, която да осигурява благосъстоянието на *работника, без* да вреди на *имуществото на богатия,* която *да свърже* тези *две класи с връзките* на взаимното благоволение, на признателността и с това *завинаги* да осигури спокойствието на държавата.

Тъй като държавата засега още не ще приеме тази теория, *Рудолф* сам дава някои практически примери. Тези примери разкриват тайната, че за г. Сю, за Рудолф и за критическата критика най-известните *икономически отношения* са останали „тайни".

в) „Банката за бедните"

Рудолф учредява една *банка за бедните*. Статутът на тази *критическа* банка за бедните е следният:

Тя има за цел да поддържа порядъчните семейни работници през време на безработица. Тя трябва да замени милостинята и заложните къщи. Тя разполага с годишен доход 12,000 франка и раздава безлихвени заеми-помощи в размер от 20 до 40 франка. Отначало тя разпростира своята дейност само върху *седми* Парижки квартал, в който живеят повечето работници. Работниците или работничките, които претендират за помощ, трябва да имат свидетелство от своя последен господар, в което се удостоверява тяхното

добро поведение и се посочва причината и датата на тяхното уволнение. Тези заеми подлежат на погасяване чрез месечни вноски в размер на една шеста или една дванадесета част от целия заем, по желание на самия заемополучател, от деня, в който той отново си намери работа. За гаранция на заема служи задължението под честна дума. Двама други работници трябва освен това да гарантират за честната дума на заемополучателя. Тъй като критическата цел на банката за бедните се състои в това, да облекчи една от най-тежките беди на работническия живот — *прекъсването на работата,* помощ може да бъде оказана изобщо само на безработните. Г-н Жермен, който управлява това учреждение, получава годишна заплата 10,000 франка.

Да хвърлим сега един некритически поглед върху практиката на критическата политическа икономия. Годишният доход на банката възлиза на 12,000 франка. Заемите се отпущат в размер от 20 до 40 франка на лице, следователно възлизат средно на 30 франка. Броят на официално признатите за „нуждаещи се" работници от седми квартал възлиза най-малко на 4,000. Така че годишно може да бъдат подпомогнати 400 работника, т. е. една десета от най-нуждаещите се работници от седми квартал. В Париж *средната продължителност* на безработицата е значително по-голяма от 4 месеца, т. е. 16 седмици: тази цифра е много ниска. Ако се разпределят 30 франка на 16 седмици, ще се получи малко по-малко от 37 су и 3 сантима на седмица, т. е. по-малко от 27 сантима на ден. Дневният разход за *един затворник* във Франция възлиза средно на малко повече от 47 сантима, от които само за храна отиват повече от 30 сантима. Но работникът, на когото г. Рудолф помага, има семейство. Ако се приеме, че освен мъжа и жената в семейството има още средно поне две деца, излиза, че 27-те сантима трябва да бъдат разпределени между четири души. Квартирата струва минимум 15 сантима на ден, остават 12 сантима. *Хлябът,* изяждан средно от един затворник, струва приблизително 14 сантима. Следователно с получената от критическата банка парична сума работникът заедно със семейството си, като се абстрахираме от всички други потребности, ще може да купи по-малко от една четвърт от нужния му хляб и ще трябва да умре от глад, ако не прибегне до средствата, от които тази банка за бедните иска да го отклони, т. е. до заложната къща, просията, кражбата и проституцията.

Затова пък човекът на безпощадната критика нарежда блестящо управителя на банката. Доходът, подлежащ на управляване, се равнява на 12,000 франка, заплатата на управителя — на 10,000 франка. Управлението струва следователно 45% от общата сума, т. е. почти тройно повече от управлението на масовите учреждения за бед-

ните в Париж, което струва приблизително 17% от цялата сума на разходваните средства.

Но да допуснем за момент, че помощта, оказвана от банката за бедните, е действителна, а не само илюзорна помощ; все пак това учреждение на разкритата тайна на всички тайни се основава на фантастичната представа, че е достатъчно да се измени *разпределението* на възнаграждението за труда, за да може работникът да преживее през цялата година.

Казано прозаично, доходът на 7,500,000 френски работници възлиза само на 91 франка на човек, доходът на други 7,500,000 френски работници — само на 120 франка на човек, следователно вече 15,000,000 работници получават по-малко, отколкото е абсолютно необходимо за поддържане на живота.

Идеята на критическата банка за бедните, ако се схваща разумно, се свежда до това, да се удържа от заплатата на работника през периода, когато е на работа, толкова, колкото му е необходимо, за да преживее през периода на безработица. Дали аз му давам през време на безработицата определена сума пари, която той да ми върне, когато почне да работи, или той ми дава през периода на работа определена сума пари, а аз му я връщам през периода на безработицата — това е все едно. И в единия, и в другия случай той всякога ми дава — когато е на работа — онова, което получава от мене през време на безработица.

Следователно „чистата" *банка за бедните* се отличава от масовите *спестовни каси* само с две много оригинални, много критически особености: първо, с това, че банката дава парите си на заем *à fonds perdus**, с глупавото предположение, че работникът ще може да върне заема, когато пожелае и че той всякога ще пожелае да заплати, когато ще може да направи това; второ, още и с това, че банката не плаща *лихви* за вложените от работника суми. Тъй като вложената сума се явява тук във формата на аванс, банката смята вече за голяма работа, че самата тя не взема лихви от работника.

Критическата банка за бедните се отличава следователно от масовите спестовни каси с това, че работникът губи своите лихви, а банката — своя капитал.

c) Образцовото стопанство в Буквал

Рудолф създава *образцово стопанство в Буквал*. Това място е избрано толкова по-сполучливо, защото пази още следите на феодалните времена, а именно — един феодален замък.

* — на безнадежден длъжник. *Ред.*

Всеки от шестте работници-мъже, заети в тази ферма, получава 150 екю, или 450 франка, всяка работничка — 60 екю, или 180 франка, годишна работна заплата. Освен това те имат безплатен стол и безплатно жилище. Обикновената всекидневна храна на буквалските работници се състои от „огромна" порция шунка, от не по-малко огромна порция овнешко месо и, най-сетне, от не по-малко масивно парче телешко месо, при което като допълнителни ястия се прибавят два вида зимна салата, две големи парчета сирене, картофи, сидър и т. н. Всеки от шестте работници-мъже работи *двойно* повече от обикновения френски ратай.

Тъй като цялата сума на годишния доход във Франция, при еднакво разпределение, възлиза средно само на 93 франка на човек и тъй като броят на жителите, непосредствено заети в селското стопанство, се равнява на две трети от цялото население на Франция, може да се заключи каква революция не само в разпределението, но и в производството на националното богатство би предизвикало всеобщото подражание на образцовото стопанство на германския халиф.

От казаното по-горе следва, че Рудолф постига такова огромно увеличение на производството само като заставя всеки работник да работи двойно повече, отколкото досега, и да поглъща храна шест пъти повече, отколкото досега.

Тъй като френският селянин е много прилежен, работниците, които работят *двойно* повече, трябва да бъдат *свръхчовешки атлети*, което личи и по „огромните" месни блюда. Ние можем следователно да предположим, че всеки от тези шест работника консумира всеки ден най-малко 1 фунт месо.

Ако цялото произвеждано във Франция месо би било разделено по равно, на човек би се паднало по-малко от $^1/_4$ фунта месо на ден. Оттук се вижда каква революция би извършил също и в това отношение примерът на Рудолф. *Само* земеделското население би консумирало повече месо, отколкото се произвежда в цяла Франция, така че тази критическа реформа би унищожила напълно скотовъдството във Франция.

Едната пета от общия доход, която Рудолф според отчета на управителя на буквалската ферма отец Шателен предоставя на работниците покрай високата работна заплата и разкошната храна, не е нищо друго освен неговата *поземлена рента*. Защото по средно изчисление се приема обикновено, че общо взето, след като се приспаднат всички производствени разходи и печалбата за изразходвания в производството капитал, за френския поземлен собственик остава една пета от общия доход, или, с други думи, че частта, която представлява поземлената рента, е равна на една пета от общия доход. Макар Рудолф безспорно да намалява несъразмерно припа-

дащата му се печалба за изразходвания капитал, като увеличава несъразмерно разходите за работниците (според Шаптал, „За народното стопанство на Франция“[84], том I, стр. 239, средният годишен доход на френския селянин, който работи като ратай, е 120 франка), и макар да подарява цялата си поземлена рента на работниците, все пак отец Шателен съобщава, че благодарение на този метод монсеньор увеличава своя доход и по тоя начин подбужда другите, некритическите поземлени собственици да създадат подобно стопанство.

Образцовото стопанство в Буквал не е нищо друго освен фантастичен призрак; неговият *скрит фонд* е не *естественото* богатство на буквалската почва, а приказната Фортунатова[85] кесия на Рудолф.

Критическата критика шуми по тоя повод:

„От *пръв поглед* се вижда, че *целият* този план *не е утопия*.“

Само критическата критика е способна при пръв поглед към *Фортунатовата кесия* да види, че тя не е утопия. Критическият пръв поглед е погледът с „лоши очи“.

8) РУДОЛФ, „РАЗБУЛЕНАТА ТАЙНА НА ВСИЧКИ ТАЙНИ“

Чудното средство, с което Рудолф осъществява всичките си спасителни деяния и чудни изцеления, се състои не в красивите му думи, а в неговите *пари*. Такива са моралистите, казва Фурие. Трябва човек да е милионер, за да може да подражава на техните герои.

Моралът — това е *„безсилието в действие“*[86]. Всеки път, щом влезе в борба с някакъв порок, той търпи поражение. А Рудолф дори не се издига до гледището на самостоятелния морал, който поне почива върху съзнанието за *човешко достойнство*. Неговият морал, напротив, почива върху съзнанието за човешката слабост. Той е представител на *теологическия* морал. Ние разгледахме във всички подробности геройските подвизи, извършени от него с помощта на неговите *християнски натрапчиви* идеи, с които той мери света, като „благотворителност“, „беззаветна преданост“, „самоотричане“, „разкаяние“, „добри и лоши“, „награда и наказание“, „ужасни наказания“, „уединение“, „спасение на душата“ и т. н. — и показахме, че всичко това не е нищо друго освен палячовщина. Остава ни още само да разгледаме *личния* характер на Рудолф, „разбулената тайна на всички тайни“, или разбулената тайна на *„чистата* критика“.

Противоположността между „добро“ и „зло“ се явява пред нашия критически Херкулес още през периода на неговата младост, олицетворена в два образа — на *Мурф* и *Полидори*, двамата учи-

тели на Рудолф. Първият от тях го възпитава на добро и фигурира като *„добрия"*; вторият го възпитава на зло и фигурира като *„злия"*. За да не отстъпва тази концепция по тривиалност на аналогични концепции в други нравоучителни романи, *„добрият"* Мурф не трябва да бъде „учен", „особено изпъкващ в интелектуално отношение". Напротив, той е *честен, прост, мълчалив,* величествено третира злото с кратки атестации като: *позорно, подло* и изпитва ужас пред *низкото.* Той честно полага — да си послужим с езика на Хегел — мелодията на доброто и истината в равенството на тоновете, т. е. в *една нота.*

Напротив, *Полидори* е чудо по ум, знания и образование, при това човек с „най-опасната безнравственост" и преизпълнен с *„най-ужасен скептицизъм"*, което Евгени Сю като представител на младата благочестива френска буржоазия не е можел да забрави. За духовната енергия и образование на Евгени Сю и на неговия герой може да се съди по паническия им ужас от *скептицизма.*

„Мурф" — казва г. Шелига — „е едновременно и увековечената вина на 13 януари, и вечното изкупление на тази вина чрез несравнена любов към Рудолф и самопожертвуване за неговата особа."

Както Рудолф е deus ex machina* и изкупителят на целия свят, така и Мурф от своя страна е личният deus ex machina и изкупителят на Рудолф.

„Рудолф и спасението на човечеството, Рудолф и осъществяването на съвършенствата на човешката същност са за Мурф неделимо цяло, единно цяло, на което той служи не с глупавата кучешка преданост на роба, а съзнателно и самостоятелно."

Следователно Мурф е просветен, съзнателен и самостоятелен роб. Като всеки княжески слуга той вижда в своя господар олицетворение на спасението на човечеството. *Граун* ласкае Мурф, като го нарича *„безстрашен телохранител"*. Сам Рудолф го нарича *образец на слуга* и той е действително *образцов слуга.* Евгени Сю ни съобщава, че tête-à-tête** той редовно се обръща към Рудолф с „монсеньор". В присъствието на други, за да запази инкогнито, той произнася с устните си „мосьо", а със сърцето си — „монсеньор".

„Мурф помага да бъде смъкнато булото от тайните, но само заради Рудолф. Той взема участие в работата по разрушаване могъществото на тайните."

---

* — буквално: „бог от машина" (в античния театър актьорите, които са изобразявали богове, се появявали на сцената с помощта на специални механизми); в преносен смисъл — неочаквано появяващо се лице, което спасява положението. *Ред.*

** — насаме, между четири очи. *Ред.*

За непроницаемостта на булото, което крие от Мурф най-простите житейски отношения, можем да си съставим представа от неговия разговор с пълномощния министър Граун. От законното право на самозащита в случай на крайна необходимост Мурф прави извода, че Рудолф е имал право като *таен углавен съдия* да ослепи вързания и „беззащитен" Даскал. Неговото описание как Рудолф ще почне да разказва пред съда за своите „благородни" дела, с какви пищни фрази ще се хвали и как ще излива своето голямо сърце е достойно за гимназист, току-що прочел „Разбойници" от Шилер. Единствената тайна, която Мурф предоставя за разрешение на света, е въпросът, с какво е намазал той лицето си, когато е играел ролята на въглищар — дали с въглищен прах или с черна боя.

„Ще излязат ангелите и ще отделят лошите от праведните" (Евангелие от Матея, 13,49). „Скръб и страх на душите на всички хора, които вършат зло; слава, чест и мир на всички, които вършат добро" (Послание на Павел до римляните, 2, 9—10).

Рудолф сам се превръща в такъв *ангел*. Той тръгва из света, за да отделя лошите от праведните, да наказва лошите и да награждава добрите. Представата за добро и зло се е запечатала в неговия слаб мозък толкова силно, че той вярва в реален сатана и иска да улови дявола жив, както някога професор *Зак* в Бон. От друга страна, той, напротив, се опитва да копира в подробности противоположността на дявола — *бога*. Той обича „да играе до известна степен ролята на провидението". Както *в действителността всички* различия все повече и повече се сливат в различието между *бедни* и *богати*, така в *идеята всички* аристократически различия се превръщат в противоположността между *добро* и *зло*. Това различаване е последната форма, която аристократът придава на своите предразсъдъци. Себе си Рудолф отнася към добрите, а лошите съществуват, за да може той да се наслаждава на собственото си съвършенство. Да разгледаме това „добро" малко по-отблизо.

Г-н Рудолф проявява благотворителност и разточителство подобно на багдатския халиф в „Хиляда и една нощ". Той не може да има такъв начин на живот, без да изсмуква като вампир всички сокове от своето малко германско княжество. Според думите на самия г. Сю, той би принадлежал към медиатизираните германски князе[87], ако не го било спасило от принудително абдикиране покровителството на един френски *маркиз*. За размерите на неговото княжество може да се съди по този последния факт. Доколко *критически* Рудолф оценява *собственото си положение*, може да се види освен това от обстоятелството, че той, дребният германски княз, смята за необходимо да бъде в Париж полуинкогнито, за да не обръща вни-

мание. Той нарочно води със себе си един *канцлер* с критическата цел последният да представлява за него „театралната и детинската страна на суверенната власт“; сякаш един дребен княз се нуждае освен от себе си и от своето огледало още и от някакъв трети представител на театралната и детинската страна на суверенната власт. Рудолф е съумял да внуши на своите хора същото *критическо неразбиране* на своята роля и значение. Така например слугата *Мурф* и пълномощният министър *Граун* не забелязват как им се надсмива парижкият търговски посредник г. *Бадино,* давайки си вид, че счита техните частни поръчки за работи от държавна важност, и приказвайки саркастично за

„тайнствените отношения, които могат да съществуват между най-различни интереси и *съдбините на държавите*“. „Да“ — съобщава пълномощният министър на Рудолф, — „той има безсрамието да ми казва понякога: „Колко неизвестни за народа усложнения в управлението на една държава! Кой би казал, г-н бароне, че докладните записки, които Ви представям, имат влияние върху хода на *европейските работи,* а това без съмнение е така“.“

Пълномощният министър и Мурф виждат безсрамието не в това, че им се приписва влияние върху европейските работи, а в това, че Бадино идеализира своята низка професия до такава степен.

Преди всичко да си спомним една сцена от домашния живот на *Рудолф.* Рудолф разказва на Мурф, че „преживява сега мигове на гордо щастие и блаженство“. Но веднага след това той излиза от себе си, защото Мурф не иска да му отговори на един въпрос. „Заповядвам Ви да говорите“ — обръща се той към Мурф. Мурф иска да не му се заповядва. Рудолф му казва: „Не обичам премълчаванията.“ Той се забравя дотам, че извършва низостта да напомни на Мурф, че му *плаща* за всички негови услуги. И той не се успокоява, докато Мурф не му напомня за 13 януари. След този инцидент се проявява робската натура на Мурф, който си е позволил да се забрави само за миг. Той си скуби „косите“, каквито, за щастие, не притежава; изпада в отчаяние, загдето се е отнесъл малко грубо със своя високопоставен господар, който го нарича „образец на слуга“, „своя добър, стар, верен Мурф“.

Без да се смущава от тези проявления на злото в самия него, Рудолф повтаря след това своите натрапчиви идеи за „доброто“ и „злото“ и съобщава за успехите, които постига върху попрището на доброто. Той нарича милостинята и състраданието целомъдрени и благочестиви утешителки на *неговата* ранена душа. Да се проституират те пред пропаднали, недостойни същества би било, казва той, ужасно, нечестиво, би било *светотатство.* От само себе си се разбира: състраданието и милостинята са утешителки на *неговата* душа; ето защо да ги оскверни би било светотатство. Това би зна-

чило „да породи съмнения в бога; а онзи, който дава, трябва да вдъхва вяра в бога“. Да се даде милостиня на един пропаднал — това е нещо немислимо!

На всяко движение на своята душа Рудолф приписва безкрайна важност. Ето защо той постоянно ги наблюдава и оценява. Така в споменатата по-горе сцена глупакът се утешава за своето избухване пред Мурф с това, че Фльор дьо Мари го е трогнала със своето положение. „Аз бях трогнат до сълзи, а ме обвиняват, че съм равнодушен, твърд, непреклонен!“ След като доказва по тоя начин *собствената си доброта,* той избухва в негодуване против *„злото“,* против злодейското поведение на неизвестната майка на Фльор дьо Мари, и с цялата възможна тържественост се обръща към Мурф: „Ти знаеш — някои отмъщения са ми много скъпи, някои страдания — много ценни.“ При това той прави такива дяволски гримаси, че верният слуга се провиква уплашен: „Ах, монсеньор!“ Този велик владетел прилича на членовете на *„Млада Англия“*[88], които също искат да реформират света, извършват благородни подвизи и са изложени на подобни истерични припадъци.

Обяснението на приключенията и на положенията, на които се излага Рудолф, намираме преди всичко в неговата *жадна за приключения натура.* Той обича „пикантността на романа, развлечения, приключения, дегизирания; неговото „любопитство“ е „ненаситно“; той чувствува „нуждата от живителна, парлива душевна възбуда“, той „жадно се стреми към *силни нервни разтърсвания“*.

Тези негови природни наклонности намират поддръжка в страстния му стремеж *да играе ролята на провидение* и да реформира света съобразно със своите натрапчиви фантазии.

Неговото отношение към другите хора се определя или от някаква абстрактна натрапчива идея, или от съвсем лични, случайни мотиви.

Така например той освобождава лекаря-негър Давид и неговата любима от непосредствено човешко съчувствие,ораждано от съдбата на тези хора, не заради *тяхното* освобождение, а за да изиграе по отношение на робовладелеца Вилис ролята на *провидение* и да го накаже за неговото *неверие в бога.* Така например появяването на Даскала е добре дошло за него, за да *приложи* към него своята отдавна измъдрена теория за наказанието. Разговорът на Мурф с пълномощния министър Граун ни дава възможност, от друга страна, да вникнем по-дълбоко в чисто личните мотиви, определящи благородните дела на Рудолф.

Интересът на монсеньор към Фльор дьо Мари произтича, както казва Мурф — „ако се остави настрана“ състраданието, пораждано от участта на злочестата жена, — от това, че дъщерята на Рудолф,

чиято загуба той тъй горчиво оплаква, би била по това време на същата възраст. Съчувствието на Рудолф към маркиза д'Арвил се обяснява — „ако се оставят настрана" неговите човеколюбиви странности — с една причина от личен характер: че без стария маркиз д'Арвил и неговото приятелство с император Александър бащата на Рудолф би бил елиминиран от редовете на германските суверени.

Неговата доброта към мадам Жорж и интересът му към нейния син Жермен се обясняват със същата причина. Мадам Жорж принадлежи към семейството д'Арвил.

„Бедната мадам Жорж дължи непрестанните прояви на милостта на негово височество не по-малко на своите нещастия и на своите добродетели, отколкото на *това родство.*"

Апологетът Мурф се старае да прикрие двусмислеността на мотивите на Рудолф с изрази като „главно", „ако се остави настрана", „в не по-малка степен".

Целият характер на Рудолф се проявява, най-сетне, напълно в *„чистото" лицемерие,* с което той умее да представи пред самия себе си и пред другите *избухванията на своите лоши страсти* като *избухвания срещу страстите на лошите хора,* така както критическата критика представя *собствените си глупости* за *глупости на масата,* своите злобни нападки срещу развитието на света извън нея — за злобни нападки на тоя свят срещу развитието, най-сетне, своя егоизъм, който си въобразява, че е погълнал целия дух — за егоистична съпротива на масата срещу духа.

Ние ще покажем „чистото" лицемерие на *Рудолф* в неговото поведение към *Даскала,* графиня *Сара Мак-Грегор* и нотариуса *Жак Феран.*

Рудолф уговаря Даскала да извърши кражба с взлом в жилището му, за да го примами в клопката и да го пипне в ръцете си. При това той се ръководи далеч не от общочовешки, а от чисто личен интерес. Работата е там, че Даскала притежава *портфейла на графиня Мак-Грегор,* а Рудолф е твърде много заинтересован да пипне *този портфейл.* По повод на tête à tête на Рудолф с Даскала в романа се казва буквално следното:

„Рудолф изпитваше мъчителна тревога. Ако *изпуснеше този удобен случай да пипне Даскала,* подобен случай без съмнение никога вече не би му се представил. Този разбойник *би отнесъл със себе си всички тайни,* от узнаването на които Рудолф беше толкова много заинтересован."

Като пипва *Даскала,* Рудолф следователно пипва *портфейла* на графиня Мак-Грегор. Той *пипва* Даскала от личен интерес. Той го *ослепява,* движен от лична страст.

Когато Шуриньор разказва на Рудолф за борбата на Даскала с Мурф и обяснява упоритата съпротива на Даскала с това, че той знаел какво ще му се случи, Рудолф отговаря: „Той не знаеше това." И той произнася тези думи „с мрачен вид, с лице, изкривено от онзи, почти свиреп израз, за който говорихме". Мисълта за отмъщението го овладява изцяло, той предвкусва дивата наслада, която ще му достави варварското наказание на Даскала.

Така при появяването на лекаря-негър Давид, на когото Рудолф отрежда ролята на оръдие на своето *отмъщение,* той се провиква: *„Отмъщение!... Отмъщение!..."* Рудолф извиква тези думи със *„студена и съсредоточена ярост".*

Обхванала го студена и съсредоточена ярост. После той тихо прошепва на ухото на лекаря своя план, а когато последният потръпва от ужас, той веднага се изхитрява да постави на мястото на *личното отмъщение* „чист" теоретически мотив. Касае се, казва той, само за *„приложението на една идея",* която вече често се е мяркала във възвишения му мозък, и той не забравя да прибави с елеен тон: „Той ще има още пред себе си безграничния хоризонт на разкаянието". Той подражава на испанската инквизиция, която, предавайки на светското правосъдие осъдените да бъдат изгорени на клада, прибавяла при това лицемерна молба за милосърдие към каещия се грешник.

От само себе си се разбира, че когато се извършват разпитът и наказването на Даскала, негово височество е в своя извънредно комфортен кабинет, в дълъг, извънредно черен халат и с извънредно интересна бледност на лицето и за да копира точно обстановката на съда, има пред себе си дълга маса с веществени доказателства. Сега, разбира се, от лицето му трябва да изчезне изразът на свирепост и отмъщение, с който той съобщава на Шуриньор и на лекаря своя план за ослепяването. Сега той трябва да се яви пред нас „спокоен, печален, сдържан", с висококомичния, тържествен вид на всемирен съдия собствено изобретение.

За да не остави никакви съмнения относно „чистотата" на мотива на ослепяването, простоватият *Мурф* признава на пълномощния министър Граун:

„Жестокото наказание на Даскала имаше за цел *главно* да се *отмъсти* на *коварния убиец* за мене."

Останал насаме с Мурф, Рудолф се изказва по следния начин:

„Моята омраза към злодеите... стана по-жива, моето отвращение към *Сара* расте без съмнение заедно със скръбта, която ми причинява смъртта на моята дъщеря."

Рудолф ни съобщава за по-голямата живост, която е придобила неговата омраза към злодеите. Разбира се, неговата омраза е критическа, чиста, морална омраза, омраза към лошите, *защото* са лоши. Поради това той разглежда тази омраза като крачка напред, която той прави на попрището на доброто.

Но веднага става очевидно, че това нарастване на моралната омраза не е нищо друго освен *лицемерна санкция*, с която той се стреми да представи в благоприятна светлина нарастването на своето *лично отвращение* към Сара. Неопределената морална химера — нарастването на омразата против лошите — е само прикритие за определен неморален факт — нарастването на отвращението към Сара. Това отвращение се поражда от твърде естествена, твърде индивидуална причина — от личната му скръб. Тази скръб е мерилото на неговото отвращение. Разбира се!

Още по-отвратително лицемерие се проявява на срещата на Рудолф с умиращата графиня Мак-Грегор.

След като се разкрива тайната, че Фльор дьо Мари е дъщерята на Рудолф и графинята, Рудолф се приближава към графинята „със застрашителен, безмилостен вид". Тя го моли за милост.

„Няма милост за Вас" — отговаря той. — „Бъдете проклета Вие ... Вие, мой зъл гений и зъл гений на моя род!"

И така, той иска да отмъсти за „рода". По-нататък той разказва на графинята как, за да изкупи своето покушение срещу живота на баща си, той си наложил кръста да броди из света, при което той награждава добрите и наказва лошите. Рудолф измъчва графинята, предава се във властта на *своята раздразнителност*, но в *собствените* си очи той изпълнява само задачата, която си е поставил след 13 януари — „да преследва злото".

Когато си тръгва, Сара се провиква: „Смилете се над мен, аз умирам!"

„Умри, проклета!" — казва Рудолф, задъхвайки се от ярост.

Последните думи — „задъхвайки се от *ярост*" — ни откриват чистите, критическите и моралните мотиви на неговите постъпки. Именно тази ярост го е накарала да вдигне меч срещу своя, както се изразява г. Шелига, *блаженопочивш* баща. Вместо да се бори срещу това зло в самия себе си, той като чист критик се старае да го надвие у другите.

В края на краищата Рудолф сам отменява своята католическа теория за наказанието. Той искал да премахне смъртното наказание, да превърне наказанието в покаяние, но само докато убиецът убива чужди хора и не докосва членовете на Рудолфовото семейство. Ру-

долф приема смъртното наказание, щом убийството поразява някой от неговите близки; той се нуждае от двояко законодателство: едно за собствената си особа, друго за простосмъртните.

От Сара той научава, че Жак Феран е виновен за смъртта на Фльор дьо Мари. Той си казва:

„Не, това е недостатъчно... като огън гори в мен жаждата за отмъщение!... каква жажда за кръв!... каква спокойна и обмислена ярост!... *Докато не знаех,* че *една* от жертвите на това чудовище е *моето дете,* аз си казвах: смъртта на тоя човек би била безплодна... Живот без пари, живот без удовлетворение на неговата френетична чувственост ще бъде дълго и двойно мъчение... *Но това е моята дъщеря!*... Аз *ще убия* тоя човек!“

И той стремително се втурва да убие Жак Феран, но го намира в такова състояние, което прави убийството излишно.

„Добрият“ Рудолф! Трескавият жар на неговата жажда за отмъщение, неговата жажда за кръв, неговата спокойна и обмислена ярост, неговото лицемерие, което разкрасява казуистично всеки лош порив — всичко това са тъкмо ония *лоши* страсти, заради наказването на които той изважда очите на другите. Само щастливите случайности, парите и рангът избавят тоя *„добряк“* от *каторгата.*

„Могъществото на критиката“ прави тоя Дон Кихот — като компенсация за неговото нищожество във всяко друго отношение — „добър наемател“, „добър съсед“, „добър приятел“, „добър баща“, „добър буржоа“, „добър гражданин“, „добър княз“ и както гласи по-нататък тази гама от хвалебни песнопения на г. Шелига. *Това е повече от всички резултати,* добити от *„човечеството* в *цялата* му *история“*. Това е достатъчно, за да може *Рудолф да спаси* два пъти *„света“* от *„гибел“!*

Глава девета

КРИТИЧЕСКИЯТ СТРАШЕН СЪД

Критическата критика два пъти спаси чрез *Рудолф* света от гибел, но само за да провъзгласи сега *сама гибелта на света.*

И аз чух и видях как се възнесе над Цюрих един могъщ ангел на име *Хирцел* и летеше в небето. И държеше той в ръцете си разтворена книжка, като че ли книжка V от „Allgemeine Literatur-Zeitung". И постави той десния си крак върху масата, а левия си крак — върху Шарлотенбург. И закрещя силно, сякаш зарева лъв, и думите му се издигнаха като гълъб — цирп! цирп! — в сферата на патоса и към гръмоподобните аспекти на *критическия страшен съд.*

„Когато най-сетне *всичко* се съюзи против критиката и — истина, истина ви казвам, това време вече не е далеч* — когато целият рушащ се свят — на него бе писано да се бори със светиите — се групира около нея за последен щурм, *тогава* смелостта на критиката и нейното значение ще получат най-голямо признание. Изходът на борбата не трябва да ни тревожи. Всичко ще свърши с това, че ние ще си видим сметките с отделните групи — и ще ги отделим едни от други, както пастирът отделя овците от козите, и ще поставим овците от дясната страна, а козите от лявата — и ще издадем всеобщо свидетелство за бедност на неприятелските рицари — това са духове на дяволи, те обикалят всички страни на света и ги събират на борба за великия ден на господа, всемогъщия творец — и ще се чудят ония, които живеят на земята."[89]

И когато ангелът възвестяваше това, гърмяха гласовете на седем гръмотевици:

---

* В този пасаж в разредка са дадени иронични прибавки на Маркс. *Ред.*

„Dies irae, dies illa
Solvet saeclum in favilla.
Index ergo cum sedebit,
Quidquid latet, adparebit,
Nil inultum remanebit,
Quid sum, miser, tunc dicturus?“ etc.*

Вие ще чуете шум от битки и викове на войски. Всичко това трябва най-напред да стане. Защото ще въстанат лъжехристосовци и лъжепророци — господа *Бюше* и *Ру* от Париж, господа *Фридрих Ромер* и *Теодор Ромер* от Цюрих — и ще кажат: това е Христос! Но тогава ще се яви знамението на братята *Бауер* в критиката и ще се изпълни словото на писанието за *творението на бауеровци* [*Bauernwerk***]:

„Кога воловете вървят по два,
Тогаз и *оранта* е по-добра.“[90]

ИСТОРИЧЕСКИ ПОСЛЕСЛОВ

Както научихме, загина не светът, а критическият „Literatur-Zeitung“.

---

* — „Денят на гнева — този ден ще превърне света в пепел. Когато съдникът започне да съди, ще излезе наяве всичко скрито и нищо не ще остане без възмездие. Какво ще кажа тогава аз, нещастният?“ и т. н. (из католическия химн за страшния съд). *Ред.*

** — Игра на думи: „Bauernwerk“ означава тук „творение на бауеровци“, а също така „селска работа“, „груба, недодялана работа“. *Ред.*

Ф. ЕНГЕЛС

ПОЛОЖЕНИЕТО НА РАБОТНИЧЕСКАТА КЛАСА В АНГЛИЯ

ПО СОБСТВЕНИ НАБЛЮДЕНИЯ И ДОСТОВЕРНИ ИЗТОЧНИЦИ[91]

Написано от Ф. Енгелс през септември 1844 — март 1845 г.

Напечатано в Лайпциг през 1845 г.

Подпис: Фридрих Енгелс

Печата се по текста на немското издание от 1845 г., сверен с текста на немското издание от 1892 г.

Превод от немски

Die Lage

der

arbeitenden Klasse

in

England.

Nach eigner Anschauung und authentischen Quellen

von

Friedrich Engels.

Leipzig.

Druck und Verlag von Otto Wigand.

1845.

Заглавната страница на първо издание на книгата „Положението на работническата класа в Англия“

ДО РАБОТНИЧЕСКАТА КЛАСА НА ВЕЛИКОБРИТАНИЯ[92]

Работници!

На вас посвещавам този труд, в който съм се опитал да дам на своите германски сънародници вярна картина на вашето положение, на вашите страдания и борби, на вашите надежди и перспективи. Аз живях доста дълго между вас, за да се запозная с вашето положение; аз го изучавах с най-сериозно внимание, изследвах разните официални и неофициални документи, доколкото можех да се добера до тях, но не се задоволих само с това. Нужно ми бе нещо повече, отколкото само *абстрактно* познаване на моя обект, аз исках да ви видя във вашите домове, да ви наблюдавам във вашия всекидневен живот, да беседвам с вас за вашето положение и вашите болки, да бъда свидетел на вашите борби срещу обществената и политическата власт на вашите потисници. Аз направих това по следния начин: отказах се от обществото и банкетите, портвайна и шампанското на буржоазията и посветих свободните си часове почти изключително на общуване с прости работници; радвам се и се гордея, че постъпих така. Радвам се, защото по този начин имах възможност да прекарам много приятни часове в опознаване на действителния живот — много часове, които иначе щяха да бъдат прахосани в салонни брътвежи и в спазване на отегчителния етикет; гордея се, защото с това имах възможност да отдам дължимото на една угнетена и оклеветена класа, която при всичките си грешки и при всичките несгоди на своето положение вдъхва уважение у всекиго освен у английския търгаш; гордея се също и затова, че по този начин ми се удаде възможност да запазя английския народ от нарастващото към него презрение, което на континента е било не-

избежен резултат от бруталната егоистична политика и от цялото поведение на вашата управляваща буржоазия.

Като имах в същото време широката възможност да наблюдавам вашия противник — буржоазията, аз много скоро дойдох до заключението, че вие сте прави, напълно прави, като не очаквате от нея каквато и да било подкрепа. Нейните интереси са диаметрално противоположни на вашите, макар че тя винаги ще се опитва да твърди обратното и да ви уверява в своето най-сърдечно съчувствие към вашата съдба. Делата ѝ опровергават нейните думи. Надявам се, че съм събрал повече доказателства, отколкото е нужно, за факта, че буржоазията — нека тя приказва, каквото обича — в действителност няма друга цел освен да се обогатява от вашия труд, докато може да продава неговия продукт и да ви остави да умирате от глад, щом не може да печели от тази скрита търговия с човешко месо. Какво е направила тя, за да докаже своето разположение спрямо вас? Обърнала ли е тя някога сериозно внимание на вашите страдания? Сторила ли е за вас нещо друго освен това, че е платила разноските за половин дузина анкетни комисии, обемистите доклади на които са осъдени вечно да дремят между купища непотребни книжа в архивите на Вътрешното министерство? Постарала ли се е поне да състави от тези разпадащи се сини книги една единствена книга, която да може да се чете, от която всеки да може лесно да почерпи някои сведения за положението на грамадното мнозинство „свободно родени британци"? Разбира се, не; това са неща, за които тя не обича да говори. Тя предостави на един чужденец да осведоми цивилизования свят за унизителното положение, в което вие трябва да живеете.

Надявам се — чужденец за *нея,* а не за *вас.* Макар моят английски език да не е тъй чист, все пак аз се надявам, че вие ще го намерите за *разбираем* английски език. Нито един работник в Англия — а впрочем и във Франция — никога не е гледал на мене като на чужденец. С най-голямо задоволство аз се убедих, че вие сте свободни от това пагубно проклятие — националните предразсъдъци и националното тщеславие, които в края на краищата не са нищо друго освен *егоизъм в голям мащаб* [*wholesale selfishness*]. Аз видях, че симпатизирате на всекиго — бил той англичанин или не, — който честно и сериозно отдава силите си за човешкия прогрес, че се възхищавате от всичко велико и добро, независимо от това, дали е възникнало на вашата родна земя, или не. Аз се убедих, че вие сте нещо повече, от само *англичани,* членове на една отделна, обособена нация; аз се убедих, че вие сте *хора,* членове на едно велико и световно човешко семейство, които знаят, че техните интереси съвпадат с интересите на цялото човечество. И като такива,

като членове на това семейство на „единното и неделимо“ човечество, като човешки същества в най-пълния смисъл на думата, като такива аз и много други на континента ви поздравяваме за вашия прогрес във всички посоки и ви желаем бърз успех.

Напред по пътя, по който сте вървели досега! Предстои ви още много да изтърпите; бъдете твърди, бъдете неустрашими — вашият успех е сигурен и нито една стъпка, направена напред по този път, няма да бъде загубена за нашето общо дело — делото на човечеството.

Бармен (Рейнска Прусия)
15 март 1845 г.

Фридрих Енгелс

ПРЕДГОВОР

В следващите страници се разглежда въпрос, който отначало исках да развия само като отделна глава на един по-обширен труд върху социалната история на Англия. Но неговата важност скоро ме принуди да го разработя в самостоятелна книга.

Положението на работническата класа е действителната основа и отправна точка на всички социални движения на съвременността, защото то е най-високият, най-неприкритият връх на нашата съвременна социална мизерия. Френският и немският работнически комунизъм са произлезли направо от него, а фуриеризмът и английският социализъм, както и комунизмът на немската образована буржоазия са произлезли косвено от него. Ето защо, за да се създаде здрава основа, от една страна, за социалистическите теории, а, от друга страна, за разсъжденията относно тяхното право на съществуване и за да се сложи край на всички мечтания и фантазьорства pro et contra*, изучаването на положението на пролетариата е неизбежна необходимост. Но пролетарските условия на живот съществуват в своята *класическа форма*, в своята завършеност само във Великобритания, а именно в същинска Англия; същевременно само в Англия нужният за това материал е събран достатъчно пълно и потвърден от официални проучвания, както е необходимо за що-годе изчерпателно изложение на въпроса.

От лично наблюдение и от лично общуване в продължение на двадесет и един месеца аз имах възможност отблизо да се запозная с английския пролетариат, с неговите стремежи, неговите болки и радости и едновременно да допълня моето наблюдение чрез изпол-

---

* — за и против. *Ред.*

зуване на нужните достоверни източници. Онова, което видях, чух и прочетох, е изложено в настоящата книга. Аз съм подготвен за атаките, които ще се насочат от много страни не само срещу моето гледище, но и срещу изнесените факти, особено ако книгата ми попадне в ръцете на англичани. Зная също така добре, че могат да ми посочат тук-там по някоя незначителна неточност, която поради обширния предмет и неговите многобройни предпоставки не би могла да бъде избягната дори и от един англичанин, толкова повече че даже и в Англия не съществува още нито едно съчинение, в което да се разглежда както в моето положението на *всички* работници. Но аз нито за миг не се колебая да подканя английската буржоазия да ми посочи някоя неточност, макар и само за един единствен факт, който да е що-годе от значение за гледището изцяло — да ми я посочи с такива документални данни, каквито съм привел аз.

Изобразяването на класическата форма, която приеха условията на живот на пролетариата във Великобритания, има — особено за Германия и именно в настоящия момент — голямо значение. Немският социализъм и комунизъм повече от всеки друг е изхождал от теоретически предпоставки; ние, немските теоретици, още твърде малко познавахме действителния свят, за да могат действителните отношения непосредствено да ни подтикнат към реформи на тази „лоша действителност". Дори и от откритите представители на такива реформи почти нито един не е дошъл до комунизъм по друг начин освен чрез Фойербаховото преодоляване на Хегеловата философия. Действителните жизнени условия на пролетариата са толкова малко известни между нас, че дори проникнатите от най-добри намерения „дружества за издигане на трудещите се класи", в които днес нашата буржоазия тъй безпощадно изопачава социалния въпрос, непрестанно изхождат от най-смешните и най-блудкавите мнения за положението на работниците. По този въпрос на нас, немците, повече, отколкото на когото и да било е необходимо да познаваме фактите. И макар условията на живот на пролетариата в Германия да не са достигнали още до такова класическо развитие както в Англия, ние по същество все пак имаме същия този социален строй, който рано или късно непременно ще стигне до същата степен на развитие, до която той вече е достигнал отвъд Северно море — ако само прозорливостта на нацията не вземе навреме мерки, които да създадат нова основа за цялата социална система. Същите основни причини, които в Англия доведоха до мизерията и потискането на пролетариата, съществуват и в Германия и с време трябва да дадат същите резултати. Но засега констатираната *английска* мизерия ще ни даде повод да констатираме и нашата *германска* мизерия, ще ни послужи за мащаб, по който

можем да измерваме нейното разпространяване и силата на оная появила се с вълненията в Силезия и Бохемия[93] опасност, която от тази страна застрашава непосредствено спокойствието на Германия.

Накрая трябва да направя още две забележки. Първо, че непрекъснато съм употребявал думата *Mittelklasse* в смисъл на английската middle-class (или както почти винаги се казва: middle-classes), където подобно на френската дума bourgeoisie тя означава имотната класа и именно имотната класа, за разлика от така наречената аристокрация, класата, която във Франция и Англия направо, а в Германия косвено, като „обществено мнение“, притежава държавната власт*. Също така непрекъснато съм употребявал като равнозначни изразите: работници (working men) и пролетарии, работническа класа, безимотна класа и пролетариат. — Второ, привеждайки цитати, аз в повечето случаи съм посочил партията, към която принадлежат моите автори, защото либералите почти без изключение се мъчат да изтъкнат мизерията на земеделските райони и да я отричат във фабричните райони, а, обратно на това, консерваторите признават бедственото положение на фабричните райони, но не искат да го признаят в земеделските области. Поради същата причина там, където са ми липсвали официални документи, при описване на положението на индустриалните работници аз винаги съм предпочитал да се ползувам от свидетелствата *на либерали,* за да бия либералната буржоазия със собствените ѝ думи; а въобще на тори (консерватори) или чартисти съм се позовавал само тогава, когато или съм познавал правдивостта на нещата от собствено наблюдение, или съм могъл да бъда убеден в истинността на приведените свидетелства въз основа на личната или литературната репутация на моите автори.

Бармен, 15 март 1845 г.

Ф. Енгелс

* Съобразно с това разяснение на Енгелс изразът „Mittelklasse“ („средната класа“) се превежда навсякъде в текста с думата „буржоазия“. *Ред.*

TO THE WORKING CLASSES

OF

GREAT-BRITAIN.

Working Men!

To you I dedicate a work, in which I have tried to lay before my German Countrymen a faithful picture of your condition, of your sufferings and struggles, of your hopes and prospects. I have lived long enough amidst you to know something about your circumstances; I have devoted to their knowledge my most serious attention, I have studied the various official and non-official documents as far as I was able to get hold of them — I have not been satisfied with this, I wanted more than a mere *abstract* knowledge of my subject, I wanted to see you in your own homes, to observe you in your every-day life, to chat with you on your condition and grievances, to witness your struggles against the social and political power of your oppressors. I have done so: I forsook the company and the dinner-parties, the port-wine and champaign of the middle-classes, and devoted my leisure-hours almost exclusively to the intercourse with plain Working Men; I am both glad and proud of having done so. Glad, because thus I was induced to spend many a happy hour in obtaining a knowledge of the realities of life — many an hour,

Първата страница на обръщението на Ф. Енгелс „До работническата класа на Великобритания"

УВОД

Историята на работническата класа в Англия започва от последната половина на миналия век с изнамирането на парната машина и машините за обработване на памука. Както е известно, тези изобретения дадоха тласък за индустриална революция — революция, която едновременно направи преврат в цялото буржоазно общество и световноисторическото значение на която започва да се признава едва сега. Англия е класическата страна на този преврат толкова по-мощен, колкото по-безшумно той се извършвал, и затова Англия е и класическата страна за развитието на неговия главен резултат — на пролетариата. Само в Англия пролетариатът може да бъде изучаван във всичките му отношения и от всички страни.

Засега тук няма да се занимаваме нито с историята на тази революция, нито с нейното огромно значение за настоящето и бъдещето. Такова изложение трябва да бъде запазено за един бъдещ, по-обширен труд. За момента трябва да се ограничим върху малкото, което е необходимо за разбиране на следващите факти, за разбиране на сегашното положение на английските пролетарии.

Преди въвеждането на машините изпридането и изтъкаването на суровите материали е ставало в дома на работника. Жената и дъщерите са изпридали преждата, която изтъкавал мъжът, или пък те са я продавали, когато бащата на семейството не я обработвал сам. Тези семейства-тъкачи живеели повече на село, близо до градовете, и със своята заплата могли да преживяват достатъчно добре, защото местният пазар все още е бил решаващ за търсенето на платове и дори — почти единствен пазар, а господството на конкуренцията, настъпило по-късно във връзка със завладяването на чужди пазари и разширяването на търговията, не е подбивало още тъй чув-

ствително работната заплата. Към това се прибавило и постоянното увеличаване на търсенето на местния пазар, което вървяло в крак с бавното увеличаване на населението и по такъв начин давало работа на всички работници. Освен това се прибавила още и невъзможността за силна конкуренция между работниците. Това се дължало на разхвърляността на техните жилища по селата. Така тъкачът в повечето случаи бил в състояние да сложи нещо настрана и да вземе под аренда малко парче земя, което обработвал през свободните си часове — а такива часове той е имал колкото си е искал, защото е могъл да тъче, когато и колкото е имал желание. Несъмнено той е бил лош земеделец, небрежно е водил своето земеделско стопанство и то не му давало голям реален добив; но при все това той поне не бил пролетарий, той е забил — както казват англичаните — кол в родната земя, бил оседнал човек и в обществото стоял на едно стъпало по-горе, отколкото сегашният английски работник.

По този начин работниците вегетирали в съвсем приятно съществуване и живеели честно и спокойно в благочестие и почит; тяхното материално положение било много по-добро от положението на потомците им; те не са били принудени да се преуморяват, работели колкото желаели и все пак припечелвали колкото им е било нужно; те имали свободно време за здравословен труд в своята градина или нива — труд, който сам вече за тях е бил отдих — и освен това те имали възможност да участвуват още и в забавленията и игрите на съседите си; а всички тези игри, кегли, игра на топка и т. н. са допринасяли за запазване на тяхното здраве и укрепване на тялото им. Те били обикновено силни, добре сложени хора и по своето телосложение малко се различавали или пък никак не се различавали от своите съседи — селяни. Децата им растели на чист полски въздух и ако помагали на своите родители в работата, то това е ставало само от време на време, а за осем-или дванадесетчасов работен ден — и дума не е ставало.

Какъв е бил моралният и интелектуалният облик на тази класа — може да се отгатне. Изолирани от градовете, в които никога не влизали, защото преждата и тъканта те продавали на пътуващи агенти срещу изплащане на работната заплата — дотолкова изолирани, че стари хора, които живеели съвсем близо до градове, никога не отивали там, докато най-после машините не ги лишили от техния поминък и ги принудили да търсят работа в градовете — те в морално и интелектуално отношение стояли на равнището на ония селяни, с които и без това в повечето случаи още били непосредствено обвързани чрез своята незначителна аренда. Те смятали своя *сквайр* (Squire) — най-значителния земевладелец в местността — за свой „естествен началник“, обръщали се към него за съвети, поднасяли

му за разрешение своите дребни спорове и му отдавали всичката почит, която е свързана с такива патриархални отношения. Те били „почтени“ хора и добри бащи на семейството, живеели морално, защото не са имали никакъв повод да бъдат неморални, тъй като близо до тях не е имало кръчми и публични домове и защото кръчмарят, при когото от време на време уталожвали жаждата си, бил също така почтен човек и обикновено крупен арендатор, който търгувал с хубава бира, обичал добър ред и рано затварял заведението си. Децата им били през целия ден около тях в къщи; те ги възпитавали в послушание и страх от бога. Патриархалните семейни отношения оставали ненарушени, докато децата им не се оженвали; до своята женитба младите израствали сред идилична простота и в близост с другарите си по игри и макар половото общуване преди брака да било почти обикновено явление, все пак то ставало само когато и двете страни признавали моралното задължение за брак, а последвалата женитба наново изглаждала всичко. Накратко, тогавашните английски индустриални работници живеели и мислели по същия начин, който все още се среща тук-там в Германия — в затвореност и уединеност, без духовна дейност и без силни колебания в условията на своя живот. Те рядко можели да четат и още по-рядко — да пишат, ходели редовно на черква, не се занимавали с политика, не конспирирали, не разсъждавали, увличали се във физически упражнения, с внедрена набожност слушали четенето на библията и с непретенциозната си кротост превъзходно живеели с по-видните класи на обществото. Затова пък те били мъртви в духовно отношение, живеели само за дребнавите си частни интереси, за своя тъкачен стан и за своята градинка и не знаели нищо за онова мощно движение, което зад пределите на тяхното село обхващало човечеството. Те се чувствували уютно в своя тих растителен живот и без индустриалната революция те никога не биха изоставили тоя начин на живот, наистина много романтичен и приятен, но все пак недостоен за човека. Те не били хора, а само работещи машини в услуга на малцината аристократи, които дотогава направлявали историята. Индустриалната революция само провела последицата от това, като напълно превърнала работниците в обикновени машини и им отнела последния остатък от самостоятелна дейност, но тя тъкмо с това ги подтикнала да мислят и да искат достойно за човека положение. Както във Франция политиката, така в Англия индустрията и движението на буржоазното общество въобще въвлекли във водовъртежа на историята последните все още равнодушни към общочовешките интереси класи.

Първото изобретение, което предизвикало коренно изменение в положението на английските работници, била предачната машина

джени на тъкача *Джеймс Харгривс* от Стандхил при Блякбърн в Северен Ланкашайр (1764 г.). Тази машина била грубото начало на по-късната мюл-машина и се привеждала в движение с ръка, но вместо едно вретено, както обикновеният ръчен чекрък, тя имала шестнадесет до осемнадесет вретена, които се движели от един единствен работник. С това станало възможно да се произвежда значително повече прежда, отколкото по-рано; докато по-рано, когато един тъкач е ангажирвал винаги три предачки, никога не е имало достатъчно прежда и тъкачът често е трябвало да чака за прежда, сега имало повече прежда, отколкото е могла да бъде изтъкана от наличните работници. Търсенето на тъкани, което и без това нараствало, се увеличило още повече поради по-ниската им цена, която била последица от предизвиканото от новата машина намаление на производствените разходи на преждата. Нужни били повече тъкачи, и работната заплата на тъкачите се повишила. Тъй като тъкачът сега можел да печели от своя стан повече, той изоставял постепенно своето занимание със земеделие и изцяло се заел с тъкане. По това време семейство от четирма възрастни и две деца, които използували за намотаване на шпули, при десетчасова работа на ден можело да печели седмично четири лири стерлинги (двадесет и осем пруски талера), а често — когато търговията вървяла добре и работата напирала — още повече; доста често се случвало един тъкач сам да печели от своя стан две лири седмично. По този начин полека-лека съвсем изчезнала класата на тъкачите-земеделци и се превърнала в нова класа на ония тъкачи, които живеели само от работната си заплата, нямали никакъв имот, дори и привиден имот във вид на парче арендувана земя, и станали по тоя начин *пролетарии* (working men). При това се изменило още и старото отношение на предача към тъкача. Досега преждата се изпридала и изтъкавала—доколкото това било възможно — под един и същ покрив. Сега, когато за предачната машина джени, както и за тъкачния стан, се изисквали силни ръце, започнали да предат и мъжете и цели семейства заживели само от машината, докато пък други трябвало да изоставят остарелия и ненужен вече чекрък и ако им липсвали средства за купуване на една машина джени, да живеят само от стана на бащата на семейството. Така от тъкането и преденето започнало толкова безкрайно развилото се в по-късната индустрия разделение на труда.

По тоя начин с първата все още твърде несъвършена машина се развил не само *индустриалният пролетариат*, но тя дала тласък за възникването и на *земеделския пролетариат*. Дотогава имало маса дребни земевладелци, наречени йомени, които вегетирали сред същата тишина и без всякакви умствени интереси, както техните съседи — тъкачите-земеделци. Те обработвали своя малък къс земя

напълно по стария, несъвършен начин на своите бащи и се противопоставяли срещу всяко нововъведение с упоритостта, свойствена на такива хора на навика, които оставали непроменени през редица поколения. Между тях имало и много дребни арендатори, но не арендатори в съвременния смисъл на думата, а хора, които или чрез договорна наследствена аренда, или по стар обичай наследявали от бащите и дедите си своите малки парцели земя и са заседнали на нея така здраво, като че ли тя е тяхна собственост. Сега, след като индустриалните работници се оттеглили от земеделието, освободили се множество земи и върху тях свила гнездо новата класа на *едрите арендатори*, които вземали под аренда петдесет, сто, двеста и повече акра земя, т. н. tenants-at-will (т. е. арендатори, на които арендата можело да бъде отказана всяка година), и които умеели да увеличават дохода от земята чрез по-добро обработване и по-едро стопанство. Те можели да продават своите продукти по-евтино, отколкото дребният йомен, а и на последния, тъй като неговият парцел земя не го изхранвал вече, не оставало нищо друго, освен да го продаде и да си купи или джени, или тъкачен стан, или да се наеме при едрия арендатор като надничар — земеделски пролетарий. Неговата вродена неподвижност и немарливият начин, по който той обработвал своето парче земя — който той онаследил от своите прадеди и над който не можел да се издигне, — не му оставяли никаква друга възможност, тъй като е бил принуден да конкурира с хора, които експлоатирали своята взета под аренда земя съгласно по-разумни принципи и с всички преимущества, които едрото стопанство и влагането на капитали дават за подобряване на почвата.

Между това развитието на индустрията не спряло дотук. Някои капиталисти започнали да монтират машините джени в големи сгради и да ги пущат в движение с *водна сила;* чрез това им била създадена възможността да намаляват броя на работниците и да продават своята прежда по-евтино, отколкото отделните предачи, които движели машината само с ръка. Машината джени непрекъснато се усъвършенствувала, така че тя всеки миг стареела и трябвало да бъде изменявана или съвсем изоставяна; ако капиталистът още е можел да съществува чрез прилагане на водната сила дори и с по-стари машини, за отделния предач това било вече невъзможно. И ако в това е лежало вече началото на фабричната система, то чрез *предачната машина (ватермашина)*, която през 1767 г. е изнамерил *Ричард Аркрайт* — бръснар от *Престън* в Северен Ланкашайр, тя е получила ново разпространение. Тази машина, обикновено наричана на немски Kettenstuhl*, наред с парната ма-

* — верижен стан. — *Бълг. ред.*

шина е най-важното изобретение на XVIII век в областта на механиката. Тя по начало е предназначена да се движи с *механическа двигателна сила* и е основана на съвършено нови принципи. Чрез комбиниране на особеностите на джени и на ватермашината *Самуел Кромптън* от *Фърууд* (Ланкашайр) изобретил през 1785 г. *мюлмашината,* а когато по същото време Аркрайт изнамерил *кардирната и грубопредачната* машина, фабричната система станала единствено господствуващата при предене на памука. С някои незначителни изменения тези машини постепенно започнали да се употребяват за предене на вълна, а по-късно (в първото десетилетие на XIX век) също и за предене на лен; с това и тук започнало изместването на ръчния труд. Но работата не спряла дотук: през последните години на XVIII век д-р *Картрайт,* селски свещеник, изнамерил *механическия тъкачен стан* и към 1804 г. го усъвършенствувал дотам, че той успешно можел да конкурира на ръчните тъкачи. Значението на всички тези машини е станало двойно по-голямо чрез *парната машина* на *Джеймс Уат,* която била изнамерена към 1764 г. и от 1785 г. приспособена да движи предачни машини.

С тези изобретения, които още оттогава били подобрявани всяка година, била решена и *победата на машинния труд над ръчния* в главните клонове на английската индустрия и цялата история на тази последната оттук нататък разказва само за това, как машините са изтласквали ръчния труд от една позиция след друга. Последиците от това били, от една страна — бързо спадане на цените на всички манифактурни стоки, процъфтяване на търговията и индустрията, завладяване на почти всички незащитени с мита чужди пазари, бързо увеличаване на капиталите и на националното богатство, а от друга страна — още по-бързо увеличаване броя на пролетариата, изчезване на всякакво имущество у работническата класа и на всяка сигурност за препитанието ѝ, деморализация, политически вълнения и всички онези тъй противни на имотните англичани факти, които ще разглеждаме в следващите страници. След като погоре вече видяхме какъв преврат в обществените отношения на низшите класи предизвикала една дори толкова несъвършена машина като джени, не трябва повече да се учудваме на онова, което причинила една система от взаимно допълващи се сложни машини, която получава от нас суровия материал и ни връща готово изтъкан плат.

Но между това нека да проследим малко по-подробно развитието на английската индустрия* и да започнем с главния ѝ клон —

* Според книгата: Porter, „Progress of the Nation". London 1836 — I vol., 1838 — II vol., 1843 — III vol. [Портер, „Прогресът на нациите". Лондон,

памучната индустрия. През 1771—1775 г. в Англия били внасяни годишно средно по-малко от 5 милиона фунта суров памук; през 1841 г. били внесени 528 милиона, а вносът от 1844 г. сигурно ще възлезе най-малко на 600 милиона фунта. През 1834 г. Англия изнесла 556 милиона ярда тъкани памучни платове, 76½ милиона фунта памучна прежда и за 1,200,000 лири стерлинги плетени памучни изделия. През същата година в памучната индустрия работили над 8 милиона вретена за мюл-машина, 110,000 механични и 250,000 ръчни тъкачни стана, без да се включват ватер-машините, а според изчислението на *Мак Кълък* тогава са живели направо или косвено от този индустриален клон в трите кралства (Англия, Шотландия и Ирландия — Великобритания) приблизително един и половина милиона души, от които само във фабриките работили 220,000; парната сила, употребявана от тези фабрики, била 33,000 конски сили и водната — 11,000 конски сили. Сега всички тези цифри далеч не са достатъчни и ние спокойно можем да приемем, че в 1845 г. мощта и броят на машините, както и броят на работниците, са сигурно един и половина пъти повече, отколкото в 1834 г. Главен център на тази индустрия е *Ланкашайр,* откъдето тя е и произлязла; тя революционизирала напълно това графство, превърнала го от глух, зле обработен блатист край в оживена, кипяща от дейност местност, удесеторила населението му в течение на осемдесет години и като с магическа пръчка предизвикала да израснат из земята гигантски градове като *Ливерпул* и *Манчестер* с общо 700,000 жители и предградията им *Болтън* (60,000 ж.), *Рочдейл* (75,000 ж.), *Олдем* (50,000 ж.), *Престън* (60,000 ж.), *Ащън* и *Стейлибридж* (40,000 ж.) и маса други фабрични градове. Историята на Южен Ланкашайр може да разкаже за най-големите чудеса на новото време, и при все това никой не говори за нея, и всички тези чудеса са създадени от памучната индустрия. Освен това *Глазгоу* съставлява втори център на памучната област на Шотландия, обхващаща *Ланаркшайр* и *Ренфрушайр,* и тук след въвеждането на тази индустрия населението на централния град се увеличило от 30,000 на 300,000. *Чорапното производство* от *Нотингам* и *Дерби* получило също така нов тласък благодарение на понижените цени на преждата и втори тласък — чрез подобрение на чорапоплетачната машина, посредством което с една машина едновременно могли да бъдат изплитани

1836 г. — т. I, 1838 г. — т. II, 1843 г. — т. III] (от официални данни) и от други, повечето също така официални източници.

(1892 г.). Горната историческа скица на индустриалния преврат не е точна в подробностите, но през 1843—1844 г. нямаше по-добри източници.[94] *(Добавка на Енгелс към немското издание от 1892 г.)*

два чорапа. *Фабрикацията на дантели* станала също така значителен индустриален клон от 1777 г., през която била изнамерена *машината за тюл;* скоро след това *Линдли* изнамерил *машината за дантела,* а през 1809 г. *Хиткот* изнамерил *бобинетната машина,* чрез които изработването на дантели безкрайно много се е опростило и поради ниските цени потреблението толкова се е увеличило, че сега най-малко 200,000 души се прехранват от това производство. Неговите главни центрове са *Нотингам, Лестър* и Западна Англия *(Уилтшайр, Девоншайр* и др.). Същото разпространение получили зависимите от памучната индустрия отрасли на труда — избелването, боядисването и щампосването. Избелването — чрез прилагането в химическото *избелване* на *хлор* вместо кислород, *боядисването* и *щамповането* — чрез бързото развитие на химията, и щамповането — чрез редица най-блестящи изобретения в областта на механиката получили такъв тласък, който, покрай причиненото от увеличението на памучното производство разширяване на тези промишлени браншове, ги издигнал до непознат дотогава разцвет.

В *преработването на вълната* се развила същата усилена дейност. То досега е било главният клон на английската индустрия, но количеството на производството през миналите години е нищо спрямо това, което се фабрикува днес. През 1782 г. целият добив на вълна от предшествуващите три години стоял непреработен поради липса на работници и щял да остане така, ако не дошли на помощ новоизобретените машини, които го изпрели. Приспособяването на тези машини и към преденето на вълна било проведено с най-голям успех. Сега в районите на вълнената индустрия настъпило същото бързо развитие, което видяхме в районите на памучната индустрия. През 1738 г. в *западния окръг* на *Йоркшайр* били изработени 75,000 къса вълнени тъкани, през 1817 г. — 490,000, и развитието на вълнената индустрия било толкова бързо, че вече през 1834 г. били изнесени 450,000 броя тъкани повече, отколкото през 1825 г. През 1801 г. били преработени 101 милиона фунта вълна (от които 7 милиона вносна), през 1835 г. — 180 милиона фунта (от които 42 милиона вносна). Главният район на тази индустрия е западният окръг на Йоркшайр, където особено в *Бредфорд* дългата английска вълна се преработва в прежди за плетене и др., а в останалите градове: *Лидс, Халифакс, Хъдерсфилд* и др., късата вълна се преработва в здраво пресукани прежди и в сукнени изделия; след това съседната част на *Ланкашайр,* околността на *Рочдейл,* където наред с преработването на памука се произвежда много фланела, и, най-после, *Западна Англия,* където се фабрикуват най-фините сукна. Нарастването на населението тук е също забележително:

		1801 г.	1831 г.	
Бредфорд	имал	29,000	77,000	жители
Халифакс	„	63,000	110,000	„
Хъдерсфилд	„	15,000	34,000	„
Лидс	„	53,000	123,000	„
и целият западен окръг на Йоркшайр	„	564,000	980,000	„

След 1831 г. това население трябва да се е увеличило още с най-малко 20--25%. С предене на вълна били заети в съединеното кралство 1,313 фабрики със 71,300 работника, последните са впрочем само малка част от огромната маса хора, които пряко или косвено живеят от преработката на вълна, и от това число се изключват почти всички тъкачи.

Прогресът в *ленената индустрия* е настъпил по-късно, защото тук естествените свойства на суровия материал много са затруднили прилагането на предачната машина. Наистина подобни опити били правени в Шотландия още през последните години на XVIII век, но едва през 1810 г. на французина *Жирар* се удало практически да осъществи машинното *предене на лена*, дори и неговите машини добили подобаващото им се значение на британска почва едва чрез подобренията, които те претърпели в Англия, и чрез общото им приложение в *Лидс, Дънди и Белфаст*. Но от този момент английската ленена индустрия бързо се разширила. През 1814 г. били внесени в Дънди 3,000 тона* лен, през 1833 г. — около 19,000 тона лен и 3,400 тона коноп. Износът на ирландски ленени платна за Великобритания нараснал от 32 милиона ярда (1800 г.) на 53 милиона (1825 г.), голяма част от които отново била изнесена; износът на английски и шотландски ленени тъкани е нараснал от 24 милиона ярда (1820 г.) на 51 милиона (1833 г.). Броят на ленените предачници възлязъл през 1835 г. на 347 с 33,000 работници; от тях половината били в Южна Шотландия, над 60 в западния окръг на Йоркшайр (Лидс и околността), 25 в Белфаст (в Ирландия) и останалите в Дорсетшайр и Ланкашайр. Ленът се тъче в Южна Шотландия и тук-таме в Англия, но особено много в Ирландия.

Със същия успех англичаните се заели с *обработването на коприната*. Тук те получавали готово изпредения материал от Южна Европа и Азия и главната работа била пресукването на няколко фини нишки заедно *(трамиране)*. До 1824 г. високото мито върху суровата коприна (4 шилинга на фунт) много спъвало английската копринена индустрия и на нейно разположение бил само пазарът

* Английският тон е равен на 2,240 английски фунта, почти 1,000 кг.

на Англия и на нейните колонии поради покровителствените мита. Сега вносното мито било намалено на едно пени и броят на фабриките веднага се увеличил значително; броят на вретената за пресукване нараснал за една година от 780,000 на 1,180,000 и макар търговската криза от 1825 г. да парализирала за известно време този клон на индустрията, все пак вече през 1827 г. производството се усилило повече от когато и да било, защото сръчността на англичаните в областта на механиката и тяхната опитност осигурявали предимство на трамирните им машини (машини за пресукване) пред примитивните съоръжения на техните конкуренти. През 1835 г. Великобритания притежавала 263 фабрики за пресукване с 30,000 работници. В по-голямата си част те били инсталирани в *Чешайр* (*Маклесфилд, Конглитън* и околността), *Манчестер* и *Сьмърсетшайр*. Освен това има още много фабрики за обработване на копринените отпадъци от пашкулите, от които се приготовлява специален артикул (spunsilk), с който англичаните снабдяват дори парижките и лионските тъкачни фабрики. Така пресуканата и изпредена коприна се тъче предимно в Шотландия (*Пейсли* и др.) и Лондон (*Спиталфилдс*), но също и в *Манчестер* и другаде.

Но този гигантски подем на английската индустрия след 1760 г. не се ограничава само с фабрикацията на платове за облекло. Тласъкът, който бил даден вече веднаж, се разпространил над всичките клонове на индустриалната дейност и маса изобретения, които не били в никаква връзка с досега споменатите, добили двойно по-голямо значение поради тяхната едновременност с общото движение. Но заедно с това, след като практически било вече доказано огромното значение на механическата сила в индустрията, били взети всички мерки, за да бъде тази сила използувана във всички направления и да се извлече полза за отделния изобретател и фабрикант; освен това търсенето на машини, гориво и материал за преработване вече дало двойна работа на маса работници и отрасли на промишлеността. Едва с парната машина обширните *каменовъглени залежи* на Англия придобили значение; едва сега възникнало *производството на машини*, а с това възникнал нов интерес към *железните мини*, които доставяли суровия материал за машините. Увеличеното потребление на вълна повдигнало английското овцевъдство, а нарастващият внос на вълна, лен и коприна предизвиквал увеличаване на английската търговска флота. Преди всичко се повишило *производството на желязо*. Богатите с желязо рудници на Англия били досега слабо експлоатирани; желязната руда винаги разтопявали с дървени въглища, които с по-доброто обработване на почвата и с изкореняването на горите ставали все по-скъпи и по-редки; едва през миналото (XVIII) столетие за тази цел започнала употребата на

смесени със сяра каменни въглища (кокс), а след 1780 г. бил открит нов метод за превръщане на разтопеното с кокс желязо — употребявано досега само като чугун — в годно ковко желязо. Този метод, състоящ се в извличането на въглерода, който при разтопяването се смесва с желязото, англичаните наричат пудлинг (puddling). С него било открито съвсем ново поле за английското производство на желязо. Високите пещи били строени петдесет пъти по-големи, отколкото по-рано; разтопяването на рудата било опростено чрез вдухване на горещ въздух и с това желязото можело да бъде произвеждано толкова евтино, че много неща, които по-рано били правени от дърво или камък, сега се правели от желязо. През 1788 г. известният демократ *Томас Пейн* построил в Йоркшайр първия железен мост, който бил последван от множество други, така че сега почти всички мостове, особено по железопътните линии, се правят от чугун, дори в Лондон един мост над Темза (мостът „Саутуърк") бил построен от този материал; железни стълбове, подставки на машини и др. станали обикновени явления, а след въвеждането на газовото осветление и на железниците за английското железодобиване били открити нови области за снабдяване. Производството на гвоздеи и винтове постепенно започнало да се извършва с машини; *Хънтсман* от Шефилд открил през 1760 г. метод за добиване на стомана, чрез който значителна част от труда станала излишна и била създадена възможност за производството на съвсем нови, евтини стоки; едва сега фабрикацията на метални стоки в Англия достигнала значителни размери чрез по-високото качество на материала, стоящ на нейно разположение, и чрез по-усъвършенствувани инструменти, нови машини и по-детайлно разделение на труда. Населението на *Бирмингам* нараснало от 73,000 (1801 г.) на 200,000 (1844 г.), населението на *Шефилд* от 46,000 (1801 г.) на 110,000 (1844 г.), а консумацията на въглища само в последния град достигнала през 1836 г. до 515,000 тона. През 1805 г. били изнесени 4,300 тона железни стоки и 4,600 тона необработено желязо, през 1834 г. — 16,200 тона железни стоки, 107,000 тона необработено желязо, а целият добив на желязо, който в 1740 г. възлизал само на 17,000 тона, нараснал в 1834 г. приблизително на 700,000 тона. Само разтопяването на желязната руда консумира всяка година над 3 милиона тона въглища, а какво значение изобщо добили *каменовъглените мини* в течение на последните шестдесет години — това човек не може и да си представи. Сега се експлоатират всички английски и шотландски каменовъглени залежи и само мините на *Нортумберленд и Дърхем* доставят всяка година над 5 милиона тона за износ с кораби и дават работа на 40—50 хиляди работници. Според „Durham Chronicle"[95] в двете поменати графства били в експлоатация:

през	1753 г.	14	каменовъглени мини
„	1800 г.	40	„ „
„	1836 г.	76	„ „
и „	1843 г.	130	„ „

При това всички мини сега се експлоатират много по-усилено, отколкото по-рано. *Калаените, медните* и *оловните мини* се експлоатират също така по-дейно и успоредно с разширяването на *производството на стъкло* възникнал нов индустриален клон — *производство на грънчарски стоки,* което добило значение към 1763 г. благодарение на *Джозайя Уеджууд.* Той устроил цялото производство на фаянс върху научни принципи, внесъл по-добър вкус и основал *грънчарниците* (potteries) на *Северен Стафордшайр* — област от осем английски квадратни мили, която по-рано била безплодна пустиня, но сега е осеяна с фабрики и жилища и изхранва над 60,000 души.

В този всеобщ водовъртеж било въвлечено всичко. *Земеделието* също претърпяло преврат. И както видяхме по-горе, не само че собствеността върху земята преминала в ръцете на други владелци и на други хора, които я обработвали, но земеделието било засегнато още и по друг начин. Едрите арендатори употребявали капитал за подобряване на почвата, събаряли ненужни прегради, пресушавали блата, наторявали почвата, употребявали по-добри оръдия и въвеждали систематическо сменяване на културите (cropping by rotation). Прогресът на науката помагал и на тях: *сър Х. Дейви* с успех приложил химията в земеделието, а и развитието на механиката дало множество предимства. Освен това вследствие на увеличилото се население търсенето на земеделски продукти се засилило толкова много, че от 1760 г. до 1834 г. била превърната в обработваема 6,840,540 акра запустяла земя и въпреки това Англия от страна, която изнася зърнени храни, се превърнала в страна, която внася зърнени храни.

Такава дейност била развита и при създаването на *съобщенията.* От 1818 г. до 1829 г. в Англия и Уелс били прокарани 1,000 английски мили шосета със законната ширина от 60 фута и почти всички стари шосета били подновени според принципа на *Мак Адам.* В *Шотландия* управлението на обществените строежи прокарало от 1803 г. насам деветстотин мили шосета и над хиляда моста, с което народът от планините изведнаж бил приобщен към цивилизацията. Дотогава планинците били повече бракониери и контрабандисти; сега те станали трудолюбиви земеделци и занаятчии и макар да били открити галски училища за запазване на езика, галско-келтските нрави и език бързо изчезват пред настъплението на английската цивилизация. Същото става и в *Ирландия.* Между графствата *Корк, Лимерик* и *Кери* досега имало пуста местност без всякакви

пътища, проходими за коли; поради своята недостъпност тя била прибежище на всички престъпници и главна защита на келтско-ирландската националност в Южна Ирландия; тя била пресечена с пътища и с това бил открит достъп за цивилизацията и в тази дива местност. Цяла Великобритания, а особено Англия, която преди шестдесет години имала също такива лоши пътища, както тогава Германия и Франция, сега е покрита с мрежа от най-хубави шосета и те всички, както почти всичко в Англия, са дело на частната индустрия, тъй като държавата не е направила за това нищо или почти нищо.

Преди 1755 г. Англия нямала почти никакви *канали*. През 1755 г. бил прокаран в Ланкашайр каналът от *Санки Брук* към *Сент Еленс*, а през 1759 г. *Джеймс Бриндли* построил първия значителен канал — каналът на *херцог Бриджуотър*, — който от *Манчестер* и от каменовъглените мини в околността му отива към устието на *Мърси*, а при *Бартън* е прокаран с акведук през реката *Ъруел*. От това време датира строежът на канали в Англия, на което едва Бриндли придал значение. Сега се прокарвали канали във всички посоки и много реки били направени плавателни. Само в *Англия* има 2,200 мили канали и 1,800 мили плавателни реки; в *Шотландия* бил прокаран *Каледонският канал*, който пресича страната напреки; също и в *Ирландия* били прокарани различни канали. И почти всички тези строежи, както железниците и шосетата, са дело на частни лица и компании.

Железопътните линии са прокарани едва в най-ново време. Първата по-голяма железопътна линия била прокарана от *Ливерпул* за *Манчестер* (открита през 1830 г.); след това всички големи градове били свързани помежду си с релсови пътища. Лондон със Саутхемптън, Брайтън, Довър, Колчестер, Кембридж, Екзетер (през Бристол) и Бирмингам; Бирмингам с Глостър, Ливерпул, Ланкастър (през Нютон и Уиган и през Манчестер и Болтън), по-нататък с Лидс (през Манчестер и Халифакс и през Лестър, Дерби и Шефилд), а Лидс с Хъл и Нюкясл (през Йорк). При това множество по-малки линии, които се намират в строеж или са в проект, скоро ще направят възможно пътуването от Единбург до Лондон за един ден.

Както *парата* революционизирала сухопътното съобщение, също така тя придала ново значение на водното съобщение. Първият параход бил пуснат в движение през 1807 г. по Худзон в Северна Америка, а първият във Великобритания — през 1811 г. по Клайд. Оттогава в Англия били построени над 600 парахода, а през 1836 г. в британските пристанища работели повече от 500 парахода.

Това е накратко историята на английската индустрия през последните шестдесет години — история, която няма равна на себе си

в летописите на човечеството. Преди шестдесет-осемдесет години Англия е била страна като всички други, с малки градове, незначителна и проста индустрия и рядко, предимно земеделско население; а сега тя е страна, която няма равна на себе си, със столица от два и половина милиона жители, с колосални фабрични градове, с индустрия, която снабдява целия свят и която с най-сложните машини произвежда почти всичко; с трудолюбиво, интелигентно, гъсто население, две трети от което е заето в индустрията* и в сравнение с тогава се състои от съвсем други класи, дори образува съвсем друга нация с други нрави и други потребности. Индустриалната революция има за Англия същото значение, каквото има политическата революция за Франция и философската за Германия, и разликата между Англия от 1760 г. и Англия от 1844 г. е поне толкова голяма, колкото разликата между Франция при ancien regime** и Франция след юлската революция. Но най-важният плод на тази индустриална революция е английският пролетариат.

Ние видяхме по-горе как въвеждането на машините създало пролетариата. Бързото разширяване на индустрията изисквало работни ръце; работната заплата се повишавала и вследствие на това тълпи от работници се преселвали от земеделските области в градовете. Населението се увеличавало много бързо и почти целият прираст се падал на пролетарската класа. Освен това в Ирландия настъпил мир и ред едва от началото на XVIII век; и тук населението, което намаляло с повече от една десета част поради английското варварство по време на по-ранншите безредици, се увеличило бързо, особено след като подемът на индустрията започнал да привлича много ирландци в Англия. По такъв начин възникнали големите фабрични и търговски градове на Великобритания, в които най-малко три четвърти от населението принадлежат на работническата класа, а дребната буржоазия се състои само от бакали и твърде, твърде малко занаятчии. Защото както съвременната индустрия придобила значение едва с това, че превърнала инструментите в машини, работилниците във фабрики, а заедно с това и трудещите се елементи на средната класа в трудещи се пролетарии, досегашните търговци на едро във фабриканти, значи, както дребната буржоазия била тук вече изместена и населението разделено на два противоположни лагера — на работници и капиталисти, също така станало и извън областта на индустрията в тесен смисъл на думата — и в занаятите и дори в търговията. На мястото на някогашните майстори и калфи дошли едри капиталисти и работници, които никога нямали изгледи

* В английските издания от 1887 и 1892 г. след думата „индустрията" стоят думите „и търговията". *Ред.*

** — стария режим. *Ред.*

да се издигнат над своята класа; занаятите се превърнали във фабрично производство, разделението на труда се провеждало строго и дребните майстори, които не могли да конкурират на големите работилници, били изтласквани в класата на пролетариата. Но в същото време с премахването на дотогавашното занаятчийско производство, с изчезването на дребната буржоазия била отнета на работника всяка възможност сам той да стане буржоа. Досега той винаги имал изгледи да се установи някъде като оседнал майстор и да може по-късно да си вземе дори калфи; но сега, когато фабрикантите изтиквали самите майстори, когато за самостоятелното упражняване на една работа били нужни големи капитали, пролетариатът станал напълно определена, устойчива класа от населението, докато по-рано той често бил само един преход към буржоазията. Онзи, който се раждал сега като работник, нямал други изгледи освен да остане пролетарий за цял живот. Значи едва сега пролетариатът бил в състояние да си създаде свое самостоятелно движение.

По този начин възникнала тази грамадна маса работници, която сега изпълва цяла Великобритания и чието социално положение с всеки нов ден все повече и повече привлича вниманието на цивилизования свят.

Въпросът за положението на работническата класа, т. е. положението на грамадното болшинство от английския народ — въпросът, какво ще стане от тези безимотни милиони, които днес изконсумирват онова, що са спечелили вчера, които със своите изобретения и своя труд създадоха величието на Англия, които всеки ден все повече и повече съзнават своята сила и всеки ден все по-настоятелно искат своя дял в облагите от обществените институции — този въпрос след законопроекта за реформата[96] е станал национален. Към него могат да се сведат всички що-годе важни парламентарни дебати; и макар английската буржоазия да не иска да си признае това досега, макар тя да се опитва да избегне този голям въпрос и да представи своите собствени интереси като истински национални интереси, това все пак съвсем не ѝ помага. С всяка парламентарна сесия работническата класа печели почва, интересите на буржоазията губят от значението си и макар буржоазията да е главната, дори единствената сила на парламента, все пак последната сесия през 1844 г. беше непрекъснато разискване по работническия въпрос (законопроект за бедните, законопроект за фабриките, законопроект за отношението на господари и слуги)[97]. Томас Дънкъмб, застъпникът на работническата класа в долната камара, беше най-значителната фигура на сесията, докато либералната буржоазия със своето предложение за премахване на житните закони и радикалната буржоазия с предложението си за отказ да се плащат данъци играха жалка

роля. Дори дебатите във връзка с Ирландия бяха в основата си само дебати за положението на ирландския пролетариат и за средствата да му се помогне. Но крайно време е вече английската буржоазия да направи концесии на работниците, които не молят, а заплашват и искат — защото може би скоро ще бъде вече много късно.

Но въпреки това английската буржоазия — и особено фабрикантите, — която се обогатява направо от неволята на работниците, не иска и да знае за тази неволя. Тя, която се смята за най-могъщата, представляваща нацията класа, се срамува да покаже пред очите на света язвата на Англия; тя не желае да си признае, че работниците са в мизерия, защото *тя,* имотната, индустриалната класа, би трябвало да носи моралната отговорност за тази мизерия. На това се дължи подигравателният вид, който образованите англичани — а на континента са известни само те, т. е. буржоазията — имат обичай да си придават, когато човек започне да говори за положението на работниците; на това се дължи пълното невежество сред цялата буржоазия за всичко онова, което се отнася до работниците; на това се дължат смешните грешки, които тази класа прави в парламента и вън от него, когато става дума за положението на пролетариата; на това се дължи веселата безгрижност, сред която тя живее върху почва, която е подкопана под краката ѝ и която може да рухне всеки ден, и това нейно скорошно рухване е тъй сигурно, както кой да е математически или механически закон; на това се дължи и поразителното обстоятелство, че англичаните още нямат нито една единствена изчерпателна книга за положението на своите работници, макар че те кой знае от колко години вече насам го „изследват" и „подобряват". Но на това се дължи и дълбоката ненавист на цялата работническа класа от Глазгоу до Лондон към богатите, които систематично я експлоатират и след това жестоко я предоставят на собствената ѝ съдба — ненавист, която след не съвсем дълго време — това може почти да се изчисли — трябва да избухне в революция, в сравнение с която първата френска революция и годината 1794 ще бъдат детска играчка.

ИНДУСТРИАЛНИЯТ ПРОЛЕТАРИАТ

Редът, по който трябва да разгледаме различните подразделения на пролетариата, от само себе си се определя от гореизложената история на неговото възникване. Първите пролетарии принадлежали на индустрията и били създадени направо от нея; ето защо ние най-напред ще спрем нашето внимание върху *индустриалните работници,* т. е. ония, които се занимават с преработване на сурови материали. Производството на индустриалния материал — на самите суровини и горива — добило значение едва вследствие на индустриалния преврат и така то могло да предизвика появата на нов пролетариат: *работниците в каменовъглените и металните мини.* На трето място индустрията повлияла на *земеделието,* а на четвърто — на *Ирландия* и съобразно с това ние трябва да посочим мястото и на принадлежащите към тях категории от пролетариата. Ние ще установим също, че — може би с изключение на ирландците — степента на съзнателност на различните работници се намира в пряка зависимост от връзката им с индустрията, че следователно индустриалните работници са осъзнали своите интереси най-добре, минните — по-слабо, а земеделските още почти съвсем не ги съзнават. Същото степенуване ще намерим и между индустриалния пролетариат и ще видим, че фабричните работници — тия най-стари чеда на индустриалната революция — от самото начало досега са били ядката на работническото движение и че останалите са се приобщавали към него в степента, в която занаятът им се обхващал от индустриалния преврат. Така, по този пример на Англия, по това, че работническото движение е вървяло в крак с индустриалното движение, ние ще се научим да разбираме историческото значение на индустрията.

Но понеже почти целият индустриален пролетариат в тоя момент е обхванат от движението и в положението на отделните групи именно поради това, че те всички са индустриални, има нещо много общо, ние ще трябва по-напред да се занимаем с общото, за да можем след това още по-дълбоко да разгледаме всяка отделна група в нейната особеност.

Вече посочихме по-горе как индустрията централизира собствеността в ръцете на малцина. Тя изисква големи капитали, с които създава колосални предприятия, и с това разорява занаятчийската дребна буржоазия и като поставя природните сили в своя услуга, изтиква от пазара ръчния труд на отделния работник. Разделението на труда, използването на водната и особено на парната сила и прилагането на машинната система — това са трите големи лоста, с които индустрията от средата на XVIII век разклаща устоите на света. Дребната индустрия създала буржоазията, едрата създала работническата класа и качила на трона малцината избраници от буржоазията, но само за да ги събори още по-сигурно един ден. Все пак засега неотричан и лесно обясним факт е, че многобройната дребна буржоазия на „доброто старо време“ е разорена от индустрията и се е разпаднала, от една страна, на богати капиталисти, а от друга — на бедни работници.*

Но централизиращата тенденция на индустрията не спира дотук. Населението също така се централизира, както и капиталът, което е напълно естествено, защото в индустрията се гледа на човека, на работника само като на своеобразен капитал, на който фабрикантът, заради това, че го използува — плаща лихви под името работна заплата. Голямото индустриално предприятие изисква много работници, които работят заедно в едно здание; те трябва да живеят заедно и при една средно голяма фабрика те вече образуват цяло селище. Те имат потребности, за задоволяването на които са нужни други хора. Там се отправят занаятчии, шивачи, обущари. хлебари, зидари и дърводелци. Жителите на това селище, особено по-младото поколение, привикват към фабричния труд, усвояват го и когато първата фабрика вече не може — което е напълно естествено — да даде работа на всички, заплатата пада и последицата от това е възникването на нови фабриканти. По тоя начин селището се превръща в малък град, а малкият град — в голям. Колкото

* Сравни моите „Очерци към критика на политическата икономия“ в „Deutsch-Französische Jahrbücher“[98]. В тая статия аз изхождам от „свободната конкуренция“; но индустрията е само практика на свободната конкуренция, а последната — само принцип на индустрията.

градът е по-голям, толкова по-големи са преимуществата от заселването в него. Там има железници, канали и шосета; изборът между опитните работници става все по-голям; поради конкуренцията сред строителите и сред фабрикантите на машини, които веднага се намират подръка, могат да се инсталират нови предприятия по-евтино, отколкото в по-отдалечени местности, където тепърва трябва да се пренасят строителен дървен материал, машини, строителни и фабрични работници; там има пазар, борса, на която се струпват купувачите; има пряка връзка с пазарите, които доставят сурови материали или където се купува готовата стока. На това се дължи удивително бързото умножаване на големите фабрични градове. Наистина, срещу това пък селото има преимуществото, че там работната заплата е обикновено по-ниска. По този начин селото и фабричният град си остават в постоянна конкуренция и ако днес преимуществото е на страната на града, то утре работната заплата в селото пак ще спадне толкова ниско, че по-изгодно ще стане новите фабрики да се строят вън от градовете. Но при това централизиращата тенденция на индустрията все пак си остава в пълна сила и всяка нова фабрика, която се строи вън от градовете, носи в себе си зародиша на фабричен град. Ако това бясно надпреварване на индустрията можеше да продължи така още сто години, всеки индустриален район на Англия щеше да стане един единствен фабричен град и Манчестер, и Ливерпул щяха да се срещнат при Уорингтън или Нютон. Тази централизация на населението се развива и в търговията съвсем по същия начин и затова няколко големи пристанища като Ливерпул, Бристол, Хъл и Лондон монополизират почти цялата морска търговия на Великобритания.

Тъй като в тези големи градове индустрията и търговията се развиват най-много — значи и тук най-ясно и най-открито изпъкват последиците от това развитие по отношение на пролетариата. Тук централизацията на богатствата е стигнала най-високата си точка; тук изоснови са унищожени нравите и отношенията на доброто старо време, тук се е отишло толкова далеч, че думите „Old merry England"* не възбуждат вече никакви представи, защото не се знае вече нищо за „Old England" дори и от спомени и разкази на деди и баби. Тук има само богата и бедна класа, защото дребната буржоазия все повече изчезва с всеки изминат ден. Тя, тази по-рано найустойчива класа, сега е станала най-подвижната; тя се състои още само от малкото развалини на едно минало време и от известен брой хора, които охотно желаят да си създадат състояние, същински рицари на индустрията и спекуланти, от които един забогатява, ко-

* — „Добрата стара Англия". *Ред.*

гато деветдесет и девет банкрутират, и от тия деветдесет и девет повече от половината живеят само от банкрутство.

Но грамадното болшинство в тия градове образуват пролетариите и ние сега ще изследваме как живеят те и какво влияние оказва върху тях големият град.

ГОЛЕМИТЕ ГРАДОВЕ

Такъв град като Лондон, където човек може да ходи с часове, без да стигне дори до началото на края, без да срещне и най-малкия признак, от който да може да заключи, че градът свършва някъде наблизо — е нещо особено. Тази колосална централизация, това натрупване на два и половина милиона души на едно място стократно е увеличило силата на тези два и половина милиона; то е издигнало Лондон до търговска столица на света, създало е исполинските докове и е събрало хилядите кораби, които постоянно покриват Темза. Аз не познавам нищо по-внушително от изгледа, който представлява Темза, когато човек пътува от морето нагоре към Лондонския мост. Множеството къщи, корабостроителниците от двете страни, особено нагоре от Уулуич, безбройните кораби покрай двата бряга, които все повече и повече се сгъстяват и към края освобождават само един тесен път в средата на реката, път, по който непрекъснато се разминават стотици кораби — всичко това е толкова величествено, толкова грандиозно, че човек не може да се опомни и още преди да стъпи на английска земя, се смайва пред величието на Англия.*

Но какви жертви е струвало всичко това — човек открива едва по-късно. Когато поскита няколко дни по паважа на главните улици, когато с труд и мъка си пробие път през човешката тълпа, през безкрайните редици пътнически и товарни коли, когато посети „лошите квартали" на световния град — чак тогава човек забелязва,

* (1892 г.) Това беше приблизително преди 50 години, по времето на живописните платиоходи. Сега — доколкото някои от тях още идват в Лондон — те остават в доковете, а Темза е покрита с опушени грозни параходи. *(Бележка на Енгелс към немското издание от 1892 г.).*

че тези лондончани трябвало да пожертвуват най-добрия дял от своята човешка същност, за да създадат всички тези чудеса на цивилизацията, от които гъмжи техният град, че стотици сили, които са дремали в тях, са останали бездейни и били потиснати, за да могат само малко от тях да се развият по-пълно и като се съединят със силите на други — да се увеличат. В самата улична навалица вече има нещо противно, нещо, против което човешката природа се бунтува. Нима всички тези стотици хиляди хора от всички класи и от всички съсловия, които се тълпят там, не са хора със същите качества и способности и със същия стремеж да бъдат щастливи? И нима най-после те всички нямат едни и същи начини и средства за постигане на своето щастие? И при все това те бързо пробягват един край друг, сякаш нямат нищо общо помежду си, сякаш нямат никаква връзка едни с други и единствената мълчалива спогодба помежду им е всеки да върви по дясната страна на тротоара, за да не се задържат едно друго двете бързо разминаващи се течения на тълпата; и при това никому не идва на ум дори и с поглед да удостои другите. Това грубо и жестоко безразличие, това безчувствено съсредоточаване на всеки отделен човек в своите частни интереси се показват толкова по-противни и по-оскърбителни, колкото повече тези отделни хора са струпани в едно малко пространство; и макар да знаем, че тая обособеност на отделния човек, този ограничен егоизъм навсякъде е основен принцип на нашето съвременно общество, все пак той никъде не се проявява така безсрамно разголено, така надменно, както тъкмо тук сред навалицата на големия град. Разпадането на човечеството на монади, всяка от които има свой отделен жизнен принцип и отделна цел — този свят на атоми тук е достигнал своя апогей.

И ето защо тук открито е обявена социалната война, войната на всички против всички. Както нашият приятел Щирнер, така и хората гледат едни на други само като на субекти, които те могат да използуват; всеки експлоатира другия и от това се получава в резултат, че по-силният тъпче под краката си по-слабия и че малцината силни, т. е. капиталистите, заграбват всичко за себе си, докато на множеството слаби, на бедните, едва им остава само колкото да преживеят.

И онова, което важи за Лондон, важи също и за Манчестер, Бирмингам и Лидс, то важи за всички големи градове. Навсякъде варварско безразличие, егоистична жестокост от едната страна и неописуема мизерия от другата страна, навсякъде социална война, домът на всеки отделен човек в обсадно положение, навсякъде взаимно ограбване под закрилата на закона и всичко това се върши с такава безсрамна откровеност, че човек се ужасява от последи-

ците на нашия обществен строй — както те неприкрито се явяват тук — и се чуди само на това, че цялото това бясно препускане все още продължава.

Тъй като оръжието, с което се води борбата в тази социална война, е капиталът — прякото или косвеното притежаване на средствата за живот и на средствата за производство, — ясно е, че всички несгоди от едно такова положение падат върху бедния. За него не се грижи никой; тласнат в този хаотичен водовъртеж, той трябва да си пробива път, както може. Ако има щастието да намери работа, т. е. ако буржоазията му окаже милост със съгласието си да се обогатява за негова сметка, очаква го такава заплата, която едва му стига, за да си задържи душата в тялото; ако не намери работа, той може да краде, в случай че не се бои от полицията, или да умре от глад и полицията ще се погрижи това да стане по такъв безшумен начин, който да не оскърби буржоазията. През време на моето пребиваване в Англия умряха направо от глад при най-възмутителни условия не по-малко от 20—30 души и при огледа на мъртвите рядко се намираше някое жури, което да имаше смелостта направо да каже това. Колкото и да бяха ясни, колкото и да бяха недвусмислени свидетелските показания — буржоазията, из чиято среда беше избирано журито, винаги намираше задна вратичка, през която можеше да избегне страшната присъда: „умрял от глад“. В тези случаи буржоазията *не може* да каже истината, иначе тя сама би произнесла собствената си присъда. Но и косвено мнозина са умрели от глад — и такива са много повече, отколкото ония, които направо са умрели от глад, — като постоянната липса на достатъчно хранителни продукти предизвиквала смъртоносни болести и по този начин отнасяла своите жертви; тя така ги омаломощавала, че известни обстоятелства, които иначе биха протекли напълно щастливо, неизбежно са водили към тежки заболявания и смърт. Английските работници наричат това „социално убийство“ и обвиняват цялото общество, че то непрекъснато върши това престъпление. Нима те не са прави?

Наистина, от глад умират винаги само отделни хора. Но каква гаранция има работникът, че утре не ще дойде и неговият ред? Кой му осигурява неговата работа? Кой му гарантира, че ако поради някакво основание или неоснование утре бъде уволнен от своя работодател, той заедно с близките си ще може да преживее дотогава, докогато намери друг работодател, който да му „даде хляб“? Кой гарантира на работника, че доброто му желание за работа е достатъчно, за да намери работа, че честността, трудолюбието, пестеливостта и всички други добродетели, които му са препоръчани от мъдрата буржоазия, са за него наистина пътят към щастието? Ни-

кой. Той знае, че днес той има нещо и че не зависи от самия него дали и утре още ще има нещо; той знае, че всеки каприз, всяко настроение на работодателя, всяка лоша търговска конюнктура може да го тласне назад в страшния водовъртеж, от който временно се е спасил и в който е трудно, често невъзможно да се остане на повърхността. Той знае, че ако може да живее днес, съвсем не е сигурно дали и утре ще може да живее.

Нека да преминем впрочем към по-подробно изследване на онова положение, в което социалната война поставя безимотната класа. Нека да видим собствено какво възнаграждение обществото дава на работника за неговия труд във вид на жилище, облекло и храна, какво съществувание осигурява то на ония, от които най-много зависи съществуването на обществото; нека се занимаем най-напред с жилищата.

Всеки голям град има по един или по няколко „лоши квартали", в които се струпва работническата класа. Разбира се, често нищетата се приютява в скрити улички, съвсем близо до дворците на богатите, но въобще на нея е определен отделен участък, където тя, далеч от очите на по-щастливите класи, трябва да преживява тъй, както може, само за себе си. Тези лоши квартали в Англия са почти еднакво устроени във всички градове, това са най-лошите къщи и най-лошото място на града; дълги редици повече двуетажни или едноетажни тухлени сгради по възможност с обитавани сутеренни помещения и почти навсякъде построени в безпорядък. Тези къщички от три до четири стаи и една кухня се наричат „котеджи" и те са в цяла Англия — с изключение на някои части от Лондон — обикновените жилища на работническата класа. Самите улици обикновено са непавирани, неравни, кални, пълни с растителни и животински отпадъци, без отводни канали или покрити канавки, но затова пък със застояли, вонящи локви. Освен това вентилацията им е затруднена от лошия, безреден начин на строеж на целия този градски квартал и тъй като тук живеят много хора върху малко пространство, човек лесно може да си представи какъв е въздухът в тези работнически райони. Сврът това, при хубаво време улиците служат за сушене на пране, от къща до къща напряко през улицата се опъват въжета и на тях се простира мокрото пране.

Нека се занимаем с някои от тези лоши квартали. Да започнем с *Лондон**, а в Лондон е прочутото „Гарваново гнездо" (rookery)

* След като бях написал следващото изложение, попадна ми една статия за работническите квартали в Лондон „Illuminated Magazine" (октомври 1844 г.), която на много места почти дословно, а освен това и по същество, навсякъде напълно съвпада с моето описание. Тя е озаглавена: „Жилищата на бедните. Из бележника на един лекар."

Сент Джайлс, което сега, най-после, ще бъде прорязано от няколко широки улици и по този начин — унищожено. Сент Джайлс е разположен сред най-населената част на града, заобиколен от блестящи широки улици, по които безцелно скита елегантният свят [хайлайф] на Лондон — съвсем близо до Оксфорд стрийт и Риджент стрийт и от Трафалгер скуер и Странд. Това е една безредна маса от високи, три до четириетажни къщи, с тесни, криви и мръсни улици, по които има поне толкова много оживление, колкото по главните улици на града, с тая разлика, че в Сент Джайлс се виждат само хора от работническата класа. По улиците става пазар; те стават още по-непроходими от кошове със зеленчуци и овощия — всичко това, разбира се, лошо и почти негодно за консумация — и от тях, както и от месарските дюкяни, се носи отвратителна миризма. Жилищата се обитават от сутерена до самия покрив, те са мръсни отвън и отвътре и изглеждат така, че никой не би желал да живее в тях. Но всичко това е още нищо в сравнение с жилищата в тесните дворове и напречните улички, в които се влиза през покрити входове между къщите и в които мръсотията и рухналостта на къщите надминават всяка представа; тук почти не може да се види цяло стъкло на прозорец, стените са ронливи, рамките на вратите и на прозорците са строшени и едва се държат, вратите са сковани от стари дъски или пък съвсем липсват — тук в този апашки квартал дори са ненужни всякакви врати, защото няма какво да се краде. Навсякъде наоколо купища от нечистотии и пепел и изливаните пред вратите помии се събират във воняши локви. Тук живеят най-бедните от бедняците, най-зле платените работници, размесени с апаши, мошеници и жертви на проституцията. Повечето от тях са ирландци или потомци на ирландци и тези, които още сами не са пропаднали във водовъртежа на това морално безпътство, което ги заобикаля — всекидневно потъват все по-надълбоко, всекидневно загубват все повече и повече силата да противостоят на деморализиращите влияния на неволята, мръсотията и лошата среда.

Но Сент Джайлс не е единственият „лош квартал" на Лондон. В грамадния лабиринт от улици има стотици и хиляди скрити улици и улички, чиито къщи са много лоши за всички ония, които имат възможност да живеят в по-човешко жилище — такива убежища на най-страшната нищета често се срещат съвсем близо до блестящите къщи на богатите. Така неотдавна, по случай някакъв оглед на мъртвец, една местност до самия Портман скуер — много приличен обществен площад — била охарактеризирана като местопребиване на „маса ирландци, деморализирани от мръсотия и бедност". Така, в улици като Лонг-Ейкр и др., които наистина не са разкошни, но все пак са прилични, се срещат множество жилища —

сутерени, от които излизат на дневна светлина болнави детски фигури и полуизгладнели, облечени в дрипи жени. В непосредствена близост до театъра Дрюри-Лейн — втория театър на Лондон — се намират няколко от най-лошите улици на целия град — *Чарлс стрийт, Кинг стрийт* и *Паркър стрийт,* чиито къщи също така са обитавани от сутерените чак до покрива само от бедни семейства. В енориите *Сент Джон* и *Сент Маргарет* в Уестминстер през 1840 г. живеели според дневника на статистическото дружество 5,366 работнически семейства в 5,294 „жилища“, ако последните заслужават това наименование; мъже, жени и деца, всички заедно струпани, без оглед на възраст или пол, всичко 26,830 души, а три четвърти от горния брой семейства имали само по една единствена стая. В аристократическата енория *Сент Джордж* на Ханофер скуер според същия източник живеели 1,465 работнически семейства, общо 6,000 души, при същите условия; и тук над две трети от целия брой семейства били струпани в по една стая за всяко семейство. И как имотните класи на законно основание експлоатират нищетата на тези нещастници, у които дори апашите не се надяват да намерят нещо! За отвратителните жилища при Дрюри-Лейн, за които току-що споменах, се плащат следните наеми: за две сутеренни стаи 3 шилинга (1 талер), за една стая в партера — 4 шилинга, на първия етаж — 4½ шилинга, на втория етаж — 4 шилинга, за таванска стая — 3 шилинга седмично. По тоя начин само гладните обитатели на Чарлс стрийт плащат на домопритежателите годишен данък от 2,000 лири стерлинги (14,000 талера), а споменатите 5,366 семейства в Уестминстер плащат годишен наем общо 40,000 лири стерлинги (270,000 талера).

Но най-големият работнически район се намира източно от Тауер в *Уайтчапел* и *Битнал Грин,* където е концентрирана главната маса от лондонските работници. Нека чуем това, което казва г. *Г. Олстън,* проповедникът на Сент Филипс, в Битнал Грин, за състоянието на своята енория:

„Тук има 1,400 къщи, в които живеят 2,795 семейства, или около 12,000 души. Пространството, върху което живее това многобройно население, е по-малко от 400 квадратни ярда (1,200 квадратни фута) и при такова натрупване не е нещо необикновено да се срещне семейство от мъж, жена, четири до пет деца, а понякога още и дядо и баба в една единствена стая от десет до дванадесет квадратни фута, в която те работят, ядат и спят. Аз съм уверен, че преди лондонският епископ да насочи общественото внимание върху тази крайно бедна енория, тук, на западния край на града, са знаели толкова малко за нея, колкото и за диваците в Австралия или в Южна Океания. И когато, най-после, от собствено наблюдение се запознаем със страданията на тези нещастници, когато ги наблюдаваме при тяхната оскъдна трапеза и ги видим сломени от болест или безработица, ние ще срещнем толкова много безпомощност и мизерия, че една нация като нашата трябва да се срамува от това, че те са възможни. Аз бях свещеник в Хъдерсфилд

през трите години, когато фабриките бяха работили най-зле; но никога не съм виждал такава абсолютна безпомощност на бедните, както оттогава насам в Битнал Грин. Измежду десет бащи-работници тук нито един няма друго облекло освен работната си дреха, а и тя е невъзможно лоша и окъсана; нещо повече — мнозина нямат друга завивка през нощта освен тези парцали и за легло им служи само един чувал със слама и дървени стърготини."[99]

От горното описание вече виждаме как обикновено изглеждат вътре самите тези жилища. За допълнение на картината нека последваме английските власти в още няколко пролетарски жилища, в които те понякога попадат.

По случай един оглед на мъртвец, извършен на 14 ноември 1843 г. от г. Картър, съдебен следовател на Сърей, над трупа на 45-годишната *Ан Галуей,* вестниците пишат следното за жилището на умрялата: Тя живеела на № 3, Уайт-Лайон корт, Бермондси стрийт, в Лондон, с мъжа си и деветнадесетгодишния си син в малка стая, в която не е имало нито креват, нито постелки, нито каква и да е друга мебел. Тя лежала мъртва до сина си в куп перушина, която покривала почти голото ѝ тяло, защото нямало нито завивка, нито чаршаф. Перушината била полепена толкова здраво по цялото ѝ тяло, че лекарят не можал да изследва трупа, преди да бил почистен, и тогава видял, че трупът е съвсем измършавял и напълно изпояден от паразити. Една част от пода в стаята била разкъртена и дупката била използувана от семейството за нужник.

В понеделник на 15 януари 1844 год. били доведени две момчета пред полицейския съд на Уоршип стрийт, Лондон, поради това, че от глад откраднали един полусварен говежди джолан от един дюкян и веднага го изяли. Полицейският съдия се видял принуден да издири този случай по-нататък и получил скоро от полицейските служители следното сведение: Майката на тези момчета била вдовица на някогашен войник, впоследствие полицейски служител; след смъртта на мъжа си тя много зле преживявала с деветте си деца. Тя живеела на № 2, Пулс плейс, Квакер стрийт, Спиталфилдс, в най-голяма мизерия. Когато полицейският служител дошъл при нея, той я намерил с шест от децата ѝ буквално натъпкани в малка задна стаичка, без мебели, с изключение на два стари плетени стола без дъно, малка масичка с два счупени крака, една счупена чаша и една паничка. В огнището почти нито искрица огън, а в ъгъла — толкова стари дрипи, колкото една жена би могла да вземе в престилката си, а те служели за легло на цялото семейство. Те нямали нищо друго за завивка освен мизерното си облекло. Нещастната жена му разправила, че миналата година е трябвало да продаде леглото си, за да достави храна; чаршафите си тя била оставила у търговеца на припаси като залог за някои хранителни продукти и

трябвало изобщо да продава всичко, за да получава само хляб. — Полицейският съдия дал на жената значителна помощ от касата за милостиня за бедните.

През февруари 1844 г. една вдовица на шестдесет години — Тереза Бишоп, заедно с двадесет и шест годишната си болна дъщеря, била посочена на полицейския съдия на Марлбороу стрийт, за да ѝ се помогне. Тя живеела на № 5, Браун стрийт, Гросвенор скуер, в малка задна стая, не по-голяма от шкаф, в която нямало никаква мебел. В един ъгъл имало няколко парцали, върху които спели и двете; един сандък служел едновременно и като маса, и като стол. Майката припечелвала нещичко от чистене на стаи; както казал хазяинът, те живеели в това състояние от май 1843 г., постепенно продавали или залагали всичко онова, което още имали, и въпреки това никога не си плащали наема. — Полицейският съдия им дал една лира стерлинга от кутията за милостиня за бедните.

Аз и не мисля да твърдя, че *всички* лондонски работници живеят в такава мизерия, както горепосочените три семейства; аз прекрасно зная, че там, където един е така всецяло и докрай стъпкан от обществото — десетина живеят по-добре от него, но твърдя, че хиляди трудолюбиви и честни семейства — много по-честни, много по-достойни за уважение от всички богаташи на Лондон — се намират в това недостойно за човека положение и че всеки пролетарий — всеки без изключение — може да бъде постигнат от същата участ, без той да е виновен за това и въпреки всичките му усилия да избегне тая участ.

Но при все това щастливи са и ония, които все още имат какъв и да е подслон — щастливи в сравнение с тия, които съвсем са безприютни. В Лондон всяка сутрин стават от сън петдесет хиляди души, без да знаят къде ще подслонят главата си през следващата нощ. Най-щастливите от тях, на които се удава да спестят до вечерта един или няколко пенса, отиват в един от така наречените домове за подслоняване (lodging-house), каквито масово има във всички големи градове и където те намират подслон срещу парите си. Но какъв подслон! Този дом е изпълнен от горе до долу с легла; по четири, пет, шест легла в една стая — въобще колкото могат да се поберат. Във всяко легло биват натъпкани четири, пет, шест души, също колкото могат да се поберат — болни и здрави, стари и млади, мъже и жени, пияни и трезви — както се случи, — всичко в пъстър безпорядък. Тук стават спорове, побоища и наранявания — а когато тия другари по легло се разберат помежду си, става още по-лошо: уговарят се кражби или се вършат такива неща, чиято скотщина не може да се предаде с думи от нашите езици, добили по-човешки характер. А ония, които не могат да заплатят такова легло за нощта?

Те спят там, където намерят място — в пасажи, под сводове, в кой и да е ъгъл, където полицията или собствениците ги оставят да спят необезпокоявани; разбира се, някои се настаняват в приютите, които тук-таме са били основани от частната благотворителност, други спят в парковете по пейките, под самите прозорци на кралица Виктория. Нека да чуем какво пише вестник „Times“[100] от октомври 1843 г.:

„От нашия вчерашен полицейски доклад се вижда, че всяка нощ в парковете спят средно по петдесет човешки същества без друга защита от лошо време освен дърветата и някои дупки в насипите. Повечето от тези същества са млади момичета, които са прелъстени от войници, доведени в столицата и прокудени по широкия свят сред цялата безпомощност в неволята на чуждия град, сред цялото необуздано безгрижие на преждевременно назрелия порок.

Това наистина е страшно. Бедни трябва да има навсякъде. Немотията навсякъде ще намери път и с всичката си отвратителност ще се установи в сърцето на големия и богат град. Страхуваме се, че в хилядите тесни улици и улички на многолюдната столица винаги ще има много страдания, много неща, които оскърбяват окото, много — които никога няма да излязат наяве.

Как може в кръга, очертан от богатството, веселието и блясъка, близо до царственото величие на Сент Джеймс, как може до самия бляскав палат на Бейсуотър, където се срещат старият и новият аристократичен квартал, в едно място, където предпазливата изтънченост на модерното благоустройствено изкуство е бдяла да не се издигне дори и най-малката къщурка за беднотията — в едно място, което изглежда да е посветено за най-изключителните наслади на богатството, — как може *там* да навлязат неволята и гладът, болестта и порокът с всичките сродни на тях ужаси, разяждащи тяло след тяло, душа след душа!

Това състояние е действително чудовищно. Най-висшите наслади, които могат да доставят телесното здраве, духовният стремеж, невинните удоволствия — в непосредствен допир с най-суровата нищета! Богатство — смеещо се от своите блестящи салони, смеещо се с брутално безгрижие при непознатите рани на лишенията! Радост, гавреща се безсъзнателно, но жестоко над болката, която стене там долу! Тук всички противоречия са в борба, всички са в спор освен порокът, който води към изкушение, и порокът, който се поддава на изкушение... Но нека всички хора помнят едно: че в най-блестящия квартал на най-богатия град на земята нощ след нощ, зима след зима може да се срещнат жени, жени — млади по години, стари по грехове и страдания, отхвърлени от обществото, разкапващи се сред глад, мръсотия и болести. Нека те помнят това и нека се научат да действуват, а не да теоретизират. Бога ми — там днес има широк простор за действие!“

Аз говорих по-горе за приютите за бездомници. Колко много те са препълнени ще ни покажат два примера. Един новооснован приют за бездомни (Refuge of the Houseless) на Ъпер Огл стрийт, който може да приюти всяка нощ по 300 души, е приел от откриването си на 27 януари до 17 март 1844 година 2,740 души за една или повече нощи; и макар времето да е станало по-благоприятно, броят на молителите да попаднат както в този приют, така и в приюта на Уайткрос стрийт и Уопинг се е силно увеличил и всяка нощ множество бездомници е трябвало да бъдат връщани поради липса на място. В един друг, в централния приют на Плейхаус Ярд през първите три

месеца на 1844 г. били заети средно всяка нощ 460 легла, а приютени всичко 6,681 души и разпределени 96,141 дажби хляб. При все това ръководният комитет заявява, че и този институт едва тогава е посрещал до известен размер наплива на нуждаещите се, когато за приемане на бездомници бил открит и приютът в източната част на града.

Нека оставим Лондон, за да разгледаме поред останалите големи градове на Съединеното кралство. Да вземем най-напред *Дъблин,* град, на който входът откъм морето е толкова красив, колкото е величествен входът откъм морето за Лондон. Дъблинският залив е най-красивият в британските острови и ирландците го сравняват дори с Неаполитанския залив. Самият град е също много красив и неговите аристократически части са построени по-добре и по-естетично, отколкото частите на кой и да е друг британски град. Но затова пък по-бедните квартали на Дъблин принадлежат към най-противното и най-грозното, което човек може да види в света. Наистина в това има дял и характерът на ирландския народ, който при известни условия се чувствува удобно само в мръсотия; но тъй като във всеки голям град на Англия и на Шотландия ние срещаме и хиляди ирландци и тъй като всяко бедно население неминуемо и постепенно затъва в същата нечистотия — мизерията в Дъблин не е нещо специфично, не е вече нещо присъщо само на ирландския град, а нещо, което е общо за всички големи градове на целия свят. Бедните квартали на Дъблин са разпръснати из целия град и мръсотията, необитаемостта на къщите, занемареността на улиците надминават всяка представа. За това, колко бедните са натъпкани тук, човек може да добие някаква представа само когато чуе, че през 1817 г., според доклада на инспекторите на трудовия дом*, са живели на Баррак стрийт в 52 къщи с 390 стаи 1,318 души и на Чърч стрийт и околността в 71 къщи с 393 стаи — 1,997 души.

„В този и съседния квартал има множество вонящи (foul) улнчки и дворове, в някои сутеренн светлината идва само през вратите и в повечето от тях обитателите спят на голата земя, макар болшинството все пак да притежава поне кревати; но напрнмер Николсън корт побира в 28 малки мизерни стаи 151 душн в крайна нищета, така че в целия приют можаха да се намерят само два кревата и две завивки.“

---

* Цитиран в книгата: Dr. W. P. Alison, F.R.S.E., fellow and late President of the Royal College of Physicians etc. etc., „Observations on the Management of the Poor in Scotland and its Effects on the Health of Great Towns“. Edinburgh, 1840 [Д-р У. П. Алисън, член и бивш председател на кралското дружество на хнрурзите и пр. и пр.: „Бележки по грнжите за бедните в Шотландня и тяхното влияние върху санитарното състояние на големите градове“. Единбург, 1840 г.]. Авторът е религиозен тори и брат на историка Арчибалд Алисън.

Беднотията в Дъблин е толкова голяма, че един единствен благотворителен институт, който принадлежи на „Дружеството за борба с мизерията“, всекидневно приема 2,500 души — значи един процент от цялото население, — храни ги през деня и вечер пак ги разпуща.

Нещо подобно ни разказва д-р Алисън и за *Единбург*. Поради прекрасното си местоположение този град заслужил името съвременна Атина, но и тук блестящият аристократичен квартал в новия град е в рязък контраст с вонящата мизерия на бедните в стария град. Алисън твърди, че тази голяма част на града била тъй мръсна и отвратителна, както и най-лошите квартали на Дъблин, и че „Дружеството за борба с мизерията“ ще трябва да подпомага в Единбург толкова голяма част от нуждаещите се, колкото и в столицата на Ирландия — той даже казва, че в Шотландия, особено в Единбург и Глазгоу, бедните били по-зле, отколкото в коя и да е друга област на Съединеното кралство, и най-нуждаещите се били не ирландци, а шотландци. Пасторът на старата църква в Единбург, д-р Ли, заявил през 1836 г. пред комисията за религиозно възпитание:

„По-рано никъде не съм виждал такава мизерия, както в енорията си. Хората нямат мебели, нямат нищо; често в една стая живеят по две съпружески двойки. В един ден аз посетих седем къщи, в които нямаше нито едно легло, а в някои нямаше дори и слама; осемдесетгодишни старци спят на дъсчения под и почти всички прекарват нощта, без да се събличат. В едно сутеренно помещение аз намерих две шотландски семейства, дошли от село; скоро след тяхното пристигане в града им умрели две деца, а по време на моето посещение и третото беше на умиране; за всяко семейство имаше по мръсен куп слама в един ъгъл, а на това отгоре в същия сутерен, който беше толкова тъмен, че в него човек не може да се разпознава и през деня, имаше и едно магаре. — Дори и от най-коравото сърце би почнало да капе кръв при вида на такава нищета в страна като Шотландия.“

Нещо подобно съобщава д-р Хеннен в „Edinburgh Medical and Surgical Journal“. От един парламентарен доклад* се вижда каква нечистотия — каквато би трябвало и да се очаква при такива обстоятелства, цари в къщите на единбургските бедняци. По рамките на креватите нощуват кокошки, кучета, дори и коне спят в една стая с хората и естествената последица от това е, че в тези жилища има ужасна мръсотия и воня, а също и рояци от всякакъв вид паразити.

* „Report to the Home Secretary from the Poor-Law Commissioners, or an Inquiry into the Sanitary Condition of the Labouring Classes of Great Britain“. With Appendices. Presented to both Houses of Parliament in July 1842. — 3 vols. in folio. [„Доклад, представен на министъра на вътрешните работи от комисията по закона за бедните за резултатите от обследването на здравните условия на трудещите се класи във Великобритания.“ С приложения. Представено на двете камари на парламента през юли 1842 г. — 3 тома ин-фолио]. Материали из лекарски доклади, събрани и подредени от Едвин Чадуик, секретар на комисията по закона за бедните.

Начинът, по който е построен Единбург, до най-голяма степен благоприятствува за това отвратително състояние. Старият град е построен на двата склона на един хълм, през билото на който минава главната улица (high-street). От нея към двете страни надолу по хълма се спущат множество тесни криви улички, наречени поради многото им завои wynds*, тези улички образуват пролетарската част на града. Къщите на шотландските градове са изобщо високи, пет и шестетажни, както в Париж, и в противоположност на Англия, където, доколкото е възможно, всеки си има отделна къща, те се обитават от множество различни семейства; с това още повече се увеличава натрупването на много хора върху една малка площ.

„Тези улици" — се казва в едно английско списание, в статия за здравните условия на работниците в градовете** — „често са толкова тесни, че човек може да прекрачи от прозореца на една къща до прозореца на срещуположиата; и при това къщите са строени етаж върху етаж толкова високо, че светлината едва може да проникне в двора или в улицата, която лежи между тях. В тази част на града няма нито канализация, нито други клоаки или отходни места към къщите, затова и всичката нечистотия, отпадъците и изпражненията на най-малко 50,000 души всяка нощ се изхвърлят в канавките; така че колкото и да се метат улиците, все пак остават маса изсъхнали изпражнения и вонящи изпарения, които не само са отвратителни за окото и обонянието, но и до най-висока степен застрашават здравето на обитателите. За учудване ли е, че в такива места напълно се пренебрегват всички съображения за здраве, нравственост и дори за обикновено приличие? Напротив, всички ония, които познават по-отблизо състоянието на жителите, ще засвидетелствуват до какъв висок размер са стигнали тук болестите, нищетата и деморализацията. Обитателите на тези места са паднали на неописуемо ниско и мизерно стъпало. Жилищата на най-бедната класа изобщо са много мръсни и очевидно никога не са чистени по какъвто и да било начин; в повечето случаи те се състоят от една единствена стая, която, въпреки най-лошата вентилация, все пак поради строшени, зле прилягащи прозорци винаги бива студена, понякога влажна, а някои от тях са под земята, винаги лошо мобилирани и съвършено неприветливи, така че за легло на цяло семейство често служи куп слама, на който във възмутително безредие лежат мъже и жени, млади и стари. Вода може да се достави само от обществените помпи; трудността на нейното доставяне допринася, разбира се, за всевъзможните нечистотии."

Не е по-добре и в другите големи пристанищни градове. В *Ливерпул* въпреки цялата му търговия, блясък и богатство работниците живеят в същите варварски условия. Една пета част от цялото население — значи над 45,000 души, живее в тесни, тъмни, влажни и лошо проветрявани сутерени, каквито в града има 7,862. Към тях трябва да прибавим още и 2,270 вътрешни двора (courts), т. е. малки площи, затворени от четирите си страни с постройки, и само с един тесен вход, в повечето случаи покрит и затова *без възможност*

---

* — кривулици. *Ред.*

** „The Artizan" — месечно списание — 1843 г. октомврийска книжка.

за каквато и да било вентилация; те обикновено са много мръсни и обитавани почти изключително от пролетарии. За такива дворове ще има повече да говорим, когато дойдем до Манчестер. В *Бристол* по някакъв случай били посетени 2,800 работнически семейства и се оказало, че 46% от тях имали само по една единствена стая.

Съвсем същото виждаме и във фабричните градове. В *Нотингам* има всичко 11,000 къщи, от които 7,000—8,000 са така построени, че със задните си стени се опират една о друга и по такъв начин там не е възможна пълна вентилация; при това често има само един нужник за няколко къщи. При едно неотдавна проведено разследване било установено, че цели редици къщи били построени над плитки отходни канали, покрити само с дъските на пода. В Лестър, Дерби и Шефилд не е по-добре. Гореспоменатата статия на „Artizan" съобщава за *Бирмингам* следното:

„В по-старите части на града има много лоши, мръсни и занемарени места, пълни със застояли локви и купища отпадъци. Вътрешните дворове в Бирмингам са твърде многобройни, над 2,000, и именно в тях живее най-голямата част от работническата класа. Те в повечето случаи са тесни, кални, зле проветрявани и с лоши отводни канали; те обхващат от осем до двадесет къщи, които обикновено могат да се проветряват само от едната страна, защото задната им стена е обща с друга сграда, и в дъното на двора почти навсякъде се намира по една яма за пепел или нещо от тоя род, чиято мръсотия не може да се опише. Но трябва да отбележим, че по-новите дворове са разположени по-разумно и се поддържат по-прилично; дори и в старите дворове котеджите са много по-малко струпани, отколкото в Манчестер и Ливерпул, поради което в Бирмингам през време на върлуването на епидемически болести е имало по-малко смъртни случаи, отколкото например в Уулверхамптън, Дъдли и Билстън, отстоящи от него само на няколко мили. Сутерените жилища в Бирмингам са също така непознати, макар че някои сутеренни помещения се използуват не по предназначение и служат за работилници. Приютите за нощуване на пролетарии са донякъде многобройни (над 400) и се намират главно във вътрешни дворове в центъра на града; те почти всички са отвратително мръсни и душни, те са убежища на бедните, скитниците" (trampers — за по-подробното значение на тази дума ще говорим по-късно), „крадците и проститутките, които тук — без какво и да е съблюдаване на приличие или комфорт — ядат, пият, пушат и спят в такава атмосфера, която е поносима само за тези падиали люде."

Глазгоу в много отношения прилича на Единбург — същите извити улици [wynds], същите високи къщи. За този град в „Artizan" се казва:

„Работническата класа съставлява тук около 78% от цялото население" (което наброява към 300,000) „и живее в такива части на града, които по мизерия и отвратителност надминават най-долнопробните свърталища на Сент Джайлс, Уайтчапел и Дъблин и единбургските wynds. Такива места има в голям брой и в центъра на града — южно от Тронгейт, западно от солния пазар, в Калтън, отстрани на главната улица и т. н. Това са безкрайни лабиринти от тесни улици или wynds, в които почти на всяка крачка излизат дворове или задънени улици, образуващи се от стари, зле проветрявани, многоетажни, безводни

и рухващи къщи. Тези къщи буквално са претъпкани с обитатели; в тях има по три или четири семейства — може би до двадесет души на всеки етаж, а понякога всеки етаж е даден под наем за нощуване, така че в една единствена стая са натъпкани — не може да се каже подслонени — от 15 до 20 души. Тези квартали приютяват най-бедната, най-покварената и малоценна част от населението и те трябва да се считат като източници на ония страшни епидемии от треска, които оттук сеят опустошение над целия Глазгоу."

Нека чуем как Дж. К. Саймънс — член на правителствена комисия по обследване положението на ръчните тъкачи*, описва тази част на града:

„Наблюдавал съм мизерията в няколко от най-страшните ѝ форми както тук, така и на континента, но преди да посетя кривите улички (wynds) на Глазгоу, не вярвах, че в една цивилизована страна може да съществуват толкова престъпления, нищета и болести. В по-долнопробните домове за нощуване спят безразборно на пода по десет, дванадесет, дори понякога двадесет души от двата пола и от всякаква възраст, повече или по-малко голи. Тези жилища са обикновено (generally) толкова мръсни, влажни и рухнали, че никой човек не би поискал да настани вътре дори и своя кон."

А на друго едно място авторът пише:

„Тези криви улички (wynds) на Глазгоу побират едно постоянно сменящо се население от петнадесет до тридесет хиляди души. Този квартал се състои само от тесни улици и четириъгълни дворове, в средата на които винаги има бунище. Колкото и отвратителен да беше външният вид на тези места, мръсотията и мизерията в тях надминаха всичките ми очаквания. В някои от тези стаи за спане, които ние" (полицейският началник, капитан Милер и Саймънс) „посетихме нощем, намерихме цял слой човешки същества, прострени на пода, често петнадесет до двадесет души, някои облечени, други голи, мъже и жени — разбъркано. Леглото им представляваше пласт плесенясала слама, смесена с дрипи. Мебели там имаше малко или въобще нямаше и единственото нещо, което придаваше на тези дупки малко обитаем вид, беше огънят в камината. Кражбата и проституцията съставляват главните източници за препитание на това население. Изглежда, че никой не си прави труд да измете този Авгиев обор, това сатанинско свърталище, това гнездо на престъпления, мръсотия и зараза в центъра на втория град на кралството. Обстойното разглеждане на най-бедните квартали на други градове никога не ми е показвало нещо, което да е било дори и наполовина тъй страшно — нито по степен на морално и физическо падение, нито по гъстота на населението. — Повечето от къщите в този квартал местните власти считат за рухнали и необитаеми — но тъкмо те най-много се обитават, защото според закона за тях не може да се иска наем."

Огромният индустриален район в центъра на Англия, гъсто населената ивица земя на *Западен Йоркшайр* и *Южен Ланкашайр* със своите многобройни фабрични градове не отстъпва по нищо на оста-

* „Arts and Artizans at Home and Abroad". By J. C. Symons. Edinburgh, 1839 [Дж. К. Саймънс, „Занаятите и занаятчиите у нас и в чужбина". Единбург, 1839 г.] — Авторът, както изглежда, сам той шотландец, е либерал и следователно отнася се с фанатично предубеждение към всяко самостоятелно работническо движение. Горецитираните места се намират на стр. 116 и следв.

налите големи градове. Районът на вълнената индустрия на Западен Йоркшайр е прекрасна, покрита със зеленина хълмиста местност, чиито възвишения на запад стават все по-стръмни, докато достигнат най-високата си точка в стръмния гребен на Бляекстоун Едж — водораздела между Ирландско и Немско море. Долините на река Ейр, по бреговете на която е разположен Лидс, и на река Колдър, която се пресича от железопътната линия Манчестер — Лидс, принадлежат към най-прелестните долини на Англия и навсякъде са осеяни с фабрики, села и градове; сивите къщи от недялани камъни изглеждат толкова спретнати и чисти в сравнение с почернелите тухлени сгради на Ланкашайр, че ти е приятно да ги гледаш. Но когато влезеш в самите градове, срещаш малко радостни неща. *Лидс,* както го описва на друго място „Artizan“ — и както аз сам се убедих в това описание, — е разположен

„на полегат склон, който се спуща в долината на Ейр. Тази река криволичи през града на една дължина от приблизително една и половина миля* и през време на размразяването или на силни проливни дъждове градът е изложен на големи наводнения. По-високо разположените западни части са достатъчно чисти за един толкова голям град, но по-ниските части около реката и вадите (becks), които се вливат в нея, са мръсни, тесни и сами по себе си са вече достатъчни, за да съкратят живота на жителите, особено на малките деца; ако към това прибавим още и отвратителното състояние на работническите квартали около Къркгейт, Марш Лейн, Крос стрийт и Ричмонд род, което се дължи главно на улиците без паваж и без канали, на неправилния строеж, на множеството дворове и задънени улици и на пълната липса дори на най-обикновените средства за чистота — всичко това, взето заедно, е напълно достатъчно, за да си обясним извънредно голямата смъртност в тези окаяни огнища на мръсотия и нищета. Вследствие на наводненията на Ейр“ (която, необходимо е да се добави, подобно на всички реки, които са в услуга на индустрията, на единия край влиза в града бистра и прозрачна и на другия край излиза гъста, черна и воняща от всевъзможни нечистотии) „всички жилищни сгради и мази често се изпълват толкова много с вода, че последната трябва да се изпомпва на улицата; и в такива времена, дори там, където има и клоаки, водата се изкачва от тези клоаки в мазите**, създава заразни изпарения, силно примесени със сероводород и оставя една отвратителна утайка, крайно вредна за здравето. През пролетното наводнение от 1839 г. резултатите от подобно запушване на клоаките били толкова пакостни, че според доклада на регистратора на гражданското състояние в тази част на града за три месеца срещу две раждания имало три смъртни случая, докато през същото тримесечие във всички други части на града имало три раждания срещу два смъртни случая.“

Другите гъсто населени квартали са без всякакви канали или пък са толкова зле снабдени с канали, че те не им допринасят никак-

* Навсякъде, където в текста се говори за мили без подробно означение, се разбират английски мили; $69^1/_2$ англ. мили се съдържат в един екваториален градус, значи — приблизително пет в една германска миля. (Една миля е равна на 1,609 м. — *Бълг. ред.).*

** Нека не се забравя, че тези „мази“ не са помещения за непотребни вещи, а жилища за хора.

ва полза. На някои улици сутерените на къщите рядко биват сухи; в други квартали много улици са покрити с мека, дълбока до колене кал. Жителите напразно са полагали усилия от време на време да поправят тези улици, засипвайки дупките с лопати пепел; но въпреки това във всички дупки има нечистотия и изхвърлена от къщите помия, които стоят, докогато вятърът и слънцето ги изсушат (сравни доклада на градския съвет в „Statistical Journal“, том 2, стр. 404). Един обикновен котедж в Лидс заема площ не по-голяма от двадесет и пет квадратни ярда и обикновено се състои от сутерен, стая за живеене и спалня. Тези тесни жилища, денем и нощем пълни с хора, са друга голяма опасност за нравствеността и за здравното състояние на обитателите им. А колко много са претъпкани тези жилища — показва горецитираният доклад за здравните условия на работническата класа:

„В Лидс срещнахме братя и сестри и квартиранти от двата пола, които спят в една и съща стая с родителите; а от това възникват последици, от наблюдението на които човешкото чувство изтръпва от ужас.“

Същото е и в *Бредфорд,* който е разположен само на седем мили от *Лидс,* в центъра на няколко съединяващи се долини на малка, черна като смола, воняща река. В хубав неделен ден — защото в делнични дни градът е забулен от сив облак въглищен дим — градът представлява разкошна гледка от околните височини; но вътре в него царят същата мръсотия и същата неприветливост, както в Лидс. По-старите части на града са нагъсто и неправилно застроени по стръмни склонове; в уличките, в глухите улици и дворовете има купища мръсотия и смет; къщите са рухнали, нечисти и негодни за живеене, а в непосредствена близост на реката и в дъното на долината аз съм срещал такива къщи, на които долният етаж, полузарит в планинския склон, е съвсем необитаем. Изобщо местата в основата на долината, където между високите фабрики са струпани работнически жилища, са най-лошо застроените и най-нечистите в целия град. В по-новите части на Бредфорд, както и на всеки друг фабричен град, котеджите са построени по-правилно, в редици, но и тук те имат всички недостатъци, които са свързани с традиционния начин за настаняване на работниците и за което ще говорим по-подробно, когато стане дума за Манчестер. Същото важи и за останалите градове на Западен Йоркшайр, а именно *Барнсли, Халифакс* и *Хъдерсфилд.* Последният с прелестното си месторазположение и модерната си архитектура е най-хубавият от всички фабрични градове на Йоркшайр и Ланкашайр, но при все това и той има своите лоши квартали; комитетът, назначен от градското събрание за обследване на града, е докладвал на 5 август 1844 г. следното:

„Всеизвестно е, че в Хъдерсфилд цели улици и много улички и дворове не са павирани, не са снабдени с клоаки или други канали, че тук има всякакъв вид натрупани отпадъци, смет и нечистотии, които се разлагат и гният, и че почти навсякъде застоялата вода се събира в локви, че вследствие на това жилищата, които се строят тук, са по необходимост тъй лоши и мръсни, че такива места стават огнища на болести, които застрашават здравето на целия град."[101]

Ако преминем през Блякстоун Едж или ако пътуваме през него с влака, ще дойдем в оная класическа земя, на която английската индустрия е създала най-съвършеното си произведение и от която изхождат всички движения на английските работници, в *Южен Ланкашайр* с неговия централен град *Манчестер*. Пред нас пак се простира красива хълмиста местност, която много леко се снишава на запад от водораздела към Ирландско море, с прелестните, покрити със зелен килим долини на Рибл, Ъруел и Мърси и техните притоци — местност, която още преди сто години е била в по-голямата си част само блато и слабо населена, а сега е осеяна с градове и села и е най-населената част на Англия. В Ланкашайр, именно в Манчестер, е родното място на английската индустрия, там е и нейният център; борсата на Манчестер е термометър за всички колебания на индустриалния живот и в Манчестер съвременната техника е достигнала своето съвършенство. В памучната индустрия на Южен Ланкашайр използуването на природните сили, изместването на ръчния труд от машините (особено от механическия тъкачен стан и мюл-машините) и разделението на труда достигат най-висшата си точка и ако в тези три елемента ние сме опознали характерното на съвременната индустрия, трябва да признаем, че и в това отношение обработката на памука от началото до днес е била начело на всички други клонове на индустрията. Но в същото време тук трябвало най-пълно и в най-чист вид да се развият и последиците от модерната индустрия за работническата класа и да се появи индустриалният пролетариат в най-класическия си вид; принизяването, до което бива доведен работникът чрез прилагането на парната сила, машините и разделението на труда, и опитите на пролетариата да се издигне от това унизително положение също тук е трябвало да бъдат доведени до най-висшата си степен и да бъдат най-ясно осъзнати. И така, поради това, че Манчестер е класически тип на модерен индустриален град, а и поради това, че аз го познавам така добре, както и собствения си роден град, и по-добре, отколкото го познават мнозинството от неговите жители — ние ще трябва тук да се спрем малко по-надълго.

Градовете около Манчестер малко се различават от централния град по отношение на работническите квартали; само че в тях работниците съставляват още по-голяма част от населението, отколкото в

Манчестер. Тези селища именно имат чисто индустриален характер и уреждат всичките си търговски сделки в Манчестер или чрез него; във всяко отношение те зависят от Манчестер и затова са населени само от работници, фабриканти и дребни търговци, докато Манчестер все пак още притежава твърде значително търговско население, именно комисионни кантори и ползуващи се с добро име фирми на дребно. Поради това всички тези градове като *Болтън, Престън, Уиган, Бъри, Рочдейл, Мидлтън, Хейууд, Олдем, Ащтън, Стейлибридж, Стокпорт и* т. н., макар да имат по тридесет, петдесет, седемдесет и даже до деветдесет хиляди жители, са почти само големи работнически квартали, пресечени само от фабрики и няколко главни улици, от двете страни на които са застроени магазини; там има и няколко водещи за града шосета, край които като вили са застроени заобиколените с градини къщи на фабрикантите. Самите градове са построени лошо и неправилно, с нечисти дворове, улички и задни улици, пълни с дим от въглища, и имат особено неприветлив изглед с първоначално ясно червените, но с времето почернели от дим тухли, от които тук се строи всичко. Жилищата-сутерени тук са обикновено нещо; тези подземни дупки се изграждат там, където е възможно, и в тях живее твърде значителна част от населението.

Към най-лошите от тези градове принадлежи освен Престън и Олдем също и *Болтън,* разположен на единадесет мили северозападно от Манчестер. Той има, доколкото можах да забележа при многократното си пребиваване там, само една и при това достатъчно мръсна главна улица, Динсгейт, която служи едновременно и като пазар; тя и при най-хубаво време е пак тъмна, невзрачна дупка, въпреки че освен фабриките по нея има само едноетажни и двуетажни ниски къщи. Както навсякъде, така и тук по-старата част на града е особено рухнала и неприветлива. През нея тече някаква черна вода, за която трудно може да се каже дали е вада или дълга редица вонящи локви и която допринася за пълното заразяване на въздуха, който и без това е нечист.

Тук е още и *Стокпорт,* който, макар че лежи на чешайрския бряг на Мърси, все пак принадлежи към индустриалния район на Манчестер. Той е разположен в тясна долина покрай Мърси така, че от едната страна пътят стръмно се спуща надолу, а от другата страна също тъй стръмно води нагоре и железопътната линия от Манчестер за Бирмингам минава по висок виадукт над града и над цялата долина. Стокпорт е известен в целия район като един от най-мрачните и най-опушени градове и в действителност особено от виадукта надолу изглежда крайно неприветлив. Но още много по-неприветливо изглеждат котеджите и сутеренните жилища на пролетариите, които се точат в дълги редици през всички части на града —

от основата на долината до гребена на хълмовете. Не си спомням да съм видял в някой друг град на този район сравнително толкова много обитавани сутерени, както тук.

На няколко мили североизточно от Стокпорт лежи *Аштън-ъндер-Лайн* — едно от най-новите фабрични селища на тази област. Той е разположен на склона на един хълм, в подножието на който протичат каналът и реката Тейм, и изобщо е построен според по-новата и по-правилна система. Пет или шест дълги паралелни улици се простират по продължението на хълма и се пресичат под прав ъгъл от други улици, които се спускат в долината. При такова разположение на улиците всички фабрики се изместват вън от същинския град, дори и ако близостта на водата и на водния път да не беше ги привличала надолу в долината, където те, нагъсто струпани, изхвърлят гъст дим от своите комини. Благодарение на това Аштън придобива много по-приветлив изглед от повечето други фабрични градове; улиците са широки и по-чисти, котеджите изглеждат нови, свежочервени и уютни. Но този нов начин на строеж на котеджи за работниците има и своите лоши страни; всяка улица има своя скрита задна уличка, към която води тесен страничен път и която поради това е още по-мръсна. И в Аштън също — макар да не съм видял нито една сграда, освен няколко на края на града, по-стара от петдесет години — има улици, на които котеджите стареят и се рушат, тухлите по ъгловите им зидове не могат вече да издържат и се разместват, стените им се попукват и вътрешната мазилка се рони — улици, нечистият и черно опушен вид на които по нищо не отстъпва на останалите градове от района, само че в Аштън това е изключение, а не правило.

Една миля още по́ на изток е разположен *Стейлибридж* също така на Тейм. Когато човек идва от Аштън през планината, на нейния връх отляво и отдясно той вижда красиви, големи градини с подобни на вили, разкошни къщи в средата, повечето построени в стил „Елизабет", който се отнася към готическия стил точно така, както протестантско-англиканската религия се отнася към апостолическо-римокатолическата. Стотина крачки по-нататък — и в долината се показва Стейлибридж. Но какъв рязък контраст спрямо тези разкошни вили, дори и спрямо скромните котеджи на Аштън! Стейлибридж е разположен в тясно, криволичещо дефиле, много по-тясно, отколкото долината при Стокпорт, двата склона на което са покрити с разхвърлени в безпорядък котеджи, къщи и фабрики. При влизането в града още първите котеджи са тесни, опушени, стари и рухнали, а каквито са първите къщи, такъв е и целият град. В тясното дъно на долината са разположени малко улици; повечето улици разбъркано минават надлъж и нашир, надолу и нагоре; поради това

стръмно разположение почти във всички къщи приземният етаж е наполовина зарит в земята; а колко много дворове, задни улици и затънтени места се образуват от този хаотичен начин на строеж — може да се види от планините, откъдето градът се открива тук-там като от птичи полет. Ако към това прибавим и ужасната мръсотия — ще разберем защо Стейлибридж, въпреки красивата си околност, прави такова отвратително впечатление.

Но стига за тези по-малки градове. Те всички имат своите особености, но изобщо работниците живеят в тях, както в Манчестер; ето защо и аз по-специално съм описал само техния своеобразен начин на строеж и само ще прибавя, че всички по-общи бележки за състоянието на работническите жилища в Манчестер напълно могат да се отнесат и за околните градове. Сега нека преминем към самия централен град.

Манчестер е разположен в подножието на южния склон на една хълмиста верига, която от Олдем се проточва между долините на Ъруел и Медлок; последният връх на тази верига — *Керсол-Мур*, образува хиподрума и същевременно „Свещената планина“ на Манчестер[102]. Самият Манчестер лежи на левия бряг на Ъруел, между тази река и двете по-малки реки Ърк и Медлок, които се вливат тук в Ъруел. На десния бряг на Ъруел и обхванат от един голям завой на тази река, е разположен *Солфорд,* а по́ на запад лежи *Пендлтън;* северно от Ъруел се намират Горен и Долен *Броутън,* северно от Ърк — *Читем Хил;* южно от Медлок лежи *Хълм,* по̀ на изток — *Чорлтън-он-Медлок,* още по-нататък, доста на изток от Манчестер — *Ардуик.* Всичко това заедно на обикновен език се казва Манчестер и побира не по-малко, а по-скоро повече от 400,000 души. Самият град е построен така своеобразно, че човек с години може да живее в него и всеки ден да ходи из улиците, без някога да мине през някой работнически квартал или само да влезе в досег с работници, ако той наистина ходи само по своите работи или по разходки. Това се обяснява главно с обстоятелството, че вследствие на несъзнателно, мълчаливо съглашение, както и вследствие на съзнателно, изрично намерение работническите квартали са най-рязко разделени от градските части, които са предоставени на буржоазията, или пък там, където това не може да става явно, то се забулва по твърде изкусен начин. В центъра на Манчестер се намира един доста обширен търговски квартал, който е дълъг приблизително половин миля и е също толкова широк и който се състои почти само от кантори и складове за стоки (warehouses). Почти целият квартал е ненаселен и през нощта — безлюден и пуст, само дежурните полицейски служители със своите секретни фенери обикалят тесните и тъмни улички. Това място се пресича от няколко главни улици, по

които се концентрира огромното движение и в които приземните етажи са заети от блестящи магазини; в тези улици тук-там се срещат обитавани помещения на горни етажи и тук до късна вечер улиците са доста оживени. С изключение на този търговски квартал целият същински Манчестер, целият Солфорд и Хълм, значителна част от Пендлтън и Чорлтън, две трети от Ардуик и отделни участъци от Читем Хил и Броутън — всичко това съставлява един чисто работнически район, който се простира около търговския квартал като пояс, широк средно една и половина миля. Извън, оттатък този пояс, живее висшата и средната буржоазия, средната — в правилни улици близо до работническите квартали, именно в Чорлтън и в по-ниско разположените райони на Читем Хил, а висшата — в по-отдалечените райони с градински къщи като вили в Чорлтън и Ардуик или по просторните височини на Читем Хил, Броутън и Пендлтън — на чист, здрав въздух, в разкошни, удобни жилища, покрай които всеки половин или четвърт час преминават автобусите, които отиват в града. А най-интересното във всичко това е, че тази богата парична аристокрация може да идва до работните си помещения в центъра на града, минавайки през всички тези работнически квартали по най-късия път, без дори и да забелязва, че се приближава до най-отвратителната мизерия, която се гнезди вляво и вдясно. Работата се състои в това, че на главните улици, които извеждат от борсата по всички посоки извън града, се намира и от двете страни почти непрекъсната редица от магазини и които са в ръцете на средната и по-дребна буржоазия, която вече за своя собствена изгода се грижи и може да се грижи за техния по-приличен и чист вид. Наистина тези магазини все пак имат някакво сродство с кварталите, които са разположени зад тях, затова в търговския квартал близо до буржоазните участъци те са по-елегантни, отколкото там, където зад тях се прикриват нечисти работнически котеджи; но те все пак са достатъчно чисти, за да скрият от очите на богатите дами и господа със здрав стомах и слаби нерви мизерията и мръсотията, които съставляват допълнителният елемент на богатството и разкоша им. Така например ул. Динсгейт, която води от старата черква в права посока на юг, е застроена в началото със складове за стоки и с фабрики, след това с магазини от втори разред и няколко бирарии, и по̀ на юг, там, където завършва търговският квартал — с по-неугледни магазини, които, колкото се отива по-нататък, стават все по-мръсни и все повече и повече се сменят от кръчми и механи, докато на южния край видът на магазините не оставя никакво съмнение върху това, че техните клиенти са работници, и само работници. Такава е и Маркет стрийт, която води от борсата към югоизток; отначало блестящи магазини от първи разред, а в по-високите

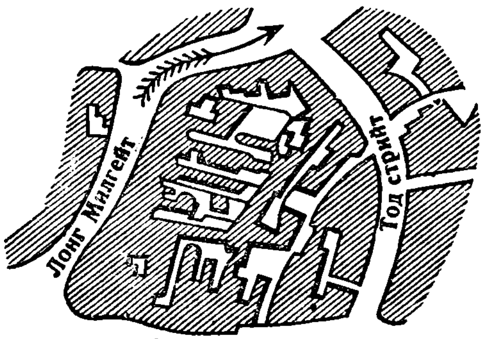
етажи — кантори и складове за стоки; по-нататък (Пикадили) — колосални хотели и складове за стоки; още по-нататък (Лондонрод), в околността на река Медлок — фабрики, кръчми, магазини за низшата буржоазия и работниците; след това в Ардуик Грин — жилища за висшата и средната буржоазия и оттам нататък големи градини и вили за най-богатите фабриканти и търговци. По този начин, познавайки Манчестер от главните улици, човек може да *направи заключение* за съседните квартали, но много рядко е в състояние оттук да види *действителните* работнически квартали. — Аз много добре зная, че този лицемерен начин на строеж е повече или по-малко общ за всички големи градове; зная също така, че вече поради естеството на своята търговия търговците на дребно трябва да се настанят в големите улици, които пресичат града; аз зная, че навсякъде по такива улици има повече хубави, отколкото лоши къщи и че близо около тях стойността на земята е по-висока, отколкото в по-отдалечени места; но същевременно никъде освен в Манчестер не съм виждал такова систематично изолиране на работническата класа от главните улици, такова „нежно" прикриване на всичко онова, което би могло да оскърби окото и нервите на буржоазията, както тук. И при все това тъкмо Манчестер, по-малко отколкото кой да е друг град, е построен по план или съобразно с полицейските предписания — по-скоро тук е играла роля случайността. Ако при това взема под внимание ревностните уверения на буржоазията, че работниците се чувствували напълно отлично, все пак ми се струва, че либералните фабриканти, „big wigs"* на Манчестер не ще да са били съвсем невинни за този срамен начин на строеж.

Ще спомена още, че почти всички фабрични постройки са разположени по течението на трите реки или на разните канали, които се разклоняват през града, и след това ще премина към описание на самите работнически квартали. Ето най-напред стария град Манчестер, който е разположен между северната граница на търговския квартал и река *Ърк*. Тук улиците, дори и по-добрите от тях като Тод стрийт, Лонг Милгейт, Уити Гров и Шъд Хил са тесни и криви, къщите — мръсни, стари и рухнали, а постройките в страничните улици са съвсем отвратителни. Когато се влиза откъм старата църква в Лонг Милгейт, веднага вдясно се виждат редица старомодни къщи, на които не е останала нито една единствена фасада, която да не се е изкривила; това са остатъците от стария, прединдустриалния Манчестер, по-ранните жители на който заедно със своите потомци са се преместили в по-добре застроени квартали, а къщите,

---

* Игра на думи: „big wigs" означава „важни персони", както и „големи фиги". *Ред.*

които били много лоши за тях, те предоставили на една работническа маса, която има значителен примес от ирландска кръв. Тук човек наистина се намира в почти неприкрит работнически квартал, защото никой не си дава труд дори магазините и кръчмите на улицата да изглеждат поне малко чисти. Но всичко това е още нищо в сравнение с уличките и дворовете, които се намират зад тях и до които се стига само през тесни, покрити входове, в които дори двама души не могат да се разминат. Човек не може да си представи това безредно струпване на къщите, противоречещо на всяко разумно строително изкуство, тази теснота, при която те буквално са наблъскани една до друга. А не са само сградите, оставени в наследство от времето на стария Манчестер, които носят вина за това; този безпорядък бил доведен до най-голяма крайност едва в по-ново време, когато навсякъде, където цялата строителна система от миналата епоха е оставила още частица пространство — то било покъсно пристроено и дозастроено, докато в края на краищата не е останало между къщите нито педя място, което би могло да бъде още застроено. За потвърждение на това тук копирам една малка частица от плана на Манчестер — то не е най-лошото място и съставлява по-малко от една десета част от целия стар град.

Тази рисунка ще бъде достатъчна, за да характеризира безумния начин на строеж на целия район, особено на района близо до р. Ърк. Тук, на южната страна, брегът на р. Ърк е много стръмен и от 15 до 30 фута висок; на този стръмен склон са прилепнали обикновено още три редици къщи, при което най-ниската редица се издига непосредствено от реката, а лицевата стена на най-високата стои наравно с гребена на хълма и гледа към улица Лонг Милгейт. Освен това на реката има още и фабрики — накратко, и тук строежът е също тъй нагъсто и безреден, както в долната част на Лонг Милгейт. Вдясно и вляво много покрити коридори отвеждат от главната улица в множеството вътрешни дворове и когато човек влиза в тях, той попада в такава отвратителна нечистотия и мръсотия, каквато няма равна на себе си, особено в дворовете, които водят

надолу към Ърк и в които безусловно се намират най-отвратителните жилища, които съм срещал досега. На самия вход на един от тези дворове — там, където свършва покритият коридор — се намира нужник без врата, който е толкова мръсен, че обитателите могат да влизат в двора или да излизат от него само през воняща от разложена урина и изпражнения локва, която го заобикаля; това е първият двор на Ърк над моста Дюси Бридж — ако някой би имал желание да надзърне там; долу, до самата река, има няколко кожарници, които изпълват цялата околност с миризма на разлагащи се животински отпадъци. В дворовете под Дюси Бридж обикновено се слиза по тесни, мръсни стълби, а до къщите се стига само през купища от смет и нечистотии. Първият двор надолу от Дюси Бридж се нарича Аленс корт; по време на холерата той бил в такова състояние, че санитарната полиция наредила да се изпразни, измете и опуши с хлор; д-р Кей дава в една брошура* ужасяващо описание на тогавашното състояние на този двор. След това той изглежда да е бил отчасти съборен и отново изграден; надолу от Дюси Бридж се виждат поне още няколко развалини от зидове и високи купища смет наред с няколко къщи с по-нов строеж. Изгледът от този мост — от деликатно чувство на приличие скрит за по-ниските смъртни със стена, която е висока колкото човешки ръст — е изобщо характерен за целия район. Долу в дълбочината тече или по-скоро е застояла Ърк — тясна, черна като смола, воняща река, пълна с нечистотии и отпадъци, които изхвърля на десния си, по-нисък бряг; при сухо време на този бряг остава да стои дълга редица от най-отвратителни, чернозелени тинести локви, от дълбочината на които постоянно се издигат мехури от миазмени газове, разнасящи такава миризма, която дори горе на моста — 40 или 50 фута над водната повърхност — все още е непоносима. Освен това самата река на всяка педя е възпирана от високи бентове, зад които тинята и отпадъците се утайват в дебел слой и изгниват. Над моста има високи кожарници, още по-нагоре — бояджийници, мелници за кости и газови заводи, мръсотиите и отпадъците от които се събират всички заедно в реката Ърк, която освен това приема още и съдържанието на съседните клоаки и нужници. И така, човек може да си представи от какво естество са утайките, които реката оставя след себе си. От моста надолу се виждат купищата смет, нечисто-

* „The Moral and Physical Condition of the Working Classes, employed in the Cotton Manufacture in Manchester." By James Ph. Kay, Dr. Med. 2nd edit. 1832 [Дж. Ф. Кей, д-р по медицина. „Моралното и физическото положение на работниците, заети в памучната индустрия в Манчестер", 2 изд., 1832]. — Авторът смесва работническата класа изобщо с фабричните работници, но иначе книгата е превъзходна.

тиите, мръсотията и отпадъците от дворовете на левия стръмен бряг; къщите са разположени нагъсто една зад друга и понеже брегът е стръмен, от всяка къща се вижда по една част; те всички са черни от дим, ронливи, стари, със строшени стъкла и рамки на прозорците. На заден план се виждат стари фабрични сгради, приличащи на казарми. На десния, по-нисък бряг е разположена дълга редица от къщи и фабрики. Втората къща вече е развалина без покрив, изпълнена със смет, а третата е построена толкова ниско, че най-долният етаж е необитаем и поради това е без прозорци и врати. Тук фонът е образуван от гробищата за бедните, от гарите на железопътните линии за Ливерпул и Лидс и зад тях от трудовия дом, „Бастилията по закона за бедните" на Манчестер, която, от един хълм, зад високи зидове, зъбчати стени и колони, като крепост заплашително гледа надолу към работническия квартал на срещуположния бряг.

Над Дюси Бридж левият бряг става по-нисък, а десният, напротив — по-стръмен, но състоянието на жилищата от двете страни на Ърк по-скоро се влошава, отколкото да се подобрява. Ако тук човек се отбие вляво от главната улица — все още Лонг Милгейт, — той се загубва; той попада от двор в двор, минава само през затънтени криви улички, все през тесни и мръсни кюшета и входове, докато след няколко минути загуби всяка посока и вече не знае накъде трябва да се отправи. Навсякъде наполовина или напълно рухнали сгради, някои са действително необитавани, а тук това означава много; в къщите рядко се среща дъсчен или каменен под, но затова пък почти винаги счупени, лошо прилягащи прозорци и врати и каква мръсотия! — Навсякъде купища от смет, отпадъци и нечистотия, застояли локви вместо отводни улеи и такава миризма, която сама е достатъчна, за да не може всеки що-годе цивилизован човек да живее в такъв район. Новопостроеното продължение на железопътната линия за Лидс, което пресича тук р. Ърк, е помело част от тези дворове и улички, а други пък е открило за погледа на наблюдателя. Така, непосредствено до железопътния мост има един двор, който по мръсотия и отвратителност далеч надминава всички други, и то тъкмо защото досега е бил толкова закрит отвсякъде, толкова изолиран, че човек с мъка можел да попадне в него; самият аз никога не бих го намерил, ако не беше пролуката, създадена от железопътния виадукт, макар и да мислех, че познавам много добре цялата тази местност. През разровен бряг между колове и въжета за простиране на пране се стига в този хаос от малки, едноетажни и едностайни къщурки, повечето от които са без всякакъв направен под: една единствена стая е кухня, спалня и стая за живеене. В една такава дупка, която беше едва шест фута дълга и пет широка, видях две легла, но какви кревати и легла! Наред с една стълба и едно

огнище те тъкмо бяха достатъчни, за да запълнят цялата стая. В много други къщурки аз не видях *абсолютно нищо,* макар вратата да беше широко разтворена и обитателите да бяха облегнати на нея. Навсякъде пред вратите — смет и нечистота; че отдолу имаше някакъв вид паваж — не можеше да се види, а само се усещаше тук-там с крака. Цялата тази купчина обори, обитавани от хора, беше обкръжена от двете страни с къщи и с една фабрика, а от третата — с реката. Освен тясната крайбрежна пътека само още един тесен път извеждаше навън — в друг почти също тъй зле построен и зле поддържан лабиринт от жилища.

Но стига по това! По същия начин е застроен целият бряг на Ърк; това е хаос от безразборно и безпланово нахвърлени къщи, които повече или по-малко са близо до необитаемост и чиято нечиста вътрешност напълно отговаря на такава мръсна околност. Но как да бъдат тук хората чисти! Няма подходящи условия дори и за задоволяване на най-естествените и най-всекидневните нужди. Нужниците тук са толкова нарядко, че те или се напълват всеки ден, или пък са много надалеч за повечето обитатели. Как да се мият тия хора, когато наблизо имат само мръсната вода на Ърк, а водопроводи и помпи се срещат само в „благоприличните" части на града! Наистина не може да бъде вписано във вина на тези илоти на съвременното общество, че жилищата им не са по-чисти от свинските кочини, които се намират тук-там между техните жилища. Домопритежателите не се срамуват да дават под наем жилища като шестте или седемте изби на кея надолу от Скотленд Бридж, подът на които, при ниско ниво на водата, се намира най-малко два фута под водното ниво на реката Ърк, която протича на не повече от шест фута оттам, или като горния етаж в ъгловата къща на срещуположния бряг точно над моста, приземният етаж на която е необитаем и вместо врати и прозорци има само дупки. А такива случаи не се срещат рядко в цялата тая област. При това този отворен долен етаж се използува от всички съседи обикновено за нужник, поради липса на други подобни места!

Нека оставим Ърк, за да проникнем на срещуположната страна на Лонг Милгейт пак в средата на работническите жилища. Ще дойдем в един малко по-нов квартал, който се простира от черквата Сент Майклс до Уити Гров и Шъд Хил. Тук поне има малко повече ред; вместо хаотичния начин на строеж, тук срещаме поне дълги, прави улици и задънени улички или нарочно построени, обикновено четириъгълни дворове; но ако по-рано всяка отделна къща била строена произволно, то тук най-малко всяка уличка и всеки двор са застроени произволно, без да се взема под внимание положението на останалите улички и дворове. Уличките вървят ту

в една, ту в друга посока, на всяка стъпка човек попада в задънена улица или в завой, който пак води тъкмо натам, откъдето човек е излязъл, и онзи, който не е живял в този лабиринт достатъчно дълго време, сигурно не ще си намери пътя. Поради това вентилацията на улиците — ако смея да употребя тази дума за този район — и на дворовете е също тъй лоша, както и вентилацията в района на река Ърк; и ако при все това тази местност има малко предимство пред долината на Ърк — и къщите са несъмнено по-нови, и улиците понякога поне имат каменни улеи, — в замяна на това пък почти под всяка къща има по едно сутеренно жилище — нещо, което се среща рядко в долината на Ърк поради това, че там къщите са много стари и небрежно построени. Впрочем мръсотията, купищата от смет и пепел, локвите по улиците се срещат и в двата квартала, а в района, за който говорим сега, освен това срещаме и още едно друго обстоятелство, което е много вредно за чистотата на жителите, а именно маса свини, които тук навсякъде се разхождат из уличките, ровят нечистотията или пък стоят затворени в малки кочини в дворовете. Угоителите на свини тук, както в повечето работнически квартали на Манчестер, вземат дворовете под наем и поставят кочини в тях; почти във всеки двор има по един или дори по няколко такива оградени ъгли, в които обитателите на двора хвърлят всички отпадъци и нечистотии; там свините се угояват и въздухът, който и без това е застоял в тези дворове, преградени и от четирите си страни, става съвсем нечист от разлагащите се растителни и животински вещества. През този квартал е прокарана широка, доста благоприлична улица — Милер стрийт, и фонът е прикрит доста успешно; но ако човек от любопитство се подмами да влезе в един от многобройните покрити входове, които водят в дворовете, той може да види тази буквална свинщина на всеки двадесет крачки.

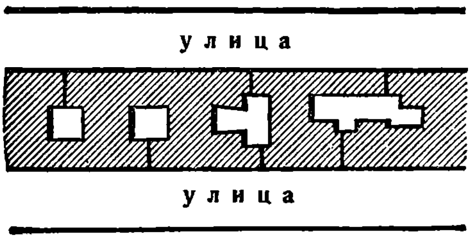
Такава е старата част на Манчестер. И когато препрочитам описанието си, трябва да призная, че то не само не е преувеличено, но далеч не е още достатъчно ярко, за да стане нагледна мръсотията, занемареността, необитаемостта и устройството на този район, в който не са зачетени никакви съображения за чистота, вентилация и здраве и който обхваща най-малко двадесет до тридесет хиляди жители. И такъв един квартал съществува в центъра на втория град на Англия и на първия фабричен град на света! Ако някой поиска да види колко малко пространство е достатъчно на човека за движение, колко малко въздух — и то какъв въздух! — му трябва за дишане в случай на крайна нужда, с колко малко цивилизация човек може да съществува — тогава той трябва да дойде само тук. Това е, разбира се, *старият* град — и на това се позовават хората тук, когато им се говори за отвратителното състояние на този земен

ад, — но какво от това? Всичко онова, което най-силно възбужда нашето отвращение и нашето възмущение, е от нов произход, то принадлежи на *индустриалната епоха.* Тези няколко стотин къщи, които принадлежат на стария Манчестер, са отдавна напуснати от първоначалните им обитатели; само индустрията ги е натъпкала с тълпи от работници, които сега се подслоняват в тях; само индустрията е застроила всяко местенце между тези стари къщи, за да даде подслон на масите, които тя е привлякла от земеделските области и от Ирландия; само индустрията позволява на притежателите на тези обори за добитък да ги дават за живеене на хора срещу високи наеми, да експлоатират нищетата на работниците, да подкопават здравето на хиляди, само и само да обогатяват *себе си;* само индустрията е направила възможно, щото работникът, едва освободен от крепостничеството, да може наново да се употребява само като неодушевен предмет, като *вещ,* да бъде вкарван в такова жилище, което е много лошо за всеки друг и в което той срещу тъй скъпо спечелените си пари има право да живее, докато то окончателно се разруши. Това е направила само индустрията, която не би могла да съществува без тези работници, без бедността и робството на тези работници. Истина е, че първоначалното устройство на този квартал е било лошо, че от него не е могло да се направи нещо прилично. Но направили ли са собствениците на местата, направило ли е правителството нещо, за да се подобри това при по-късното застрояване? Напротив, където е имало още някое свободно ъгълче, там е била построена къща, където е имало излишен изход, той допълнително е бил застроен; с процъфтяването на индустрията се покачвала и стойността на местата и колкото повече тя се покачвала, толкова по-бясно и по-безредно се е застроявало всяко парче земя — без оглед на здравето и удобството на жителите — *няма достатъчно лоша барака, за която да не се намери винаги по някой бедняк, който не може да плати за по-добра,* — а само с оглед на възможно най-голямата печалба. Но... това е старият град и с това се успокоява буржоазията. Нека видим прочее как изглежда *новият град* (the new town).

Новият град, наричан също Ирландският град (the Irish town), се простира отвъд стария град нагоре по един глинест хълм между река Ърк и улица Сент Джордж. Тук нищо вече не прилича на град; тук-там като малки села върху голата, необрасла дори с трева глинена почва са разположени отделни редици къщи или лабиринти от улици; къщите, или по-скоро котеджите, са в лошо състояние, никога непоправяни, мръсни, снабдени с влажни и нечисти сутеренни жилища; улиците не са нито павирани, нито имат канали, но затова пък там има многобройни колонии от свини, които са затворени в

малки дворове и обори или пък свободно се разхождат по склона Калта по улиците тук е толкова голяма, че само при крайно сухо време човек има надежда да я премине, без да потъва в нея над глезените при всяка стъпка. Близо до улица Сент Джордж отделните застроени места се сгъстяват повече, човек попада в непрекъсната редица от улички, глухи улички, задни улички и дворове, които, колкото стават по-струпани и по-безредни, толкова повече се приближават към центъра на града. Затова и те са по-често павирани или поне с павирани тротоари и каменни улеи; но мръсотията, лошото състояние на къщите и особено на сутерените остават същите.

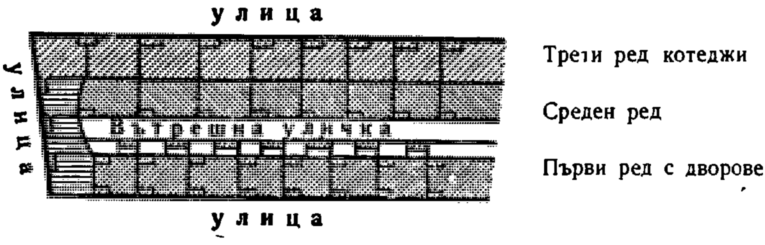
Ще бъде уместно тук да направим няколко общи забележки върху общоприетото устройство на работническите квартали в Манчестер. Ние видяхме как в стария град групирането на къщите в повечето случаи е зависело от чистата случайност. Всяка къща е построена без оглед на останалите и неправилните ъглови пространства между отделните жилища, по липса на друго име, се наричат дворове (courts). В малко по-новите части на същия квартал и в някои други работнически квартали, които са възникнали в първите времена на процъфтяващата индустрия, срещаме малко по-планомерно устройство. Пространството между две улици се разделя на по-правилни, обикновено четириъгълни дворове, приблизително така, както е изобразено на приложената рисунка. Тези дворове били така устроени още от самото начало; от улицата към тях водят покрити входове. Ако този съвсем безпланов строеж е — поради затрудняване на вентилацията — много вреден за здравето на обитателите, то още по-вреден е тоя начин да се затварят работниците в дворове, които от всички страни са обградени със сгради. Тук въздухът чисто и просто не може да излиза; комините на самите къщи — доколкото се поддържа огън — са единствените отдушници за застоялия въздух на дворовете.* Към това се прибавя още, че къщите

* И при все това един мъдър английски либерал твърди — в „Доклад на комисията за обследване на детския труд“, — че тези дворове били шедьовър на градоустройственото изкуство, защото те подобно на известен брой малки обществени площадки подобрявали вентилацията и движението на въздуха! Разбира се, ако всеки двор имаше два или четири широки, горе отворени, срещуположни входни коридора, през които въздухът можеше да преминава — но те *никога* нямат два входа и много рядко имат един, а почти всички имат само тесни, надстроени входове.

около такива дворове са построени обикновено двойни, всеки две къщи са съединени чрез задната си стена, а това е достатъчно вече, за да се попречи на всяка добра, пълна вентилация. И тъй като полицията, която упражнява надзор над улиците, не се грижи за състоянието на тези дворове, тъй като всичко, което се хвърля вътре, спокойно остава там — не бива да се чудим на мръсотията и на купищата пепел и смет, които се срещат тук. Бил съм в дворове — те се намират на Милер стрийт, — които лежаха най-малко половин фут по-ниско от главната улица и които нямаха и следа от канал за оттичане на водата, която се събира в тях при дъждовно време!

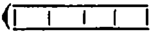
По-късно е започнат друг начин на строеж, който сега е всеобщ. Сега именно работническите котеджи почти никога не се строят единични, а винаги на десетки, дори по стотици заедно; един единствен предприемач наведнаж строи една или две-три улици. Те се разпределят по следния начин: едната редица образуват котеджи от първи разред, които имат това предимство, че притежават задна врата и малък двор и се дават срещу най-висок наем. Зад дворните стени на тези котеджи има тясна уличка, задна уличка (back street), която от двата си края е затворена с постройки и в която се влиза отстрани или през тесен път, или през покрит вход. За котеджите, от които се излиза на тази уличка, се плаща най-малкият наем и те въобще са най-много занемарени. Задната им стена е обща с третата редица котеджи, от които се излиза на улицата откъм противоположната страна и за които се плаща по-малък наем, отколкото за първата, но по-голям, отколкото за втората редица. И така разположението на улиците е приблизително такова:

Наистина при този начин на строеж в първата редица котеджи се получава доста добра вентилация, а вентилацията в третата редица не е по-лоша, поне спрямо вентилацията в съответната редица котеджи при по-ранншното устройство; средната редица, напротив, се проветрява най-малко толкова зле, колкото и къщите в старите дворове, а самата задна улица е в същото мръсно и грозно състояние,

както улиците със старо устройство. Предприемачите предпочитат този начин на строеж, защото той им спестява място и им дава възможност още по-успешно да експлоатират по-добре платените работници, вземайки по-високи наеми от котеджите на първата и третата редица. Тези три системи на строеж на котеджи се срещат не само в целия Манчестер, но дори в целия Ланкашайр и Йоркшайр, често смесени, но обикновено достатъчно разграничени, за да може вече само от това да се разпознае относителната възраст на отделните части на града. Третата система — системата на задните улици — е решително преобладаваща в големия работнически квартал източно от улица Сент Джордж, от двете страни на Олдем род и Грейт Анкотс стрийт и тя най-често се среща също и в останалите работнически квартали на Манчестер и предградията му.

В поменатия голям район, който е известен под името Анкотс, на каналите са построени болшинството най-големи фабрики на Манчестер — колосални шест-седеметажни сгради, които със своите дълги комини се издигат високо над ниските работнически котеджи. Затова и населението на района се състои главно от фабрични работници и в най-лошите улици — от ръчни тъкачи. Улиците, които се намират най-близо до центъра на града, са най-старите и поради това най-лошите, но те са павирани и снабдени с канали; аз причислявам тук най-близките паралелни улици на Олдем род и Грейт Анкотс стрийт. По-нататък на североизток се срещат и някои новозастроени улици; тук котеджите изглеждат приветливи и чисти, вратите и прозорците са нови и прясно боядисани, вътрешните помещения са чисто белосани; самите улици са изложени на повече въздух и незастроените места между тях са по-големи и по-начесто. Но това може да се каже само за по-малък брой жилища. Към това трябва да се прибави още и обстоятелството, че сутеренни жилища има почти във всеки котедж, че много улици не са павирани и нямат канали и — преди всичко — че този хубав изглед е само привидност, която изчезва още след първите десет години. Там е работата, че устройството на самите отделни котеджи е не по-малко несъстоятелно, отколкото разположението на улиците. Всички такива котеджи на пръв поглед изглеждат приветливи и солидни, масивните тухлени зидове подкупват окото и когато човек минава през някоя *новозастроена* работническа улица, без да се интересува по-отблизо за задните улички или за устройството на самите къщи, той се съгласява с твърдението на либералните фабриканти, че никъде работниците не живеят така добре, както в Англия. Но когато се взрем по-отблизо, виждаме, че стените на тези котеджи са тънки до невъзможност. Външните стени, на които се държи сутеренът, приземният етаж и покривът, имат дебелина най-много една тухла — така че

във всеки хоризонтален пласт тухлите се съединяват една с друга откъм дългата си страна (); но аз видях и някои котеджи със същата височина — някои дори още през строежа им, — при които външните стени бяха дебели само половин тухла, значи — тухлите бяха поставени не по ширината, а по дължината си така, че те се съединяваха една с друга откъм тясната страна (Това става отчасти, за да се пести материал, но отчасти и защото строителите-предприемачи никога не са собственици на мястото, а съгласно английския обичай само са го наели за двадесет, тридесет, четиридесет, петдесет или деветдесет и девет години, след който срок то — заедно с всичко онова, което е върху него — пак преминава на първоначалния му притежател, без последният да трябва да заплаща нещо за извършените постройки. И така, наемателите строят с такава сметка, че след изтичане на договорния срок те да имат колкото е възможно по-малка стойност, а тъй като такива котеджи се строят често пъти само двадесет или тридесет години преди този срок, лесно е да се разбере, че предприемачите няма да изразходват твърде много за тях. Към това се прибавя и обстоятелството, че тези предприемачи, обикновено притежатели на строителни кантори или фабриканти — отчасти, за да не намалят дохода от наема, отчасти поради наближаващия срок за връщане на мястото, — изразходват малко или съвсем нищо за поправки и че поради търговските кризи и следващата ги сиромашия често запустяват цели улици и вследствие на това котеджите се рушат много бързо и стават негодни за обитаване. Наистина е прието да се смята, че работническите жилища остават обитаеми средно само за четиридесет години; това звучи доста чудно, когато човек гледа хубавите масивни стени на новопостроените котеджи, които изглежда, че обещават да просъществуват няколко века — но въпреки всичко това е така: скъперничеството при първоначалния строеж на котеджите, изоставянето на всякакви поправки, честата незаетост на жилището, непрекъснатото бързо сменяване на обитателите и освен това ония опустошения, които вършат обитателите — в по-голямата си част ирландци — през време на последните десет години до изтичане на срока за обитаване, доста често чупейки дървената конструкция, която употребяват за отопление — всичко това превръща тези котеджи след четиридесет години в развалини. На това се дължи, че и оня район на Анкотс, който бил изграден едва след разцвета на индустрията, а най-вече чак в течение на XIX век, все пак брои множество стари и рухнали къщи, повечето от които дори още сега се намират в своя последен стадий на обитаемост. Аз не ще говоря за това, колко много капитал се прахосва по този начин, кол-

ко много години целият този квартал би могъл да се поддържа чист, приличен и годен за живеене при малко повече първоначален влог за строеж и по-късен ремонт. Тук ме интересуват само състоянието на къщите и условията, при които живеят техните обитатели и в този случай наистина трябва да се каже, че няма по-вредна и по-деморализираща система за настаняване на работниците, отколкото именно тази. Работникът е принуден да живее в такива занемарени котеджи, защото не може да плаща за по-добри или защото няма по-добри наблизо до фабриката, където работи, а може би дори и защото те принадлежат на фабриканта и последният му дава работа само тогава, когато той влезе в такова жилище. Естествено, че четиридесетгодишният срок не се спазва толкова точно, защото ако жилищата се намират в гъсто застроена част на града, дори и при поскъпа аренда има големи изгледи винаги да се намерят наематели за тях, а и предприемачите, разбира се, правят нещо, за да запазят що-годе обитаемостта на жилищата и след четиридесет години; но те сигурно правят само най-необходимото и тогава тези ремонтирани жилища стават тъкмо най-лошите. Понякога, при застрашаващи епидемии, твърде заспалата иначе съвест на здравната полиция малко се пробужда и тогава предприема обиколка в работническите квартали, затваря цели редици сутерени и котеджи, както е станало например с много улички близо до Олдем род; но това не трае дълго време; жилищата, обявени за негодни, скоро пак намират обитатели и собствениците имат повече сметка отново да си търсят наематели — та нали се знае, че здравната полиция няма да дойде пак толкова скоро!

Тази източна и североизточна страна на Манчестер е единствената, в която не се заселила буржоазията, и то поради причината, че преобладаващият тук десет или единадесет месеца в годината западен и югозападен вятър отнася винаги на тази страна дима на всички фабрики (а тоя дим не е малко!). Него могат да дишат само работниците!

Южно от Грейт Анкотс стрийт е разположен голям полузастроен работнически квартал — хълмиста и гола ивица земя, застроена с отделни разхвърлени редици или правоъгълници от къщи. Между тях има празни места за строеж — неравни, глинести, без трева и поради това едва проходими при дъждовно време. Всички котеджи тук са мръсни, стари, често те се намират в дълбоки дупки и изобщо напомнят новия град. Участъкът, пресечен от бирмингамската железопътна линия, е най-гъсто застроеният, значи — и найлошият. Тук с безбройните си завои тече Медлок през една долина, която на някои места не отстъпва на долината на Ърк. От двете страни на реката, също черна като смола, застояла и воняща — от

влизането й в града до съединяването й с река Ъруел, — се простира широк пояс от фабрики и работнически жилища; последните са в най-лошо състояние. Тук брегът обикновено е стръмен и застроен с къщи чак до самата река, точно както видяхме това при река Ърк; разположението на къщите и улиците е еднакво лошо, все едно дали те са построени в участъци на страната на Манчестер или на страната на Ардуик, Чорлтън или Хълм. Но най-отвратителното място — ако описвах подробно всеки отделен участък, не бих свършил никога — се намира на страната на Манчестер, точно югозападно от Оксфорд род и се казва Малка Ирландия (Little Ireland). В доста дълбока котловина, която се намира при завоя на Медлок и която е заобиколена от четирите си страни с високи фабрики, високи застроени брегове или насипи, са разположени в две групи около 200 котеджи, повечето с общи задни стени за всеки две жилища, в които живеят общо около 4,000 души, почти само ирландци. Котеджите са стари, мръсни и много малки, улиците — неравни, отчасти непавирани и без канали; грамадна маса нечистотии, отпадъци и отвратителна кал лежи навсякъде сред застояли локви; атмосферата е заразена от техните изпарения, тя е мрачна и тежка от дима на дузина фабрични комини. Тук бродят много одрипавели деца и жени, също тъй мръсни, както и свините, които се чувствуват добре сред купищата пепел и в локвите. Накратко, цялото това гнездо представлява такава неприятна, такава отблъскваща гледка, каквато едва ли имат и най-лошите дворове край река Ърк. Поколението, което живее в тези рухващи котеджи, зад счупени прозорци, облепени с платно, намазано с масло, зад напукани врати и гниещи рамки или дори в тъмни и мокри зимници, сред тази безгранична нечистотия и смрад, в тази сякаш преднамерено затворена атмосфера — това поколение действително трябва да стои на най-ниското стъпало на човечеството; такова е впечатлението и такъв е изводът, които се налагат на човека само от външния вид на този квартал. Но какво да каже човек, когато чуе, че във всяка от тези къщурки, състоящи се най-много от две стаи и таван, а може би и от сутерен, живеят средно по двадесет души, че в целия квартал на около 120 души се пада само по един — разбира се, най-често съвсем недостъпен нужник и че въпреки всичките проповеди на лекарите, въпреки тревогата, в която изпадна здравната полиция по време на холерата заради състоянието на Малка Ирландия, все пак днес, в 1844 г. почти всичко е в същото състояние както в 1831 г.? Д-р Кей разказва*, че не само сутерените, но дори и приземните етажи на всички къщи в

* Д-р Кей, цитир. съчинение.

този квартал били влажни, че по-рано известен брой сутерени били запълнени с пръст, но постепенно пак били изпразнени и сега наново обитавани от ирландци, че в един сутерен — тъй като подът на сутерена бил по-ниско от равнището на реката — водата непрекъснато извирала от едно запушено с глина отвърстие, така че обитателят, един ръчен тъкач, всяка сутрин трябвало да пресушава своя сутерен, като черпел и изливал водата на улицата!

По-надолу на лявата страна на река Медлок е разположен град Хълм, който е всъщност само един голям работнически квартал и чието състояние почти напълно е еднакво със състоянието на квартала Анкотс. По-гъсто застроените квартали са в по-голямата си част лоши и готови да рухнат, по-малко населените са новопостроени и изложени на повече въздух, но те обикновено тънат в кал. Влажността на котеджите е общо явление, също така е общ и начинът на застрояване със задни улички и сутеренни жилища. На срещуположния бряг на Медлок, в същинския Манчестер, се намира втори голям работнически квартал, който се простира от двете страни на Динсгейт чак до търговския квартал и на много места в нищо не отстъпва на стария град. Особено в непосредствена близост с търговския квартал между Бридж стрийт и Кей стрийт и между Принсес стрийт и Петер стрийт струпаността на постройките на места надминава най-тесните дворове на стария град. Тук срещаме дълги, тесни улички и тесни, затънтени дворове и пасажи, входовете и изходите на които са така безредно устроени, че ако човек не познава точно всеки пасаж и всеки двор сред този лабиринт, той всеки момент попада в задънена улица или излиза не на това място, където е желал. В тези тесни, рухнали и мръсни места, според д-р Кей, живее най-деморализираната в целия Манчестер част от населението, чийто занаят е кражбата или проституцията, и по всичко изглежда, че това твърдение и досега още е правилно. Когато и тук в 1831 г. здравната полиция предприела своята обиколка, тя установила, че в този квартал нечистотията е толкова голяма, колкото и край река Ърк или в Малка Ирландия (мога да засвидетелствувам, че в това отношение тук и сега още не е много по-добре) и че между другото на Парламент стрийт има само един единствен нужник за 380 души, а на Парламент пасейдж — за 30 гъсто населени къщи.

Ако минем през река Ъруел за Солфорд, ще намерим на един образуван от тази река полуостров град, който брои 80,000 жители, а всъщност е само голям работнически квартал, пресечен от една единствена широка улица. Някога Солфорд е имал по-голямо значение от Манчестер, бил е тогава център на околния район (Salford Hundred), който и досега носи същото име. Поради това и тук се намира един доста стар и следователно сега много нездравословен,

мръсен и рухнал квартал, който е разположен срещу старата църква на Манчестер и също е в такова лошо състояние, както и старият град на другия бряг на Ъруел. По-далеч от реката се намира един по-нов квартал, който обаче също така съществува вече над 40 години и поради това е доста рухнал. Целият Солфорд се състои от задни дворове и толкова тесни улички, че ми напомнят най-тесните, които съм виждал, а именно тесните улички на Генуа. В това отношение, общо взето, устройството на Солфорд е значително по-лошо от устройството на Манчестер, а същото е и с чистотата. Ако в Манчестер полицията поне от време на време — веднаж на всеки шест до десет години — отива в работническите квартали, затваря най-лошите жилища, заставя да се изчистят най-мръсните места на този Авгиев обор, то изглежда, че в Солфорд тя никога не е правила това. Тесните странични улички и дворове на Чапел стрийт, Грингейт и Грейвел-Лейн сигурно не са били чистени от момента на построяването им. Сега Ливерпулската железопътна линия минава по висок виадукт направо през тях и е заличила някои от най-мръсните места, но каква полза от това? Когато човек пътува по този виадукт, вижда долу още доста мръсотия и мизерия, а ако си направи труд да пообиколи тези улички и през отворените врати и прозорци да надникне вътре в сутерените и къщите, той може всеки момент да се убеди, че работниците на Солфорд живеят в такива жилища, в които чистотата и удобствата са невъзможни. Съвсем същото срещаме и в по-далеч разположените участъци на Солфорд, в Ислингтън, на Риджент род и зад Болтънската железопътна линия. Работническите жилища между Олдфилд род и Крос Лейн, където от двете страни на Хоуп стрийт се намират множество дворове и улички в най-лошо състояние, съперничат на стария град Манчестер по мръсотия и претъпканост на обитателите; на това място аз срещнах един човек, който изглеждаше шестдесетгодишен и живееше в обор — тази четириъгълна кутия без прозорци, без дъски и настилка, той беше снабдил с нещо като комин, беше внесъл в нея креват и живееше вътре, макар че дъждът проникваше през лошия, рухнал покрив. Този човек беше твърде стар и твърде слаб за редовна работа и се прехранваше, като караше оборски тор и др. п. с ръчната си количка, бунището се допираше до самия негов обор.

Такива са различните работнически квартали на Манчестер, които самият аз имах възможност да наблюдавам в продължение на 20 месеца. Ако резюмираме резултата от нашето странстване из тези места, трябва да кажем, че почти 350,000 работници на Манчестер и предградията му живеят в лоши, влажни и мръсни котеджи, че улиците, които те заемат, се намират обикновено в най-лошо и най-мръсно състояние и са построени, без да се мисли за вентилацията, а

само с оглед на печалбата, която получава строителят — с една дума, че в работническите жилища на Манчестер не е възможна никаква чистота, никакво удобство, значи и никаква домашна обстановка, че в тези жилища може да се чувствува добре и у дома си само една физически нездрава раса, обезчовечена, деградирана, интелектуално и морално сведена до животинско състояние. И аз не съм единственият, който твърди това; ние видяхме, че съвсем същото описание дава д-р Кей, и аз искам още да цитирам думите на един либерал — признат и много почитан авторитет на фабрикантите и фанатичен противник на всяко самостоятелно работническо движение — думите на г. Синиър*:

„Когато минавах през жилищата на фабричните работници в ирландския град Анкотс и Малка Ирландия, останах изненадан само от това, че в такива жилища е възможно да се запази сносно здраве. Тези градове — а по заетото пространство и по броя на населението те наистина са градове — са изградени с крайна безогледност спрямо всичко освен спрямо непосредствената изгода за спекулантите-строители. Притежател на дърводелска кантора и притежател на строителна кантора се сдружават, за да купят" (т. е. да наемат за известен брой години) „редица места за строеж и да покрият последните с така наречени къщи; на едно място намерихме цяла улица, която се простираше по протежението на един ров, за да може без всякакви разноски за изкопаване да се получат по-дълбоки изби — изби не като помещения за вехтории и като складове, а като жилища за хора. *Нито една единствена къща на тази улица не бе пощадена от холерата.* Въобще улиците в тези предградия са ненастлани, по средата им има купчини тор или локви, къщите са построени с общи задни стени и без вентилация или без дренаж и цели семейства са стеснени в ъгъла на някое мазе или на някоя таванска стая."

Споменах вече по-горе за необикновената дейност, която е развила здравната полиция в Манчестер по време на холерата. Работата е там, че когато епидемията наближила, общ страх обхванал буржоазията на този град; някои изведнаж си спомнили за нездравите жилища на беднотията и потреперили при мисълта, че всеки от тези лоши квартали може да стане център на епидемията, от където тя ще разпространи опустошенията си по всички посоки в жилищата на имотната класа. Веднага била назначена здравна комисия, за да проучи тези квартали и подробно да докладва на градския съвет за състоянието им. Д-р Кей, самият той член на комисията, която специално прегледала всеки отделен полицейски район, с изключение на единадесетия, дава отделни извлечения от нейния доклад. Инспектирани били всичко 6,951 къщи — естествено само в *същинския* Манчестер, без Солфорд и останалите предградия;

* Nassau W. Senior, „Letters on tfe Factori Act to the Rt. Hon. the President of the Board of Trade (Chas Poullett Thomson Esq.)" London, 1837, p. 24. [Насау У. Синиър, „Писма за фабричния закон, адресирани до министъра на търговията (Чарлз Полет Томсън, ескуайр". Лондон, 1837, стр. 24].

2,565 от тях имали належаща нужда от вътрешно измазване с вар, в 960 своевременно не били направени необходими ремонти (were out of repair), 939 нямали достатъчно канали, 1,435 били влажни, 452 — с лоша вентилация, 2,221 — без нужници. От инспектираните 687 улици 248 били ненастлани, 53 — само отчасти настлани, 112 — лошо проветрявани, на 352 имало застояли локви, купища от нечистотия, отпадъци и т. н. Естествено, че да се измете такъв Авгиев обор преди появяването на холерата било чисто и просто невъзможно; затова се задоволили с изчистването на някои от най-лошите затънтени места, като оставили всичко друго по старому — разбира се, че на изчистените места, както ни показва Малка Ирландия, след няколко месеца отново се появила пак старата мръсотия. А що се отнася до вътрешното състояние на тези жилища, същата комисия докладва пак нещо подобно, каквото чухме за Лондон, Единбург и други градове:

„Често цяло ирландско семейство спи, натъпкано в едно и също легло; често купчина мръсна слама и завивки от старо зебло служат за покривки на една неразличима купчина от хора, еднакво пропаднали поради нищета, тъпоумие и безпътство. Често инспекторите намирали две семейства в къща от две стаи; в едната стая са спели всички, а другата била обща трапезария и кухня; често по няколко семейства живеели в едностаен влажен сутерен, в чиято заразна атмосфера били натъпкани от дванадесет до шестнадесет души; към тези и други източници на болести се присъединявало още и това, че там държали свине и се срещали и други гадости от най-ужасяващ вид.“*

Трябва да добавим, че много семейства, които имат само по една стая, приемат в нея пансионери и разни хора за спане срещу известно заплащане, че такива пансионери от двата пола нерядко дори и спят заедно със съпружеската двойка в едно и също легло и че такива случаи например, когато мъж, неговата жена и възрастната му балдъза спели в едно легло — според „Отчета за здравното състояние на работническата класа“ — в Манчестер били срещнати шест или повече пъти. Общите домове за нощуване тук са твърде многобройни; д-р Кей определя техния брой в 1831 г. на 267 в самия Манчестер, а след това те доста трябва да са се умножили. Всеки един от тях приема между двадесет и тридесет гости и значи всяка нощ всички приютяват общо между пет и седем хиляди души; характерът на тези домове и на техните клиенти е същият, както и в другите градове. Във всяка стая направо на земята има от пет до седем постели и на тях се наместват толкова хора, колкото се намират, и то всички в безпорядък. Каква физическа и морална атмосфера цари в тези леговища на порока — не е нужно да казвам, разбира се. Всеки от тези домове е огнище на престъпления и арена на та-

---

* Д-р Кей, цитираното съчинение, стр. 32.

кива деяния, които възмущават всяко човешко чувство и които без тази насилствена централизация на безнравствеността може би никога не щяха да бъдат извършени. *Гаскел** посочва, че само в същинския Манчестер броят на лицата, живущи в сутеренни жилища, е 20,000. Списанието „Weekly Dispatch" „според официални сведения" посочва техния брой към 12 процента от работническата класа, което би означавало, че като се приеме броят на работниците към 175,000, 12% са равни на 21,000. Сутеренните жилища в предградията са най-малко също толкова многобройни и по тоя начин броят на лицата, живущи в сутерени в Манчестер с неговите предградия, не възлиза на по-малко от 40—50 хиляди. Толкова за жилищата на работниците в големите градове. Задоволяването на потребността от подслон ще послужи като мярка за начина, по който се задоволяват всички други потребности на работниците. Че в тези мръсни дупки могат да живеят само окъсани и зле хранещи се обитатели — се разбира вече от само себе си. И така е в действителност. Облеклото на грамадното мнозинство работници е в много лошо състояние. Самите платове, които се вземат за него, не са най-подходящите; ленът и вълната са почти изчезнали от гардероба и на двата пола и тяхното място е заел памукът. Ризите са от избелена или пъстра басма, също и дрехите на жените в по-голямата си част са от щампосани басми, вълнени долни поли също така рядко се виждат по въжетата за пране. Мъжете обикновено носят панталони от памучно кадифе или от други тежки памучни платове и саката или другите им дрехи са от същата материя. Памучното кадифе (fustian) е станало дори буквална носия на работниците — fustian-jackets**, така биват наричани работниците, а и самите те се наричат така за разлика от господата във вълнено сукно (broad-cloth), което на свой ред се

* P. Gaskell „The Manufacturing Population of England, its Moral, Social and Physical Condition, and the Changes, which have arisen from the Use of Steam-Machinery. With an Examination of Infant Labour". „Fiat, Justitia". — 1833 [П. Гаскел, „Индустриалното население на Англия, неговото морално, социално и физическо положение и обусловените от прилагането на парните машини изменения; с обследване на детския труд". „Fiat Justitia". — 1833]. — Тук се описва главно положението на работниците в Ланкашайр. Авторът е либерал, но писал на онова време, когато либерализмът още не включвал възхвалата на „щастието" на работниците. Затова той е още безпристрастен и още може да вижда злините на сегашното положение, а особено на фабричната система. Но затова пък той писал *преди* комисията за обследване на фабриките и заимствувал от ненадеждни източници някои твърдения, оборени по-късно от отчета на комисията. Ето защо това съчинение, макар общо взето да е добро, и тъй като то, както и трудът на Кей, смесва работническата класа изобщо с фабричната работническа класа по-специално, трябва да се използува в подробности само с предпазливост. Дадената в увода история на развитието на пролетариата е основана на данни, взети главно от това съчинение.

** — памучнокадифени куртки. — *Ред.*

употребява за означаване на буржоата. Когато Фергюс О'Конор, водачът на чартистите, през време на въстанието от 1842 г. дошъл в Манчестер, той при най-бурно одобрение на работниците се явил в костюм от памучно кадифе. Шапките в Англия се носят също и от работниците — шапки с най-различни форми: кръгли, конусообразни или цилиндрични, с широки или с тесни периферии или без периферии; само по-млади хора във фабричните градове носят каскети. Който няма шапка, си сгъва от хартия ниска четириъгълна капа. Цялото облекло на работниците — дори и при предпоставката, че то е в добро състояние — малко съответствува на климата. Влажният климат на Англия, който повече от всеки друг със своите бързи промени на времето предизвиква простуди, принуждава почти цялата имотна класа на голо тяло да носи фланели до кръста си; фланелени шалчета, жакети и пояси са неща почти от обща употреба. Работническата класа е не само лишена от такива предпазващи от простуда вещи, но почти никога изобщо не е в състояние да употребява за облекло дори и една нишка вълна. Но тежките памучни материи, макар по-дебели, по-твърди и по-тежки от вълненото сукно, все пак много по-малко запазват от студ и влага, отколкото сукното, остават влажни по-дълго време поради дебелината си и поради естеството на материала и въобще нямат плътността на тепания вълнен плат. И ако работникът някога може да си набави вълнено сако за празник, той трябва да иде в някой от „евтините дюкяни", където ще получи лошо, така наречено „devil's dust"* сукно, което е приготвено „само за продажба, а не за носене" и което след две седмици се окъсва или оръфва; или пък той трябва да си купи от вехтошара полуизносено старо сако, доброто време на което е вече преминало и което може да му служи само за няколко седмици. Но за повечето работници към това се прибавя още и лошото състояние на техните дрехи и необходимостта от време на време да занасят в заложната къща по-добрите си дрехи. Дрехите на твърде, твърде голям брой работници, особено на тия с ирландска кръв, са истински дрипи, които често пъти съвсем не могат да се изкърпват или пък поради това, че са само от кръпки, съвсем не може вече да се познае първоначалният им цвят. Англичаните или англоирландците все пак още кърпят и забележително много са напреднали в това изкуство: вълна или зебло върху памучно кадифе или обратното — това абсолютно нищо не значи за тях; но истинските, придошлите ирландци почти никога не се кърпят освен в краен случай, когато иначе дрехата би се разкъсала на две; парцалите на ризата обикновено висят

* — буквално: „дяволски прах", плат, изготвен от стари вълнени тъкани, преработени на дарак (по английски — devil). *Ред.*

навън през скъсаните места на сакото или панталона. Ирландците носят, както казва Томас Карлайл*,

„костюм от парцали; една от най-трудните операции е да се събличат и обличат тези парцали. Тази операция се предприема само в празнични дни и при особено тържествени случаи."

Ирландците са пренесли със себе си и ходенето боси, непознато по-рано в Англия. Във всички фабрични градове днес виждаме маса хора, особено деца и жени, които обикалят боси; това нещо постепенно си пробива път и сред по-бедните англичани.

Както е с облеклото, така е и с храната. Работниците получават онова, което е твърде лошо за имотната класа. В големите градове на Англия човек може да има всичко най-хубаво, но то струва много пари, а работникът, който със своите няколко гроша трябва да свързва двата края, не може да харчи толкова. При това той обикновено получава на ръка своята работна заплата едва в събота вечер; наистина тук-там вече започнаха да плащат в петък, но това твърде добро начинание далеч още не е повсеместно; по този начин той едва в събота вечер в четири, пет или седем часа отива на пазара, откъдето буржоазията още преди обед си е избрала най-хубавото. Сутрин пазарът праща от най-хубави неща, но когато работниците отидат там, най-хубавото е вече изкупено, но дори и да имаше още нещо, те сигурно не биха могли и да го купят. Картофите, които купува работникът, обикновено са лоши, зеленчукът — увяхнал, сиренето — старо и от по-долно качество, сланината — гранясала, месото мършаво, старо, жилаво, от стари, нерядко от болни или умрели животни, често пъти вече полуразложено. Продавачите са повечето дребни сергиджии, които накупуват долнокачествени стоки и тъкмо поради долното им качество могат да ги препродават така евтино. Най-бедните работници са принудени да прибягват до още един друг похват, за да преживяват с малкото си пари дори при най-лошото качество на артикулите, които трябва да купуват: тъй като в събота в дванадесет часа вечерта всички магазини трябва да бъдат затворени, а в неделя не бива да се продава нищо, то между десет и дванадесет часа на смешно ниски цени се разпродават всички ония стоки, които биха се развалили до понеделник сутринта. Но от онова, което още е останало до десет часа, девет десети вече не е годно за консумация в неделя сутринта и тъкмо тези стоки образуват неделната трапеза на най-бедната класа. Месото, което получават работниците, много често е негодно за консумация, но тъй като те вече са

* Thomas Carlyle, „Chartism", London, 1840, p. 28 [Томас Карлайл. „Чартизмът". Лондон, 1840, стр. 28] — За Томас Карлайл виж по-долу.

си го купили, трябва да го ядат. На 6 януари (ако много не греша) 1844 г. в Манчестер имало пазарен съд (court leet), който осъдил да платят глоба единадесет месопродавачи, защото продавали негодно за консумация месо. У всеки от тях намерили по цяло говедо или свиня, или няколко овци, или 50—60 фунта месо и всичко било конфискувано поради негодното за консумация състояние. У едного от тях били конфискувани 64 пълнени за Коледа гъски, които не били продадени навреме в Ливерпул и вследствие на това били пренесени в Манчестер, където, развалени и вонящи, се появили на пазара. Цялата тази история беше тогава разказана с имената и размера на глобите в „Manchester Guardian“[103]. В шестте седмици от 1 юли до 14 август същият вестник съобщава три случая от същия род; според броя от 3 юли в Хейууд била конфискувана една свиня от 200 фунта, която един касапин намерил умряла и разложена и я разсякъл и изложил за продажба; според броя от 31 юли двама касапи от Уиган, единият от които по-рано още се бил провинил в същото нарушение, били глобени с две лири стерлинги и 4 лири стерлинги заради излагане на негодно за консумация месо; а според броя от 10 август у един бакалин в Болтън били конфискувани и публично изгорени 26 негодни свински бута, а бакалинът бил глобен в размер от 20 шилинга. Но това далеч още не са всички случаи, нито е дори техният среден брой за периода от шест седмици, по който може да се изчисли средният годишен брой; често идват времена, когато всеки брой на „Guardian“, излизащ два пъти седмично, предава по един такъв случай, станал в Манчестер или в околния фабричен район. А не трябва да се забравя, че много случаи се изплъзват от пазарните инспектори при слабия надзор и при обширните пазари, които се простират по протежение на двете страни на всички главни улици — как може иначе да се обясни дързостта, с която се изнасят за продан големи количества развалено месо? Ако вземем под внимание колко голямо трябва да е изкушението на месопродавача при горепосочените непонятно ниски глоби, ако вземем под внимание в какво състояние вече трябва да бъде един къс месо, за да може да бъде конфискувано от инспекторите като напълно негодно за консумация, никога не ще можем да повярваме, че работниците, средно взето, получават добро и хранително месо. Но те и по друг начин биват мамени от алчността на буржоазията за пари. Бакалите и фабрикантите по безотговорен начин фалшифицират всички хранителни продукти и никак не се съобразяват със здравето на ония, които трябва да ги консумират. По-горе оставихме да говори „Manchester Guardian“, сега нека чуем друг един буржоазен вестник — аз обичам да вземам за свидетели моите противници — нека чуем „Liverpool Mercury“:

„Солено масло се продава за прясно, било като се покриват буците с обвивка от прясно масло, или като отгоре се поставя един фунт прясно масло за пробване и по тази проба се продават фунтовете солено масло, или като се измие солта и маслото се продава след това за прясно. В захарта се смесват стрит ориз и други евтини неща и тя се продава по редовна цена. Отпадъците от фабриките за сапун също така се смесват с други вещества и се продават като захар. В смляно кафе се смесва цикория или други евтини продукти, а дори и в несмляно кафе, при което на сместа се придава форма на кафени зърна. Какаото много често се смесва с фина кафява пръст, която е стрита с овнешка лой и тогава по-лесно се смесва с истинското какао. Чаят се смесва с листа от трънки и други боклуци или употребените чаени листа се изсушават, пекат се на медни горещи плочи, за да добият отново цвят и по тоя начин се продават за пресни. Черният пипер се фалшифицира с прах от разни шушулки и т. н. Портвайн се фабрикува направо (от багрилни вещества, спирт и др.), тъй като е всеизвестно, че само в Англия се пие повече портвайн, отколкото се произвежда в цяла Португалия. А тютюнът се смесва с отвратителни вещества от всякакъв вид във всевъзможни форми, които се дават на този артикул.“

(„Мога да добавя, че поради общото фалшифициране на тютюна, няколко от най-видните тютюнотърговци на Манчестер миналото лято са декларирали публично, че не може да съществува подобна търговия без фалшифициране и че нито една единствена пура, която струва по-малко от три пенса, не се състои изцяло от тютюн.) Естествено, че не се касае само за фалшифициране на хранителни продукти, за което бих могъл да приведа още цяла дузина примери, между които и подлостта да се смесва брашното с гипс и тебешир, Измамата се шири при всички артикули: фланелите, чорапите и др. се разтягат, за да изглеждат по-дълги, а след първото пране пак се свиват; тясно сукно се продава за един и половина до три цола по-широко; фаянсови изделия се глазират толкова тънко, че те почти нямат глазура, а и тая, що имат, веднага се олющва; вършат се и стотици други подлости. Tout comme chez nous* — но тези, които най-много трябва да понасят лошите последици от тая измама, са работниците. Богатият не бива измамван, защото може да плаща скъпите цени на големите магазини, които трябва да държат за доброто си име и които биха увредили най-много на себе си, ако държаха лоши, фалшифицирани стоки; богаташът се разглезва от хубаво ядене и с финия си вкус по-лесно забелязва измамата. Но беднякът, работникът, за когото няколко гроша значат много нещо, който за малко пари трябва да получи много стоки, който не бива и не може да гледа толкова точно на качеството, защото никога не е имал случай да изтънчи вкуса си — получава цялата тази фалшифицирана, често дори и отровена стока; той трябва да ходи при дребни бакали, трябва да купува може би дори и на кредит, а тези бакали, които поради малкия си капитал и по-голе-

* — **Съвсем както у нас.** — *Ред.*

мите си търговски разноски, при еднакво качество, в никой случай не могат да продават толкова евтино, колкото едрите търговци на дребно — трябва вече заради исканите от купувачите пониски цени и поради конкуренцията на другите, съзнателно или несъзнателно да набавят фалшифицирана стока. Освен това, ако някой крупен търговец на дребно, който е вложил значителен капитал в търговията си, в случай че бъде разкрита някоя измама, пропада заедно с пропадналия си кредит — какво може да загуби някакъв си незначителен бакалин, който снабдява със стоки една единствена улица, ако и да бъде уличен в измами? Ако му нямат доверие в Анкотс, той ще се премести в Чорлтън или Хълм, където никой не го познава и където пак наново ще почне да мами; а със закон се наказват твърде малко фалшификации, освен ако те едновременно не включват и укриване на акциза. Но английският работник е мамен не само в качеството, а и в количеството на стоките; повечето дребни бакали имат фалшиви мерки и теглилки и в полицейските хроники може всеки ден да се чете за неимоверно количество наказания заради подобни нарушения. Колко е обикновен този вид измамничество във фабричните райони могат да покажат няколко извадки от „Manchester Guardian", те обхващат само къс период от време, а аз дори и не разполагам тук с всички броеве:

„Guardian", 16 юни 1844 г. *Рочдейлска* сесия на съда — 4-ма бакали глобени с 5 до 10 шилинга заради значително непълновесни теглилки. *Стокпортска* сесия — 2-ма бакали глобени с по един шилинг: единият от тях имал седем непълновесни теглилки и една фалшива везна, и двамата били по-рано предупредени.

„Guardian", 19 юни. *Рочдейлска* сесия — 1 бакалин глобен с 5 и двама селяни с 10 шилинга.

„Guardian", 22 юни. *Манчестерски* мирови съд — 19 бакали глобени от 2½ шил. до 2 лири стерлинги.

„Guardian", 26 юни. *Аштънска* сесия — 14 бакали и селяни глобени от 2½ шил. до 1 л. ст. *Хайдърска* малка сесия — 9-ма селяни и бакали били осъдени да платят съдебните разноски и глоби от 5 шил.

„Guardian", 9 юли. *Манчестер*, 16 бакали осъдени да платят съдебните разноски и глоби до 10 шил.

„Guardian", 13 юли. *Манчестер*, 9-ма бакали глобени от 2½ до 20 шил.

„Guardian", 24 юли. *Рочдейл*, 4-ма бакали глобени от 10 до 20 шил.

„Guardian", 27 юли. *Болтън*, 12 бакали и кръчмари осъдени да заплатят съдебните разноски.

„Guardian", 3 август. *Болтън,* 3-ма бакали глобени от 2½ до 5 шил.

„Guardian", 10 август. *Болтън,* 1 бакалин глобен с 5 шил.

Причините, поради които измамата в качеството на стоките засяга главно работниците, са същите, поради които ги засяга и измамата в количеството.

Естествено, че обикновената храна на отделните работници е различна — според работната им заплата. По-добре платените работници, а особено ония фабрични работници, у които всеки член на семейството е в състояние да печели нещо, имат, докато трае това, добра храна — денем месо, а вечер сланина и сирене. Там, където се печели по-малко, месо се употребява само в неделя или два до три пъти седмично, но затова пък картофи и хляб се ядат повече; ако постепенно слизаме по-надолу, виждаме, че животинската храна е сведена до малко нарязана между картофите сланина, още по-надолу липсва и това и остава само сирене, хляб, каша от овесено брашно (porridge) и картофи, докато на най-ниското стъпало, у ирландците, храната се състои само от картофи. Освен това обикновено се пие слаб чай, смесен може би с малко захар, мляко или ракия; в Англия и дори в Ирландия чаят се смята за също толкова необходимо и неизбежно питие, както е у нас кафето, а там, където вече не се пие чай, винаги цари най-крайна нищета. Но всичко това е така само при предпоставката, че работникът има работа; когато няма работа, той е предоставен съвсем на случайността и яде онова, което получава като подарено, събира с просия или краде; а когато не получава нищо, той, както видяхме по-рано, умира от глад. Изобщо от само себе си се разбира, че количеството, както и качеството на храната, се определя от работната заплата и че при по-зле платените работници, ако още имат и голямо семейство, гладът цари дори и когато имат работа; а броят на тези по-зле платени работници е твърде голям. Особено в Лондон, където конкуренцията на работниците расте в същия размер, както и населението, тази категория работници е твърде многобройна, но ние я срещаме и във всички други градове. Тогава по липса на друга храна се търсят всякакви спомагателни средства, ядат се картофени люспи, зеленчукови отпадъци и гнили плодове и зеленчук* и с жадност се нахвърлят на всичко онова, което би могло да съдържа може би още един атом хранителни вещества. А когато седмичната заплата бъде изядена преди края на седмицата, доста често се случва цялото семейство през последните дни на седмицата да няма никаква храна или да

* „Weekly Dispatch", април или май 1844 г., според един доклад на д-р Саутууд Смит върху положението на бедните в Лондон.

има само толкова, колкото е необходимо, за да се предпази да не умре от глад. Естествено такъв начин на живот може само да предизвиква масови болести и когато те настъпят, когато мъжът, от чийто труд главно живее семейството и чиято напрегната дейност изисква най-много храна — когато значи мъжът бива най-напред сломен, когато той напълно се разболее, тогава нищетата става особено голяма, тогава съвсем ярко изпъква бруталността, с която обществото изоставя членовете си тъкмо тогава, когато те най-много се нуждаят от подкрепата му.

Нека сега в заключение още веднаж да резюмираме накратко посочените факти: големите градове са населени главно от работници, защото и в най-благоприятния случай един буржоа се пада на двама, често и на трима, а тук-там и на четирма работника; самите тези работници нямат абсолютно никаква собственост и живеят от работната си заплата, която почти винаги стига само от днес до утре; обществото, разединено на множество атоми, не се грижи за тях; то предоставя на тях сами да се грижат за себе си и за своите семейства, но не им дава на ръка средствата, за да могат добре и постоянно да вършат това; ето защо всеки работник, дори и най-добрият, винаги е изложен на безработица, т. е. на гладна смърт, и мнозина умират от нея; жилищата на работниците навсякъде са зле групирани, зле построени, държат се в лошо състояние, зле се проветряват, те са влажни и нездрави; обитателите са стеснени в най-малкото пространство и в повечето случаи в една стая спи най-малко едно семейство; вътрешната обстановка на жилищата е оскъдна в най-различни степени, често пъти напълно липсват и най-необходимите мебели; облеклото на работниците, средно взето, е също така оскъдно, а у една значителна маса — дрипаво; храната е изобщо лоша, често почти негодна за консумиране и в много случаи, поне от време на време, в недостатъчно количество, а в най-лошите случаи настъпва и гладна смърт. По този начин работническата класа на големите градове ни представя една стълба на различни жизнени положения: в най-благоприятния случай — едно временно поносимо съществуване, за напрегнат труд — добра заплата, добро жилище и сносна храна — всичко това е добро и поносимо, разбира се, от гледна точка на работника; в най-лошия случай — крайна мизерия, която може да доведе до липса на подслон и до гладна смърт; но средната норма е много по-близо до най-лошия случай, отколкото до най-благоприятния. И тази стълба не се разделя на точно определени категории работници, така че човек да може да каже: тази категория работници е добре, онази — зле, и това си остава така, а така е било още открай време. Не, макар да се случва тук-таме отделни клонове на труда, взети като цяло, да се

ползуват от известно преимущество пред другите, все пак положението на работниците във всеки бранш се колебае толкова много, че всеки отделен работник може да дойде до положение да трябва да премине всички стъпала между относителен комфорт и крайна немотия, дори гладна смърт — както прочее почти всеки английски пролетарий може да разкаже за значителни промени в щастието си. Нека сега малко по-отблизо да разгледаме причините за това.

КОНКУРЕНЦИЯТА

В увода видяхме как конкуренцията още в самото начало на индустриалното развитие е създавала пролетариата, като при увеличеното търсене на тъкани тя повишавала заплатата на тъкача и с това подтиквала селяните-тъкачи да се отказват от земеделското си стопанство, за да могат още повече да печелят от тъкачния стан; ние видяхме как конкуренцията чрез системата на едрото стопанство изтласквала дребните селяни, понижавала ги до степен на пролетарии и след това ги привличала отчасти в градовете, как по-нататък тя опропастявала дребната буржоазия в по-голямата ѝ част и също така я принизявала до степен на пролетарии, как централизирала капитала в ръцете на малцина, а населението съсредоточавала в големите градове. Това са различните начини и средства, чрез които конкуренцията, достигнала в съвременната индустрия пълно проявление и свободно развитие на своите последици, е създала и увеличила пролетариата. Ние сега трябва да разгледаме влиянието ѝ върху съществуващия вече пролетариат. И тук трябва най-напред да изложим последиците от конкуренцията между отделните работници.

Конкуренцията е най-пълният израз на господствуващата в съвременното буржоазно общество война на всички против всички. Тази война, война за живот, за съществуване, за всичко, значи и в случай на нужда — война на живот и смърт, съществува не само между различните класи на обществото, но и между отделните членове на тези класи; всеки се изпречва на пътя на другия и поради това всеки се стреми да измести всички ония, които се изпречват на пътя му, и да заеме тяхното място. Работниците се конкурират помежду си тъй, както и буржоата си конкурират. Фабричният тъкач конкурира на ръчния тъкач, безработният или злеплатеният ръ-

чен тъкач — на небезработния или на по-добре платения ръчен тъкач и се стреми да го измести. Но тази конкуренция между работниците е най-лошото за тях явление в сегашните отношения, най-острото оръжие срещу пролетариата в ръцете на буржоазията. На това се дължи и стремежът на работниците чрез сдружавания да премахнат тази конкуренция. На това се дължи и яростта на буржоазията срещу тези сдружавания и нейното тържество при всяка щета, нанесена на последните.

Пролетариатът е безпомощен; предоставен сам на себе си, той не може да живее нито един единствен ден. Буржоазията си е присвоила монопола върху всички средства на живот в най-широкия смисъл на думата. Онова, от което се нуждае пролетарият, той може да получи само от тази буржоазия, чийто монопол е защищаван от държавната власт. Значи правно и фактически пролетарият е роб на буржоазията; тя може да разполага с неговия живот и неговата смърт. Тя му предлага своите средства за живот, но срещу даден „еквивалент“, срещу неговия труд; тя му оставя дори още и илюзията, че той действува по свободна воля, че сключва с нея договор като самостоятелен човек, със свободно, непринудено съгласие. Хубава свобода, при която на пролетария не остава друг избор освен да подпише условията, които му поставя буржоазията, или да умре от глад, да измръзне, да се приюти гол при животните в гората! Хубав „еквивалент“, размерът на който зависи изключително от добрата воля на буржоазията! — А ако пролетарият е такъв глупец, че предпочита по-скоро да умре от глад, отколкото да приеме „справедливите“ предложения на буржоата — на своя *„естествен началник“**, добре тогава, лесно ще се намери друг: по света има достатъчно пролетарии и не всички са толкова безумни, не всички предпочитат смъртта пред живота.

Такава е конкуренцията между пролетариите. Ако *всички* пролетарии биха изразили само волята по-скоро да умрат от глад, отколкото да работят на буржоазията, последната щеше да се принуди да се откаже от своя монопол; но това не става и почти не може да стане и ето защо работите на буржоазията все още вървят добре. Тази конкуренция между работниците има само една граница: никой работник не ще иска да работи за по-малко, отколкото му е нужно за неговото съществуване; ако трябва да умре някога от глад, той по-скоро ще иска да умре в бездействие, отколкото като работи. Разбира се, тази граница е относителна; на едного е нужно повече, отколкото на другиго, някой е научен на повече удобства, друг на по-малко, англичанинът, който е още в някои отношения по-културен,

* Любим израз на английските фабриканти.

се нуждае от повече, отколкото ирландецът, който ходи в дрипи, яде картофи и спи в кочина. Но това не пречи на ирландеца да конкурира на англичанина и постепенно да понижава работната заплата, а с нея — и степента на културността на английския работник чак до равнището на ирландския. Известни видове труд изискват определена степен на култура и към тях принадлежат почти всички индустриални видове труд; затова заплатата — тук вече в интерес на самата буржозия — трябва да бъде толкова висока, че да дава възможност на работника да се задържи в тази сфера. Новопреселеният ирландец, обитаващ първия обор, който му попадне, който всяка седмица бива изпъждан на улицата от някакво по-поносимо жилище, защото изпива всичко и не може да си плати наема, ще е лош фабричен работник; затова на фабричните работници трябва да се плаща толкова, колкото да могат, възпитавайки децата си, да ги приучават към редовен труд, но не и повече, за да не могат да преживяват без заплатата на децата си и за да ги принудят да стават само работници. И тук границата, минимумът на заплатата е относителен; там, където работи всеки от семейството, отделното лице може да получава съответно по-малко; буржоазията широко е използвала това, за да ангажира жените и децата и да ги направи рентабилни — случай за понижаване заплатата, който ѝ е бил създаден от машинния труд. Естествено, не всеки член от всяко семейство е работоспособен и такова семейство би било в лошо положение, ако иска да работи при минимума на заплатата, изчислен за едно напълно работоспособно семейство; поради това работната заплата тук се установява на една средна величина, при която напълно работоспособното семейство живее доста добре, а онова, което брои по-малко работоспособни членове, живее доста зле. Но в най-лошия случай всеки работник ще се откаже по-скоро от малкото лукс или култура, с които е свикнал, за да може някак да просъществува; той ще предпочете да живее в кочина, отколкото да бъде без всякакъв подслон, да носи дрипи, отколкото да ходи съвсем гол, да яде само картофи, отколкото да умре от глад. Той — с надежда за по-добри времена — ще предпочете да се задоволи с половин заплата, отколкото безропотно да остане на улицата и да умре пред очите на света подобно на мнозина, които са оставали без препитание. И така, това малко нещо, което все пак е повече от нищо, е минимумът на работната заплата. А ако има повече работници, отколкото буржоазията смята за полезно да ангажира, ако значи в края на конкурентната борба все пак остават известен брой работници, които не намират работа, то тъкмо този брой работници трябва да умрат от глад; та буржоата сигурно няма да им даде работа, щом като не може да продаде с печалба произведенията от техния труд.

Оттук виждаме що е минимумът на работната заплата. Максимумът се установява от конкуренцията между самите буржоа, тъй като видяхме, че и те си конкурират. Буржоата може да увеличи капитала си само с търговия или индустрия, а за тези две цели той се нуждае от работници. Дори когато влага капитала си под лихва, той косвено се нуждае от тях, защото без търговия и индустрия никой не ще му даде за него лихва, никой не ще може да го използува. Така че буржоата всякога се нуждае от пролетария, но не за непосредния живот — той би могъл да яде от капитала си, — а тъй както човек се нуждае от някакъв търговски артикул или от някакво товарно животно, т. е. — за обогатяване. Пролетарият изработва за буржоата стоките, които последният продава с печалба. Значи когато търсенето на тези стоки расте, така че всички конкуриращи помежду си работници биват ангажирани, а може би и някои дори да не достигат, тогава конкуренцията на работниците престава и буржоата започват да конкурират помежду си. Капиталистът, който търси работници, знае много добре, че при цените, които се покачват вследствие на увеличеното търсене на стоки, той ще получи по-голяма печалба, значи и предпочита да плати малко повече работна заплата, вместо да пропусне цялата печалба; стига само да получи голямото, той с удоволствие е готов да пожертвува малкото на пролетария. По този начин един капиталист отнема работниците от друг капиталист и работната заплата се покачва, но само до такава степен, до каквато позволява увеличаващото се търсене. Когато капиталистът, който може би е пожертвувал нещо от извънредната си печалба, трябва да жертвува нещо и от редовната, т. е. средната си печалба, той несъмнено внимава да не плати по-висока заплата от средната.

Оттук можем да определим средната заплата. При средни условия, т. е. когато нито работниците, нито капиталистите имат причина особено да конкурират помежду си, когато има налице *точно толкова* работници, колкото могат да бъдат ангажирани, за да изработят точно исканите стоки — заплатата ще възлиза на малко повече от минимума. Доколко тя ще надминава минимума, ще зависи от средните нужди и от културното равнище на работниците. Когато работниците са свикнали няколко пъти седмично да ядат месо, капиталистите щат не щат ще трябва да се съгласят да плащат на работниците такава заплата, че подобна храна да бъде достъпна за работниците. Те не ще им платят по-малко, защото работниците не конкурират помежду си, значи и нямат причина да се задоволяват с по-малко; те не ще им платят повече, защото липсата на конкуренция между капиталистите не дава повод на последните да привличат работниците към себе си чрез извънредни предимства.

Тази мярка за средните нужди и за средната културност на работниците е станала поради усложнените условия на съвременната английска индустрия много заплетена и различна за различните работнически категории, както вече посочихме по-горе. Впрочем повечето видове индустриален труд изискват известна сръчност и правилност, а тъй като за това се изисква и известно културно равнище на работника, средната заплата също трябва да бъде такава, че да подтиква работника да придобие тази сръчност и да се подчинява на тази правилност в работата. На това се дължи, че работната заплата на индустриалните работници е средно по-висока от работната заплата на обикновените носачи, надничари и т. н. и особено по-висока от работната заплата на селскостопанските работници, за което в последния случай, разбира се, допринася своя дял още и поскъпването на хранителните продукти в градовете.

С други думи: работникът е правно и фактически роб на имотната класа, на буржоазията; той е до такава степен неин роб, че бива продаван като стока, като на стока се покачва и спада цената му. Ако се повишава търсенето на работници, повишава се и цената на работниците; ако търсенето спада, спада и цената на работниците; ако търсенето спада толкова много, че известен брой работници не могат да се продадат — те „остават на склад“, те остават тогава да лежат за запас, а тъй като не могат да живеят само с лежане, те умират от глад. Защото — да говорим на езика на политическата икономия — употребените за тяхната издръжка разноски не ще се „възпроизведат“, ще бъдат хвърлени пари, а за това никой не ще даде капитала си. В този смисъл г. Малтус има пълно право със своята теория за народонаселението. Цялата разлика в сравнение със старото, открито робство е само тази, че днешният работник *изглежда* свободен, защото не е продаван наведнаж, а на части, за ден, за седмица, за година, и защото не един собственик го продава на друг, сам той трябва да продава себе си по този начин, тъй като той наистина не е роб на отделно лице, а на цялата имотна класа. За него работата остава в основата си същата и ако тази привидност на свобода трябва да му даде, от една страна, известна *действителна* свобода, той, от друга страна, има и тази загуба, че на него никой не му гарантира издръжката, че всеки момент той може да бъде отритнат и изоставен на гладна смърт от своя господар — буржоазията, ако буржоазията няма вече интерес от работата му, от съществуванието му. И, напротив, буржоазията се намира в много по-добро положение при този строй, отколкото при старото робство — тя може да уволнява работниците си, когато поиска, без да губи от това някакъв вложен капитал и изобщо получава труда мно-

го по-евтино, отколкото това може да стане с роби, както за нейна утеха подробно ѝ посочва Адам Смит.*

И така от това също следва, че Адам Смит има пълно право, когато той на друго място казва следното:

„Търсенето на работници, точно както търсенето на всяка *друга стока* регулира производството на работници, количеството на родените хора, ускорява това производство, ако то върви много бавно, и го задържа, ако то напредва много бързо."

Точно както с всяка друга стока — ако работниците не достигат, цените, т. е. заплатите им, се покачват и те живеят по-добре, женитбите се увеличават, раждат се повече хора, израстват повече деца, докато бъдат произведени достатъчно работници; ако работниците са твърде много, цените спадат, настъпва безработица, мизерия, глад и вследствие на това — епидемии, които погубват „излишното население". И Малтус, който доразвива горното изречение на Смит, също така има право по своему, когато твърди, че винаги имало налице „излишно население", че винаги имало твърде много хора в света; той няма право само когато твърди, че в света имало повече хора, отколкото могат да се изхранват от наличните хранителни продукти. „Излишното население" се създава по-скоро от конкуренцията между самите работници, която принуждава всеки отделен работник да работи всеки ден до последни сили. Когато фабрикантът може всекидневно да ангажира десет работника по 9 часа, то той, ако работниците работят по десет часа на ден, може да ангажира само девет, а десетият става безработен. А ако фабрикантът — под заплахата, че ще уволни деветте работници през такова време, когато търсенето на работници не е много голямо — може да ги принуди да работят за същата заплата всеки ден по един час повече, значи десет часа, тогава той уволнява десетия и спестява неговата заплата. Както това става тук в малък мащаб, така става и с една нация в голям мащаб. Производителността на всеки отделен работник, пови-

* „Казано е, че изхабяването на роба става за сметка на господаря му, докато изхабяването на свободния работник става за сметка на този работник. Но изхабяването на последния е също така за сметка на господаря. Платената на надничарите, слугите и т. н. заплата от всякакъв вид трябва да бъде толкова висока, че да им дава възможност да продължават расата на надничарите и слугите в такъв размер, в какъвто изисква именно увеличаващото се, неподвижното или намаляващото се търсене от обществото на такива хора. Но въпреки че изхабяването на свободния работник става също така за сметка на господаря, все пак то по правило му струва много по-малко от изхабяването на един роб. Фондът, който е предназначен за възстановяването или заменянето на един изхабен роб, обикновено се управлява от някой немарлив господар или невнимателен надзорник и т. н. (A. Smith, „Wealth of Nations" [А. Смит, „Богатството на народите"] I, 8, стр. 134 от четиритомното издание на Мак Кълък).

шена до своя максимум чрез конкуренцията между самите работници, разделението на труда, въвеждането на машините и използуването на природните сили хвърлят маса работници в безработица. Но тези безработни работници излизат от пазара; те не могат да купуват вече нищо, значи по-рано търсеното от тях количество търговски стоки сега не се търси вече, значи — не е вече нужно то да бъде произвеждано, следователно работниците, по-рано заети с неговата фабрикация, стават също безработни, те също така излизат от пазара и това продължава все така, все в същото кръгообръщение или, по-скоро, то би продължавало все така, ако тук не се намесваха и други обстоятелства. Работата е там, че въвеждането на по-горе посочените индустриални средства за увеличаване на производството с течение на времето довежда до по-ниски цени на произвежданите артикули и вследствие на това — до увеличаване на консумацията, така че голяма част от оставените без работа работници, разбира се, след дълги страдания, в края на краищата, пак се настанява в нови клонове на производството. Ако прибавим към това още и завладяването на чужди пазари — както се случи в Англия през последните шестдесет години, — обстоятелство, при което търсенето на фабрични стоки непрекъснато и бързо расте, то в същата пропорция расте и търсенето на работници, а заедно с него расте и населението. Значи вместо да намалее, броят на населението на Великобритания се е увеличил крайно бързо и все още непрекъснато се увеличава и при цялото това разширяване на индустрията, при всичкото това общо взето увеличаващо се търсене на работници, Англия, по признанието на всички официални партии (т. е. на торите, вигите и радикалите), все пак постоянно има излишно население, все пак конкуренцията *между* работниците общо взето е постоянно по-голяма от конкуренцията *за* работници.

Откъде идва това противоречие? От същината на индустрията и на конкуренцията и от произлизащите от нея търговски кризи. При съвременното безпорядъчно производство и разпределение на средствата за живот, което става не за непосредствено задоволяване на потребностите, а за печелене на пари, при тази система на производство, когато всеки работи и се обогатява на своя глава, всеки миг може да настъпи застой. Например Англия снабдява множество страни с най-различни стоки. Макар фабрикантът и да знае колко се употребява годишно от всеки артикул във всяка отделна страна, той все пак не знае на колко възлизат там запасите в това или онова време, нито пък колко изпращат там неговите конкуренти. Само по вечно колебаещите се цени той може да си направи някакво несигурно заключение за положението на запасите и потребностите и той е принуден наслуки да изпраща своите стоки; всичко става слепеш-

ката сред неизвестността, повече или по-малко в зависимост само от случая. При най-малките благоприятни сведения за някой пазар всеки изпраща там каквото може и подобен пазар не след дълго време се препълва със стоки и продажбата спира. Капиталооборотът се задържа, цените спадат и английската индустрия няма повече работа за работниците си. В началото на индустриалното развитие тези застои са се ограничавали в отделни индустриални клонове и отделни пазари; но работниците, които чрез централизиращото действие на конкуренцията остават без работа в даден клон на труда, се впускат сред другите клонове, които могат да се изучат най-лесно; стоките, които не могат да бъдат повече пласирани на някой пазар, се прехвърлят на останалите пазари и в резултат на това отделните малки кризи постепенно се приближават една до друга и малко по-малко се сливат в една единствена редица от периодично повтарящи се кризи. Такава криза настъпва обикновено всеки пет години след къс период на разцвет и на всеобщо благоденствие; вътрешният пазар, както и всички чужди пазари са препълнени с английски фабрикати и само бавно могат да ги консумират; индустриалното развитие спира почти във всички клонове; по-дребните фабриканти и търговци, които не могат да издържат замразяването на капиталите им, фалират, по-едрите преустановяват сключването на сделки, докато трае най-лошият период, спират машините си или ги оставят да работят само „късо време", т. е. приблизително само по половин ден; работната заплата спада поради конкуренцията на безработните, поради намаляването на работното време и липсата на продажби на стоки, които носят печалба; сред работниците се разпространява повсеместна мизерия, евентуалните малки спестявания на отделни лица бързо се изяждат, благотворителните заведения се препълват, данъкът за бедните се удвоява, утроява и при все това се оказва недостатъчен, броят на умиращите от глад се увеличава и цялата маса от „излишното население" изведнаж изпъква на преден план в застрашаващо количество. Това продължава така известно време: „излишните" се справят, както могат, или пък това никак не им се удава и те погиват; благотворителността и законите за бедните помагат на мнозина с мъка да просъществуват; други тук-там намират едно жалко съществуване в такива клонове на производството, които по-малко са били изложени на конкуренцията и които са по-далеч от индустрията, а с колко малко човек може как и да е да преживее за известно време! — Положението на нещата постепенно става по-благоприятно: натрупаните запаси от стоки се консумират, всеобщото униние на търговците и на индустриалците пречи на много бързото попълване на тези запаси, докато най-после повишаващите се цени и благоприятните сведения от всички страни наново възстановят дейност-

та. Пазарите обикновено биват много отдалечени; докато пристигне първият нов внос, търсенето непрекъснато расте, а заедно с него растат и цените; хората разграбват първите пристигащи стоки, първите продажби още повече съживяват пазара, по-нататък очакваният внос обещава още по-високи цени; в очакване на това по-нататъшно повишение хората започват да купуват за спекула и по тоя начин, тъкмо по време на най-належащата нужда, се изтеглят от обръщение стоките, предназначени за консумация; спекулата още повече повишава цените, защото насърчава други към купуване и поглъща отнапред новия внос; всичко това се съобщава в Англия, фабрикантите отново започват да работят усилено, строят се нови фабрики, употребяват се всички средства, за да се използува тоя благоприятен период. Тогава и тук спекулата се намесва със съвсем същия резултат, както на чуждите пазари; тя повишава цените, изтегля стоките от обръщение и чрез тези две неща довежда индустриалното производство до най-високото напрежение на силите. След това идват „несолидните" спекуланти, които работят с фиктивен капитал, които живеят на кредит и се опропастяват, ако не могат набързо да продадат закупените стоки. Те се хвърлят в това всеобщо безредно надпреварване за печалба на пари, увеличават това безредие и надпреварване чрез собствената си необуздана алчност, която ги кара до безумие да повишават цените и производството. Това е лудо препускане, което обхваща и най-спокойните, и най-опитните хора; започва се коване, предене, тъкане, сякаш че отново трябва да се екипира цялото човечество, сякаш че на луната са били открити няколко милиарда нови консуматори. Несолидните спекуланти в чужбина, които се нуждаят от пари, изведнаж започват да продават — разбира се, по-ниско от пазарните цени, защото работата е спешна; една продажба бива последвана от няколко продажби, цените се разклащат, спекулантите уплашено хвърлят стоките си на пазара; на пазара настава безпорядък, кредитът е разклатен, фирма след фирма спират плащанията си, следва банкрут след банкрут и се оказва, че на даденото място и на път има три пъти повече стоки, отколкото е необходимо за консумация. Известията за това идват до Англия, където междувременно все още се фабрикува с пълна пара, и тук панически страх обзема духовете, фалитите в чужбина повличат след себе си и други фалити в Англия, застоят разорява още маса фирми, в уплахата и тук всички запаси изведнаж се хвърлят на пазара, а заедно с това и страхът се усилва още по-безмерно. Такова е началото на кризата, която после протича точно по същия път, както кризата преди нея, и по-късно пак се превръща в период на разцвет. Това върви така без прекъсване — разцвет, криза, разцвет, криза, и това вечно кръгообръщение, в което се движи английската инду-

стрия, се извършва обикновено, както казахме вече, всеки пет или шест години.

Оттук следва, че във всяко време, с изключение на късите периоди на най-голям разцвет, английската индустрия трябва да има известен неангажиран резерв от работници, за да може тъкмо през най-много оживените месеци да произвежда ония количества стоки, които се търсят на пазара. Този резерв е повече или по-малко многоброен в зависимост от това, дали по-голяма или по-малка част от него намира работа при дадено положение на пазара. И макар земеделските области, Ирландия и по-малко обхванатите от тоя подем клонове на производството да могат при най-големия разцвет на пазара да доставят поне от време на време известен брой работници, все пак последните, от една страна, съставляват малцинство, а, от друга страна, и те също така принадлежат към този резерв, но с тая разлика, че само съответният подем показва тяхната принадлежност към тоя резерв. Когато те преминат към по-оживените клонове на производството, то техните предишни работодатели, за да чувствуват по-малко липсата им, се ограничават, работят по-дълго, ангажирват жени и юноши и когато същите работници при настъпване на кризата се връщат уволнени, те намират местата си заети и виждат, че поне в по-голямата си част са „излишни". Този резерв, към който през време на кризата принадлежи огромна маса работници и към който през ония периоди, които могат да се вземат като нещо средно между разцвет и криза, все още се числят порядъчен брой хора — този резерв е „излишното население" на Англия, което поддържа своето жалко съществуване с просия и кражба, с метене на улици, събиране на конски тор, превозване с ръчни колички или магарета, със сергиджийство или единична случайна дребна работа. Във всички големи градове се виждат множество такива хора, които чрез дребни случайни припечелвания „живеят, колкото да не умрат", както казват англичаните. Забележително е към какви ли не поминъци прибягва това „излишно население". Лондонските улични метачи (crossing sweeps) са световно известни; но досега безработните са мели не само тези кръстопътища, а и главните улици в други големи градове и затова са били наемани от службата за бедните или от службата за улиците; днес за това има машина, която ежедневно шуми по улиците и унищожава този доход на безработните. По големите пътища, които водят за градовете и по които има силно движение на коли, се виждат маса хора с колички, които с опасност за живота си изгребват между преминаващите карети и омнибуси прясно падналия конски тор и го събират за продан. За това нещо те често пъти са принудени да плащат всяка седмица по няколко шилинга на службата за улиците, а на много места това им е съвсем

забранено, защото иначе службата за улиците не може да продава като тор събираната от нея смет, която не съдържа надлежната част конски тор. Щастливи са тия „излишни“, които могат да си набавят ръчна количка и да превозват с нея, а още по-щастливи са ония, на които се удава да се сдобият не само с пари за едно магаре, но и за талига; магарето трябва само да си търси храната или пък получава малко насъбрани отпадъци и все пак може да допринесе някоя парà.

Повечето от „излишните“ се впущат в сергиджийство. Особено събота вечер, когато цялото работническо население е из улиците, ние виждаме насъбрана цялата тая маса, която живее от него. Връзки, презрамки, шнурове, портокали, сладки, накратко — безброй мъже, жени и деца предлагат всевъзможни артикули. А освен това всеки миг се виждат сергиджии да стоят или да обикалят из улиците с портокали, сладки, джинджер-бир или нетл-бир.* Кибрит и други подобни неща, червен восък, патентовани смеси за подпалване на огън и др. т. са също тъй търговски артикули за тези хора. Други, така наречените jobbers,** обикалят из улиците и търсят случайни дребни работи; някои от тях успяват да си намерят работа за един ден, но на мнозина не се удава това щастие.

„На вратите на всички лондонски докове“ — разказа У. Чампнис, пастор в източния район на Лондон — „всяка сутрин през зимата още преди разсъмване се явяват стотици бедни, които с надеждата, че ще получат работа за през деня, чакат отварянето на вратите и когато най-младите, най-силните и най-известните биват наети, стотици други с излъгани надежди се връщат сломени в бедните си жилища.“[104]

Какво друго остава за тези хора освен просията, ако не намерят работа и не искат да въстанат против обществото? И затова човек не бива да се учудва на масата просяци, които обикновено са работоспособни мъже и с които полицията непрекъснато се бори. Но просията на тези хора има своеобразен характер. Такива хора обикновено имат навика да обикалят със своите семейства, да пеят из улиците някаква умоляваща песен или с декламация да се обръщат към минувачите за милостиня. И забележително е, че тези просяци се срещат почти само в работническите квартали, че това, от което те се прехранват, е почти само подаяние от работници. Понякога подобно семейство мълчаливо застава на някоя оживена улица и без да произнася нито дума, оставя да действува самият вид на безпомощността му. И тук те разчитат само на съчувствието на работниците, които от опит знаят как действува гладът и как всеки миг и те

* Две разхладителни и пенливи питиета, първото приготвено от вода, захар и малко джинджифил, а второто — от вода, захар и коприва. Работниците, особено въздържателите, ги обичат твърде много.

** — работници, които нямат постоянна работа. *Ред.*

могат да изпаднат в същото положение; защото този ням и при все това толкова трогателен призив се среща само по ония улици, които се посещават от работници, и то по такива часове, когато през тях минават работниците, но особено събота вечер, когато изобщо „тайните“ на работническите квартали се разкриват в главните улици и буржоазията колкото е възможно повече се оттегля от тези толкова замърсени места. А онзи от „излишните“, който притежава достатъчно смелост и страст, за да се противопостави открито на обществото и на *прикритата* война, която буржоазията води против него, да отговори с *открита* война против буржоазията — той отива да краде, граби и убива.

Според докладите на комисарите по закона за бедните от тези „излишни“ има средно един и половина милиона в Англия и Уелс; в Шотландия броят им не може да се определи поради липса на закони за бедните, а за Ирландия — ще говорим по-специално. Впрочем тези един и половина милиона включват само ония, които действително молят за помощ службата за бедните; тук не е включено значителното множество, което преживява, без да прилага това последно помощно средство, избягвано толкова много от стеснителност; но затова пък и значителна част от горното число се пада на земеделските области и значи не може да се вземе тук под внимание. Естествено през време на криза този брой се увеличава значително и мизерията достига най-висока степен. Нека вземем например кризата от 1842 г., която като последна беше и най-силна, защото интензивността на кризите расте с всяко тяхно повторение и следващата криза, която ще настъпи може би най-късно през 1847 г., по всяка вероятност ще бъде още по-силна и по-продължителна. През време на тази криза данъкът за бедните във всички градове се покачил до небивал още размер. Например в *Стокпорт* за всяка лира, която била плащана за жилищен наем, 8 шилинга трябвало да се плащат като данък за бедните, така че само този данък съставлявал 40% от наема на целия град; при това цели улици стояли незаети, така че в града били поне 20,000 жители по-малко от обикновено и на вратите на празностоящите къщи било написано: Stockport to let — Стокпорт се дава под наем. В Болтън, където през обикновени години доходът от наема, върху който бил плащан данък за бедните, възлизал средно на 86,000 лири стерлинги, е спаднал на 36,000 лири стерлинги; и, напротив, броят на бедните, нуждаещи се от подпомагане, нараснал на 14,000, значи над 20% от броя на всичките жители. В Лидс службата за бедните имала резервен фонд от 10,000 лири стерлинги, който, както и събраната от дарения сума от 7,000 лири стерлинги, бил напълно изчерпан още преди кризата да е стигнала най-високата си точка. Така било навсякъде. В един доклад върху

състоянието на индустриалните райони в 1842 г., съставен от един от комитетите на Лигата против житните закони през януари 1843 г. въз основа на подробни данни на фабрикантите, се изнася, че данъкът за бедните бил средно два пъти по-голям, отколкото в 1839 г., а броят на нуждаещите се от подпомагане се утроил, дори се увеличил пет пъти повече от онова време насам; че множество нуждаещи се принадлежали към оная категория хора, които по-рано никога не са се обръщали за помощ, и т. н.; че работническата класа разполагала с две трети по-малко хранителни продукти, отколкото през 1834—1836 г.; че консумацията на месо била значително по-малка — на някои места с 20%, на други до 60%; че даже обикновените занаятчии като ковачи, зидари и т. н., които дори и в най-тежките периоди са имали още достатъчно работа, също така много са страдали от липса на работа и от намаление на заплатите и че дори сега, през януари 1843 г., работната заплата все още продължава да спада. И това са доклади на фабриканти!

Безработни, фабриките на чиито работодатели били спрели, чиито господари не могли да им дадат работа, стояли навсякъде по улиците, просели поотделно или на групи, обсаждали на тълпи шосетата и молели минувачите за помощ, но те молели не пълзешком като обикновени просяци, а заплашително със своя брой, със своите жестове и думи. Такова било положението във всички индустриални райони от Лестър до Лидс и от Манчестер до Бирмингам. Тук-там избухвали отделни безредици, както например през юли в грънчарниците на Норд-Стафордшайр; сред работниците царял най-страшен кипеж, докато най-после през август той се разразил в общо въстание във фабричните райони. Когато дойдох в Манчестер в края на ноември 1842 г., навсякъде по ъглите на улиците все още стояха множество безработни и много фабрики все още не работеха; през следващите месеци до средата на 1843 г. недоброволните безделници по улиците изчезнаха постепенно и фабриките отново започнаха да работят.

Не е нужно да разправям колко много мизерия и лишения царят тук сред безработните през време на такава криза. Данъкът за бедните не е достатъчен, далеч не е достатъчен; благотворителността на богатите е дупка в морето, чийто ефект изчезва в един миг; където просяците са много, там просията може да помогне само на малцина. Ако в такива времена дребните бакали не продаваха на работниците на кредит, докато им е по силите — затова те си вземат, разбира се, и порядъчни проценти! — и ако работниците не си помагаха един на друг, докато им е по силите, при всяка криза биха умирали от глад маса „излишни“. Но тъй като и най-тежкият период е все пак къс — една година, най-много две или две и половина го-

дини, — мнозинството все пак се отървава, макар да изгубва всичко и да прекарва тежки лишения. Че косвено, вследствие на болести и т. н., при всяка криза падат много жертви — ние ще видим по-нататък. Засега нека се обърнем към друга една причина за гнета, на който са изложени английските работници — причина, която все още действува и все повече и повече влошава положението на тази класа.

ИРЛАНДСКАТА ИМИГРАЦИЯ

Ние вече няколко пъти споменахме по разни поводи за ирландците, които се преселили в Англия, и сега ще трябва да обясним по-подробно причините за това преселване и резултатите от него.

Английската индустрия не би могла да се разрасне така бързо, ако Англия не бе намерила в лицето на многобройното и бедно население на Ирландия един резерв, с който да може да разполага. Ирландецът нямал какво да губи у дома си, а в Англия той можел да спечели много; и от онова време, когато в Ирландия станало известно, че на източната страна на канала Сент Джордж за силни мишци се намира сигурна работа и добра заплата, всяка година насам идвали тълпи от ирландци. Изчислява се, че по този начин досега са се преселили над един милион души и че ежегодно се преселват още по около 50 хиляди и почти всички се втурват в индустриалните райони, особено в големите градове, и там образуват най-низшия слой от населението. Така в Лондон има 120,000, в Манчестер 40,000, в Ливерпул 34,000, Бристол 24,000, Глазгоу 40,000, Единбург 29,000 бедни ирландци.* Тези хора, израсли почти извън всякаква цивилизация, привикнали от ранна възраст на всякакъв вид лишения, груби, склонни към пиянство, безгрижни относно бъдещето си, идват такива в Англия и внасят всичките си груби нрави в тоя слой от английското население, която и без това има малко влече-

* Archibald Alison, High Sheriff of Lanarkshire, „The Principles of Population, and their connection with Human Happiness". 2 vols., 1840. [Арчибалд Алисън, старши шериф на Ланаркшайр. „Основите на народонаселението и тяхната връзка с благоденствнето на човечеството". 2 тома, 1840]. Авторът е историк на френската революция и като своя брат, д-р У. П. Алисън, е също тъй религиозен тори.

ние към образование и нравственост. Нека оставим да говори Томас Карлайл:*

„Тези диви милезийски лица,** които издават хитрост, лошота, неразумност, нищета и подигравателност, ви срещат по всичките ни главни и второстепенни улици. Английският колар бие с камшика си милезиеца, минавайки с колата си покрай него; последният го проклина с езика си, но протяга шапката си и проси. Той е най-голямото зло, с което трябва да се бори тази страна. В своите дрипи и с подивелия си смях той се намира винаги под ръка, за да върши всяка работа, която изисква само силни мишци и здрав гръб, срещу заплата, с която може да си купи само картофи. Той се нуждае само от сол за подправка; спи напълно доволен в първата случайна кочина или в първата случайна кучешка колиба, настанява се в разни плевници и носи дрехи от дрипи, обличането и събличането на които са една от най-трудните операции, която се изпълнява само в празници и в особено добри времена. Човекът от саксонски произход, който не може да работи при такива условия, става безработен. Нецивилизованият ирландец изтласква саксонския местен жител и заема мястото му не със своите силни страни, а с тяхната противоположност. Той живее в своята мръсотия и безгрижие, сред пиянско насилие и лукавство — истинско въплъщение на падение и безпорядък. Онзи, който се старае още да плава, да се държи още на повърхността, той тук може да види пример за това, как може да съществува човек не на повърхността, а на дъното... Кой не вижда, че положението на долните слоеве от английските работници все повече се приближава към положението на ирландските работници, които им конкурират по всички пазари, че всяка работа, която може да се свърши само с физическа сила, без много умение, се извършва не срещу английска заплата, а срещу заплата, която се приближава към ирландската, т. е. срещу малко повече от заплатата, достатъчна за „полусито съществуване с картофи от най-лош сорт през тридесет седмици в годината"? — С пристигането на всеки нов параход от Ирландия тя се приближава към тази крайна цел."

Ако оставим настрана преувеличената и едностранчива отрицателна оценка на ирландския национален характер — Карлайл има пълно право. Тези ирландски работници, които пътуват за Англия за четири пенса ($3^1/_3$ сребърни гроша) по палубите на параходите, където стоят натъпкани като добитък, се настаняват навсякъде. Най-лошите жилища са все още достатъчно добри за тях; за дрехите много не му мислят, стига те да се крепят още, макар и само на една нишка; обувки те не познават; храната им е картофи и само картофи, а онова, което печелят в повече — те го изпиват; каква нужда имат такива хора от голяма заплата? Най-лошите квартали на всички големи градове са населени с ирландци; навсякъде, където някой район се отличава с особена мръсотия и особена рухналост, човек може да е уверен, че ще срещне предимно тези келтски лица, които още при пръв поглед може да различи от англо-саксонските физиономии на местните жители, и ще чуе напевното и произнася-

* „Чартизмът", стр. 28, 31 и следв.

** Милезий е името на старите келтски крале на Ирландия.

щото се с придихание ирландско наречие, от което истинският ирландец не отвиква никога. Дори понякога съм чувал да се говори ирландско-келтски в най-гъсто населените части на Манчестер. Мнозинството от семействата, които живеят в сутерени, са почти навсякъде от ирландски произход. Накратко, ирландците са открили, както казва д-р Кей, какъв е минимумът на жизнените потребности, и сега те учат английските работници на това. Те са пренесли със себе си също мръсотията и пиянството. На село, където населението живее разпръснато, тази нечистота, станала втора природа на ирландеца, не е толкова вредна, но тук, в големите градове, където населението е много сгъстено, тя става застрашителна и опасна. Както е свикнал у дома си, така и тук милезиецът изсипва всичката смет и всичките отпадъци пред къщната си врата и с това локвите се размесват с купища от нечистотии, които обезобразяват работническите квартали и заразяват техния въздух. Както у дома си той строи своята кочина до къщата си, а когато не може да направи това, той оставя свинята си да спи при него в стаята му. Този нов необикновен вид скотовъдство в големите градове е изключително от ирландски произход; ирландецът се привързва към своята свиня, както арабинът към своя кон, само че той я продава, когато тя е достатъчно угоена, за клане; но дотогава той яде с нея и спи с нея, децата му играят с нея, яздят я и се търкалят с нея в калта, както това можем хиляди пъти да видим във всички големи градове на Англия. А каква мръсотия, каква неприветливост цари в самите къщи — това човек трудно може да си представи. Ирландецът не е навикнал на мебели; куп слама, няколко дрипи, които са съвършено негодни за дрехи — това е достатъчно за неговата постеля. Някакво дърво, един строшен стол, стар сандък вместо маса — от повече той не се нуждае; чайник, няколко гърнета и щърбели — ето всичко, което е нужно, за да се обзаведе кухнята му, която същевременно е спалня и стая за живеене. А ако му липсва гориво, тогава всичко около него, което може да гори — столове, рамки на врати, корнизи, подови дъски, разбира се, ако ги има налице, отива в камината. Пък и защо му е голямо помещение? В Ирландия, в неговата глинена колиба, е имало само едно вътрешно помещение за всичките му домашни нужди; повече от една стая не е нужна на едно семейство и в Англия. По такъв начин това струпване на много хора в една единствена стая, което сега е станало толкова общо явление, било въведено главно от ирландското преселение. Но тъй като беднякът все пак трябва да има известно удоволствие, а всички други обществото е направило недостъпни за него, той отива в кръчмата и пие ракия. Ракията е единственото нещо, което прави живота поносим за ирландеца — ракията и във всеки случай неговият безгрижен и весел темперамент.

И ето защо той се напива с нея до пълно безчувствие. Южният лекомислен характер на ирландеца, неговата грубост, която го поставя малко по-горе от дивака, презрението му към всички по-човешки удоволствия, за които той е неспособен тъкмо заради тази грубост, неговата мръсотия и бедността му — всичко това благоприятствува за неговото пиянство; изкушението е твърде голямо; той не може да му противостои и щом получи пари, трябва да ги пропие. А и какво ли друго би могъл да стори? Как може обществото, което го поставя в положение, при което той *почти неизбежно* трябва да стане пияница, обществото, което във всичко го пренебрегва и го оставя да подивее — как може това общество да го осъжда после, когато той действително стане пияница?

Ето с какъв конкурент трябва да се бори английският работник — с конкурент, който стои на най-ниското стъпало, което е въобще възможно в една цивилизована страна, и който поради това се нуждае от по-малка заплата от който и да било друг. Ето защо не е възможно друго освен, както казва Карлайл — все повече и повече да се понижава заплатата на английския работник във всички браншове, в които ирландецът може да му конкурира. А такива клонове на производството има много. Всички от тях, които изискват малко или почти никакво умение, са открити за ирландеца. Несъмнено, че за ония видове труд, които изискват дълго време за учене или редовна продължителна дейност, разпуснатият, непостоянен и пиян ирландец стои много ниско. За да стане механик (mechanic на английски се нарича всеки работник, зает в производството на машини), фабричен работник, той би трябвало най-напред да възприеме английската култура и английските нрави, накратко — да стане най-напред по същество англичанин. Но там, където се касае за някоя проста, по-малко точна работа, където се касае повече за физическа сила, отколкото за умение — там ирландецът е толкова годен, колкото и англичанинът. Ето защо тези трудови клонове са препълнени предимно от ирландци: ръчните тъкачи, зидарите, носачите, случайните общи работници и други подобни наброяват в своята среда множество ирландци и нахълтването на тази нация е допринесло твърде много за понижаване на работната заплата и влошаване на положението на самата работническа класа. И макар че проникналите в други клонове на производството ирландци е трябвало да станат по-цивилизовани, все пак е останало още доста нещо от стария начин на живот, за да въздействува и тук — наред с влиянието, което въобще оказва околната ирландска среда — деградиращо върху английските им другари-работници. Защото, ако почти във всеки голям град една пета или една четвърт от работниците са ирландци или пък деца на ирландци, израснали в ирландска мръ-

сотия, не трябва да се учудваме, че животът на цялата работническа класа, нейните нрави, нейното интелектуално и морално равнище, целият ѝ характер са приели значителна част от тази ирландска природа, и ще можем да разберем как и без това възмутителното вече положение на английския работник — предизвикано от съвременната индустрия и от най-близките ѝ последици — е могло да бъде влошено още повече.

РЕЗУЛТАТИ

След като разгледахме досега достатъчно подробно условията, при които живее английската работническа класа от градовете, време е вече да направим по-нататъшни изводи от тези факти и отново да сравним тези изводи с действителните факти. Нека видим впрочем какво е станало със самите работници при такива условия, какви хора имаме в тяхно лице и какво е тяхното физическо, интелектуално и морално състояние.

Когато някой отделен човек нанесе на друг човек физическа повреда, а именно такава повреда, която причинява смърт на пострадалия, ние наричаме това убийство; когато убиецът е знаел предварително, че повредата ще бъде смъртоносна, тогава наричаме неговото деяние предумишлено убийство. Но щом като обществото*

---

* Когато както тук, така и другаде говоря за обществото в смисъл на отговорна общност, която има своите права и задължения, от само себе си се разбира, че имам с това предвид онази част от *обществото,* която притежава *властта,* т. е. онази класа, на която понастоящем принадлежи политическото и социалното господство и която едновременно с това носи и отговорността за положението на ония, които тя не допуща до участие във властта. Тази господствуваща класа в Англия, както и във всички други цивилизовани страни, е буржоазията. Но че обществото, а по-специално и буржоазията, са длъжни да защищават поне *живота* на всеки член на обществото, да се грижат например, щото никой да не умира от глад — това положение не е нужно да доказвам на *немските* си читатели. Ако пишех за английската буржоазия, това би било, разбира се, другояче! *(Бележка на Енгелс към изданието от 1845 г.)*

А сега и в Германия положението е същото. Нашите германски капиталисти напълно достигнаха английското равнище — поне в това отношение — в благословената 1886 г. *(Добавка на Енгелс към американското издание от 1887 г.)*

(1892 г.) Как всичко това се е изменило от 50 години насам! Днес сред английските буржоа има хора, които признават *задълженията* на обществото спрямо отделните негови членове; а сред германските буржоа?!!? *(Добавка на Енгелс към немското издание от 1892 г.)*

поставя стотици пролетарии в такова положение, че те неизбежно биват покосени от преждевременна и неестествена смърт, която е тъкмо толкова насилствена, колкото смъртта от меч или куршум; щом като обществото отнема от хиляди хора необходимите условия за живот и ги поставя в такова положение, в каквото те *не могат* да живеят; щом като със силната ръка на закона ги принуждава да останат сред тези условия, докато не настъпи смъртта, която трябва да бъде последицата от тези условия; щом като то знае, и много добре знае, че тези хиляди непременно ще паднат жертва на тези условия, и при все това допуща да съществуват тези условия — тогава това е в също такава степен предумишлено убийство, както деянието на отделния човек, само че прикрито и коварно убийство, убийство, от което никой не може да се брани и което не изглежда на убийство, защото човек не вижда убиеца, защото този убиец са всички и все пак никой, защото смъртта на жертвата изглежда естествена и защото тя е по-малко грях на действие, отколкото грях на бездействие. Но тя остава предумишлено убийство. Аз ще трябва да докажа сега, че обществото в Англия всеки ден и всеки час върши това социално предумишлено убийство, както с пълно право го наричат английските работнически вестници; че то е поставило работниците в такова положение, в което те не могат да бъдат здрави и да живеят дълго; че то по този начин на части и постепенно подкопава живота на тези работници и така ги отвежда преждевременно в гроба; освен това аз ще трябва да докажа, че обществото *знае* колко много е вредно такова положение за здравето и живота на работниците и че при все това то нищо не прави, за да подобри това положение. Че то *знае* за последиците от своята уредба, че неговият начин на действие следователно е не само убийство, а предумишлено убийство — това аз ще докажа, като приведа за доказателство на факта на убийството официални документи, парламентарни и правителствени доклади.

Че хората от тази класа, които живеят при гореописаните условия и които са толкова зле снабдени с най-необходимите средства за съществуване, не могат да бъдат здрави и да достигнат до дълбока старост — се разбира от само себе си. Но нека още веднаж разгледаме отделните условия и по-специално във връзка със здравословното състояние на работниците. Вече самата централизация на населението в големите градове оказва неблагоприятно влияние; атмосферата на Лондон не може да бъде никога толкова чиста, с такова съдържание на кислород, както атмосферата на кой и да е селски район; два и половина милиона човешки дробове и двеста и петдесет хиляди огньове, струпани върху три до четири географски квадратни мили, консумират грамадно количество кислород, който

се възстановява само с големи трудности, тъй като градският начин на строеж сам по себе си затруднява вентилацията. Образуваният чрез дишане и горене въглероден двуокис остава по улиците поради специфичното си тегло, а главното въздушно течение преминава над покривите на къщите. Дробовете на жителите не получават достатъчно количество кислород и последицата от това е телесно и духовно отслабване и понижаване на жизнената сила. Поради тази причина жителите на големите градове са наистина значително по-малко изложени на остри заболявания, съпроводени с възпалителни процеси, отколкото селяните, които живеят в свободна, нормална атмосфера, но затова пък те в толкова по-голяма степен страдат от хронически болести. А щом като животът в големите градове сам по себе си не е полезен за здравето, колко голямо само трябва да е това вредно влияние на нечистия въздух в работническите квартали, където, както вече видяхме, е събрано всичко онова, което може да разваля тази атмосфера. На село може никак да не е вредно, ако бунището се намира до самата къща, защото там въздухът има свободен достъп от всички страни; но сред големия град, между застроени, откъснати от всякакво въздушно течение улички и дворове, е съвсем иначе. Всякакви гниещи животински или растителни вещества развиват газове, които са абсолютно вредни за здравето, и когато тези газове нямат свободен отдушник, те непременно заразяват атмосферата. Затова нечистотията и застоялите локви в работническите квартали на големите градове имат най-лоши последици за общественото здраве, защото тъкмо те създават ония газове, които причиняват болестите; също така е и с изпаренията на замърсените реки. Но това далеч не е още всичко. Наистина е възмутително как днешното общество третира грамадното множество бедняци. Те биват привличани в големите градове, където дишат много по-лош въздух, отколкото в родните си села. Те биват отправяни в квартали, които поради начина на строежа си се проветряват по-зле от всички други. Те са лишени от всички средства за чистота, лишени са от вода, защото им се прокарва водопровод само срещу заплащане, а реките така се замърсяват, че не са вече годни за целите на чистотата; те са принудени да изсипват на улицата всичките отпадъци и смет, всичката помия, а често дори и всичката гнусна мръсотия и тор, като им се отнемат всички средства за освобождаване от тях по друг начин; с това те биват принуждавани да заразяват собствените си квартали. Но това не стига. Всички възможни злини се струпват върху главата на бедните. Ако населението на града е изобщо вече много нагъсто, *те* биват още повече стеснявани върху едно малко пространство. Освен че ги заставят да дишат развален въздух на улицата, те на дузини биват затваряни в една един-

ствена стая, така че въздухът, който дишат нощем, съвсем ги задушава. Дават им се влажни жилища, сутеренни дупки, където водата прониква отдолу, или пък тавански стаи, където водата прониква отгоре. Къщите им се строят по такъв начин, че душният въздух не може да се изтегля. Дават им се лоши, окъсани или вече на окъсване дрехи и лоши, фалшифицирани и мъчно смилаеми хранителни продукти. Те са изложени на най-възбудителни промени в настроението, на най-силни колебания между страха и надеждата; гонят ги като дивеч и не им дават отдих, не ги оставят на мира, не им дават да се радват спокойно на живота. Те са лишени от всички удоволствия освен от половата наслада и пиянство, но затова пък всекидневно биват съсипвани от работа до пълно изтощаване на всичките им духовни и физически сили и с това непрекъснато подтиквани към най-безумна прекаленост в единствените две наслади, които са на тяхно разположение. А ако всичко това не помогне, ако те устоят на всичко това, тогава те падат жертва на безработицата през някоя криза, в която им се отнема и малкото, което все още им е било оставено досега.

Как е възможно при тези обстоятелства хората от бедната класа да бъдат здрави и да живеят дълго? Какво друго може да се очаква тогава освен прекомерен процент на смъртни случаи, непрекъснато върлуване на епидемии, несъмнено прогресиращо физическо отслабване на трудещите се? Нека видим какви са фактите.

Че жилищата на работниците в лошите части на града във връзка с другите им условия на живот причиняват множество болести — ни се засвидетелствува от всички страни. В горецитираната статия на „Artizan“ се твърди с пълно право, че белодробните болести трябва да са неизбежна последица от такива условия и те наистина се срещат особено често сред работниците. Че лошата атмосфера на Лондон, а особено на работническите райони, благоприятствува в най-висша степен за развитието на туберкулозата, показва охтичавият вид на доста много хора, които се срещат на улицата. Ако човек поскита малко по улиците сутрин рано — по времето, когато всичко отива на работа, — той се изненадва от множеството хора с полутуберкулозен или напълно туберкулозен вид, които среща. Даже и в Манчестер хората изглеждат по-добре; тези бледи, високоизраснали, тесногръди и с хлътнали очи призраци, с които човек се разминава всеки миг, тези отпуснати, безсилни, неспособни да изразят никаква енергия лица аз видях в такова поразително количество само в Лондон, макар и във фабричните градове на Северна Англия туберкулозата да покосява всяка година множество жертви. Освен другите белодробни болести на туберкулозата конкурира още и скарлатината, а преди всичко и болестта,

която прави най-страшните опустошения сред работниците — тифът. В официалния доклад за здравното състояние на работническата класа това повсеместно разпространено зло се изтъква направо като последица от лошото състояние на работническите жилища по отношение на проветряването, изсушаването и чистотата. В този доклад — нека не се забравя, че той е изработен от първите медици на Англия по данни на други лекари, — в този доклад се твърди, че един единствен лошо проветрен двор, една единствена глуха улица без канали, особено когато жителите живеят сгъстено и когато наблизо се разлагат органически вещества — може да стане и почти винаги става източник на треска. Тази треска има почти навсякъде същия характер и приблизително във всички случаи се развива в типичен тиф. Тя се среща в работническите квартали на всички големи градове и дори в отделни лошо построени и поддържани улици на по-малките селища, а най-голямо разпространение тя достига в лошите квартали, макар че намира, естествено, отделни жертви и в по-добрите квартали. В Лондон тя върлува много отдавна; нейната извънредна сила в 1837 г. е дала повод за поменатия официален доклад. Според годишния доклад от 1843 г. на д-р *Саутууд Смит* относно лондонската болница за заболели от треска броят на лекуваните там болни бил 1,462, с 418 повече, отколкото през коя и да е по-ранщна година. Във влажните и мръсни места на източния, северния и южния район на Лондон тази болест е върлувала извънредно много. Много от пациентите били придошли от село работници, които по пътя, а и след пристигането си в Лондон търпели най-сурови лишения, спели по улиците полуголи и полугладни, не намирали никаква работа и така падали болни от треска. Тези хора били предавани в болницата толкова слаби, че трябвало да бъде употребено необикновено голямо количество вино, коняк, амониеви препарати и други възбуждащи средства (за да се посъвземат). От всички болни са умрели 16½ процента. Тази злокачествена треска се среща и в Манчестер; в по-лошите работнически квартали на стария град, Анкотс, Малка Ирландия и т. н. тя почти никога не е изчезвала, но все пак тя тук се шири, както изобщо в *английските* градове, не в оня размер, в който би могло да се очаква. И напротив, в Шотландия и Ирландия тифът върлува със сила, която надминава всяка представа; в Единбург и в Глазгоу той върлува особено силно в 1817 година след поскъпването, в 1826 и 1837 година след търговските кризи и всеки път, след като е върлувал около три години, той за известно време малко отслабва; в Единбург през време на епидемията от 1817 година били обхванати от треската около 6,000, а през време на епидемията от 1837 година — около 10,000 души и с всяко ново повтаряне на епидемията се увеличава не само

броят на болните, но също и силата на болестта и процентът на смъртните случаи*. Но вълруването на болестта във всичките поранщни периоди изглежда да е било дреболия в сравнение с нейната поява след кризата от 1842 година. Треската обхванала една шеста от всички бедни в цяла Шотландия и странствуващите просяци пренасяли тази болест с поразителна бързина от едно място на друго; тя не достигнала до средните и висши класи на обществото. В разстояние на два месеца имало повече болни от треска, отколкото преди в разстояние на дванадесет години. В Глазгоу през 1843 година заболели от треска 12% от населението, 32,000 души, от които 32% умрели, докато смъртността в Манчестер и Ливерпул обикновено възлиза само на 8%. Кризите на болестта били на седмия и петнадесетия ден; през този последен ден пациентът ставал обикновено жълт — обстоятелство, което нашият автор счита за доказателство на това, че причината на болестта трябвало да се търси също и в душевната възбуда и в страха.** В Ирландия тези епидемични трески са също обикновено явление. В продължение на 21 месеца от 1817 до 1818 г. през Дъблинската болница са минали 39,000 болни от треска и в една от следващите години, според шерифа Алисън (във втория том от „Основите на народонаселението"), дори 60,000 болни. В Корк през 1817—1818 г. болницата за заболели от треска трябвало да приеме една седма част от населението, в Лимерик в същото време били болни от треска една четвърт, а в *мизерния квартал* на Уотърфорд — деветнадесет двадесети от жителите.***

Когато си припомним обстоятелствата, при които живеят работниците, когато имаме предвид колко са претрупани жилищата им, колко всеки ъгъл е претъпкан с хора, как болни и здрави спят в една стая, в едно легло, ще се учудим само на това, че такава заразна болест като тази треска не се е още повече разпространила. И когато си помислим колко малко медицинска помощ има на разположение на заболелите, колко много хора остават без всякакъв лекарски съвет и не са запознати с най-обикновените диетични предписания, смъртността се оказва все пак незначителна. Д-р Алисън, който познава точно тази болест, я отдава направо на нищетата и на мизерното положение на бедните, както и авторът на цитирания по-горе доклад; той твърди, че лишенията и недостатъчното задоволяване на жизнените потребности правят тялото податливо на зараза, а епидемията изобщо — страшна и бързо разпространяема. Той доказва, че известен период на лишения — търговска криза или

* Д-р Алисън, „Грижите за бедните в Шотландия".

** Д-р Алисън — в един доклад, прочетен пред Британското сдружение за развитие на науката в Йорк, октомври 1844 г.

*** Д-р Алисън, „Грижите за бедните в Шотландия".

неурожай — всеки път е ставал причина за епидемично появяване на тиф в Шотландия или в Ирландия и че болестта е върлувала почти изключително всред работническата класа. Забележително е, че според неговото изказване мнозинството лица, които погиват от тиф, са бащи на семейства, значи тъкмо ония, от които най-малко могат да се лишават близките им; същото нещо казват и няколко цитирани от него ирландски лекари.

Непосредствената причина за редица други болести е не толкова в жилищните условия, колкото в храната на работниците. Храната на работниците, сама по себе си вече мъчно смилаема, е съвсем неподходяща за малки деца; и при все това на работника липсват средства и време, за да набавя по-подходяща храна за децата си. Към това се прибавя още и много разпространеният обичай да се дава на децата ракия, дори и опиум. Всичко това, заедно с останалите условия на живот, действуващи вредно на физическото развитие на децата, причинява най-различните болести на храносмилателните органи, които оставят следите си за цял живот. Почти всички работници имат повече или по-малко слаб стомах и въпреки това са принудени да употребяват непрекъснато онази храна, която е била причина за недъга им. Как могат и да знаят коя е причината за това? А и да я знаеха, как ще спазват по-подходяща диета, докато не бъдат поставени в други условия на живот и не им се даде друго образование? Но това лошо храносмилане причинява нови болести, които се развиват още през време на детството. Скрофулите са разпространени сред работниците почти повсеместно, а скрофулозни родители имат скрофулозни деца, особено когато първоначалната причина на болестта продължава да действува върху онаследеното скрофулозно предразположение на децата. Втора последица от това недостатъчно хранене на тялото през време на развитието му е рахитът (английска болест, възлести нарастъци на ставите), който се среща също така много често у децата на работниците. Втвърдяването на костите се забавя, костната система изобщо се спъва в своето развитие и покрай обикновените рахитични поражения се среща доста често изкривяване на краката и на гръбначния стълб. До каква степен всички тези недъзи се влошават от промените в живота, на които са изложени работниците чрез тези колебания на търговията, безработицата и оскъдната заплата при кризите — не е необходимо да разказвам повече. Временната липса на достатъчна храна, на която почти всеки работник е изложен за известно време поне веднаж в живота си, допринася само за влошаване на последиците от недобрата, но все пак достатъчна храна. Децата получават храна колкото да се наситят наполовина, и то тъкмо във времето, когато най-много се нуждаят от храна — а колко мно-

го такива деца има през време на всяка криза, дори и в най-цветущите периоди на производството, — и тези деца не могат да не отслабнат до крайна степен, да не станат скрофулозни и рахитични. Че те стават такива, показва външният им вид. Занемареността, на която са осъдени значителната маса работнически деца, оставя незаличими следи и има за последица омаломощаването на цялата работническа класа. Да прибавим към това и неподходящото облекло на тази класа и обусловената от това невъзможност за предпазване от простуди, след това — необходимостта да се работи дотогава, докогато болестта не повали работника, повишената в случай на болест нужда на семейството, твърде обикновената липса на всякаква лекарска помощ, и ние ще можем приблизително да си представим какво е здравното състояние на английските работници. Аз съвсем не ще споменавам тук още за вредните последици, свойствени на отделни, практикувани сега отрасли на труда.

Към това се прибавят още и други фактори, които омаломощават здравето на голям брой работници. Преди всичко пиянството. Всички съблазни, всички възможни изкушения се съединяват, за да докарат работниците до пиянство. Ракията за тях е почти единственият извор на радост, а и всичко в едно се стича, така че ги подтиква по-близо до него. Работникът се връща в къщи уморен и изтощен от своята работа; той намира абсолютно неприветливо, влажно, нерадостно и мръсно жилище; той наложително се нуждае от разведряване, необходимо му е *нещо,* което да осмисля труда му, нещо, което да смекчи перспективата за следващия тежък ден; неговото унило, неприветливо и хипохондрично настроение, което се поражда от нездравото му състояние, а особено от разстроеното храносмилане, се засилва до непоносимост от другите му условия на живот: от несигурността на съществуването му, зависимостта му от всевъзможни случайности и безсилието му сам да направи нещо за осигуряване на положението си; омаломощеното му тяло — омаломощено от лош въздух и лоша храна — се нуждае силно от някакъв подтик отвън; потребността му от общество може да се задоволи само в кръчма, той няма никакво друго място, където да може да среща приятелите си. А как може работникът при тези условия да не се поддаде на най-силно изкушение към пиянство? Нима той е в състояние да противостои на съблазънта на пиянството? Напротив, по силата на моралната и физическата необходимост при тези обстоятелства твърде голяма част работници *не може* да не се пропие. И независимо от тези повече физически причини, които подтикват работника към пиянство, примерът на мнозинството, занемареното възпитание, невъзможността да се предпазят по-младите хора от изкушение, в много случаи и прякото влияние на родители-

пияници, които сами дават на децата си ракия, увереността, че поне в опиянението ще забравят за няколко часа неволята и тежестта на живота, и стотици други обстоятелства действуват толкова силно, че човек наистина не може да вини работниците за тяхното пристрастяване към ракията. Пиянството е престанало тук да бъде порок, за който човек може да държи отговорен порочния; то става едно необходимо явление, неизбежна последица от известни условия, които влияят върху даден, поне спрямо тези условия, безволен обект. Отговорността за това нека носят ония, които са превърнали работника в такъв обект. Но със същата неизбежност, с която голям брой работници се поддават на пиянство, самото пиянство оказва разрушително действие върху духа и тялото на своите жертви. То засилва всяко предразположение към болести, което е предизвикано от условията на живот на работниците, то благоприятствува във висока степен за развитието на белодробни и коремни болести, както и за възникването и разпространяването на тифа.

Друга причина за телесни недъзи на работническата класа се корени в невъзможността в случай на болести да получава помощта на опитни лекари. Вярно е, че множество благотворителни учреждения се опитват да помогнат в това отношение, че например болницата в Манчестер всяка година дава помощ на 22,000 болни, една част от които приема, а други подпомага с лекарски съвети и лекарства, но какво значи всичко това в един град, където според изчислението на Гаскел* три четвърти от жителите ежегодно се нуждаят от лекарска помощ? Английските лекари вземат високи такси, а работниците не са в състояние да ги плащат. Значи те или съвсем трябва да се откажат от лекар, или пък са принудени да прибягват към евтини шарлатани и шарлатански лекарства, от които в края на краищата имат повече вреда, отколкото полза. Във всички английски градове безчинствуват извънредно голям брой такива лечители-шарлатани, които чрез обявления, афиши и други уловки си създават клиентела от по-бедните класи. Но освен това се продават още и множество всевъзможни така наречени патентовани лекарства (patent medicines) за всички възможни и невъзможни болести: хапове на Морисън, жизнени хапове на Пар, хапове на д-р Майнуъринг и хиляди други хапове, есенции и мехлеми, имащи свойството да лекуват всички болести по света. Наистина тези лекарства рядко съдържат непосредствено вредни вещества, но когато се вземат често и по много, те все пак нерядко действуват вредно на организма и тъй като на несведущите работници във всички обявления се проповядва, че колкото повече ги вземат, толкова е по-добре за тях, не

* „Индустриалното население на Англия", гл. VIII.

бива да се учудваме, когато последните с или без повод непрекъснато поглъщат големи количества. Няма нищо необикновено в това, че производителят на жизнените хапове на Пар продава в една седмица 20,000 до 25,000 кутии от тези лечебни хапове; и те се приемат от едни против запек, а от други против диария, против треска, слабост и всевъзможни болести. Както нашите германски селяни в известни годишни времена си турят вентузи или си пускат кръв, така и английските работници вземат патентованите си лекарства, за да увреждат с тях сами на себе си и да пълнят със своите пари джобовете на фабриканта на тези лекарства. Едно от най-вредните от тези патентовани средства е онова питие, което се приготовлява от опиати, особено от лауданум, и се продава под името „Godfrey's Cordial". Жените, които работят в къщи и които са принудени да гледат собствените си или чужди деца, дават това питие на децата, за да бъдат мирни, и както мислят мнозина, да се засилят. Често те почват да лекуват децата още веднага след раждането, без да познават вредните последици от това „укрепващо сърцето лекарство", и ги церят дотогава, докато децата умрат. Колкото организмът на детето става по-притъпен спрямо действието на опиума, толкова по-големи количества му се дават от него. Когато това питие престане повече да помага, на децата дават и чист лауданум, често 15 до 20 капки наведнаж. Следователят на Нотингам е свидетелствувал пред правителствена комисия,* че *един* аптекар според собствените му думи е преработил в една година 13 центнера сироп в „Godfrey's Cordial". Човек може лесно да си представи какви са последиците за така лекуваните деца. Те стават бледи, залиняват и отслабват, а в повечето случаи умират, преди да достигнат двегодишна възраст. Употребата на това лекарство е много разпространена във всички големи градове и индустриални райони на Англия.

Последицата от всички тези влияния е общо физическо омаломощаване на работниците. Между тях се срещат малко силни, добре сложени и здрави хора, поне между индустриалните работници, които в повечето случаи работят в затворени помещения, а тук ста-

---

* „Report of Commission of Inquiry into the Employment of Children and Young Persons in Mines and Collieries and in Trades and Manufactures in which Numbers of them work together, not being included under the Terms, of the Factories Regulation Act." First and Second Reports. [„Отчет на комисията за обследване използуването на децата и младежите в мините и рудниците, както и в ония производства и фабрики, в които мнозина от тях работят, без да попадат под действието на закона за ограничаване труда във фабриките." Първи и втори отчет]. Докладът на Грейнджър във втория отчет. Обикновено се цитира под названието „Доклад на комисията за обследване на детския труд." Това е един от най-добрите официални отчети, съдържащи маса най-ценни, но и най-ужасяващи факти. Първият отчет е публикуван в 1841 г., а вторият — две години по-късно.

ва въпрос само за тях. Те почти всички са слаби, с ъгловата, но не силна костна система, сухи, бледи и с вяла мускулатура с изключение на ония мускули, които особено много се напрягат при работа. Почти всички страдат от лошо храносмилане и поради това са повече или по-малко хипохондрични, мрачно, неприветливо настроени. Омаломощеният им организъм не е в състояние да противостои на болест и поради това той при всеки случай се поддава на заболяване. Вследствие на това те рано остаряват и умират млади. Таблиците за смъртност дават неоспоримо доказателство за това.

Според доклада на главния регистратор Дж. Грахам смъртността в цяла Англия и Уелс не е много под $2^1/_4$ процента годишно, т. е. на 45 човека всяка година умира един.* Поне това е било средното число за годините 1839—1840; през следващата година смъртността намаляла незначително и била само един на 46 души. Но в големите градове съотношението е съвсем друго. Аз притежавам официални таблици за смъртността (публикувани във вестник „Manchester Guardian“ от 31 юли 1844 г.), според които тя в няколко големи градове се изчислява така: в Манчестер, включително Солфорд и Чорлтън — 1 на 32·72, а без Солфорд и Чорлтън — 1 на 30·75; в Ливерпул, включително Уест-Дерби (предградие) — 1 на 31·90, а без Уест-Дерби — 1 на 29·90, докато от средното число на всичките посочени райони на Чешайр, Ланкашайр и Йоркшайр — а последните изцяло или наполовина включват множество селски райони при това и много малки градове с население от 2,172,506 души — се среща един смъртен случай на 39·80 души. Колко неблагоприятни са жизнените условия на работниците в градовете показва смъртността в Прескот, в Ланкашайр — област, населена от работници-въглекопачи и в здравно отношение стояща по-ниско от земеделските райони, защото работата в мините не е много здравословна. Но работниците живеят на село и смъртността всред тях възлиза на 1 на 47·54 души, следователно с $2^1/_2$ по-малко от средната цифра за цяла Англия. Всички данни почиват върху таблиците за смъртността от 1843 г. Размерът на смъртността е още по-висок в шотландските градове; в Единбург в 1838—1839 г. — 1 на 29, дори в 1831 г. само в стария град — 1 на 22; в Глазгоу според д-р Кауен („Статистика на раждаемостта и смъртността в Глазгоу“)[105] средно от 1830 г. — 1 на 30, а в някои години — 1 на 22 до 24. Че това извънмерно голямо съкращаване на средната продължителност на живота пада главно върху работническата класа и че средната продължителност на живота, взета за всички класи, се оказва сравни-

* „Fifth Annual Report of Reg. Gen. of Births, Deaths and Marriages.“ [„Пети годишен доклад на Управлението за регистриране ражданията, смъртните случаи и браковете“].

телно по-голяма поради по-малката смъртност на висшите и средните класи — ни се засвидетелствува от всички страни. Едно от най-новите свидетелства е това на лекаря П. Х. Холенд в Манчестер, който по официална поръка* е изследвал предградието на Манчестер Чорлтън-он-Медлок. Той разделил къщите и улиците по на три категории и установил следните разлики в смъртността:

Първа категория улици	I категория къщи	смъртност	1	на	51
„ „ „	II „ „	„	1	„	45
„ „ „	III „ „	„	1	„	36
Втора „ „	I „ „	„	1	„	55
„ „ „	II „ „	„	1	„	38
„ „ „	III „ „	„	1	„	35
Трета „ „	I „ „	липсват			
„ „ „	II „ „	смъртност	1	„	35
„ „ „	III „ „	„	1	„	25

От много други таблици, дадени от Холенд, се вижда, че смъртността в *улиците* от втора категория е с 18%, а от трета категория с 68% по-голяма, отколкото в улиците от първа категория; че смъртността в *къщите* от втора категория е с 31% и от трета категория със 78% по-голяма, отколкото в къщите от първа категория; че смъртността в мръсните улици, след като били почистени, се намалила с 25%. Той завършва доклада си с твърде откровената за един английски буржоа забележка:

„Щом като намираме, че смъртността в някои улици е четири пъти по-голяма, отколкото в други и в цели категории от улици е два пъти по-голяма, отколкото в други категории; щом като освен това намираме, че тя остава почти неизменно висока в улиците, които са в лошо състояние, и почти неизменно ниска в улици с добри условия, ние не можем да не направим заключението, че маса наши събратя, стотици наши най-близки съседи всяка година биват унищожавани (destroyed) от липса на най-обикновените предпазни мерки."

Докладът за здравното състояние на трудещите се класи съдържа едно указание, което доказва същия факт. В Ливерпул през 1840 г. средната продължителност на живота на по-висшите класи (джентри, лицата със свободна професия и т. н.) е била 35 години, на търговците и по-добре обезпечените занаятчии — 22 години, а на работниците, надничарите и изобщо на хората на наемния труд — само 15 години. Парламентарните доклади съдържат още множество подобни факти.

Големите размери на смъртността се увеличават тъй силно главно поради многото смъртни случаи сред малките деца на работническата класа. Нежният организъм на детето най-малко може

* Ср. „Report of Commission of Jnquiry into the State of large Towns and populous Districts", first Report, 1844. Appendix. [„Доклад на комисията за обследване състоянието на големите градове и гъсто населените райони", първи доклад. 1844. Приложение].

да противостои на неблагоприятните влияния на лошите условия на живот; занемареността, на която то често е изложено, когато и бащата, и майката работят или единият от двамата е умрял, си отмъщава много скоро и затова не бива да се учудваме, когато например в Манчестер, съгласно последния поменат доклад, над 57% от децата на работниците умират преди петата година, докато от децата на по-висшите класи умират само 20%, а средно за всичките класи в селските области от всички деца под петата година умират непълни 32%*. В често споменаваната статия на сп. „Artizan“ за това ни се дават по-точни данни, като в нея цифрите на смъртните случаи при отделни детски болести в градовете се съпоставят с цифрите от селата, и по този начин се доказва, че епидемиите изобщо в Манчестер и Ливерпул са три пъти по-смъртоносни, отколкото в селските области, че болестите на нервната система в градовете се увеличават пет пъти, на стомашните болести — два пъти (спрямо селата); а смъртните случаи вследствие на гръдни болести в градовете се отнасят към смъртните случаи в селата, както 2½ към 1. В градовете смъртните случаи сред малките деца вследствие на сипаница, шарка, магарешка кашлица и скарлатина са четири пъти повече, вследствие на вода в мозъка — три пъти повече, а вследствие на спазми — десет пъти повече. За да приведа още един убедителен авторитет, прилагам тук една таблица, която д-р Уейд дава в своята „История на средната и на работническата класа“ (Лондон 1835 г., 3-то изд.) според отчета на парламентарната фабрична комисия от 1832 г.

На 10,000 души умират	под 5 г.	5-19	20-39	40-59	60-69	70-79	80-89	90-99	100 и нагоре
В графство Ратленд — здрава земеделска област	2865	891	1275	1299	1189	1428	938	112	3
В графство Есекс — блатиста земеделска област	3159	1110	1526	1413	963	1019	630	177	3
В гр. Карлайл 1779—1787 г. преди появяване на фабриките	4408	911	1006	1201	940	826	533	153	22
В гр. Карлайл след въвеждане на фабриките	4738	930	1261	1134	677	727	452	80	1
В Престън, фабр. град .	4947	1136	1379	1114	553	532	298	38	3
В Лидс, фабричен град .	5286	927	1228	1198	593	512	225	29	2

* „Отчет на фабричната комисия“, 3 том, Доклад на д-р Хокинс за Ланкашайр, където като компетентен е цитиран д-р Робертън, „главният авторитет по статистика в Манчестер“.

Освен тези различни болести, които са неизбежна последица от сегашното занемаряване и потискане на бедната класа, има още и други влияния, които допринасят за увеличаване на смъртността сред малките деца. В много семейства жената, както и мъжът, работи вън от къщи и последицата от това е пълно занемаряване на децата, които биват или затваряни в къщи, или давани за гледане навън срещу заплащане. Не е никак чудно прочее, че стотици такива деца загубват живота си при всевъзможни злополуки. Никъде не се прегазват от коли и стъпкват от коне толкова много деца, никъде не умират, не се давят и изгарят толкова много деца, колкото в големите градове на Англия. Особено чести са смъртните случаи вследствие на рани от изгаряне или заливане с гореща вода; в Манчестер през зимните месеци почти всяка седмица има по един такъв случай, в Лондон — също така често, но рядко се среща нещо за това по вестниците; аз имам на ръка само едно съобщение във в. „Weekly Dispatch" от 15 декември 1844 г., според което през седмицата от 1 до 7 декември е имало *шест* такива случаи. Тези нещастни деца, които загиват по толкова страшен начин, са само жертва на нашия обществен безпорядък и на заинтересованата в запазването на този безпорядък имотна класа. И при все това човек не знае дали тази страшна и мъчителна смърт не е била дори благодеяние за децата, като ги е предпазила от дълъг, пълен с мъка и нищета живот, богат откъм страдания и беден откъм удоволствия. Ето докъде са стигнали работите в Англия, а буржоазията ежедневно чете всичко това във вестниците и не ще и да знае. Но тя не бива и да се оплаква, когато аз — след цитираните официални и неофициални сведения, които тя *не може* да не знае — я обвинявам направо в социално предумишлено убийство. Нека тя или да се погрижи за премахването на това ужасно положение, или да отстъпи на работническата класа управлението на обществените работи. За последното тя няма никакво желание, а за първото — докогато си остава буржоазия и е надъхана с буржоазни предразсъдъци — тя не притежава нужната сила; защото ако тя сега, най-после, след като са паднали стотици хиляди жертви, предприема някои дребни предпазни мерки за бъдещето, издава специален закон за слагане ред в строителството в столицата[106], според който безпорядъчното натрупване на жилища поне малко се ограничава — ако тя парадира с мероприятия, които не само че не засягат корените на злото, но дори не задоволяват и най-обикновените изисквания на здравната полиция, тя все пак с това не ще може да се очисти от обвинението. На английската буржоазия остава само да избере едно от двете: или да продължава да управлява *въпреки* това неопровержимо обвинение в предумишлено убийство, което тегне върху плещите ѝ, или да се откаже от властта

в полза на работническата класа. Досега тя е предпочитала първото.

Нека преминем от физическите към духовните условия на живот на работниците. Ако буржоазията им дава да живеят само толкова, колкото това е необходимо за нея, не бива да се учудваме, когато тя им дава и само толкова образование, колкото е в неин интерес. И наистина то не е много. Учебните заведения в Англия са несъразмерно малко в сравнение с броя на населението. Само малцина могат да посещават малкото дневни училища, които са на разположение на работническата класа. Освен това тези училища са лоши, учителите — изслужили работници или други за нищо негодни хора, станали даскали само за да могат да живеят, и те самите в по-голямата си част не притежават най-необходимите елементарни познания и така нужната за учителя нравствена култура и са без всякакъв обществен контрол. И тук господствува свободната конкуренция и както винаги богатите извличат ползата, а бедните, за които конкуренцията не е свободна, които нямат надлежните познания, за да могат да съдят за това, извличат само вредата. Никъде не съществува задължителност за посещаване на училището, а както ще видим, в истинските фабрики тя съществува само на име и когато в сесията от 1843 г. правителството поискало тази привидна задължителност за посещаване училището да влезе в сила, индустриалната буржоазия с всички сили се противопоставила, макар че работниците се изказали решително *за* тази задължителност. Освен това грамадно множество деца работят през цялата седмица по фабрики и домовете си и затова не могат да посещават училището. Прочее *вечерните училища,* където трябва да ходят ония, които работят през деня, почти никак не се посещават или пък посещението им не допринася никаква полза. И действително би било твърде много да се изисква, щото млади работници, които са се измъчвали в продължение на дванадесет часа, да ходят още и на училище от осем до десет часа вечерта. А ония, които правят това, в повечето случаи заспиват там; това е констатирано от стотици показания в „Доклад на комисията за обследване на детския труд". Наистина уредени са и неделни училища, но и те също така са крайно недостатъчно снабдени с учители и могат да принесат полза само за ония, които вече са научили нещо в дневното училище. Промеждутъкът време от една неделя до друга е твърде дълъг, за да може едно съвсем необразовано дете напълно да помни до втория урок онова, което е научило в първия, осем дни по-рано. Докладът на комисията за обследване на детския труд дава хиляди доказателства за това, а самата комисия се изказва най-решително в смисъл че нито дневните, нито неделните училища отговарят дори и най-малко на нуждата на на-

рода от образование. Този доклад ни дава доказателства за такова невежество сред работническата класа на Англия, каквото човек не би очаквал дори и от страни като Испания и Италия. Но не може да бъде и другояче; от образованието на работниците буржоазията не може да очаква нищо хубаво, а може само да се страхува от него; в целия си огромен бюджет от 55,000,000 лири стерлинги правителството отделя за народна просвета само едно единствено дребно перо от 40,000 лири стерлинги и ако не беше фанатизмът на религиозните секти, който най-малко вреди също толкова, колкото тук-таме принася полза, средствата за просвета щяха да бъдат още по-оскъдни. Но по този начин английската църква открива своите National Schools*, а всяка секта — своите училища; това става единствено с намерението да запазят в лоното си децата на своите единоверци и по възможност да отнемат тук-там от другите секти по някоя нещастна детска душа. Последицата от това е, че се издига религията, и то тъкмо най-безплодната ѝ страна — оборването на ученията на друговерците, до най-главен учебен предмет и паметта на децата се натъпква с неразбираеми догми и различни богословски тънкости; сектантската омраза и фанатичното лицемерие се събуждат колкото е възможно по-рано, а всяко разумно, духовно и нравствено образование бива занемарено по един срамен начин. Работниците неведнаж са искали от парламента система на чисто светско народно образование, предоставяща религията на духовниците от всяка секта, но досега те все още не са намерили такова министерство, което да им разреши подобно нещо. И това е напълно естествено. Министърът е послушен слуга на буржоазията, а буржоазията се дели на безбройни секти; но всяка секта се съгласява само тогава да предостави на работника тъй опасното в друго отношение образование, когато той заедно с това се задължи да вземе и противоотровата на принадлежащите специално на тази секта догми. А тъй като тези секти и до днес още се карат за върховната власт, работническата класа остава засега без образование. Наистина фабрикантите се хвалят, че са научили на четене огромното мнозинство работници, но колко струва това четене показва докладът на комисията за обследване на детския труд. Онзи, който знае азбуката, казва, че може да чете, и с това фабрикантите се успокояват. А когато човек вземе под внимание объркания английски правопис, при който четенето е истинско изкуство и може да се изучи само след дълго обучение, той намира това невежество понятно. Да пишат съвършено могат малцина, а да пишат правилно не могат дори и мнозина „образовани" хора. В неделните училища на англиканската

* — народни училища. *Ред.*

църква, на квакерите и струва ми се още на няколко други секти не се преподава никакво писане, „защото това било твърде светско занимание за в неделя". Как иначе стои въпросът с образованието, което се предлага на работниците, ще покажат няколко примера, взети от доклада на комисията за обследване на детския труд, който за съжаление не се простира върху същинската фабрична индустрия.

„В Бирмингам — казва членът на комисията Грейнджър — всички изпитани от мен деца напълно са лишени от всичко онова, което дори и в най-малка степен би могло да се нарече полезни знания. Макар че в почти всички училища се дава *само* религиозно образование, при все това децата въобще и по него показаха най-грубо невежество." — „В Уулверхамптън — разказва членът на комисията Хорн — аз срещнах между другите и следните примери: Едно момиче на 11 години, което е било в дневно и неделно училище, „никога не е чувало за онзи свят, за небето или за задгробния живот". Едно момче на 17-годишна възраст не знаело колко правят две по две, колко фартинга ($^1/_4$ пени) има в два пенса, дори и когато му дали парите на ръка. Няколко момчета не били чували за Лондон и дори за Уиленхол, макар че последният отстои само на един час от местожителството им и е непрекъснато във връзка с Уулверхамптън. Някои от тях никога не били чували името на кралицата или имена като Нелсън, Уелингтън, Бонапарт. Но забележително било това, че ония, които никога не са чували дори за свети Павел, Мойсей или Соломон, били много добре осведомени за живота, делата и характера на Дик Тюрпин, пладнешки разбойник, и особено на Джек Шепър, крадец и ловък беглец от затворите." — „Един 16-годишен младеж не знаел колко правят две по две или колко правят четири фартинга; друг младеж на 17 години твърдял, че десет фартинга били десет полупенса, а трети младеж на 17 години отговорил кратко на няколко много прости въпроси: „аз не зная съвсем нищо (the was ne judge o'nothin)"" (Хорн, „Доклад", приложения, част II, Q. 18, № 216, 217, 226, 233 и т. н.).

Тези деца, които в течение на четири до пет години биват измъчвани с религиозни догми, в края на краищата знаят толкова, колкото и преди.

Едно дете „в продължение на пет години ходило редовно в неделното училище; то не знаело кой бил Исус Христос, но е чувало това име; то не е чувало никога за дванадесетте апостоли, Самсон, Мойсей, Аарон и др." (пак там, документи, стр. *q* 39, I. 33). Друго дете „ходило редовно шест години в неделно училище; то знае кой бил Исус Христос, че умрял на кръста, пролял кръвта си, „за да спаси нашия спасител"; то никога не е чувало за св. Петър или Павел" (пак там, стр. *q* 36, I. 46). Трето дете: „седем години било в различни неделни училища, може да чете само в тънки книги леки едносрични думи; чувало е за апостолите, не знае дали св. Петър е бил апостол или св. Иоан; последният трябва да е бил св. Иоан Уесли" (основател на сектата на методистите) и т. н. (пак там, стр. *q* 34, I. 58). На въпроса, кой е бил Исус Христос, Хорн е получил между другото и следните отговори: „той бил Адам"; „той бил апостол"; „той бил син на господа спасителя (he was the Saviour's Lord's Son)", а един шестнадесетгодишен младеж е отговорил: „той бил цар на Лондон преди много, много време". — В Шефилд членът на комисията Саймънс накарал учениците на неделните училища да четат; те не били в състояние да кажат какво прочели или какви хора били апостолите, за които току-що чели. След като ги разпитал всички по-

ред за апостолите, без да получи ни един верен отговор, някакъв дребен, с лукав вид младеж извикал с голяма увереност: „Аз зная, господине, това са били прокажените!" (Саймънс, „Доклад", приложения, част I, стр. E 22 и следв.).

Подобно нещо се съобщава от грънчарските райони и от Ланкашайр.

Значи вижда се какво са направили буржоазията и държавата за възпитанието и образованието на работническата класа. За щастие условията, при които живее тази класа, са такива, че те й дават практическо образование, което не само замества училищния боклук, но и обезврежда свързаните с него объркани религиозни представи и дори поставя работниците начело на общонационалното движение на Англия. Неволята учи човека да се моли и — което е много по-важно — да мисли и действува. Английският работник, който едва може да чете и още по-малко да пише, все пак много добре знае какъв е собственият му интерес и интересът на цялата нация; той знае също какъв е специалният интерес на буржоазията и какво може той да очаква от тази буржоазия. Ако не може да пише, той все пак може да говори, да говори публично; ако не може да смята, все пак може да оперира с политикоикономически понятия, доколкото му е нужно, за да отгатне и обори някой буржоа, настояващ да се премахне законът за мито върху житото; и ако въпреки всички усилия на поповете въпросите на царството небесно остават за него съвсем неясни, затова пък той толкова по-добре е запознат със земни, политически и социални въпроси. Ние ще има да говорим за тях и понататък, а сега нека преминем към нравственото характеризиране на английския работник.

Достатъчно е ясно, че резултатите от моралното възпитание, което във всички училища на Англия е свързано с религиозното, не могат да бъдат по-добри от резултатите на религиозното обучение. Простите принципи, които за *човека* регулират отношенията на човек към човека, принципи, които вече поради социалните условия — войната на всички против всички — са стигнали до най-ужасната забърканост, по необходимост остават съвършено неясни и чужди за необразования работник, когато те се смесват с религиозни, неразбираеми догми и се поднасят под религиозната форма на произволна, с нищо необоснована заповед. По признание на всички авторитети, особено на комисията за обследване на детския труд, училищата не допринасят почти нищо за нравствеността на работническата класа. В своя егоизъм английската буржоазия е толкова безогледна, толкова неразумна и ограничена, че тя дори и не си прави труд да внедри у работниците днешния морал — този морал, който буржоазията все пак си е скърпила в свой собствен интерес и за своя собствена защита! Даже и тази грижа за своите собствени интереси

създава твърде много труд на отпускащата се, ленива буржоазия, та дори ѝ се струва излишна. Разбира се, ще дойде време, когато тя ще се разкайва за своето опущение, но ще бъде вече много късно. Но тя не бива да се оплаква, когато работниците не знаят нищо за този морал и не се съобразяват с него.

По този начин властвуващата класа отритва и пренебрегва работниците както във физическо и интелектуално, така и в морално отношение. Единственият случай, когато буржоазията все още им оказва внимание, е законът, който здраво ги хваща, щом те чувствително я понастъпят; както срещу неразумните животни, така и срещу тях се употребява само едно възпитателно средство — бичът, бруталната, неубеждаващата, а само сплашващата сила. Значи не трябва да се чудим, че работниците, третирани по тоя начин като животни, или стават действително животни, или запазват съзнанието и чувството за своето човешко достойнство само с помощта на пламенна омраза, на непрестанно вътрешно възмущение срещу властвуващата буржоазия. Те си остават хора само докато са преизпълнени с гняв спрямо господствуващата класа; щом търпеливо се покорят на нейния ярем, те стават животни и се мъчат само да си направят живота по-сносен в този ярем, без да искат да го сломят.

Ето това е всичко, което е направила буржоазията за просвещението на работническата класа, и когато преценяваме останалите обстоятелства, при които тя живее, ние не ще можем напълно да ѝ вменим във вина оная скрита злоба, която тя храни спрямо господствуващата класа. Нравственото възпитание, което работникът не получава в училище, не му се предлага и от другите жизнени условия — най-малкото не му се дава *онова* нравствено възпитание, което означава нещо в очите на буржоазията. Цялото положение на работника и цялата му околна среда развиват у него най-силните наклонности към неморалност. Той е беден, животът няма никаква привлекателност за него, почти всички удоволствия са му отказани, наказанията на закона вече не съдържат нищо страшно за него; защо тогава той да се стеснява в своите желания, защо да оставя богатият да се ползува от благата му, вместо самият той да си присвои част от тях? Какви основания има пролетарият да *не* краде? За буржоата е много добре и доста приятно му звучи в ухото, когато се говори за „светост на частната собственост“. Но за онзи, който няма никаква собственост, тая светост на частната собственост престава да съществува сама по себе си. Парите са богът на този свят. Буржоата отнема от пролетария неговите пари и с това го превръща в практически атеист. Значи никак не е чудно, ако пролетарият утвърждава своя атеизъм и не зачита повече светостта и властта на земния бог. А когато бедността на пролетария се увеличава до пълна

невъзможност да задоволява най-необходимите си жизнени потребности, до нищета и глад, тогава още повече расте подтикът към пренебрегване на целия обществен ред. Това знаят и самите буржоа в по-голямата си част. *Саймънс* забелязва*, че бедността упражнява същото разрушително въздействие върху духа, както пиянството върху тялото, а шерифът *Алисън* съвсем подробно разказва на имотните какви трябва да бъдат за работниците последиците от социалния гнет**. Мизерията предоставя на работника само избора: бавно да умре от глад, незабавно да се самоубие, или там, където намери, да си вземе онова, което му е нужно — казано направо, — да краде. Тогава не бива да ни учудва, че повечето предпочитат кражбата пред гладната смърт или самоубийството. Разбира се, и сред работниците има множество хора, които са достатъчно морални, за да не крадат, дори и когато са доведени до отчаяние, и те умират от глад или се самоубиват. Самоубийството, което до неотдавна било завидната привилегия на висшите класи, станало на мода в Англия и сред пролетариите и множество бедни хора се самоубиват, за да се отърват от мизерията, от която не виждат друг изход.

Но още по-деморализиращо от бедността върху английските работници влияе и неосигуреността на тяхното съществуване, необходимостта да живеят от работната си заплата от днес за утре, накратко казано — онова, което ги прави да бъдат *пролетарии*. Нашите дребни селяни в Германия в по-голямата си част са също бедни и често страдат от недостиг, но те са по-малко зависими от случайността, те имат поне някаква опора. Но пролетарият, който няма нищо друго освен своите две ръце, който днес изяжда онова, което е спечелил вчера, който зависи от всевъзможни случайности, който не притежава ни най-малката гаранция, че ще може да придобива най-необходимото за жизнените си потребности — защото всяка криза, всяко настроение на майстора му може да го лиши от прехрана, — този пролетарий се намира в най-възмутителното, най-нечовешкото положение, което човек може да си представи. Съществуването на роба е поне осигурено чрез личната изгода на неговия господар; крепостният пък има късче земя, от която живее; и двамата имат някаква гаранция поне колкото само за живота си; но пролетарият е предоставен изключително сам на себе си и при все това той същевременно е поставен в невъзможност да пласира силите си така, че да може напълно да разчита на тях. Всичко онова, което пролетарият сам може да направи за подобрение на своето положение, се губи като капка в морето в потока от тези случайности, на

* „Занаятите и занятчиите".

** „Основите на народонаселението", том II, стр. 196, 197.

които той е изложен и над които няма ни най-малката власт. Той е безволен обект на всевъзможни комбинации от обстоятелства и все още може да смята, че е щастлив, щом само за кратко време спаси поне голото си съществуване. И както се разбира от само себе си, неговият характер и неговият начин на живот се определят пак от тези обстоятелства. Той се мъчи или да се задържи отгоре в този водовъртеж, да спаси своето човешко достойнство — а това той може да направи пак само посредством възмущение* против класата, която го експлоатира толкова безпощадно, за да го остави на произвола на съдбата, класата, която се старае да го принуди да остане в това недостойно за човека положение, т. е. против буржоазията; или пък той се отказва от борбата против своето положение като от безплодна борба, стараейки се колкото може да извлече полза от благоприятните за него моменти. Пестенето не му помага в нищо, защото той може да спести най-много толкова, колкото му е нужно, за да се изхрани в продължение на няколко седмици, но остане ли веднаж без прехрана, това не е вече само за няколко седмици. Да придобие собственост с течение на времето — той не е в състояние, а и да можеше да стори това, той би престанал вече да бъде работник и на негово място би дошъл друг. И така, какво друго му остава да прави, ако той получава добра заплата, освен да живее добре с нея? Английският буржоа се чуди на „разгулния" живот на работниците през времето, когато заплатата им е висока, и до крайност се възмущава от това. И все пак е не само напълно естествено, но дори и напълно разумно от страна на тези хора, че се наслаждават от живота, докато могат, вместо да събират съкровища, които не им донасят никаква полза и които в края на краищата пак биват изяждани от молците и ръждата, т. е. от буржоата. Но нищо не е тъй деморализиращо, както подобен живот. Онова, което казва Карлайл за работниците от памукопредачната индустрия, важи и за всички английски индустриални работници:

„Днес работите им вървят блестящо, а утре зле — непрекъсната хазартна игра, и те живеят като играчи: днес сред лукс, утре сред глад. Разяжда ги черно бунтарско недоволство — най-мизерното чувство, което може да се загнезди в гърдите на човека. Английската търговия с нейните разпространени по цял свят конвулсии и колебания, с неизмеримия ѝ Протей — парната сила, е направила несигурни за тях всички пътеки като в омагьосан кръг; трезвеност, твърдост, спокойствие, първите блага на човека са чужди за тях ... Този свят за тях не е роден дом, а мрачен и душен затвор, пълен с яростна, безплодна мъка, бунт, ненавист, скрита злоба против себе си и против всички хора. Дали това е един свят, потънал в зеленина и цветя, създаден и управляван от един бог, или пък

* Ние ще видим по-късно как възмущението на пролетария против буржоазията е узаконено в Англия с правото на свободното сдружаване.

тъмен кипящ ад, пълен с дим от витриол, прах от памук, пиянски викове, ярост и мъките на труда, създаден и управляван от дявола?"*

И по-нататък, на стр. 40:

„Ако несправедливостта, изневярата на истината, на действителността и природния ред е единственото зло под слънцето, а съзнанието за понасяне на неправда, на несправедливост — единственото непоносимо и болезнено чувство, нашият велик въпрос за положението на работниците би бил следният: справедливо ли е всичко това? И преди всичко: какво мислят те сами за справедливостта на подобно положение? Техните думи са достатъчен отговор, а делата им — още повече... Бунтът, внезапният, пълен с желание за мъст стремеж към бунт у низшите класи против висшите, намаляващото се уважение към заповедите на техните светски властници, намаляващата вяра в ученията на техните духовни първенци все повече и повече стават тяхно общо настроение. Това настроение може да бъде порицавано, за него може да се наказва, но всички трябва да го признаят като действително съществуващо, трябва да знаят, че то е печално и ако не се промени, ще бъде гибелно."

Относно фактите Карлайл има пълно право; той не е прав само когато порицава страстната омраза на работниците спрямо висшите класи. Тази омраза, този гняв е по-скоро доказателство, че работниците чувствуват колко нечовешко е тяхното положение, че не желаят да допуснат да ги унижават и превръщат в животни и че кога и да е ще се освободят от робството на буржоазията. Та нали виждаме това по онзя, които не споделят този гняв: те или със смирение се подчиняват на участта, която ги постига, живеят, както могат, като честни частни лица, не се интересуват за световните работи, помагат на буржоазията по-здраво да кове веригите на работниците и стоят на духовно-мъртвото равнище от прединдустриалния период; или пък се оставят да бъдат играчка на съдбата и загубват и вътрешната си устойчивост, както са я загубили вече по отношение на външния свят, живеят от днес за утре, пият ракия и ходят по жени; и в двата случая те са животни. Прочее тези последните допринасят главно и за „бързото разпространяване на порока", от което сантименталната буржоазия толкова много се ужасява — след като тя сама е създала предизвикващите го причини.

Друг източник за деморализация сред работниците е принудителността на труда. Ако доброволната производителна дейност е най-висшата наслада, която познаваме, то принудителният труд е най-жестокото, най-унизителното мъчение. Няма нищо по-страшно от това, да си принуден всеки ден, от сутрин до вечер, да правиш нещо, което ти е противно. И колкото работникът е по-развит, по-човечен, толкова по-омразна трябва да е за него работата му, защото той чувствува принудата и безполезността за него, които се крият в тоя

* „Чартизмът", стр. 34 и следв.

труд. Но защо работи той? Дали от желание да твори? Дали от естествено влечение? Съвсем не. Той работи заради парите — за нещо, което няма нищо общо със самия труд; той работи, защото е принуден да работи, и той работи тъй продължително, тъй непрекъснато и еднообразно, че само поради тази причина още в първите седмици трудът за него по необходимост се превръща в мъчение, в случай че в него се е запазило още някакво човешко чувство. Изобщо разделението на труда неколкократно е увеличило оскотяващото действие на принудителния труд. В повечето клонове на производството дейността на работника е ограничена в дребнава, чисто механическа манипулация, която се повтаря минута след минута и година след година си остава все една и съща*. Какви човешки чувства и способности може да запази до тридесетгодишната си възраст онзи, който от детинство насам всеки ден е правил главички на карфици в течение на дванадесет, дори и повече часа, или пък е пилил зъбчати колела и освен това е живял при условия на английски пролетарий? Също тъй е и с въвеждането на парната сила и на машините. Трудът на работника става лек, напрежението на мускулите се спестява, а самата работа се опростява, но става в най-висока степен еднообразна. Тя не му дава никакъв простор за духовна дейност и при все това ангажира неговото внимание дотолкова, че за да може добре да я изпълни, той не бива да мисли за нищо друго. А нима осъждането на такъв труд — труд, който ангажира всичкото време, с което разполага работникът, труд, който едва оставя на работника време за ядене и спане, а камо ли за движение на чист въздух, за наслаждение от природата, да не говорим за духовна дейност, — нима осъждането на такъв труд не понижава човека и не го превръща в животно? Работникът пак е изправен пред алтернативата: да се подчини на съдбата си, да стане „добър работник", да пази „вярно" интереса на буржоата — и тогава съвсем сигурно оскотява — или да се противи, да се бори, докато е възможно, за своето човешко достойнство, а той може да стори това само в борбата срещу буржоазията.

И когато всичките тези причини са създали вече значителна деморализация сред работническата класа, тогава тук се прибавя и още една нова причина, която разширява тази деморализация по-нататък и я довежда до най-високата ѝ точка; тази причина е централизацията на населението. Английските буржоазни писатели крещят до бога за развращаващите влияния на големите градове —

* Трябва ли и тук да оставя да говорят буржоазните свидетелства в моя полза? Аз избирам само едно, за което всеки може да се справи в книгата от Адам Смит „Богатството на народите", том 3, книга 5, гл. 1, стр. 297 на цитираното издание.

тези опак-иеремиевци оплакват не разрушението на градовете, а техния разцвет. Шерифът *Алисън* стоварва върху тази причина почти всичко, а д-р *Воген,* автор на книгата: „Векът на големите градове", прави това в още по-голяма степен. И това е естествено. Другите причини, които влияят разрушително върху тялото и духа на работниците, са твърде тясно свързани с интереса на имотната класа. Ако тези автори бяха казали: бедността, несигурността на положението, прекаленият труд и принудителната работа са главната причина — то всеки, дори и самите те, би трябвало да отговарят на себе си: следователно, нека дадем на бедните собственост, нека гарантираме тяхното съществуване, нека създадем закони против прекаления труд; а буржоазията не може да се съгласи с това. Обаче големите градове се разраствали напълно от само себе си, хората се преселвали в тях съвсем доброволно и заключението, че единствено индустрията и печелещата от нея буржоазия са създали тези големи градове, е толкова чуждо на господствуващата класа, че съвсем лесно трябва да ѝ хрумне да прехвърли всичкото зло върху тази привидно неизбежна причина, докато всъщност големите градове могат само да тласнат вече съществуващото поне в зародиш зло към по-бързо и по-зряло развитие. Алисън поне е още толкова хуманен, че признава това зло — той не е напълно оформен индустриален буржоа-либерал, а полуоформен буржоа-тори и поради това той тук-таме ясно вижда ония места, за които истинските буржоа са напълно слепи. Нека тук му дадем думата:

„В големите градове порокът така разпростира изкушенията си, а сладострастието — мрежите си, че престъплението се поощрява чрез надеждата за безнаказаност, а леността — чрез честия пример. Тук към тези свърталища на човешката развала се стичат всички лоши и безпътни хора, бягайки от простотата на селския живот; като награда за опасностите, на които се подлагат, те намират тук жертви на своята разпуснатост и леки печалби. Мрак забулва добродетелта и тя бива потискана, престъплението зрее поради трудността в откриването му, безпътствата се награждават чрез незабавна наслада. Онзи, който върви нощем през Сент Джайлс, през тесните улички на Дъблин, през бедните квартали на Глазгоу, ще се увери в това; той не ще се чуди, че има толкова много престъпления в света, а че те са толкова малко ... Главната причина за покварата в големите градове е заразителната природа на лошия пример и трудността да бъде избягната съблазънта на порока, когато подрастващото поколение е в тесен и всекидневен допир с тях. Богатите eo ipso* не са по-добри; и те не могат при същите условия да противостоят на изкушението; особеното нещастие на бедните се състои в това, че те са *принудени да срещат* навред примамките на порока и изкушенията на забранените удоволствия ... Доказаната невъзможност прелестите на порока да се скрият от по-младите сред бедната класа в големите градове е причината за деморализацията."

След по-дълго описание на нравите нашият автор продължава:

* — разбира се. *Ред.*

„Всичко това не идва от преголяма поквара на характера, а от почти непреодолимата природа на изкушенията, на които са подложени бедните. Богатите, които порицават поведението на бедните, сигурно също така бързо биха се поддали на влиянието на подобни причини. Има такава степен на мизерия, такова натрапване на греха, на които добродетелта е рядко способна да се противопостави, и младежта обикновено не може да им противостои. Усилването на порока при тези обстоятелства е почти толкова неизбежно и често толкова бързо, колкото и разпространяването на физическата зараза.“

И на друго място по-нататък:

„Когато за своя изгода висшите класи са събрали работниците в грамадни маси върху тясно пространство, заразата на престъплението започва да се разпространява много бързо и неизбежно. Низшите класи, тъй както те са поставени днес по отношение на своето религиозно и морално обучение, едва ли могат повече да бъдат упреквани за това, че се поддават на ония изкушения, които им се натрапват, както не могат да бъдат упреквани за това, *че падат жертва на тифуса.*“*

Достатъчно! Полубуржоата Алисън — макар и в тесногръда форма — ни разкрива лошите последици от съществуването на големите градове за нравственото развитие на работниците. Друг един истински буржоа — човек, който допада на сърцето на Лигата против житните закони, доктор Андрю *Юр***, ни сочи другата страна. Той ни разказва, че животът в големите градове улеснявал заговорите сред работниците и давал сила на плебеите. Ако работниците тук не бивали възпитавани (т. е. възпитавани в послушание спрямо буржоазията), те щели да гледат на нещата едностранчиво, от гледището на зловещ егоизъм, и щели да допуснат лесно да бъдат подведени от хитри демагози, дори нещо повече — щели да бъдат способни да гледат със завистливо и враждебно око на *най-добрите си благодетели,* въздържаните и предприемчиви капиталисти. Тук можело да помогне само добро възпитание, иначе щели да последват национален банкрут и други страхотии, тъй като нямало да закъснее и революцията на работниците. И нашият буржоа има пълно право със своите опасения. Ако централизацията на населението вече оказва възбуждащо и развиващо действие върху имотните класи, тя още по-бързо тласка напред развитието на работниците. Работниците започват да се чувствуват в своята цялост като класа, те разбират, че макар поотделно слаби, заедно са сила; ускорява се отделянето им от буржоазията, оформянето на възгледи и идеи, свойствени на работниците и на тяхното обществено положение; появява се и съзнанието, че те са потиснати, и работниците добиват социално и полити-

* „Основите на народонаселението“, том II, стр. 76 и следв., стр. 135.

** „Philosophy of Manufactures“, London, 1835. [„Философия на фабриката“. Лондон, 1835 г.]. За тази прословута книга ние ще има още да поговорим. Приведените места се намират на стр. 406 и следв.

ческо значение. Големите градове са огнище на работническото движение, в тях работниците най-напред започнали да се замислят върху положението си и да се борят за неговото изменение, в тях най-напред се проявила противоположността (на интересите) между пролетариат и буржоазия, от тях са произлезли работническите съюзи, чартизмът и социализмът. На болестта на социалното тяло, която на село се явява в хронична форма, големите градове са придали остра форма и заедно с това разкрили самата ѝ същност, а едновременно и подходящия начин за нейното лекуване. Без големите градове и тласъка, който те дават на развитието на общественото съзнание, работниците съвсем не щяха да стигнат дотам, където са днес. При това големите градове са унищожили и последните следи от патриархалните отношения между работниците и работодателите, за което е допринесла и едрата индустрия, чрез която се е умножил броят на работниците, зависими от един единствен буржоа. Разбира се, буржоазията хленчи за това и тя има право, защото при старите отношения буржоата е бил доста защитен от съпротивата на работниците. Той можел да експлоатира своите работници и да господствува над тях колкото си искал и отгоре на това получавал още послушание, благодарност и симпатия от страна на глупавия народ, когато освен заплатата му давал и малко любезност, която не му струвала нищо или може би няколко малки облаги; всичко това той вършел под привидността на чиста, изобилна и пожертвувателна добродушност, макар то да не е съставяло дори и една десета част от онова, което той бил длъжен да прави. Като отделен буржоа, поставен при условия, които сам не е създал, той наистина изпълнявал поне отчасти своя дълг, но като член на управляващата класа, която вече поради това, *че управлява,* е отговорна за положението на цялата нация и поема защитата на всеобщия интерес, той не е изпълнил нищо от онова, което е поел заедно с положението си, а отгоре на това е експлоатирал и цялата нация в своя собствена полза. При патриархалните отношения, които лицемерно са прикривали робството на работниците, работникът по необходимост е оставал духовно мъртъв, абсолютно непознаващ собствените си интереси, представляващ само отделен човек. Едва когато се отчуждил от своя работодател, когато станало явно, че е свързан с него само чрез частния интерес, само чрез паричната печалба, когато напълно изчезнала привидната симпатия, която не издържала и най-малкото изпитание — едва тогава работникът започнал да разбира своето положение и своите интереси и да се развива самостоятелно, едва тогава той и в мислите, чувствата и волеизявленията си е престанал да бъде роб на буржоазията. А за това в голям мащаб са съдействували главно индустрията и големите градове.

Друго важно обстоятелство, което имало значително влияние върху характера на английските работници, съставлява ирландската имиграция, за която говорихме вече в този смисъл. Както видяхме, тя наистина, от една страна, деградирала английските работници, откъснала ги от цивилизацията и влошила положението им — но, от друга страна, с това тя допринесла за задълбочаването на пропастта между работниците и буржоазията и по този начин — за ускоряване на приближаващата се криза. Защото социалната болест, от която страда Англия, протича също тъй, както протича и една физическа болест; тя се развива по известни закони и има своите кризи, последната и най-силната от които решава съдбата на болния. И тъй като при тази последна криза английската нация все пак не може да загине, а трябва да излезе от нея подновена и възродена, можем само да се радваме за всичко онова, което докарва болестта до най-високата ѝ степен. А ирландската имиграция допринася за това още и чрез страстния и жизнен ирландски темперамент, който тя донася със себе си в Англия и внася в английската работническа класа. Отношенията между ирландците и англичаните по много неща приличат на отношенията между французите и германците и смешението на по-лекия, лесно възбуждащия се и горещ ирландски темперамент с по-спокойния, твърд и разумен английски може да бъде с течение на времето само благоприятно за двете страни. Суровият егоизъм на английската буржоазия щял да се запази много повече у работническата класа, ако към него не се прибавил великодушният до себеотрицание и предимно овладян от чувства ирландски темперамент, който — от една страна, чрез претопяване, а, от друга страна, чрез обикновено общуване — е смекчил чисто разсъдъчния и студен английски характер.

След всичко това не е вече за учудване, че английската работническа класа постепенно станала съвършено друг народ в сравнение с английската буржоазия. Буржоазията има повече сродство с всички други нации на земята, отколкото с работниците, които живеят непосредствено до самата нея. Работниците говорят на други диалекти, имат други идеи и представи, други нрави и нравствени принципи, друга религия и политика в сравнение с буржоазията. Това са два съвършено различни народа, толкова различни, колкото може да ги направи само расовата разлика, и от които ние на континента досега сме познавали само единия — буржоазията. И при все това тъкмо другият, състоящ се от пролетарии народ е онзи, който има най-голямо значение за бъдещето на Англия.*

*** (1892) Същото схващане, че едрата индустрия е разделила англичаните на две различни нации, било изложено, както е известно, приблизително по съ-**

За обществения характер на английските работници, както той се проявява в техните сдружения и политически принципи, ще има да говорим още по-нататък; тук нека споменем само резултатите от току-що изложените причини, доколкото те влияят върху личния характер на работниците. — В обикновения живот работникът е много по-хуманен от буржоата. Аз споменах вече по-горе, че просяците обикновено се обръщат почти само към работници и изобщо за издържане на бедните се върши много повече от страна на работниците, отколкото от страна на буржоазията. Този факт, който впрочем може да се срещне всеки ден, се потвърждава между другото и от г. Паркинсън, манчестерски каноник. Той казва следното:

„Бедните повече си дават един на друг, отколкото богатите дават на бедните. Аз мога да потвърдя моето уверение чрез свидетелството на един от нашите най-стари, най-опитни, най-наблюдателни и най-хуманни лекари, на д-р Бардсли. Той често е заявявал публично, че цялата сума, която бедните всяка година си дават един на друг, надминава онази, която същевременно внасят богатите.“*

Хуманността на работниците се проявява навсякъде радушно и по други начини. Те самите са изпитали горчиви съдбини и поради това могат да изпитват съчувствие към ония, които са зле; за тях всеки човек е човек, докато за буржоата работникът не е напълно човек; затова те са по-общителни, по-приветливи и макар че повече се нуждаят от пари, отколкото имотните, при все това са по-малко жадни за пари, защото за тях парите имат стойност само заради онова, което те могат да купят срещу тях, докато за буржоата те имат специална, присъща за себе си стойност, стойността на бог, и по този начин правят буржоата долен, мръсен „човек на парите“. Работникът, непознаващ това чувство на благоговение пред парите, не е толкова алчен, колкото буржоата, който прави всичко само за да спечели пари и който вижда целта на живота си в натрупването на торби с пари. Поради това работникът е и много по-обективен, той има много по-ясен поглед за фактите, отколкото буржоата и не гледа на всичко през очилата на егоизма. От религиозни предразсъдъци го предпазва недостатъчното му възпитание; той не разбира нищо от тия неща, не се мъчи с тях и не познава фанатизма, който обладава буржоазията, и ако все пак е малко религиозен, тая религия е

щото време и от Дизраели в романа му: „Sybil, or the Two Nations“ [„Сибил или двете нации“]. *(Бележка на Енгелс към немското издание от 1892 г.).*

* „On the present Condition of the Labouring Poor in Manchester etc.“ By the Rev. Rd. Parkinson, Canon of Manchester, 3 rd. edit. London and Manchester, 1841. Pamphlet [„За съвременното положение на трудещата се беднота в Манчестер и т. н.“ Брошура от манчестерския каноник, преподобний Паркинсън. 3-то издание, Лондон и Манчестер, 1841 г.].

само номинална, дори не е и теоретична; на практика той живее само за този свят и се мъчи да се устрои в него. Всички буржоазни писатели са съгласни, че работниците не са религиозни и не посещават църквата. Всеки случай изключени трябва да бъдат ирландците и някои по-стари хора, след това полубуржоата — надзирателите, майсторите и др. п. Но сред масата почти навсякъде намираме пълно безразличие спрямо религията и в краен случай — малко деизъм, който е толкова неразвит и неясен, че може да служи само за празни фрази или да предизвика неопределен страх при изрази като infidel (безверник) или атеист. Духовенството на всички секти се ползува с много лошо име сред работниците, въпреки че едва в последно време е загубило влиянието си над тях; но днес то е поставено така, че само възгласът: he is a parson! — той е поп! доста често може да прогони някой духовник от трибуната на публичните събрания. Изобщо както самите жизнени условия, така и липсата на религиозно и друго образование съдействуват работниците да бъдат по-обективни, по-свободни от традиционни, установени принципи и предубеждения, отколкото буржоата. Буржоата остава потънал до уши в своите класови предразсъдъци, в принципите, които му са втълпени от детинство; нищо не може да се направи с него, той е по същество консервативен, макар и в либерална форма; неговият интерес е сраснат със съществуващия строй, той е загубен за всякакво движение напред. Той престава да стои начело на историческото развитие, а работниците — отначало правно, а с време и фактически — ще заемат неговото място.

Всичко това, както и следващата от него обществена дейност на работниците, която ще разгледаме по-късно, са благоприятните страни на характера на тази класа; неблагоприятните страни са също така набързо обобщени и също така естествено следват от посочените причини. Пиянството, безредността в половото общуване, суровостта и липсата на уважение към собствеността са главните точки, по които буржоата упреква тази класа. Че работниците много пият — е напълно естествено. Шерифът *Алисън* твърди, че в Глазгоу всяка събота вечер около 30,000 работници са пияни и наистина тая цифра съвсем не е преувеличена; че в 1830 г. в този град една кръчма се падала на дванадесет къщи, а в 1840 г. — на десет къщи, и че в Шотландия в 1823 г. бил платен акциз за 2,300,000 галона* ракия, в 1837 г. — за 6,620,000 галона; в Англия в 1823 г. — за 1,976,000 галона и в 1837 г. — за 7,875,000 галона.** Законът за бирата от

* Галон — мярка за течности и зърнени храни. Английски галон = 4:54 литра. — *Бълг. ред.*

** „Основите на народонаселението", на различни места.

1830 г., който улеснил основаването на бирарии, така наречените jerry-shops — чийто притежател имал разрешение за продажба на бира, която трябва да се пие в самото заведение, — този закон също улеснявал разпространението на пиянството, като докарвал кръчмата почти пред вратата на всекиго. Почти на всяка улица се срещат по няколко от тези бирарии и там, където извън града има заедно две или три къщи, между тях съвсем сигурно има и един jerry-shop. Освен това в изобилие има и hush-shops, т. е. тайни кръчми, които нямат разрешение, а също и не по-малко тайни места за варене на ракия, които сред големите градове, в отдалечени, рядко посещавани от полицията квартали, произвеждат големи количества ракия. В цитираното произведение Гаскел изчислява броя на тези последните само в Манчестер на повече от сто, а годишното им производство най-малко на 156,000 галона. В Манчестер има освен това над хиляда кръчми, значи в сравнение с броя на къщите най-малко толкова, колкото в Глазгоу. Също така е и във всички други големи градове. И ако вземем под внимание не само обикновените последици от пиянството, но още и това, че мъже и жени от всякаква възраст, дори и деца, а често майки с малките си на ръце се събират тук с най-низко падналите жертви на буржоазния режим — с крадци, измамници и проституиращи момичета, — ако вземем под внимание, че някои майки дават на бозайничето, което носят на ръце, да пие ракия, едва ли някой ще отрече деморализиращото влияние от посещението на такива места. Особено събота вечер, когато се дава заплатата и когато работата се прекратява малко по-рано от обикновено, когато цялата работническа класа се стича от своите ужасни квартали в главните улици, човек може да види пиянството в цялата му бруталност. Аз рядко съм излизал през такива вечери из Манчестер, без да срещна множество пияници, които се люшкат или пък лежат в каменните канавки. Неделя вечер обикновено се повтаря същата сцена, само че не толкова шумно. А когато парите се свършат, пияниците отиват в първата заложна къща, която случайно им попадне, а такива има в изобилие във всеки голям град — в Манчестер над шестдесет, а на една единствена улица в Солфорд (Чапел стрийт) — десет до дванадесет — и залагат всичко онова, което още имат. Мебели, празнични дрехи, ако има такива, съдове — всичко това масово се изнася всяка събота от заложните къщи, за да се върне почти всякога пак обратно в тях не по-късно от следващата сряда, докато в края на краищата някоя случайност направи невъзможно откупуването им и нещата едно след друго останат в ръцете на лихваря или докато последният не иска повече да авансира нито пара срещу изхабената и употребена вещ. Когато човек сам е видял разпространението на пиянството сред работниците в Англия, той

лесно ще повярва на твърдението на лорд Ашли*, че работниците изразходват ежегодно около 25 милиона лири стерлинги за спиртни питиета; а всеки може лесно да си представи как пиянството влошава материалното положение, как страшно то разсипва духовното и телесното здраве и как разнебитва всички семейни отношения. Наистина въздържателните дружества са направили много нещо, но какво значат няколкото хиляди „Teatotallers“** в сравнение с милионите работници? Когато отец Матю, ирландският апостол на въздържанието, пътува из английските градове, от тридесет до шестдесет хиляди работници често дават „pledge“ (обет да не пият), но след четири седмици по-голямата част вече забравят този обет. Ако съберем например броя на лицата, които в последните три до четири години в Манчестер са дали обет за въздържание, получената цифра превишава броя на хората, които живеят изобщо в града, и при това не се забелязва никакво намаляване на пиянството.

Наред с разюздаността в употребата на спиртни питиета разюздаността в половите отношения е главен порок на много английски работници. И този порок произтича с желязна последователност, с неизбежна необходимост от положението на тази класа, която е предоставена сама на себе си, без да притежава средствата по подходящ начин да използува тази свобода. Предоставяйки ѝ маса мъки и страдания, буржоазията ѝ е оставила само тези две удоволствия и последицата от това е, че работниците, за да имат все пак нещо от живота, концентрират всичката си страст върху тези две удоволствия и им се отдават без мярка и по най-безреден начин. Когато хората биват поставени в такова положение, което може да се хареса само на едно животно, не им остава нищо друго освен да се бунтуват или да затънат в скотство. А когато на това отгоре още и самата буржоазия принася своя порядъчен дял за ръста на проституцията — колко от 40,000-те проститутки, които пълнят всяка вечер улиците на Лондон***, живеят за сметка на добродетелната буржоазия? Колко от тях поради това, че са прелъстени от някой буржоа, са принудени да продават тялото си на минувачите, за да не умрат от глад? Буржоазията наистина има най-малко правото да упреква работниците за тяхната полова грубост.

Изобщо всичките упреци по адрес на работниците могат да бъдат сведени към разюзданост в страстта им за наслада, към липса на предвидливост и покорност спрямо социалния строй, изобщо към неспособност да жертвуват удоволствието в момента заради по-далечната полза. Но как може да ни учудва това? Нима класата, която

---

* Реч, произнесена в камарата на общините на 28 февруари 1843 г.

** — „въздържатели“. *Ред.*

*** Шериф Алисън, „Основите на народонаселението“, том II.

с черен труд може да откупи малко, и то само най-чувствени удоволствия, няма лудо и сляпо да се нахвърли на тези удоволствия? Ако никой не се грижи за просвещението на тази класа, която е изложена на всевъзможни случайности, която не може да бъде сигурна в утрешния ден, тогава какви причини, какъв интерес има тя да бъде предвидлива, да води „солиден" живот и вместо да се възползува от благосклонността на момента, да мисли за по-далечно удоволствие, което е твърде несигурно тъкмо *за нея* и за нейното вечно непостоянно и колебаещо се положение? И от класата, която трябва да понася всички недостатъци на социалния строй, без да се ползува от неговите изгоди, от класата, спрямо която този социален строй се проявява само враждебно, още се иска да уважава този социален строй! Това е наистина твърде много. Но докато съществува този социален строй, работническата класа не може да отбегне от него и ако отделният работник въстане срещу него, от това той сам пострадва най-много. Така социалният строй прави семейния живот почти невъзможен за работника. Никакъв домашен живот не е възможен в неприветлива, мръсна къща, едва годна дори и за нощен подслон, лошо мобилирана, често пропускаща дъжда и неотоплявана, с душен въздух в натъпкани стаи; мъжът, а може би и жената, и по-възрастните деца работят през целия ден всички на различни места; те се виждат само сутрин и вечер; освен това постоянното изкушение да пият ракия; как може при това положение да съществува семеен живот? Въпреки това работникът не може да избегне от семейството, той трябва да живее в семейство, а последиците от това са непрекъснато разстройване на семейството и домашни раздори, които в най-висока степен влияят деморализиращо както върху съпрузите, така особено и върху техните деца. Пренебрегването на всички домашни задължения, особено пренебрегването на децата, е твърде много често явление всред английските работници и то се обуславя главно от съществуващото устройство на обществото. И децата, които по този начин израстват без контрол всред най-деморализираща среда, към която принадлежат доста често и самите родители, трябва да станат впоследствие още и морално изтънчени! Изискванията, които поставя самодоволният буржоа на работника, действително са твърде наивни.

Незачитането на социалния строй най-ясно се проявява в своята крайност — в престъплението. Ако причините, които деморализират работника, действуват по-силно, по-концентрирано от обикновено, той със същата сигурност става престъпник, с каквато при 80 градуса Реомюр водата преминава от течно в газообразно агрегатно състояние. Чрез грубото и огрубяващо третиране от страна на буржоазията работникът става същата безволна вещ, както и водата,

и той със същата тая необходимост е подчинен на природните закони, и в известен момент за него престава да съществува всякаква свобода на действие. Поради това с увеличаването на пролетариата е нараснала и престъпността в Англия, а британската нация е станала най-престъпната в света. От „таблиците за престъпността“, публикувани ежегодно от вътрешното министерство, се вижда, че увеличаването на престъпността в Англия е ставало с необяснима бързина. Броят на арестуваните за *криминални* престъпления е възлизал само в Англия и Уелс:

в 1805	година	на .	4,605
„ 1810	„	„	5,146
„ 1815	„	„	7,898
„ 1820	„	„	13,710
„ 1825	„	„	14,437
„ 1830	„	„	18,107
„ 1835	„	„	20,731
„ 1840	„	„	27,187
„ 1841	„	„	27,760
„ 1842	„	„	31,309

Значи в течение на 37 години арестуванията са се увеличили седем пъти. От тези арестувания само на Ланкашайр се падат в 1842 година — 4,497, т. е. над 14%, а на Мидлсекс (включително и Лондон) — 4,094, т. е. над 13%. По този начин ние виждаме, че само на два окръга, които обхващат големи градове с много пролетариат, се пада над една четвърт от всички извършени в страната престъпления, въпреки че общият брой на населението им далеч не съставлява една четвърт от броя на населението на цялата страна. Същите таблици за престъпността направо показват, че повечето от престъпленията се извършват от пролетариата; в 1842 г. на всеки 100 престъпници средно 32·35 не са могли да четат и пишат, 58·32 са могли лошо да четат и пишат, 6·77 — пишели и четели добре, 0·22 — добили и по-високо образование, а на 2·34 — не е могло да бъде установено образованието. В Шотландия престъпността е нараснала още по-бързо. Тук през 1819 г. са станали само 89 арестувания за криминални престъпления, а през 1837 г. вече — 3,176, през 1842 г. — дори 4,189. В Ланкашайр, официалния доклад за който е съставил самият шериф Алисън, населението се удвоило в течение на 30 години, а престъпността се удвоявала всеки 5½ години; значи тя се увеличила шест пъти по-бързо, отколкото населението. Самите престъпления, както във всички цивилизовани страни, в значителното си мнозинство са престъпления срещу собствеността, т. е. такива, причината на които се обуславя от този или онзи вид нужда, защото никой не краде онова, което има. Отношението на престъпленията срещу собствеността към броя на населението, което в Холандия е

1:7,140, а във Франция — 1:1,804, е било в Англия по времето, когато Гаскел е писал книгата си, 1:799; отношението на престъпленията срещу личността към броя на населението в Холандия — 1:28,904, във Франция — 1:17,573, в Англия — 1:23,395; отношението на престъпността изобщо към броя на населението в земеделските области — 1:1,043; във фабричните области — 1:840*; в цяла Англия днес то е *едва* 1:660**, а не повече от десет години са изминали, откакто се е появила книгата на Гаскел!

Тези факти са наистина повече от достатъчни, за да накарат всекиго, дори и буржоата, да се опомни и да размисли върху последиците от такова състояние. Ако в продължение на още двадесет години деморализацията и престъпността се увеличават в този размер — а ако английската индустрия в тези двадесет години бъде в по-неблагоприятно състояние, отколкото досега, прогресията на престъпността непременно още повече ще се ускори, — какъв ще бъде тогава резултатът? Ние още отсега виждаме обществото в процес на пълно разложение, ние не можем да вземем вестник в ръка, без да се натъкнем на най-убедителни примери за разслабването на всички социални връзки. Аз наслуки посягам в купищата английски вестници, които лежат пред мен; броят на „Manchester Guardian" от 30 октомври 1844 г. дава сведения за три дни; той не си прави вече труда да дава пълни сведения за Манчестер, а съобщава само най-интересните случаи, а именно, че в една фабрика работниците обявили стачка, за да си извоюват по-висока заплата, и били принудени от мировия съдия отново да заработят; че в Солфорд няколко момчета извършили кражби и един банкрутирал търговец искал да измами кредиторите си. По-подробни са сведенията от близките селища: в Аштън — две кражби, един взлом, едно самоубийство; в Бъри — една кражба; в Болтън — две кражби, една измама относно акциза; в Ли — една кражба; в Олдем — стачка за увеличаване на заплатата, една кражба, един побой между ирландки, малтретиране на непринадлежащ към работническото дружество шапкар от членовете на дружеството, една майка, бита от сина си; в Рочдейл — редица побоища, едно нападение над полицията, едно ограбване на църква; в Стокпорт — недоволство на работниците от заплатите, една кражба, една измама, побой, един мъж малтретирал жена си; в Уорингтън — една кражба и един побой; в Уиган — една кражба и едно ограбване на църква. Сведенията на лондонските вестници са още по-лоши. Тук едно след друго се нижат измами, кражби, нападения за грабеж, семейни раздори. Вземам наслуки „Times" от

* „Индустриалното население на Англия", гл. 10.

** Числото на уличените престъпницн (22,733), делено на числото на населението (около 15 милнона).

12 септември 1844 г., който съобщава произшествията само за един ден, като дава сведения за една кражба, едно нападение над полицията, една присъда срещу баща за издръжка на извънбрачно дете, подхвърляне на дете от родителите му и отравяне на един мъж от жена му. Подобно нещо се среща във всички английски вестници. В Англия социалната война е в пълен разгар; всеки е предоставен на себе си и се бори за себе си срещу всички други и дали ще причини щета на всички други, които са негови отявлени врагове — зависи само от егоистичното пресмятане на онова, което е най-изгодно за него. Никому вече не идва на ум да се разбере по мирен начин със своите ближни; всички различия се изглаждат със заплахи, саморазправи или съдилища. Накратко, всеки вижда в лицето на другия или враг, който той трябва да изчисти от своя път, или най-много средство, което той трябва да използува за своите цели. И тази война, както показват таблиците за престъпността, става от година на година по-необуздана, по-яростна и по-непримирима; враговете се разделят постепенно на два големи лагера, които се борят един срещу друг; на една страна, буржоазията, а на друга — пролетариатът. Тази война на всички против всички и на пролетариата против буржоазията не бива да ни учудва, защото тя е само последователно осъществяване на принципа, вече съдържащ се в свободната конкуренция; но нас трябва да ни учудва това, че буржоазията, над която всеки ден се надвесват нови и застрашителни буреносни облаци, остава все пак толкова спокойна и равнодушна, че може да чете тези неща всекидневно във вестниците, без да изпитва, нека не кажем негодуване от съществуващия социален строй, а само страх от неговите последици, страх от едно всеобщо избухване на онова, което се проявява единично във всяко престъпление. Но пък тъкмо затова тя е буржоазия и от своето становище тя не може да разбере дори фактите, а камо ли последиците им. За учудване е само това, че класови предразсъдъци и протръбени предубеждения могат в толкова висока — бих казал: в толкова безумно висока — степен да заслепят цяла човешка класа. Но развитието на нацията следва своя ход, безразлично дали буржоата го виждат или не, и през някое прекрасно утро то ще изненада имотната класа с такива изненади, които не са се присънвали дори и на нейните мъдреци.

ОТДЕЛНИТЕ ОТРАСЛИ НА ТРУДА

ФАБРИЧНИТЕ РАБОТНИЦИ В ТЕСЕН СМИСЪЛ

Като преминаваме сега по-подробно към изучаване на по-важните групи от английския индустриален пролетариат, ще трябва въз основа на изложения по-горе принцип (стр. 253) да започнем с фабричните работници, т. е. с ония, които са подчинени на закона за фабриките. Този закон урежда работното време във фабриките, в които с помощта на водна или парна сила се преде или тъче вълна, коприна, памук и лен, и поради това обхваща най-значителните клонове на английската индустрия. Заетите в тези производства работници са най-многобройният, най-старият, най-интелигентният и най-енергичният, но затова пък и най-неспокойният и за буржоата най-омразен отряд на английските работници; именно тези работници, и специално работниците от памучните фабрики, стоят начело на работническото движение, както и работодателите им, фабрикантите, особено тия на Ланкашайр, стоят начело на политическото движение на буржоазията.

В „Увода" вече видяхме как чрез новите машини населението, работещо в производството на споменатите артикули, било най-напред изтръгнато от предишното си положение. Затова не бива да ни учудва, че и в по-късните години напредъкът в изобретенията в областта на техниката засегнал най-много и най-продължително именно него. Историята на памучната индустрия, както я четем у Юр*, Бейнс** и др., на всяка страница разказва за нови подобрения, повечето от които са били въведени също и в останалите от спомена-

* „The Cotton Manufacture of Great Britain". By Dr. A. Ure. 1836 [Д-р А. Юр. „Памучната индустрия на Великобритания". 1836 г.].

** „History of the Cotton Manufacturé of Great Britain". By E. Baines, Esq. [Е. Бейнс. „История на памучната индустрия на Великобритания"].

тите по-горе клонове на текстилната индустрия. Почти навсякъде ръчният труд е изместен от машината, почти всички манипулации се извършват със силата на водата или на пáрата и при това всяка година носи нови подобрения.

При един правилно организиран социален строй такива подобрения биха били само отрадни; при състояние на война на всички против всички някои отделни лица присвояват тези изгоди за себе си и с това лишават мнозинството от средствата за съществуване. Всяко подобрение на машините отнема хляба на много работници и колкото това подобрение е по-значително, толкова по-многобройни стават безработните сред работническата класа; следователно за известен брой работници всяко подобрение предизвиква последици, присъщи на една търговска криза, то създава нищета, мизерия и престъпност. Да вземем няколко примера. Тъй като още първото изобретение — машината джени (виж по-горе), движена от един работник, е произвеждала най-малко шест пъти повече от онова, което е могъл за същото време да произведе чекръкът, с всяка нова джени са оставали безработни пет предачи. Ватер-машината, която произвеждала значително повече от машината джени и която се нуждаела също така само от един работник, създала още повече безработни. Мюл-машината, която изисквала още по-малко работници в сравнение с произведения продукт, имала същото въздействие и всяко нейно подобрение, т. е. всяко увеличение на броя на вретената в тая машина, отново намалявало броя на необходимите работници. Но това увеличение на броя на вретената в мюл-машината е било толкова значително, че отнело хляба на цели тълпи работници; ако по-рано един предач с няколко деца (свързачи) е турял в движение 600 вретена, сега той можел да наглежда от 1,400 до 2,000 вретена в две мюл-машини, а чрез това оставали безработни двама възрастни предачи и една част от ангажираните от тях свързачи. И откогато в твърде значителна част от предачниците с мюл-машини са въведени селфакторите (автоматичните предачни машини), ролята на предача съвършено отпада и се извършва от машината. Пред мен е книгата, написана от признатия вожд на чартистите в Манчестер, Джеймс Лич.* Този човек с години е работил в различни клонове на индустрията, във фабрики и каменовъглени мини и лично ми е познат като честен, надежден и способен. Благодарение на своето положение в партията той е разполагал с най-подробни сведения за разните фабрики; тия

* „Stubborn Facts from the Factories". By a Manchester Operative. Published and dedicated to the Working Classes by Wm. Rashleigh, M. P. London. Ollivier, 1844, p. 28 ff. [„Неопровержими факти за фабриките, които съобщава един манчестерски работник". Издава се и се посвещава на работническата класа от члена на парламента У. Рашли. Лондон, Оливер, 1844 г., стр. 28 и следв.]

сведения били събирани от самите работници и той сега дава таблици, от които се вижда, че през 1829 г. в 35 фабрики били назначени 1,060 предачи повече, отколкото през 1841 г., макар че броят на вретената в тези 35 фабрики се увеличил с 99,239. Той посочва 5 фабрики, в които няма вече никакви предачи, тъй като тези фабрики притежават само селфактори. Докато броят на вретената се увеличил с 10%, броят на предачите се намалил с повече от 60%. И — добавя Лич — след 1841 г. били въведени толкова подобрения чрез удвояване на редиците вретена (double decking) и др., че в някои от споменатите фабрики след 1841 г. отново били уволнени половината предачи; само в една фабрика, където неотдавна имало 80 предачи, сега имало 20, останалите са уволнени или пък принудени да вършат работата на деца срещу заплата за деца. Същото нещо Лич съобщава за Стокпорт, където през 1835 г. били заети 800 предачи, а през 1843 г. само 140 предачи, макар че индустрията на Стокпорт се е значително увеличила през последните 8—9 год. В кардирните машини сега са направени подобни подобрения, чрез които половината от работниците остават без работа. В една фабрика имало поставени подобрени дублирни станове, вследствие на които от осем момичета четири останали без работа, а освен това на останалите четири момичета фабрикантът намалил заплатата от 8 на 7 шилинга. Същото нещо станало и в тъкачеството. Механическият стан завладявал един след друг клоновете на ръчното тъкачество, а тъй като той произвежда много повече, отколкото ръчният стан и един работник може да наглежда два механически стана — и тук множество работници останали безработни. Същото е и при всички видове на фабричното производство, при лененото и вълненото предачество, при трамирането на коприната; механическият стан дори започва да заграбва отделни клонове на вълненото и ленено тъкачество; само в Рочдейл във фланеленото и другото вълнено тъкачество са заети повече механически, отколкото ръчни станове. Буржоазията обикновено отговаря на това, че подобренията в машините, намалявайки производствените разноски, доставят готовата стока на по-ниска цена и че тази по-ниска цена води към увеличение на консумацията, че всичките останали без работа работници могат скоро пак да намерят работа в нововъзникналите фабрики. Сигурно буржоазията има пълно право в това, че при известни условия, благоприятни за общото индустриално развитие, всяко понижаване на цената на една такава стока, при която суровият материал струва *малко,* консумацията много се увеличава и подтиква възникването на нови фабрики; но относно останалото, всяка дума от нейното твърдение е лъжа. Тя пренебрегва факта, че минават много години, докато настъпят тези резултати от понижаването на цените, докато се построят новите фа-

брики; тя премълчава пред нас, че всички подобрения на машините все повече и повече прехвърлят върху машината същинския, напрегнатия труд и по този начин превръщат труда на възрастните мъже само в надзор, който може също тъй добре да извършва и една слаба жена, дори едно дете, и който те извършват за половин или за една трета заплата; че следователно възрастните мъже все повече и повече биват изтласквани от индустрията и въпреки увеличението на производството, те *не намират наново* работа; тя пред нас премълчава, че поради това отпадат цели трудови клонове или пък така се изменят, че работниците трябва отново да ги изучават; тя добре внимава да не признае тук онова, за което иначе настоява, когато трябва да се забрани детският труд, а именно — че фабричната работа, за да се усвои както следва, трябва да бъде изучавана в найранна младост и преди десетгодишната възраст (виж, например „Отчет на комисията за обследване на фабричния труд“ на разни места); тя при това премълчава, че процесът на подобряване на машините продължава и в случай че работникът се настани в нов клон на труда, той пак бива изтласкан от последния, като му се отнема всяка сигурност, каквато той още имал досега, при изкарване прехраната. Но буржоазията извлича цялата полза от подобрението на машините; през първите години, когато все още работят много стари машини и подобренията не са още въведени навсякъде, за нея тогава се представят най-прекрасни възможности да трупа пари и би било твърде много, ако искаме тя да вижда отрицателните страни на развитието на машинното производство.

Че с подобрението на машините работната заплата се понижава — това буржоазията също тъй енергично оспорва, докато пък работниците не престават да го твърдят. Буржоазията настоява на това, че макар с усъвършенстването на производството *заплатата на парче* да е спаднала, седмичната заплата все пак изобщо по-скоро се е повишила, отколкото спаднала, и положението на работниците по-скоро се е подобрило, отколкото влошило. Трудно е да се отговори точно на този въпрос, тъй като работниците обикновено се позовават на понижаването на *заплатата на парче;* сигурно е поне това, че в различни клонове на труда и седмичната заплата е била понижена чрез внедряването на машините. Така наречените фини предачи, които предат фина мюлжинетна прежда, наистина получават висока работна заплата, 30 до 40 шилинга седмично, защото имат силно сдружение за запазване на работната си заплата и работата им се изучава трудно; а, напротив, предачите на груба прежда, които трябва да конкурират с автоматичните машини (селфакторите), неприложими за фина прежда, и чието сдружение било отслабено с въвеждането на тези машини, имат много ниска заплата. Такъв един предач

на мюлжинетна машина ми каза, че не печели повече от 14 шилинга седмично, а с това се съгласуват и твърденията на Лич, че в различни фабрики предачите на груба прежда печелят под 16¹/₂ шилинга седмично и че предач, който преди три години е печелил 30 шилинга седмично, сега може да изкарва едва 12¹/₂ шилинга и че средно взето той повече не е печелил през последните години. Работната заплата за жени и деца може наистина по-малко да е спаднала, но то е само затова, защото от самото начало тя не е била висока. Аз познавам много жени-вдовици, които имат деца и с голям труд печелят 8 до 9 шилинга седмично, но че с тези пари те не могат да живеят както трябва със семейството си, ще се съгласи всеки с мен, който знае цените на най-необходимите за живота продукти в Англия. Но че чрез усъвършенствуването на машините изобщо е била подбита работната заплата — това *единодушно* се изявява от всички работници; твърдението на индустриалната буржоазия, че положението на работническата класа се било подобрило чрез въвеждането на машините, се опровергава до най-голяма степен от самата тази класа; това човек може да чуе на всяко работническо събрание във фабричните райони. Но *дори* и да беше вярно, че е спаднала само относителната работна заплата — заплатата на парче, а абсолютната, т. е. сумата, която седмично трябва да бъде припечелена, е останала същата, какво следва от това? — Че работниците са били принудени спокойно да гледат как господа фабрикантите пълнели кесиите си и извличали изгоди от всяко подобрение, без да им отстъпват дори и наймалката част от тях. Когато буржоазията се бори срещу работниците, тя забравя и най-обикновените принципи на своята собствена политическа икономия. Тя, която в други случаи се кълне в името на Малтус, в страха си възразява на работниците: ако не бяха машините, откъде щяха да намерят работа множеството милиони, с които е нараснал броят на населението на Англия?* — Глупости! Сякаш самата буржоазия не знае достатъчно добре, че без машините и причинения от тях подем на индустрията тези „милиони" съвсем не щяха да се родят и да израснат! Онова, с което машините са били полезни на работниците, е чисто и просто фактът, че те им внушили необходимостта от такова социално преобразование, чрез което машините да работят не вече *против*, а *в полза* на работниците. Нека мъдрите господа буржоа запитат някога хората, които в Манчестер или другаде са принудени да метат улиците (сега това, разбира се, не е вече тъй, защото и за него вече са изнамерени и въведени машини) или да продават по улиците сол, кибрит, портокали и връзки за обувки, или да ходят да просят — нека ги запитат какви са били

* Така пита например Саймънс в книгата си „Занаятите и занаятчиите".

по-рано — и колко много от тях ще отговорят: фабричен работник, останал безработен поради машините. При съвременните социални условия последиците за работниците от машинните подобрения са само неблагоприятни и често гнетещи ги в най-висша степен; всяка нова машина причинява безработица, мизерия и нищета, а в страна като Англия, където и без това почти винаги има „надминаващо необходимия брой население", уволнението от работа в болшинството случаи е най-лошото, което може да сполети работника. А да не говорим и за това, какво деморализиращо, изтощаващо нервите влияние трябва да е упражнявала тази неувереност в утрешния ден, произлизаща от непрестанното развитие на техниката, а заедно с нея и на безработицата — върху работниците, положението на които и без това е несигурно! За да не изпадне в отчаяние, на работника и тук остават само две възможности: или вътрешното и външното бунтуване против буржоазията, или пиянството и въобще безпътицата. И английските работници прибягват обикновено и към едното, и към другото. Историята на английския пролетариат ни разказва за стотици бунтове против машините и буржоазията изобщо, а за безпътицата на работниците вече говорихме. Самата тя е, разбира се, само друг вид отчаяние.

Най-угнетено живеят ония работници, които трябва да конкурират на такава машина, която си пробива път. Цената на фабрикувания от тях артикул се определя от цената на същия артикул, произведен от машината, а тъй като машината работи по-евтино, конкуриращият на нея работник има най-ниската заплата. Това положение настъпва при всеки работник, който работи на стара машина, ако трябва да конкурира на по-нови, подобрени машини. Естествено, а и кой друг би трябвало да носи загубата? На фабриканта не му се ще да захвърли старата машина, но той не иска да понася и загубата; от мъртвата машина той не може да си иска загубите, следователно той държи живия работник — всеобщата изкупителна жертва на обществото. От тези конкуриращи на машините работници найзле третирани са ръчните тъкачи, които работят в памучната индустрия. Тези работници получават най-малката заплата и при напълно достатъчна работа не са в състояние да печелят повече от 10 шилинга седмично. Механическият стан им оспорва едно след друго разните видове тъкачество. Освен това ръчното тъкачество е последното прибежище на всички работници, останали безработни в други браншове, така че тук предлагането на работни ръце е винаги голямо. Поради това ръчният тъкач в средни периоди се смята за щастлив, когато може да спечели 6—7 шилинга седмично, а за да припечели тази сума, той трябва да седи при своя стан по 14—18 часа дневно. И без друго производството на повечето тъкани изисква

влажно работно помещение, за да не се къса всеки миг вътъчната нишка; отчасти поради това, а отчасти и поради бедността на работниците, които не могат да плащат за по-добро жилище, работилниците на ръчните тъкачи в повечето случаи нямат ни дъсчени, ни настлани подове. Аз бях в много жилища на ръчни тъкачи — в отдалечени лоши дворове и улички, обикновено в сутерени. Често половин дузина от тези ръчни тъкачи, някои от които бяха женени, живееха заедно в един котедж, който имаше една или две стаи за работа и една голяма спалня за всички. Тяхната храна се състои почти единствено от картофи, може би и малко овесена каша, рядко от мляко и почти никога те не виждат месо; голям брой от тях са ирландци или от ирландски произход. И нима тези бедни ръчни тъкачи, които биват най-рано засегнати от всяка криза и най-дълго страдат от нейните последици, трябва да служат на буржоазията като аргумент, за да може тя да устоява на атаките срещу фабричната система! Вижте — извиква триумфиращо буржоазията, — вижте как са принудени да бедстват тези нещастни тъкачи, докато фабричните работници са добре, и *след това* съдете за фабричната система!* Като че ли не самата фабрична система с нейните машини е виновна за това, че положението на ръчните тъкачи е толкова лошо, като че ли самата буржоазия не знае това тъй добре, както и ние! Но буржоазията е заинтересована в това и тук за нея нямат никакво значение още няколкото лъжи и лицемерия.

Нека малко по-подробно разгледаме факта, че машините все повече и повече изместват труда на възрастния работник — мъж. Работата при машините както при предене, така и при тъкане, се състои главно в свързване на скъсани нишки, тъй като всичко друго върши машината; тази работа не изисква сила, а по-голяма гъвкавост на пръстите. Значи мъжете са не само ненужни за това, но поради по-силното развитие на мускулите и костите на ръцете им те дори са по-малко годни за това от жените и децата и по тоя естествен начин са почти съвършено изместени от този вид работа. И така, колкото повече дейността на ръцете, напрягането на мускулите се прехвърля чрез въвеждането на машините върху водната и парна сила, толкова по-малко мъже трябва да бъдат ангажирвани на работа, а тъй като и без това в тези трудови клонове жените и децата работят по-евтино и, както казахме — по-добре от мъжете, те биват ангажирвани на работа. В предачниците при ватер-машините се срещат само жени и момичета, при мюл-машините — един възрастен мъж-предач (който при селфакторите става излишен) и няколко свързачи за свързване на нишките, най-често деца или жени, по-

* Виж например д-р Юр в неговата „Философия на фабриката".

някога млади мъже на 18—20 години, тук-там по някой стар, станал безработен предач*. При механическите станове работят най-често жени на 15—20 години и нагоре, също и няколко мъже, които обаче рядко остават на тази работа след двадесет и първата си годишна възраст. На подготвителните предачни машини се срещат също така само жени, в краен случай и няколко мъже — за острене и чистене на кардирните машини. Освен всички тях фабриките ангажират известен брой деца за снемане и поставяне на макарите (doffers) и няколко възрастни мъже като надзиратели в стаите, по един механик и един машинист за парната машина, понякога и дърводелец, портиер и др. Но същинската работа се извършва от жени и деца. Фабрикантите отричат и това и миналата година дори са публикували обширни таблици, които трябвало да докажат, че машините не измествали възрастните мъже. От тези таблици се вижда, че от всички фабрични работници, малко повече от половината (52%) били от женски пол и около 48% от мъжки пол и че от тези работници повече от половината били над 18-годишна възраст. Дотук — добре. Но господа фабрикантите наистина предпазливо премълчават колко от възрастните били мъже и колко жени. А тъкмо там е въпросът. Освен това те очевидно са включили в изчислението механици, дърводелци и всички възрастни мъже, които по някакъв начин били във връзка с фабриките им, може би дори и писарите и др., и при все това нямат смелостта да изложат цялото фактическо положение. Тези таблици въобще гъмжат от неверни данни и изопачени, криви тълкувания, средни изчисления, които на несведущия импонират много, а на сведущия — никак, гъмжат от укривания тъкмо на най-важните въпроси и доказват само слепия егоизъм и недобросъвестността на авторите-фабриканти. Да вземем някои сведения от речта, с която лорд Ашли на 15 март 1844 г. направил предложението в долната камара за десетчасов работен ден — някои сведения за съотношението на възрастите и половете, които не били оспорени от фабрикантите, чиито данни се отнасят и без това само за една част от английската фабрична индустрия. От 419,560 фабрични работници на Великобритания (1839 г.) 192,887, значи приблизително половината, били под 18 години; 242,296 от женски пол, от които 112,192 — под 18 години. По такъв начин остават 80,695 мъже-работници под 18 години и

* „Положението на нещата по отношение на работната заплата е в момента много объркано в някои клонове на памучната индустрия в Ланкашайр; има стотици млади мъже, между 20—30 години, които са заети като свързачи или другояче и не получават повече от 8 или 9 шилинга седмично, докато в същата фабрика деца на 13 години печелят по 5 шилинга, а млади момичета, между 16—20 години — по 10—12 шилинга седмично." Доклад от фабричния инспектор Л. Хорнер, октомври 1844 г.

96,569 мъже възрастни работници, или 23%, значи *една непълна четвърт* от целия брой. В памучните фабрики 56¼% от всички работници били от женски пол, във вълнените фабрики — 69½%, в копринените фабрики — 70½%, в предачниците за лен — 70½%. Тези цифри са достатъчни, за да докажат изместването на възрастните мъже-работници. Но човек трябва само да иде в първата фабрика, която му попадне, за да се убеди в това нещо. Оттук сега неизбежно следва онзи преврат на съществуващия социален строй, който тъкмо защото е принудителен, има за работниците най-гибелните последици. Преди всичко работата на жените разрушава напълно семейството, защото, когато жената прекарва през деня повече от 12—13 часа във фабриката, а мъжът работи не по-малко също там или на друго място, какви могат да станат тогава децата? Те израстват безконтролно, като бурени, дават ги вън за наглеждане срещу един или един и половина шилинга на седмица, а как се отнасят там с тях — не е трудно човек да си представи. Затова и във фабричните райони ужасяващо се умножават злополуките, при които, поради липса на надзор, стават жертва малки деца. Списъците на манчестерския следовател (според данните на комисията за обследване на фабричния труд, доклад на д-р Хокинс, стр. 3) посочват, че за 9 месеца 69 деца са умрели от изгаряне, 56 от удавяне, 23 от падане и 77 — от други злополуки, значи всичко 225 злополуки*, докато в неиндустриалния Ливерпул в продължение на 12 месеца е имало само 146 смъртни случая от злополуки. Злополуките в каменовъглените мини при двата града не са включени и трябва да се има предвид, че манчестерският следовател няма власт в Солфорд, така че населението на двата района трябва да се смята почти еднакво. Вестник „Manchester Guardian“ съобщава почти във всеки брой за едно или няколко изгаряния. Че общата смъртност на малките деца се засилва и поради работата на майките, се разбира от само себе си и това се потвърждава от самите факти. Често жените се връщат във фабриките още на третия до четвъртия ден след раждането и, разбира се, оставят кърмачето у дома си; в свободните часове те трябва да тичат набързо в къщи, за да накърмят детето си и покрай това сами да си похапнат нещо, но ясно е какво кърмене ще да е това. Лорд Ашли предава изказванията на няколко работнички:

„М. Х., двадесетгодишна, има две деца, по-малкото е кърмаче и е наглеждано от другото, малко по-възрастно; тя отива сутрин малко след пет часа във фабриката и се връща вечер към осем часа; през деня млякото така тече от гърдите ѝ, че ѝ просмуква дрехите. — Х. В. има три деца, излиза от къщи към пет

* В 1843 г. между злополуките, които са били зарегистрирани в болниците в Манчестер, 189, словом сто осемдесет и девет, били изгаряния. Колко са завършили със смърт не се казва.

часа в понеделник сутринта и се връща едва събота вечер към седем; тогава тя трябва да работи толкова много за децата си, че не може да си легне по-рано от три часа сутринта. Често тя е буквално измокрена до костите от дъжда и в това състояние е принудена да работи. „Гърдите ми ме боляха страшно много и дрехите ми се просмукваха от мляко.““

Употребата на наркотични средства, за да бъдат децата спокойни, само се поощрява от тази подла система и във фабричните райони тя действително е достигнала висока степен на разпространение. Д-р Джонс, главен регистратор на Манчестерския район, е на мнение, че този обичай е главната причина за честите смъртни случаи от спазми. Заангажираността на жената във фабриката по необходимост разрушава изцяло семейството и това разрушаване в днешното състояние на обществото, което почива върху семейството, има най-деморализиращи последици както за съпрузите, така и за децата. Онази майка, която няма време да се грижи за детето си, за да му отдаде през неговите първи години обичайните нежни грижи, онази майка, която едва вижда детето си, не може да бъде майка за това дете, тя по необходимост ще стане равнодушна към него, ще се отнася към него без любов, без грижа, като към съвсем чуждо дете; а деца, израснали при такива условия, по-късно са съвсем загубени за семейството; те не могат никога да се чувствуват като у дома си в семейството, което сами после ще основат, защото са привикнали само със самотността и поради това неизбежно допринасят за и без това повсеместното подкопаване на семейството в работническата среда. Друга причина за подобно разпадане на семейството е и работата на децата. Щом последните напреднат дотолкова, че припечелват повече, отколкото струва на родителите им тяхната прехрана, те почват да дават на родителите си нещо за храна и квартира, а остатъкът изразходват за себе си. Това се случва често още на четиринадесетата и петнадесетата годишна възраст (Пауер, доклад за град Лидс, на различни места; Тъфнел, доклад за Манчестер, стр. 17 и др. в „Отчет на комисията за обследване на фабричния труд“). С една дума, децата стават самостоятелни и гледат на къщата на родителите си като на пансион, който, щом не им се харесва, те доста често сменяват с друг.

В много случаи работата на жената не разнебитва напълно семейството, а го обръща с главата надолу. Жената изхранва семейството, а мъжът седи в къщи, пази децата, мете стаите и готви. Такива случаи се срещат много, много често; само в Манчестер могат да се наберат някоя и друга стотица такива мъже, които са осъдени на домашна работа. Човек може да си представи какво справедливо негодувание предизвиква всред работниците тази фактическа кастрация и какъв коренен обрат на семейните отношения възниква от това,

докато останалите обществени отношения въпреки това остават непроменени. Пред мен е писмото от английския работник Роберт Паундър, живущ в Баронс-билдингс, Удхаусмур-Сайд, в Лидс (нека буржоазията го потърси там, за нея даваме точния адрес), което той е отправил до Остлер и чиято наивност мога да възпроизведа само наполовина; всеки случай правописът може да се подражава на немски, но йоркшайрският диалект съвсем не се поддава на това. Авторът на това писмо разказва как веднаж друг негов познат работник, когато скитал, за да търси работа в Сент Еленс в Ланкашайр, намерил там един стар приятел.

„И ето, господине, той го намерил, и когато стигнал до жилището му — какво мислите, че било то? Влажен, нисък сутерен, а мебел в него били — два стари стола, кръгла маса на три крака, един сандък, никакъв креват, а само малка купчина стара слама в ъгъла, покрита с чифт мръсни чаршафи, и две нацепени парчета дърво край камината. Когато моят беден приятел влязъл тук, беднякът Джек седял на дървата край огъня и какво мислите, че правил? Той кърпел с дебела игла чорапите на жена си. Когато видял моя приятел на прага, той поискал да скрие своята работа, но Джо — така се казва приятелят ми — видял всичко и казал: „Дявол да го вземе, Джек, какво вършиш? къде е жена ти? що за работа вършиш?“ Бедният Джек се смутил и казал: „Зная, че това не е моя работа, но бедната ми жена е във фабриката; тя отива там в пет и половина сутринта и работи до осем часа вечерта и така се уморява, че когато се върне дома, не може нищо повече да върши. Затова аз трябва да направя вместо нея това, което мога. Аз нямам работа, нямам вече повече от три години и цял живот не ще намеря.“ Като заплакал горчиво, той казал: „Да, драги Джо, в тази местност има достатъчно работа за жени и деца, но няма работа за мъже. По-лесно е да намериш сто фунта стерлинги на улицата, отколкото да намериш работа. Но аз никога не бих повярвал, че ти или който и да било друг ще може да види как кърпя чорапите на жена си, защото това не е хубава работа. Но жена ми почти не може вече да стои на крака и аз се страхувам да не заболее, а тогава не зная какво ще стане с нас, защото тя отдавна е станала мъж, а аз жена. Не е добра тази работа, Джо. Не беше всякога така“ — продължи той с горчив плач. — „Но кажи ми, Джек — попитал Джо, — как си живял през всичкото това време, като си нямал никаква работа?“ — „Ще ти кажа, Джо — отвърнал Джек, — живях, както се живееше, а живееше се много лошо. Когато се ожених, аз, както знаеш, имах достатъчно работа и лентяй, както знаеш, аз никога не съм бил.“ — „Не, лентяй никога не си бил.“ — „Ние имахме добра мобелирана квартира и Мери не трябваше да работи, аз изработвах достатъчно за двамата. Но сега всичко в света се обърна с главата надолу: Мери трябва да работи, а аз трябва да оставам в къщи, да гледам децата, да мета пода, да пера, да пека хляб и да кърпя дрехите. Когато бедната ми жена се връща вечер у дома, тя е съвсем разбита и не може да върши нищо повече. Знаеш, Джо, това е твърде трудно за човек, който е привикнал към друго.“ — „Да — отговорил Джо, — това е трудно.“ И Джек наново започнал да плаче; той казвал, че би било по-добре никога да не беше се женил, никога да не беше се раждал на света; но когато се женил с Мери, нему и на ум не му идвало, че може да му се случи такова нещо. „Аз неведнаж съм ревал за това“ — казал Джек. И господине, когато Джо чул всичко това — разказваше ми той после, — той проклел фабриките, фабрикантите и правителството с всички клетви, които научил още от детинството си във фабриката.“

Може ли човек да си представи по-безумно, по-безсмислено положение от описаното в това писмо? И все пак това положение, което отнема на мъжа мъжествеността и на жената — женствеността, без да може да даде на мъжа действителна женственост, а на жената действителна мъжественост, това положение, което унижава най-позорно двата пола — а у всеки от тях и човешкото достойнство, — е последният резултат от нашата многовъзхвалена цивилизация, последният резултат от всички усилия, които стотици поколения са направили за подобряване на собственото си положение и на положението на своите потомци! Когато виждаме до какво посмешище са се свели всички човешки усилия и труд, не ни остава нищо друго освен или направо да се отчаем от самото човечество и неговата съдба, или да се съгласим, че човешкото общество досега е търсило щастието си по лъжлив път; ние трябва да се съгласим, че такъв цялостен преврат в положението на половете може да произлиза само от това, че от самото начало половете са били поставени на лъжлива основа един спрямо друг. Ако господството на жената над мъжа, неизбежно предизвиквано от фабричната система, е недостойно за човека, тогава и първоначалното господство на мъжа над жената трябва също да е недостойно. Ако сега жената, както по-рано мъжът, основава своето господство върху това, че тя влага повече, дори и всичко в имуществената общност на семейството, тогава неизбежно следва, че тази общност на имуществото не е истинска и разумна, защото един член от семейството все още се перчи с това, че е внесъл повече. Щом семейството на съвременното общество се разтурва, то тъкмо това разтурване показва, че всъщност не семейната обич, а частният интерес, запазен по необходимост във фалшивата имуществена общност, е бил спойката, която държи семейството."* Същото отношение съществува, разбира се, и у децата, които поддържат безработните си родители, когато, както споменахме погоре, не дават на родителите си пари за своята храна. Д-р Хокинс свидетелствува в доклада за фабричния труд, че такива отношения се срещат доста често и че в Манчестер това изобщо е всеизвестно. Както преди жената, така и в този случай децата са господарите в къщи. Лорд Ашли дава за това един пример в речта си (произнесена в камарата на общините на 15 март 1844 г.): някой нагрубал двете си дъщери, защото били в кръчма, и те му заявили,

* Колко многобройни са омъжените жени, които работят във фабрики, се вижда от едно сведение, дадено от самите фабриканти: в 412 фабрики в Ланкашайр са работили 10,721 омъжени жени; само 5,314 от мъжете им са били на работа също във фабрики, 3,927 били заети другаде, 821 били безработни, а за 659 липсвали данни. Значи на всяка фабрика средно двама мъже, ако не дори трима, живеят от труда на жените си.

че им омръзнало да ги командуват: по дяволите, ние трябва да ви издържаме, искаме пък да имаме и ние нещо от своя труд; те излезли от родителската си къща и оставили бащата и майката на произвола на съдбата.

Неомъжените жени, които израстват във фабриките, не са в по-добро положение от омъжените. Напълно се разбира от само себе си, че такова момиче, което е работило от деветата си годишна възраст във фабриката, не е било в състояние да се запознае с домакинските работи и поради това всички фабрични работнички са съвършено неопитни в тях и съвсем не са годни за домакини. Те не могат да шият и да плетат, да готвят или да перат, не са запознати с най-обикновените работи на една домакиня, а как трябва да се грижат за малки деца — за това те не знаят абсолютно нищо. Отчетът на комисията за обследване на фабричния труд дава дузини примери за този факт и д-р Хокинс, автор на доклада за Ланкашайр, изказва своето мнение по следния начин (стр. 4 от отчета):

„Момичетата се омъжват рано и необмислено, те нямат нито възможност, нито време, нито случай да научат обикновените задължения на домакинята, а и да ги имаха, те не щяха да имат време да изпълняват всички тези задължения. Майката е далеч от детето си повече от дванадесет часа дневно; детето остава под надзора на някое момиче или някоя стара жена, наета да го гледа срещу възнаграждение; освен това твърде често жилището на фабричните работници не е уютен дом (home), а изба, в която няма прибори за готвене или миене и пране, няма нищо за шиене и поправяне и в която липсва всичко онова, което би могло да направи живота приятен и културен, а домашното огнище — привлекателно. Поради тези и други причини, особено заради намаляване на смъртността при малките деца, аз мога само да желая и да се надявам, че ще дойде време, когато на омъжените жени ще бъде забранено да работят във фабриките."

Отделни примери и изказвания виж в „Отчет на комисията за обследване на фабричния труд", Кауел, документи, стр. 37, 38, 39, 72, 77, 50. Тъфнел, документи, стр. 9, 15, 45, 54 и т. н.

Но всичко това е още най-малкото, което може да се каже. Моралните последици от работата на жените във фабриките са още по-лоши. Събирането на двата пола и на всички възрасти в една работна зала, неизбежното сближение между тях, струпването върху тясно пространство на хора, на които не е било дадено нито интелектуално, нито нравствено възпитание, наистина не е подходящо, за да има благоприятни последици за развитието на женския характер. Фабрикантът дори и когато следи за това, може да се намеси само тогава, когато става действително нещо скандално; той не може да забележи, значи не може и да предотврати трайното, по-малко биещото на очи влияние на по-разпуснатите хора върху по-моралните и особено върху по-младите. Но тъкмо това влияние е най-вредното. Езикът, на който се говори във фабриките, е бил описан на фа-

бричната комисия през 1833 г. от много страни като „неприличен“, „лош“, „мръсен“ и т. н. (Кауел, документи, стр. 35, 37 и на много други места). Тук в малък мащаб става същото, каквото видяхме да става в голям мащаб в големите градове. Централизацията на населението оказва същите влияния върху хората, било като влияе върху последните в някой голям град или в някоя малка фабрика. Ако фабриката е по-малка, сближението е по-голямо и общуването — по-неизбежно. Последиците от това не закъсняват. Един свидетел в Лестър казва, че той би предпочел да накара дъщеря си по-скоро да проси, отколкото да иде във фабрика, че фабриките били истински вертепи и повечето от проститутките в града дължели съдбата си на фабриките. (Пауер, документи, стр. 8). Един друг свидетел в Манчестер „не се колебае да твърди, че три четвърти от младите фабрични работнички от 14 до 20 години не били девствени“. (Кауел, документи, стр. 57). Членът на комисията Кауел се изказва изобщо в смисъл, че нравствеността на фабричните работници стои малко по-долу от средната нравственост на работническата класа (стр. 82) и д-р Хокинс казва („Отчет“, стр. 4):

„Оценката на половата нравственост не може лесно да се сведе до цифри и ако смея да се доверя на моите собствени наблюдения и на общото мнение на ония, с които съм говорил по това, както и на общия тон на дадените ми показания — за влиянието на фабричния живот върху нравствеността на девойките се получава една крайно печална картина.“

Впрочем от само себе си се разбира, че фабричната подчиненост повече от всяка друга дава на работодателя jus primae noctis*. Фабрикантът и в това отношение е господар над тялото и прелестите на работничките си. Уволняването е достатъчно наказание, за да се сломи в девет случаи на десет, ако не в деветдесет и девет на сто, всяка съпротива у момичета, които и без това нямат важни причини да бъдат целомъдрени. Ако фабрикантът е достатъчно долен човек — а в отчета на комисията се говори за много такива случаи, — неговата фабрика е едновременно и негов харем; а това, че не всички фабриканти използуват правото си, съвсем не изменя положението на нещата по отношение на момичетата. В началото на развитието на фабричната индустрия, когато повечето фабриканти били парвенюта без образование и не се съобразявали с общественото лицемерие, те от нищо не се смущавали при ползуването от „благопридобитото“ си право.

За да преценим правилно последиците от фабричния труд върху физическото състояние на жените, ще бъде необходимо да вземем под внимание по-напред труда на децата и вида на самия труд. От

---

* — право на първата нощ. *Ред.*

самото начало на съвременната индустрия във фабриките били ангажирвани деца; поради малкия, по-късно уголемен размер на машините в началото били ангажирвани почти изключително деца; те били вземани главно от приютите за бедни и за дълги години наемани на групи като „чираци“ при фабрикантите. Те всички получавали храна, облекло и квартира общо и естествено били напълно роби на своите работодатели, от които бивали третирани с най-голяма безпощадност и варварство. Още в 1796 г. общественото негодуване от тази възмутителна система било изразено от д-р Персивал и сър Р. Пил (баща на сегашния министър и самият той памукофабрикант) толкова енергично, че в 1802 г. парламентът приел един закон за чираците, с който се премахвали най-крещящите злоупотребления.[107] С течение на времето настъпила конкуренцията на свободните работници и изместила цялата система на чирачество. Фабриките бивали постепенно построявани повече в градовете, машините ставали с по-големи размери, а помещенията се строели по-просторни и по-здравословни; постепенно все повече и повече се намирала работа за възрастни и младежи и по този начин малко се намалил и относителният брой на децата, които работят във фабрики; възрастта, от която започвали да работят, се малко повишила. Заангажирвани бивали вече малко деца под 8—9 години. По-късно, както ще видим, законодателната власт се явила още няколко пъти в защита на децата против алчността на буржоазията.

Голямата смъртност сред децата на работниците и специално на фабричните работници е достатъчно доказателство за нездравословността на условията, при които те прекарват първите си години. Тези причини действуват и върху децата, които остават живи, но, разбира се, съвсем не така силно, както върху ония, които им стават жертви. Значи в най-добрия случай резултатът от тях е известно предразположение към болест или спъване на развитието им и поради това такива деца са по-слабо физически развити от нормалните. Деветгодишното дете на фабричния работник, което е израснало при липса, лишения и променливи условия, сред влага, студ и недостатъчно облекло и жилище, съвсем няма работоспособността на детето, отгледано при по-здрави жизнени условия. От своята девета година то бива изпращано във фабриката, то работи ежедневно 6½ часа (по-рано 8, още по-рано 12—14, дори 16 часа) до тринадесетата си година, след това 12 часа до осемнадесетата си година. Омаломощаващите причини продължават да действуват, а към тях се прибавя още и работата. Наистина не може да се отрече, че едно деветгодишно дете, особено пък дете на работник, би могло да издържи всекидневна работа от 6½ часа, без да се нанесе на развитието му *видима* вреда, която явно се дължи на тая работа; в никой

случай пребиваването в душната, влажна, често горещо-влажна атмосфера на фабриката не влияе благоприятно на неговото здраве. Но при всички обстоятелства остава непростимо това, че времето на децата, което би трябвало да бъде посветено само на тяхното телесно и духовно развитие, се принася в жертва на алчността на безчувствената буржоазия: децата се лишават от училище и от чист въздух, за да бъдат експлоатирани в полза на господа фабрикантите. Наистина буржоазията казва: ако не ангажирваме децата във фабриките, те пак остават при условия, неблагоприятни за тяхното развитие; и това изобщо е вярно, но ако вникнем в истинската същност на тези думи, какво друго означават те, ако не това, че буржоазията най-напред поставя работническите деца в лоши условия и след това използува в своя полза тези лоши условия. Тя се позовава на нещо, което е също така нейна вина, както и фабричната система, тя извинява престъплението, което върши днес, с онова, което е извършила вчера. И ако фабричното законодателство поне до известна степен не им е връзвало ръцете, как тези „доброжелателни“, „хуманни“ буржоа, които всъщност са издигнали фабриките си само за доброто на работниците — как биха защищавали те интересите на тези работници! Нека чуем как са действували те, преди да бъде по петите им фабричният инспектор; нека ги обори признатото от самите тях свидетелство, докладът на фабричната комисия от 1833 г.

В доклада на централната комисия се разказва, че фабрикантите започнали да заангажирват деца рядко от петгодишна, често от шест, много често от седем и най-често от осем до деветгодишна възраст, че работното време траяло често 14—16 часа дневно (извън свободните часове за ядене), че фабрикантите позволявали на надзирателите да бият и малтретират децата, дори често сами посягали на тях; разправя се дори за един случай, при който някакъв шотландски фабрикант настигнал с кон един избягал шестнадесетгодишен работник, принудил го да тича обратно пред него тъй бързо, както конят вървял в тръс, и непрекъснато го биел с дълъг камшик! (Стюърт, документи, стр. 35). В големите градове, където работниците оказвали повече противодействие, подобно нещо се случвало наистина по-рядко. Но дори и това дълго работно време не било достатъчно за алчността на капиталистите. Важно било вложеният в сградите и машините капитал с всички възможни средства да се направи доходен, да се накара да функционира, колкото е възможно повече. Поради това фабрикантите въвели позорната система на нощния труд. Някои фабриканти имали две постоянни смени работници; всяка от тях била достатъчно голяма, за да можела да поема цялата работа във фабриката, като едната смяна работела дванадесет часа през деня, а другата — дванадесет часа през нощта. Човек

лесно може да си представи как такова продължително отнемане на нощната почивка, която не може да се замени с никакъв дневен сън, неизбежно се е отразявало върху физическото състояние, особено на малките и по-големи деца, а дори и на възрастните работници. Неизбежните резултати от това били раздразване на цялата нервна система, свързано с общо отслабване и омаломощаване на цялото тяло. Към това се прибавят поощряването и усилването на пиянството и на безредното полово общуване; един фабрикант свидетелствува (Тъфнел, документи, стр. 91), че в продължение на две години — когато във фабриката му се е работило нощем — били родени двойно повече извънбрачни деца и въобще се е създала такава деморализация, че той бил принуден да се откаже от нощната работа. Други фабриканти постъпвали още по-варварски; те заставяли много работници да работят непрекъснато 30—40 часа, и то *няколко пъти седмично,* като определеният за заместване персонал не бил комплектен, а служел само да замества винаги една част от работниците и да им дава възможност да поспят няколко часа. Докладите на комисията за това варварство и неговите последици надминават всичко онова, което иначе ми е познато в тази област. Такива отвратителни неща, каквито се разказват тук, не се срещат никъде другаде; а ние ще видим, че буржоазията непрекъснато се позовава на свидетелството на комисията като аргумент *в своя полза.* Последиците от това се появили доста скоро: членовете на комисията в докладите си разказват, че срещнали множество сакати, които решително дължели осакатяването си на дългото работно време. Това осакатяване се състои обикновено в изкривяване на гръбначния стълб и на краката и Франсис Шарп (член на кралската колегия на хирурзите) в Лидс го описва по следния начин:

„Преди да дойда в Лидс, никога не бях виждал това своеобразно изкривяване на долните краища на бедрената кост. Отначало помислих, че то е рахит, но количеството на пациентите, които ми се представят в болницата, и обстоятелството, че болестта се среща в такава възраст (8—14 години), в която децата обикновено не са вече изложени на рахит, както и обстоятелството, че този недъг е започнал, след като децата са работили във фабрика, скоро ме накараха да променя мнението си. Досега съм видял около сто такива случаи и мога да се произнеса най-решително, че те са последица от прекомерния труд; доколкото зная, те всички бяха деца от фабрики и самите те приписват своя недъг на този прекомерен труд“. — „Броят на срещнатите от мен случаи на изкривяване на гръбначния стълб, очевидно последица от твърде дълго стоене на крака, ще е не помалко от триста. (Д-р Лаудън, документи, стр. 12, 13).

Също така и д-р Хей, 18 години лекар в болницата в Лидс, пише:

„Деформирания на гръбначния стълб се срещат много често сред фабричиите работници. Някои от тях са последица само от прекомереи труд, други са резултат от действието иа продължителна работа върху по начало слаб или от-

слабнал от лоша храна организъм ... Изглежда, че осакатяванията се явяват по-често, отколкото тези болести; колената са извити навътре, връзките на глезените много често са разхлабени и отпуснати, а дългите кости на краката са изкривени. Особено дебелите краища на тези дълги кости са изкривени и прекалено развити; тези пациенти са идвали от фабриките, в които често работният ден е бил доста дълъг." (Д-р Лаудън, документи, стр. 16.)

Същото казват хирурзите Бомонт и Шарп от Бредфорд. Докладите на членовете на комисията Дринкуотър, Пауер и д-р Лаудън съдържат множество примери за такива изкривявания, а тия на Тъфнел и д-р сър Давид Бари, които се занимават по-малко с това явление, съдържат единични примери (Дринкуотър, документи, стр. 69 за двама братя, стр. 72, 80, 146, 148, 150 за двама братя, стр. 155 и много други; Пауер, документи, стр. 63, 66, 67 два пъти, стр. 68 три пъти, стр. 69 два пъти; в доклада за Лидс, стр. 29, 31, 40, 43, 53 и следв.; д-р Лаудън, документи, стр. 4, 7 четири пъти и на стр. 8 много пъти и т. н.; сър Д. Бари, стр. 6, 8, 13, 21, 22, 44, на стр. 55 три пъти и т. н.; Тъфнел, стр. 5, 16 и т. н.). Членовете на комисията, които обследвали Ланкашайр — Кауел, Тъфнел и д-р Хокинс — почти съвсем са пренебрегнали тази страна на медицинските резултати от фабричната система, макар Ланкашайр по броя на сакатите напълно може да съперничи с Йоркшайр. Аз рядко съм вървял из Манчестер, без да срещна трима-четирма сакати, които да не са страдали от същите изкривявания на гръбначния стълб и на краката, както описаните по-горе, и тъкмо върху тях доста често съм спирал вниманието си и съм могъл да ги наблюдавам. Самият аз познавам един сакат, който напълно отговаря на горното описание на д-р Хей и който е дошъл до това състояние във фабриката на господин Дъглас от Пендлтън, която изобщо все още се ползува с най-лоша слава сред работниците заради предишното дълго работно време, което продължавало по цели нощи. И у този вид сакати също веднага се познава откъде произлиза деформирането им; те всички изглеждат съвсем еднакви, колената им са извити навътре и назад, стъпалата са навътре, ставите са обезобразени и дебели, а често и гръбначният стълб е изкривен напред или настрани. Но най-зле изглежда трябва да е било при човеколюбивите фабриканти на копринени изделия в района Маклсфилд, което е свързано с това, че в тези фабрики са работели твърде малки деца, на пет и шест години. В допълнителните данни, приведени от члена на комисията Тъфнел, намираме показанията на един фабричен надзирател Райт (стр. 26), чиито две сестри били осакатени най-страшно и който веднаж преброил сакатите в няколко улици, някои от които са най-чистите и най-спретнатите на Маклсфилд; той намерил на Таунли стрийт 10 сакати, на Джордж стрийт — 5, Шарлот стрийт — 4, Уотъркотс — 15, Банк-

Топ — 3, Лорд стрийт — 7, Мил Лейн — 12, Грейт Джордж стрийт — двама, в приюта за бедни — двама, Парк-Грин — един. Пикфорд стрийт — двама сакати; семействата на всички единодушно заявили, че тези осакатявания са от прекомерния труд в коприненопредачните фабрики. На стр. 27 е описано едно момче, което било толкова недъгаво, че не можело да се качва по никакви стълби; там се споменават и примери за момичета, които били с осакатени гръбначни стълбове и бедра.

От този прекомерен труд са произлезли също и други деформирания, особено плоско стъпало — нещо, което сър Д. Бари често срещал (например на стр. 21 той споменава два случая) и което лекарите и хирурзите в Лидс посочват като случай, който често се среща (Лаудън, стр. 13, 16 и т. н.). Дори в случаи, при които при по-силен организъм, чрез по-добра храна и други благоприятни обстоятелства младият работник бил годен да противостои на тези въздействия на варварската експлоатация, все пак се срещат болки в гърба, в бедрата и краката, подути глезени, разширени вени или големи хронически отоци на бедрата и прасците. Тези недъзи били установени почти като всеобщи у работниците; докладите на Стюърт, Макинтош, сър Д. Бари съдържат стотици такива примери; според тях почти никой няма, който да не страда от някой от тези недъзи; и в останалите доклади много лекари свидетелствуват за появяването на същите последици. Докладите върху Шотландия с безчислени примери поставят извън съмнение това, че тринадесетчасовата работа предизвиква най-малко *тези* последици дори и у 18—22-годишни работници, мъже и жени, и то както в предачниците за лен в Дънди и Дънфермлин, така и в памучните фабрики в Глазгоу и Ланарк.

Всички тези недъзи лесно се обясняват с естеството на фабричния труд, който, както казват фабрикантите, бил несъмнено много „лек“, но тъкмо поради лекотата си е по-омаломощаващ от който и да било друг труд. Трудът на тези работници не е много, но през цялото време те трябва *да стоят прави,* без да могат да седнат. Онзи, който за малко седне на някой прозорец или на някой кош, бива глобен и това продължително правостоящо положение, този непрекъснат механически натиск на горната част на трупа върху гръбначния стълб, бедрата и краката съвсем неизбежно причинява поменатите последици. Несъмнено това стоене на крака не е необходимо за работата, както впрочем е например в Нотингам, където поне в дублирните стаи са поставени седалища (резултатът от това е бил липсата на горепосочените недъзи и следователно готовността на работничките да работят дълго време), но в такава фабрика, където работникът работи само за буржоата и има малко интерес добре да върши работата си, той вероятно би използувал седалищата повече,

отколкото това би било приятно и изгодно за фабриканта и за да се повреди по-малко суров материал на буржоата, работниците трябва да жертвуват здравето си*. Но това продължително стоене на крака, заедно с почти винаги лошия въздух на фабриките, причинява освен това и значително отпадане на всички телесни сили и като последица от това — всевъзможни други не толкова местни, колкото общи недъзи. Въздухът на фабриките обикновено е едновременно влажен и топъл, най-често по-топъл, отколкото е нужно; а при не *твърде* добра вентилация — много нечист, душен и съдържащ недостатъчно кислород, изпълнен с прах и изпарения от машинно масло, което почти навсякъде замърсява пода, прониква в него и гранясва. Самите работници вече поради топлината са облечени доста леко и затова при неравномерност на температурата в помещението те неизбежно се простудяват; въздушното течение им е неприятно дори и при тая топлина. Постепенното отслабване, което обхваща всички функции на организма, намалява топлината на тялото, която трябва да бъде поддържана отвън; и така, за самия работник няма нещо по-приятно от това, да може да остане в топлия въздух на фабриката при напълно затворени прозорци. Към това се прибавя още и въздействието на честата внезапна промяна на температурата при излизането от горещата атмосфера на фабриката в мразовитостудения или влажностудения чист въздух на улицата, невъзможността на работниците достатъчно да се запазват от дъжда или да сменят мокрите си дрехи със сухи; всичко това са обстоятелства, които непрекъснато причиняват простуди. И когато човек си помисли, че при всичко това действително не се напряга и не се поставя в действие нито един-единствен мускул освен може би мускулите на краката, че съвършено нищо не противодейства на това отслабващо, изтощаващо влияние на споменатите по-горе обстоятелства, но че липсва всякакво упражнение, което би могло да даде на мускулите сила, на мускулните влакна еластичност и якост, че работниците от младини са лишени от всякакво време за движение на чист въздух — то вече няма да се учудва на почти единодушното изказване на медиците в този фабричен доклад, че особено у фабричните работници те срещнали значителна липса на съпротивителна сила срещу внезапни заболявания, общо понижение на всички жизнени функции и непрекъснато изтощаване на всички духовни и физически сили. Нека чуем най-напред сър Д. Бари:

„Неблагоприятните влияния на фабричния труд върху работниците са следните: 1) неизбежната необходимост да принуждават физическите и ду-

---

* Въведени били седалища също и в предачната зала на една фабрика в Лидс (Дринкуотър, документи, стр. 80).

ховните си усилия да вървят в крак с движенията на една машина, движена от равномерна и безспирна сила; 2) издържането в правостоящо положение през време на неестествено дълги и твърде скоро следващи един след друг периоди; 3) лишаването им от сън (чрез продължително работно време, болки в краката и общо телесно неразположение). Към това често се прибавят още и ниски, претъпкани, прашни или влажни стаи за работа, нечист въздух, нагорещена атмосфера, непрекъсиато потене. Поради това особено момчетата с малки изключения много скоро губят свежата си детска розовина и стават по-бледи и по-слаби от другите момчета. Дорн и ученикът на ръчния тъкач, който стои в тъкачната си стая с боси крака на глинения под, запазва по-добър изглед, защото понякога той за малко отива на чист въздух. Но детето, което работи във фабрика, няма нито една свободна минута освен за ядене и никога не излиза на чист въздух освен когато отива да яде. Всички възрастни предачи от мъжки пол са бледи и слаби, страдат от капризен апетит и лошо храносмилане и тъй като те всички от детинство работят във фабриката и между тях няма никакви мъже, добре сложени, с висок ръст, или пък има малко такива, оправдано е заключението, че занятието им е много неблагоприятно за развитието на мъжкото телосложение. Жените понасят работата много по-леко" (което е съвсем естествено, но ние ще видим, че и те имат своите болести). (Сър Д. Бари. Общ доклад.).

Същото казва и Пауер:

„Аз мога направо да кажа, че фабричната система в Бредфорд е създала твърде голям брой сакати... и че влиянието на продължителния труд върху организма не се проявява само като действително осакатяване, но още по-често и като задържане на растежа, отслабване на мускулите и нежно телосложение" (Пауер, доклад, стр. 74).

Освен това цитираният вече хирург* Ф. Шарп в Лидс казва:

„Когато се преселих от Скарбороу в Лидс, веднага забелязах, че тук децата изобщо изглеждат много по-бледи и мускулатурата на същите е много по-малко развита, отколкото в Скарбороу и околността. Намерих също така, че за възрастта си много деца бяха извънредно дребни... Аз срещнах безбройни случаи на скрофули, гръдни болести, заболявания на червата и лошо храносмилане, за които като медик ни най-малко не се съмнявам, че са произлезли от работене във фабрики. Аз съм на мнение, че продължителният труд отслабва нервната енергия на организма и че подготвя почвата за много болести; ако не прииждаха непрекъснато хора от село, породата на фабричните работници скоро съвсем би се изродила."

Същото казва Бомонт, хирург в Бредфорд:

„Според моето мнение системата, по която се работи тук във фабриките, причинява една своеобразна отпуснатост на целия организъм и с това прави децата в най-висша степен податливи както на епидемии, така и на случайни болести... Липсата на всякакви подходящи наредби за вентилация и чистота във фабриките съвсем решително смятам за главна причина за онази специфична възприемчивост или податливост към болести, които съм срещал толкова често в моята практика."

* Така наречените хирурзи (surgeons) са също тъй учени медици, както и дипломираните лекари (physicians) и поради това имат въобще както лекарска, така и хирургическа практика. Въобще поради различни причини те биват дори предпочитани пред тези лекари.

Също такива данни дава и д-р Кей:

„1) Аз имах случай да наблюдавам влиянието на фабричната система върху здравето на деца при най-изгодни обстоятелства" (във фабриката на Ууд в Бредфорд — най-добре уредената фабрика в местността, където той бил фабричен лекар); „2) това влияние дори и при тези благоприятни условия съвсем решително и в твърде широк размер е вредно; 3) през 1842 г. аз оказах медицинска помощ на три пети от всички деца, ангажирани във фабриката на Ууд; 4) най-вредното последствие не е преобладаването на осакатени, а на изтощени и болничави организми; 5) всичко това много се подобри, след като работното време на децата бе намалено от Ууд на десет часа."

Самият член на комисията д-р Лаудън, който привежда тези свидетелства, казва:

„Мисля, достатъчно ясно е доказано, че децата са били принуждавани безразсъдно и безмилостно дълго да работят, а възрастните е трябвало да поемат такова количество работа, което едва ли може да издържи някое човешко същество. Последицата от това е, че мнозина са умрели преждевременно, че други за цял живот са придобили недъгаво телосложение, и опасението от едно немощно потомство, получено чрез разклатените организми на тия, които са оставали живи, е от физиологична гледна точка много основателно."

И най-после, д-р Хокинс казва за Манчестер:

„Мисля, че на повечето пътници обръщат внимание дребният и нежен ръст и бледността, които човек толкова често среща в Манчестер и преди всичко у фабричните работници. Никога не съм бил в кой и да е град на Великобритания или на Европа, където израждането на формата и цвета на нормалния и национален тип да е било толкова очевидно. На омъжените жени съвсем очебийно липсват всички характерни особености на английската жена... Аз трябва да призная, че доведените пред мен момчета и момичета от фабриките на Манчестер имаха изобщо угнетен вид и блед цвят; в израза на техните лица нямаше нищо от обикновената подвижност, живот и веселост на младостта. Мнозина ми заявиха, че не чувствували никакво желание да излизат събота вечер и неделя извън града, а предпочитали да остават спокойно в къщи."

Нека веднага прибавим тук и друго място от доклада на Хокинс, което наистина само отчасти принадлежи тук, но тъкмо затова може да бъде приведено тук, както и на друго място:

„Неумереност, всевъзможни излишества и липса на грижи за бъдещето — са главните пороци на фабричното население, и тези недостатъци лесно могат да бъдат обяснени с този начин на живот, който се създава при днешната фабрична система и *почти неизбежно произлиза от нея.* Всеобщо признато е, че лошото храносмилане, хипохондрията и общата слабост засягат тази категория работници в твърде големи размери; след дванадесетчасова монотонна работа е напълно естествено да се търси някое възбудително средство от този или онзи вид, но когато отгоре на всичко дойдат и горните болезнени състояния, човек все повече и повече ще прибягва към спиртните питиета."

Самият доклад представя стотици случаи като доказателства за всички тези изказвания на лекари и членове на комисията. За

това, че работата задържа растежа на младите работници, свидетелствуват стотици данни на доклада; между другото Кауел посочва теглото на 46 момчета, всички на 17-годишна възраст и ученици от едно неделно училище, 26 от които работели във фабрики и тежали средно 104·5 англ. фунта, и 20, които не работели във фабрики, но принадлежали към работническата класа — средно 117·7 англ. фунта. Един от най-големите фабриканти на Манчестер и вдъхновител на борбата на фабрикантите против работниците — мисля, Роберт Хайд Грег — казва дори, че ако това продължи така, скоро поколението на фабричните работници на Ланкашайр би се превърнало в пигмеи.* Един поручик от наборната комисия (Тъфнел, стр. 59) казва, че фабричните работници са малко годни за военна служба; те изглеждали слаби и немощни, и често лекарите ги отхвърляли като негодни. В Манчестер той едва можел да намери хора от 5 фута и 8 цола, почти всички били само 5 фута и 6—7 цола високи, докато в земеделските райони повечето новобранци били 5 фута и 8 цола (разликата между английската и пруската мярка възлиза при 5 фута на около 2 цола, с колкото е по-малка английската).

Мъжете работници твърде скоро се изтощават вследствие на тези влияния. Повечето са неработоспособни на четиридесетата си година, малцина се държат до четиридесет и петата, а почти никой — до петдесетата си година. Освен от обща телесна слабост неработоспособността се причинява отчасти и от отслабване на зрението, което е последица от преденето с мюл-машината, при което работникът трябва да устремява погледа си върху дълга редица тънки, паралелно движещи се нишки и с това да напряга очите си. От 1,600 работници, които били заангажирани в няколко фабрики в Харпър и Ланарк, само 10 били над 45 години; от 22,094 работници в различни фабрики в Стокпорт и Манчестер само 143 били над 45 години. От тези 143 работници 16 били все още държани по особено благоволение, а един от тях извършвал детска работа. В един списък от 131 предачи имало само 7 над 45 години и все пак поради „твърде висока възраст“ на всички 131 фабрикантите отказвали да дават работа. От 50 извадени от строя предачи в Болтън само двама били над 50-годишна възраст, а останалите средно взето нямали още 40 години, те всички били безработни поради твърде напреднала възраст! Господин Ашуорт, крупен фабрикант, в едно писмо до лорд Ашли дори признава, че към 40-годишната си възраст предачите вече не могат да изработват надлежното количество прежда и поради това биват „понякога“ уволнявани; той нарича четиридесетго-

* Това изказване е взето не от фабричния доклад.

дишните работници „стари хора"*! Същото говори и членът на комисията Макинтош в доклада си от 1833 г.:

„Макар да бях вече подготвен и да знаех как работят децата, все пак ми бе трудно да повярвам на по-старите работници в сведенията относно тяхната възраст — толкова рано стареят тези хора!"

Хирургът Смели в Глазгоу, който лекува главно фабрични работници, казва също така, че четиридесетгодишна възраст за тях била вече дълбока старост (old age) (Стюърт, документи, стр. 101). За същото свидетелствуват Тъфнел, документи, стр. 3, 9, 15 и Хокинс, доклад, стр. 4., документи, стр. 14 и т. н. Това ранно застаряване на работниците е толкова обикновено в Манчестер, че човек смята почти всеки четиридесетгодишен мъж за петдесет до петдесет и пет годишен, докато заможните класи, както мъжете, така и жените, ако не пият прекалено много, запазват много добре външния си вид.

Влиянието на фабричния труд върху женския организъм е също така много своеобразно. Деформиранията — последица от дългото работно време, са у жената много по-сериозни; поради тази причина често се явяват деформирания на таза, отчасти във вид на неправилно положение и развитие на самите тазови кости, отчасти във вид на изкривяване на долната част на гръбначния стълб.

„Макар — казва д-р Лаудън в своя доклад — да не съм срещал никакъв пример на деформиран таз и някои други недъзи, все пак тези неща са от такъв вид, че всеки медик трябва да ги посочва като вероятна последица от продължително работно време при децата; освен това за тях свидетелствуват и най-големи авторитети в медицината."

Че фабричните работнички раждат по-трудно от другите жени — за това свидетелствуват и много акушерки и акушери; те също и по-често абортират (виж например д-р Хокинс, документи, стр. 11 и 13). Освен това работничките страдат още и от общата за всички фабрични работници обикновена слабост, а когато са бременни, работят във фабриките *до самия час на раждането* и естествено: ако прекратят работата си твърде рано, те би трябвало да се опасяват, че местата им ще бъдат заети, а самите те уволнени и лишени от заплата. Много често се случва, щото жени, работили чак до вечерта, да раждат на следната сутрин; а не много рядко те раждат и между машините в самите фабрики. И макар господа буржоата да не намират нищо особено в това, все пак жените им ще се съгласят може би с мен, че е жестоко, че е низко варварство косвено да принудиш една бременна жена да работи до деня на раждането всекидневно дванадесет до тринадесет часа (по-рано още повече) в правостоя-

* Всичко това е взето от речта на лорд Ашли (на заседанието на камарата на общините от 15 март 1844 г.).

що положение, при често навеждане. Но това не е още всичко. Когато не се налага жените да работят четиринадесет дни след раждането, те се радват и смятат това за продължително време. Някои се връщат във фабриката още след осем, дори след три до четири дни, за да работят през *цялото* работно време. Аз чух веднаж как един фабрикант питаше някакъв надзирател: Еди коя си не се ли е върнала още тук? — Не. — Кога роди тя? — Преди осем дни. — Но тя би могла наистина да се върне отдавна. Онази там обикновено остава само три дни в къщи. — И естествено страхът да не бъде уволнена, страхът пред безработицата тласка работничката към фабриката, въпреки слабостта ѝ, въпреки болките ѝ; интересът на фабриканта не търпи работниците му да остават в къщи поради болест, те не бива да се разболяват, работничките не бива да си позволяват да раждат. Иначе той би трябвало наистина да спре машините си или да измъчва височайшата си глава с мисли за временна промяна в хода на работата; и преди да направи това, той уволнява хората си, ако те си разрешават да боледуват.

Чуйте (Кауел, документи, стр. 77):

„Едно момиче се чувствува много болно, едва може да върши работата си. — Защо то не иска разрешение да си върви в къщи? — Ах, господине, господарят е много взискателен; когато отсъствуваме четвърт ден, рискуваме да бъдем изпъдени."

Или (сър Д. Бари, документи, стр. 44): Томас Мак Дърт, работник, има малко треска:

„Той не може да остане в къщи, поне не повече от четири дни, защото иначе рискува да загуби работата си."

И така е почти във всички фабрики. Трудът на младите момичета причинява в периода на тяхното развитие множество други аномалии. У някои, особено у тия, които се хранят по-добре, горещината във фабриките подтиква развитието по-бързо от обикновено, така че отделни момичета от 12 до 14 години са напълно развити. Робертън, когото вече споменахме по-горе и когото фабричният доклад нарича „изтъкнат" акушер в Манчестер, разказва в „North of England Medical and Surgical Journal", че той срещнал едно единадесетгодишно момиче, което било не само напълно оформена жена, но дори и бременно, и че в Манчестер не рядко са раждали и петнадесетгодишни жени. В такива случаи топлината на фабриките влияе точно както горещината на тропическия климат и както бива в такива климати, прекалено ранното развитие се изплаща с ранно настъпваща старост и безсилие. Но често се среща и задържане на половото развитие на жената: гърдите се развиват късно или никак не се развиват; такива примери дава Кауел на стр. 35; менструацията

настъпва в много случаи едва от седемнадесетата или осемнадесетата година, понякога чак до двадесетата, а често съвсем не се появява (д-р Хокинс, документи, стр. 11; д-р Лаудън, стр. 14 и т. н.; сър Д. Бари, стр. 5 и т. н.). Нередовната менструация, свързана с много страдания и болести, особено с малокръвие, е много често явление, за което единодушно свидетелствуват всички медицински доклади.

Децата, родени от такива жени, не могат да бъдат силни, особено когато жените трябва да работят през време на бременността. Напротив, в докладите, особено в Манчестерския доклад, те се описват като много слаби и само Бари твърди, че те били здрави, но той казва също, че в Шотландия, където бил на инспекция, не работела *почти никоя омъжена жена;* освен това, повечето фабрики там, с изключение на Глазгоу, се намират вън от града, а това допринася твърде много за закрепване на децата; в най-близката околност на Манчестер децата на работниците са почти всички цветущи и свежи, докато в града те изглеждат бледи и скрофулозни; но след деветата година цветът им внезапно се загубва, защото тогава ги пращат във фабриката, и твърде скоро те не могат вече да се различават от градските деца.

Но освен това има и още няколко клона на фабричния труд, които са особено вредни за здравето. В много помещения на памукопредачниците и ленопредачниците лети маса влакнест прах, който, особено на работниците в кардирните и дарачните помещения, причинява гръдни заболявания. Някои организми могат да го понасят, други не. Но работникът няма избор, той трябва да постъпи в онова помещение, където намира работа, все едно дали гърдите му са здрави, или не. Най-обикновените последици от този вдишван прах са храчене на кръв, тежко свирещо дишане, болки в гърдите, кашлица, безсъние, накратко — всички симптоми на астма, които в най-лошия случай свършват с туберкулоза (сравни Стюърт, стр. 13, 70, 101; Макинтош, стр. 24 и др.; доклада на Пауер за Нотингам и Лидс; Кауел, стр. 33 и др.; Бари, стр. 12 (пет в една фабрика), стр. 17, 44, 52, 60 и др., също и в неговия доклад; Лаудън, стр. 13 и т. н. и т. н.). Но особено нездравословно е мокрото предене на лenената прежда, което се извършва от млади момичета и деца. Водата от вретената ги пръска по тялото така, че предната страна на дрехите им е непрекъснато мокра до кожата, а на пода непрекъснато има вода. В по-малък размер това става и в помещенията за пресукване в памучните фабрики, а последиците от това са непрекъснати простудявания и заболявания на гърдите. Дрезгавият, грубият глас е общ за всички фабрични работници, но преди всичко за предачите на мокър лен и за пресуквачите. Стюърт, Макинтош и сър Д. Бари се произнасят с най-силни изрази върху нездравословността на тази работа и вър-

ху нищожното внимание на повечето фабриканти към здравето на момичетата, изпълняващи тази работа. Друга последица от преденето на лена са своеобразните изкривявания на рамената, особено издадеността на дясната раменна лопатка, които са последица от характера на труда. Този начин на предене, както преденето на памука с ватер-машина често причиняват и болести в капачето на коляното, което се използува за задържане на вретената през време на съединяването на скъсаните нишки. Честото навеждане при тези два клона на труда и това, че машините са ниски, въобще имат за последица недостатъчно развитие на ръста. В помещението, където се работеше с ватер-машини, на памучната фабрика в Манчестер, в която работех, не си спомням да съм видял нито едно стройно и високо момиче; те всичките бяха дребни, лошо сложени и със своеобразно набита конструкция, решително грозни в цялото си телосложение. Но освен всички тези болести и осакатявания работниците и по друг начин получават разни недъзи. Работата между машините става причина за множество злополуки, които повече или по-малко са от сериозен характер и в резултат на които работникът става отчасти или напълно неработоспособен. Най-често се случва да бъде премазана отделна частица от някой пръст, а по-рядко — колелата да обхванат и смажат цели пръсти, половина или цяла китка на ръката, цяла ръка и т. н. Много често след тези понякога по-дребни злополуки настъпва тетанус, който докарва след себе си смъртта. Освен множеството недъгави в Манчестер виждаме да обикалят и голям брой сакати от злополуки; на едного липсва цялата или половината ръка, на другиго ходилото на крака, на трети половиният крак; човек мисли, че живее сред армия, която току-що се връща от война. Но най-опасните места на тази машинна система са трансмисионните каиши, които предават двигателната сила на отделните машини, особено когато имат скоби, които впрочем вече рядко се срещат. Онзи, когото сграбчат тези каиши, бива повличан с бързината на стрела, удрян с такава сила о тавана и пода, че рядко остава здрава кост в тялото му и смъртта настъпва мигновено. Между 12 юни и 3 август 1843 г. вестник „Manchester Guardian" е съобщил следните *сериозни* злополуки (по-леките той дори не споменава): на 12 юни едно момче умряло в Манчестер от тетанус вследствие на това, че смазало едната си ръка между колелата; на 16 юни един младеж в Седлуорт, сграбчен и повлечен от колело, умрял съвършено смазан; на 29 юни един млад мъж в Гринейкърс-Мур при Манчестер, който работел в машиностроителен завод, попаднал под един точилен камък, който му счупил две ребра и доста тежко го наранил; на 24 юли умряло едно момиче в Олдем, то било повлечено и въртяно петдесет пъти от един каиш и не му останала здрава нито

една кост; на 27 юли в Манчестер едно момиче попаднало в блоуера (първата машина, която поема суровия памук) и умряло от получените рани; на 3 август един стругар на шупли в Дъкинфилд бил повлечен от един каиш, всичките му ребра били разтрошени и той умрял. Манчестерската болница само през 1843 г. имала да лекува 962 души, наранени и осакатени от машини, докато броят на всички останали злополуки в района на болницата възлязъл на 2,426, така че на пет злополуки от всички други причини две били от машини. Злополуките в Солфорд не са включени тук, а още по-малко ония, които били лекувани от частни лекари. При такива нещастия — все едно дали те причиняват неработоспособност, или не — фабрикантите плащат най-много лекаря, в краен случай и заплата през времетраенето на лекуването, а къде ще попадне по-късно работникът, ако той не може да работи — това им е безразлично.

По този въпрос се казва във фабричния отчет: във всички случаи трябва да се държи отговорен фабрикантът, защото децата не могат да бъдат предпазливи, а възрастните биха се предпазвали вече в своя собствен интерес. Но ония, които пишат отчета, са буржоа и затова те трябва да си противоречат и да дърдорят всякакви брътвежи за „престъпна непредпазливост“ (culpable temerity) на работниците. Все едно. Работата е следната: щом децата не *могат* да се пазят, детският труд трябва да се забрани. Щом възрастните не *са* достатъчно предпазливи, те трябва или да са деца, т. е. да са на такова стъпало на развитие, което не им позволява да познават опасността в нейната цялост — а кой е виновен за това, ако не буржоазията, която ги задържа в такова положение, в което те не *могат* да се учат и да се развиват? — или пък машините са лошо устроени и трябва да бъдат оградени със зидани или дъсчени прегради, което също пада в тежест на буржоата; или работникът има мотиви, които надделяват застрашаващата опасност; той трябва да работи бързо, за да печели пари, а няма време да бъде внимателен и т. н., и виновен за това е също буржоата. Много злополуки стават например, когато работниците искат да чистят машините, докато последните са в движение. Защо? Защото буржоата принуждава работниците да чистят машините, когато са спрели, през време на свободните часове, а работникът естествено не желае да му бъде откъсната дори и частица от неговото свободно време. Толкова е ценен за работника всеки свободен час, че той често предпочита два пъти седмично да изложи живота си на опасност, отколкото да жертвува този час за буржоата. Накарайте фабрикантите да отнемат от работното време онова време, което е нужно за чистене на машините, и на никой работник вече няма да му дойде на ум да почиства намиращите се в движение машини. Накратко, във всички случаи крайната вина пада

върху фабриканта, от който в най-лекия случай би трябвало да се иска доживотната подкрепа за работника, станал неработоспособен, или пък в случай на смърт — за неговото семейство. В първите времена на индустрията злополуките били сравнително много повече от сега, защото машините били по-лоши, по-малки, по-близо една до друга и почти не били оградени. Но, както показват горните данни, броят им е все още достатъчно голям, за да предизвика сериозни съмнения относно такова състояние, което позволява да стават толкова много осакатявания и наранявания в интереса на една единствена класа, и по този начин много трудолюбиви работници поради нещастие, станало в служба и по вина на буржоазията, да бъдат изложени на неволя и глад.

Каква прекрасна редица болести, създадена от отвратителната алчност за пари на буржоазията! Жени, станали негодни за раждане, деца осакатени, мъже изтощени, органи смазани, цели поколения опропастени, доведени до немощ и хилавост, заразени от всякакви болести само за да се напълни кесията на буржоазията! И когато човек чете за отделните случаи на тази варварска жестокост, как надзирателите вземали децата голи от леглото и с дрехите на ръце ги гонели с удари и ритници във фабриките (например Стюърт, стр. 39 и др.), как с удари им прогонвали съня, как въпреки това те заспивали над работата си, как едно нещастно дете в съня си и след като спряла машината подскочило при вика на надзирателя и със затворени очи извършвало хватките на своята работа; когато човек чете как децата, които бивали много уморени, за да си идат в къщи, се скривали в сушилнята под вълната, за да спят там, и само с камш можели да бъдат изпъдени от фабриката, как стотици деца се прибирали всяка вечер в къщи толкова уморени, че от сънливост и липса на апетит не можели да си изяждат вечерята, че родителите им ги намирали коленичили пред леглото, където те заспивали през време на молитвата; когато човек чете само в този доклад всичко това и стотици още други безобразия и безсрамия, всички засвидетелствувани под клетва, потвърдени от мнозина свидетели, изказани от мъже, които самите членове на комисията обявяват за достоверни, когато човек помисли, че това е един „либерален“, един буржоазен доклад с цел да се бори по-ранният доклад на торите и наново да се докаже чистосърдечността на фабрикантите, че самите членове на комисията са на страната на буржоазията и докладват всичко това против волята си — нима може човек да не се възмущава, да не се озлобява вътрешно против тази класа, която се гордее с човеколюбие и пожертвувателност, докато най-важното нещо за нея е да си напълни кесията на всяка цена? Но нека чуем как говори буржоазията чрез устата на своя избран слуга, д-р Юр.

Разправяли на работниците — разказва той в своята „Философия на фабриката“ на стр. 277 и следв., — че тяхната заплата не била в съответствие с жертвите им и с това били нарушени добрите отношения между господарите и работниците. Вместо това работниците трябвало да проявяват трудолюбие и внимание и да се радват на печалбата на господарите си — тогава те щели да стават и надзиратели, ръководители на предприятия, накрая и съдружници и чрез това (о мъдрост, ти гукаш като гълъб!) щели „да увеличат същевременно търсенето на работна ръка на пазара!!“ — „Ако работниците не били толкова неспокойни, *фабричната система щяла да се развие още много по-благотворно.*“ След това идва дълга иеремиада върху голямата упоритост на работниците и по случай стачката на най-добре платените работници — предачите на тънка прежда, следва наивното съждение:

„Да, тъкмо високата им заплата била онова, което им е дало възможност да издържат свой платен комитет и да се угояват до нервна хипертрофия чрез такава храна, която за труда им е била твърде много силна и възбудителна!“ (стр. 298).

Нека чуем как буржоата описва труда на децата:

„Аз посетих много фабрики в Манчестер и околността и никъде не срещнах зле третирани, телесно наказани или само с лошо настроение деца. Те всички изглеждаха *весели* (cheerful) и *бодри, наслаждаващи се* (taking pleasure) на леката игра на своите мускули, *в пълен размер ползуващи се* от естествената за възрастта им подвижност. Далеч от това, да предизвика тъжни емоции в душата ми, зрелището от производството винаги е бивало *ободряващо* за мен. *Възхитително* (delightful) бе да наблюдаваш бързината, с която те отново съединяваха скъсаните нишки, докато мюлжинетната количка се връща, да гледаш как те, след като нежните им пръстчета са били няколко секунди в действие, *се забавляваха* в свободното си време, вземайки всевъзможни положения, докато отново завършеше изтеглянето и навиването на нишките. Работата на тези *пъргави* (lively) *нимфи* изглеждаше прилична на *игра,* в която техният опит им придаваше желаната ловкост. Съзнаващи своята сръчност, те с радост я показваха пред всеки чужд човек. Нито следа от изтощение: когато излизаха от фабриката, те веднага започваха да играят на най-близкото игрище със същата живост, като току-що излизащи от училище младежи“ (стр. 301).

(Как не, като че ли движението на всички мускули не е непосредствена потребност за станалото неподвижно и същевременно отпуснато тяло! Но Юр би трябвало да почака, за да види дали това моментно оживление няма да изчезне след няколко минути. И без друго Юр би могъл да види това само на *обяд,* след пет до шестчасова работа, но не и *вечер!*) — Що се отнася до здравето на работниците, буржоата има безграничната дързост да посочва доклада от 1833 г., цитиран и резюмиран по-горе на хиляди места, като свидетелство за отличното здраве на тези хора,

и да иска да доказва чрез отделни, откъснати цитати, че у тях не се срещала ни следа от скрофули и — което е съвършено вярно — че фабричната система ги освобождавала от всякакви остри заболявания (но затова пък, че на тях се стоварват всички хронически болести — авторът, естествено, премълчава). Трябва да се знае, че докладът се състои от три дебели тома in folio, и на добре охранения английски буржоа не ще и хрумне да ги проучва, за да може да разбере дързостта, с която нашият приятел Юр наговаря на английската публика най-грубите лъжи. Нека чуем още как се произнася той за фабричния закон от 1833 г., който бил издаден от либералната буржоазия и който, както ще видим, налага на фабриканта само най-необходимите ограничения. Този закон, а особено задължителното образование, бил абсурдна и деспотична мярка срещу фабрикантите. Чрез него останали без работа всички деца по-малки от 12 години и какъв бил резултатът от това? Децата, освободени от своята лека и полезна работа, сега не получавали никакво възпитание; *изхвърлени навън от топлата предачна зала в студения свят,* те преживяват само от просия и кражба; според мнението на Юр този живот печално контрастирал на тяхното постоянно подобряващо се положение във фабриката и в неделното им училище! Под маската на филантропията този закон бил отежнявал страданията на бедните и щял безкрайно много да спъва, ако не и съвсем да задържа, *добросъвестния* фабрикант в неговата полезна работа (стр. 405, 406 и следв.).

Разрушителните последици от фабричната система още от рано започнали да привличат всеобщото внимание върху себе си. Ние говорихме вече за закона за чираците от 1802 г. По-късно, към 1817 г., по-късният основател на английския социализъм, тогава фабрикант в Ню Ланарк (Шотландия), Роберт Оуен, започнал с петиции и мемоари да посочва на изпълнителната власт необходимостта от законни гаранции за здравето на работниците и особено на децата. Към него се присъединили покойният сър Р. Пил, както и други филантропи, и последователно издействували фабричните закони от 1819, 1825 и 1831 г., от които първите два съвсем не били съблюдавани[103], а последният — само от време на време. Законът от 1831 г., основан върху предложението на сър Дж. К. Хобхауз, постановявал, че в никоя памучна фабрика през нощта, т. е. между седем и половина вечер и пет и половина сутрин, не трябвало да работят хора по-млади от 21 г., а във всички фабрики младежите под 18 години трябвало да работят най-много 12 часа ежедневно и 9 часа в събота. Но тъй като работниците не можели да свидетелствуват против работодателите си, без да бъдат уволнявани, този закон помогнал малко. В големите градове, където работниците били по-неспокойни, между по-

крупните фабриканти се постигнало съглашение да се подчинят на закона, но дори и тук имало мнозина, които както фабрикантите на село, съвсем не се интересували от закона. По това време сред работниците се разпространило искането за закон за десетчасов работен ден, т. е. закон, който забранява на всички младежи под 18 години да работят по-дълго от десет часа; работническите сдружения издигнали чрез агитация това искане като общо за цялото фабрично население, а хуманната секция от партията на торите, водена тогава от Майкл Садлер, възприела този план и го внесла в парламента. Садлер издействувал съставянето на една парламентарна комисия за проучване на фабричната система и последната представила своя отчет в парламентарната сесия от 1832 г. Този отчет бил решително пристрастен, съставен само от неприятели на фабричната система и в интерес на партията. Садлер бил доведен от своето благородно увлечение до най-неправилни и най-неверни твърдения. Вече със самия характер на въпросите си той изтръгнал от свидетелите такива отговори, които наистина съдържали нещо вярно, но в обратна, извратена форма. Фабрикантите, ужасени от такъв отчет, който ги описвал като чудовища, сега сами помолили за официална анкета; те знаели, че един точен доклад можел *сега* само да им принесе полза; те знаели, че на държавното кормило стояли виги, истински буржоа, с които те били в добри отношения и чиито принципи били против ограничението на индустрията; те наистина издействували една комисия само от либерални буржоа, отчетът на която е същият, който цитирах толкова често досега; този отчет *малко* повече се приближава до истината, отколкото отчетът на Садлеровата комисия, но отклоненията му от истината тук са от противоположен характер. От всяка страница лъха симпатия към фабрикантите, недоверие към Садлеровия отчет, враждебност към самостоятелните действия на работниците и към поддържниците на десетчасовия законопроект; той никъде не признава правото на работниците на човешко съществуване, на самостоятелна дейност и собствени мнения; той им *прави упрек,* че с десетчасовия законопроект те не мислили само за децата, а и за самите себе си, той нарича тези агитиращи работници демагози, зложелатели, злонамерени хора и т. н., накратко, той застава на страната на буржоазията. При все това той не може да измие образа на фабрикантите и все пак, по собственото му признание, върху фабрикантите остава да тежи такава маса безчестия, че дори и след този отчет агитацията за десетчасовия законопроект, омразата на работниците към фабрикантите и най-резките окачествявания от комисията на Садлер против последните са напълно оправдани. Разликата е само в това, че докато Садлеровият отчет упреква фабрикантите в явна, неприкрита жестокост, сега се оказало, че тази

жестокост била извършвана най-често под маската на цивилизация и човеколюбие. Та нали още в първия ред от своя доклад самият д-р Хокинс, който е обследвал Ланкашайр по поръчение на комисията, се обявява решително за закона за десетчасовия работен ден! А членът на комисията Макинтош дори заявява, че отчетът му не съдържал пълната истина, защото работниците много трудно можели да бъдат склонявани да свидетелствуват против работодателите си, а фабрикантите — поради вълнението всред работниците и без това вече принудени към по-голяма отстъпчивост спрямо последните — доста често се подготвяли за посещението на комисията, почиствали фабриките и намалявали скоростта на движението на машините, и т. н. Особено в Ланкашайр те си служели с хитростта да представят пред комисията надзирателите на работните помещения като „работници", за да ги карат да свидетелствуват за хуманността на фабрикантите, за полезното влияние на работата и безразличието дори отвращението на работниците към закона за десетчасовия работен ден. Но тези надзиратели не са вече истински работници, те са дезертьори от своята класа, които за по-голяма заплата са отишли на служба на буржоазията и се борят против работниците в интерес на капиталистите. Техният интерес е интересът на буржоазията и затова те са на работниците едва ли не по-омразни от самите фабриканти. И при все това този доклад е напълно достатъчен, за да се разкрие най-безсрамната безогледност на индустриалната буржоазия спрямо работниците ѝ, цялата подлост на индустриалната система на експлоатация с всичката ѝ безчовечност. Няма нищо по-възмутително от съпоставянето, което намираме тук в този доклад, от една страна, на дългите списъци на болести и осакатявания чрез прекомерен труд със студената, пресметлива политическа икономия на фабриканта, от друга страна, стараещ се да докаже с цифри, че той, с него и цяла Англия, щели да пропаднат, ако не му се позволява повече да осакатява всяка година толкова и толкова деца. Само безсрамният език на господин Юр, когото току-що цитирах, би могъл да бъде по-възмутителен, ако не беше толкова смешен.

Резултатът от този доклад бил законът за фабриките от 1833 г., който забранил труда на децата под 9 години (с изключение на копринените фабрики), ограничил работното време на децата между 9 и 13 години до 48 часа седмично, или най-много до 9 часа дневно, а това на младежи между 14 и 18-годишна възраст — на 69 седмично, или най-много 12 часа дневно, установил един минимум от 1½ часа почивка за ядене и още веднаж забранил нощния труд за всички под 18 години. Същевременно било въведено задължителното всекидневно двучасово посещение на училището за всички деца под 14 години, а фабрикантът, ако вземал на работа деца без удостовере-

ние от фабричния лекар за възрастта им или без удостоверение от учителя за посещаване на училището — бил обявен за подлежащ на наказание. Затова пък той можел да удържа от заплатата на детето по едно пени седмично за учителя. Освен това били назначавани фабрични лекари и инспектори, които през всяко време можели да отиват във фабриката, да разпитват работниците под клетва и чрез подаване на жалба пред мировия съд те трябвало да се грижат за съблюдаване на закона. Това е законът, който д-р Юр ругае тъй безгранично!

Резултатът от закона и особено от назначението на инспекторите бил намаляването на работното време, средно взето, до 12—13 часа, а децата, доколкото е възможно, били замествани от възрастните. С това почти напълно изчезнали някои от най-крещящите недъзи; осакатяванията се явявали още само у много слаби организми, последиците от фабричния труд се проявявали по-малко очебийно. Но във фабричния отчет имаме достатъчно доказателства, че по-леките недъзи като подуване на ставите на краката, слабост и болки в краката, бедрата и гръбначния стълб, разширение на вени, отоци на долните крайници, обща слабост, особено изсипване, предразположение към повръщане, липса на апетит, сменяща се със силен глад, лошо храносмилане, хипохондрия, след това ония гръдни недъзи, които са следствие от праха и от лошата атмосфера на фабриките, и т. н. и т. н. са се появявали също и в тези фабрики и у ония индивиди, които работили според предписанията на закона на сър Дж. К. Хобхауз — значи 12, най-много до 13 часа. Тук трябва да се сравнят особено докладите от Глазгоу и Манчестер. Тези недъзи също са останали и след влизането на закона в действие през 1834 г. и до ден днешен продължават да подкопават здравето на работническата класа. Били положени грижи бруталната алчност на буржоазията за печалба да приеме лицемерна, културна форма, така че фабрикантите, възпрепятствувани чрез закона, да вършат големи подлости, да имат още повече привидно основание самодоволно да показват лъжливата си хуманност. Това е всичко. Ако днес тръгне някоя нова фабрична комисия, тя би намерила повечето неща в старото положение. Що се отнася до неподготвеното задължително образование, то останало съвсем безрезултатно, тъй като в същото време правителството не се грижело за откриване на добри училища. Фабрикантите назначавали за учители загубили трудоспособност работници, при които пращали децата по два часа дневно. По този начин те спазвали буквата на закона, но децата не научавали нищо. Дори и докладите на фабричните инспектори, които се ограничавали само с това, което влиза в службата им, а именно да следват фабричния закон, дават достатъчно материал, за да може от него да се заключи за неизбеж-

ното по-нататъшно съществуване на споменатите недъзи. В докладите си от октомври и декември 1843 г. инспекторите Хорнер и Сандерс разказват, че в ония клонове на труда, в които трудът на деца не е необходим или може да се замести с останали без работа възрастни, множество фабриканти заставят да се работи по 14—16 и повече часа. Тук работят особено много млади хора, току-що надминали охраняваната от закона възраст. Други фабриканти направо нарушават закона, съкращават свободните часове, заставят децата да работят по-дълго, отколкото е позволено, и докарват въпроса до съдебно преследване, при което евентуалната глоба все пак е твърде малка в сравнение с облагите, които те получават от това нарушение на закона. Тъкмо сега, когато търговията върви особено добре, фабрикантите са подложени на голямо изкушение.

Агитацията за десетчасов работен ден обаче не престанала сред работниците. В 1839 г. тя наново се разпалила и на мястото на покойния Садлер в камарата на общините дошъл лорд Ашли, а извън камарата — Ричард Остлер, и двамата тори. Особено Остлер, който непрекъснато агитирал в работническите райони, и то още през времето на Садлер, бил особено любим на работниците. Те го наричали само свой „добър стар крал“, „кралят на децата от фабриките“ и във всички фабрични райони няма ни едно дете, което да не го познава и уважава, което да не излезе заедно с другите да го посрещне, когато той пристига в града. Остлер също много енергично се противопоставял на новия закон за бедните, за което бил хвърлен заради дългове в затвора от някой си виги — господин Торнхил, в чието имение той бил управител и на когото дължал някаква сума. Вигите няколко пъти му предложили да платят дълга му и въобще да го облагодетелствуват, но ако се откаже от тая своя опозиция против закона за бедните. Но напразно. Той останал в затвора и оттам изпращал своите седмични „Fleet papers“[109] против фабричната система и закона за бедните.

Дошлото на власт през 1841 г. правителство на торите пак насочило вниманието си върху фабричните закони. Министърът на вътрешните работи сър Джеймс Грахам предложил в 1843 г. един законопроект, чрез който работното време на децата се ограничавало на $6^1/_2$ часа, а се засилвало задължението за посещаване училището; но главната точка в този законопроект било искането за отваряне на по-добри училища. Обаче този законопроект пропаднал поради религиозния фанатизъм на дисентерите — противници на официалната черква; макар това задължение за децата на дисентерите да не било разширено и върху религиозното обучение, все пак училището изобщо било поставено под надзора на официалната черква, и тъй като библията трябвало да бъде за всекиго задължителна книга за чете-

не, значи религията трябвало да лежи в основата на цялото обучение, то дисентерите се почувствували застрашени. Фабрикантите и въобще либералите се присъединили към тях; работниците не били единни по черковния въпрос и поради това били бездейни и макар опозицията против законопроекта да претърпяла поражение в големите фабрични градове например Солфорд и Стокпорт, а в други като Манчестер поради страх от работниците да е могла да атакува само някои пунктове на законопроекта, тя все пак събрала около два милиона подписи за своите петиции и Грахам бил дотолкова изплашен, че оттеглил целия законопроект. През следващата година той изоставил разпорежданията за училищата и вместо досегашните разпореждания само предложил да се установи работното време на децата между *осем* и тринадесет години на $6^1/_2$ часа дневно, и то така, че предобедното или следобедното време да им остава съвсем свободно; работното време на младежите между 13 и 18 години, както и на всички жени да бъде установено на 12 часа, а освен това да се въведат и някои ограничения, за да не се заобикаля законът тъй често, както било досега. Той едва излязъл с това предложение и агитацията за десетчасовия работен ден отново се разпалила по-силно от всякога. Остлер бил освободен — някои негови приятели и една сума, събрана измежду работниците, платили неговия дълг — и той се впуснал в движението с всичката си сила. Привържениците на законопроекта за десетчасов работен ден в камарата на общините се увеличили, масата петиции, които пристигали по всички страни за законопроекта за десетчасов работен ден, довели при тях нови поддържници и на 19 март 1844 г. лорд Ашли с мнозинство от 179 срещу 170 гласа прокарал решението думата „нощ" във фабричния закон да означава времето между шест часа вечер и шест часа сутрин, чрез което значи при забраната на нощния труд работното време, включително и свободните часове, било определено на дванадесет, а фактически — без свободните часове — на десет часа. Но кабинетът не бил съгласен с това. Сър Джеймс Грахам започнал да заплашва с оставка на кабинета и при следващото гласуване на един параграф от законопроекта камарата с малко мнозинство отхвърлила както десет, така и дванадесетчасовия работен ден! Сега Грахам и Пил заявили, че щели да внесат нов законопроект и ако той не бъдел прокаран, те щели да се оттеглят; този нов законопроект бил именно старият законопроект за дванадесетчасовия работен ден, само че с изменена форма, и същата тази камара, която през март отхвърлила този законопроект в главните му точки, сега през май всецяло го приела! Причината за това била, че повечето поддържници на законопроекта за десетчасов работен ден били тори, които предпочитали да провалят по-скоро законопроекта, отколкото кабинета; но каквито и да би-

ли мотивите за това, камарата на общините с тези гласувания, едното от които оборва другото, предизвикала у всички работници най-голямо презрение към себе си и най-блестящо доказала изтъкнатата от чартистите необходимост за реформирането ѝ. Трима членове, които по-рано гласували против кабинета, по-късно гласували за него и с това го спасили. При всички гласувания масата на опозицията гласувала *за*, а масата на правителствените — *против* кабинета.* Значи горните предложения на Грахам за респективно $6^{1}/_{2}$-часов и 12-часов работен ден на двете категории работници сега са узаконени, а с това, както и с ограничението на работата за сметка на загубеното време (когато се счупвали машините или пък твърде много се намалявала водната сила поради студ или суша) и други по-незначителни ограничения, работният ден, превишаващ 12 часа, е станал почти невъзможен. Не подлежи впрочем на съмнение, че законът за десетчасов работен ден действително ще се прокара в много късо време. Естествено фабрикантите са почти всички против него, едва ли има и десетима, които да са за него; те са употребили всички почтени и непочтени средства против този омразен за тях законопроект, но това не им помага за нищо друго освен все повече и повече да си навличат омразата на работниците. Все пак законопроектът се прокарва. Каквото *искат* работниците, те могат да го получат; че искат прокарването на закона за десетчасов работен ден, това те доказаха още миналата пролет. Политико-икономическите аргументи на фабрикантите, че законът за десетчасов работен ден щял да увеличи производствените разходи, че с това той щял да направи английската индустрия негодна да се бори срещу чуждестранната конкуренция, че работната заплата щяла неизбежно да се понижи и т. н., наистина са *наполовина верни*, но те не доказват нищо друго освен че индустриалното величие на Англия може да се запази само чрез варварско третиране на работниците, само чрез разрушаване на здравето, чрез социално, физическо и духовно занемаряване на цели поколения. Разбира се, ако законът за десетчасов работен ден беше окончателна мярка, Англия щеше да се опропасти от него; но тъй като той неизбежно влече след себе си и други мероприятия, които трябва да насочат Англия по съвършено друг, отколкото следвания досега път — той ще бъде крачка напред.

Нека се обърнем сега към една друга страна на фабричната система, последиците от която по-трудно могат да се отстранят чрез законодателни предписания, отколкото поражданите от тази система

---

* Както е известно, по този начин камарата на общините през тази сесия се е оскандалила още веднаж и по въпроса за захарта, когато най-напред гласувала против кабинета, а по-късно, след приложението на „правителствения камшик“ — за него.

болести. Ние вече говорихме изобщо за характера на работата във фабриката и говорихме достатъчно подробно, за да можем от даденото да извлечем по-нататъшни заключения. Надзираването на машини, свързването на скъсани нишки не е такава дейност, която да ангажира мисълта на работника, а пък, от друга страна, то пречи на работника да занимава своя ум с други неща. В същото време ние видяхме, че тази работа не иска напрежение на мускулите, не дава простор на физическата дейност. Така че това не е никакъв труд, а само скука — най-убийственото, най-изтощаващото нещо, което може да съществува; фабричният работник е осъден напълно да погуби в тази скука физическите и духовните си сили, той е призван да скучае цял ден от осмата си година нататък. При това той не може нито за минута да се отдели: парната машина работи цял ден, колелетата, каишите и вретената непрекъснато бръмчат и бучат в ушите му и ако иска да си почине само за един миг, зад него веднага се явява надзирателят с книгата за глобите. Работниците чувстват като найжестоко мъчение това проклятие да бъдеш жив погребан във фабриката и постоянно да следиш неуморната машина. Но то действува най-затъпяващо и обезсилващо както върху тялото, така и върху духа на работника. И наистина човек не може да измисли по-добър метод за оглупяване, отколкото фабричния труд, и ако при все това фабричните работници не само са спасили своя здрав разсъдък, но са го развили и изострили повече от другите, в това им е помогнало само тяхното възмущение срещу собствената им съдба и срещу буржоазията — единственото нещо, което те във всеки случай все още са могли да мислят и чувствуват при работата си. И ако това възмущение от буржоазията не става преобладаващо чувство у работника, неизбежната последица от това за него е пиянството и изобщо всичко онова, което обикновено се нарича деморализация. Физическото отслабване и болестите, станали общи следствие на фабричната система, били вече достатъчни за члена на официалната комисия Хокинс, за да извлече от тях заключението за неизбежността на тази деморализация. А колко повече тя по необходимост става неизбежна, ако тук се прибави духовното притъпяване и споменатите вече обстоятелства, които съблазняват *всеки* работник към деморализация! При това съвсем не бива да се учудваме, че именно във фабричните градове пиянството и половата разпуснатост са стигнали до такъв размер, който описах вече по-рано*.

* Нека чуем още един компетентен съдия: „Ако разгледаме влиянието на ирландците заедно с непрестанния труд на цялото заангажирано в памучното производство работничество, ние по-малко ще се чудим на неговата страшна деморализация. Постоянният и изтощителен труд, продължавал ден след ден години наред, не е предназначен да развива интелектуалните и моралните способ-

По-нататък. Веригите на робството, в които буржоазията е оковала пролетариата, никъде не проличават тъй ясно, както във фабричната система. Тук и юридически, и фактически изчезва всяка свобода. Работникът трябва да бъде във фабриката сутрин в пет и половина. Ако дойде няколко минути по-късно, той бива глобен, а ако дойде десет минути по-късно — съвсем не го и допускат да влезе, докато не завърши закуската, и той губи заплатата за четвърт ден (макар да не е работил само 2½ часа от 12-часовия работен ден). Той трябва да яде, да пие и да спи под команда. За задоволяване на своите най-важни нужди той има най-минималното време, което е нужно за това. Фабрикантът не се интересува дали работникът живее на разстояние половин или един час от фабриката. Деспотическият звънец го вика от леглото, вика го от закуската и от обеда.

А как се чувствува той в самата фабрика? Тук фабрикантът е абсолютен законодател. Той издава фабрични наредби, както си иска; той изменя и прави допълнения на своя кодекс, както му хрумне; и когато вмъква най-нелепи неща, съдилищата пак казват на работника:

„Но вне сте си господари сами на себе си, не е било нужно да сключвате такъв контракт, щом не сте искали това; но сега, когато доброволно сте се ангажирали с този договор, трябва и да го изпълнявате."

И по този начин работникът понася още и подигравката на мировия съдия, който е сам буржоа, и на закона, който е бил издаден от буржоазията. Такива решения са бивали издавани доста често. През октомври 1844 г. работниците на фабриканта Кенеди в Манчестер спрели работата. Кенеди ги дал под съд въз основа на една разлепена във фабриката наредба, според която от едно помещение повече от двама работника не могат едновременно да предупреждават, че ще напуснат! И съдът му дал право, а на работниците дал горния отговор („Manchester Guardian", 30 октомври). И чуйте какви са обикновено тези правила: 1) Вратата на фабриката се затваря 10 минути след започване на работа и никой не бива да бъде допускан вътре до закуската. Онзи, който отсъствува през това време, подле-

ности на човека. Печалната рутина на безкрайната трудова мъка (drudgery), при която постоянно се извършва все същият механически процес, прилича на мъката на Сизиф: подобно на скалата, бремето на труда все отново пада върху изтощения работник. Чрез вечната работа на едни и същи мускули умът не постига нито познания, нито мисловна дейност; умът задрямва в тъпа леност, но по-грубата част на нашата природа се развива вихрено. Да се осъди човек на такъв труд значи да се развият у него животинските наклонности. Той става безразличен, той пренебрегва свойствените на неговата природа пориви и нрави. Той занемарява удобствата и по-изтънчените радости на живота, живее сред мръсота и мизерия, със слаба храна и разпилява остатъка от заплатата си в разни безпътства" (д-р Дж. Ф. Кей, пак там).

жи на глоба до три пенса за всеки обслужван от него стан. 2) Всеки тъкач (на механичен стан), който бива заловен, че отсъствува през времето, когато машината е в движение, плаща за всеки час и за всеки стан, който трябва да надзирава, по 3 пенса. Онзи, който през работно време напуска помещението без разрешение от надзирателя, също се глобява с 3 пенса. 3) Ония тъкачи, които нямат ножици у себе си, плащат глоба за всеки ден по 1 пени. 4) Всички совалки, четки, масленици, колела, прозорци и др., които се счупят, трябва да бъдат плащани от тъкача. 5) Никой тъкач не може да напусне работата без *предупреждение за напускане, което трябва да бъде направено една седмица по-рано.* Фабрикантът може да уволни *без предупреждение* всеки работник заради лоша работа или непристойно държане. 6) Всеки работник, който бъде хванат, *че говори* с друг, *пее* или *свири,* плаща 6 пенса глоба. Онзи, който напуща мястото си през време на работа, също така плаща 6 пенса.* Аз имам на разположение и друг фабричен правилник, според който на всеки работник, закъснял с три минути, се удържа от заплатата му за четвърт час, а на всеки, който идва двадесет минути по-късно — за четвърт работен ден. Онзи, който изобщо не дойде до закуската — 1 шилинг в понеделник и 6 пенса във всеки друг ден, и т. н. Това е правилникът на заводите „Феникс“ на Джерси стрийт в Манчестер. Може би някой ще ми каже, че такива правила са необходими, за да може в една голяма, уредена фабрика да се осигури необходимата планомерност на различните манипулации, че такава строга дисциплина тук е също толкова необходима, колкото в армията. — Добре, това може да е така, но какъв е този социален строй, който не може да съществува без такава позорна тирания? Или целта оправдава средствата, или пък е напълно оправдано да се заключи от низостта на средствата за низостта на целта. А онзи, който е бил войник, знае какво значи да си под военна дисциплина, дори само за късо време; но от деветата си година чак до своята смърт тези работници са осъдени да живеят под строг духовен и физически надзор, те са заробени повече от черните в Америка, защото са построго надзиравани. А при това от тях се иска още и да живеят човешки, да мислят и да чувствуват човешки! Наистина те пак могат да вършат това, само че с най-гореща омраза към своите потисници и към тоя порядък, който ги поставя в такова положение, което ги принизява до състоянието на машини! Но много по-позорно е още и това, че според показанията на *всички* работници има множество фабриканти, които с най-безсърдечна строгост събират наложените на работниците парични глоби, за да уголемят печалбата си с ограбе-

---

* „Неопровержими факти“, стр. 9 и следв.

ните от безимотните пролетарии стотинки. И Лич твърди, че работниците, идващи сутрин във фабриката, често намират часовника на фабриката поставен с четвърт час напред, следствие на което вратата бива затворена. През това време писарят ходи вътре из стаите с книгата за глобите и записва големия брой отсъствуващи. Лич уверява, че сам той преброил веднаж 95 такива работници пред затворените врати на една фабрика, часовникът на която, в сравнение с градските часовници, вечер вървял четвърт час *назад* и сутрин четвърт час *напред*. За подобни неща се разправя и във фабричния доклад. В една фабрика часовникът през работното време бил поставян назад, така че се работело по-дълго от точното време и при все това работникът не получавал повече заплата; в друга се работело направо четвърт час по-дълго, в трета имало един обикновен часовник и един друг, чието движение било в зависимост от броя на въртенията на главната ос на машините; когато машините вървели бавно, работело се е по машинния часовник, докато се изпълнел пресметнатият брой въртения за 12 часа; ако работата вървяла така добре, че това число се е получавало преди определеното време, работниците въпреки това били длъжни да продължават работата до края на дванадесетия час. Свидетелят добавя, че познавал няколко момичета, които били на добра работа и работели извънредни часове, но които предпочели по-скоро да се отдадат на проституция, отколкото да се помирят с тази тирания (приведено от Дринкуотър, документи, стр. 80). — Нека се върнем на глобите. Лич разказва, че виждал много пъти как жени с напреднала бременност, които през време на работата си посядвали за един момент, за да си починат, били глобявани за това нарушение с 6 пенса. Глобите за лоша работа се налагат съвсем произволно; произведената стока се проверява в склада и проверяващият магазинер записва тук глобите в един списък, *без дори и да повика работника;* последният се научава, че е глобен, едва когато надзирателят му плаща заплатата и когато стоката е може би вече продадена, във всеки случай — прибрана. Лич притежава един такъв списък на глоби, който, като се съединят листовете, има дължина десет фута и сумата от глобите възлиза на 35 английски лири, 17 шилинга и 10 пенса. Той разправя, че във фабриката, в която е съставен този списък, бил уволнен един нов магазинер, защото много малко глобявал и по този начин лишавал фабриканта по пет лири (34 талера) седмично. („Неопровержими факти", стр. 13—17). И повтарям още веднаж, че считам Лич за съвсем сигурен и неспособен за лъжа човек.

Но и освен това работникът е роб на своя работодател. Ако жената или дъщерята на работника се харесва на богатия господар, той трябва само да нареди, само да даде знак и тя е длъжна да му при-

несе в жертва прелестите си. Ако някой фабрикант желае да покрие с подписи известна петиция за защита на интересите на буржоата, нужно е само да я прати във фабриката си. Ако иска да прокара някой кандидат за парламента, той изпраща в строй своите, имащи право на глас работници в стаичката за гласуване и те, щат не щат, са длъжни да гласуват, разбира се, за буржоата. Ако иска да получи мнозинство в някое публично събрание, той ги разпуща половин час по-рано от обикновено и им набавя места до самата трибуна, където добре може да ги контролира.

Но към това се прибавят още и две системи, които особено много допринасят, за да бъде работникът принуден да се подчинява на фабриканта — *truck-system* и *cottage-system*. Работниците наричат truck плащането на заплатата в стоки и този начин на плащане бил по-рано напълно общоприет в Англия. „За удобството на работниците, а и за да ги защити от високите цени на бакалите", фабрикантът отварял лавка, в която се продавали всякакъв вид стоки в негова полза; а за да не би работникът да ходи в други магазини, където може да купи тези стоки по-евтино — защото цените в tommy shop* били обикновено с 25 или 30% по-високи от другаде, — вместо пари му давали един чек срещу фабричната лавка за сумата на неговата заплата. Всеобщото негодувание от тази безчестна система предизвикало да бъде издаден в 1831 г. Truck Act, чрез който за повечето работници плащането в стоки било обявено за недействително и незаконно и се наказвало с глоба; но този закон, както повечето английски закони, фактически влязъл в сила само на някои места. В градовете той е проведен, разбира се, доста точно, но вън от градовете пряката и косвена стара система е още в пълен разцвет. Тя се среща много често и в града Лестър. Аз имам на разположение около една дузина случаи на осъждания за това нарушение, които са станали от ноември 1843 до юни 1844 г. и които се изнасят отчасти в „Manchester Guardian" и отчасти в „Northern Star"[110]. Естествено, че тази система сега не се прилага вече толкова открито; в повечето случаи работникът получава парите си на ръка, но фабрикантът има достатъчно средства, за да го принуди да купува стоките си във фабричната лавка, а не другаде. Ето защо такива фабриканти рядко могат да бъдат заловени; сега те могат да вършат своето безчинство под закрилата на закона, стига само действително да дават на работника парите на ръка. „Northern Star" от 27 април 1844 г. предава едно писмо на един работник от Холмфърт при Хъдерсфилд в Йоркшайр. Това писмо се отнася до някой си фабрикант Бауерс.

* — фабричната лавка. *Ред.*

„Направо те поразява как това проклето плащане в стоки може да съществува в такива размери, каквито то е придобило в Холмфърт, и не се намира нито един смелчага, който да има достатъчно смелост да сложи край на тези злоупотреби. Тук страда от тази проклета система грамадиото мнозинство от честните ръчни тъкачи. Ето един от многото образци на дейността на великодушната фритредерска клика.* Тук има един фабрикант, когото цялата околност проклина за неговото отвратително третиране на бедните тъкачи. За парче плат, струващо 34—36 шилинга, той дава само 20 шилинга в пари, а за сметка на останалите той дава сукно или готова дреха, поставяйки им цена с 40—50% по-висока, отколкото те струват у останалите търговци. А често тези стоки биват още и гнили. Но фритредерският „Mercury"** пише: „Те не са длъжни да вземат стоката", „това напълно зависи от тяхната воля". О, да, но те трябва да я вземат, ако не искат да умрат от глад. Ако те искат да получат в пари повече от 20 шилинга, трябва да чакат 8—14 дни, докато получат основа; ако вземат 20 шилинга и стоки, основа имат винаги на разположение. Такава е тяхната свободна търговия. Лорд Брум казва, че ние трябва да оставяме по нещо настрана на младини, за да не трябва на стари години да прибягваме към помощта на касата за бедните. Дали да събираме тези гнили стоки? Ако това не беше лорд, можеше да се помисли, че у този човек мозъкът е също така прогнил, както и стоките, с които се плаща нашият труд. Когато започнаха да се появяват незаконно вестници, които не плащаха гербовия си налог, намериха се много хора, които донасяха за това на полицията в Холмфърт, имаше разни блайтовци, иствудовци и др., а къде са те сега? Тук наистина работата е друга: нашият фабрикант е набожен фритредер; той в неделя по два пъти ходи на черква и с голямо усърдие повтаря след свещеника: „Ние не правехме това, което трябваше да правим, и правехме това, което не трябваше да правим, и за нас няма спасение; но помилуй нас, всеблаги господи" (думи на една англиканска молитва). Да, помилуй нас до утре и ние наново ще заплатим на нашите тъкачи с гнили стоки."

Системата на котеджите изглежда много по-невинна и тя е възникнала също по много по-невинен начин, макар да има за работника същите поробващи последици. Често липсват жилища за работниците наблизо до фабриките, които са вън от градовете; фабрикантът често е принуден да строи такива жилища и той прави това на драго сърце, защото те му носят богата печалба върху изразходвания капитал. Ако изобщо собствениците на работническите котеджи получават от своя капитал около 6 процента годишно, човек може да изчисли, че котеджите донасят на фабриканта двойно повече, защото, докато неговата фабрика не е напълно спряла, той винаги има наематели, и то такива наематели, които плащат редовно. Значи той е запазен от ония две главни загуби, които засягат останалите домопритежатели: той никога няма котеджи, които да стоят празни, и не носи риск. Но наемът на един котедж се изчислява според това, дали той ще покрие тези загуби и затова, ако фабрикантът вземе същия наем, какъвто вземат и другите собственици, той получава 12—14% от вложения капитал и прави с това една блестяща сделка, която

* — привърженици на Лигата против житните закони.

** „Leeds Mercury" — буржоазно-радикален вестник.

става за сметка на работниците. Прочее явна неправда е, че когато фабрикантът върши сделки с даването на къщи под наем, той извлича по-голяма, дори двойно по-голяма полза в сравнение с конкурентите си и в същото време им отнема всяка възможност да конкурират с него. Двойна неправда е обаче и това, че той извлича тази полза от джоба на безимотната класа, която трябва да пести всяка стотинка, но *той*, цялото богатство на когото е придобито за сметка на неговите работници, е свикнал на това. Но тази неправда се превръща в низост, когато фабрикантът, както се случва доста често, принуждава работниците, които под страх на уволнение *са длъжни* да живеят в неговите къщи, да плащат по-висок наем от обикновения или дори да плащат наем за къща, която те съвсем не обитават! Вестник „Halifax Guardian", който либералният в. „Sun"* цитира, твърди, че стотици работници в Аштън-ъндер-Лайн, Олдем и Рочдейл и др. били принуждавани от работодателите си да плащат наеми за къщи, безразлично дали ги обитават или не. Системата на котеджите е повсеместна в селските фабрични райони; тя е извикала към живот цели селища и в повечето случаи фабрикантът или има малка, или няма никаква конкуренция на своите котеджи, така че съвсем не е необходимо той да съобразява наема си според исканията на други и може да го определя, както си ще. А само каква голяма власт дава на фабриканта системата на котеджите в случай на стълкновения с работниците! Щом те спрат работата си, той трябва само да ги предупреди за прекратяване на наемния договор, а срокът на предупреждението е само една седмица; след изтичането на тоя срок работниците не само са безработни, но и без подслон — скитници, те попадат под закона, който без милост ги праща за един месец в затвора.

Такава е фабричната система, описана толкова подробно, колкото ми позволява мястото, и толкова безпристрастно, колкото позволяват героичните подвизи на буржоазията в борбата ѝ против беззащитните работници — подвизи, при които е невъзможно човек да остане безразличен и при които безразличието би било престъпление. Но нека сравним положението на свободния англичанин от 1845 г. с положението на крепостния саксонец под бича на норманския барон в 1145 г. Крепостният бил glebae adscriptus — прикрепен към земята; свободният работник е също прикрепен към нея — чрез системата на котеджите; крепостният е бил длъжен да предоставя на работодателя jus primae noctis, правото на първата нощ; свободният работник е длъжен да предоставя на своя господар не само това, но дори и правото на *всяка* нощ. Крепостният не можел да придобие собственост; всичко онова, което той придобивал, земевладе-

* „Sun" (Лондонски ежедневник) от края на ноември 1844 г.

лецът можел да му го вземе. Свободният работник също така няма собственост и не може да я придобие поради натиска на конкуренцията и онова, което дори и норманецът не е вършил, го върши фабрикантът: чрез системата на плащане в стоки той всекидневно посяга върху онова, което непосредствено задоволява всекидневните нужди на работника. Отношението на крепостния към земевладелеца било уредено чрез закони, които били изпълнявани, защото отговаряли на обичаите, а и чрез самите обичаи; отношението на свободния работник към неговия господар е уредено със закони, но такива, които *не* се изпълняват, защото не отговарят нито на обичаите, нито на интересите на господаря. Земевладелецът не можел да откъсва крепостния от земята, да го продава без земя и тъй като почти цялата земя била неотчуждаема и е нямало капитал — той изобщо не можел да го продава; съвременната буржоазия принуждава работника сам да продава себе си. Крепостният бил роб на земята, върху която се е родил; работникът е роб на най-необходимите жизнени потребности и на парите, с помощта на които той трябва да ги задоволи. Те и двамата са роби на *вещта*. Крепостният има една гаранция за своето съществуване във феодалния обществен строй, в който всеки има своето определено място; свободният работник няма никаква гаранция, защото той само тогава заема определено място в обществото, когато буржоазията има нужда от него, иначе го игнорират, смятат го за съвсем несъществуващ. Крепостният се жертвува през време на война за своя господар, фабричният работник — в мирно време. Господарят на крепостния бил варварин, той гледал на крепостния като на добитък; господарят на работника е цивилизован, той гледа на последния като на машина. Накратко, във всяко отношение положението и на единия, и на другия е почти еднакво и ако единият е по-зле от другия, това е свободният работник. И двамата са роби, само че робството на първия е нелицемерно, открито, честно, а робството на втория — лицемерно, коварно, укрито от самия него и от всички други, то е теологическо робство, което е полошо от старото крепостничество. Хуманните тори са имали право, когато наричали фабричните работници white slaves, бели роби. Но лицемерното, прикриващо се робство поне външно признава правото на свобода; то се прекланя пред свободолюбивото обществено мнение; и историческият прогрес в сравнение със старото робство се състои в това, че е прокаран поне *принципът* на свободата — а потиснатите сами вече ще се погрижат този принцип и да се осъществи.

В заключение ето и няколко строфи от едно стихотворение, което изразява възгледа на самите работници върху фабричната система. То е от Едуард П. Мид от Бирмингам и е верен изразител на господствуващото сред работниците настроение[111].

Тиранин живее на белия свят,
не е то легенда, забравен кошмар —
жесток цар на белите роби познат,
и Пара се казва тоз цар.

С една ръка той е — желязна ръка,
макар да е само с една,
души милиони — на гибел така
обрича той наш'та страна.

Връх кости човешки той зида си храм,
подобно на Молох — гори,
пламти му в утробата огън и там
невинни дечица мори.

Света той владее с палачи безброй.
Те смучат с чудовищна стръв
човешките сили и в златен порой
превръщат народната кръв.

За злато те газят човешкото право
и своята продават душа,
над сълзите майчини злобно се гаврят,
оплюват честта на мъжа.

---

* Нямам нито време, нито място, за да се спра по-обширно на възраженията на фабрикантите по отправените срещу тях обвинения от дванадесет години насам. Тия хора не могат да се поучат, защото мнимият им интерес ги заслепява. Понеже и без това аз вече отговорих по-горе на някои от техните възражения, остава ми да кажа само следното:

Вие идвате в Манчестер, искате да се запознаете с английските условия. Имате, разбира се, добри препоръки до „почтени" хора. Правите някои изявления за положението на работниците. Запознават ви с някои от първите фабриканти-либерали, може би Роберт Хайд Грег, Едмунд Ашуорт, Томас Аштън или кой и да е друг. Вие им разправяте за вашите намерения. Фабрикантът ви разбира, той знае какво трябва да прави. Той тръгва с вас за фабриката си на село — господин Грег за Куори-Бенк в Чешайр, господин Ашуорт за Търтон при Болтън, господин Аштън за Хайд. Той ви развежда из разкошна, добре уредена, дори може би и снабдена с вентилатори сграда, обръща вниманието ви на високите, просторни помещения, на хубавите машини, тук-там на работници със здрав вид. Дава ви добра закуска и ви предлага да посетите жилищата на работниците. Той ви завежда до котеджите, които изглеждат нови, чисти и приветливи, и сам влиза с вас в този или онзи котедж. Той ви води, разбира се, само у надзирателите, механиците и т. н., за да видите „семейства, които живеят *изцяло* от фабриката". При другите вие наистина бихте могли да видите, че работят само жената и децата, а мъжът кърпи чорапи. Присъствието на фабриканта ви пречи да задавате нескромни въпроси; вие намирате, че всички хора са добре платени, живеят в удобства и благодарение на селския въздух са сравнително здрави. И вие започвате да поправяте вашите прекалени представи за мизерия и глад. Но че системата на котеджи превръща работниците в роби, че може би наблизо има фабрична лавка — това вие не узнавате; че мразят фабриканта — това работниците не ви казват, защото той е тук с вас. Той може би дори е построил училище, черква, читалня и т. н. Че той използува училището, за да приучва децата към подчинение, че той търпи

Човешките вопли са песни в ефира,
услаждащи техния слух.
В пастта на тиранина Пара умира
и тяло младежко, и дух.

Там ужас владее, убийство и страх,
в проклетите царски дворци.
Там мъртвите чакат да дойдат при тях
все нови и нови момци.

Най-сетне свалете бездушната власт,
работници, с твърда ръка!
Свържете на този звяр черната паст,
свържете ръце и крака!

Пияни от кръв и човешки сълзи,
слуги на тиранин жесток —
о, нека народният гняв порази
тях заедно с техния бог!*

в читалнята само такива неща, които застъпват интереса на буржоазията, че той уволнява ония работници, които четат чартистки и социалистически вестници и книги — всичко това остава скрито за вас. Вие виждате приятни патриархални отношения, виждате живота на надзирателите, виждате това, което буржоазията обещава на работниците, когато те и духовно искат да станат нейни роби. Тази „селска фабрика" отдавна е била любима страст на фабрикантите, защото тук недостатъците на фабричната система, а особено санитарните условия отчасти се премахват от чистия въздух и чистата околност и защото тук най-дълго се запазва *патриархалното* робство на работниците. Д-р Юр пее един дитирамб за това. Но горко на работниците, ако им хрумне да мислят сами и да станат чартисти! — тогава изведнаж се прекратява бащинското разположение на фабриканта. Впрочем, ако искате да бъдете разведени из работническите квартали на Манчестер, ако искате да видите влиянието на фабричната система в някой фабричен *град* — да, в такъв случай вие бихте чакали дълго, докато ви помогнат тези богати буржоа за това. Тези господа не знаят какво искат работниците им и в какво положение са те и не желаят, не могат да го узнаят, защото винаги трябва да се страхуват, че ще научат неща, при които биха станали неспокойни или биха действували против своя интерес. Това е и съвсем безразлично; онова, което работниците трябва да изпълнят, те го провеждат вече сами.

Ein König lebt, ein zorniger Fürst,
Nicht des Dichters geträumtes Königsbild,
Ein Tyrann, den der weiße Sklave kennt,
Und der Dampf ist der König wild.

Er hat einen Arm, einen eisernen Arm,
Und obgleich er nur Einen trägt;
In dem Arme schafft eine Zauberkraft,
Die Millionen schlägt.

Wie der Moloch grimm, sein Ahn, der einst
Im Thale Hinnom saß,
Ist Feuersgluth sein Eingeweid',
Und Kinder sind sein Fraß.

Seine Priesterschaar, der Menschheit baar,
Voll Blutdurst, Stolz und Wuth,
Sie lenken — o Schand'! — seine Riesenhand
Und zaubern Gold aus Blut.

Sie treten in Staub das Menschenrecht
Für das schnöde Gold, ihren Gott,
Des Weibes Schmerz ist ihnen Scherz,
Des Mannes Thrän' ihr Spott.

Musik ist ihrem Ohr das Schrei'n
Des Armen im Todeskampf;
Skelette von Jungfrau'n und Knaben füll'n
Die Höllen des König Dampf.

Die Höll'n auf Erd'! sie verbreiten Tod,
Seit der Dampf herrscht, rings im Reich,
Denn des Menschen Leib und Seele wird
Gemordet d'rin zugleich.

Drum nieder den Dampf, den Moloch wild,
Arbeitende Tausende, all',
Bind't ihm die Hand, oder unser Land
Bringt er über Nacht zu Fall!

Und seine Vögte grimm, die Mill-Lords stolz
Goldstrotzend und blutigroth,
Stürzen muß sie des Volkes Zorn,
Wie das Scheusal, ihren Gott*)!

*) Ich habe weder Zeit noch Raum, mich weitläufig auf die Entgegnungen der

Страница от книгата „Положението на работническата класа в Англия“ (1845) с текста на стихотворението на Е. Мид „Карл-пора“ в превод на Фр. Енгелс.

ДРУГИТЕ КЛОНОВЕ НА ТРУДА

Ние се спряхме по-надълго на описанието на фабричната система, защото тя е съвсем ново явление, породено от индустриалната епоха. Затова пък толкова по-накратко ще можем да се спрем на описанието на положението на работниците в другите индустриални клонове, защото тук напълно или отчасти може да се приложи било всичко онова, което е казано изобщо за индустриалните пролетарии, било онова, което казахме специално за фабричната система. И така, на нас остава само да разкажем именно до каква степен фабричната система е могла да проникне в отделните клонове на труда и какви други особености се срещат при тях.

Четирите клона на труда, които обхваща фабричният закон, имат за цел изработката на платове за облекло. Ние ще направим най-добре, ако най-напред се спрем на ония работници, които получават своя суров материал от тези фабрики, а именно на *плетачите* на чорапи в Нотингам, Дерби и Лестър. За тези работници в доклада на комисията за обследване на детския труд се съобщава, че дългото работно време (което се явява необходима последица от ниската заплата) заедно със седящия начин на живот и напрягането на очите, обусловено от самия характер на работата, обикновено прави тялото въобще болничаво и по-специално причинява отслабване на очите. За да може да се работи вечер, е необходима силна светлина и затова тъкачите обикновено употребяват стъклени кълба, за да концентрират светлината, което пък е много вредно за очите. На четиридесетата си година почти всички трябва да носят очила. Децата, които там са заети с намотаване на макари и с шиене (поръбване), претърпяват обикновено значителни повреди по отношение на здравето и телосложението си. Те работят

от шестата, седмата или осмата си година по 10—12 часа дневно в малки, душни стаи. Много от тях припадат през време на работа. Те са твърде слаби дори и за най-обикновената домашна работа и стават толкова късогледи, че още през детските си години трябва да носят очила. У много от тях членовете на комисията са намерили всички симптоми на скрофулозност и поради тая слабост на момичетата, които са работили в този клон на производството, фабрикантите в повечето случаи отказват да ги ангажират във фабриката. Състоянието на тези деца се означава като „позорно петно за една християнска страна“ и се изказва желание те да бъдат защитени със закон. (Грейнджър, „Доклад“, приложения, част 1, стр. F. 15, ss. 132—142.) В доклада на комисията се добавя, че плетачите на чорапи били най-лошо платените работници в Лестър. Те печелели седмично 6 шилинга, а при голямо напрежение — 7 шилинга при 16—18-часов работен ден. По-рано те печелели по 20—21 шилинга, но въвеждането на по-големите станове понизило заплатата им; значителното мнозинство работело още на старите, прости станове и с трудност конкурирало на усъвършенствуваните машини. Значи и тук всяка стъпка напред в развитието на техниката е стъпка назад за работника! Но въпреки всичко това — разказва членът на комисията Пауер — плетачите на чорапи били горди, че били *свободни* и *нямали фабричен звънец*, който да им определя времето за ядене, за спане и за работа. Положението на тези работници по отношение на заплатата все още не е по-добро, отколкото в 1833 г., когато фабричната комисия е дала горните данни; това се обуславя от конкуренцията на саксонските плетачи на чорапи, които сами едва ли имат какво да ядат. Тя бие англичаните на почти всички чужди пазари, а в чорапите от по-ниски качества — дори на английския пазар; и не трябва ли да се радва патриотичният германски плетач на чорапи, че лишава от хляб английските плетачи на чорапи и не ще ли продължава той да гладува с гордост и радост за по-голяма слава на германската индустрия? Та нали честта на Германия изисква от него да бъде само наполовина сит? О, хубаво нещо е конкуренцията и „състезанието на нациите“! В „Morning Chronicle“ — пак либерален вестник, вестник на буржоазията par excellence* — са поместени през декември 1843 г. няколко писма от един плетач на чорапи в Хинкли за положението на неговите колеги. Между другото той съобщава за 50 семейства, общо 321 души, които работели на 109 стана; всеки стан давал доход средно 5 $^{1}/_{6}$ шилинга, всяко семейство печелело средно 11 шилинга и 4

* — по преимущество, в истинското значение на думата. *Ред.*

пенса седмично. От тях отивали общо 5 шилинга и 10 пенса за наем на къщата, наем на машината за плетене на чорапи, въглища, осветление, сапун и игли, така че за храна оставали дневно по 1 ½ пенса (15 пруски пфенига) на глава, а за облекло — абсолютно нищо.

„Никое око — пише плетачът на чорапи — не е видяло, никое ухо не е чуло и никое сърце не е могло да почувствува дори и половината от страданията, които преживяват тези нещастници."

Легла или съвсем нямало, или те стигали само за половината хора, децата тичали наоколо окъсани и боси, мъжете със сълзи на очи казвали, че от дълго, дълго време не са яли месо и почти забравили какъв е вкусът му. В края на краищата някои започнали да работят в неделя, въпреки че общественото мнение по-скоро прощава всичко друго, но не и това, и макар че бръмчащият шум на тъкачния стан се чувал от всички съседи.

„Но — казал някой — вижте моите деца и не питайте. Бедността ми ме принуждава на това; аз не мога и не искам вечно да слушам писъка на моите деца, искащи хляб, без да опитам последното средство, чрез което честно мога да припечеля хляба си. Миналия понеделник станах в два часа сутринта и работих почти до полунощ, другите дни — от шест часа сутрин до 11—12 часа през нощта. Дотегна ми вече това, не искам сам да се вкарам в гроба. Сега работя всяка вечер до десет часа и загубеното време наваксвам в неделя."

От 1833 г. заплатата не се е покачила нито в Лестър, нито в Дерби и Нотингам, а най-лошото е, че в Лестър, както казахме вече по-рано, в широк размер господствува системата на плащане в стоки. И затова не е за учудване, че плетачите от тази област са взели много живо участие във всички работнически вълнения, и то още по-дейно и по-ефикасно, защото в повечето случаи на становете работят *мъже*.

Местността, в която живеят плетачите на чорапи, е същевременно и център за производство на *дантели*. В поменатите три графства функционират общо 2,760 машини за дантели, докато в останалите части на Англия има само 786. Чрез строго прокарано разделение на труда фабрикацията на дантели е станала много усложнена и се е разделила на множество клонове. Най-първо преждата трябва да бъде намотана на макари — работа, която се върши от момичета от 14 години нагоре (winders); след това макарите се поставят на машината и нишката се вдява през малки дупки, каквито има на всяка машина средно около 1,800 и от които нишката се отправя към предназначението ѝ — тази работа се върши от момчета от 8 години нагоре (threaders); след това работникът изготвя дантелите, които излизат от машината като широко

платно; съвсем малки деца ги разделят на отделни парчета като изваждат съединяващите ги нишки; този процес се казва running или drawing lace, а самите деца — lace-runners; след това дантелите окончателно се приготвят за продажба. — Намотвачките, както и вдявачите нямат определено работно време, защото се използуват само когато намотаните макари на една машина се изпразнят; а тъй като работата продължава и нощем, те могат да бъдат повиквани през всяко време във фабриката или в работната стая на плетача. Тази нередовност в работата, честото работене през нощта, следващият от това безреден начин на живот създават множество физически и морални недъзи, особено безредно и ранно полово общуване — нещо, по което са съгласни всички свидетели. Самата работа е много вредна за очите; макар при вдявачите да не са всеобщо установени някакви хронически заболявания, тя причинява все пак очни възпаления, а през време на самото вдяване на нишката — болки, сълзене, временна неясност на зрението и пр. Но при намотвачките е установено, че тяхната работа сериозно поврежда очите им и освен честите възпаления на роговицата тя нерядко причинява сиво и черно перде. — Работата на самите плетачи е твърде тежка, тъй като с течение на времето машините все повече били разширявани, така че сега има почти само такива машини, които се обслужват от трима мъже, всеки един от които след четири часа замества другия, така че те всички заедно работят двадесет и четири часа, а всеки един — осем часа на ден. Оттук става ясно, защо намотвачките и вдявачите са принудени толкова често да отиват на работа нощем, за да не се спира машината за твърде дълго време. Вдяването на макарите в 1,800 дупки отнема и без това по два часа време на три деца. Някои машини се движат вече с парна сила и чрез това се измества трудът на мъжете, а тъй като в „Доклад на комисията за обследване на детския труд“ навсякъде се говори само за „фабрики за дантели“, където били повиквани деца, изглежда от това да следва, че напоследък или плетачите били преместени в големи фабрични зали, или приложението на пàрата за плетене на дантели е станало доста повсеместно. И в двата случая имаме прогрес във фабричната система. — Но най-нездравословна е работата на децата, които изваждат конците от готовите дантели; в повечето случаи това са деца на седем, дори на пет или четири години. Членът на комисията Грейнджър срещнал дори едно *двегодишно* дете, заето с тази работа. Следенето на една и съща нишка, която с игла се изважда от една изкусно преплетена тъкан, е много вредно за окото, особено когато работата, както обикновено, продължава 14 или 16 часа. В най-лекия случай се явява късогледство в много висока степен, а в най-тежкия, който

се среща доста често — неизлечимо ослепяване от черно перде. Но освен това от непрекъснатата работа в прегърбено положение децата стават слаби, тесногръди и поради лошо храносмилане — скрофулозни; смущения на функциите на матката у момичетата са почти всеобщи, а също така и изкривяване на гръбначния стълб, така че „човек може да познае тези деца по тяхната походка". Същите последици както за очите, така и за цялото телосложение има и *бродирането* на дантелите. Всички медицински експерти са съгласни с това, че здравето на всички деца, заети в производството на дантели, значително страда, че тези деца са бледи, нежни, слаби, твърде дребни за възрастта си и много по-малко способни да противостоят на някоя болест, отколкото другите деца. Обикновените им недъзи са: обща слабост, чести припадъци, болки в главата, страните, гърба и таза, сърцебиене, повдигане, повръщане и липса на апетит, изкривяване на гръбначния стълб, скрофули и туберкулоза. Особено непрекъснато и дълбоко се подкопава здравето на женското тяло; имало всеобщо оплакване от малокръвие, тежки раждания и аборти (Грейнджър, „Доклад" — на много места). Освен това същият по-низш чиновник на комисията за обследване на детския труд съобщава, че децата били много често зле и дрипаво облечени и получавали недостатъчна храна, обикновено само хляб и чай, а често по цели месеци не получавали месо. — Що се отнася до нравственото състояние на същите, той съобщава:

„Всички жители на Нотингам — полицията, духовенството, фабрикантите, работниците и родителите на самите тези деца — са с единодушното убеждение, че съвременната система на труда е крайно обилен извор на безнравственост. Вдявачите, обикновено момчета, и намотвачките, обикновено момичета, се повикват едновременно във фабриката — често посред нощ, и тъй като родителите им не могат да знаят колко време са заети там, те имат най-удобен случай да влизат в непозволени връзки и заедно да скитат след работа. Това в немалка степен е допринесло за безнравствеността, която според общественото мнение е взела страшни размери в Нотингам. Да не говорим за това, че домашното спокойствие и удобство на семействата, към които принадлежат тези деца и младежи, са напълно нарушени от това крайно неестествено състояние на нещата."

Друг един клон на производството на дантели — плетенето на брюкселски дантели, се практикува в иначе занимаващите се със земеделие райони Нортемптъншайр, Оксфордшайр, Бедфордшайр, и Бъкингамшайр, и то в повечето случаи от деца и младежи, които изобщо се оплакват от лоша храна и рядко получават месо. Самата работа е крайно нездравословна. Децата работят в малки, лошо проветрявани и душни стаи, винаги седящи и прегънати над възглавницата със совалките. За да поддържат тялото си в това напрегнато положение, момичетата носят корсет с дървена планшетка,

която — при нежната възраст на повечето от тях, когато костите са още много меки, и при наведеното им положение — напълно измества гръдната кост и ребрата и причинява тесногръдство. Поради това повечето от тях — след като са страдали известно време от най-болезнените (severest) последици на лошо храносмилане вследствие на седящата работа и лошия въздух, умират от туберкулоза. Те не получават почти никакво възпитание, най-малко нравствено, обичат накитите и вследствие на тези две неща нравственото им състояние е много жалко и проституцията всред тях е почти с епидемичен характер. („Доклад на комисията за обследване на детския труд", доклада на Бърнс.)

Това е цената, за която обществото изкупува удоволствието на елегантните дами от буржоазията да носят дантели! И нима тази цена не е твърде евтина? Само няколко хиляди слепи работници и туберкулозни пролетарски дъщери, само едно хилаво поколение на плебейската маса, която ще предаде хилавостта си в наследство на своите също плебейски деца и внуци — какво е всичко това? — Нищо, съвсем нищо! Нашата английска буржоазия равнодушно ще остави настрана отчета на правителствената комисия и както си беше досега, ще украсява с дантели своите жени и дъщери. Но това е добре за душевното спокойствие на английския буржоа!

Голям брой работници са заети в Ланкашайр, Дербишайр и Западна Шотландия в работилниците за щамповане на басми. В никой клон на английската индустрия техниката не е дала толкова блестящи резултати, но и в никой друг тя не е потиснала работника толкова много, колкото в този. Приложението на гравирани цилиндри, движени с пàра, изобретението на начина да се печатат с такива цилиндри едновременно четири до шест цвята също тъй изцяло е изместило ръчния труд, както той е изместен от машините при предене и тъкане на памука, а тези нови изобретения са изместили от работилниците за щамповане много повече работници, отколкото това станало при фабрикуването на платове. Един мъж, подпомогнат от едно дете, извършва с машината оная работа, която по-рано трябвало да бъде извършвана от ръцете на 200 работника; една единствена машина доставя всяка минута по 28 ярда (80 фута) щампован плат. Вследствие на това щамповачите на памучни платове са в много лошо положение. Ланкашайр, Дербишайр и Чешайр доставили в 1842 г. (според петицията на щамповачите до камарата на общините) 11,000,000 броя щампована басма; от тях само с ръчен труд били щамповани с един до шест цвята 100,000 броя, отчасти с машини и с допълнителната помощ на ръчно щамповане — 900,000, и само с машини 10,000,000 броя. Тъй като машините са обикновено от по-ново време, а при това и постоянно

се подобряват — броят на ръчните щамповачи е твърде много голям за наличното количество работа и естествено много от тях — в петицията се казва една четвърт от целия брой — са съвсем без работа, докато останалите средно са заети само един или два, най-много три дни седмично и на тях се плаща зле. Лич твърди за една работилница за щамповане (Дипли Дейл при Бъри в Ланкашайр), че там ръчните щамповачи печелели средно не повече от 5 шилинга („Неопровержими факти", стр. 47), а той несъмнено знае добре, че на тия, които работят на машини, се плаща доста добре. Работилниците за щамповане значи са възприели напълно фабричната система, но без да бъдат подчинени на законните ограничения, наложени на последната, те произвеждат известен моден артикул и поради това нямат редовно работно време. Ако имат малко поръчки, те работят половината време; ако сполучат с някой модел и ако търговията тръгне добре, тогава се работи до 10, 12 часа през нощта, дори и през цялата нощ. Наблизо до моето жилище в Манчестер имаше работилница за щамповане, която много пъти е бивала осветлявана чак до късно през нощта, когато се връщах в къщи. Често съм чувал, че там децата трябвало да работят понякога толкова дълго, че търсели случай да се доберат до каменните стълби и до ъглите на преддверието само за няколко минути почивка и сън. Аз нямам *документално* потвърждение на това, иначе бих назовал фирмата. Докладът на комисията за обследване на детския труд е тук твърде бегъл, той само съобщава, че в Англия поне децата са в повечето случаи доста добре облечени и нахранени (това е относително в зависимост от обстоятелството дали родителите им печелят много или не), че те нямат никакво образование и в морално отношение струват малко. Достатъчно е само да имаме предвид, че тези деца са под господството на фабричната система и посочвайки на по-горе казаното за нея, да продължим по-нататък.

За другите работници, заети с производството на тъкани, ни остава да кажем още малко; *избелвачите* имат много нездравословна работа, тъй като те непрекъснато трябва да вдишват хлор — вещество, вредно за белите дробове; работата на *бояджиите* е вече по-здравословна, дори в много случаи твърде здравословна, тъй като тя изисква напрежение на цялото тяло. А как се плаща на тези работници — за това се чува малко и това бе достатъчна причина, за да заключим, че те не получават под средната заплата, защото иначе биха се оплаквали. *Стригачите на кадифе,* които при широката употреба на памучното кадифе са доста многобройни и възлизат на 3,000—4,000, косвено са страдали твърде тежко от влиянието на фабричната система. Стоката, която по-рано се произвеждала с ръчни станове, била изработвана не напълно равномерно и

изисквала опитна ръка при срязването на отделните редици от нишки; но откакто тя се произвежда с механически станове, редиците са съвсем равни, всяка вътъчна нишка е точно успоредна на предшествуващата и срязването не е вече голямо изкуство. Работниците, които останали поради машините без работа, се нахвърлили на стригането на кадифе и подбивали заплатата чрез конкуренцията си; фабрикантите открили, че за стригане на кадифе можели да използуват жени и деца, и заплатата се понижила до заплатата на жените и децата, докато били изместени стотици мъже; фабрикантите открили, че за по-евтино можели да наредят работата да се извършва във фабричното им помещение вместо в работилницата на работника, наема за която те все пак косвено плащали; оттогава ниските горни етажи на много котеджи, служещи като стаи за стригане, стоят празни или пък се дават под наем като жилища, а стригачът на кадифе е загубил свободата си да избира работните си часове и се е подчинил на фабричния звънец. Един стригач на кадифе, който изглеждаше да е на 45 години, ми каза, че можел да си спомни за времето, когато за същата работа, която той сега трябва да върши за 1 пени на ярд, по-рано получавал 8 пенса; наистина той можел сега да стриже по-равната тъкан по-бързо, отколкото преди, но далеч не можел за един час да извършва двойно повече от онова, което е извършвал по-рано за същото време, така че седмичната му заплата е спаднала на по-малко от ¼ от по-раншната му заплата. Лич дава („Неопровержими факти", стр. 35) една таблица на заплатите, които били плащани в 1827 и 1843 г. за разни платове; от нея се вижда, че тъканите, за които в 1827 г. стригачът получавал по 4 п., $2^1/_4$ п., $2^3/_4$ п., 1 п. на ярд, в 1843 г. той получавал само по $1\frac{1}{2}$ п., ¾ п., 1 п. и $^3/_8$ п. заплата за стрижене на 1 ярд. Размерът на средната седмична заплата според Лич е, както следва: в 1827 г. 1 л. ст. 6 ш. 6 п. или 1 л. ст. 2 ш. 6 п., или 1 л. ст., или 1 л. ст. 6 ш. 6 п., а за същите стоки в 1843 г. 10 ш. 6 п., или 7 ш. 6 п., или 6 ш. 8 п., или 10 ш.; но има стотици работници, които дори и не могат да се доближат до тези размери на заплатата. Ние вече говорихме за *ръчните тъкачи* в памучната индустрия; останалите текстилни материи се изработват почти изключително от ръчни тъкачи, които, както стригачите на кадифе, повечето са пострадали по същия начин, т. е. от проникването на изместени от машините работници, и освен това като фабрични работници подлежат на строги глоби заради лоша работа. Да вземем *тъкачите на коприна*. Фабрикантът на коприна Броклхърст, един от най-крупните в цяла Англия, е представил на някаква парламентарна комисия таблици от книгите си, от които се вижда, че за същите артикули, за които в 1821 г. той е плащал заплата 30 шилинга,

14 шилинга, 3½ шилинга, ¾ шилинга, 1½ шилинга, 10 шилинга, в 1831 г. плащал само 9 шилинга, 7½ шилинга, 2¼ шилинга, ⅓ шилинга, ½ шилинга, 6¼ шилинга, макар в *този клон* на индустрията да не били направени никакви подобрения на машините. Но каквото е направил в своята фабрика г. Броклхърст наистина може да се приеме като норма за цяла Англия. От същите таблици се вижда, че средната работна заплата на тъкача заедно с всички удръжки възлизала в 1821 г. на 16½ шилинга седмично, а в 1831 г. само на 6 шилинга. Оттогава заплатата е спаднала още повече: тъканите, за които в 1831 год. се плащало ⅓ шилинга или 4 пенса тъкачна заплата на ярд, в 1843 г. за тях се плащало само 2½ пенса (това са тъй наречените single sarsnets — копринени хастари), а голям брой тъкачи в село могат да си намерят работа само ако са съгласни да вземат за тези тъкани по 1½—2 пенса. Към това се прибавят и произволните удръжки от заплатата. Всеки тъкач, който получава основа, получава и карта, на която обикновено е написано, че работата се приема в тези или онези часове на деня, че такъв тъкач, който не може да работи поради болест, трябва да уведоми бюрото за това в тридневен срок, иначе болестта не се смятала за оправдание; че не се приема като достатъчно извинение, когато тъкачът казва, че трябвало да чака прежда за вътък, че за известни дефекти в работата (когато например на известна дължина от плата идват повече вътъчни нишки, отколкото са предписани и пр.) се удържа *не по-малко* от половината заплата и че ако платът не е готов в определения срок, за всеки ярд от непредадения плат се спада по едно пени. Всички удръжки от заплатата в съответствие с тези карти са толкова значителни, че например човекът, който идва в Ли, Ланкашайр, два пъти седмично, за да приема тъканите, носи всеки път на своя фабрикант най-малко петнадесет лири (100 пруски талера) от глоби. Така заявява самият той, а същият минава за един от най-толерантните приемчици. По-рано подобни въпроси се решавали от арбитражен съд, но тъй като работниците, които настоявали на това, обикновено бивали уволнявани, сега този обичай напълно е изчезнал и фабрикантът действува съвсем произволно: той е и обвинител, и свидетел, и съдия, и законодател, и изпълнител — всичко в едно лице. А ако работникът отиде при мировия съдия, тогава му казват: с това, че сте приели картата, вие сте сключили известен контракт и сега сте длъжни да го изпълните. Точно както при фабричните работници. Освен това фабрикантът всеки път заставя работника да подписва документ, в който последният заявява, че „той е съгласен с направените удръжки“. А ако се противи на това, тогава всички фабриканти от града веднага знаят, че, както казва Лич,

„той е човек, който се противопоставя на писмено установените с карти ред и законност и има дързостта да се съмнява в мъдростта на ония, които, както би следвало той да знае, са все пак негово началство в обществото." („Неопровержими факти", стр. 37—40).

Разбира се, тъкачите са *напълно* свободни и фабрикантът наистина не ги принуждава да вземат от него основа и карти, но както Лич превежда това на добър английски език, той им казва:

„Ако не искате да се пържите в моя тиган, направо може да влезете в огъня. (If you don't like to be frizzled in my frying-pan, you can take a walk into the fire)."

Тъкачите на копринени платове в Лондон и по-специално в Спиталфилдс отдавна понасят периодически най-голяма мизерия, но че те и досега още нямат основание да бъдат доволни от положението си — следва от това, че вземат крайно дейно участие във всички работнически акции в Англия, а особено в Лондон. Господствуващата сред тях нищета е била причината за тифуса, който избухнал в източните части на Лондон и предизвикал назначаването на комисията за обследване на санитарните условия за живот на работническата класа. Но от последния доклад на лондонската болница за болни от тифус ние виждаме, че тифусът все още продължава да върлува.

След платовете за облекло най-важната група артикули, произвеждани от английската индустрия, са *металните изделия*. Това производство има за свои главни центрове *Бирмингам*, където се произвеждат фини метални стоки от всякакъв вид, *Шефилд* — всевъзможни ножарски изделия, и *Стафордшайр*, особено *Уолверхамптън*, където се произвеждат по-груби стоки, като брави, гвоздеи и пр. Описанието на положението на работниците, заети в тези индустриални клонове, нека започнем с Бирмингам. — Организацията на производството в *Бирмингам*, както въобще в повечето места, където се изработват металически изделия, е запазила нещо от стария занаятчийски характер; дребните майстори все още продължават да съществуват; те работят с чираците си или в работилницата у дома си, или — когато е нужна употребата на парна сила — в големи фабрични сгради, които са разпределени на малки работилници, дадени поотделно под наем на майсторите; всички помещения са снабдени с по една движена от парната машина ос, чрез която пък може да се поставят в движение други машини. Леон Фоше (автор на редица статии върху положението на английските работници в списание „Revue des deux Mondes"[112] — статии, от които проличава, че авторът поне е изучавал въпроса, и които във всеки случай са по-ценни от онова, което досега са писали по

това както англичаните, така и немците) нарича такава организация с името démocratie industrielle* в противовес на едрото производство на Ланкашайр и Йоркшайр и забелязва, че тя не дава твърде благоприятни резултати за положението на майсторите и на калфите. Тази забележка е напълно правилна, защото многото дребни майстори, между които се разпределя печалбата — регулирана от конкуренцията, иначе поглъщана от един единствен едър фабрикант, — не могат лесно да съществуват при тези условия. Централизиращата тенденция на капитала ги държи потиснати и на един забогатяващ се опропастяват десетина, а стотина други чрез натиска на конкуренцията само на един богаташ, който може да продава по-евтино от тях, биват поставяни по-зле, отколкото преди. От само себе си се разбира, че в случаите, когато дребните майстори по начало трябва да конкурират на едрите капиталисти, много трудно могат да успеят сами срещу тази конкуренция. Чираците, както ще видим, са при дребните майстори поне също толкова зле, колкото и при фабрикантите, но с тая разлика, че самите те по-късно стават майстори и по този начин получават известна самостоятелност — т. е. биват експлоатирани от буржоазията не така непосредствено, както във фабриките. По този начин тези дребни майстори не са нито истински пролетарии, защото живеят отчасти от труда на чираците и продават не самия си труд, а готовия продукт, нито са истински буржоа, защото главното, с което се издържат, е собственият им труд. Това своеобразно, междинно положение на работниците в Бирмингам е причината, поради която те много рядко напълно и явно са се присъединявали към английското работническо движение. В политическо отношение Бирмингам е радикален, но не и чисто чартистки град. Обаче там има и множество по-големи фабрики — собственост на капиталисти, и в тях напълно господствува фабричната система. Разделението на труда, което там е проведено до най-малки подробности (например в производството на игли), както и приложението на парната сила, позволява ангажирането на множество жени и деца. И ние отново срещаме тук (виж „Доклад на комисията за обследване на детския труд") съвсем същите характерни черти, които са изложени във фабричния отчет: женският труд до часа на раждането, невъзможността за жените да водят домакинство, занемаряването на домашния бит и на децата, безразличие, дори отвращение към семейния живот и деморализация, а освен това изместване на мъжете от областта на труда, непрекъснато подобрение на машините, ранна самостоятелност на децата, мъже — изхранвани от жени и деца, и

* — индустриална демокрация. *Ред.*

т. н. и т. н. — Децата са описани като полугладни и одрипавели. *Половината от тях не знаят какво значи да бъдеш сит*, много от тях живеят цял ден с толкова хляб, колкото могат да получат за едно пени (10 пруски пфенига), или до обеда не получават никаква храна; нещо повече: имало е случаи, при които децата не получавали нищо за ядене от 8 часа сутрин до 7 часа вечер. Много често облеклото едва покрива голотата им; много ходят боси дори и през зимата. Поради това всички деца са дребни и слаби за възрастта си и рядко се развиват поне горе-долу нормално. Ако човек вземе под внимание, че при тези недостатъчни средства за възпроизвеждане на физическите сили се прибавя още и тежка, продължителна работа в душни помещения, няма да се учудва на това, че в Бирмингам се срещат малко мъже, които са годни за военна служба.

„Работниците — казва един лекар от наборната комисия — са дребни. слаби и с твърде малко физическа сила и на това отгоре мнозина имат изкривявания на гръдния кош или на гръбнака."

По сведение на един наборен подофицер мъжете в Бирмингам са по-дребни откъдето и да било другаде: обикновено 5 фута и 4—5 цола високи, и от 613 свикани новобранци само 238 се оказали годни. Що се отнася до образованието, по-горе (стр. 338) вече дадохме редица изказвания и примери за него из районите на металната индустрия, към които насочвам читателя; впрочем от доклада на комисията за обследване на детския труд се вижда, че в Бирмингам повече от половината деца между 5 и 15 години не посещават каквото и да е училище; децата, които посещават училище, често се менят, така че е невъзможно да им се даде каквото и да било трайно образование, и всички деца много рано се вземат от училище и се пращат на работа. Какви учители се използуват при това — се вижда също така от този доклад; на въпроса, дали преподава също и морал, една учителка отговорила: „Не, за 3 пенса седмична училищна такса това не може да се иска." Някои учителки дори и не разбрали този въпрос, а други и съвсем не смятали моралното възпитание на децата за част от своя дълг. Една учителка казала, че не преподавала морал, но че се стараела да насажда у децата добри принципи, и при това направила една груба езикова грешка. В самите училища членът на комисията констатирал непрекъснат шум и безредие. Поради това нравственото състояние на самите деца е в най-висока степен печално; половината от всички престъпници са под 15-годишна възраст; само за една година били осъдени 90 десетгодишни престъпници, между които 44 за криминални престъпления. Според мнението на членовете на комисията безредното полово общуване изглежда да се среща почти повсеместно, и

то още в твърде млада възраст. — (Грейнджър. „Доклад“ и документи.)

В областта на желязната индустрия, Стафордшайр, положението е още по-лошо. При грубите железни изделия, които се произвеждат тук, не може да се прилага нито голямо разделение на труда (с известни изключения), нито парна сила и машини. Тук — в Уолверхамптън, Уиленхол, Билстън, Седжли, Уенсфилд, Дарластън, Дъдли, Уолсол, Уенсбери и др., има поради това по-малко фабрики, но затова пък повече малки ковачници, в които дребните майстори работят поотделно с един или няколко чираци, които са задължени да служат при тях до двадесет и първата си година. Положението на дребните майстори е приблизително същото, както на тези в Бирмингам, но чираците обикновено са много по-зле. Те получават за ядене почти само месото на болни, паднали животни или развалено месо и развалена риба, също и месо на преждевременно родени телета и задушени в железопътни вагони свине. И същото вършат не само дребните майстори, но и по-големите фабриканти, които имат 30—40 чираци. В Уолверхамптън това изглежда да е действително обикновено нещо. Естествената последица от това са чести коремни и други заболявания. Освен това децата обикновено не получават достатъчно храна, за да се нахранят до насита, и рядко имат други дрехи освен работното си облекло, така че те вече само затова не ходят в неделното училище. Жилищата са често до такава степен лоши и мръсни, че стават огнища на болести, и макар в повечето случаи трудът да е здравословен, децата са поради това дребни, лошо сложени, слаби и в много случаи зле осакатени. В Уиленхол например има безброй много хора, които от вечно пилене на менгеме получават гърбица и изкривяване на *единия* крак в коляното — „извърнат крак“, hind-leg, както го наричат, — така че краката имат формата на буквата К; освен това най-малко една трета част от тамошните работници имали херния. Както и в Уолверхамптън, тук се срещат безбройни примери на закъснял пубертет както у момичета — и те работят в ковачниците! — така и у момчета, даже до деветнадесетата им година. В Седжли и околността, където се произвеждат почти само гвоздеи, хората живеят и работят в жалки, прилични на обори къщурки, които по мръсотия нямат равни на себе си. Момчета и момичета от десетата или дванадесетата си година нагоре въртят чука и чак тогава се считат за напълно обучени работници, когато изработват по хиляда гвоздеи на ден. За 1,200 гвоздеи заплатата е $5^3/_4$ пенса или непълни 5 сребърни гроша. Всеки гвоздей изисква 12 удара и тъй като чукът тежи $1^1/_4$ фунта, работникът трябва да дигне 18,000 фунта, докато спечели тази мизерна заплата. При тази тежка работа и при недостатъчната храна децата по не-

избежност се оформят зле физически, остават дребни и слаби, както се потвърждава и от данните на комисията. За състоянието на образованието и в този окръг вече дадохме сведения по-горе. Образованието в този участък е действително на невероятно ниско ниво: половината от всички деца не посещават дори неделните училища, а другата половина ги посещава съвсем нередовно; в сравнение с други области тук могат да четат твърде малко деца, а още по-малко да пишат. И това е напълно естествено, защото децата се вземат на работа между седмата и десетата година, т. е. *точно тогава,* когато те наистина биха могли да извлекат полза от посещаването на училището; учителите от неделното училище — ковачи или миньори — често пъти едва могат да четат, дори и не могат да напишат името си. Техният морален уровен съответствува на тези възпитателни средства. В Уиленхол — твърди членът на комисията Хорн и представя изобилни доказателства за това — не съществува никакво нравствено чувство сред работниците. Той е установил изобщо, че децата не познават нито задължения към родителите си, нито пък чувствуват някаква привързаност към тях. Те били толкова малко способни да мислят върху онова, което говорят, толкова затъпели, толкова глупави като животни, че — принудени да работят 12—14 часа на денонощие, да ходят в дрипи, да не си дояждат и да понасят побоища, които и след няколко дни все още усещали — те често твърдели, че били третирани добре и че се чувствували отлично. Те не познавали друг начин на живот освен да се измъчват от сутрин до вечер, докато им се позволи да престанат, и не разбирали дори нечувания за тях въпрос: дали са изморени. (Хорн, „Доклад“ и документи.)

В *Шефилд* заплатите са по-добри и поради това по-добро е и външното положение на работниците. Но затова пък тук трябва да се отбележат някои клонове на труда поради извънредно вредното им влияние върху здравето. Някои видове работа са свързани с непрекъснато притискане на инструментите към гърдите и често предизвикват туберкулоза; а други, например изготвянето на пили, пречат на общото развитие на тялото и причиняват коремни заболявания; рязането на кокали (за дръжки на ножове) влече след себе си главоболие, болести на жлъчката, а у момичетата, много от които са заети в тази работа, малокръвие. Но най-нездравословна работа е точенето на ножове и вилици, което, особено когато става на сухи камъни, неминуемо влече след себе си преждевременна смърт. Нездравословността на тази работа се дължи отчасти на наведеното положение, при което се притискат гърдите и стомахът, но особено на масата остроръбест, метален прах, който отскача при точенето, изпълва въздуха и неизбежно се вдишва. Точилари, които

работят на сух камък, достигат средно едва до 35 години, а точилари на мокър камък рядко живеят повече от 45 години. Д-р Найт в Шефилд казва:

„Аз мога да направя донякъде ясна вредността на тази работа само като обявя най-големите пияници сред точиларите за най-дълголетни измежду тях, защото те най-много отсъствуват от работата си. В Шефилд има всичко около 2,500 точилари. Около 150 (80 мъже и 70 момчета) са точилари на вилици; те умират между 28-та и 32-та си годишна възраст; точиларите на бръсначи, които точат както на сухи, така и на мокри камъни, умират между 40 и 45 години, а точиларите на ножове за маса, които точат на мокри камъни, умират между 40 и 50 години.“

Същият лекар дава следното описание на хода на болестта — така наречената точиларска астма:

„Те почват работата си обикновено от четиринадесетата си година и ако имат здрав организъм, те рядко усещат особени страдания до двадесетата си година. Тогава започват да се проявяват симптомите на тяхната своеобразна болест; те веднага се задъхват при най-малкото усилие при изкачване стълби или височина, държат раменете си високо, за да облекчат постоянния и увеличаващ се задух, навеждат се напред и изглежда да се чувствуват най-удобно в приведеното положение, в което работят; цветът на лицето им става мръсно жълт, чертите на лицето им изразяват страх, те се оплакват от стягане на гърдите; гласът им става груб и дрезгав, те кашлят шумно, като че ли въздухът преминава през дървена цев. От време на време изхарчват значителни количества прах, примесен със слуз или в кълбовидни или цилиндрични маси с тънка обвивка от слуз. Храчене на кръв, неспособност да лежат, изпотяване през нощта, диария с колики, необикновено отслабване с всичките обикновени симптоми на белодробна туберкулоза ги завличат най-после в гроба, след като са линели с месеци, често дори с години, неспособни да изхранят нито себе си, нито семействата си със своя труд. Трябва да добавя, че всички опити, които са били направени досега за предотвратяване на точиларската астма или за нейното излекуване, са напълно пропаднали.“

Това е написал Найт преди десет години; оттогава броят на точиларите и яростта на болестта са се увеличили, но били направени и опити да се предотврати болестта със закрити точиларски камъни и отвеждане на праха чрез вентилация. Те са поне отчасти успели, но самите точилари не искат тяхното приложение и дори тук-там са го осуетили, защото мислят, че с това биха дошли повече работници в тяхната професия и биха подбили заплатата им. Те предпочитат „къс, но весел живот“. Д-р Найт казвал често на точиларите, които отивали при него при първите симптоми на астмата: вие ще си докарате смъртта, ако се върнете обратно при точилото. Но това никога не помагало; онзи, който ставал веднаж точилар, той се отчайвал, сякаш че продал душата си на дявола. — Образованието в Шефилд е на много ниско стъпало; един духовник, който се занимавал много със статистиката на образованието, бил на мнение, че от

16,500 деца на работническата класа, които били в състояние да посещават някое училище, едва 6,500 можели да четат; това се обяснява с обстоятелството, че още от седмата и най-късно от дванадесетата си година децата се вземат от училището и че учителите им нищо не струват (един от тях бил уличѐн като крадец, който след освобождаването си от затвора не намерил друго средство за препитание освен даскалуването!). Неморалността сред младежта в Шефилд изглежда да е по-голяма откъдето и да било другаде. (Впрочем човек едва ли знае на кой град да отсъди първенството и когато чете докладите, мисли, че всеки град го заслужава.) Младежите в неделя са цял ден на улицата, играят на подхвърляне на пари или насъскват кучета едно срещу друго, ходят усърдно по кръчмите и седят там заедно с любимите си, докато тръгнат късно вечерта на усамотени разходки по двойки. В една кръчма, която членът на комисията посетил, седели 40—50 младежи от двата пола, почти всички под 17 години, всеки младеж при своето момиче. Тук-там някои играели на карти, други пеели и танцували и навсякъде пиели. Между тях седели професионални проститутки. И така, нищо чудно в това, че, както се изказват всички свидетели, ранното безредно полово общуване и младежката проституция се срещат извънредно често в Шефилд вече у юноши от 14 до 15 години. Престъпленията, и то от много зверски, отчаян характер, са нещо обикновено; година преди идването на члена на комисията била заловена една банда, състояща се в по-голямата си част от младежи, тъкмо когато се канела да подпали града; те били напълно екипирани с копия и запалителни вещества. По-късно ще видим, че работническото движение в Шефилд има същия див характер. (Саймънс, „Доклад“ и документи.)

Освен тези главни центрове на металообработването има още и фабрики за карфици в Уорингтън (Ланкашайр), където сред работниците, особено децата, цари също много мизерия, неморалност и невежество; има и известен брой ковачници за гвоздеи в областта на Уиган (Ланкашайр) и в Източна Шотландия; докладите от тези последни области си схождат почти напълно с докладите от Стафордшайр.

Сега ни остава още един единствен клон от тази индустрия — *производството на машини*, което се извършва именно във фабричните райони, особено в Ланкашайр; особеното при него е произвеждането на машини посредством машини; чрез това наново било отнето и последното убежище на останалите без работа работници — работата при производството на машините, които са ги лишили от препитание. Машините за рендосване и пробиване, машините, които

изготвят винтове, колела, гайки и пр., механическите стругове и тук оставили без препитание маса работници, които по-рано редовно били заангажирвани при добра заплата. Онзи, който желае, може да види маса такива безработни в Манчестер.

Да се обърнем сега към оня индустриален район, който се намира северно от железодобивната област на Стафордшайр: *грънчарниците* (potteries), чието главно средище е общината (borough) Сток, която обхваща селищата Хенли, Бърслем, Лейн-Енд, Лейн-Делф, Етрурия, Колридж, Лангпорт, Тънстол и Голден Хил с общо 60,000 жители. В доклада на комисията за обследване на детския труд се съобщава за този район: В някои клонове на това производство — на фаянс — децата имат лека работа в топли, просторни зали; в други, напротив, от тях се изисква тежка, напрегната работа, без да получават нито достатъчна храна, нито добро облекло. Много деца се оплакват: „Нямам достатъчно за ядене, получавам обикновено картофи и сол и никога не ми дават месо и хляб; не ходя на училище, нямам никакви дрехи." — „Днес нямах абсолютно нищо за обед, у дома никога не обядват; повечето получавам картофи и сол, само понякога хляб." — „Това са всичките дрехи, които имам, у дома нямам никаква дреха за празник." Измежду децата, чиято работа е особено вредна, са за отбелязване mould-runners, т. е. онези деца, които заедно с формата трябва да носят в сушилнята готово оформената стока и след това, когато вещта се изсуши, колкото е нужно, да занасят обратно празната форма. По тоя начин те през целия ден трябва да отиват и да се връщат под голямата за възрастта им тежест, а високата температура, при която трябва да вършат това, значително увеличава тяхното изтощение. Тези деца, без почти нито едно единствено изключение, са мършави, бледи, слаби, дребни и лошо сложени; те почти всички страдат от стомашни болести, повръщане, липса на апетит и много от тях умират от изтощение. Почти точно тъй слаби са и момчетата, които носят името jiggers; според колелото (jigger), което те трябва да въртят. Но много по-вредна е работата на ония, които потапят готовата стока в течност, която съдържа големи количества олово, а често и много арсеник, или пък трябва да вземат на ръце прясно потопената стока. Ръцете и дрехите на тези работници, мъже и деца, са винаги мокри от тази течност; кожата омеква и при непрекъснатото хващане на груби предмети така се свлича, че от пръстите им често тече кръв и те са непрекъснато в такова състояние, което в най-висша степен благоприятствува за абсорбирането на тези опасни вещества. Последиците от това са силни болки и сериозни заболявания на стомаха и на червата, упорит запек, колики, понякога туберкулоза, а у децата *най-често епилепсия*. У мъжете обикновено настъпва части-

чен парализ на ръчните мускули, colica pictorum* и парализ на цели крайници. Един свидетел разказва, че две момчета, които работели с него, умрели през работата в спазми; друг един, който още като момче две години е помагал при глазирането, разказва, че в началото имал силни коремни болки, след това — пристъп от спазми, вследствие на което бил на легло два месеца; оттогава нататък спазмите станали все по-чести, сега вече всеки ден, *а често пъти — десет до двадесет епилептични припадъка в един ден.* Дясната му страна била парализирана и, както му казали лекарите, никога нямало да се възстанови дейността на крайниците му. В помещението за глазиране на една фабрика имало четирма мъже, всички епилептични и страдащи от силни колики, и единадесет момчета, от които няколко вече епилептични. С една дума, тази страшна болест се явява абсолютно навсякъде като последствие от тази работа, а и това също става заради по-големи печалби на буржоазията! В стаите, в които се търка фаянсът, въздухът е изпълнен с фин кремъчен прах, чието вдишване действува точно толкова вредно, колкото и вдишването на стоманения прах у шефилдските точилари. Работниците се задъхват, те не могат да лежат спокойно, страдат от рани в гърлото, от силна кашлица и гласът им става толкова тих, че човек едва може да ги чуе. И те всички умират от туберкулоза. В района на грънчарниците имало сравнително много училища, които дават на децата възможност да се учат, но тъй като последните трябва да се изпращат толкова рано във фабриките и да работят толкова дълго (обикновено дванадесет часа, а често и повече), те не са в състояние да използуват училищата и поради това три четвърти от изпитаните от члена на комисията деца не можели нито да четат, нито да пишат; и цялата област тънела в най-дълбоко невежество. Ония деца, които с години посещавали неделни училища, не били в състояние да различат една буква от друга. Не само интелектуалното, но нравственото и религиозното възпитание в цялата страна е на много ниско стъпало (Скривен, „Доклад“ и документи).

Също и при *производството на стъкло* се срещат разни видове работа, която наистина изглежда, че не вреди много на мъжете, но която децата никак не могат да понасят. Тежкият труд, нередовността в работното време, честата нощна работа и особено високата температура в работните помещения (100—130° Фаренхайт) причиняват у децата обща слабост и болести, лош растеж и особено очни недъзи, коремни болести, бронхити и ревматични заболявания. Много деца са бледи, имат червени очи, често пъти със седмици се лишават от зрение и страдат от силно гадене, повръщане, кашлица, простуди

* — професионално заболяване на бояджиите. *Ред.*

и ревматизъм. При изваждането на стоката от пещите децата често са принудени да работят при такава висока температура, че дъските, на които те стоят, се запалват под краката им. Тия, които надуват стъклото, обикновено умират в ранна възраст от слабост и гръдни болести. (Лифчайлд. „Доклад", приложения, ч. II, стр. L 2, §§ 11, 12; Франк. „Доклад", приложения, ч. II, стр. K 7, § 48; Танкред. Документи и приложения, ч. II, стр. I 76 и т. н.; всички в „Доклад на комисията за обследване на детския труд".)

Въобще същият доклад във всички клонове на индустрията показва постепенното, но сигурно проникване на оная фабрична система, която особено се характеризира чрез заангажирането на жени и деца. Аз не съм счел за нужно навсякъде по-нататък да проследя прогреса на техниката и изтласкването на възрастните работници. Онзи, който е запознат донякъде с индустриалното дело, сам ще може лесно да си допълни това, защото на мен тук липсва място да проследя в подробности и тази страна на съвременния начин на производство, изложен от мен като един от резултатите на фабричната система. Навсякъде се въвеждат машини и с това се унищожава последната следа от независимостта на работника. С работата на жената и на децата семейството се разнебитва навсякъде или пък напълно се обръща с главата надолу поради безработицата на мъжа; навсякъде необходимостта от въвеждането на машините предава предприятието, а заедно с него — и работниците, в ръцете на едрия капиталист. Централизацията на собствеността крачи неудържимо напред, разделението на обществото на едри капиталисти и безимотни работници всеки ден става по-рязко, индустриалното развитие на нацията с гигантски крачки се движи към неминуема криза.

Аз вече споменах по-горе, че в областта на *занаятите* могъществото на капитала, а понякога и разделението на труда са довели до един и същ резултат; те изтласкали дребната буржоазия и на нейно място поставили едри капиталисти и безимотни работници. За тези занаятчии трябва всъщност малко да се каже, тъй като всичко онова, което се отнася до тях, бе вече изложено от мене там, където ставаше дума за индустриалния пролетариат въобще; тук, от началото на индустриалния преврат са станали малко промени в начина на работата, както и в нейното влияние върху здравето на работниците. Но допирът със същинските индустриални работници, гнетът на едрите капиталисти, който станал много по-осезателен от този на дребните майстори, с които калфата все пак още се намирал в лични отношения, влиянието на живота на големите градове и понижаващата се заплата са направили почти всички занаятчии дейни участници в работническото движение. Ние скоро ще говорим

върху това, а междувременно нека се обърнем към една категория от трудещото се население на Лондон, която поради извънредното варварство, с което я експлоатира алчната буржоазия, заслужава особено внимание. Аз имам предвид модистките и шивачките.

Забележително е, че тъкмо изработването на ония артикули, които служат за накит на *дамите от буржоазията,* са свързани с най-печалните последици за здравето на заетите с него работници. Ние по-горе вече видяхме това при производството на дантели и за доказателство на това твърдение сега имаме предвид лондонските модни магазини. Тези предприятия ангажират маса млади момичета — казват, че такива имало всичко 15,000; повечето от тях идват от село и като живеят и се хранят в тези помещения, те напълно са роби на работодателите си. През време на модния сезон, който трае около четири месеца в годината, дори и в най-добрите заведения работните часове са петнадесет на ден, а когато се случат спешни поръчки — осемнадесет; обаче в повечето магазини през това време се работи без всякакво строго определено работно време, така че момичетата никога нямат повече от шест, често само три или четири, а понякога дори само два часа в денонощие свободни за почивка и сън. По такъв начин те работят 19 до 22 часа, а понякога са принудени да работят през цялата нощ — нещо, което се случва доста често! Единствената граница за продължителността на тяхната работа е пълната физическа невъзможност да държат иглата дори и една минутка повече. Срещат се случаи, когато тези безпомощни същества не са си сваляли дрехите в продължение на девет дни подред и само сегиз-тогиз случайно са могли да си отпочинат за няколко минути на някой сламеник; яденето им се поднасяло ситно нарязано, за да могат да го погълнат във възможно най-късото време. Накратко, с помощта на моралния робски бич — заплахата за уволнение — тези нещастни момичета биват задържани на такава продължителна и непрестанна работа, каквато не може да понесе никой силен мъж, а да не говорим за крехките момичета от четиринадесет до двадесетгодишна възраст. Освен това душният въздух в стаите за работа, също и в спалните, наведеното положение, често лошата, мъчно смилаема храна — всичко това, но преди всичко продължителната работа и изолираността от чистия въздух, създават най-печалните резултати за здравето на момичетата. Много скоро се появяват отпадналост и отпуснатост, слабост, загубване на апетит, болки в раменете, гърба и таза, а особено — болки в главата; след това — изкривяване на гръбначния стълб, високи, изкривени рамене, отслабване, подпухнали, сълзящи и въобще болни очи, които скоро стават късогледи, кашлица, тесногръдство и задух, както и всички женски болести на

пубертета. В много случаи очите страдат толкова силно, че настъпва неизлечима слепота, пълно разстройство на зрението, а ако зрението остане достатъчно добро, за да дава възможност за продължаване на работата, обикновено туберкулозата слага край на късия и печален живот на тези работнички. Дори и у онези, които достатъчно рано напущат тази работа, телесното здраве остава завинаги разрушено, силата на организма разбита; особено след брака те са непрекъснато хилави и слаби и раждат болнави деца. Всички лекари, които били разпитани от комисията за обследване на детския труд, се изказали единодушно, в смисъл че трудно можело да се измисли друг начин на живот, който така да разрушава здравето и да предизвиква преждевременна смърт, както този на модистките.

Със същата жестокост, само по-малко непосредствено, се експлоатират изобщо *шивачките* в Лондон. Момичетата, които се занимават с изработката на корсети, имат тежка, трудна, изморяваща окото работа. А каква е заплатата, която те получават? Аз не зная това, но зная едно, че предприемачът, който трябва да отговаря за предадения му материал и който разпределя работата между отделните шивачки, получава 1½ пенса — 15 пруски пфенига — на брой. Оттук той приспада още и своята печалба, а тя е най-малко ½ пени — значи най-много едно пени влиза в джоба на бедното момиче. Момичетата, които шият вратовръзки, се задължават да работят 16 часа и получават 4½ шилинга, т. е. 1½ пруски талера седмично, с които те могат да купят приблизително толкова, колкото се купува с 20 сребърни гроша в най-скъпия град на Германия*. Но най-зле са ония, които шият ризи. Те получават за една обикновена риза 1½ пенса. По-рано получавали 2 до 3 пенса, но откогато приютът за бедни в Сент Панкрас, който се управлява от *буржоазно-радикална* администрация, е започнал да приема работа по 1½ пенса, бедните жени трябвало да се съгласят с тази ниска заплата. За фини, украсени ризи, които при осемнадесетчасова работа могат да се изработят за един ден, се плаща 6 пенса, т. е. 5 сребърни гроша. Според това и според различни изказвания на работнички и пренаемачи заплатата на тези шивачки, при твърде напрегната и продължаваща до късна нощ работа, възлиза на 2½—3 шилинга седмично. И онова, което слага венец на това позорно варварство, е, че шивачките трябва да депозират като залог част от стойността на поверените им материали, което те, разбира се, не могат да сторят иначе освен като — за което прекрасно знаят и собствениците — заложат една част от тях и или ги откупват със

---

* Сравни „Weekly Dispatch", 16 март 1844 г.

загуба за себе си, или ако не *могат* да откупят материалите, трябва да отговарят в мировия съд, както се случило на една шивачка през ноември 1843 г. Едно нещастно момиче, което се намирало в това положение и което не знаело какво да прави, се удавило в един канал през август 1844 г. Тези шивачки живеят обикновено сред най-голяма нищета в малки мансардни стаички, където във всяка стая се натъпкват толкова много от тях, колкото позволява мястото, и където през зимата единственото отоплително средство най-често е телесната топлина на самите тези обитателки. Те седят там наведени над своята работа и шият от четири или пет часа сутрин до полунощ, разрушават за няколко години своето здраве и си докарват преждевременна смърт, без да могат да си доставят дори и най-необходимото за своите належащи нужди*, докато долу, по улицата, преминават блестящите каляски на висшата буржоазия и докато може би десет крачки по-нататък някой жалък денди губи за една вечер на карти повече пари, отколкото те могат да припечелят за цяла година.

Това е положението на английския индустриален пролетариат. Навсякъде, където се обърнем, срещаме продължителна или временна мизерия, болести, които се пораждат от условията или от самата работа, деморализация; навсякъде унищожение, бавно, но сигурно подкопаване на физическите и духовните сили на човека. Нима може да продължава такова състояние?

Това състояние не може и няма да продължава. Работниците, значителното мнозинство от народа, не го искат. Нека видим какво казват *те* за това състояние.

* Томас Худ, най-талантливият от всички съвременни английски хумористи, подобно на всички хумористи, изпълнен с човешки чувства, но без всякаква духовна енергия, публикува в началото на 1844 г., когато описанието на мизерията на шивачките изпълваше всички вестници, хубавото стихотворение: „The Song of the Shirt“ („Песента за ризата“), която е изтръгнала от очите на буржоазните щерки не малко състрадателни, но безполезни сълзи. Аз нямам достатъчно място, за да мога тук да го възпроизведа; то беше първоначално поместено в „Punch“ и след това обиколи всички вестници. Тъй като положението на шивачките тогава се разглеждаше във всички вестници, излишни са специални цитати.

РАБОТНИЧЕСКОТО ДВИЖЕНИЕ

Всеки ще се съгласи с мене — дори и да не бях изтъквал това с толкова много примери, — че английските работници не могат да се чувствуват щастливи при това положение, че в тяхното положение един човек или цяла класа не може да мисли, да чувствува и да живее човешки. Значи работниците трябва да се стремят да излязат от това оскотяващо положение, да си създадат по-добро, почовешко положение, а те не могат да направят това, без да се борят против интереса на буржоазията като такава — интерес, състоящ се тъкмо в експлоатацията на работниците. Но буржоазията защищава своя интерес с всички средства, приложението на които ѝ предоставя нейната собственост и стоящата на нейно разположение държавна власт. Щом работникът поиска да се освободи от сегашното положение на нещата, буржоазията става негов отявлен враг.

Но работникът освен това всеки момент забелязва, че буржоазията го третира като вещ, като своя собственост и дори вече само затова той се явява враг на буржоазията. Аз изтъкнах по-горе със стотици примери и бих могъл още със стотици други да изтъкна, че при сегашните отношения работникът може да спаси своето човешко достойнство само чрез омразата си към буржоазията и възмущението си от нея. А това, че той *може* с най-силна страст да протестира срещу тиранията на имотните, се дължи на неговото възпитание или по-скоро на неговата липса на възпитание, както и на значителното количество гореща ирландска кръв, която се е преляла в английската работническа класа.

Английският работник не е вече англичанин в обикновения смисъл, не е вече пресметлив човек на парата като своя имотен съсед;

неговите чувства са по-силно развити, вродената му северняшка студенина се уравновесява с необуздаността, сред която страстите му са могли да се развият и да добият власт над него. Разсъдливостта, която толкова много е съдействувала за развитието на егоистичната наклонност на английския буржоа, която е превърнала егоизма в негова господствуваща страст и е концентрирала цялата сила на чувствата само в една точка — алчността за парѝ, липсва у работника и затова неговите страсти са силни и неукротими, както у чужденеца. Чертите на английската националност са изчезнали у работника.

Както видяхме, ако на работника не е оставено никакво поприще за проявяване на неговото човешко достойнство освен протеста срещу цялото му положение в живота, естествено е, че тъкмо в този протест работниците трябва да се покажат най-симпатични, най-благородни и най-човечни. Ние ще видим, че цялата енергия, цялата дейност на работниците се насочва само върху тази точка и че дори всичките им усилия да придобият какво да е общо образование, се намират в пряка връзка с нея. Ние несъмнено ще трябва да съобщим за отделни насилия, дори и бруталности, но винаги трябва да се има предвид, че социалната война в Англия съществува открито и че ако интересът на буржоазията е да води тази война лицемерно, под маската на мир и дори на филантропия, за работника може да бъде полезно само разрушаването на това лицемерие, разкриването на истинските условия; следователно, дори най-насилствените враждебни действия на работниците срещу буржоазията и нейните слуги са само прям, неприкрит израз на онова, което буржоазията крадешком и коварно причинява на работниците.

Възмущението на работниците от буржоазията е започнало скоро след развитието на индустрията и е преминало през различни фази. Тук не е мястото за подробно излагане на историческото значение на тези фази за развитието на английския народ; принуден съм да отложа това за по-късно, а засега ще се огранича само с фактите, доколкото те служат за характеризиране на положението на английския пролетариат.

Първата, най-груба и най-безплодна форма на това възмущение е било престъплението. Работникът живеел в нищета и мизерия и виждал, че други са по-добре от него. Той не проумявал, защо тъкмо той, който все пак е направил повече за обществото, отколкото богатият мързеливец, трябвало да страда при тези условия. Освен това неволята преодоляла и наследения респект към собствеността и той започнал да краде. Ние видяхме как с разширяването на индустрията се увеличила и престъпността, как годишният брой

на арестите се намира в постоянно съотношение с броя на преработваните памучни бали.

Но работниците скоро разбрали, че това нищо не помага. Чрез своята кражба престъпниците можели само поотделно, само като индивиди да протестират срещу съществуващия обществен строй; цялата власт на обществото се стоварвала поотделно върху всекиго и го смачквала с гигантско надмощие. Освен това, кражбата била най-некултурната, най-несъзнателната форма на протест и тъкмо затова тя никога не е бивала общ израз на общественото мнение на работниците, макар те тайно да я одобрявали. Работническата *класа* като такава най-напред въстанала срещу буржоазията, когато със сила се противопоставила на въвеждането на машините, както станало още в началото на индустриалния преврат. Първите изобретатели, Аркрайт и др. вече били преследвани по този начин и машините им — разрушавани; по-късно станали маса бунтове против машините, при които се случило почти точно същото, както при безредиците на щамповачите в Бохемия през юни 1844 г.; фабриките били съборени, а машините — разрушени.

И този вид протест бил само поединичен, изолиран в известни местности, и се насочвал срещу една единствена страна на съвременните отношения. Ако целта на момента бивала постигана, обществената власт с пълна ярост се нахвърляла отново върху беззащитните злосторници и ги наказвала, колкото си искала; а в това време машините въпреки всичко се въвеждали. Трябвало да се намери нова форма на протест.

За това спомогнал законът, който бил издаден от стария, нереформиран, олигархо-ористки парламент — закон, който по-късно, когато със законопроекта за реформата бил узаконен антагонизмът между буржоазията и пролетариата, а буржоазията била издигната в господствуваща класа — никога вече не би минал през камарата на общините. Този закон бил прокаран в 1824 година и отменил всички закони, чрез които досега били забранявани сдружаванията между работници в интерес на работниците. Работниците получили *право на свободно сдружаване,* което дотогава принадлежало само на аристокрацията и на буржоазията. Наистина и дотогава винаги съществували тайни сдружения между работниците, но те никога не могли да доведат до големи резултати. В Шотландия между другото, както разказва Саймънс („Занаятите и занаятчиите“, стр. 137 и следва.), още в 1812 г. тъкачите в Глазгоу обявили обща стачка, която била подготвена от някакво тайно сдружение. Тя се повторила в 1822 г. При този случай върху лицата на двама работници, които не искали да се присъединят към сдружението и вследствие на това били обявени от членовете на сдруже-

нието за предатели на своята класа — била излята сярна киселина, от която те загубили зрението си. Също така и в 1818 г. сдружението на шотландските минни работници било достатъчно силно, за да може да проведе обща стачка. Тези сдружения задължавали членовете си да полагат клетва за вярност и за запазване на тайна, имали списъци на членовете си, каси, счетоводство и местни клонове. Но скритостта, с която било вършено всичко, спъвала тяхното развитие. И, напротив, когато в 1824 г. работниците получили правото на свободно сдружаване, тези сдружения много скоро се разпространили в цяла Англия и станали много силни. Във всички клонове на труда се образували такива сдружения (trades-unions) с неприкритото намерение да закрилят отделния работник от тиранията и бездушното отношение на буржоазията. Целите им били: да определят заплатата и колективно като *сила* да преговарят с работодателите, да регулират заплатата според печалбата на работодателя, когато настане удобно време да я повишават и да я запазват равна навсякъде, във всеки отделен занаят; затова те обикновено преговаряли с капиталистите за такава таблица на работните заплати, която да се спазва от всички, и предупреждавали всеки отделен капиталист, който отказвал да се присъедини към тази таблица, че ще обявят стачка; освен това, чрез ограничаване на приемането на чираци да се поддържа винаги оживено търсене на работници и чрез това работната заплата да се държи на известна висота; да се работи колкото е възможно против непрякото и подло намаляване на заплатата от страна на фабрикантите чрез въвеждането на нови машини и инструменти и пр.; и, най-после, да се подкрепят с парични средства безработни работници. Това става или направо от касата на сдружението, или чрез една карта, върху която е отбелязано всичко необходимо за удостоверяване на самоличността на работника и с която работникът, подпомогнат от своите другари по професия, странствува от едно място на друго, получава сведения къде ще има сгоден случай да получи работа. Това странствуване работниците наричат the tramp, а така странствуващия — tramper. За постигане на тези цели се назначават председател и секретар със заплата — тъй като трябва да се очаква, че никой фабрикант няма да даде работа на такива хора — и един комитет, който да събира седмичните членски вноски и да следи те да бъдат използувани за целите на сдружението. Когато било възможно и когато се оказвало изгодно, тези сдружения по занаят от отделни окръзи се обединявали също в едно федеративно сдружение и в определени срокове свиквали събрания от делегати. В някои отделни случаи били правени опити да се обединят от цяла Англия работниците от една и съща професия в едно голямо сдру-

жение, а няколко пъти — най-напред в 1830 г. — да се създаде обединено работническо сдружение в цяла Англия, с отделна организация в него за всяка професия. Но тези сдружения никога не се задържали за дълго, рядко се осъществявали дори само за момента, тъй като само един необикновен общ подем е в състояние да създаде такива сдружения и да ги направи дейни.

Средствата, които тези сдружения обикновено прилагат за постигане на целите си, са следните. Ако някой отделен майстор или няколко майстори откажат да плащат определената от сдружението работна заплата, изпраща им се една депутация или им се подава петиция (както се вижда, работниците умеят да се съобразяват с властта на абсолютния господар-фабрикант в неговата малка държава). Ако това не помогне, сдружението издава заповед да се спре работата и всички работници отиват у дома си. Тази стачка (turn-out или strike) е или частична, когато един или няколко работодатели отказват да регулират заплатите според предложенията на сдружението, или обща, когато всички работодатели от един и същ клон на труда отказват да сторят това. Дотук се простират законните средства на сдружението — законни само ако стачката е обявена след предварително предупреждение, което става не винаги. Но тези законни средства са наистина твърде слаби, щом все още има работници, които се намират извън сдружението или могат да се отделят от него заради временни облаги, предложени от фабрикантите. Особено при частични стачки фабрикантът лесно може да събере работници измежду тези крастави овци (наречени knobsticks*) и с това да осуети усилията на обединените работници. Тези knobsticks биват в такъв случай заплашвани от членовете на сдружението, ругани, бити, тъй или иначе малтретирани, накратко — сплашвани по всякакъв начин. Тогава те подават жалби в съда, а тъй като благоговеещата пред закона буржоазия и досега още държи властта в своите ръце, първият противозаконен акт, първата съдебна жалба против членовете на сдружението почти всякога сломяват силата на това сдружение.

Историята на тези сдружения е дълга редица от поражения на работниците, прекъсвана от малко отделни победи. Естествено е, че всички тези усилия на сдруженията не могат да изменят икономическия закон, че работната заплата се определя от съотношението на търсенето и предлагането на трудовия пазар. Поради това тези сдружения са безсилни срещу всички *важни* причини, които влияят върху това съотношение; през време на търговска криза сдруженията са принудени сами да намалят заплатата или напъл-

---

* — стачкоизменници. *Ред.*

но да се разтурят, а при значително засилване на търсенето на труд те не могат да повишат заплатата повече, отколкото това би станало и бездруго от само себе си чрез конкуренцията на капиталистите. Но върху по-малки, единично действуващи причини, те наистина могат да влияят. Ако фабрикантът не очакваше концентриран, масов отпор от страна на работниците, той постепенно щеше все повече и повече да подбива заплатата заради своята печалба; борбата на конкуренцията, която той трябва да издържи срещу другите фабриканти, дори би го принудила към това и работната заплата скоро би спаднала до своя минимум. Но тази конкуренция *между самите* фабриканти *при нормални условия* наистина може да бъде възпрепятствувана от съпротивлението на работниците. Всеки фабрикант знае, че последицата от такова намаление на заплатата, което не е оправдано от обстоятелства, на които са подчинени и конкурентите му, означава стачка, която би му нанесла сигурна вреда, защото капиталът му — за времетраенето на тази стачка — би стоял в бездействие, машините му биха ръждясали. Наистина в такъв случай е още твърде несигурно дали той ще може да прокара това свое намаление на работната заплата и е уверен, че щом то му се удаде, конкурентите му ще го последват, ще подбият цените на произвежданите от тях фабрикат и с това пак ще му отнемат печалбата от това намаление. Ако след кризата работната заплата би се повишила и без съдействието на сдруженията, под тяхното влияние това увеличение настъпва по-бързо; фабрикантът наистина има интерес да не повишава заплатата, докато към това не го принуди конкуренцията на колегите му фабриканти; в това време, когато пазарът се подобрява, самите работници искат по-висока заплата и често могат при такива обстоятелства, поради по-малък избор на работници, да принудят фабриканта да повиши заплатата им, като обявят стачка. Но както казахме, срещу по-важни причини, които изменят условията на трудовия пазар, сдруженията са безсилни. В такива случаи гладът постепенно кара работниците при всякакви условия да постъпват пак на работа, а щом веднаж постъпят наново макар няколко работника, силата на сдружението е сломена, защото тези малцина knobsticks при намиращите се още на пазара запаси от стоки дават на буржоазията възможност да премахне най-лошите последици от смущението в производството. Фондовете на сдружението скоро се изчерпват поради многочислеността на членовете, които се нуждаят от подпомагане; кредитът, който дават бакалите срещу високи лихви, с течение на времето бива отказван и нуждата принуждава работниците да се връщат под ярема на буржоазията. Но тъй като фабрикантите в свой собствен интерес — разбира се, това е станало техен интерес само по-

ради съпротивлението на работниците — трябва да избягват всякакви ненужни намаления на заплатата, докато работниците при всяко такова понижаване на работната заплата, макар и причинено от състоянието на пазара, чувствуват известно влошаване на положението си, срещу което те се бранят, доколкото им е възможно — повечето стачки именно затова завършват във вреда на работниците. Някой ще запита, но защо пък работниците обявяват стачка в такива случаи, при които безполезността на тази мярка е все пак очевидна? Чисто и просто, защото те *трябва* да протестират срещу намаляването на работната заплата, а дори и срещу необходимостта от това намаляване, защото са длъжни да заявят, че като хора те не могат да се нагаждат според условията, а условията трябва да се нагаждат според *тях* — според хората; защото тяхното мълчание би било примиряване с тези условия, признаване на правото на буржоазията да експлоатира работниците през време на благоприятни търговски периоди, а в неблагоприятни времена да ги оставя да умират от глад. Работниците трябва да протестират срещу това, докато още не са загубили всякакво човешко достойнство; но че те протестират по *тоя,* а не по друг начин, произлиза от това, че те са англичани, практични хора, които изразяват своя протест с *действие,* а не си лягат да спят спокойно, както германските теоретици, щом като протестът им бъде надлежно протоколиран и поставен ad acta*, за да спи там тъй спокойно, както спят самите протестиращи. Напротив, действителният протест на англичанина има свой резултат: той задържа в известни граници алчността на буржоазията за парѝ и поддържа жив протеста на работниците срещу общественото и политическо всемогъщество на имотната класа, а същевременно наистина ги заставя да признаят, че е нужно нещо повече от работнически сдружения и стачки, за да се сломи господството на буржоазията. Но онова, което е истински важно в тези сдружения и в предизвиканите от тях стачки е обстоятелството, че те са първият опит на работниците да *унищожат конкуренцията.* Те предпоставят разбирането, че господството на буржоазията почива само върху конкуренцията помежду работниците, т. е. върху разединението на пролетариата, върху противопоставянето на отделните работници едни срещу други. И тъкмо защото те, макар и само едностранчиво, само ограничено, се насочват срещу конкуренцията, срещу жизнения нерв на съвременния социален строй, тъкмо затова те са толкова много опасни за този социален строй. Работникът не може да атакува буржоазията — а заедно с нея и целия съществуващ обществен строй — на по-уязвимо място

* — към делото. *Ред.*

от това. Когато се прекрати конкуренцията между самите работници, когато всички работници вземат решение повече да не допускат да бъдат експлоатирани от буржоазията, ще настъпи край на царството на собствеността. Наистина само затова работната заплата зависи именно от съотношението на търсенето и предлагането, от случайното състояние на трудовия пазар, защото работниците досега са се помирявали с положението си да бъдат третирани като вещ, която може да бъде купувана и продавана. Когато работниците решат да не допускат повече да бъдат купувани и продавани, когато при установяването на стойността на труда те се явят не като вещи, а като *хора,* които освен работната си сила имат и воля, тогава ще бъде свършено с цялата съвременна политическа икономия и със законите за работната заплата. Несъмнено, че с течение на времето законите за работната заплата пак биха добили значение, ако работниците се задоволят само с премахването на конкуренцията помежду си; но те не могат да сторят това, да спрат дотук, без да се откажат от цялото си досегашно движение, без да възстановят самата тази конкуренция помежду си, т. е. те изобщо не могат да сторят това. Необходимостта ги принуждава да унищожат не само една *част* от конкуренцията, но изобщо конкуренцията, и те ще направят това. Още отсега работниците всеки ден все повече разбират какво им носи конкуренцията, те по-добре разбират, отколкото буржоата, че и конкуренцията между имотните, причинявайки търговските кризи, потиска и работника и че и тя трябва да бъде премахната. Те скоро ще проумеят *как* трябва да направят това.

Че тези сдружения допринасят твърде много за подхранване на омразата и озлоблението на работниците срещу имотната класа — не е нужно тепърва сега да бъде доказано. На това се дължи, че във времена на необикновено вълнение от тези сдружения — с или без знанието на ръководните членове — изхождат отделни действия, които могат да се обяснят само с омраза, доведена до отчаяние. само с необуздана, преминаваща всякакви граници страст. От този род са и споменатите по-горе случаи на заливане със сярна киселина, както и редица други, от които искам да разкажа няколко. В 1831 г. през време на силни вълнения сред работниците бил застрелян една вечер младият Аштън, фабрикант в Хайд при Манчестер, когато преминавал през полето, и не била открита никаква следа от убиеца. Няма съмнение, че това било дело на отмъщение от страна на работниците. — Палежи и опити за предизвикване на експлозии са много чести. В петък на 29 септември 1843 г. бил направен опит да се вдигне във въздуха работилницата на фабриканта на триони Пейджин на Хоуард стрийт в *Шефилд.* Средство

за това била една желязна, напълнена с барут и приклинена тръба. Щетите били значителни. На следния ден, 30 септември, бил направен подобен опит и във фабриката за ножове и пили на Ибетсън, в *Шейлс Мур* при *Шефилд*. Г-н Ибетсън си навлякъл омразата на работниците чрез дейно участие в буржоазните организации, чрез ниски работни заплати, ангажиране изключително на knobsticks и спекулация със законите за бедните в своя полза (като през време на кризата от 1842 г. принуждавал работниците да се съгласят на ниска работна заплата, посочвайки на администрацията на бедните всички ония, които отказвали, и представяйки ги за хора, които можели, но не искали да получат работа, и затова не заслужавали подпомагане). Експлозията причинила доста загуби и всички работници, които отишли да видят разрушенията, съжалявали само, „че цялата фабрика не била хвърлена във въздуха“. — В петък, на 6 октомври 1843 г., опитът за подпалване на фабриката на Ейнсуорт и Кромптън в *Болтън* не причинил никакви загуби; той бил третият или четвъртият опит за твърде кратко време в същата фабрика. — В заседанието на градския съвет в *Шефилд* в сряда, на 10 януари 1844 г., полицейският комисар показал една нарочно направена за експлозия машина от чугун, която, напълнена с четири фунта барут и снабдена със запален, но в последствие изгаснал фитил, била намерена във фабриката на г-н Китчен, на Ирл стрийт в Шефилд. — В неделя, на 20 януари 1844 г., в дъскорезницата на Бентли и Уайт в *Бъри*, в Ланкашайр, станала експлозия, която била предизвикана от хвърлени вътре пакети с барут и причинила значителни щети. — В четвъртък, на 1 февруари 1844 г., работилницата за колела Сохо в *Шефилд* била подпалена и станала жертва на пламъците. — Това са шест такива случая в четири месеца и те всички били предизвикани само от озлоблението на работниците срещу работодателите. Не е нужно да казвам какъв трябва да е този социален строй, при който са *възможни* такива неща. Тези факти са достатъчно доказателство за това, че в Англия, дори и в такива благоприятни търговски периоди, както към края на 1843 г., социалната война е обявена и тя открито се води. И при все това английската буржоазия все още не се опомня! Но най-красноречиво говори процесът срещу така наречените *тъги* в Глазгоу,* който бил разгледан на съдебните заседания в този град от 3 до 11 януари 1838 г. От разискванията в съда станало известно, че сдружението на памукопредачите, което съществувало тук от 1816 г., имало рядка организация и сила. Членовете му се задължавали чрез клетва

* Тъги [thugs] тези работници били наречени по името на известната източноиндийска секта, чийто единствен занаят е коварното убиване на всички чужденци, които ѝ попаднат в ръцете.

да се подчиняват на решенията на мнозинството и през време на всяка стачка действувал таен комитет, който бил неизвестен на голямата маса от членовете на сдружението и неограничено можел да се разпорежда с всички негови пари. Комитетът определял премии за главите на knobsticks и на омразните фабриканти, както и за палежи на фабриките. По тоя начин била подпалена една фабрика, в която с предене били заети работнички стачкоизменнички вместо мъже; една жена — г-жа Мак-Фърсън, майка на едно от тези момичета, била убита, а двамата убийци били изпратени за сметка на сдружението в Америка. — Още в 1820 г. някой стрелял по един knobsticks на име Мак-Куори, ранил го и получил от сдружението петнадесет лири стерлинги. По-късно някой пак стрелял по някой си Грахам и получил 20 лири, но бил открит и изпратен за цял живот на заточение. Накрая, през май 1837 г., вследствие на една стачка във фабриките в Отбянк и Майл-Енд станали безредици, при които били изтезавани около една дузина knobsticks, през юли същата година безредиците все още продължавали и един knobsticks, някой си Смит, бил така малтретиран, че умрял. Тогава комитетът бил арестуван, започнало следствие. В резултат на това следствие председателят и главните членове на комитета били намерени за виновни в участие в незаконни сдружения, в изтезаване на knobsticks и подпалване на фабриката на Джеймс и Франсис Ууд и изпратени на заточение за 7 години. Какво ще кажат за тази история нашите добри немци?*

Имотната класа и особено нейната индустриална част, която влиза в непосредствен допир с работниците, се нахвърля с най-голяма ярост срещу тези сдружения и непрекъснато се мъчи да докаже на работниците безполезността на същите с такива доводи, които от гледището на буржоазната политическа икономия са напълно верни, но които тъкмо затова са отчасти погрешни и съвсем не могат да повлияят на ума на работника. Вече самото усърдие на буржоазията показва, че тя не е незаинтересована в тази работа и

* „Какво своеобразно чувство на „първобитно правосъдие“ (wild-justice) трябва да има в сърцата на тези хора, което ги подтиква с хладна разсъдъчност, събрани в конклав, да обявяват своя трудещ се събрат за дезертьор от своето съсловие и от делото на своето съсловие, да го осъдят на смърт като предател и дезертьор и да го екзекутират и — тъй като официалният съдия и палачът не вършат това — да го екзекутират чрез ръката на таен палач, подобно на старинния „съд на фемите“ или тайния трибунал на рицарските времена, който по този начин внезапно се възобновява и повече от един път неочаквано се явява пред учудените очи на хората, като членовете му са облечени не в ризници, а в кадифени жакети, и се събира не във Вестфалските гори, а в павираната улица Галоугейт на Глазгоу! — Такова чувство трябва да е широко разпространено и много *силно* сред *масата*, макар че то само у *малцина* може да се прояви в такава остра форма!“ — Карлайл. „Чартизмът“, стр. 40.

независимо от непосредствената загуба от една стачка, тук положението на нещата е такова, че онова, което отива в джобовете на фабриканта, по неизбежност трябва да излезе от джобовете на работника. Дори работниците и да не знаеха така добре, че сдруженията поне донякъде обуздават стремежа на техните конкуриращи помежду си работодатели да намаляват заплатите им, те не биха се отказали от сдруженията вече само за да увредят на своите противници — фабрикантите. През време на война загубата за едната страна е печалба за другата, а тъй като работниците се намират в положение на война с фабрикантите, те вършат съвсем същото, което вършат и могъщите монарси, когато едни други се хващат за гушата. — От всички други буржоа най-разяреният враг на всички работнически сдружения е пак нашият приятел д-р Юр. Той кипи от негодувание против „тайните съдилища“ на памукопредачите, най-мощната работническа организация — съдилища, които заявяват, че могат да парализират всеки непослушен фабрикант „и по тоя начин могат да опропастят човека, който години наред им е давал препитание“. Юр говори за времето, „когато изобретателната глава и животворящото сърце на индустрията били държани в робство от немирните долни членове“ — но жалко, о, новопоявил се Менений Агрипа[113], че английските работници не се поддават така лесно на усмиряване чрез твоята басня, както римските плебеи! — и накрая разказва следната мила история: веднаж предачите на мюлжинетната машина до непоносимост злоупотребили със силите си. Високата заплата, вместо да доведе до благодарствено чувство спрямо фабриканта и до умствено развитие (разбира се, в безвредни, дори полезни за буржоазията науки), в много случаи пораждала гордост и набавяла пари за поддържане на упорития дух в стачките, които една след друга съвсем произволно сполетявали известен брой фабриканти. През време на един злополучен смут от този род в Хайд, Дъкинфилд и околните местности фабрикантите от областта, загрижени да не бъдат изтласкани от пазара от французите, белгийците и американците, се обърнали към машиностроителния завод на Шарп, Робертс и К° с молба изобретателският талант на господин Шарп да се насочи към конструирането на една автоматична мюлжинетна машина, за да се „спаси производството от горчивото робство и заплашващото го разоряване“.

„За няколко месеца била изработена една машина, която на вид обладавала способността за мислене, чувството и такта на опитния работник. По този начин *железният човек* — както работниците нарекли тази машина — ***излязъл от ръцете на съвременния Прометей по повеля на Минерва.*** Това било създание, предназначено да възстанови порядък сред индустриалните класи и

да обезпечи на англичаните господството в индустрията. Известието за тоя нов Херкулесов подвиг всяло ужас в работническите сдружения и *преди това чудно създание да напусне, така да се каже, своята люлка, то вече задушило хидрата на анархията.*"

По тоя начин Юр по-нататък доказва, че изобретяването на машината, с която се отпечатват едновременно четири и пет цвята, била последица от безредиците сред щамповачите на басма, че упорствата на работниците, които оправят тъкачните основи в машинните тъкачници, предизвикали създаването на нова усъвършенствувана машина за оправяне на основи, и изброява още други подобни случаи.* Същият Юр се мъчи малко преди това в много страници подред да доказва, че въвеждането на машините било изгодно за работниците! Впрочем Юр не е единственият; във фабричния доклад фабрикантът Ашуорт и някои други не пропущат случай да дадат воля на яда си от тези сдружения. Тези мъдри буржоа правят точно както някои правителства и всички движения, които те не могат да разберат, отдават на влиянието на злонамерени агитатори, злоумишлени хора, демагози, алармаджии и младежи; те твърдят, че в тази агитация били заинтересовани платените агенти на тези сдружения, защото живеели от нея; като че ли не е самата буржоазия, която прави необходимо това плащане, не искайки да дава работа на такива хора!

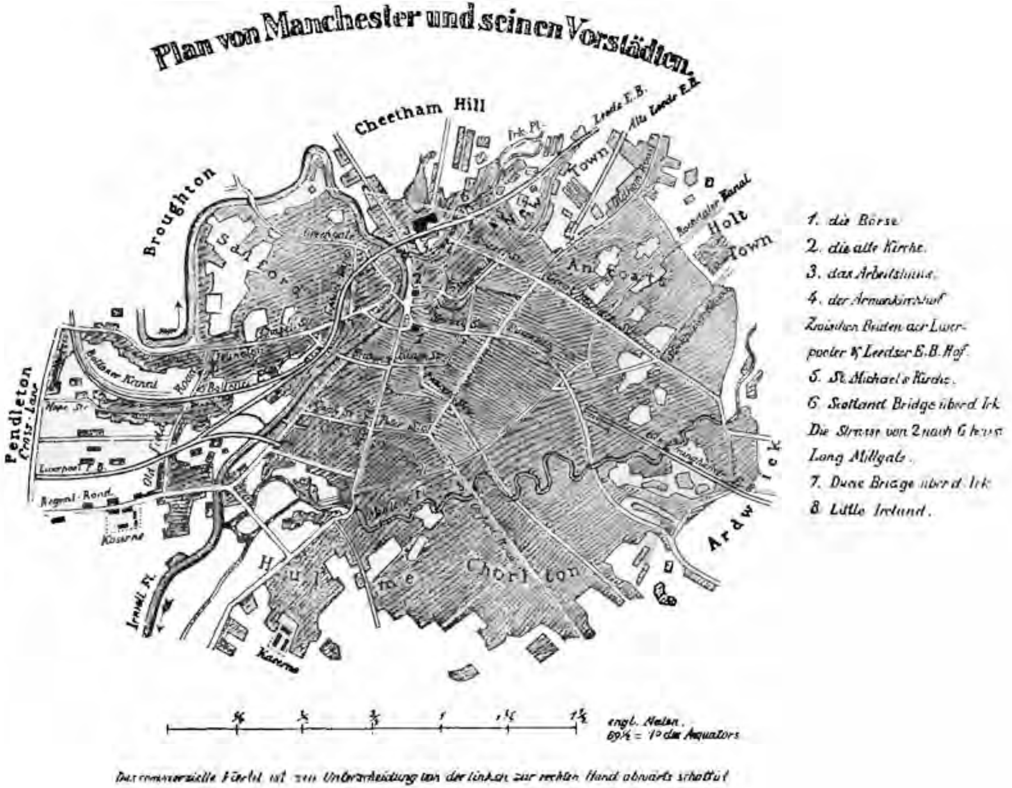
Невероятно честото повтаряне на тези стачки най-добре доказва колко далеч е отишла социалната война в Англия. Не минава нито седмица, нито почти дори и ден, да не стане тук-таме някоя стачка — ту поради намаление на заплатата, ту поради отказване тя да бъде увеличена, ту поради вземане на работа на knobsticks, ту поради отказване да се премахнат злоупотребите или лошите уредби, ту поради въвеждане на нови машини, ту поради стотици други причини. Наистина тези стачки са само авангардни схватки, но понякога и по-значителни боеве; те не решават нищо, но са най-сигурното доказателство, че решителното сражение между пролетариата и буржоазията наближава. Тези стачки са военната школа на работниците, в която те се подготвят за великата борба, която вече не може да бъде избягната; те са прокламациите на отделните отряди на работническата класа за тяхното присъединяване към великото работническо движение. И ако сравним една годишнина от „Northern Star", единственият вестник, който съобщава за всички движения на пролетариата, ще установим, че всички работници от градовете и от селските индустриални окръзи са се обединили в сдружения и от време на време с общи стач-

* — Юр, „Философия на фабриката", стр. 366 и следв.

ки са протестирали против господството на буржоазията. А като военна школа стачките дават ненадминат резултат. В тях се развива своеобразната храброст на англичанина. На континента се говори, че англичаните и особено работниците били страхливи, не можели да правят революция, защото не са като французите да дигат всеки момент бунтове, защото като че ли спокойно се помиряват с буржоазния режим. Това е съвършено невярно. Английските работници по смелост не отстъпват на никоя нация, те също така са неспокойни като французите, но се борят другояче. Французите, които по природа са напълно политични, се борят и против социалните злини по политически път; англичаните, според които политиката съществува само заради интереса, заради буржоазното общество, се борят не срещу правителството, а направо срещу буржоазията, и тази борба засега може да се води с успех само по мирен начин. Застоят в промишлеността и следващата го мизерия предизвикали в Лион през 1834 г. бунта в името на републиката, а през 1842 г. в Манчестер — общата стачка за народна харта и висока работна заплата. Но че за една стачка е нужна също смелост, и то значителна, дори често и много по-голяма смелост, много по-смела, по-твърда решителност, отколкото за един бунт — това се разбира от само себе си. Наистина за работника, който от опит познава мизерията, не е дребна работа да върви към нея с жена и деца, да понася месеци наред глада и неволята и да остава твърд и непоколебим. Какво е смъртта, какво са галериите, които очакват френския революционер, в сравнение с бавната гладна смърт, в сравнение с ужаса всеки ден да гледаш умиращото си от глад семейство, в сравнение с увереността в бъдещото отмъщение на буржоазията, което английският работник предпочита пред подчинението на ярема на имотната класа? По-долу ще видим един пример от тази упорита, непреодолима смелост на английския работник, който отстъпва пред силата едва тогава, когато всякаква съпротива би била безцелна и безсмислена. И тъкмо в тази спокойна издръжливост, в тази непоколебима решителност, която всеки ден трябва да издържа стотици изпитания — тъкмо в това английският работник развива оная страна на своя характер, която най-много вдъхва уважение. Хора, които понасят толкова много, за да сломят съпротивата на един единствен буржоа, ще бъдат в състояние също да сломят мощта на цялата буржоазия. Но независимо от това английският работник доста често е проявявал смелост. Че стачката от 1842 г. нямала понататъшни последици, се дължи на това, че работниците отчасти били вкарани в нея от буржоазията, отчасти и самите те не били нито на ясно, нито солидарни по отношение на своята цел. Но пък иначе там, където се касаело за определени *социални* цели, те достатъчно

често показвали своята смелост. Да не говорим за уелското въстание от 1839 г., през време на моето пребиване в Манчестер (през май 1843 г.) там стана истинско сражение. Една тухларна фабрика (Полинг и Хенфри) беше именно увеличила формата на тухлите, без да повиши заплатата, и естествено продаваше уголемените тухли на по-висока цена. Работниците, на които била отказвана по-голяма заплата, напуснали фирмата и сдружението на тухларите обявило бойкот на фирмата. Обаче на последната с голяма мъка се удало да си набави работници от околността и измежду knobsticks. Първоначално сдружението се опитало да ги заплаши. За охрана на двора фирмата поставила дванадесет души — всички бивши войници и полицейски служители — и ги въоръжила с пушки. Когато и заплахата не помогнала, една вечер в десет часа група тухлари приближила във войнишки строй с авангард, въоръжен с пушки, и нападнала двора на фабриката, който се намира на едва четиристотин крачки далеч от пехотинската казарма.* Те нахълтали вътре и щом забелязали пазачите, стреляли по тях, изпогазили наредените мокри тухли, съборили натрупаните редици от вече изсушени тухли, разрушили всичко, което им се изпречило на пътя, и нахълтали в една сграда, където разстрошили мебелите и малтретирали жената на живеещия там надзирател. Между това пазачите се разположили зад един плет, откъдето сигурно и безпрепятствено можели да стрелят; нахълталите стояли пред горящата тухларска пещ, която така ясно ги осветлявала, че всеки куршум на противниците им ги улучвал, докато от тяхна страна всеки изстрел отивал напразно. Но стрелбата продължила повече от половин час, докато мунициите били изстреляни и целта на нападението — разрушаването на всички разрушими предмети във фабриката — постигната. Тогава пристигнала войска и тухларите се оттеглили към Еклс (три мили от Манчестер). Малко преди Еклс те се събрали на проверка, при което всеки бил повикан по номера си в поделението, след което се разпръснали, разбира се, само за да паднат още по-сигурно в ръцете на приближаващата от всички страни полиция. Броят на ранените трябва да е бил твърде значителен, но известен станал само броят на ония, които след това били заловени. Един от тях бил ранен с три куршума: в бедрото, прасеца и рамото, и се влачил с тях повече от четири мили. — Наистина тези хора доказали, че имат и революционна смелост и не се боят от градушката куршуми; но ако невъоръжена маса, която дори и сама не знае какво собствено иска, може — обкръжена в пазарен площад — да бъде обуздана от няколко заемащи входовете драгуни и полицейски служители, както е станало в 1842 г.,

* На ъгъла на Крос Лейн и Ридженг род — виж плана на Манчестер.

План на град Манчестер

това съвсем не означава липса на смелост; тази маса не би предприела нищо, дори ако служителите на държавната, т. е. на буржоазната власт, не биха били там. Там, където народът имал пред очи определена цел, той е показвал достатъчен кураж, например при нападението на фабриката на Бърли, която по-късно е трябвало да бъде защитена чрез докарване на артилерия.

Да кажем по този случай няколко думи за светото съблюдаване на закона в Англия. Несъмнено, че за буржоата законът е свет, защото той е негово собствено дело, издаден с негово съгласие и в негова защита и полза. Той знае, че ако някой отделен закон се окаже вреден за него, все пак законодателството изцяло покровителствува неговите интереси. Той преди всичко знае, че светостта на закона, неприкосновеността на реда, установен веднаж от активното изявление на волята на една част от обществото и от пасивното — на другата част, е най-силната опора на неговото социално положение. Английският буржоа смята закона за свет, защото както в него, така и в своя бог той намира сам себе си. Затова и палката на полицейския служител, която всъщност е негова собствена палка, има такава чудно успокояваща сила за него. Но за работника това далеч не е така. Работникът твърде добре знае и твърде често е изпитал от опит, че за него законът е камшик, приготвен от буржоата, и затова той се обръща към закона само когато е принуден. Смешно е да се твърди, че английският работник се страхува от полицията, когато в Манчестер всяка седмица полицаи ядат бой, а миналата година дори веднаж е бил направен опит да се вземе с щурм един полицейски участък, защитен с железни врати и тежки капаци на прозорците. Силата на полицията във време на стачката през 1842 г. се дължала, както казахме, само на нерешителността на самите работници.

Тъй като сега работниците не зачитат закона, а само му се подчиняват и когато нямат силата да го изменят, най-естественото нещо е да искат да внасят поне предложения за неговото изменение, да поставят пролетарски закон на мястото на буржоазния закон. Този предложен от пролетариата закон е *народната харта* (people's charter), документ, който по форма е чисто политически и изисква реорганизирането на камарата на общините върху демократическа основа. *Чартизмът* е концентрирана форма на опозицията срещу буржоазията. В дейността на сдруженията и в стачките опозицията винаги оставала единична; отделни работници или работнически групи са се борели против отделни буржоа; ако борбата понякога е вземала общ характер, това най-често е ставало независимо от намерението на работниците; а ако то е ставало преднамерено, в основата на това намерение лежал чартизмът. Но чартизмът обхваща

цялата работническа класа, която въстава против буржоазията и преди всичко напада нейната политическа власт, тази законна стена, с която тя се е оградила. Чартизмът е произлязъл от *демократическата* партия, която се развила през 80-те години на XVIII век *едновременно с пролетариата и в рамките на самия пролетариат*. През време на френската революция тя се усилила, а след мира се появила като *„радикална"* партия. Тогава главният ѝ център бил в Бирмингам и Манчестер, а по-рано в Лондон. Чрез обединението си с либералната буржоазия тя изтръгнала от олигарсите на стария парламент закона за реформата и оттогава все повече и повече укрепвала като работническа партия в противовес на буржоазията. В 1835 г. един комитет на общото лондонско работническо сдружение (Working Men's Association), начело с Уйлям Ловет, набелязал проекта на народната харта, чиито „шест точки" са следните: 1) общо избирателно право за всеки пълнолетен мъж, който притежава здрав разсъдък и не е уличен в престъпление; 2) ежегодно преизбиране на парламента; 3) възнаграждение за членовете на парламента, за да могат и незаможни хора да приемат да бъдат избирани; 4) избори чрез тайно гласуване, за да се избягнат подкупвания и заплашвания от страна на буржоазията; 5) равни избирателни райони, за да се осигури равномерно представителство, и 6) премахване на и без това чисто формалния поземлен ценз от 300 лири стерлинги, така че всеки избирател да бъде и избираем.— Тези шест точки, които всички се отнасят до устройството на камарата на общините, колкото и да изглеждат невинни, са все пак достатъчни, за да сринат английската конституция заедно с кралицата и с камарата на лордовете. Така наречените монархически и аристократически елементи в конституцията могат да бъдат запазени само защото буржоазията има интерес от тяхното *призрачно* съществуване; и двата имат само привидно съществуване. Но когато камарата на общините ще има зад себе си цялото обществено мнение, когато тя ще изразява волята не вече само на буржоазията, а и на цялата нация, тогава тя така напълно ще завладее цялата власт, че монархът и аристокрацията ще изгубят и последните следи от своя ореол на светост. Английският работник не почита нито лордовете, нито кралицата, докато буржоазията не дотам зачита мнението им, но благоговее пред техните личности. Английският чартист е в политическо отношение републиканец, макар че никога или пък рядко произнася тази дума. Той наистина симпатизира на републиканските партии от всички страни, но по-охотно се нарича демократ. Но той е нещо повече от републиканец; неговата демократичност не е само политическа.

От самото си възникване в 1835 г. чартизмът наистина бил движение главно сред работниците, но той тогава не бил още рязко отделен от радикалната дребна буржоазия. Радикализмът на работниците вървял ръка за ръка с радикализма на буржоазията; хартата била лозунг и за двете страни; те всяка година устройвали заедно своите „национални конвенти“, сякаш че били една и съща партия. Вследствие на разочарованието от резултатите на закона за реформата и поради лошите търговски години 1837/1839 дребната буржоазия тъкмо тогава била настроена твърде войнствено и кръвожадно и следствие на това силната чартистка агитация й допадала твърде много. Никой в Германия няма представа за силата на тази агитация. Народът бил призоваван да се въоръжава, а често дори и направо да въстава; изготвяли се пики, както по-рано във времето на Френската революция. В 1838 г. се подвизавал между другите и някой си Стифенс — методистки духовник, който казвал на насъбралия се народ от Манчестер:

„Вие няма защо да се боите от силата на правителството, от войниците, щиковете и топовете, които са на разположение на вашите потисници; вие имате средство, което е много по-мощно от всичко това — оръжие, срещу което нито с щикове, нито с топове може да се направи нещо; дори и едно десетгодишно дете може да овладее това оръжие. Вие трябва само да вземете няколко кибритени клечици и връзка слама, напоена със смола, и тогава бих искал да видя какво ще постигнат правителството и неговите стотици хиляди войници против това единствено оръжие, стига само то да бъде смело употребено.“*

Но в същото време тогава се показал вече своеобразният, *социалният* характер на чартизма на работниците. Същият този Стифенс казал на едно събрание от 200,000 души на Керсол Мур, поменатата вече от нас „Свещена планина“ на Манчестер:

„Чартизмът, приятели мои, не е политически въпрос, при който е важно да получите избирателно право и пр., но чартизмът е въпрос на *вилица* и *нож;* хартата — това значи добро жилище, добро хранене и пиене, добра заплата и къс работен ден.“

По този начин вече по онова време движението против новия закон за бедните и за закона за десетчасовия работен ден били в най-тясна връзка с чартизма. На всички митинги от тази епоха участвувал *торият* Остлер и покрай приетата в Бирмингам национална петиция за народната харта били приети стотици петиции за подобрение на социалното положение на работниците; в 1839 г. агитацията продължавала да се води все тъй оживено и когато в края на годината тя започнала малко да отслабва, Бъси, Тейлър и Фрост

* Ние видяхме как присърце работниците са взели това.

побързали да предизвикат избухването на едно въстание едновременно в северна Англия, в Йоркшайр и в Уелс. Фрост бил принуден да започне въстанието преждевременно, тъй като плановете му били предателски разкрити и поради това починът му не сполучил: организаторите на въстанието на север доста рано узнали за злополучния изход на опита на Фрост и могли да се откажат навреме. Два месеца по-късно, през януари 1840 г., в Йоркшайр избухнали няколко така наречени полицейски бунтове (spy-outbreaks)[114], например в Шефилд и Брядфорд, и вълнението постепенно отслабнало. Междувременно буржоазията се впуснала в по-практични, по-изгодни за нея проекти, особено в борба с житните закони; сдружението против житните закони било образувано в Манчестер и резултатът от него бил отслабването на връзката между радикалната буржоазия и пролетариата. Работниците скоро разбрали, че премахването на житните закони малко щяло да *ги* ползува, докато за буржоазията то наистина щяло да е много изгодно и поради това те не могли да бъдат спечелени за този проект. Настъпила кризата от 1842 г. Агитацията пак наново се оживила, както в 1839 г. Но този път в нея взела участие и богатата индустриална буржоазия, страдаща много тежко тъкмо от тази криза. Лигата против житните закони — така се наричало сега организираното най-напред от фабрикантите на Манчестер сдружение — получила много радикален, боеви характер. Нейните вестници и агитатори държали неприкрит революционен език, причината за който било това, че от 1841 г. на кормилото на управлението застанала консервативната партия. Както по-рано чартистите, така и сега Лигата почнала да призовава направо към въстание. Работниците, които страдали най-много от кризата, също така не оставали бездейни, както ни показва това националната петиция от тази година със своите 3½ милиона подписа. Накратко, ако и двете радикални партии да се били много отчуждили една от друга, сега те пак се съюзили; на 15 февруари 1842 г. в Манчестер, при съвместно събрание на либерали и чартисти, била съставена една проектопетиция, с която настоятелно се искало както премахване на житните закони, така и въвеждане на хартата, и която на следващия ден била приета от двете партии. Пролетта и лятото преминали при силна агитация и увеличаваща се мизерия. Буржоазията била решена да проведе отменянето на житните закони, като използува кризата и предизвиканите от нея неволя и общо възбуждение. Тъй като този път на кормилото на управлението били торите, тя наполовина била готова даже да се откаже от почвата на законността; тя искала да прави революция, но с помощта на работниците. Работниците трябвало за нея да вадят кестените от огъня и да си изгорят пръстите за бла-

гото на буржоазията. От много страни вече наново бил подет лозунгът за *„свещения месец"* — за всеобща стачка на работниците, — лозунг, издигнат още през 1839 г. от чартистите; но този път не работниците искали да стачкуват, а фабрикантите искали да затворят фабриките си, да изпратят работниците си по селата, в именията на поземлената аристокрация и с това да принудят торийския парламент и правителството да премахнат митата върху житото. Естествено, че резултатът от това би бил въстание, но буржоазията стояла защитена в дъното на сцената и можела да изчаква успеха, без да се компрометира в случай на неуспех. В края на юли работите започнали да се подобряват; било вече крайно време и за да не би да пропуснат този случай неизползуван, три фирми в Стейлибридж, *при повишаваща се конюнктура* (сравни търговските доклади от Манчестер и Лидс, края на юли и началото на август) намалили работните заплати. Дали те са направили това по свой почин или в съгласие с останалите фабриканти, а особено в съгласие с Лигата — не мога да се произнеса. Двете фирми отстъпили, обаче третата, фирмата на Уйлям Бейли и братя, останала непоколебима и казала на работниците, които се оплаквали, че ако това не им понасяло, щели да направят може би по-добре, ако си поиграят за известно време. Работниците посрещнали това подигравателно изявление с възгласи на възмущение, напуснали фабриката, преминали в строй през селището и призовали всички работници да стачкуват. След няколко часа спрели всички фабрики и работниците тръгнали в шествие към Мотрам Мур, за да устроят митинг. Това било на 5 август. На 8 август те, на брой 5,000 души, потеглили към Аштън и Хайд, спрели работата във всички фабрики и мини и устроили митинги, в които обаче не ставало и дума за отменяне на житните закони, както се надявала буржоазията, а за „справедлива надница за справедлив работен ден (a fair day's wages for a fair day's work)". На 9 август те потеглили за Манчестер, *били допуснати от властите,* всички от които били либерали, и спрели там работата във фабриките; на 11 август те дошли в Стокпорт, където им била оказана съпротива, едва когато щурмували приюта за бедни — любимата рожба на буржоазията; същия ден в Болтън започнали всеобща стачка и смутове, на които властите също така не се противопоставили; скоро въстанието се разпространило във всички индустриални райони и всяка работа, с изключение на прибирането на реколтата и на приготовлението на хранителни продукти, била спряна. Но и въстаналите работници останали спокойни. Те били вкарани в това въстание не по своя воля; фабрикантите, с изключение на един единствен — *торият* Бърли в Манчестер, — *съвсем про-*

тивно на своя обичай, не се противопоставяли на стачката; всичко това започнало, без работниците да имат определена цел. Ето защо те всички били съгласни тъкмо в това, че не искали да бъдат избивани за благото на своите фабриканти, които изисквали да бъдат отменени житните закони; но иначе някои от тях искали да прокарат народната харта, а други, които смятали това за преждевременно, искали само да бъдат възстановени заплатите от 1840 г. Поради това пропаднало цялото въстание. Ако то от самото начало е било организирано, съзнателно работническо въстание, наистина щяло да бъде проведено; но ония маси, които въпреки желанието си били изхвърлени на улицата от своите работодатели и които нямали никакво определено намерение, не могли да направят нищо. А между това буржоазията, която не помръдвала пръст, за да приложи на дело съюза от 15 февруари, разбрала много скоро, че работниците не искали да допуснат да станат нейни оръдия и че непоследователността, с която тя се отдалечавала от своето „законно" становище, заплашвала самата нея; затова тя отново се върнала на своята стара почва на законност и застанала на страната на правителството срещу работниците, които самата тя най-напред подбудила, а по-късно принудила към въстание. Тя и нейните верни слуги се записали като специални полицейски агенти — също и германските търговци в Манчестер взели участие в това и съвсем ненужно парадирали из града с дебелите си бастуни и с пури в уста; в Престън тя заповядала да стрелят по народа и по този начин срещу стихийното народно въстание застанала изведнаж не само военната сила на правителството, но и цялата имотна класа. Работниците, които и без това нямали никаква определена цел, се разпръснали постепенно и въстанието протекло без лоши последици. След това буржоазията извършила редица подлости; тя се помъчила да си измие ръцете, изказвайки отвращение от насилническите действия на народа, което не се съгласувало с революционния ѝ език от пролетта, прехвърлила вината за въстанието върху чартистки „подстрекатели" и т. н., макар тя самата да е направила много повече от последните, за да предизвика въстанието, и с едно безсрамие, което няма равно на себе си, отново заела старото си становище за свето пазене на закона. Чартистите, които почти нищо не били допринесли за това въстание, вършейки същото, което възнамерявала да върши и буржоазията, именно да използуват този случай, били изправени пред съда и осъдени, докато буржоазията излязла невредима от всичко това и през време на застоя на производството продавала своите запаси от стоки с печалба.

Резултатът от въстанието бил окончателното отделяне на пролетариата от буржоазията. Чартистите и по-рано съвсем не скри-

вали, че са готови да прокарат хартата си с всякакви средства, дори с революция; буржоазията, която сега изведнаж разбрала опасността за своето положение от всяка насилствена революция, не искала вече и да знае за „физическа сила", но искала да осъществи целите си само с „морална сила" — като че ли тя е нещо друго, а не пряката или косвена заплаха за прилагане на физическа сила. Това била само една от спорните точки, която прочее по същество фактически била отстранена чрез по-късното твърдение на чартистите — които все пак заслужават толкова доверие, колкото либералната буржоазия, — че и те не са призовавали към физическа сила. Но втората, най-главната спорна точка, която спомогнала за оформяването на чартизма тъкмо в неговия чист вид, бил въпросът за житните закони. В отмяната на тези закони била заинтересована радикалната буржоазия, но не и пролетариатът. Поради това досегашната чартистка партия се разцепила на две партии, политическите принципи на които напълно се съгласували на думи, но иначе били съвършено различни и несъвместими. На бирмингамския национален конвент през януари 1843 г. *Стърдж,* представителят на радикалната буржоазия, предложил да се премахне *името* на хартата от устава на чартисткия съюз под предлог че уж това име след въстанието било свързано със спомени за насилнически революционни действия — връзка, която впрочем съществувала вече от години и срещу която г-н Стърдж дотогава не е имал какво да възрази. Работниците не искали да бъде премахнато това име и когато Стърдж пропаднал при гласуването, този станал изведнаж лоялен квакер, излязъл с малцинството от заседателната зала и организирал от радикалната буржоазия някакъв „Съюз за борба за пълно избирателно право". Тези спомени станали толкова противни за този буржоа, до неотдавна още якобинец, че той дори изменил името общо избирателно право (universal suffrage) със смешното название: пълно избирателно право (complete suffrage)! Работниците му се присмели и продължили спокойно своя път.

От този момент нататък чартизмът станал чисто работническо движение, освободено от всякакви буржоазни елементи. Печатните органи, които били за „пълното" избирателно право „Weekly Dispatch", „Weekly Chronicle", „Examiner" и др. — постепенно изпаднали в безцветния тон на останалите либерални вестници, защищавали свободата на търговията, нападали закона за десетчасовия работен ден и всички изключително работнически искания и въобще малко проявявали радикализъм. Във всички стълкновения радикалната буржоазия се присъединявала към либералите срещу чартистите и изобщо превърнала в своя главна задача въпроса за житните закони, който за англичанина е въпрос за свободна конку-

ренция. С това тя попаднала напълно под влиянието на либералната буржоазия и сега играе крайно жалка роля.

Работниците-чартисти, напротив, с удвоено усърдие поели всички борби на пролетариата срещу буржоазията. Свободната конкуренция причинила достатъчно страдания на работниците, за да им стане омразна; нейните привърженици, буржоата, са техни отявлени врагове. От пълната свобода на конкуренцията работникът може да очаква само вреда. Неговите досегашни искания: законът за десетчасовия работен ден, защитата на работника от капиталиста, добрата работна заплата, обезпеченото положение, премахването на новия закон за бедните — всички тези искания, които са най-малко толкова съществени за чартизма, колкото и „шестте точки", са насочени срещу свободната конкуренция и свободата на търговията. И така, нищо чудно, че — нещо, което цялата английска буржоазия не може да разбере — работниците не искат и да знаят за свободната конкуренция, за свободата на търговията и премахването на житните закони и са най-малко крайно равнодушни спрямо последните, но към техните защитници — крайно озлобени. Тъкмо този въпрос е точката, по която пролетариатът се разделя от буржоазията, чартизмът от радикализма, а буржоазният разсъдък не може дори и да разбере това, защото не може да разбере пролетариата.

Но в това се състои и разликата на чартистката демокрация от всякаква досегашна политическа буржоазна демокрация. *По своето същество чартизмът има социален характер*. „Шестте точки", които са всичко за радикалния буржоа и които биха предизвикали най-много още няколко реформи на конституцията, са за пролетариата само средство. „Политическата власт — наше средство, социалното благополучие — наша цел" — такъв е сега ясно изразеният изборен лозунг на чартистите. „Въпросът за вилицата и ножа" на пастора Стифенс е бил истина само за част от чартистите от 1838 г.; в 1845 г. той става истина за всички. Няма повече само политици сред чартистите. И ако техният социализъм е още твърде малко оформен, ако досега главното им средство срещу мизерията се състои в парцелирането на поземлената собственост (allotment-system), което пък е било вече преодоляно от индустрията (виж увода), ако изобщо повечето им практически предложения (защита на работника и пр.) привидно са от реакционен характер, то, от една страна, вече в самите тези мероприятия се корени необходимостта, щото те или отново да паднат под властта на конкуренцията и да възстановят старото положение, или да причинят премахването на самата конкуренция; а, от друга страна, сегашното неясно положение на чартизма, отцепването му от чисто политиче-

ската партия, повелява по-нататък да се развият именно *отличителните белези* на чартизма, които са обусловени от неговата социална същност. Приближаването му към социализма не може да закъснее, особено когато следващата криза, която трябва да настъпи след сегашното оживено състояние на индустрията и търговията не по-късно от 1847 г.*, а вероятно още и идната година — криза, която по сила и острота далеч ще надмине всички по-раншни и във връзка с неволята на работниците ще ги тласка да търсят изход все повече със социални, отколкото с политически средства. Работниците ще прокарат своята харта; това е естествено; но дотогава ще им станат ясни още много неща, които могат да прокарат чрез хартата и за които сега имат още твърде смътна представа.

А между това и социалистическата агитация продължава да върви напред. Английският *социализъм* може да се разглежда тук само дотолкова, доколкото влияе на работническата класа. Английските социалисти искат постепенното въвеждане на общността на имуществата чрез създаване на „колонии" в страната от 2,000 до 3,000 души, които да се занимават с индустрия и земеделие, да се ползуват с равни права и да получават еднакво образование; английските социалисти искат улесняване на развода и въвеждане на разумно управление с пълна свобода на мненията и премахване на наказанията, които трябва да бъдат заменени с разумно третиране на престъпника. Това са техните *практически* предложения; теоретическите им принципи тук не ни интересуват. — Родоначалникът на английския социализъм е фабрикантът *Оуен;* и поради това, докато неговият социализъм фактически стои над противоречието между буржоазия и пролетариат, по своята форма той все пак се отнася с голяма снизходителност към буржоазията и в много отношения несправедливо към пролетариата. Социалистите са съвсем кротки и миролюбиви; колкото и да е лош съществуващият строй, те го признават за оправдан дотолкова, доколкото отхвърлят всякакъв друг начин за неговото изменяне освен пътя на убеждаване на обществото в това. Но техните принципи същевременно са толкова абстрактни, че в сегашната си форма те никога не биха спечелили това обществено мнение. При това те непрекъснато се оплакват от деморализацията на низшите класи, не виждат прогресивния елемент в това разлагане на обществения порядък и не вземат под внимание това, че деморализацията вследствие лицемерието и преследването само на частния интерес е далеч по-лоша у имотните класи. Те не признават историческо развитие и поради това искат

* (1892 г.) Предсказанието се сбъдна точно. *(Бележка на Енгелс към немското издание от 1892 г.)*

да въведат нацията в комунистическия строй веднага, незабавно, а не чрез по-нататъшно разгръщане на политическата борба до нейното завършване, при което тя сама ще се премахне [sich selbst auflöst].* Те наистина разбират защо работникът е озлобен срещу буржоата, но смятат за безплодно това озлобление, което обаче е единственото средство да се водят работниците все по-напред, и им проповядват филантропия и всеобща любов — много по-безплодни за съвременната английска действителност. Те признават само психологическото развитие, развитието на абстрактния човек, който стои без всякаква връзка с миналото, докато целият свят и заедно с него отделният човек са израсли на почвата на това минало. Ето защо те са твърде учени, твърде метафизични и нямат голям успех. Те се набират отчасти из работническата класа, от която са привлекли обаче само една твърде малка част — наистина ония елементи, които са най-образовани и с най-твърд характер. В сегашната си форма социализмът не ще може никога да получи всеобщо разпространение сред работническата класа; той ще трябва дори да се понижи, да се върне за известно време на чартисткото становище; но преминалият през чартизма, прочистен от буржоазните елементи истински пролетарски социализъм, който и сега вече се оформя у много социалисти и у много чартистки водачи, почти всички от които са социалисти**, ще играе наистина, и то много скоро, значителна роля в историята на развитието на английския народ. Английският социализъм, който има много по-широка база, отколкото френският комунизъм, но изостава от него в своето развитие***, ще трябва временно да се върне към френското становище, за да го надмине по-късно. Дотогава, разбира се, и французите ще напреднат в своето развитие. Социализмът е едновременно най-решителният израз на господствуващото сред работниците безбожие, и то толкова рязък, че *несъзнателно*, само на практика безбожните работници често се стъписват, уплашени от рязкостта на този израз. Но и тук неволята ще принуди работниците да се откажат от такава вяра, като все повече и повече се убеждават, че тя служи само за да ги прави слаби и покорни на съдбата им, послушни и верни на имотната класа, която ги изсмуква.

* В английските издания от 1887 и 1892 г. втората част на фразата е изменена по следния начин: „а не в резултат на нейното по-нататъшно закономерно политическо развитие чак до момента, когато това преминаване ще стане и възможно, и необходимо". *Ред.*

** (1892 г.) Социалисти, разбира се, в общия смисъл на думата, но не в специално оуенистки смисъл. *(Бележка на Енгелс към немското издание от 1892 г.)*

*** В английските издания от 1887 и 1892 г. пред думата „развитие" стои думата „теоретическо". *Ред.*

И така, ние виждаме, че работническото движение е разделено на две направления — чартисти и социалисти. Чартистите са много изостанали, те са по-малко развити, но затова пък са истински, чисти пролетарии, представители на пролетариата. Социалистите виждат по-нашироко, предлагат практически средства против неволята, но по начало те са произлезли от буржоазията и поради това не са в състояние да се слеят с работническата класа. Сливането на социализма с чартизма, възпроизвеждането на френския комунизъм по английски начин ще бъде това, което ще последва в най-скоро време и което вече отчасти е започнало. Когато това се осъществи, чак тогава работническата класа действително ще бъде владетелка на Англия. Политическото и социално развитие в това време ще върви напред и ще облагоприятствува тази нововъзникваща партия, този прогрес на чартизма.

Тези различни, ту сливащи се в един поток, ту разделени групи от работници — членове на сдруженията, чартисти и социалисти — са основали със свои средства множество училища и читални за повдигане на духовното развитие на работниците. Всяка социалистическа и почти всяка чартистка организация, а също и много отделни професионални съюзи имат такива заведения. Тук на децата се дава истинско пролетарско възпитание, свободно от всякакви влияния на буржоазията, а в читалните има на разположение само или почти само пролетарски списания, вестници и книги. Тези заведения са твърде опасни за буржоазията, на която се е удало да отстрани пролетарското влияние в известен брой подобни институти, а именно в „Mechanics'Institutions"[115] и да ги превърне в органи за разпространение сред работниците на полезни за буржоазията науки. Тук се преподават естествените науки, изучаването на които отвлича работниците от борбата против буржоазията и може би им дава на ръка средства за такива изобретения, които докарват доходи на буржоазията. За самия работник *сега* изучаването на природата е наистина съвсем безполезно, тъй като в своя голям град и при своята продължителна работа той често дори и съвсем не вижда природата; тук се проповядва оная политическа икономия, чийто идол е свободната конкуренция и чийто единствен резултат за работника е това, че той не може да направи нищо по-разумно, освен в тихо примирение да умре от глад; тук цялото образование е насочено към смирение, покорност и услужливост спрямо господствуващата политика и религия, така че за работника то собствено е само непрекъсната проповед на безмълвна послушност, пасивност и покорност към собствената му съдба. Естествено, работническата маса не иска и да знае за тези институти, а отива в пролетарските читални и обсъжда въпросите, които непосредствено засягат ней-

ните собствени интереси. И тогава самодоволната буржоазия изрича своето Dixi et salvavi* и се отвръща с презрение от класата, която „предпочита страстните изблици на ярост от злонамерени демагози пред солидното образование". Че работниците впрочем ценят и „солидното образование", когато то им се дава непримесено с користната мъдрост на буржоазията — доказват честите лекции на естественонаучни, естетически и политикоикономически теми, които често се четат във всички пролетарски институти, особено в социалистическите, и които се посещават много добре. Понякога съм слушал работници, чиито кадифени куртки бяха съвсем окъсани, да говорят на геоложки, астрономически и други теми с повече познания, отколкото притежават много образовани буржоа в Германия. И колко много се е удало на английския пролетариат да придобие самостоятелно образование — се вижда особено от това, че епохалните произведения на по-новата философска, политическа и поетическа литература се четат почти само от работниците. Буржоата — роб на съществуващия социален строй и на свързаните с него предразсъдъци — се плаши, заклина и се кръсти пред всичко онова, което действително означава прогрес; пролетарият гледа на това с открити очи и го изучава с наслада и успех. В това отношение особено социалистите са направили безкрайно много за образованието на пролетариата; те са превели френските материалисти, *Хелвеций, Холбах, Дидро* и т. н. и чрез евтини издания са ги разпространили наред с най-добрите съчинения на английски автори. „Животът на Исус" от *Щраус* и „Собственост" от *Прудон* се разпространяват също така само сред пролетариите[116]. Шели, гениалният пророк•*Шели, и Байрон* със своята чувствена жар и с горчивата си сатира върху съвременното общество имат най-много читатели сред работниците; буржоата притежават само кастрирани издания, така наречените „семейни издания", които са приспособени според днешния лицемерен морал. Произведенията на двамата най-големи философи-практици на последното време, *Бентам* и *Годуин,* а особено на последния, са почти изключителна собственост на пролетариата; *Бентам,* ако и да има школа сред радикалната буржоазия, все пак само на пролетариата и на социалистите се е удало да развият по-нататък неговото учение. Върху тези основи пролетариатът си е създал собствена литература, която се състои главно от вестници и брошури и по съдържание далеч превъзхожда цялата буржоазна литература. Но по това друг път.

Трябва да бъде отбелязано и още едно нещо: ядрото на работническото движение съставляват фабричните работници и сред тях

---

* Dixi et salvavi animam meam — казах и спасих душата си. *Ред.*

особено работниците от памучните райони. Ланкашайр и специално Манчестер са седалище на най-силните работнически сдружения, център на чартизма, мястото, което брои най-много социалисти. Колкото повече фабричната система е проникнала в някой клон на труда, толкова повече работниците вземат участие в движението; колкото повече се изостря антагонизмът между работниците и капиталистите, толкова повече се развива, толкова повече се прояснява пролетарското съзнание у работника. Макар и дребните майстори на Бирмингам да страдат от кризите, при все това те стоят на злочестата средина между пролетарския чартизъм и бакалския радикализъм. Но общо взето всички индустриални работници са спечелени в една или друга форма за борбата против капитала и буржоазията. Те всички са съгласни с това, че като „working men"* — звание, с което се гордеят и което е обикновеното обръщение в чартистките събрания — те съставляват отделна класа със собствени интереси и принципи, със собствен мироглед, класа, противоположна на всички имотни класи и същевременно, че у тях се съхранява силата и способността за развитието на нацията.

* — „работници". *Ред.*

МИННИЯТ ПРОЛЕТАРИАТ

Добиването на сурови и горивни материали за толкова огромна индустрия като английската ангажирва също така значителен брой работници. Но от материалите, необходими за индустрията, в самата Англия се добиват — освен вълната, която се пада на земеделските райони — само минералите, металите и каменните въглища. Докато в Корнуел има богати медни, калаени, цинкови и оловни мини, в Стафордшайр, Северен Уелс и други райони се добиват големи количества желязо, а почти цяла Северна и Западна Англия, Средна Шотландия и няколко области в Ирландия — дават в изобилие ка́менни въглища.*

* Според преброяването от 1841 г. броят на заетите в мините работници във Великобритания (освен Ирландия) възлиза на:

	Мъже		Жени		Общо
	над 20 г.	под 20 г.	над 20 г.	под 20 г.	
Каменовъглени мини	83,408	32,475	1,185	1,165	118,233
Медни мини	9,866	3,428	913	1,200	15,407
Оловни мини	9,427	1,932	40	20	11,419
Железни мини	7,773	2,679	424	73	10,949
Калаени мини	4,602	1,349	68	82	6,101
Разни други и такива, при които минералът не е посочен . .	24,162	6,591	472	491	31,716
Общо	139,238	48,454	3,102	3,031	193,825

Тъй като в каменовъглените и железните мини работят повечето едни и същи хора, част от работниците, посочени като каменовъглени копачи, освен това и твърде значителна част от посочените в последната рубрика работници, трябва да бъдат отнесени към железните мини.

В мините на *Корнуел* са заангажирани около 19,000 мъже и 11,000 жени и деца, които работят отчасти под земята и отчасти на повърхността. В самите мини работят почти само мъже и момчета от дванадесет години нагоре. Материалното положение на тези работници, съдейки по доклада на комисията за обследване на детския труд, изглежда да е доста сносно и англичаните доста често парадират със силните си и смели корнуелски рудокопачи, които разработват рудни жили дори под самото морско дъно. Но докладът дава по-други отзиви относно силата на тези хора. Там, в смислено съставения доклад на д-р *Барем,* се доказва, че вдишването на намиращия се в дъното на мините въздух, съдържащ малко кислород и примесен с праха и дима от употребения при взривове барут, сериозно засяга белите дробове, смущава дейността на сърцето и отслабва органите на храносмилането; че напрегнатата работа, а особено качването и слизането по стълби, което в някои мини дори и на млади, силни мъже отнема над един час време и става всеки ден преди и след работа, допринася много за развитието на тези недъзи и че вследствие на това мъжете, които рано отиват в мините, съвсем не придобиват онова физическо оформяне, което се среща у жените, работещи на повърхността; че мнозина умират млади от скоротечна туберкулоза, а болшинството — в най-хубавите си години — от бавна туберкулоза; че те рано остаряват и между 35 и 45 години стават негодни за работа и че твърде много от тях поради това, че бързо преминават от топлия въздух на шахтата в студения въздух на повърхността, след като с мъка и при силно потене са се изкатерили по стълбите, си навличат остри възпаления на и без друго болнавите си дихателни органи. Тези възпаления много често водят до смърт. Работата на повърхността — трошенето и сортирането на рудите — се изпълнява от момичета и деца и се описва като твърде здравословна, тъй като се извършва на чист въздух.

В Северна Англия, на границата на Нортуемберленд и Дърхем, се намират богатите оловни мини на Олстън Мур. Данните за тази област, поместени също така в „Доклад на комисията за обследване на детския труд“ — в доклада, съставен от члена на комисията Мичъл, се схождат почти напълно с данните за Корнуел. И тук също се посочват липса на кислород, изобилие на прах, барутен дим, въгледвуокис и серни газове във въздуха на галериите. Вследствие на това миньорите тук, както и в Корнуел, са дребни на ръст и почти всички от тридесетата си година нагоре страдат от гръдни заболявания, които в края на краищата, особено когато болният — както става почти винаги — продължава да работи, се превръщат в истинска туберкулоза и по този начин значително съ-

кращават средната продължителност на живота на тези хора. Ако миньорите от тази област живеят малко по-дълго, отколкото корнуелските миньори, това се обяснява с обстоятелството, че те почват да слизат в шахтата едва от деветнадесетата си година, докато в Корнуел, както вече видяхме, тази работа се започва още от 12-годишна възраст. Но и тук, според показанията на лекарите, множинството умира между 40 и 50 години. От 79 миньори, чиято смърт била записана в официалния регистър на областта и които били достигали средно до 45-годишна възраст, 37 умрели от туберкулоза, а 6 от астма. В околните селища: Алендейл, Станхоп и Мидлтън, средната продължителност на живота била респективно 49, 48 и 47 години, а смъртните случаи вследствие на гръдни заболявания съставлявали респективно 48, 54 и 56 процента от общата смъртност. Трябва да се има предвид, че всичките данни се отнасят само до такива миньори, които постъпили на работа *не преди деветнадесетата си година*. Нека сравним с това така наречените шведски таблици — подробни таблици за смъртността на всички жители на Швеция, — които в Англия се смятат за най-верния досега мащаб на средната продължителност на живота на британската работническа класа. Според тях мъжете, ако са минали 19-годишна възраст, достигат до една средна възраст от 57½ години и следователно животът на северноанглийските миньори се съкращава чрез тяхната работа със средно 10 години. Но шведските таблици се смятат за мащаб на средната продължителност на живота на *работниците* и значи изразяват изгледи за живот при и без друго вече неблагоприятните условия за съществуване на пролетариата — следователно вече посочват една продължителност на живота, която е по-малка от нормалната. В тази област пак срещаме домовете за подслоняване и местата за спане, с които се запознахме вече в големите градове. И тук те най-малко са толкова мръсни, отвратителни и претъпкани, както и там. Мичъл бил в една такава стая, която била 18 фута дълга и 15 фута широка и която можела да приютява 42 мъже и 14 момчета, значи всичко 56 души, на 14 легла, разположени в два реда едно *над* друго като в кораб. Нямало никакъв отвор за отвеждане на лошия въздух навън; макар че никой не бил спал там три нощи, миризмата и въздухът били такива, че Мичъл не можал да ги понесе нито за минута. А какво ли може да бъде там през гореща лятна нощ между 56 нощуващи! И това не е междинната палуба на някой американски кораб за роби, а жилището на „свободно родени британци"!

Нека преминем сега към най-важните клонове от английското миньорство — железните и каменовъглените мини, които заедно се разглеждат в доклада на комисията за обследване на детския труд,

и то с всичките подробности, които изисква важността на предмета. Почти цялата първа част от този доклад се занимава с положението на заангажираните в тези мини работници. Но след подробното описание, което дадох за положението на индустриалните работници, тук ще ми бъде възможно да бъда толкова кратък, колкото изискват рамките, които трябва да се поставят на обема на тази книга.

В каменовъглените и железните мини, които се експлоатират приблизително по еднакъв начин, работят деца от 4, 5 и 7 години; но повечето от тях са над 8 години. Те се използуват, за да пренасят отломения материал от мястото на неговото къртене до конския път или до главната шахта и при минаването на работници и материал да отварят и затварят вратите, които преграждат разните отделения на мината. За наглеждането на тези врати обикновено се използуват най-малките деца, които по този начин трябва да седят самотни в тъмнината 12 часа на ден в тесен, обикновено влажен вход, без да имат дори и толкова работа, колкото е необходима, за да ги запази от оглупяващата, оскотяващата скука на безделието. И, напротив, пренасянето на въглищата и на желязната руда е много тежка работа, тъй като този материал трябва да се влачи в доста големи сандъци без колела по грапавата почва на галериите, понякога върху влажна глина или през вода, а често и нагоре по стръмни склонове или през коридори, които понякога са толкова тесни, че работниците трябва да лазят на ръце и крака. Поради това за тази напрегната работа се вземат по-големи деца и подрастващи момичета. Според обстоятелствата се пада или по един възрастен работник на сандък, или по две деца, едното от които тегли, а другото тласка. Разкопаването, което става от възрастни мъже или от силни млади момчета на 16 и повече години, също така е много изморителна работа. Обикновеното работно време е 11—12 часа, често повече, в Шотландия до 14 часа, а много често се работи и двойно време, така че всички работници прекарват в работа под земята 24, дори не рядко и 36 часа подред. Определени часове за ядене — те обикновено не познават, така че тези хора ядат, когато са гладни и когато имат време.

Външното положение на минните работници се описва въобще като доста добро и работната им заплата — като висока в сравнение с работната заплата на заобикалящите ги земеделски работници-надничари (които просто гладуват), с изключение на някои части от Шотландия и ирландския каменовъглен район, където цари голяма нищета. Ние ще имаме случай по-късно да се върнем на тази и без друго относителна оценка на положението на минните работници, дадена впрочем само в сравнение с положението на най-бедната класа на цяла Англия. Засега нека разгледаме недъзите, които след-

ват от съвременния способ на минната експлоатация, а след това читателите да решават дали някое парично възнаграждение може да обезщети работниците за такива страдания.

Децата и младежите, които са заети с влачене на въглищата и на желязната руда, изобщо се оплакват от голяма умора. Дори и в индустриалните предприятия, отличаващи се с най-безогледна експлоатация, не срещаме такова всеобщо изтощение, доведено до такава крайност. Целият доклад дава на всяка страница редица примери за това. Децата, едва върнали се в къщи, често се случва да се хвърлят на каменния под пред огнището и веднага да заспиват, да не са в състояние да хапнат дори залък и да трябва техните родители по време на съня им да ги измиват и слагат в леглото. Дори и нещо повече: от умора те падат по пътя и късно през нощта родителите им ги търсят и намират заспали. Изглежда, че е обикновено нещо тези деца да прекарват по-голямата част от неделния ден на легло, за да си отпочинат донякъде от напрежението през седмицата; само малцина посещават черквата и училището и учителите се оплакват, че въпреки всичката им жажда за наука, те са много сънливи и затъпели. С по-възрастните момичета и жени става същото нещо. Те биват пресилвани с работа по най-брутален начин. Тази умора, която почти винаги достига до крайно болезнена степен, не остава без последици и върху телосложението. Най-непосредствената последица от такова извънредно напрежение е, че всичката жизнена сила се изразходва за едностранчиво развитие на мускулите, така че особено мускулите на ръцете и краката, гърба, раменете и гърдите, които при влаченето и тласкането главно се поставят в действие, получават извънредно силно развитие, докато цялото останало тяло страда от липса на храна и осакатява. Преди всичко ръстът остава малък и се задържа; почти всички минни работници са ниски, с изключение на работниците от Уоруикшайр и Лестършайр, които работят при особено благоприятни условия. Освен това както у момчетата, така и у момичетата, пубертетът се задържа, у първите — често до 18 години. Членът на комисията Саймънс срещнал дори едно деветнадесетгодишно момче, което с изключение на зъбите в никоя част на тялото си не било развито повече от едно момче на 11—12 години. Това удължаване на детския период не е в основата си нищо друго освен доказателство за спънато развитие и то не закъснява да даде своите последствия в по-късна възраст. Изкривяване на краката, огъване на коляното навътре и огъване на краката навън, изкривяване на гръбначния стълб и други деформирания при тези условия и при тъй отслабналите организми се явяват още повече като последица от почти винаги неестественото положение на тялото при работа и са толкова чести, че както в Йорк-

шайр и Ланкашайр, така и в Нортумберленд и Дърхем дори и лекари твърдят, че човек би могъл да познае минния работник сред сто други само по неговото телосложение. Изглежда, че особено жените много страдат от тази работа и рядко или изобщо никак не са толкова изправени, както другите жени. В доклада също са приведени доказателства, че работата в мините предизвиква у жените също деформирания на таза и вследствие на това — тежки, дори смъртоносни раждания. Но освен от тези местни осакатявания минните работници страдат още от редица специални болести, които доста се схождат с болестите на другите рудничари и лесно могат да се обяснят с характера на работата. Те страдат преди всичко от болки в корема; апетитът се загубва, в повечето случаи се явяват болки в стомаха, повдигане и повръщане, освен това — силна жажда, която трябва да се уталожи само с мръсната, често пъти топла вода на мината; храносмилателната дейност бива възпрепятствувана и с това се способствува за развитие на други болести. Болести на сърцето, особено хипертрофия, възпаление на сърцето и на перикардия, свиване на аурикуло-вентрикуларните комуникации и на входа на аортата се посочват също така от много страни като чести недъзи на минните работници и лесно се обясняват с пресилване от работа. Също тъй и килата е почти общо явление и пряка последица от извънмерно голямо напрежение на мускулите. Отчасти поради същата тази причина, отчасти поради лошия въздух в мините, който тук би могъл да се избегне много лесно и който е примесен с въгледвуокис и въглеводороден газ и е изпълнен с прах, възникват множество тежки и опасни белодробни болести, особено астма; тя се появява в някои области у повечето минни работници към четиридесетата им година, а в други — още от тридесетата и в късо време ги прави неспособни за работа. У ония, които са принудени да работят в мокри галерии, задухът се явява, разбира се, много по-рано, в някои области на Шотландия — между 20 и 30-годишна възраст, през което време атакуваните бели дробове са освен това много предразположени и към възпаления и заболявания от треска. Една специфична болест за този вид работници е черното храчене (black spittle), което се причинява от изпълването на целите дробове с въглищен прах и се проявява в обща слабост, главоболие, задух и отделяне на черни, гъстослузести храчки. В някои области тази болест се явява в лека форма, в други, напротив, тя е съвсем неизлечима, особено в Шотландия; тук освен засилването на споменатите симптоми се появява и едно много късо, свирещо дишане, по-бърз пулс (над 100 в минута), прекъсната кашлица; измършавяването и слабостта се увеличават и от тях пациентът скоро става неработоспособен. В Шотландия тази болест във всички случаи е смъртоносна. Д-р Мак-Келар в Пен-

кейтленд, Ист-Лотиан, заявява, че в добре проветряваните мини тази болест не се среща никак, докато ония работници, които са преминали от добре проветрявани в лошо проветрявани мини, доста често заболявали от нея. Значи жаждата за печалби на минопритежателите, която е причина да не се прокарват вентилационни шахти, е виновна за това, че тази болест въобще съществува. Ревматизмът, с изключение на Уоруикшайр и Лестършайр, е също така всеобщ недъг на минните работници; той почти винаги се причинява от мокрите места за работа. Вследствие всички тези болести минните работници *без изключение* във всички области рано остаряват и скоро след 40-та си година стават — различно според различните области — неработоспособни. Крайно рядко се среща минен работник, който след 45-та или 50-та си годишна възраст е все още способен за работа. Според общите данни такъв работник на 40-та си година започва да навлиза в старческата си възраст. Това важи за ония, които копаят въглищата; а тия, които ги товарят и които трябва непрекъснато да дигат тежки блокове въглища в сандъците, остаряват още от 28-та или 30-та си година, така че в каменовъглените области съществува една поговорка: товарачите остаряват, преди да са били млади. Че това ранно остаряване на минните работници докарва и ранна смърт — се разбира от само себе си и затова сред тях много рядко се срещат шестдесетгодишни старци; нещо повече — дори в Южен Стафордшайр, където мините са сравнително здравословни, само малцина достигат 51-та година. Тъй като миньорите остаряват много рано, напълно естествено е, че тук, както и във фабриките, често се срещат такива безработни родители, които се издържат от своите често пъти още твърде малки деца. Ако сега обобщим още веднаж резултатите от работата в каменовъглените мини, ще установим — за да говорим с думите на д-р Саутууд Смит, един от членовете на комисията, — че чрез удължаване на детския период, от една страна, и чрез ранно остаряване, от друга страна, значително се съкращава онзи период на живота, в който човек е в пълен разцвет на своите сили, а именно зрялата възраст, и че въобще чрез ранната смърт се намалява продължителността на живота. И това да се пише на сметката на буржоазията!

Всичко това е само средното положение в английските мини. Но има много мини, в които положението изглежда да е още по-лошо, а именно ония, в които се експлоатират тънки въглищни пластове. Ако от въглищните залежи се почистваше оная част от граничещите с тях пясъчни и глинени пластове, въглищата щяха да струват твърде скъпо и затова собствениците нареждат да се изкопават само тънките въглищни пластове, като се оставят на място пясъкът и глината, и поради това тия коридори, които иначе са високи само 4, 5 и

повече фута, тук са толкова ниски, че изправеното стоене в тях е абсолютно невъзможно. Работникът лежи на една страна и кърти с кирката си въглищата, подпирайки се на лакътя си като на опорна точка. От това се получава възпаление на ставата на лакътя, а в случай че работникът трябва да коленичи, същата болест се появява и в ставата на коляното. Жените и децата, които трябва да влачат въглищата, пълзят по ръце и крака през ниските галерии, впрегнати за сандъка с хомот и верига, която в много случаи минава между краката им, а друг някой бута отзад с глава и ръце. Натискането с главата причинява локално дразнене, болезнени подувания и пришки. В много случаи галериите са и мокри, така че тези работници трябва да пълзят през мръсна или солена вода, дълбока няколко цола и също така причиняваща дразнене на кожата. Човек лесно може да си представи до каква степен тази толкова отвратителна робска работа благоприятствува болестите, които и без това са свойствени на минните работници.

Това далеч не са още всичките злини, които се стоварват върху главата на минния работник. В цялото Британско кралство няма друга работа, при която човек да може да загине по толкова разнообразни начини, както при тази. Каменовъглената мина е арена на множество ужасни злополуки и тъкмо тия злополуки трябва да се впишат в сметката на буржоазното користолюбие. Въглеводородният газ, който се появява толкова често в мините, чрез смесването си с атмосферния въздух образува един вид избухлив газ. При допиране с пламък този газ се запалва и убива всекиго, който се намира в неговия обсег. Такива експлозии се случват почти всеки ден ту тук, ту там; на 28 септември 1844 г. станала една такава експлозия в Хасуелските мини в Дърхем, която убила 96 души. Въглеокисният газ, който се образува също така в изобилие, се разстила в най-дълбоките места на мините често над човешки ръст и задушава всекиго, който попадне вътре. Вратите, които разделят отделните части на мините, трябва да възпрепятствуват разпространението на експлозиите и движението на газовете, но тъй като пазенето им е предоставено на малки деца, които често заспиват или са немарливи — тази предпазна мярка е илюзорна. Вредното действие и на единия, и на другия газ би могло напълно да се избегне чрез добра вентилация на мините посредством въздушни шахти, но буржоата не си дава парите за това, а предпочита да заповядва на работниците да използуват само лампата на Дейви, която поради слабата си светлина често е съвсем безполезна за тях и поради това те предпочитат да я сменят с обикновена свещ. Ако след това стане някоя експлозия, виновна бива небрежността на работника, докато буржоата би могъл да направи всяка експлозия почти невъзможна посредством

една добра вентилация. Освен това постоянно напълно или отчасти се срутва по някоя галерия и заравя или смазва работниците; интересът на буржоата е пластовете да се изкопават колкото е възможно повече и от това произлизат тия злополуки. Освен това въжетата, по които работниците слизат в шахтата, често пъти са лоши и се скъсват, така че тези нещастници падат долу и биват смазвани. Всички тези злополуки — нямам място за отделни примери — според „Mining Journal"[117] отнасят всяка година около 1,400 човешки живота. „Manchester Guardian" съобщава всяка седмица най-малко за два или три подобни случая, станали само в Ланкашайр. Почти във всички райони журито за оглед на мъртвите във всички случаи е зависимо от минопритежателите; а там, където не е така, силата на навика се грижи съдът да се произнесе: *„Смърт поради случайност."* И без това журито малко се интересува за състоянието на мината, защото то нищо не разбира от това. Но докладът на комисията за обследване на детския труд направо, без колебание, хвърля отговорността върху притежателите на мините за огромното мнозинство от тези случаи.

Що се отнася до образованието и морала на минното население, според доклада на комисията за обследване на детския труд в Корнуел тяхното състояние било достатъчно добро, а в Олстън Мур — дори отлично; и, напротив, в каменовъглените области и образованието, и моралът били на много ниско равнище. Работниците живеят на село в занемарени местности и когато изпълняват своята тежка работа, никой не се интересува за тях освен полицията. Вследствие на това, а и поради крехката възраст, в която децата започват да работят, тяхното духовно развитие е съвършено занемарено. Седмичните училища не са отворени за тях, вечерните и неделните училища не им дават нищо — учителите са негодни. На това се дължи, че само малцина могат да четат, а още по-малко — да пишат. Единственото нещо, което те още могат да разбират, било — според показанията на членовете на комисията — това, че заплатата им е твърде малка за техния тежък и опасен труд. На църква те никога не ходят или ходят рядко; всички духовници се оплакват от една безбожност, която няма равна на себе си. В действителност ние срещаме сред тях такова невежество по религиозни и светски въпроси, в сравнение с което бледнее по-горе изложеното с примери невежество на много индустриални работници. Религиозните понятия са им известни само от клетвите и ругатните. Тяхната нравственост се руши вече от самите условия на техния труд. Че преумората на всички минни работници неизбежно трябва да породи пиянство — е очевидно. Що се касае до нравствеността в техните полови отношения — то в мините, поради царящата там горещина, мъжете, жените и де-

цата в много случаи работят съвсем голи, а най-често — полуголи; и какви са последиците от това сред тъмната уединена галерия в рудника — всеки може да си представи. Броят на извънбрачните деца, който тук е несъразмерно голям, говори за онова, което става там, долу, сред тия, станали полудиви хора, но той също тъй показва, че извънбрачното полово общуване тук не е стигнало още, както в градовете, до проституция. Трудът на жените има същите последици, каквито има и във фабриките: той разлага семейството и лишава жените от възможността да изпълняват майчинските и домашните си задължения.

Когато отчетът на комисията за обследване на детския труд бил представен на парламента, лорд *Ашли* побързал да предложи един законопроект, с който напълно се забранявал трудът на жените в мините и доста много се ограничавал трудът на децата. Този законопроект бил прокаран[118], но в повечето области той останал мъртва буква, защото не били назначени дори и минни инспектори, които да следят за неговото изпълнение. Заобикалянето на закона в селските области, където се намират мините, е и без това вече много улеснено и не бива да се учудваме, че миналата година на министъра на вътрешните работи било направено официално съобщение от страна на сдружението на минните работници, че в мините на херцог Хамилтън в Шотландия работели над 60 жени. Не бива да се учудваме, когато „Manchester Guardian“ съобщил веднаж, че, ако не греша, при Уиган загинало едно момиче от експлозия в мината и никой по-нататък не обърнал внимание, че този факт разкривал едно нарушение на закона. Може в отделни случаи старото положение да е премахнато, но общо взето то продължава да съществува непроменено.

Но това далеч още не са всички тежести, които трябва да понасят минните работници. Буржоазията, недоволна само от това, че опропастява здравето на тези хора, че всеки час подлага на опасност техния живот, че им отнема всяка възможност за образование, ги експлоатира още и иначе по най-безобразен начин. Системата на плащане в стоки тук не е изключение, а правило, и се практикува по най-неприкрит, най-пряк начин. Системата на котеджите е също така повсеместна и тук тя обикновено е една необходимост, но се прилага и за по-пълно експлоатиране на работниците. Освен това работниците биват измамвани и по друг начин. Докато въглищата се продават според теглото, заплатата на работника се пресмята обикновено според определения обем и когато работникът не напълни догоре сандъка си, не получава ***никаква заплата,*** а когато препълни мярката, той не получава нито грош за излишъка. Ако в сандъка има повече от определеното количество пясък, което

пък не зависи толкова от работника, колкото от качеството на каменовъглените пластове, той губи не само цялата си работна заплата, но плаща и глоба. Системата на глобите в мините изобщо е развита до такова съвършенство, че понякога някой нещастник, който е работил цяла седмица и идва да си получи заплатата, узнава от надзирателя — а последният определя глобите съвсем произволно и без да предупреждава работника, — че не само няма да получи никаква заплата, но че трябва и да доплати още толкова и толкова за глоби! Изобщо надзирателят напълно се разпорежда с работната заплата, той отбелязва предадената работа и може да плати на работника каквото си иска, а последният е длъжен да му вярва. В някои мини, където се плаща според теглото, се употребяват фалшиви децимални везни, които не е нужно да бъдат проверявани от официалната власт; в една мина имало дори правило, че всеки работник, който искал да се оплаче от невярност на везните, *трябвало да съобщи за това на надзирателя три седмици по-рано!* В много области, особено в Северна Англия, има обичай работниците да се ангажират за една година; те се задължават да работят през това време само за своя собственик, но собственикът съвсем не се задължава да им дава работа; така че те често с месеци стоят безработни и ако потърсят работа някъде другаде, те заради своеволно напущане на службата биват изпращани за шест седмици в затвора. В други договори на тях се осигурява работа до 26 шилинга за всеки 14 дни, но това не се изпълнява; в някои области собствениците заемат на работниците малки суми, които те после трябва да отработят, и чрез това ги обвързват към себе си. На север има всеобщ обичай винаги да се задържа заплатата за една седмица, за да се обвързват с това работниците. И за да довършат робството на тези прикрепени работници, почти всички мирови съдии на каменовъглените области биват или сами минопритежатели, или роднини и приятели на последните и имат почти неограничена власт в тези некултурни, бедни области, където има малко вестници — а и последните са в служба на господствуващата класа — и където политическата агитация е слаба. Едва ли би могъл човек да си представи как тези нещастни минни работници са били изсмуквани и тиранизирани от тези мирови съдии, разглеждащи собствените си дела.

Работите вървели така дълго време. Работниците не знаели нищо друго освен това, че съществуват, за да им бъде смъквана кожата. Но постепенно и всред тях, особено във фабричните райони, където допирът с по-интелигентните фабрични работници не е останал без влияние, се появил опозиционен дух против безсрамното потисничество на *„каменовъглените крале“*. Тези работници започ-

нали да образуват сдружения и от време на време да устройват стачки. В по-културните области те дори изцяло се присъединили към чартистите. Но голямата каменовъглена област в Северна Англия, която била изолирана от всякакво съобщение с индустрията, все още изоставала назад, докато най-после през 1843 г. след много опити и усилия отчасти и на чартистите, отчасти на самите по-интелигентни минни работници и тук се пробудил общият дух на съпротива. Движението обхванало работниците от Нортумберленд и Дърхем до такава степен, че те застанали начело на един общ съюз на минните работници на цяла Великобритания и назначили за свой „главен пълномощник" един чартист — адвокатът *У. П. Робертс* от Бристол, който вече се бил отличил при по-раншните чартистки процеси. Този съюз скоро се разпрострял над значително мнозинство от областите; навсякъде били назначавани дейци, които провеждали събрания и вербували членове; при първата конференция на депутатите в Манчестер през януари 1844 г. членовете били над 60,000, а при втората в Глазгоу, половин година по-късно, те вече били над 100,000. На тези конференции били обсъдени всички работи на минните работници и били взети решения относно по-значителните стачки. Били основани няколко периодични списания, особено месечното списание „The Miner's Advocate" в Нюкясл на Тайн, и в тях били защищавани правата на минните работници.

На 31 март 1844 г. изтекли трудовите договори на всички минни работници в Нортумберленд и Дърхем. Те накарали Робертс да им състави нов договор, в който искали: 1) заплащане според теглото, а не според обема; 2) определяне на теглото чрез обикновени, ревизирани от официалните инспектори везни и тегла; 3) половингодишен срок на службата; 4) премахване системата на глобите и заплащане на действително изпълнената работа; 5) задължение на собствениците да гарантират на работниците, намиращи се на служба изключително при тях, работа поне за четири дни в седмицата или заплата за четири дни. Договорът бил изпратен на каменовъглените крале и била назначена депутация, за да преговаря с тях; но те отговорили, че това сдружение не съществува за тях, че те имали работа само с отделните работници и че никога не ще признаят сдружението. Те също предложили и друг договор, който игнорирал всички по-горни точки и, разбира се, бил отхвърлен от работниците. И по тоя начин войната била обявена. На 31 март 1844 г. 40,000 минни работници захвърлили кирките и всички мини в двете графства останали празни. Фондовете на съюза били толкова значителни, че в продължение на няколко месеца на всяко семейство могла да бъде осигурена една помощ от 2½ ши-

линга седмично. Докато по този начин работниците поставяли на изпитание търпението на своите работодатели, Робертс с безподобна неуморност организирвал стачката и агитацията. Той нареждал да се устройват събрания, надлъж и нашир прекосявал Англия, събирал помощи за стачкуващите, проповядвал спокойствие и законност и едновременно повел поход срещу деспотичните мирови съдии и собствениците на предприятия, практикуващи системата на плащане в стоки — поход, какъвто още никога досега не бил виждан в Англия. Той го започнал още в началото на годината. Ако някой минен работник бивал осъждан от мировите съдилища, Робертс незабавно издействувал от съда на кралската скамейка[119] един Habeas Corpus[120], довеждал своя клиент пред съда в Лондон и винаги постигал оправдаването му. По този начин съдията Уйлямс от съда на кралската скамейка оправдал на 13 януари трима минни работници, осъдени от мировите съдии в Билстън (Южен Стафордшайр); престъплението на тези хора се състояло в това, че отказали да работят на такова място, което било застрашено от срутване, и действително, преди те още да се върнат, се срутило! При един по-раншен случай съдията Патесън оправдал шест работници, така че името на Робертс постепенно започнало да става страшно за притежаващите мини мирови съдии. В Престън също така били затворени четирма от неговите клиенти; в първата седмица на февруари той се отправил там, за да проучи делото на самото място, но когато пристигнал, намерил осъдените пуснати на свобода, *преди* още да изтече срокът на наказанието. В Манчестер били затворени седем души; Робертс получил Habeas Corpus и пълно оправдание на подсъдимите от съдията Уайтман. В Прескот били затворени девет минни работници, които, обвинени в мнимо нарушение на спокойствието в Сент Еленс (южен Ланкашайр), чакали своята присъда; щом пристигнал Робертс, те веднага били освободени. Всичко това се случило през първата половина на февруари. През април Робертс по същия начин освободил един минен работник от затвора в Дерби, четирма от затвора в Уейкфилд (Йоркшайр) и четирма от затвора в Лестър. Това продължавало така известно време, докато на тези „Dogberries" — както били наричани мировите съдии по името на известното действуващо лице в „Много шум за нищо" от Шекспир — не бил вдъхнат малко респект. Това станало също и със системата на плащане в стоки. Един по един Робертс повлякъл пред съда тези безчестни минопритежатели и изтръгнал от мировите съдии против волята им присъди срещу тях самите; сред тях се вселил такъв страх от този бърз като вятъра генерален пълномощник, който изглеждал да е едновременно навсякъде, че например в Белпър при

Дерби една фирма, която практикувала системата на плащане в стоки, щом пристигнал Робертс, наредила да се залепи следното обявление:

„Съобщение. Каменовъглени мини — Пентрич.
Господа Хазлем смятат за необходимо да съобщят (за да предотвратят всякакви недоразумения), че всички миньори, заети в техния рудник, ще получават заплатата си напълно изплатена в пари и ще могат да я изразходват, където и както искат. Ако купуват стоките си от магазина на господа Хазлем, те ще ги получават, както досега, по цени на едро. Но съвсем не е необходимо те да ги купуват оттам и безразлично дали ще купуват от този или от кой да е друг магазин, те ще получават същата работа и същата заплата."

Тези победи възбудили най-шумно ликуване всред цялата английска работническа класа и привлекли към съюза множество нови членове. В това време стачката на север все още продължавала. Никоя ръка не се помръднала да работи и Нюкясл, главното експортно пристанище за въглища, бил до такава степен лишен от въглища, че там те трябвало да бъдат превозвани от шотландския бряг, макар че на английски поговорката to carry coal to Newcastle* означава същото, каквото у гърците — „да носиш кукумявки в Атина", а именно: да вършиш нещо, което е съвсем излишно. В началото — докато съюзът имал още достатъчно средства — всичко вървяло добре, но към лятото борбата станала много трудна за работниците. Всред тях царяла крайна нужда; те нямали повече пари, защото вноските на работниците от всички клонове на индустрията в цяла Англия в сравнение с големия брой стачкуващи все пак съставлявали малка сума; те били принудени да заемат от бакалите със загуба; цялата преса, с изключение на няколко пролетарски ежедневници, била против тях; буржоазията, а дори и малцината от нея, у които би се намерило достатъчно чувство на справедливост, за да поддържат стачкуващите, узнавали от продажните либерални и консервативни вестници само лъжи по въпроса за стачката; една депутация от дванадесет минни работници, която отишла в Лондон, събрала от тамошния пролетариат известна сума, която също тъй малко помогнала на масата нуждаещи се от помощ. Въпреки всичко това, минните работници останали непоколебими и — нещо, което е от много по-голямо значение — спокойни и мирни, въпреки всичката враждебност и предизвикателност на минопритежателите и техните верни слуги. Не бил извършен никакъв акт за отмъщение, нито един ренегат не бил изтезаван, не била извършена нито една единствена кражба. Така стачката продължавала вече около четири месеца и за собствениците все още нямало никакви изгледи да добият надмощие. Оста-

* — да превозваш въглища в Нюкясл. *Ред.*

вал им още само един открит път. Те си спомнили за системата на котеджите; сетили се, че къщите на непокорните работници са собственост на техните *работодатели*. През юли работниците били предупредени за прекратяване на наемния договор и след една седмица всички четиридесет хиляди работници били изхвърлени на улицата. Тази мярка била приложена с възмутително варварство. Болни и слаби, старци и кърмачета, дори и раждащи жени били безмилостно грабнати от леглата и изхвърлени в канавките край шосето. Някакъв агент си направил дори удоволствието да хване за косите една жена в напреднала бременност и да я изхвърли от леглото ѝ на улицата. Там масово стояла войска и полиция, готова да се нахвърли с оръжие при първия признак на съпротива и при първия знак на мировите съдии, които ръководели цялата жестока процедура. Работниците изтърпели и това, без да окажат ни най-малка съпротива. Минопритежателите се надявали, че работниците ще прибягнат към насилие, подтиквали ги с всичка сила към непокорство, за да имат само претекст с намеса на войската да сложат край на стачката; бездомните минни работници, не забравяйки напомнянията на своя пълномощник, останали неподвижни, мълчаливо поставили мебелите си върху мочурливите полета и ожънатите ниви и издържали. Някои от тях, които нямали друго място, се настанили в канавките край шосето, а други — в места на чужди хора, за което след това били дадени под съд, и тъй като били нанесли „щети в размер от половин пени", били осъдени на разноски от една лира, които те, естествено, не могли да изплатят, и били изпратени в затвора. Така живели те със семействата си повече от осем седмици под открито небе през влажното късно лято на миналата (1844) година без друг покрив за себе си и за своите деца освен памучните завеси на своите легла, без други средства освен малките помощи от съюза и намаляващия се кредит от бакалите. След това лорд Лондондери, който притежава значителни мини в Дърхем, накарва да заплашат бакалите на *„своя град"* Сием с височайшия му гняв, в случай че те продължават да дават кредит на *„неговите"* непокорни работници. Този „благороден" лорд станал въобще комичната фигура на цялата стачка благодарение на своите смешни и надути, лошо съчинени „укази" до работниците, които издавал от време на време, но без да постигне друг ефект освен развеселяването на цялата нация.* Когато видели, че нищо не помага, собствениците с големи разноски докарали

---

* (1892 г.) Нищо ново под слънцето, поне в Германия. Нашите „крале Щумовци" са само копия на английски образци, отдавна забравени и станали невъзможни в своята родина. *(Бележка на Енгелс към немското издание от 1892 г.)*

хора от Ирландия и от по-отдалечените части на Уелс, където още няма работническо движение, и ги заставили да работят в мините. Когато по този начин конкуренцията помежду работниците била отново възстановена, силата на стачниците била сломена. Собствениците ги принудили да се откажат от съюза, да напуснат Робертс и да приемат диктуваните от тях условия. Така завършила в началото на септември тази голяма петмесечна борба на минните работници против собствениците — борба, която от страна на потиснатите била водена с издръжливост, смелост, съзнателност и благоразумие, предизвикващи у нас най-голямо удивление. Каква степен на истинска човешка култура, въодушевление и сила на характера предполага такава борба у една маса от четиридесет хиляди мъже, които, както видяхме, още в 1840 г. в „Доклад на комисията за обследване на детския труд", се описват като съвършено груби и безнравствени! Но колко тежък трябва да е бил и гнетът, който е докарал тези четиридесет хиляди души дотам, че те да се вдигнат като един човек и като една не само дисциплинирана, но и въодушевена армия, с една единствена воля — да продължат борбата с най-голямо хладнокръвие и спокойствие, и то чак до момента, когато по-нататъшната съпротива би била безсмислена! И каква борба! — не против видими врагове, които могат да бъдат сразени, а против глад и нужда, мизерия и липса на подслон, против собствените си страсти, доведени до безумие от бруталността на богатите. Ако работниците пуснеха в ход насилието, те — невъоръжените — щяха да бъдат разстреляни и за няколко дни щеше да се реши победата на собствениците. Тази законност, на която те се опирали, не била страх от полицейската палка, а чиста разсъдливост; тя била най-доброто доказателство за съзнателността и самообладанието на работниците.

По такъв начин и този път работниците, въпреки безпримерната си издръжливост, били победени от капиталистите. Но борбата не била напразна. Преди всичко тази стачка, продължила 19 седмици, завинаги изтръгнала минните работници на Северна Англия от духовната летаргия, в която те се намирали досега; те се пробудили, осъзнали своите интереси и се присъединили към хода на цивилизацията и по-специално към работническото движение. Стачката, която сега разкрила цялото варварство на собствениците спрямо работниците, завинаги закрепила духа на протест сред тези работници и превърнала най-малко три четвърти от целия им брой в чартисти, а тридесет хиляди души такива енергични, такива изпитани хора са наистина много ценна придобивка за чартистите. Но освен това упоритостта и законността на цялата стачка заедно с придружаващата я дейна агитация все пак привлекли вниманието

на обществото върху минните работници. По случай дебатите по повод износното мито върху каменните въглища Томас Дънкъмб, единственият истински чартистки депутат в камарата на общините, повдигнал в парламента въпроса за минните работници. Той заставил да се прочете високо от трибуната на камарата тяхната петиция и чрез една реч принудил и буржоазната преса веднаж да помести поне в парламентарните разисквания едно вярно изложение на въпроса. Веднага след тази стачка станала експлозията на Хасуел; Робертс отпътувал за Лондон, получил аудиенция при Пил и като представител на минните работници настоял за основно разследване на случая. Неговото постижение се състояло в това, че първите английски знаменитости по геология и химия, професорите Лайел и Фарадей, били натоварени да тръгнат за самото местопроизшествие. Но тъй като скоро след това последвали още няколко експлозии и документите на Робертс пак били представени на министър-председателя, последният обещал, ако това бъде възможно, да предложи в следващата парламентарна сесия (т. е. в сегашната, 1845 г.) необходимите мерки за защита на работниците. Всичко това не щяло да стане, ако през време на стачката миньорите не бяха се проявили като свободолюбиви и вдъхващи уважение мъже и ако не бяха ангажирали Робертс в своя съюз.

Щом станало известно, че минните работници на север били принудени да разтурят съюза и да се откажат от услугите на Робертс, минните работници от Ланкашайр се обединили в един съюз от около десет хиляди работници и гарантирали на своя генерален пълномощник една заплата от 1,200 лири стерлинги годишно. През миналата есен те събирали повече от 700 лири месечно, от които около 200 лири употребявали за заплати, съдебни разноски и пр., а остатъкът отивал най-много за подпомагане на стачкуващи работници, отчасти безработни, отчасти прекратили работата си поради спречквания със собствениците. По този начин работниците все повече разбират, че обединени, те представляват достатъчно внушителна сила и в случай на крайна нужда те наистина могат да се противопоставят на силата на буржоазията. И ето това разбиране — придобивка от всички работнически движения — е станало благодарение на съюза и стачката от 1844 г. общо за всички минни работници на Англия. Не ще мине много време и ще изчезне разликата в съзнателност и енергия, която сега все още съществува в полза на индустриалните работници, и миньорите от кралството ще се приравнят с тях и ще могат във всяко отношение да вървят рамо до рамо с тях. По този начин неотклонно ще се подравя почвата под краката на буржоазията и колкото и да трае това, нейната цяла

държавна и обществена сграда ще рухне заедно с основата, върху която тя стои.

Но буржоазията не обръща внимание на предупреждения. Съпротивата на минните работници само я е озлобила още повече; вместо да види в нея известен прогрес в движението сред работниците въобще, вместо да се опомни чрез нея, имотната класа намерила в нея само повод да излее гнева си върху една класа от хора, които били толкова глупави, за да не се съгласяват повече с досегашния начин на третиране. В справедливите искания на безимотните буржоазията е видяла само безсрамно недоволство, безумна съпротива срещу „установения от бога и хората порядък" и в найблагоприятния случай — един подлежащ на потушаване с всички сили успех на „злонамерени демагози, които живеят от агитация и са много лениви за работа". Тя се мъчила — разбира се, без успех — да представи на работниците хора като Робертс и дейците на съюза, които съвсем естествено били поддържани от последния, за хитри измамници, които измъквали *от техния* — на бедните работници — джоб и последната парà. Ако у имотната класа съществува такова безумие, ако тя е толкова заслепена от временните си изгоди, че самата не вижда повече и най-ясните знамения на времето, човек наистина трябва да се откаже от всякакви надежди за мирно разрешение на социалния въпрос в Англия. Единствен възможен изход остава насилствената революция, която сигурно няма да закъснее много.

ЗЕМЕДЕЛСКИЯТ ПРОЛЕТАРИАТ

Ние видяхме още в увода как едновременно с дребната буржоазия и с благосъстоянието на тогавашните работници било разорено и дребното селячество, как било унищожено тогавашното съчетание на индустриалния със земеделския труд, как изоставените от дребните селяни поля били събрани в ръцете на едри арендатори, а дребните селяни — изтласкани от преобладаващата конкуренция на едрите стопанства. Вместо дребните селяни да притежават земя или да бъдат арендатори, както досега, те били принудени да се отказват от стопанствата си и да се уславят като ратаи при едрите арендатори и земевладелци. За известно време тяхното ново положение, макар и влошено в сравнение с по-раншното, било все пак поносимо. Разширяването на индустрията вървяло в крак с прираста на населението. Но с течение на времето индустриалният напредък започнал да става малко по-бавен, а постоянното усъвършенстване на машините поставило индустрията в невъзможност да поглъща целия излишък от работни ръце, приииждащи от земеделските райони. От този момент и в земеделските райони се появила оная нищета, която досега съществувала само във фабричните области, и то в известни периоди. Тук се прибавило и обстоятелството, че приблизително около това време се прекратила двадесет и пет годишната война с Франция; намалилото се производство на местата на военните действия, спирането на вноса и необходимостта да се продоволствува британската армия в Испания предизвикали изкуствен подем на английското земеделие и освен това изтръгнали от работа множество работни ръце. Това спиране на вноса, тази необходимост от износ и недостатъкът от работници престанали сега из един път, а неизбежната последица от всичко

това било онова, което англичаните наричат agricultural distress, бедствено положение на селското стопанство. Арендаторите били принудени да продават житото си на ниски цени и поради това можели да плащат само ниски заплати. За да бъдат поддържани цените на житото високи, в 1815 г. били приети житните закони, които забранявали вноса му дотогава, докато цената на житото бъде под 80 шилинга за квартер. По-късно тези естествено безрезултатни закони били изменявани още няколко пъти, но това не облекчило бедственото положение на земеделските области. Единственият резултат било това, че болестта, която при свободна конкуренция от чужбина би станала остра и би имала своите кризи, се превърнала в хроническа, упражняваща равномерен, но все пак тежък гнет върху положението на земеделските работници.

В първите времена от възникването на земеделския пролетариат тук се развили патриархалните отношения, които в същото време били разрушени в индустрията — това са същите отношения на селянина към неговите ратаи, каквито и сега все още съществуват почти навсякъде в Германия. Дотогава, докато това съществувало, нуждата сред работниците била по-малка и по-рядка, ратаите споделяли съдбата на арендаторите и бивали уволнявани само в случай на крайна нужда. Но сега това е променено. Почти всички работници са надничари, които получават работа при арендаторите, когато последните имат нужда от тях, и поради това често с цели седмици, особено през зимата, те остават съвсем без работа. При патриархалните отношения, когато ратаите и техните семейства живеели в двора на арендатора и децата им израствали там, когато значи арендаторът се стараел, разбира се, да намери в своето имение работа на подрастващото поколение и когато надничарите били изключение, а не правило — във всяко стопанство се срещал по-голям брой работници, отколкото строго взето било необходимо. Поради това в интереса на арендатора било да се прекратят тези отношения, да се изгони ратаят от двора и да бъде превърнат в надничар. Това станало почти навсякъде към края на двадесетте години на този век и последицата от това била, че сега, за да употребим израза на физиката, латентното досега „излишно“ население било освободено, работната заплата намалена, а данъците за бедните — извънмерно увеличени. Оттогава нататък земеделските области станали главни огнища на *хроническия*, а фабричните области — на *периодическия пауперизъм,* и реформирането на законите за бедните било първата мярка, която правителството трябвало да вземе против всекидневно нарастващото обедняване на селските общини. Но към това се прибавило още и обстоятелството, че и тук, при непрекъснатото разширение на системата на едрото

стопанисване, въвеждането на вършачки и други машини в земеделието и честото прилагане в земеделието на женския и детския труд, който е толкова много разпространен, че последиците му неотдавна били проучвани от една специална официална комисия — и тук остават безработни значителен брой работници. И така ние виждаме, че системата на индустриалното производство и тук си пробила път чрез едрото стопанство, чрез премахване на патриархалните отношения — което тъкмо тук е от най-голямо значение — и чрез въвеждането на машините, на парната сила, на женския и детския труд тя увлякла в революционното движение последната, най-инертната част на трудещото се човечество. Но колкото по-продължително земеделието доказвало своята устойчивост, толкова по-тежко сега паднало бремето върху работника и толкова по-силно тук се проявила дезорганизацията на старите социални връзки. „Свръхнаселението" изведнаж излязло на показ и не могло — както в индустриалните райони — да бъде отстранено чрез увеличение на производството. Винаги можели да бъдат основани нови фабрики, щом имало купувачи за техните произведения, но не можело да бъде създадена нова земя. Обработването на незасяваните общински земи било твърде рискована спекулация, за да се хвърли след сключването на мира много капитал в нея. Неизбежната последица от това било засилване до максимална степен на конкуренцията между работниците и падане до минимум на работната заплата. Докато съществувал старият закон за бедните, работниците получавали някои добавки от касата за бедните. Естествено, че поради това работната заплата спаднала още повече, защото арендаторите сега се стараели да прехвърлят на касата за бедните колкото се може по-голяма част от нея. Увеличаването на данъка за бедните, станало вече необходимо поради излишното население, било още повече засилено с това и по този начин станало необходимо създаването на нов закон за бедните, за който ще говорим понататък. Това обаче не подобрявало положението. Работната заплата не се покачвала, „излишното" население не можело да бъде отстранявано, а жестокостта на новия закон служела само за да озлоби народа до крайност. Дори данъкът за бедните, който отначало намалял, достигнал след няколко години същия размер, който имал по-рано. Единственият резултат от новия закон бил само този, че ако по-рано съществували 3—4 милиона полупаупери [полубедни], сега се появили един милион напълно паупери, а другите — полупаупери — останали пък без всякаква помощ. Нищетата в земеделските райони нараствала с всяка година. Хората живеят в най-голяма нищета, цели семейства трябва да преживяват с 6, 7 или 8 шилинга седмично, а през известни периоди те нямат дори

и това. Нека чуем описанието, което още в 1830 г. е направил един либерален член на парламента за състоянието на това население:

„Английски селянин“ (т. е. един земеделски работник-надничар) „и английски паупер — това са думи синоними. Баща му бил паупер и млякото на майка му било без питателна сила; от дете той се хранел зле, никога не си дояждал до насита и сега почти винаги той, когато е буден, чувствува мъката на незадоволения глад. Той е полуоблечен, горивото му стига само колкото да сготви оскъдното си ядене и по този начин студът и влагата постоянно го навестяват заедно с лошото време и го напускат пак заедно с него. Той е женен, но не познава радостите на съпруг и на баща. Неговата жена и децата му са гладни, рядко сгрети, често болни и безпомощни, постоянно отрупани с грижи и отчаяни като самия него, те са естествено алчни, егоистични и досадливи и за да се изразим с неговите собствени думи, той мрази техния вид (hates the sight of them) и се връща в бараката си само защото тя все още му дава малко повече защита срещу дъжд и вятър, отколкото някой храсталак. Той е длъжен да издържа семейството си, а не може; това тласка към просия, всякакъв род прикрити замисли и стига до завършено лукавство. Дори и да има желание, липсва му смелост, за да стане — както други по-енергични хора от неговата класа — бракониер или контрабандист на едро; но при случай той краде и учи децата си да лъжат и да крадат. Неговото покорно и раболепно държане спрямо богатите му съседи показва, че те се отнасят с него сурово и с подозрение; затова той се бои от тях и ги мрази, но никога няма да се реши да извърши насилие над тях. Той е съвършено покварен, твърде много потиснат, за да притежава още енергия за отчаяние. Неговият мизерен живот е кратък, ревматизмът и астмата го водят в трудовия дом, където той, без нито един единствен приятен спомен за миналото, ще изпусне последното си дихание и ще направи място за някой друг нещастник, който да живее и умре точно като него.“

Нашият автор добавя, че освен тази категория на земеделските работници-надничари имало още една втора категория, която се състояла от хора, малко по-енергични и повече надарени физически, интелектуално и морално, а именно от ония, които живеели също така мизерно, но които не били родени в такива мизерни условия. Те били по-добри членове на семейството си, но контрабандисти и бракониери, които често имали кървави конфликти с горските пазачи и бреговата охрана. В затворите, които често ставали тяхно местопребиване, те се научавали още повече да мразят обществото и в омразата си към имотните те стояли на съвсем еднакво равнище с първата категория.

„И от учтивост (by courtesy)“ — заключава нашият автор — „цялата тази категория е наречена по Шекспир „смело селячество на Англия“ (bold peasantry of England)“*

---

* E. G. Wakefield, M. P. „Swing unmasked, or the Cause of Rural Incediarism.“ London 1831 [Е. Г. Уейкфилд, член на парламента. „Изобличеният Суинг или причините за палежите в село“. Лондон, 1831]. — Памфлет. Горните цитати се намират на стр. 9—13; в превода са изпуснати местата, които в оригинала се отнасят до съществуващия още тогава стар закон за бедните

И до ден днешен това описание важи за по-голямата част от работниците-надничари в земеделските райони на Англия. „Times“ изпратил през юни 1844 г. един кореспондент в тези области, за да докладва за положението на тази категория хора, и докладът, който той дава, се съгласува напълно с горното. В някои области заплатата била не по-висока от 6 шилинга седмично, значи не по-висока, отколкото в много области на Германия, докато пък цените на всички съестни продукти в Англия са най-малко двойно по-високи, отколкото в Германия. Какъв е животът, който водят тези хора — можем да си представим. Храната им е лоша и оскъдна, облеклото дрипаво, а жилището им тясно и жалко — малка мизерна къщурка, без всякакви удобства, а младите хора живеят в домове за подслоняване, в които мъжете и жените почти не са отделени едни от други — нещо, което съблазнява към незаконно съжителство. Ако останат само няколко дни безработни в месеца, те неизбежно изпадат в най-дълбока мизерия. При това те не могат да се сдружават, за да задържат работната си заплата висока, защото живеят разпръснато. Ако някой откаже да работи за ниска заплата, има дузини безработни и обитатели на трудовия дом, които се радват, когато им се предлага и най-малкото нещо, докато на отказващия се като на мързелив и безпътен негодяй службата за бедните отказва всякаква друга подкрепа освен омразната помощ на трудовия дом; защото в службата за бедните се настаняват тъкмо арендаторите, от които или от чиито съседи и колеги по съсловие той може само да получава работа. И ние получаваме такива доклади не само от тоя или оня земеделски район на Англия; напротив, неволята е еднакво голяма на юг и на изток, на север и на запад; положението на работниците в Съфолк и Норфолк напълно е еднакво с положението в Девъншайр, Хампшайр и Съсекс; заплатата в Дорсетшайр и Оксфордшайр е толкова ниска, колкото в Кент и Съри, Бъкингамшайр и Кембриджшайр.

Едно варварство спрямо земеделския пролетариат, което заслужава да бъде по-специално отбелязано, са законите за лова, които в Англия са по-строги, отколкото всякъде другаде, докато едновременно с това тук многобройността на дивеча надминава всяка представа. Английският селянин, който по стар обичай и навик вижда в бракониерството само съвършено естествен и благороден израз на кураж и смелост, бива още повече подтикван към него от контраста между собствената си нищета и car tel est notre plaisir (защото така ни е угодно) на лорда, който за свое частно удоволствие развъжда хиляди зайци и птици за лов. Селянинът слага примки, а може би понякога убива и някакъв дивеч; всъщност това наистина с нищо не вреди на лорда, защото той има ди-

веч в изобилие, а на селянина това носи по някое печено за гладуващото му семейство. Ако го хванат, той отива в затвора, а в случай че повтори това, той бива изпратен на заточение най-малко за седем години. Строгостта на тези наказания често предизвиква кървави конфликти с горските пазачи, от което всяка година произлизат редица убийства. Поради това длъжността горски пазач става не само опасна, но се ползува с лошо име и е заклеймена. През миналата година имало два случая, при които горските пазачи предпочели да си теглят куршума в главата, отколкото да упражняват повече занаята си. Това е „евтината“ цена, на която земевладелската аристокрация си откупва благородното удоволствие на лова — но какво важи това за благородните „lords of the soils“*? Нали е крайно безразлично дали няколко излишни хора живеят повече или по-малко и ако дори половината от „излишните“ бъдеха премахнати вследствие на законите за лова, то оставащата половина би живяла още по-добре — така разсъждават филантропите от английската имотна класа.

Но макар условията на селския живот, изолираността на жилищата, ограничеността на околната среда, на работата, значи и на идеите да са решително неблагоприятни за всяко развитие, бедността и неволята и тук дават своите плодове. Индустриалните и минните работници скоро надминали първия стадий на опозицията против обществените порядки — стадий на непосредствения протест на отделния човек, изразяващ се чрез престъплението; селяните и до ден днешен са останали все още на тоя начален стадий. Техният любим начин за водене на социалната война е подпалвачеството. През зимата, която последвала юлската революция, зимата на 1830—1831 г., тези палежи за пръв път станали повсеместно явление. Още в началото на октомври в Съсекс и съседните графства станали някои безредици поради усилването на бреговата охрана (чрез което контрабандирането било затруднено, а брегът, както се изразил един арендатор, бил разорен), поради някои нововъведения в службата за бедните, поради ниски заплати и въвеждане на машини и хвърлили цялата област в тревога. И така през зимата били подпалени купи от снопи жито и сено по нивите на арендаторите, дори и плевниците и оборите под прозорците им. Почти всяка нощ пламвали по няколко такива пожари и всявали ужас сред арендаторите и собствениците на земи. Подпалвачите никога не бивали откривани или пък това ставало твърде рядко и народът приписал тези подпалвания на една митична личност, която той нарекъл *„Суинг“ („Swing“)*. Всички напрягали мо-

---

* — „господари на земята“. *Ред.*

зъците си над въпроса, кой може да бъде този „Суинг“, откъде произлиза тази ярост сред бедняците от селските райони; за голямата движеща сила — *нищетата,* за потисничеството, помислили само малцина, а в самите земеделски области — навярно никой. От тази година насетне палежите се повтаряли всяка зима — безработният за работниците-надничари сезон. През зимата на 1843—1844 г. те станали пак извънредно чести. Аз разполагам с редица броеве на в. „Northern Star“ от онова време и всеки от тях съдържа по няколко съобщения за палежи с указване на източника. Липсващите броеве в следващия тук списък от този седмичен вестник не притежавам, но те във всеки случай съдържат съобщения за още множество палежи. И без това такъв един вестник не може да ни даде всички случаи. В „Northern Star“ от 25 ноември 1843 г. се говори за два случая и за няколко други, станали по-рано. — „Northern Star“ от 16 декември: в Бедфордшайр от 14 дни цари всеобщо вълнение поради чести палежи, каквито стават всяка нощ по няколко. В последните дни били опожарени *две* големи ферми на арендатори. В Кембриджшайр изгорели *четири* големи ферми, в Хертфордшайр — *една;* освен това имало още *петнадесет* палежа в различни области. — На 30 декември в Норфолк имало *един* палеж, в Съфолк — *два,* в Есекс — *два,* в Хертфордшайр — *три,* в Чешайр — *един,* в Ланкашайр — *един,* в Дерби, Линколн и на юг — *дванадесет* палежа. — На 6 януари 1844 г. — общо десет, на 13 януари — седем, на 20 януари — четири палежа. Оттогава вестникът всяка седмица съобщава средно по три-четири пожара и това продължава не само до пролетта, както преди, а и до късно през юли и август. Че с приближаването на зимата 1844—1845 г. този вид престъпления е получил ново разпространение — доказват достигналите до мен оттогава английски вестници и съобщенията в немските вестници.

Какво ще кажат моите читатели за такова положение в тихите, идилични селски области на Англия? Това социална война ли е, или не? Това положение естествено ли е, може ли то да трае дълго? И при все това тук арендаторите и земевладелците са също тъй тъпи и закоравели, също тъй слепи спрямо всичко онова, което не им пълни джобовете с пари — както в индустриалните райони фабрикантите и буржоата изобщо. Ако последните с *премахването* на житните закони обещават на своите работници пълно спасение, то земевладелците и голяма част от арендаторите обещават на своите работници целия рай на земята със *запазването* на тези закони, но и в двата случая на имотните не се удава да спечелят работниците на своя страна. Както фабричните работници, така и земеделските работници-надничари са съвършено равнодушни

спрямо премахването или запазването на житните закони. При все това този въпрос е важен както за едните, така и за другите. Работата е там, че чрез премахването на житните закони свободната конкуренция и съвременният строй на общественото стопанство се довеждат до своето крайно развитие; тогава престава всяко по-нататъшно развитие в границите на съществуващите условия и единственият възможен напредък след това става радикалният преврат в целия социален строй. За земеделските работници-надничари въпросът има още и следното значение: освободеният внос на житото обуславя — по причини, върху които *тук* аз не мога да се спра — еманципацията на арендаторите от земевладелците, с други думи — превръщането на ористките арендатори в либерални. Лигата против житните закони достатъчно здраво работила вече предварително за това и това е нейната единствена заслуга. Но ако арендаторите станат либерали, т. е. съзнателни буржоа, работниците-надничари по необходимост ще станат чартисти и социалисти, т. е. съзнателни пролетарии. Едното влече след себе си другото. Но че и сега вече започва да се забелязва някакво ново движение сред земеделските пролетарии — показва събранието, което *граф Раднър,* един *либерален* земевладелец, наредил да се състои през октомври 1844 г. при *Хайуорт,* където се намират имениятa му, за да прокара резолюции против житните закони. Там работниците, съвсем апатични спрямо тези закони, искали съвършено други неща за себе си, а именно малки арендни парцели срещу евтина аренда, и казали в лицето на граф Раднър всякакви горчиви истини. — По този начин движението на работническата класа нахлува дори и в най-затънтените, най-изостанали и духовно мъртви земеделски райони; и тук, при тази господствуваща мизерия, то много скоро също тъй ще укрепне и заживее, както във фабричните области.

Що се отнася до религиозното равнище на земеделските работници-надничари, те са несъмнено по-религиозни от индустриалните работници, но при все това са доста скарани с църквата — в тези райони почти изключително господствуват само последователи на англиканската църква. Един кореспондент на „Morning Chronicle“, който с подписа: *„Някой, който сам е ходил след плуга“**, дава дописки за пропътуваните от него земеделски райони, разказва между другото и за следния разговор с няколко работници-надничари след църковна служба:

„Аз запитах едного от тях дали днешният проповедник е техният постоянен свещеник. — Да, дявол да го вземе (Yes, blast him); — да, той е на-

* — Псевдоним на Александер Сомървил. *Ред.*

шият собствен поп; той непрекъснато проси и винаги е просил, откато го познавам. — (Беше държана проповед за мисията всред езичниците). — Откогато и аз го познавам също — добави друг — никога не съм познавал поп, който да не е просил постоянно това или онова. — Да — каза една жена, която току-що излизаше от църква, — вижте как спада работната заплата, а гледайте богатите безделници, с които поповете ядат и пият и ходят на лов. Ей богу, ние сме по-скоро готови да идем в трудовия дом и да гладуваме, отколкото да плащаме за попове, които отиват при езичници. — А защо — каза друга, — защо не изпращат там оння попове, които реват всеки ден в катедралата в Солсбъри, където не ги слуша никой освен голите камъни? Защо не отиват *те* сред езичниците? — *Те* не отиват там — каза старецът, с когото заговорих отначало, — защото са богати, защото имат повече земя, отколкото им е нужна, а те искат да съберат пари, за да се отърват от бедните попове; аз зная какво искат те; аз ги и познавам от твърде отдавна. — Но, приятели мои — запитах аз, — нали все пак вие не излизате винаги от църква с такива горчиви чувства спрямо проповедника? Иначе защо ходите въобще там? — Защо ходим? — каза жената. — Ние сме принудени да ходим там, за да не загубим всичко — работа и всичко; да, ние сме принудени. — По-късно се убедих, че те, *ако ходели на църква,* получавали малки привилегии за гориво и малко земя за картофи, за които трябвало да плащат!"

След като описва тяхната бедност и невежество, нашият кореспондент заключава:

„И сега аз смело твърдя, че положението на тези хора, тяхната бедност, тяхната омраза към църквата, външната им покорност и вътрешната им злоба към църковните сановници *са станали правило в селските общини на Англия,* а обратното е само изключение."

Селячеството на същинска Англия ни показва какви биват последиците за състоянието на селските общини от многобройния земеделски пролетариат при едрите имения. В Уелс ние виждаме как западат дребните арендатори. Ако в английските селски общини се възпроизвежда антагонизмът между пролетарии и едри капиталисти, то състоянието на уелските селяни съответствува на прогресиращото разорение на дребната буржоазия в градовете. В Уелс предимно съществуват само дребни арендатори, които не са в състояние да продават земеделските си продукти с еднаква печалба и толкова евтино, както едрите, намиращи се при по-добри условия английски арендатори, с които те си конкурират на същия пазар. При това свойствата на почвата на много места позволяват само скотовъдство, което е малко доходно. Освен това тези уелски селяни — вече поради своята обособена националност, на която те държат — са много по-консервативни от английските арендатори. Но преди всичко конкуренцията между тях и с техните английски съседи, а и предизвиканото от нея увеличение на поземлената аренда са ги разорили дотолкова, че те едва могат да живеят. И тъй като не разбират истинската причина на своето тежко положение, те я търсят във всевъзможни дреболии, във ви-

соки пътни мита и пр., които наистина пречат на развитието на земеделието и на търговията, но които всеки, който взема арендна земя, туря в сметката като постоянни разходи и които значи все пак се изплащат от собственика на земята. Освен това тук новият закон за бедните е станал страшно омразен на арендаторите, защото самите арендатори се намират винаги в опасност да попаднат под него. През февруари 1843 г. недоволството на уелските селяни се разразило в известния „бунт на Ребека“; мъжете обличали женски дрехи, мажели си лицата със сажди и на многобройни, въоръжени тълпи нападали вратите, заместващи бариерите в Англия, разбивали ги с радостни викове и стрелба, разрушавали също къщурките на бирниците, събиращи пътните мита, пишели заплашителни писма от името на въображаемата „Ребека“ и веднаж дори нападнали трудовия дом в Кармартен. Когато по-късно била повикана войска, а полицията — подсилена, те с извънредна ловкост подвели последната на погрешен път и на едно място разрушавали врати, а войската, за приближаването на която сигнални тръби предварително известявали от всички планини, марширувала в обратната посока. На края, когато войската била твърде много подсилена, те преминали към отделни палежи и дори към опити за убийства. Както винаги, тези по-големи нарушения на закона били и краят на движението. Мнозина се отказали от него поради несъгласие с методите на борба, други поради страх, и спокойствието настъпило от само себе си. Правителството изпратило комисия за разследване на тази история и на нейните причини и с това всичко се свършило. Бедността на селяните обаче продължава и тъй като при съществуващите обществени отношения тя може да стане само по-голяма, но не по-малка, то кога и да е при удобен случай тя ще предизвика по-сериозни събития, отколкото тези хумористични „Ребека—маскаради“.

Ако в Англия видяхме системата на едрото стопанство и нейните резултати, а в Уелс — резултатите от системата на наемането на по-дребните арендни парчета, в *Ирландия* имаме пред нас последиците от раздробяването на земята. Голямата маса от населението на Ирландия се състои от дребни арендатори, които са взели срещу аренда по някоя жалка глинена къщурка без вътрешно разпределение и по едно парче земя за картофи, големината на което е толкова, колкото е необходимо да им достави за зимата най-оскъдната храна. При голямата конкуренция, която господствува между тези дребни арендатори, арендата е достигнала до нечувани размери; тя е двойно, тройно и четворно по-голяма, отколкото в Англия, защото всеки земеделски работник-надничар се стреми да стане арендатор, и макар разделението на

земите вече да е станало толкова значително, все пак е останало голямо количество работници-надничари, които искат да получат арендни земи. Макар във Великобритания да са обработени 32 милиона акра земя, а в Ирландия — само 14 милиона, и макар Великобритания всяка година да произвежда земеделски продукти за 150 милиона лири стерлинги, а Ирландия — само за 36 милиона, все пак в Ирландия има 75,000 земеделски работници-надничари *повече,* отколкото в съседния остров.* Значи до каква степен трябва да е голяма конкуренцията за земя в Ирландия — се вижда от тази извънредна несъразмерност, особено когато човек има предвид, че вече и в Англия земеделските работници-надничари живеят в крайна нужда. Последицата от тази конкуренция естествено е такава висока аренда, че арендаторите не могат да живеят много по-добре от работниците-надничари. По този начин ирландският народ е принуден да живее сред гнетяща бедност, от която той не може да се измъкне при съвременните социални отношения. Ирландците живеят в най-мизерните къщурки от глина, които дори не са годни за обори, и едва ли имат какво да ядат през цялата зима. Или пък, както е вече изразено в цитирания по-горе отчет, ирландците имат картофи само колкото да се нахранват до полуситост през тридесет седмици в годината, а за останалите 22 седмици те нямат абсолютно нищо. След това, с настъпването на пролетта, когато запасът от картофи се свърши или когато поради покникващите зародиши той става негоден за консумация, жената отива да проси заедно с децата си и с чайник в ръка пребродва цялата област, докато мъжът след извършване на сеитбата търси работа било в самата страна или в Англия, а за прибиране реколтата на картофи той пак се връща в семейството си. В това състояние живеят девет десети от ирландското селско население. Те са бедни като църковни мишки, носят най-жалките дрипи и стоят на най-ниското културно стъпало, което е възможно в някоя полуцивилизована страна. Според цитирания отчет сред едно население от 8½ милиона 585,000 глави на семейства живеят в абсолютна бедност (destitution), а според други източници, посочени от шерифа Алисън**, в Ирландия има 2,300,000 души, които не могат да живеят без обществена или частна помощ; значи 27% от населението са паупери!

Причината за тази бедност са съществуващите социални отношения, а особено конкуренцията, която тук приема друга фор-

---

* Отчет върху Ирландия, представен от комисията по закона за бедните. Парламентарна сесия от 1837 г.

** „Основите на народонаселението“, том II.

ма — формата на парцелиране на земята. Някои са се помъчили да открият други причини; те твърдят, че положението на арендатора към собственика на земята, който дава земите си на големи парцели под наем на едри арендатори, които пък имат свои подарендатори и под-подарендатори, така че често има по десет междинни лица между собственика на земята и оня, който действително я обработва — те твърдят, че причина за бедността е действително позорният закон, който дава право на собственика на земята — в случай че най-непосредствено наемащият от него арендатор не плаща — да изгони действително обработващия земята, дори и когато последният е платил наема си на арендатора, от който той непосредствено е наел земята. Но всичко това обуславя вече само *формата,* в която се проявява нищетата. Какъв ще бъде резултатът, ако самите дребни арендатори се превърнат в собственици на земя? Болшинството, дори тогава, когато то не ще е принудено повече да плаща аренда, няма да може да живее от своя парцел и онова, което малко ще се подобри, пак ще изчезне в няколко години вследствие на непрекъснатото бързо нарастване на населението. И тогава на ония, чиито условия ще се подобрят от това, ще подрастват децата, които сега, вследствие на неволята и лишенията, умират в първите години на живота си. От друга страна, твърдяло се е, че причината за това било позорното потисничество на народа от страна на англичаните. Разбира се — причина за *по-бързото* настъпване на бедността, но не въобще за нейното настъпване. Или пък за причина се е схващало още и това, че протестантската официална църква била натрапена на католическата нация — но разпределете между ирландците онова, което тя взема от тях, и на глава ще се паднат едва ли по два талера. И без това десятъкът е данък върху *поземлената собственост,* а не върху арендатора, макар че последният го плащал; сега, след закона за комутацията от 1838 г., собственикът на земята сам плаща десятъка, а заради него той увеличава в същия размер и арендата; поради това положението на арендатора не се е подобрило. И по този начин се привеждат още стотици други причини, които не доказват нищо повече от това. Бедността е неизбежна последица от съвременния социален строй и извън него може да се търси причина само за една или друга форма, в която се проявява бедността, но не за самата бедност. Но че бедността в Ирландия се проявява в тази, а не в някоя друга форма, за това е причина националният характер на този народ и неговото историческо развитие. Ирландците по целия свой характер са народ, който е сроден с романските нации — с французите, а особено с италианците. Лошите страни на тяхната националност ние видяхме по-горе, описани още от Карлайл; нека чуем

сега един ирландец, който има поне малко повече право, отколкото пристрастният към германския характер Карлайл:

„Те са неспокойни и при все това лениви (indolent); будни и несдържани, буйни, нетърпеливи и непредвидливи; храбри по природа, необмислено великодушни; бързи в действията си, когато отмъщават и прощават за оскърбления, когато завързват приятелство и му слагат край; разточително надарени с гениалност, а пестеливо — с разсъдливост."*

У ирландците напълно преобладава чувството, страстта, а разумът е длъжен да им се подчинява. Техният чувствен, лесно възбудим характер не позволява да се развие разсъдливостта и пречи на спокойната издръжлива дейност. Такъв народ не е годен никак за индустрията, каквато изисква днешното време. Затова той е останал земеделски народ, и то на най-ниско стъпало. При дребните парцели земя, съществуващи тук открай време, а не както във Франция и на Рейн, където те са изкуствено произлезли от раздробяването на едри имения**, не можело и да се помисли за подобрение на почвата чрез вложен капитал. И така, според данните на Алисън биха били нужни 120 милиона лири стерлинги, за да се подобри почвата на Ирландия дотам, че тя да достигне равнището на тази още не чак толкова висока производителност, което е достигнала почвата в Англия. Английските преселници, които биха могли да повдигнат културното равнище на ирландския народ, се задоволили с най-бруталната експлоатация на същия и докато ирландските преселници внесли сред английската нация оня елемент на брожение, който в бъдеще ще донесе своите плодове, Ирландия, напротив, има малко да благодари на английските преселници.

Опитите на ирландската нация да се спаси от съществуващия упадък са, от една страна, престъпления, които тук в селските области са обичайно явление и особено често се срещат в Южна и Западна Ирландия. Почти всички те се състоят от убийства на най-преките неприятели — агентите на собствениците на земята или техните послушни слуги, протестантските натрапници, едрите арендатори, чиито владения се състоят от нивите за картофи на стотици изгонени семейства, и т. н. От друга страна, те се състоят в агитацията за отменение на унията с Великобритания[121]. Според ка-

* The State of Ireland. London 1807, 2nd edition, 1821 [„Положението на Ирландия", Лондон 1807; 2-о изд. 1821]. Памфлет.

** (1892 г.) Грешка. Дребното земеделие е останало още от средните векове господствуваща форма на стопанство. Дребните селски стопанства съществували значи още преди революцията. Онова, което последната изменила, било само *собствеността* върху тях; тя отнела собствеността на феодалните господари и я дала пряко или косвено в ръцете на селяните. *(Бележка на Енгелс към немското издание от 1892 г.)*

заното по-горе, е ясно, че необразованите ирландци трябва да виждат в лицето на англичаните най-непосредствените си врагове и че най-непосредственият напредък за тях се състои в извоюването на национална независимост. Но и също така е ясно, че бедността не може да бъде премахната чрез никакво отменение на унията; но че то може само да докаже, че причината на ирландската мизерия, която изглежда да се намира вън от Ирландия, трябва да се търси вътре в нея. Аз обаче не ще разгледам дали действително е нужно провеждането на отделянето на Ирландия, за да се помогне на ирландците да дойдат до това разбиране. Досега нито чартизмът, нито социализмът е имал особен успех в Ирландия.

С това приключвам моите бележки за Ирландия, толкова повече че в резултат на агитацията през 1843 г. за отменението на унията и от процеса на О'Конел бедственото положение на Ирландия става все повече и повече известно в Германия.

Впрочем по този начин ние проследихме положението на пролетариата на Британските острови във всички отрасли на неговата дейност и навсякъде срещнахме нищета и мизерия, навсякъде — съвършено нечовешки условия на живот. Ние видяхме как заедно с пролетариата възниква, расте, как се оформява и взема организирани форми недоволството; ние видяхме открити, кървави и безкръвни борби на пролетариата против буржоазията. Ние изследвахме принципите, определящи съдбата, надеждите и опасенията на пролетариите, и установихме, че няма изгледи за подобрение на тяхното положение. Ние имахме случаи тук и там да наблюдаваме буржоазията и нейното държане към пролетариата и установихме, че тя е имала предвид само себе си и е следвала само своите собствени изгоди. Прочее, за да не бъдем несправедливи, нека изследваме малко по-подробно нейния начин на действие.

ОТНОШЕНИЕТО НА БУРЖОАЗИЯТА КЪМ ПРОЛЕТАРИАТА

Когато говоря тук за буржоазията, аз включвам веднага и така наречената аристокрация, защото последната е само аристокрация, привилегирована само по отношение на буржоазията, но не и по отношение на пролетариата. Пролетарият вижда и в двете само имотната класа, т. е. буржоата. Пред привилегията на собствеността изчезват всички други привилегии. Разликата е само тази, че същинският буржоа се противопоставя на индустриалния, отчасти и на минния пролетарий, а като *арендатор* — и на земеделския работник-надничар, докато така нареченият аристократ влиза в допир само с една част от минните и със земеделските пролетарии.

Никога не съм срещал класа, която да е толкова деморализирана, толкова непоправимо покварена от користолюбие, вътрешно разядена и станала неспособна за всякакъв прогрес, както английската буржоазия. И тук аз преди всичко имам предвид същинската буржоазия, особено либералната, която агитира за премахването на житните закони. За нея в света няма нищо, което да не съществува само заради парите, и самата тя не прави изключение: тя живее само, за да печели пари, тя не познава друго щастие освен щастието от бързата печалба и друга болка освен от загубата на пари*.

При тази алчност и това сребролюбие е невъзможно да остане неопетнено нито едно-единствено движение на човешката душа. Не-

---

* В своята книга „Past and Present“, London, 1843 [„Минало и настояще“, Лондон, 1843] Карлайл превъзходно рисува английската буржоазия и нейната отвратителна алчност. Част от тая книга аз преведох и поместих в „Deutsch-Französische Jahrbücher“, към които и отправям читателя.[122]

съмнено тези английски буржоа са добри съпрузи и членове на семейството си и иначе притежават всякакъв вид така наречени лични добродетели и в обикновеното си общуване се явяват също така почтени и порядъчни хора, както всички други буржоа; дори в търговията с тях може по-добре да се преговаря, отколкото с немците, те не придирват и не се пазарят толкова, колкото нашите дребни търгашески душици, но каква полза от това? В края на краищата единственият решаващ момент си остава все пак собственият интерес и особено печеленето на пари. Аз ходих веднаж с един такъв буржоа в Манчестер и говорих с него за лошия, нездравословен начин на строеж в работническите квартали, за тяхното отвратително състояние и му заявих, че никога не съм виждал толкова лошо построен град. Този човек спокойно изслуша всичко това и на ъгъла, където се раздели с мен, каза: and yet, there is a great deal of money made here — и при все това тук се печелят огромна маса пари. Сбогом, господине! — На английския буржоа му е съвършено безразлично дали работниците му умират или не умират от глад, стига той само да печели пари. Всичко в живота се измерва според възможността за печелене на пари, а онова, което не допринася пари, е глупост, то е непрактично, идеалистическо. Затова и политическата икономия, науката за печелене на пари, е любимата наука на тези търгаши. Всеки от тях е политикономист. Отношението на фабриканта към работника не е човешко, а чисто икономическо. Фабрикантът е „капиталът", работникът е „трудът". И когато работникът не иска да бъде вмъкнат в тази абстракция, когато той твърди, че не е „труд", а е човек, който между другото наистина има и свойството да работи, когато работникът си позволява да мисли, че не е длъжен да позволи да го купуват и продават на пазара като „труд", като стока, тогава умът на буржоата престава да работи. Той не може да разбере, че освен отношенията на покупка и продажба той има с работниците и някакви други отношения, той не вижда в тях хора, а *„ръце"* (hands), както непрекъснато ги нарича в лицето им; той не признава друга връзка между човек и човек, както казва Карлайл, *освен плащане в брой*. Дори връзката между него и жена му в деветдесет и девет случая на сто е само „плащане в брой". Позорното робство, в което парите държат буржоата, е наложило чрез господството на буржоазията своя отпечатък и върху езика. Парите определят стойността на човека; този човек струва десет хиляди лири стерлинги — he is worth ten thousand pounds, т. е. той има толкова пари. Онзи, който има пари, е „respectable" (почтен човек), той принадлежи към „подобрия сорт хора" (the better sort of people), той е „влиятелен" (influential) и онова, което той върши, създава епоха в неговия

кръг. Духът на търгашество пронизва целия език, всички отношения се изразяват в търговски термини и се обясняват в икономически понятия. Търсене и предлагане, supply and demand — тази е формулата, по която логиката на англичанина преценява целия човешки живот. На това се дължи свободната конкуренция във всяко отношение, на това се дължи режимът на laissez faire, laissez aller[123] в управлението, в медицината, във възпитанието, а скоро може би и в религията, където господството на официалната църква все повече и повече рухва. Свободната конкуренция не търпи ограничение, не търпи държавен контрол, цялата държава е в нейна тежест, тя би била най-съвършена при липса на всякаква власт — положение, при което всеки може да експлоатира другия колкото си иска, както например в „съюза", проповядван от нашия приятел Щирнер. Но тъй като буржоазията не може да се лиши от държава, макар и само за да обуздава тъй необходимия за нея пролетариат, тя я насочва срещу пролетариата и се старае да я държи колкото е възможно по-далеч от себе си.

Но не мислете, че „образованият" англичанин излага толкова открито на показ този свой егоизъм. Напротив, той го прикрива с най-низко лицемерие. Как може да се говори, че английските богаташи не мислели за бедните? Те, които са основали благотворителни заведения, каквито няма в никоя друга страна? — Да, разбира се, благотворителни заведения! Сякаш помагате на пролетария с това, че най-напред го изсмуквате до кръв, за да можете след това да начешете чрез него вашия самодоволен, фарисейски гъдел за благотворителност и да застанете пред света като велики благодетели на човечеството, когато връщате на изсмукания от вас стотната част от онова, което му се пада! Благотворителност, която обезчовечава повече онзи, който я раздава, отколкото онзи, който я получава; благотворителност, която още повече тъпче в праха потъпкания, която изисква обезчовеченият, отхвърленият от обществото парий да се откаже и от последното, което му остава — от своето звание на човек, *да проси* най-напред *милостта* на обществото, преди то да има милостта чрез милостиня да сложи на челото му печата на обезчовечаването! Но каква полза от всичко това? Да чуем самата английска буржоазия. Още няма година, откакто прочетох в „Manchester Guardian" следното писмо до редактора, което беше напечатано без всякаква друга бележка като съвсем естествено, разумно нещо:

„Господин редакторе!

От няколко време по главните улици на нашия град се срещат маса просяци, които често по най-безсрамен и угнетяващ начин се стараят да предизвикат състраданието на минувачите ту с дрипавото си облекло и болния си

вид, ту с отвратителни открити рани и осакатявания. Струва ми се, че когато човек не само е платил своя данък за бедните, но и предостатъчно внася в касата на благотворителните дружества, все пак е направил достатъчно, за да има правото да бъде запазен от такива неприятни и безсрамни обезпокоявания; защо прочее плащаме такъв висок данък за издръжка на градската полиция, когато последната не ни запазва дори и толкова, че да можем спокойно да отиваме в града или да излизаме навън? — Надявам се, че публикуването на тези редове във вашия много четен вестник ще накара официалната власт да премахне това зло (nuisance). Оставам

Ваша предана служителка
Една дама"

Виждате ли! Английската буржоазия е благодетелна от интерес, тя нищо не подарява, тя смята своите подаяния за търговска сделка, сключва с бедните *сделка* и им казва: ако изразходвам толкова и толкова за благотворителни цели, *с това си изкупвам правото* да не бъда по-нататък обезпокоявана, а вие се задължавате срещу това да останете във вашите тъмни дупки и да не разстройвате нежните ми нерви чрез откритото излагане на вашата нищета! Вие пак можете да идвате до отчаяние, но трябва да се отчайвате на скрито; за това съм се спазарила, изкупвам го с моята подписка от 20 лири за болницата! О, проклета да бъде тази позорна благотворителност на християнина-буржоа! И така пише *„една дама"!* Да, разбира се, дама! Тя е постъпила добре, като се е подписала така. За щастие тя няма повече куража да се нарича *жена!* Но ако „дамите" са такива, какви трябва да бъдат „господата"? Някой ще каже, че това е единичен случай. Не, горното писмо изразява именно манталитета на значителното мнозинство от английската буржоазия, защото иначе и редакторът не би го приел, иначе би последвало, разбира се, какво и да е възражение, каквото аз напразно търсих в следващите броеве. А що се отнася до ефикасността на благодеянието, самият каноник *Паркинсън* казва, че бедните много повече биват подпомагани от подобните на себе си, отколкото от буржоазията; и по този начин помощта от някой честен пролетарий, който сам знае какво е глад, който, разделяйки оскъдния си обед, прави жертва, но я прави с радост — такава помощ има тогава и съвсем друго значение в сравнение с милостинята, хвърлена от буржоата, който тъне в разкош.

Буржоазията лицемери с безграничната си хуманност и в други случаи — но само тогава, когато собственият ѝ интерес изисква това. Тя лицемери и в своята политика, и в политическата си икономия. Ето вече пета година тя се мъчи да доказва на работниците, че желае да отмени житните закони само в интерес на пролетариите. Но истината по този въпрос е следната: житните закони, които поддържат цената на хляба по-висока, отколкото в другите страни, пови-

шават с това и работната заплата и затрудняват за фабриканта конкуренцията с други страни, в които цената на хляба, а вследствие на това и заплатата, е по-ниска. Ако се премахнат сега житните закони, цената на хляба ще падне, а работната заплата ще се приближи до работната заплата на другите цивилизовани страни на Европа. Всичко това трябва да стане ясно на всекиго след изложените по-горе принципи, регулиращи работната заплата. Значи фабрикантът ще може по-лесно да издържи конкуренцията, търсенето на английски стоки ще расте, а заедно с това ще расте и търсенето на работни ръце. Вследствие на това увеличено търсене заплатата наистина пак ще се покачи донякъде, а работниците, които са без работа, ще бъдат заангажирани; но колко време ще трае това? „Излишното население“ на Англия и особено на Ирландия е достатъчно, за да снабди английската индустрия с необходимите работници, дори и ако размерите ѝ се удвоят. Нищожните изгоди от премахването на житните закони отново ще изчезнат, ще последва нова криза и ние пак ще бъдем там, където сме били и преди, защото първият тласък, даден на индустрията, би ускорил и увеличението на населението. Пролетариите много добре разбират всичко това и са го казвали стотици пъти в лицето на буржоата; но въпреки това родът на фабрикантите, който има предвид само *непосредствената* изгода, която би му донесло премахването на житните закони, този род, който е достатъчно тъп, за да не разбере дори и това, че и за него тази мярка не може да създаде *трайна* изгода, защото конкуренцията между самите фабриканти скоро би довела до старото равнище печалбата на всекиго поотделно — въпреки това, този род и до днес продължава да гърми в ушите на работниците, че всичко това ставало само заради самите тях, че само заради гладуващите милиони хора богаташите от либералната партия внасяли своите стотици и хиляди лири в касата на Лигата против житните закони, докато всеки знае, че те жертвуват малко, за да спечелят много, че си правят сметка пак да спечелят всичко това десеторно и стократно още в първите години след премахването на житните закони. Но работниците повече не се поддават на заблуда от страна на буржоазията, особено след въстанието от 1842 година. От всекиго, който си дава вид, че се грижи за тяхното добро, те изискват като доказателство за искреността на своите намерения той да се обяви за народната харта. С това те протестират срещу всяка чужда помощ, защото в хартата те изискват само да им се даде *власт,* за да *си помагат сами.* На онзи, който не е съгласен с това, бил той открит враг или фалшив приятел, те с пълно право обявяват война. Впрочем Лигата против житните закони е употребила спрямо работниците най-презрените лъжи и хитрини, за да ги спечели на своя страна.

Тя искала да ги заблуди, че паричната цена на труда била обратно пропорционална на цената на житото, че работната заплата била висока, когато житото било евтино, и обратно. Тази е тезата, която тя се мъчила да докаже с най-смешните аргументи и която сама по себе си е по-смешна от кое и да е друго твърдение, излязло някога из устата на някой икономист. Когато това не помогнало, на работниците било обещано най-голямо благоденствие, което щяло да бъде последица от увеличеното търсене на работни ръце; някои дори и не се посвенили да носят из улиците два модела хляб — един по-голям, на който било написано: *американски хляб за осем пенса, работна заплата — 4 шилинга на ден,* а на другия, много по-малкия: *английски хляб за осем пенса, работна заплата — 2 шилинга на ден.* Но работниците не допуснали да бъдат заблудени. Те познават много добре работодателите си.

А ако на някого се иска добре да опознае лицемерието на тези хубави обещания, нека се вгледа в житейската практика. В течение на нашето изложение ние видяхме как буржоазията по всички възможни начини експлоатира пролетариата в своя полза. Но досега ние видяхме само как на своя глава отделните буржоа изтезават пролетариата. Да преминем сега към разглеждане на условията, при които буржоазията се явява против пролетариата като партия, дори като държавна власт. Очевидно е, че цялото законодателство преди всичко е насочено към защитата на имотните срещу безимотните. Законите са необходими само защото има безимотни; и макар това да е направо изразено само в малко закони, например в закона против скитничеството и бездомничеството, където пролетариатът като такъв е обявен за противозаконен, при все това враждебността срещу пролетариата толкова много лежи в основата на закона, че съдиите, особено мировите съдии — които сами са буржоа и с които пролетариатът най-често влиза в допир, — направо намират този смисъл в закона. Ако някой богаташ бъде доведен или по-скоро призован в съда, съдията изказва съжаление, че е бил принуден да му създаде толкова труд, и доколкото е възможно обръща делото някак в негова полза, а ако трябва да го осъди, той пак безкрайно много съжалява за това и т. н. И резултатът от това се свежда до една незначителна глоба, която буржоата с презрение хвърля на масата и се отдалечава. Но ако се случи някой бедняк да се яви пред мировия съдия, той преди това почти винаги е прекарал нощта в арестантското помещение заедно с множество други като него; по начало на него гледат като на виновен и го ругаят, а опитите му да се оправдае биват отхвърляни с едно презрително: „О, знаем ние тези извинения", и му налагат такава глоба, която той не може да плати и трябва да я изкупва с един или няколко месеца затвор. А когато

престъпленията му не могат да бъдат доказани, той въпреки това бива изпратен в затвора като негодяй и скитник (a rogue and a vagabond — тези изрази се срещат почти винаги заедно). Пристрастието на мировите съдии, особено на село, действително надминава всяка представа и е толкова обичайно явление, че всички немного сензационни случаи се съобщават от вестниците съвсем спокойно и без всякакви коментарии. Но не може и да бъде другояче. От една страна, тези „Dogberries“ тълкуват закона само според смисъла, който се съдържа в него, а, от друга страна, самите те буржоа, виждат основния стълб на всеки истински порядък преди всичко в интересите на своята класа. Каквито са мировите съдии, такава е и полицията. Буржоата може да върши каквото си иска; спрямо него полицейският служител е винаги вежлив и строго се придържа към закона; но пролетарият бива третиран грубо и жестоко, вече самата негова бедност хвърля върху него *подозрението* за всевъзможни престъпления и едновременно му преграждa пътя към правна защита от всички произволи на властниците; поради това за него не съществуват защитните форми на закона: полицията влиза направо в дома му, арестува го и го изтезава. И само когато някое работническо сдружение, като например това на минните работници, ангажира някой Робертс, тогава става явно колко малко законът защищава пролетария, колко често той трябва да носи на плещите си всички тежести на закона, без да използува някоя от неговите изгоди.

Имотната класа и до ден днешен все още се бори в парламента срещу по-добрите чувства на ония, които още не са напълно погълнати от егоизъм; тя води тая борба с цел все повече и повече да зароби пролетариата. Общинските мери една след друга се изземват и се разорават — нещо, което наистина повишава културата, но и много уврежда на пролетариата. Там, където е имало общински мери, беднякът можел да пуща своето магаре, свиня или няколко гъски, там децата и младежите имали свое място, където можели да играят и да се гонят на свобода; това сега все повече и повече престава да съществува, печалбата на бедняка се намалява и младежта, на която е отнето игрището, тъкмо поради това отива в кръчмите. Във всяка сесия се прокарват множество такива парламентарни закони за разработване на общински мери. Когато в сесията от 1844 г. правителството решило да принуди монополизиращите целия трафик железопътни дружества да направят пътуването достъпно и за работниците срещу такава такса, която е съразмерна с тяхното положение (един пенс на миля, около 5 сребърни гроша на германска миля), и за това предложило да се въведе такъв третокласен влак на всяка железопътна линия, който да циркулира всеки

ден, „преподобният отец“, епископът на Лондон, предложил да не се пуща подобен влак в неделя — единствения ден, в който изобщо *могат* да пътуват заетите работници, и по този начин в неделя да пътуват само богатите, но не и бедните. Това предложение било обаче много прямо, много неприкрито, за да можело да се прокара, и то било оставено да пропадне. Аз нямам достатъчно място, за да изброя множеството прикрити атаки срещу пролетариата, макар и в течение само на една единствена сесия. Ще посоча само още един случай от същата сесия на 1844 година. Една съвсем тъмна личност — член на парламента, някой си господин Майлс — предложил законопроект за регулиране на отношението между господари и слуги, който изглеждал да има доста невинен характер. Правителството приело законопроекта и той бил предаден за разглеждане на една комисия. В това време избухнала стачката на минните работници в Северна Англия и Робертс извършвал из Англия триумфални шествия със своите оправдани от съда работници. Когато законопроектът излязъл от комисията, оказало се, че били вмъкнати няколко крайно деспотични клаузи, от които особено забележителна била една; чрез нея на работодателя било дадено правото да привлече към отговорност пред някой (any) мирови съдия всеки работник, който устно или писмено е сключил с него договор за каквато и да е работа, дори и за случайна дребна услуга, в случай че откаже да работи или въобще прояви *някакво непристойно поведение* (misbehaviour); въз основа на дадените под клетва показания на работодателя или на неговите агенти и надзиратели — значи показания на ищеца — съдията можел да осъди работника на затвор или на принудителна работа за срок до два месеца. Този законопроект възбудил у работниците крайна ярост, още повече че по същото време в парламента се разглеждал законопроектът за десетчасовия работен ден и по тоя повод се водела усилена агитация. Били устроени стотици събрания, били изпратени стотици работнически петиции в Лондон до защитника на пролетариата в парламента — Томас *Дънкъмб*. Освен представителя на „Млада Англия“ Феранд той бил единственият енергичен опонент на този законопроект. Но когато останалите радикали видели, че народът се обявил против законопроекта, един след друг препълзели и се наредили на страната на Дънкъмб, а тъй като либералната буржоазия поради вълнението на работниците не се осмелила да се изкаже в полза на законопроекта, тъй като изобщо никой не бил живо заинтересован да се застъпва за него против волята на народа, той блестящо се провалил.

Но най-откритото обявяване на война от страна на буржоазията срещу пролетариата е *Малтусовата теория за народонаселението* и опиращият се на нея *нов закон за бедните*. За Малтусовата тео-

рия е ставало дума вече няколко пъти. Да повторим тук накратко главния неин извод, че на земята винаги имало пренаселеност и поради това винаги щели да царят неволя, мизерия, бедност и безнравственост; че това е участта и вечното предназначение на човечеството: да съществува в твърде голям брой и поради това да се разпада на различни класи, от които едните са повече или по-малко богати, образовани и морални, а другите повече или по-малко бедни, окаяни, невежи и безнравствени. Прочее оттук следва практическият извод — и този извод прави сам Малтус, — че благодеянията и касите за бедните били всъщност безсмислица, тъй като те служели само, за да запазват „излишното население", чиято конкуренция подбива работната заплата на другите, и да насърчават размножаването му. Снабдяването на бедните с работа от службата за бедните било също така безсмислено, защото — тъй като само определено количество от продуктите на труда можело да бъде консумирано — за всеки безработен, който бивал ангажирван, трябвало да остане безработен друг работник, който е работил досега; по този начин частната индустрия търпи загуби, а работата в службата за бедните се увеличава. Значи не се касае за изхранването на „излишното население", а по възможност за неговото намаляване по един или друг начин. Малтус без забикалки обявява признаваното досега право върху средствата за съществуване на всеки съществуващ на света човек за чиста безсмислица. Той цитира думите на един поет: Беднякът идва на празничния пир на природата и не намира свободен прибор за себе си — и природата — добавя Малтус вече от себе си — му заповядва да се махне (she bids him to be gone), „защото той наистина не е запитал обществото преди раждането си дали то иска да го приеме". Тази теория сега е любима теория на всички истински английски буржоа, и то напълно естествено, тъй като тя е най-удобна за последните и освен това съдържа нещо много вярно за съществуващите условия. Значи щом повече въпросът не се състои в това, „излишното население" да бъде използвано, да бъде превърнато в *полезно* население, а само в това, по възможно най-лекия начин да се заставят хората да умират от глад и същевременно да им се попречи да създават голям брой деца — това, разбира се, е дребна работа. Но при това е важно едно условие: „излишното население" само да разбере своята собствена излишност и да се съгласи да умре от глад. Но за това сега още няма никакви изгледи, въпреки че хуманната буржоазия прави най-напрегнати усилия да го внуши на работниците. И, напротив, пролетариите са си втълпили, че тъкмо те са необходими със своите трудолюбиви ръце, а богатите господа капиталисти, които не правят нищо, са всъщност излишните.

Но докато властта е още в ръцете на богаташите, пролетариите са принудени да се помирят с обстоятелството, че ако те самите не искат да признаят това доброволно, законът ще ги обяви за действително „излишни". Това именно е направено в новия закон за бедните. Старият закон за бедните, основан на акта от 1601 г. (43-а година от царуването на Елизабета), все още наивно изхождал от принципа, че грижата за препитанието на бедните е дълг на общината. Онзи, който нямал работа, получавал помощ; с течение на времето беднякът с право почнал да смята, че общината е длъжна да го пази от гладна смърт. Той изисквал помощта си за всяка седмица като свое право, а не като милостиня. В края на краищата това все пак омръзнало на буржоазията. В 1833 г., когато тя благодарение на избирателната реформа дошла на власт и едновременно с това пауперизмът на селските райони достигнал до своето пълно развитие, веднага пристъпила към реформиране в свой интерес и на законите за бедните. Назначена била една комисия, която проучила прилагането на законите за бедните и открила маса злоупотреби. Оказало се, че цялата работническа класа на селските райони била пауперизирана и че тя напълно или отчасти зависела от касата за бедните, защото последната е давала известни добавки на бедните, когато заплатата им е бивала ниска; установило се, че системата, издържаща безработния, подпомагаща зле платения и благословен с много деца баща, която задължавала бащата на извънбрачните деца с тяхната издръжка, а на бедните изобщо признавала правото за закрила — установило се, че тази система разорява страната, че е

„препятствие за индустрията, награда за необмислени женитби, стимул за увеличаване на населението и че подбива влиянието на растежа на населението върху работната заплата; че тя е национална институция за обезсърчаване на трудолюбивите и честните и за закрила на ленивите, порочните и безразсъдните; че тя руши връзките на семейството, систематично пречи на натрупването на капитали, разходва съществуващия капитал и разорява данъкоплатците; на това отгоре и като задължава бащата с издръжката на извънбрачните му деца, тя определя премия за тях" (из доклада на комисията по закона за бедните).*

Това описание на резултатите от стария закон за бедните е несъмнено изцяло вярно; тая помощ благоприятствува за развиването на леността и за увеличаването на „излишното" население. При сегашните социални условия е съвсем ясно, че беднякът е принуден да бъде егоист и ако има възможност да избира и това не може да повлияе на условията на неговия живот, той предпочита да не пра-

* „Extracts from Information received by the Poor—Law—Commissioners". Published by Authority, London, 1833 [„Извадки от докладите, представени на комисията по закона за бедните". Официално издание, Лондон, 1833 г.].

ви нищо, отколкото да работи. Но оттук следва само това, че съвременните социални условия не са добри, но не — както заключавали членовете на комисията, малтусианци — че бедността е престъпление и че борбата с нея трябва да се води по пътя на сплашването.

Но тези мъдри малтусианци били толкова твърдо убедени в непогрешимостта на своята теория, че те нито за момент не се поколебали да хвърлят бедните в прокрустовото легло на своите възгледи и съгласно последните да се отнасят към тях с най-възмутителна жестокост. Заедно с Малтус и другите привърженици на свободната конкуренция те били убедени, че е най-добре да се предоставя на всекиго да се грижи сам за себе си и последователно да се провежда laissez faire и затова те биха предпочели съвсем да премахнат законите за бедните. Но тъй като те все пак нямали за това нито смелост, нито авторитет, предложили един закон за бедните, който има повече малтусиански характер — закон, който е още по-варварски от простото прилагане на принципа laissez faire, защото там, където последният е само пасивен, новият закон за бедните се проявява активно. Ние видяхме, че Малтус, като нарича бедняка или, по-точно, безработния „излишен", го обявява за престъпник, когото обществото трябва да накаже с гладна смърт. Но членовете на комисията далеч не били толкова варвари; грубата, пряката гладна смърт е много страшно нещо дори и в очите на един член на комисията по закона за бедните. Добре — казали те, — вие, бедните, имате право да съществувате, но *само* да съществувате; вие нямате право да се размножавате, нито имате право на *човешко* съществувание. Вие сте бедствие за страната и ако ние не можем веднага да ви премахнем като всяко друго бедствие за страната, вие все пак трябва да чувствувате, че сте такова; необходимо е да бъдете държани в юзди и лишени от възможността направо или чрез някаква съблазън да създавате други „излишни" хора, обречени на леност и безработица. Вие трябва да живеете, но да живеете като назидателен пример за всички ония, които биха имали повод да станат също „излишни".

Тогава те предложили новия закон за бедните, който минал през парламента в 1834 г. и който е в сила и до днес. Била премахната всякаква помощ в пари или в хранителни продукти; единствената помощ, която се давала, било приемането в трудовите домове, които навсякъде били незабавно построени. Уредбата на тези трудови домове (workhouses) или, както народът ги нарича — бастилии на закона за бедните (poor-law-bastilles), е обаче от такъв вид, че тя трябва да сплашва всекиго, който все още има някаква надежда да преживее без този вид обществена благотворителност. За да прибягва бednякът до касата за бедните само в най-наложителните случаи, за да може той, преди да се реши да се обърне за по-

мощ към нея, да изчерпи със собствените си усилия всички възможности да се справи без нея, трудовият дом бил превърнат в най-отблъскващо местопребиваниe, което може да измисли рафинираният талант на малтусианеца. Храната в него е по-лоша от храната на най-бедните работници, а работата е по-тежка; в противен случай последните наистина биха предпочели да прекарат в трудовия дом, отколкото вън от него да водят това жалко съществуване. Месо, а особено пък прясно месо, се дава много рядко, най-вече се дават картофи, колкото е възможно по-лош хляб и каша от овесено брашно, малко или никак бира. Дори и в затворите храната е изобщо по-добра, така че обитателите на трудовия дом често пъти нарочно извършват някакво нарушение, само за да отидат в затвора. Та нали и трудовият дом е затвор. Онзи, който не изпълни определеното му количество работа, не получава нищо за ядене, а онзи, който желае да излезе в града, трябва по-напред да поиска разрешение, което може да му бъде отказано в зависимост от неговото поведение или пък от мнението, което инспекторът има за него; пушенето е забранено, също тъй и приемането на подаръци от приятели и роднини извън дома; пауперите носят униформата на трудовия дом и без всякаква закрила са изложени на произвола на инспектора. За да не конкурира техният труд на частната индустрия, на тях в повечето случаи им дават съвсем безполезна работа; мъжете чукат камъни, и то толкова, „колкото един силен мъж с усилие може да изчука за един ден“; жените, децата и старците нищят стари корабни въжета — забравих за каква незначителна цел. За да не могат да се размножават „излишните“ или за да не могат „деморализираните“ родители да влияят върху своите деца, семействата се разделят; мъжът се изпраща в едно крило, жената в друго, децата в трето. Те могат да се виждат помежду си рядко, само в определено време и само тогава, когато, по преценка на чиновниците, те са се държали добре. И за да може заразата на пауперизма в тези бастилии напълно да се изолира от външния свят, обитателите на същите могат само с разрешение на чиновниците да приемат посещения в приемната стая и въобще да общуват с хора отвън само под техен надзор или с тяхно разрешение.

При всичко това храната по закон трябва да бъде здрава, а третирането на обитателите — човешко. Но духът на закона се налага твърде силно, за да може това изискване някак си да се изпълнява. Членовете на комисията по закона за бедните и цялата английска буржоазия се заблуждават, ако смятат за възможно да проведат принципа без неговите последици. Отношението към обитателите на трудовия дом, предписано от буквата на новия закон, се намира в противоречие с целия дух на същия; щом като законът

по същество обявява бедните за престъпници, трудовите домове за изправителни затвори, а обитателите им за хора, стоящи извън закона, извън човечеството като въплъщение на погнуса и отвращение, то всякакво предписване на друго отношение не може в нищо да помогне. Прочее и на практика чиновниците в своите отношения към бедните се ръководят не от буквата, а от духа на закона. Ето няколко примера:

В трудовия дом в *Гринвич* през лятото на 1843 г. едно петгодишно момче било три нощи затворено за наказание в стаята на мъртъвците, където трябвало да спи върху капаците на погребалните ковчези. — В трудовия дом в *Херн* станало същото с едно малко момиче, което през нощта си намокряло леглото; изобщо този вид наказание изглежда да е доста обичаен. Този трудов дом, който се намира в една от най-хубавите местности на Кент, се отличава и с това, че всички прозорци са с изглед навътре, към двора, и само два новоотворени прозорци позволяват на обитателите на същия дом да хвърлят поглед към външния свят. Журналистът, който разказва това във в-к „Illuminated Magazine", свършва описанието си с думите:

„Ако господ наказва човека заради престъпления така, както човекът наказва човека заради бедност, горко на синовете на Адам!".

През ноември 1843 г. в Лестър умрял един човек, който два дни преди това бил освободен от трудовия дом в *Ковентри*. Подробностите за третирането на бедните в това заведение са възмутителни. Един човек, Джордж Робсън, имал рана на рамото си, лекуването на която било напълно занемарено; той бил поставен на помпата, за да помпи вода със здравата си ръка; при това той получавал обикновената храна на трудовия дом, която не можел да смила поради това, че тялото му било отслабнало от занемарената рана. Вследствие на това той все повече слабеел и колкото повече се оплаквал, толкова по-жестоко се отнасяли с него. Когато жена му, която била също в трудовия дом, поискала да му занесе своя малък дял бира, тя била наругана и трябвало да изпие тази бира в присъствието на надзирателката. Той се разболял, но и тогава отношението към него не станало по-добро. Най-после, по негово искане, той бил освободен заедно с жена си. Напущането му било съпроводено с най-оскърбителни изрази. Два дни след това той умрял в Лестър и лекарят, който присъствувал при огледа на трупа, заявил, че това е станало вследствие на занемарената рана и на храната, която е била съвършено несмилаема при състояние като неговото. Когато Робсън напущал трудовия дом, предали му писма, в които имало пари за него; тези писма били задържани в продължение на шест седмици и

според едно правило на заведението те били отворени от началника. — В трудовия дом в *Бирмингам* станали такива позорни неща, че най-после през декември 1843 г. бил изпратен един чиновник, за да разследва работите. Той установил, че четирма trampers (по-горе ние дадохме обяснение на тази дума)* били затворени голи в един карцер (blackhole) под стълбището; държали ги в това състояние 8—10 дни, оставяли ги често гладни, без да им дават нещо за ядене до обед, и това — през най-суровото годишно време. Едно малко момче било изпратено из всичките наказателни затвори на заведението: най-напред в един влажен сводообразен и тесен килер за вехтории, след това два пъти в карцер, където втория път то останало три дни и три нощи; след това то още толкова време стояло в един стар карцер, който бил още по-лош от първия, и най-после в специална стая за скитниците — воняща, отвратително мръсна, тясна дупка с дървени нарове за спане, където чиновникът при ревизията си намерил още две дрипави и сгушени от студ момчета, които вече от четири дни стояли там. В карцера често бивали натъпквани по седем, а в стаята за скитниците често и по двадесет души. Също и жени бивали натъпквани в карцера като наказание за това, че не искали да ходят на черква. Дори една от тях била затворена четири дни в стаята за скитниците, където намерила бог знае какво общество. При това тя била болна и вземала лекарства! Друга жена била за наказание изпратена в лудницата, въпреки че била напълно с ума си. — В трудовия дом в *Бактън,* в Съфолк, през януари 1844 г. също имало подобна анкета, от която се оказало, че тук като болногледачка била назначена една малоумна, която вършела с болните всякакви опаки работи, и че ония болни, които нощем били неспокойни или пък често ставали, бивали здраво завързвани с връв, прекарана над завивките и под леглото, за да се спести на прислужничките трудът на дежуренето; един болен бил намерен умрял в това положение. — В трудовия дом в *Сент Панкрас,* в Лондон, където шият евтини ризи, един епилептик се задушил в леглото си през време на пристъп, без да му се е притекъл някой на помощ. В същия дом на едно легло спят по четири, шест, дори понякога по осем деца. — В трудовия дом в *Шордич,* в Лондон, бил поставен една нощ някакъв човек в едно легло заедно с един болен, който лежал с много силна треска, а освен това и самото легло било пълно с паразити. —В трудовия дом в *Бетнал Грин,* в Лондон, една жена, която била бременна в шестия месец, без да бъде приета в самия трудов дом, била затворена заедно с детето си, което нямало още две години, от 28 февруари до 20 март 1844 г., в приемната стая, където нямало и

* Виж настоящия том, стр. 430. *Ред.*

следа от легла и място за удовлетворяване на естествените нужди. Нейният мъж също бил доведен в трудовия дом и когато се примолил да освободят жена му от това затворничество, получил за това нахалство двадесет и четири часов арест на вода и хляб. — В трудовия дом в *Слау* при Уйндзор през септември 1844 г. един мъж бил на умиране; жена му заминала за там и пристигнала през нощта в дванадесет часа; тя побързала за трудовия дом и не била допусната да влезе; чак на следващата сутрин получила позволение да го види, и то само за половин час и в присъствието на надзирателката, която при всяко следващо посещение на жената след половин час се втурвала към нея и й казвала, че вече трябва да си върви. — В трудовия дом в *Мидлтън,* в Ланкашайр, в една стая спели по дванадесет, а понякога осемнадесет паупери от двата пола. Това заведение е подчинено не на новия, а на стария изключителен закон за бедните (закона за Джилберт). Инспекторът инсталирал в този трудовоизправителен дом своя собствена пивоварна. — В *Стокпорт* на 31 юли 1844 г. един 72-годишен старец от приюта за бедните бил довлечен пред мировия съдия, защото отказвал да чука камъни и се оправдавал, че не може да върши тази работа поради възрастта си и схванатото си коляно. Той напразно молил да му дадат друга някоя работа, която да отговаря на физическите му сили; осъден бил на 14 дни принудителна каторжна работа. — В трудовия дом в *Басфорд* един чиновник, който правил ревизия, установил през февруари 1844 г., че чаршафите не били сменявани тринадесет седмици, ризите — четири седмици, а чорапите — от два до десет месеца, така че от 45 момчета само 3 още имали чорапи, а всички ризи били окъсани. Леглата гъмжели от паразити, а чиниите за ядене се миели в кофите за урина. — В трудовия дом в западната част на *Лондон* имало един портиер, който бил сифилистик и предал болестта си на четири момичета, но въпреки това не бил уволнен; друг портиер взел едно глухонямо момиче от една от стаите, крил го четири дни в своето легло и спал с него. Също и той не бил изпъден.

Както в живота, така и в смъртта. Бедните се заравят по най-безогледен начин, като умрял добитък. Гробищата за бедните в *Сент Брайдс,* Лондон, са голо мочурище, което от Чарлз II насам се използува за гробища, пълно с купища от кости; всяка сряда там хвърлят умрелите през седмицата паупери в една яма, дълбока 14 фута; попът набързо измънква литургията си, ямата леко се заравя, за да бъде пак отворена следващата сряда и дотогава пълнена с трупове, докато не може да се побере нито един труп повече. Миризмата на разлагащите се трупове трови цялата околност. — В *Манчестер* гробищата за бедните се намират срещу стария град на Ърк — също така пусто, неравно място. Преди около две годи-

ни тук била прокарана железопътна линия. Ако това бяха гробища за „порядъчни“ хора, как кански щяха да крещят буржоазията и духовенството заради това светотатство! Но това били гробища за бедните, това било мястото за покой на паупери и „излишни“ хора — и затова съвсем не се стеснявали. Никой не си направил дори труда да пренесе на другата страна на гробищата още ненапълно разложените трупове. Разравяли гробовете, когато им дотрябвало, забивали колове в пресни гробове, така че водата от мочурливата почва, наситена с разлагащи се вещества, извирала нагоре и изпълвала околността с най-отвратителните и най-вредните газове. Сега аз не ще описвам повече във всички подробности оная отвратителна суровост, която се проявявала тук.

Ще се учуди ли някой, че при тези условия бедните отказват да приемат обществена помощ, че те предпочитат да умират от глад, отколкото да отиват в тези бастилии? Аз зная пет случая, при които хората действително и буквално са умирали от глад. Когато няколко дни преди смъртта им службата за бедните отказала да ги подпомага извън трудовоизправителния дом, те предпочели да се върнат обратно в своята мизерия, отколкото да отидат в този ад. В това отношение комисията по закона за бедните напълно постигнала своята цел. Но същевременно повече от коя и да е друга мярка на властвуващата партия трудовите домове усилили озлоблението на работническата класа против имотната класа, която в по-голямата си част превъзнася новия закон за бедните. От Нюкясл до Дувър този нов закон предизвикал само единодушен глас на възмущение сред работниците. В него буржоазията толкова ясно изразила своето мнение за задълженията си спрямо пролетариата, че дори и най-глупавите го разбрали. Никога още не се е твърдяло толкова направо, толкова неприкрито, че безимотните съществуват само за да бъдат експлоатирани от имотните и за да умират от глад, когато са ненужни на имотните. Ето защо пък този нов закон за бедните е допринесъл толкова много за ускоряване на работническото движение и особено за разпространението на чартизма. Тъй като този закон най-много се прилага в селските райони, той там улеснява предстоящото развитие на пролетарското движение.

Нека добавим още, че от 1838 г. насам и в *Ирландия* съществува такъв закон за бедните, който е създал също такива приюти за 80,000 паупери. И тук той също е станал омразен и би си навлякъл още повече омраза, ако някак си и тук можеше да добие онова значение, което е достигнал в Англия. Но какво значи лошото третиране на 80,000 пролетарии в една страна, където те достигат до два и половина милиона! — В Шотландия, с изключение на някои местности, не съществуват никакви закони за бедните.

Надявам се, че след това описание на новия закон за бедните и на резултатите от него никой няма да намери за много тежки думите ми, които съм казал за английската буржоазия. В това държавно мероприятие английската буржоазия се явява in corpore* като власт и изразява ясно какво иска всъщност, какво значение имат всичките ѝ по-незначителни постъпки против пролетариата, привидно хвърлящи укор само върху отделни лица. И че тази мярка не е излязла само от някаква група на буржоазията, но че се ползува с одобрението на цялата класа, доказват между другото и парламентарните дебати от 1844 г. Либералната партия издала новия закон за бедните; консервативната партия начело със своя министър Пил го защищавала и внесла в него само няколко дребни изменения, чрез Poor-Law-Amendment-Bill** от 1844 г. Едно либерално мнозинство издало, а друго консервативно мнозинство потвърдило този закон и благородните лордове и двата пъти дали своето „съгласие". Така пролетариатът бил изключен от държава и общество; по такъв начин открито било обявено, че пролетариите не са хора и че не заслужават да бъдат третирани като хора. Нека спокойно предоставим на пролетариите на Великобритания обратно да извоюват човешките си права.***

---

* — в пълен състав, в своята съвкупност, като цяло. *Ред.*

** — Допълнения към закона за бедните. *Ред.*

*** За да се предотвратят всякакви неверни тълкувания и произлизащи от тях възражения, искам още да забележа, че говорих за буржоазията като за *класа* и че всички неща, разказани за отделни лица са за мен само доказателства за начина, по който *класата* мисли и действува. Поради това аз не можах да се впусна в разбор на различията между отделните групировки и партии на буржоазията, които имат значение само в историческо и теоретическо отношение; затова и само мимоходом мога да спомена малкото представители на буржоазията, които са се проявили като изключения, достойни за уважение. Това, от една страна, са по-решителните радикали, почти чартисти, каквито са членовете на камарата на общините — фабрикантите Хайндли от Аштън и Филден от Тодморден (Ланкашайр), и от друга страна — хуманните тори, които неотдавна са организирали групата *„Млада Англия"* и към които по-специално принадлежат парламентарните членове Дизраели, Бортуик, Феранд, лорд Джон Манърс и др. Техен приближен е също и лорд Ашли. — Целта на „Млада Англия" е възстановяването на старата „merry England" с всичкия ѝ блясък и романтичен феодализъм; тази цел е, разбира се, неизпълнима и дори смешна, това е сатира за всяко историческо развитие; но доброто намерение и смелостта, с които тези хора въстават против съществуващия строй и съществуващите предразсъдъци и признават низостта на съществуващото — вече означават нещо. — Съвсем усамотен стои английският немец *Томас Карлайл,* който първоначално бил тори, но отива по-далеч от всички споменати по-горе. От всички английски буржоа той най-дълбоко е разбрал причините на социалния безпорядък и иска организация на труда. Надявам се, че Карлайл, който е намерил верния път, също ще бъде в състояние и да го следва. Изпращам му най-добри пожелания от мое име и от името на много други немци.

Такова е положението на английската работническа класа, доколкото можах да го опозная чрез собствените си очи и официални и други автентични сведения в течение на двадесет и един месеца. И ако аз, както доста често се изказвах в тази книга, смятам това положение за съвършено непоносимо, не съм единственият, който прави това. Още в 1833 г. Гаскел заявява, че е загубил надежда в мирния изход и че революцията трудно може да се размине. В 1838 г. Карлайл обяснява чартизма и революционното движение на работниците с нищетата, в която те живеят, и само се учудва, че те осем дълги години са седели толкова спокойно на масата на Бармекид[124], където били хранени с празни обещания от либералната буржоазия. В 1844 г. той заявява, че веднага трябва да се пристъпи към организацията на труда,

„ако Европа, или най-малко Англия, не желае да се превърне в необитаема пустиня".

А „Times", първият вестник на Европа", през юни 1844 г. направо заявява:

„Война на дворците, мир на колибите! — това е боен зов на ужаса, който още веднаж може да прозвучи из нашата страна. Нека богатите се пазят!"

Но нека се занимаем още веднаж с шансовете на английската буржоазия. На чуждестранната, особено на американската индустрия, в най-лошия случай ще се удаде да издържи английската конкуренция дори и след премахването на житните закони; това премахване ще стане след няколко години необходимо. Германската индустрия сега прави големи усилия, а американската се е развила с гигантски крачки. Със своите неизчерпаеми източници, със своите неизмерими каменовъглени и железни залежи, със своето безпримерно богатство на водна енергия и плавателни реки, но особено с енергичното си и дейно население, в сравнение с което англичаните са още флегматични сънливци, Америка в по-малко от десет години е създала такава индустрия, която в по-грубите памучни стоки (главен артикул на английската индустрия) още сега конкурира на Англия и е изместила англичаните от северноамериканския и южноамериканския пазар, а в Китай тя продава своите стоки наред с английските. Също така е и с другите клонове на индустрията. Ако има страна, способна да заграби индустриалния монопол, това е Америка. Щом английската индустрия бъде бита по този начин — което неизбежно трябва да се случи в следващите двадесет

(1892 г.) Но Февруарската революция превърна Карлайл в истински реакционер; справедливият гняв срещу филистерите се превърна в кисела филистерска досада от историческата вълна, която го изхвърли на брега. *(Добавка от Енгелс към немското издание от 1892 г.)*

години, ако не се изменят сегашните социални условия, — то болшинството от пролетариата ще стане завинаги „излишно“ и няма да има друг избор освен да умре от глад или — да направи революция. Мисли ли английската буржоазия за тази възможност? Напротив, нейният най-любим икономист Мак Кълък ѝ чете следните лекции от своя кабинет: съвсем не може и да се мисли, че толкова млада страна като Америка, която дори още не е населена както трябва, може с успех да се занимава с индустрия, а още повече да конкурира на стара индустриална страна като Англия. Би било безумно от страна на американците, ако биха поискали да опитат това, защото само могат да загубят парите си; нека се занимават със земеделието и чак когато обработят земята в цялата страна, тогава ще настъпи може би времето, когато с успех ще могат да се занимават с индустрия. — Това казва мъдрият икономист и цялата буржоазия повтаря думите му, а през това време американците отнемат нейните пазари един след друг и един смел американски спекулант неотдавна изпратил партида американски стоки *за Англия,* където те били продадени, за да бъдат отново изнесени!

Но да допуснем, че Англия ще запази индустриалния монопол и че броят на фабриките ѝ непрекъснато ще расте — какъв ще бъде резултатът от това? Търговските кризи ще си останат и с разширяването на индустрията и увеличаването на пролетариата те ще стават все по-остри и по-ужасни. Чрез напредващото разоряване на дребната буржоазия и чрез развиващата се с гигантски крачки централизация на капитала в ръцете на малцина пролетариатът ще се разраства в геометрическа прогресия и скоро ще съставлява цялата нация с изключение на малцина милионери. Но в това развитие ще настъпи такъв момент, когато пролетариатът ще види колко ще му е лесно да катурне съществуващата социална власт и тогава ще последва революция.

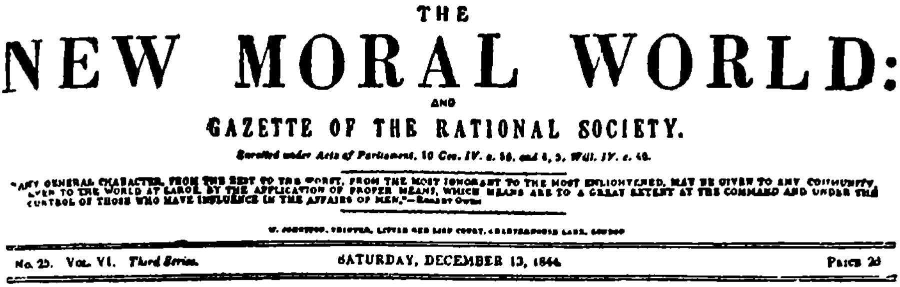
Но няма да се случи нито едното, нито другото. Търговските кризи — най-мощният лост на всяко самостоятелно развитие на пролетариата, в съчетание с чуждестранната конкуренция и растящото разоряване на средната класа, ще ускорят процеса. Аз не вярвам, че народът ще се съгласи да понесе повече от още една криза. Вероятно вече следващата криза, която ще настъпи в 1846 или 1847 г., ще донесе премахването на житните закони и приемането на хартата. Какви революционни движения ще предизвика хартата — трудно може да се каже. Обаче след тази и до следващата криза, която по аналогия с досегашните кризи би трябвало да настъпи в 1852 или 1853 г., но настъпването на която може да бъде забавено от премахването на житните закони, както и може да бъде ускорено от други обстоятелства, като например от чуждестранната кон-

куренция и пр., на английския народ наистина ще омръзне да се подлага на експлоатация в полза на капиталистите и да умира от глад, когато капиталистите не се нуждаят повече от него. Ако до това време английската буржоазия не се опомни — а това, както изглежда, наистина няма да се случи, — ще последва революция, с която не ще може да се мери нито една от всички революции преди нея. Доведените до отчаяние пролетарии ще грабнат факела на пожара, за който им е проповядвал Стифенс; народът ще си отмъсти с такава ярост, за която и годината 1793 не ни дава никаква представа. Войната на бедните против богатите ще бъде най-кръвопролитната, която се е водила някога. Не ще помогне дори преминаването на част от буржоазията към пролетарската партия, нито дори и подобряване на нравите на цялата буржоазия. Промяната във възгледите на цялата буржоазия и без това не може да отиде по-далеч от една половинчата juste-milieu*; ония буржоа, които по-решително се присъединяват към работниците, ще образуват нова жиронда, която ще загине в хода на разгръщането на насилствените действия. Предразсъдъците на цяла класа не се изхвърлят като стари дрехи и най-малко способна на това е консервативната, ограничената и егоистична английска буржоазия. Всичко това са изводи, които могат да се направят с най-голяма положителност, изводи, чиито предпоставки са неоспоримите факти, от една страна, на историческото развитие, а от друга — на човешката природа. Предсказването на събитията никъде не е тъй лесно, както именно в Англия, защото тук съставните елементи на обществото са се разграничили много ясно и рязко. Революцията *трябва* да дойде. Сега вече е много късно, за да се дойде до мирно разрешение на този въпрос. Възможно е обаче тя да не бъде толкова жестока, както е предсказано по-горе. Но това ще зависи не толкова от развитието на буржоазията, колкото от развитието на пролетариата. Колкото повече пролетариатът се прониква от социалистически и комунистически идеи, толкова по-малко революцията ще бъде кръвопролитна, отмъстителна и жестока. Съгласно своя принцип комунизмът стои над враждата между буржоазията и пролетариата, той признава само нейното историческо значение за настоящето, но отрича необходимостта ѝ за бъдещето; той иска да премахне тъкмо тази вражда. Ето защо, докато съществува тази вражда, комунизмът вижда в озлоблението на пролетариата против потисниците му нещо наистина необходимо — най-значителния лост на *начеващото* се работническо движение, но той отива по-далеч от това озлобление, защото той е дело именно на цялото човечество, а не само на работниците. И без това на никой

* — златна среда. *Ред.*

комунист не ще хрумне да си отмъщава на отделни лица или изобщо да мисли, че при съществуващите отношения отделният буржоа може да постъпва другояче освен тъй, както постъпва. Английският социализъм (т. е. комунизъм) изхожда направо от принципа за неотговорността на отделното лице. И така, колкото повече английските работници се проникват от социалистическите идеи, толкова по-скоро тяхното сегашно озлобление — което, ако се проявява в такива насилствени действия, както досега, не ще доведе до нищо — ще стане излишно, толкова по-малко дивост и суровост ще има в борбата им с буржоазията. Ако до избухването на революцията целият пролетариат въобще може да стане комунистически, тя би протекла много мирно. Но това сега е вече невъзможно; станало е вече твърде късно! Но аз се надявам, че до избухването на *съвършено* откритата, пряма война на бедните срещу богатите, която сега е станала неизбежна в Англия, сред пролетариата ще се разпространят поне толкова ясни идеи по социалния въпрос, че комунистическата партия, възползувайки се от събитията, с течение на времето ще бъде в състояние да преодолее жестоките и груби елементи в революцията и да предотврати повтарянето на девети термидор. Без друго опитът на французите не ще пропадне, а и още сега повечето от водачите на чартистите са комунисти. А тъй като комунизмът стои *над* противоречието между пролетариата и буржоазията, то и на по-добрата част от буржоазията — която е обаче крайно малка и може да разчита само на завербуване сред подрастващите младежи — ще бъде по-лесно да се присъедини към него, отколкото към изключително пролетарския чартизъм.

Ако някой каже, че тези изводи тук не са достатъчно обосновани, надявам се, че другаде ще се яви случай, в който те ще бъдат доказани като неизбежни резултати от историческото развитие на Англия. Но аз настоявам на следното: войната на бедните против богатите, която сега се води вече поединично и косвено, ще получи в Англия всеобщ, цялостен и пряк характер. Твърде е късно вече за мирно разрешение. Класите все по-рязко и по-рязко се обособяват, духът на съпротивата все повече и повече прониква у работниците, озлоблението расте, отделните партизански схватки се разрастват в значителни сражения и демонстрации и скоро някой малък повод ще бъде достатъчен, за да се тури лавината в движение. Тогава, разбира се, ще проехти из цялата страна бойният зов: „Война на дворците, мир на колибите!“, но за богатите тогава ще бъде вече твърде късно, за да могат да се предпазят.

THE

NEW MORAL WORLD:

AND

GAZETTE OF THE RATIONAL SOCIETY.

"ANY GENERAL CHARACTER, FROM THE BEST TO THE WORST, FROM THE MOST IGNORANT TO THE MOST ENLIGHTENED, MAY BE GIVEN TO ANY COMMUNITY, EVEN TO THE WORLD AT LARGE, BY THE APPLICATION OF PROPER MEANS, WHICH MEANS ARE TO A GREAT EXTENT AT THE COMMAND AND UNDER THE CONTROL OF THOSE WHO HAVE INFLUENCE IN THE AFFAIRS OF MEN."—Robert Owen

No. 25. Vol. VI. Third Series. SATURDAY, DECEMBER 13, 1844. Price 2d

Ф. ЕНГЕЛС

БЪРЗИ УСПЕХИ НА КОМУНИЗМА В ГЕРМАНИЯ

I

Изпращам ви малка бележка за вашия вестник[125], като се надявам, че вашите сънародници ще бъдат доволни да чуят нещо за успехите на нашето общо дело отсам пролива. Радвам се същевременно, че мога да покажа колко много германският народ, който, както обикновено, е твърде назад от другите в обсъждането на въпроса за социалното преобразование, се старае да навакса загубеното време. Наистина удивителна е бързината, с която се разпространи в нашата страна социализмът. Преди две години тук изобщо имаше само двама души, които се интересуваха от социалните въпроси; преди една година излезе първото социалистическо издание[126]. Наистина няколкостотин германци-комунисти се намираха в чужбина, но това бяха работници, които се ползуваха със слабо влияние и нямаха възможност да разпространяват своите издания сред „висшите класи". Освен това пречките, които социализмът срещна на своя път, са огромни: цензура върху печата, липса на свобода на събранията и свобода на сдруженията, деспотични закони и тайни съдилища с платени съдии, които наказват всеки, който се осмели да буди по какъвто и да било начин народната мисъл. И въпреки всичко това, какво е сега положението на работите в Германия? Вместо двама души, които пишеха за социализма за една публика, съвсем незапозната и незаинтересована от тоя въпрос, у нас има сега десетки даровити писатели, които проповядват новото учение на хиляди жадни да чуят всичко, което е свързано с тоя предмет; има няколко вестници, чийто социализъм е толкова радикален, колкото това е възможно в условията на цензура; това са на първо място

„Triersche Zeitung“ („Трирски вестник“)[127] и „Sprecher“ („Говорител“)[128]във Везел; имаме вестник, който излиза в условия на свобода на печата в Париж[129]; с изключение на периодичните издания, намиращи се под непосредственото влияние на правителствата, няма нито един орган, който да не пише всеки ден, и то с твърде почтителни изрази, за социализма и социалистите. И най-върлите ни противници нямат смелостта да се обявят открито против нас. Дори правителствата са принудени да се отнасят благосклонно към всички *легални* движения със социалистическа тенденция. Навсякъде възникват дружества за подобряване положението на трудещите се, както и за оказване съдействие за тяхното самообразование, и някои висши чиновници от пруското правителство взеха дейно участие в тия дружества. С една дума, социализмът е злобата на деня в Германия и в течение на една година израсна значителна партия на привържениците на социализма, която още отсега внушава уважение на всички политически партии и пред която особено се подмилкват нашите либерали. Досега нашата сила беше средната класа — факт, който може би ще учуди английския читател, ако той не знае, че тази класа в Германия е далеч по-некористолюбива, безпристрастна и интелигентна, отколкото в Англия, по простата причина, че е по-бедна. Но ние се надяваме в скоро време да намерим опора в работническата класа, която всякога и навсякъде трябва да бъде силата и опората на социалистическата партия и която е вече събудена от своя летаргичен сън от нуждата, потисничеството и безработицата, както и от въстанията в промишлените окръзи на Силезия и Бохемия. Позволете ми във връзка с това да спомена за картината на един от най-добрите германски художници, Хюбнер, която направи за социалистическата агитация много повече, отколкото биха могли да направят сто брошури. Картината представя група силезийски тъкачи, донесли платно на фабриканта, и с необикновена сила показва контраста между жестокото богатство, от една страна, и безизходната мизерия — от друга. Охраненият фабрикант с червено и безчувствено като мед лице пренебрежително отхвърля парче платно, което принадлежи на една жена; тя, като вижда, че няма надежда да го продаде, изгубва съзнание и пада, заобиколена от двете си малки деца, докато един старец до нея с усилия я подкрепя. Търговски служащ разглежда друго парче платно, чиито притежатели с мъчително напрежение очакват резултата от прегледа; един младеж показва на своята смазана от отчаяние майка жалката заплата, която е получил за своя труд; на каменна скамейка седят в очакване на своя ред старец, момиче и момче, а двама мъже, натоварили на гръб парчета неприето платно, излизат от стаята; единият от тях заплаш-

ва гневно с юмрук, а другият, сложил ръка на рамото на своя другар, сочи небето, сякаш казвайки: бъди спокоен, има съдия, който да го накаже. Цялата тази сцена става в студен, необитаем на вид вестибюл с каменен под; само фабрикантът стои на килимче. А в дъното на картината, зад тезгях, се открива изглед към богато наредена кантора с разкошни пердета и огледала, където няколко чиновници пишат, без да обръщат внимание на това, което става зад гърба им, а синът на стопанина, млад франт, стои облегнат на тезгяха с бич в ръка, пушейки пура и гледайки равнодушно нещастните тъкачи. Тази картина беше изложена в няколко града в Германия и, разбира се, подготви много умове за социалните идеи. Същевременно с огромно задоволство узнахме, че нашият най-добър художник в областта на историческата живопис, Карл Лесинг, е преминал на страната на социализма. Фактически позициите на социализма в Германия понастоящем са вече десет пъти по-добри, отколкото в Англия. Тъкмо днес сутринта прочетох в един либерален вестник — „Kölnische Zeitung"[130] — една статия, срещу автора на която били отправени по някакъв повод нападки от страна на социалистите; в тази статия той се защищава. И до какво се свежда неговата защита? Той се обявява за социалист само с тази разлика, че желае да започне с политически реформи, докато ние сме били искали да постигнем всичко изведнаж. А „Kölnische Zeitung" е вторият вестник в Германия по влияние и разпространение. Колкото и странно да е, но поне в Северна Германия не може да се качите на параход, в железопътен вагон или в пощенска карета, без да срещнете някого, който макар и до известна степен е всмукал в себе си социални идеи и който е съгласен с вас, че трябва да се предприеме нещо за преустройване на обществото. Аз току-що се завърнах от пътуване из съседни градове и нямаше нито едно място, където да не намерих поне пет, ако не и десет души убедени социалисти. В моето собствено семейство — а това е наистина благочестиво и лоялно семейство — аз наброявам шест и дори повече социалисти, при което всеки беше убеден съвсем независимо от другите. Ние имаме привърженици сред всички слоеве — търговци, фабриканти, адвокати, чиновници, офицери, лекари, редактори на вестници, фермери и т. н.; голям брой наши издания са под печат, макар досега да са излезли не повече от три или четири. И ако през най-близките четири или пет години имаме същите успехи, каквито имахме през изтеклата година — ние ще бъдем в състояние незабавно да основем комунистическа колония. Както виждате, ние, германските теоретици, ставаме практически делови хора. И наистина на едного от нас е предложено да състави практически план за организиране на комунистическа колония и за управляването ѝ,

като се вземат под внимание плановете на Оуен, Фурие и други и се използува опитът, натрупан от американските колонии, както и опитът на вашата колония „Хармония“[131], която, надявам се, процъфтява. Този план ще бъде обсъден в различни места и ще бъде публикуван заедно с предложените поправки. Най-активни литературни дейци сред германските социалисти са: д-р Карл Маркс, в Париж; д-р М. Хес, понастоящем в Кьолн; д-р К. Грюн, в Париж; Фридрих Енгелс, в Бармен (Рейнска Прусия); д-р О. Люнинг, в Реда (Вестфалия); д-р Г. Пютман, в Кьолн, и редица други. Освен това Хайнрих Хайне, най-забележителният от всички съвременни германски поети, се присъедини към нашите редове и издаде един том политически стихове, който съдържа и някои стихотворения, проповядващ социализъм. Той е автор на знаменитата „Песен на силезийските тъкачи“, която аз давам в прозаичен превод*, но която, боя се, ще бъде счетена за богохулство в Англия. Във всеки случай аз я привеждам и ще отбележа само, че в нея се съдържа намек за бойния зов на прусаците през 1813 г.: „С бога за краля и отечеството!“ — зов, който оттогава е любим лозунг на верноподаническата партия. Що се отнася до самата песен — ето я[132]:

Навъсени мрачно, без сълзи в очите,
седят те на стана и блещят зъбите:
„Германио, твоя мъртвешки саван
с проклятие тройно на нашия стан
тъчеме, тъчеме!

Проклет да е господ, комуто се молим
във зимния мраз и във глад и неволи;
напразно очаквахме по-светъл ден,
той с гавра отвърна и с присмех студен —
тъчеме, тъчеме!

Проклет да е царят на тез богаташи,
когото не трогнаха мъките наши;
изтръгнал из джоба ни всеки петак,
той, псета същински, разстрелва ни пак —
тъчеме, тъчеме!

Проклета и тази родина неверна,
потънала в срам и във подлост безмерна.
Германио, твоя мъртвешки саван
с проклятие тройно на нашия стан
тъчеме, тъчеме!“

---

* Виж превода на Енгелс на отсрещната страница. По-долу в текста стихотворението на Хайне е дадено в стихотворен превод от Д. Стоевски. *Бел. ред.*

several others. Besides those, Henry Heine, the most eminent of all living German poets, has joined our ranks, and published a volume of political poetry, which contains also some pieces preaching Socialism. He is the author of the celebrated *Song of the Silesian Weavers*, of which I give you a prosaic translation, but which, I am afraid, will be considered blasphemy in England. At any rate, I will give it you, and only remark, that it refers to the battle-cry of the Prussians in 1813:—"With God for King and fatherland!" which has been ever since a favourite saying of the loyal party. But for the song, here it is:—

Without a tear in their grim eyes,
They sit at the loom, the rage of despair in their faces;
"We have suffered and hunger'd long enough;
Old Germany, we are weaving a shroud for thee
And weaving it with a triple curse.
"We are weaving, weaving!

"The first curse to the God, the blind and deaf god,
Upon whom we relied, as children on their father;
In whom we hoped and trusted withal,
He has mocked us, he has cheated us nevertheless.
"We are weaving, weaving!

"The second curse for the King of the rich,
Whom our distress could not soften nor touch;
The King, who extorts the last penny from us,
And sends his soldiers, to shoot us like dogs.
"We are weaving, weaving!

"A curse to the false fatherland,
That has nothing for us but distress and shame,
Where we suffered hunger and misery—
We are weaving thy shroud, Old Germany!
We are weaving, weaving!

With this song, which in its German original is one of the most powerful poems I know of, I take leave from you for this time, hoping soon to be able to report on our further progress and social literature.—Yours sincerely,

AN OLD FRIEND OF YOURS IN GERMANY.

Краят на статията „Бързите успехи на комунизма в Германия" с текста на стихотворението на Х. Хайне „Песен на шлезийските тъкачи" в превод на Фр. Енгелс.

С тази песен, която в немски оригинал е едно от най-силните поетически произведения, които познавам, аз се разделям с вас тоя път, надявайки се, че скоро ще мога да съобщя за нашите по-нататъшни успехи и за нова социална литература.

Искрено предан вам,

Стар ваш приятел в Германия

Написано от Ф. Енгелс около 9 ноември 1844 г.

Напечатано във вестник „The New Moral World" бр. 25, 13 декември 1844 г.

Печата се по текста на вестника

Превод от английски

II

Бармен, 2 февруари 1845 г.

Откакто ви писах последния път, делото на комунизма продължава да се развива също тъй бързо, както и през последните месеци на 1844 г. Неотдавна посетих редица крайрейнски градове и навсякъде забелязах, че от времето на моето последно посещение нашите идеи са завоювали и продължават да завоюват с всеки изминат ден нови позиции. Навсякъде срещах нови прозелити*, които обсъждаха и разпространяваха идеите на комунизма с такова голямо усърдие, каквото изобщо можеше да се пожелае. Във всички градове на Прусия са проведени множество публични събрания за създаване на съюзи, които имат за цел да се противодействува на нарастването на пауперизма, невежеството и престъпността сред широките маси на населението. Правителството, което отначало поощряваше тези събрания, започна да спъва тяхното провеждане, щом в тях се прояви твърде независим дух, но при все това те привлякоха общественото внимание към социалния въпрос и направиха много за разпространението на нашите принципи. В Кьолн събранието беше толкова въодушевено от речите на видни комунисти, че избра за изработване устав на съюза комитет, който в мнозинството си се състоеше от убедени комунисти. В основата на устава бяха поставени, разбира се, комунистически принципи — организация на труда, защита на труда срещу властта на капитала и пр. — и този устав беше приет от събранието почти единодушно. Разбира се, правителствената санкция, каквато се изисква тук за създаване на каквато и да било асоциация, беше отказана; но след тези събрания въпросът за комунистическите колонии стана предмет на всеобщо обсъждане в

* Нов и пламенен привърженик. — *Бел. ред.*

Кьолн. В Елберфелд бе провъзгласено като основен принцип на съюза, *че всички хора в еднаква степен имат право на образование и трябва да се ползуват от плодовете на науката.* Уставът на съюза обаче още не е утвърден от правителството и по всяка вероятност ще сподели участта на кьолнския устав, тъй като духовенството създаде своя собствена организация, след като опитът му да постави съюза в зависимост от градската епархия бе отхвърлен от събранието. Либералният съюз ще бъде забранен, а попският ще получи подкрепата на правителството. Това впрочем няма голямо значение, тъй като въпросът, веднаж повдигнат, се обсъжда сега из целия град. В Мюнстер, Клеве, Дюселдорф и други градове също бяха основани съюзи; остава да видим какви ще бъдат резултатите. Що се отнася до комунистическата литература, Х. Пютман от Кьолн издаде сборник[133], който наред с другите статии съдържа описание на комунистическите колонии в Америка и на вашата колония в Хемпшир, което спомогна много да бъдат преодолени предразсъдъците за неосъществимостта на нашите идеи. Г-н Пютман публикува едновременно проспект на тримесечно списание[134], първата книжка на което, посветена изключително на пропаганда на нашите идеи, той възнамерява да издаде през май тази година. Друг — месечен — орган ще се издава от господа Хес от Кьолн и Енгелс от Бармен[135]; първата книжка ще излезе на 1 април; това списание ще бъде посветено изцяло на *факти,* които рисуват състоянието на съвременното цивилизовано общество; с красноречивия език на фактите то ще проповядва необходимостта от радикални преобразования. В най-близко време ще бъде издадено ново произведение на д-р Маркс, което ще съдържа критика на основите на политическата икономия и на политиката изобщо[136]. Самият д-р Маркс бе заставен от френското консервативно правителство да напусне Париж. Той възнамерява да отиде в Белгия; а ако отмъщението на пруското правителство (което подбуди френските министри да екстернират Маркс) продължава да го преследва и там, той ще трябва да отиде в Англия. Но най-важният факт, станал ми известен от последното ми писмо насам, е, че д-р Фойербах, най-бележитият философски ум на Германия в днешно време, се е обявил за комунист. Един наш приятел го посети неотдавна в неговото селско уединение в едно затънтено кътче в Бавария и Фойербах му изразил дълбокото си убеждение, че комунизмът е само необходим извод от провъзгласените от него принципи и че по същина комунизмът е само *практиката* на това, което той сам още отдавна е провъзгласил в теорията. Фойербах казал, че никоя книга не му е доставяла такава наслада, както първата част на „Гаранциите“ от Вайтлинг[137]. Той заявил, че никога на никого не е посвещавал свои книги, но изпитва голямо желание да посвети следва-

щия си труд на Вайтлинг. Така че съюзът между германските философи, най-видният представител на които е Фойербах, и германските работници, представлявани от Вайтлинг — съюз, който бе предсказан преди една година от д-р Маркс[138], — е пред осъществяване. Ако с нас са философите, за да мислят, и работниците, за да се борят за нашето дело — коя земна сила ще може да противостои на нашите успехи?

Стар ваш приятел в Германия

На писано от Ф. Енгелс на 1 февруари 1845 г.

Напечатано във вестник „The New Moral World" бр. 37, 8 март 1845 г.

Печата се по текста на вестника

Превод от английски

III

Уважаеми господине!

В продължение на известно време нямах възможност по известни причини да ви пиша за положението на работите в Германия; сега продължавам своите съобщения с надеждата, че те ще интересуват вашите читатели и ще следват едно след друго с по-малки прекъсвания, отколкото досега. Със задоволство мога да ви съобщя, че ние правим също такива бързи и решителни успехи, както и тогава, когато ви изпратих последното си съобщение. Откакто ви писах последния път, пруското правителство счете за опасно да продължава да оказва подкрепа на „Съюза за подобряване положението на трудещите се класи". То откри, че тези съюзи навсякъде се заразяват с нещо като комунизъм и затова направи всичко, което беше във властта му, за да ги ликвидира или поне да попречи на техния успех. От друга страна, повечето от членовете на тези дружества, принадлежейки към буржоазията, не бяха наясно, когато ставаше дума за стъпките, които те биха могли да предприемат за подобряване положението на трудещите се. Негодността на всички предложени от тях мерки — спестовни каси, награди и поощрения за най-добрите работници и тем подобни — незабавно се доказваше от комунистите, които осмиваха тези мерки публично. Така че опитът на буржоазията да измами работническата класа чрез лицемерие и фалшива филантропия се провали напълно, докато за нас той създаде възможности, доста редки в страна с патриархален полицейски строй; в резултат грижите се паднаха на правителството и капиталистите, а ползата от всичко това извлякохме ние.

Но не само тези събрания бяха използувани за комунистическа агитация: в Елберфелд, център на фабричен окръг в Рейнска Пру-

сия, бяха проведени истински комунистически събрания. Комунистите от този град бяха поканени от някои най-почтени граждани за съвместно обсъждане на комунистическите принципи. Първото събрание се състоя през февруари и имаше по-скоро частен характер. На него присъствуваха около четиридесет или петдесет души, между които генералният прокурор на окръга и други членове на съдилищата, както и представители на почти всички най-големи търговски и промишлени фирми. Д-р Хес, чието име съм споменавал вече неведнаж в колоните на вашия вестник, откри заседанието, като предложи за председател г-н Кьотген, комунист, което беше прието без възражения. След това д-р Хес прочете лекция за съвременното състояние на обществото и за необходимостта да бъде унищожена старата система на конкуренция, която той нарече система на открит грабеж. Лекцията предизвика продължителни аплодисменти (в аудиторията повечето бяха комунисти); след това г-н Фридрих Енгелс (който преди известно време напечата във вашия вестник няколко статии за комунизма на континента[139]) говорѝ доста подробно за осъществимостта и предимствата на комунистическата система*. В потвърждение на своите положения той приведе редица подробности за американските комунистически колонии и за вашата колония „Хармония". След това се завърза твърде оживена дискусия, в която от страна на комунистите се изказаха гореспоменатите оратори и някои други, а от страна на техните противници — генералният прокурор, литераторът д-р Бенедикс и други. Заседанието, което започна в девет часа вечерта, продължи до един часа през нощта.

Второто събрание се състоя след една седмица в обширната зала на най-хубавия хотел в града. Залата беше изпълнена с местните „първенци". Г-н Кьотген, който председателствува предишното събрание, изложи някои съображения за бъдещия строй на обществото и неговите перспективи, както си ги представят комунистите. След това г-н Енгелс произнесе реч**, в която доказа (както личи от факта, че не се чу нито една дума на възражение), че съвременното положение на Германия не може да не доведе в много скоро време до социална революция; че тази неизбежна революция не може да бъде предотвратена с каквито и да било мерки, спомагащи за развитието на търговията и фабричната промишленост, и че единственото средство да се предотврати такава революция — революция по-страшна от всички сътресения на досегашната история — е подготовката и въвеждането на комунистическата система. Дискусията, в която на страната на комунистите взеха участие някои представи-

* Виж настоящия том, стр. 521. *Бълг. ред.*
** Виж настоящия том, стр. 534. *Бълг. ред.*

тели на адвокатската професия, дошли специално за това от Кьолн и Дюселдорф, пак беше твърде оживена и продължи до след полунощ. Бяха прочетени също някои комунистически стихотворения на присъствуващия на събранието д-р Мюлер от Дюселдорф.

След една седмица се състоя трето събрание, на което отново говори д-р Хес и освен това бяха прочетени от един сборник някои подробности за американските комунистически колонии. Преди закриване на събранието дискусията се поднови.

След няколко дни из града се разпространи слухът, че следващото събрание ще бъде разгонено от полицията, а ораторите — арестувани. Кметът на Елберфелд действително отиде при притежателя на хотела и го сплаши, че ще му отнеме разрешителното, ако занапред позволява подобни събрания да стават в неговото помещение. По тоя повод комунистите веднага се обърнаха към кмета и преди деня, в който трябваше да се състои следващото събрание, получиха предписание, адресирано до господа Хес, Енгелс и Кьотген, в което местните власти с поразително много позовавания на обичайното и писаното право обявяваха подобни събрания за незаконни и заплашваха да им сложат край с въоръжена сила, ако не бъдат прекратени. Събранието се състоя в следващата събота; на него присъствуваха кметът и генералният прокурор (който след първия път избягваше да се показва на тия събрания), придружени от отряд въоръжена полиция, изпратен по железницата от Дюселдорф. Разбира се, при такива условия никакви публични речи не бяха произнесени; събраните се заловиха с бюфтеците и виното и не дадоха на полицията никакъв повод за намеса.

Такива мерки можеха само да съдействуват на нашето дело: те накараха ония, които още нищо не бяха чували по тоя въпрос, да се заинтересуват от него, поради това, че правителството му придаваше такова значение; и мнозина от ония, които бяха дошли на дискусията съвсем незапознати с нашите възгледи или дори иронично отнасяйки се към тях, си тръгнаха за в къщи, проникнати от уважение към комунизма. Това уважение бе породено отчасти и от почетното представителство на нашата партия на събранието: почти всяко аристократическо и богато семейство от града беше представено от един от своите членове или роднини на обширната маса, заета от комунистите. Накратко, ефектът, който тези събрания имаха върху общественото мнение в целия промишлен окръг, беше наистина изумителен; след няколко дни онези, които агитираха публично за нашето дело, бяха отрупани с молби за книги и вестници, от които да може да се получи представа за комунистическата система изобщо. Доколкото ни е известно, пълен отчет за заседанията ще бъде издаден наскоро.

Що се отнася до комунистическата литература, в тази област на агитация беше разгърната широка дейност. Публиката буквално жадува за информация: тя поглъща всяка нова книга по този въпрос. Д-р Пютман издаде сборник статии, в който влязоха: прекрасна работа на д-р Хес за бедствията на съвременното общество и за средствата за тяхното премахване; подробно описание на бедственото положение на работниците в Силезия с очерк на станалите там миналата пролет въстания; няколко други статии, които описват обществения строй в Германия, и, най-сетне, съобщение за американските комунистически колонии и колонията „Хармония“, съставено от Ф. Енгелс по писма на г-н Финч и по статията, подписана „Един от онези, които сами са вървели след ралото“*. Въпреки че пруското правителство забрани сборника, той бе бързо разпродаден навсякъде. Основани са редица месечни издания: „Вестфалски параход“[140], издаван от Люнинг в Билефелд и съдържащ популярни статии за социализма и съобщения за положението на трудещите се, „Народен вестник“ в Кьолн[141], с по-определена социалистическа тенденция, и „Gesellschaftsspiegel“ („Огледало на обществото“) в Елберфелд, издаван от д-р Хес и основан специално за публикуване на факти, характеризиращи съвременното състояние на обществото, и за защита правата на трудещите се класи. Освен това д-р Пютман основа тримесечника „Rheinische Jahrbücher“ („Рейнски годишници“), първата книжка на който сега е под печат и ще излезе в скоро време.

От друга страна, обявена е война на ония германски философи, които отказват да направят практически изводи от своята чиста теория и които твърдят, че човек трябва да се предава само на спекулативни размишления по метафизическите проблеми. Маркс и Енгелс публикуваха подробно опровержение на принципите, отстоявани от Бруно Бауер**, а Хес и Бюргерс пристъпиха понастоящем към опровергаване на теорията на Щирнер. Бауер и Щирнер са изразители на най-крайните изводи на германската *абстрактна* философия, а следователно и единствено сериозните философски противници на социализма, или по-точно, на комунизма, тъй като в Германия думата социализъм не означава нищо друго освен различни мъгляви, неопределени и неопределими фантазии на онези, които виждат, че е необходимо да се предприеме нещо, но не могат да се решат да приемат комунистическата система с всички произтичащи от нея изводи.

Под печат са и „Критика на политиката и на политическата икономия“ от д-р Маркс, „Положението на работническата класа в

---

* — Псевдоним на Александър Сомървил. *Ред.*

** Виж настоящия том, стр. 3—224. *Ред.*

Англия"* от г. Енгелс и „Anekdota"[142] — сборник статии за комунизма, а в близки дни ще започне превеждането на най-добрите френски и английски произведения по въпроса за преустройството на обществото.

Поради жалките политически порядки в Германия и произвола на нейните патриархални правителства едва ли е възможно между комунистите от различните места да се установи друга връзка освен литературна. Периодичните издания, главно „Рейнски годишници", служат като център за ония, които отстояват комунизма в печата. Известна връзка се поддържа и чрез пътници, но това е всичко. Сдруженията не са разрешени от закона и дори кореспондирането не е безопасно, тъй като „секретните служби" развиха напоследък необикновено активна дейност. Така за съществуването на две комунистически организации в Познан и планините на Силезия ние научихме едва от вестниците. Съобщават, че в Познан, столицата на пруска Полша, група младежи образували тайно дружество върху основата на комунистическите принципи и възнамерявали да завладеят града; заговорът бил разкрит и тези намерения не били осъществени; ето всичко, което знаем за това. Във всеки случай достоверно е, че голям брой младежи, които принадлежат към аристократически и богати полски семейства, са арестувани; че оттогава (повече от два месеца) всички караулни постове са удвоени и снабдени с бойни патрони; че двама младежи (единият 12-годишен, другият 19-годишен) — братя Римаркевич — се укрили и досега още не са задържани от властите. Голям брой арестувани са младежи от 12 до 20-годишна възраст. Другият така наречен заговор — в планините на Силезия — бил, както се говори, много обширен и също си поставял комунистически цели; заговорниците били възнамерявали да завземат крепостта в Швайдниц, да заемат цялата планинска верига и оттам да отправят зов към обезправените трудещи се в цяла Германия. Доколко всичко това отговаря на действителността — никой не може да съди, но и в тоя нещастен окръг също са извършени арести по доносите на един полицейски шпионин, и един богат фабрикант, г. Шльофел, е докаран в Берлин, където сега е предаден на съда като предполагаем главатар на заговора.

Съюзите на германските комунисти-работници в Швейцария, Франция и Англия, както и преди, са много дейни, макар във Франция и някои части на Швейцария да се преследват от полицията. Вестниците съобщават, че около шестдесет членове на Женевския комунистически съюз са били изгонени от града и от кантона. А. Бекер, един от най-надарените швейцарски комунисти, издаде прочете-

---

* Виж настоящия том, стр. 225—506. *Ред.*

ната от него в Лозана лекция, озаглавена „Какво искат комунистите?“[143], която спада към най-добрите и най-силните от известните ни произведения от тоя род. Осмелявам се да кажа, че тя заслужава да бъде преведена на английски език, и бих се радвал, ако някой от вашите читатели би бил достатъчно запознат с немския език, за да се заеме с тази работа. Това, разбира се, е само малка брошура.

Надявам се да мога да продължа своите съобщения от време на време и оставам

Стар ваш приятел в Германия

Написано от Ф. Енгелс около 5 април 1845 г.

Напечатано във вестник „The New Moral World“ бр. 46, 10 май 1845 г.

Печата се по текста на вестника

Превод от английски

Ф. ЕНГЕЛС

ЕЛБЕРФЕЛДСКИ РЕЧИ

РЕЧ НА 8 ФЕВРУАРИ 1845 г.

Господа!

Както току-що чухте — впрочем, ще си позволя да считам това за общоизвестно, — ние живеем в света на свободната конкуренция. Да разгледаме прочее малко по-подробно тази свободна конкуренция и създадения от нея обществен ред. В нашето съвременно общество всеки работи на свой собствен риск, всеки се стреми към своето собствено обогатяване и съвсем не се интересува от това, с какво се занимават другите. За разумна организация, за разпределение на работите не става и дума; напротив, всеки се старае да изпревари другия, старае се да използува за своя частна изгода благоприятния случай и няма нито време, нито желание да помисли върху това, че неговите собствени интереси всъщност съвпадат с интересите на всички останали хора. Отделният капиталист води борба с всички останали капиталисти, отделният работник — с всички останали работници; всички капиталисти водят борба против всички работници, както и масата на работниците от своя страна неизбежно трябва да се бори против масата на капиталистите. В тази война на всички против всички, в това всеобщо безредие и всеобща експлоатация се състои същността на съвременното буржоазно общество. Но това безредно водене на стопанството в края на краищата трябва неизбежно да доведе обществото до най-печални резултати; неорганизираността, която лежи в основата на обществото, пренебрежението спрямо истинското всеобщо благо не могат да не се проявят рано или късно най-очебийно. Разорението на дребната буржоазия, съсловието, което съставляваше главната основа на държавите на миналия век, е първият резултат от тази борба. — Всеки ден ние наблюдаваме как силата на капитала съкрушава тази класа на обще-

ството, как например отделни шивачи и мебелисти, чиито най-добри клиенти биват отнемани от магазините за готови дрехи и мебели, се превръщат от дребни капиталисти, от членове на *имотната* класа в зависими пролетарии, които работят за други, в членове на *безимотната* класа. Разорението на дребната буржоазия е печална последица на толкова възхваляваната свобода на промишлеността; то е неизбежен резултат от предимствата, които едрият капиталист има пред своя по-малко богат конкурент, то е най-ярката проява на тенденцията на капитала да се концентрира в ръцете на малцина. Тази тенденция на капитала също вече е призната от мнозина; навсякъде се оплакват, че собствеността всеки ден все повече и повече се натрупва в ръцете на малцина, докато огромното мнозинство на нацията все повече и повече обеднява. Така възниква резкият антагонизъм между шепата богаташи, от една страна, и многобройните бедняци, от друга, антагонизъм, който в Англия и във Франция достигна вече застрашаваща острота и у нас също всеки ден взема все по-остър характер. И докато се запазва съвременната база на обществото, не може да бъде спрян този процес на обогатяване на отделни единици и на обедняване на голямата маса; антагонизмът ще се проявява все по-рязко, докато най-сетне нуждата принуди обществото да се реорганизира върху по-разумни начала.

Но, господа, с това далеч още не се изчерпват всички последици от свободната конкуренция. Тъй като всеки произвежда и потребява на свой собствен риск, без много да се грижи за това, какво произвеждат и потребяват другите, много скоро трябва неизбежно да настъпи крещящо несъответствие между производството и потреблението. Тъй като съвременното общество поверява разпределението на произведените стоки на търговците, спекулантите и бакалите, всеки от които пак има предвид само своята собствена изгода, то — без да говорим за това, че за безимотния е невъзможно да придобие необходимия му дял от тези стоки — в разпределението на продуктите настъпва също такова несъответствие. Как може фабрикантът да установи какво количество от неговите изделия е необходимо на един или друг пазар? И дори да би могъл да установи това, как може той да узнае какво количество са изпратили на всеки от тези пазари неговите конкуренти? Как може той, който най-често дори съвсем не знае къде ще отиде току-що произведената от него стока, как може той да знае какво количество ще доставят на всеки даден пазар неговите задгранични конкуренти? За всичко това той нищо не знае, той произвежда наслуки, подобно на своите конкуренти, и се утешава с това, че и другите трябва да правят същото. Той няма от какво да се ръководи освен от вечно колебаещото се ниво на цените, които в момента, когато той изпраща своята стока, на отдалечените

пазари вече съвсем не съответствуват на цените, съобщени му по-рано в писмо; а в момента на пристигането на стоката там цените пак са се изменили в сравнение с момента на изпращането. При такава безредност на производството напълно естествено е, че в търговията на всяка крачка настъпва застой, който, разбира се, е толкова по-значителен, колкото по-развити са промишлеността и търговията на страната. Ето защо страната на най-развитата промишленост — Англия — ни дава тук най-ярки примери. Поради развитието на търговията, поради големия брой спекуланти и комисионери, които тук са се вмъкнали между произвеждащите фабриканти и действителните потребители, за английския фабрикат е още по-трудно, отколкото за германския, да научи каквото и да било за съотношението между наличните запаси и производството, от една страна, и потреблението — от друга; при това той снабдява почти всички пазари в света, той почти никога не знае къде отива неговата стока и поради това при огромната производителна мощ на английската промишленост много често всички пазари изведнаж се оказват препълнени. Търговията спира, фабриките работят половината време или съвсем не работят, започват редица банкрути, запасите трябва да се продават на смешно ниски цени и значителна част от старателно натрупания капитал отново се губи в резултат на такава търговска криза. В Англия можеха да се наблюдават цяла редица такива търговски кризи от началото на това столетие, а през последните двадесет години те се повтарят всеки пет или шест години. Повечето от вас, господа, вероятно още добре помнят последните кризи от 1837 и 1842 г. Ако нашата промишленост беше също така развита и ако нашият пласмент беше също така широко разклонен, както промишлеността и търговията на Англия, то и ние бихме преживявали същите последици; но сега у нас действието на конкуренцията в промишлеността и в търговията се проявява във всеобща, продължителна депресия във всички отрасли на промишлеността, в злополучно средно състояние между определено процъфтяване и пълен упадък, в състояние на известен застой, т. е. на неподвижност.

Коя е действителната причина за това тежко положение? От какво се предизвикват разорението на дребната буржоазия, резкият контраст между богатството и бедността, застоят в търговията и произтичащото оттук прахосване на капитала? Единствено от разединеността на интересите. Ние всички се трудим, преследвайки само своята собствена изгода, без да се грижим за благото на другите, а при това очевидна, от само себе си разбираща се истина е, че интересът, благото, щастието на всеки един са неразривно свързани с благото на останалите хора. Ние всички трябва да признаем, че не можем без своите събратя, че простият интерес приковава всички ни

един към друг, и все пак с действията си ние потъпкваме тази истина и градим нашето общество така, като че ли нашите интереси не само не съвпадат, но са пряко противоположни едни на други. Ние видяхме какви са резултатите от това дълбоко заблуждение; за да бъдат премахнати тези печални резултати, трябва да бъде премахнато това заблуждение — и именно тази цел си поставя комунизмът.

В комунистическото общество, където интересите на отделните хора не са противоположни едни на други, а са обединени, конкуренцията изчезва. За разорение на отделни класи, за класи изобщо, подобни на тия, каквито в днешно време са богатите и бедните, разбира се, няма да става и дума. При производството и разпределението на необходимите жизнени блага ще отпадне частното присвояване, стремежът на всяко отделно лице да се обогати на собствен риск, ще отпаднат от само себе си и търговските кризи. В комунистическото общество ще бъде лесно да се държи сметка както за производството, така и за потреблението. Тъй като е известно колко е необходимо средно на всекиго поотделно, много просто е да се пресметне колко ще бъде нужно за определен брой лица, а тъй като производството тогава вече няма да се намира в ръцете на отделни частни предприемачи, а в ръцете на общината и на нейното управление, няма да бъде трудно *производството да бъде регулирано съобразно с потребностите.*

И така, ние виждаме, че при комунистическата организация отпадат главните недостатъци на съвременния социален строй. Но ако разгледаме въпроса малко по-подробно, ще видим, че предимствата на подобна организация не се ограничават с това: те се проявяват и в премахването на множество други недостатъци, от които днес ще спомена само някои недостатъци от икономическо естество. Съвременното устройство на обществото в икономическо отношение е безусловно най-неразумното и непрактичното, каквото може да си представи човек. Поради противоположността на интересите огромно количество работна сила се изразходва така, че обществото не получава от това никаква полза, и значително количество капитал се губи безполезно, без да се възпроизвежда. Ние наблюдаваме това още при търговските кризи: виждаме как маса продукти, произведени от усърдния труд на хората, се разпродават на цени, носещи загуба за този, който ги продава; виждаме как маси старателно натрупани капитали изчезват от ръцете на техните притежатели в резултат на банкрути. Но да разгледаме малко по-подробно съвременната търговия. Помислете, през колко ръце трябва да мине всеки продукт, преди да отиде в ръцете на действителния потребител — помислете, господа, колко спекулиращи и излишни посред-

ници се вмъкват днес между производителя и потребителя! Да вземем за пример бала памук, който се произвежда в Северна Америка. Балата преминава от ръцете на плантатора в ръцете на комисионера на някакъв пристан на Мисисипи; тя се изпраща по течението на реката до Нови Орлеан. Тук тя се продава — втори път, тъй като комисионерът вече я е купил от плантатора, — продава се, да речем, на спекулант, който отново ще я продаде на експортьора. После балата отива например в Ливерпул, където нов спекулант жадно протяга към нея ръце и я хваща, за да я продаде след това отново на комисионер, който я купува за сметка, да речем, на някаква германска търговска фирма. По тоя начин балата отива в Ротердам, след това нагоре по течението на Рейн, като преминава още през ръцете на десетина спедитори, при което още десетина пъти бива натоварвана и разтоварвана — и едва тогава попада в ръцете, но не на потребителя, а на фабриканта, който най-напред привежда памука в годно за използуване състояние, след това предава готовата прежда на тъкача, последният предава тъканта на щамповача и едва след това тя преминава в ръцете на търговеца на едро, а от него — в ръцете на търговеца на дребно, който най-сетне доставя стоката на потребителя. И всички тези милиони посредници, спекуланти, агенти, експортьори, комисионери, спедитори, търговци на едро и дребно, които сами не участвуват в производството на стоката, всички те искат да живеят, всички искат при това да получават печалба и обикновено наистина получават такава, защото иначе не биха могли да съществуват. Нима няма по-прост и по-евтин път за доставяне на балата памук от Америка в Германия и на изработената от нея стока в ръцете на действителния потребител, отколкото този дълъг път на десетократна продажба, стократно товарене, разтоварване и превозване от един склад в друг? Нима това не е поразително доказателство за огромното разхищение на работна сила, което предизвиква разединеността на интересите? — При разумна организация на обществото не може да става и дума за такъв сложен начин на доставяне. Колкото лесно може да се узнае колко памук или памучни изделия потребява една отделна колония — нека продължим този пример, — толкова лесно едно централно управление ще може да узнае колко потребяват всички области и общини в страната. Щом такава статистика бъде организирана — което може лесно да бъде извършено в продължение на една-две години, — средната величина на годишното потребление ще се променя само пропорционално на нарастването на населението; ето защо лесно може в надлежния момент да се определи предварително какво количество от всяка отделна стока ще бъде потребно за задоволяване на народните нужди; цялото това количество ще се поръчва на едро направо на самото място и ще

може да бъде получено направо, без посредници, без каквито и да било спирки, натоварвания и разтоварвания, освен онези, които действително се диктуват от характера на съобщителните средства, следователно с голямо пестене на работна сила; няма да има нужда да се плащат печалби на спекуланти, на едри и дребни търговци. Нещо повече; по този начин всички тези посредници не само няма да нанасят вреда на обществото, но дори ще му станат полезни. Ако сега те изпълняват в ущърб на всички останали хора работа, която в най-добрия случай е излишна и все пак им дава достатъчно, за да съществуват, а в много случаи им носи дори големи богатства; ако следователно сега те принасят пряка вреда на общото благо, тогава техните ръце ще се освободят за полезна дейност и те ще могат да намерят занятие, в което ще се проявят вече не като привидни, мними членове на човешкото общество, а като действителни негови членове, участници в неговата съвкупна дейност.

Съвременното общество, което поставя отделния човек във враждебни отношения към всички останали, предизвиква по тоя начин социална война на всички против всички, война, която у отделни хора, особено необразованите, неизбежно трябва да вземе груба, варварски-насилствена форма — формата на престъпление. За да се предпази от престъпления, от актове на неприкрито насилие, обществото се нуждае от обширен, сложен организъм от административни и съдебни учреждения, който изисква безмерно изразходване на човешки сили. В комунистическото общество това също ще бъде безкрайно опростено, и то именно защото — колкото и странно да звучи това, — именно защото в това общество управлението ще трябва да администрира не само отделни страни на обществения живот, но и целия обществен живот във всичките му отделни прояви, във всички насоки. Ние унищожаваме антагонизма между отделния човек и всички останали, ние противопоставяме на социалната война социалния мир, ние подрязваме самия *корен* на престъплението и с това правим излишна по-голямата, значително по-голямата част от сегашната дейност на административните и съдебните учреждения. И сега вече престъпленията от страст все повече отстъпват място на престъпленията, извършени по сметка, от интерес: броят на престъпленията против *личността* намалява, а броят на престъпленията против *собствеността* се увеличава. Вече в съвременното общество, което се намира в състояние на война, развитието на цивилизацията смекчава насилствените проявления на страстите, а камо ли в комунистическото, мирно общество! Престъпленията против собствеността ще отпаднат от само себе си там, където всеки получава всичко необходимо за задоволяване на своите

физически и духовни нужди, където отпадат социалните прегради и различия. Углавното правосъдие ще изчезне от само себе си, гражданското правосъдие, което разглежда почти изключително имуществени отношения или поне такива отношения, предпоставка на които е състоянието на социална война, също ще отпадне; процесите, които сега са естествен резултат от всеобщата вражда, ще станат тогава само рядко изключение и ще се уреждат лесно чрез арбитражни съдилища. Административните органи също имат днес за източник на своята дейност постоянното състояние на война — полицията и цялата администрация само се грижат войната да остава скрита, косвена, да не се изроди в открито насилие, в престъпление. Но ако е безкрайно по-лесно да бъде запазен мирът, отколкото да се задържи войната в известни граници, също тъй безкрайно по-лесно е да бъде управлявано комунистическото общество, отколкото обществото, в което цари конкуренцията. И ако и сега вече цивилизацията е научила хората да виждат своя интерес в поддържането на обществения ред, на обществената безопасност, на обществения интерес и да правят по тоя начин полицията, администрацията и правосъдието по възможност излишни, това толкова повече ще се наблюдава в едно общество, в което общността на интересите е възведена в основен принцип, в който общественият интерес вече не се различава от интереса на всяко отделно лице! Това, което и сега вече се осъществява *въпреки* обществените учреждения, ще получи много по-голямо разпространение, когато обществените учреждения вече няма да пречат, а, напротив, ще съдействуват за него! — Следователно ние имаме право и от тази страна да разчитаме на значителен приток на работни ръце за сметка на онези, които поради днешните социални порядки биват отнемани от обществото.

Едно от най-скъпо коствуващите учреждения, без които съвременното общество не може, са постоянните армии, които отнемат на нацията най-силната, най-необходимата част от населението, която по този начин става непроизводителна и която нацията е принудена да храни. Ние знаем по нашия собствен държавен бюджет какво ни струва постоянната армия: двадесет и четири милиона годишно и изземване от производството на двеста хиляди чифта най-здрави работни ръце. — В комунистическото общество никой няма да мисли за постоянна войска. А и за какво? За опазване на вътрешното спокойствие на страната? Но ние вече видяхме, че на никого няма да дойде и на ум да нарушава това вътрешно спокойствие. Страхът от революции е само резултат от противоположността на интересите; там, където интересите на всички съвпадат, не може да става и дума за подобни опасения. — За грабителска

война? Но как може комунистическо общество да стигне дотам, да предприеме грабителска война — общество, което много добре знае, че във война то само ще загуби хора и капитал, а ще завоюва най-много няколко недоволни провинции, които следователно ще донесат със себе си нарушение на социалния ред! — За отбранителна война? За това то не се нуждае от постоянна армия, тъй като ще бъде лесно да научи всеки годен за война член на обществото, наред с другите му занятия, да владее оръжието дотолкова, доколкото е необходимо за защитата на страната, а не за паради. И вземете при това под внимание, че членът на такова общество в случай на война, която, разбира се, може да се води *само против антикомунистически* нации, трябва да защищава *действително* отечество, *действително* огнище, че той следователно ще се бори с въодушевление, с твърдост, с храброст, пред които трябва да се разпилее като слама механическата мущровка на съвременната армия. Спомнете си какви чудеса вършеше от 1792 до 1799 г. ентусиазмът на революционните армии, които се бореха при това само за една *илюзия,* за *мнимо отечество,* и вие ще разберете каква ще е силата на армия, която се бори не за илюзия, а за нещо реално и осезаемо. И така, това безбройно множество работни ръце, които сега се отнемат на цивилизованите народи за армиите, при комунистическата организация биха били върнати на труда; те не само биха произвеждали толкова, колкото потребяват, но биха могли да произвеждат много повече продукти, отколкото е необходимо за тяхната издръжка, за попълване на обществените запаси.

Още по-голямо разхищение на човешките сили в съществуващото общество се проявява в начина, по който богатите използуват своето социално положение. Аз съвсем не възнамерявам да засягам тук безполезното и просто смешно разточителство, източникът на което е само стремежът да се обърне внимание и което ангажира множество работни ръце. Но надзърнете в къщата, във вътрешното светилище на богаташа и ми кажете не е ли безразсъдно пилеене на работна сила, когато множество хора са заети с прислужване на един човек и се скитат без работа или в най-добрия случай са заети с такива работи, необходимостта от които произтича от изолираността на всеки човек в неговия ограничен свят. Всички тези прислужнички, готвачки, лакеи, кочиаши, портиери, градинари и прочее — какво работят те всъщност? Колко *малко минути* през деня са заети те с това, *действително* да направят приятен живота на своите господари, да улеснят своите господари да се развиват свободно и да използуват своите човешки качества и способности — и *колко часа* през деня вършат работи, които са обусловени само от лошото устройство на нашите обществени от-

ношения: стоят на задната част на каретата, изпълняват приумиците на своите господари, водят подире им стайни кученца и изпълняват други нелепи задължения. В разумно организираното общество, където всеки ще получи възможност да живее, без да бъде роб на господарските приумици и без да се предава на такива приумици — в това общество, разбира се, работната сила, която сега се прахосва за обслужване на живеещите в разкош, ще се използува за благото на всички и за благото на самите работещи.

Освен това в съвременното общество разхищаване на работната сила става непосредствено под влияние на конкуренцията, която създава огромен брой безработни, които *биха искали* да работят, но *не могат* да получат работа. И тъй като обществото съвсем не е устроено така, че да може да държи сметка за действителното приложение на работните сили, тъй като на всекиго се предоставя сам да си намира източник на препитание — съвсем естествено е, че при разпределянето на действително полезните или привидно полезните работи значителен брой работници остават без работа. Това се наблюдава толкова повече, защото конкурентната борба принуждава всекиго да напряга в най-висока степен своите сили, да използува всички представящи му се възможности, за да замени скъпите работни ръце с по-евтини, а развитието на цивилизацията всеки ден създава все повече и повече условия за това; или, с други думи, всеки трябва да се стреми да лиши други от хляб, така или иначе да ги изтика от работата. Така във всяко цивилизовано общество има голям брой безработни, които много биха искали да работят, но не намират работа, и този брой е по-голям, отколкото обикновено се мисли. И ние виждаме хора, които по един или друг начин *проституират* със себе си: просят, метат улиците, стоят по ъглите в очакване на някаква работа, посредством дребни и случайни услуги едва поддържат своето съществуване, търгуват амбулантно с всевъзможни дребни стоки или, както видяхме тази вечер от примера на няколко бедни девойки, ходят с китара от място на място, свирят и пеят за пари и са принудени да слушат всякакви дързости и оскърбителни предложения, само за да припечелят няколко гроша. И, най-сетне, колко много са ония, които стават жертви на *истинската* проституция! Броят на такива безработни, на които не остава нищо друго освен в една или друга форма да проституират със себе си, е много голям — нашите благотворителни учреждения биха могли да разкажат за това. При това не трябва да се забравя, че обществото така или иначе все пак храни тези хора, въпреки тяхната безполезност. Следователно, ако обществото трябва да понася разходите за тяхната издръжка, то би

трябвало също да се погрижи тези безработни да си изкарват *честно* хляба. Но съвременното общество, в което господствува конкуренцията, не *може* да стори това.

Ако вие, господа, помислите върху всичко това — а аз бих могъл да приведа още много други примери за това, как съвременното общество пропилява своите работни сили, — ако помислите върху това, вие ще намерите, че човешкото общество разполага с излишък от производителни сили, които чакат само разумна организация, системно разпределение, за да почнат да действуват с найголяма полза за всички. Като изхождате от всичко това, вие можете да съдите колко необосновани са опасенията, че при справедливо разпределение на обществената дейност на всекиго би се паднало такова бреме труд, при което би му било невъзможно да се занимава с други работи. Напротив, може да се приеме, че при такава организация обикновеното сега работно време на всекиго ще се намали наполовина поради използуването на онези работни ръце, които сега съвсем не се използуват или се използуват нецелесъобразно.

Но предимствата, които комунистическото устройство дава в резултат на *използуването на разхищаваните днес работни сили, не са още най-важните*. Най-голямата икономия на работна сила се състои в *съединяването на отделните сили* в колективна сила на обществото и в такова устройство, което е основано на тази концентрация на досега противостоящите една на друга сили. Тук аз искам да се присъединя към предложенията на английския социалист *Роберт Оуен,* тъй като те са най-практични и най-разработени. Оуен предлага вместо сегашните градове и села с техните обособени, пречещи си взаимно къщи, да се строят големи дворци, всеки върху площ, дълга приблизително 1,650 фута и толкова широка и включваща голяма градина; в такъв дворец ще могат да се настанят удобно от две до три хиляди души. Че подобно здание, което дава на обитателите му удобствата на най-добрите съвременни жилища, може да бъде построено по-евтино и по-лесно, отколкото онова количество отделни, в по-голямата си част не толкова удобни жилища, които при сегашната система са необходими за същия брой хора — това е очевидно. Големият брой стаи, които днес почти във всяка прилична къща стоят празни или се използуват един-два пъти в годината, може да отпаднат без всякакво неудобство; икономията на място, използувано за килери, изби и т. н., също може да бъде много голяма. — Но ако се вникне в детайлите на домакинството — тук особено проличават предимствата на общественото стопанство. Какво голямо количество труд и материали се прахосва при съвременното раздробено стопанство — например за

отопление! Във всяка стая е нужна отделна печка, във всяка печка трябва отделно да се пали и поддържа огън, да се бди за него; топливото трябва да се разнася из всичките стаи, пепелта — да се изнася; колко по-просто и по-евтино би било вместо тези отделни печки да се създаде мощно централно отопление например чрез парни тръби с една обща пещ, както се практикува и днес в големите обществени здания, фабрики, църкви и пр. По-нататък газовото осветление днес още е скъпо, защото дори най-тънките тръби трябва да се прокарват под земята и освен това тръбите поради големите пространства, които трябва да бъдат осветлявани в нашите градове, трябва изобщо да бъдат прекомерно дълги; а при предлаганото устройство всичко ще бъде концентрирано в пространство от 1,650 × 1,650 фута и броят на горящите газови кранчета няма да се намали; в резултат такова осветление ще струва във всеки случай не по-скъпо, отколкото в средно голям град. След това да вземем приготвянето на храната — колко много място, продукти и работна сила отиват напразно при съвременното раздробено стопанство, когато всяко семейство готви отделно нужното му малко количество храна, има свои отделни съдове, наема отделна готвачка, отделно купува продукти на пазара, в зарзаватчийницата, от месаря и хлебаря! Може смело да се предположи, че при обществено приготвяне на храната и при обществено обслужване лесно ще може да се освободят две трети от заетите с тази работа работници, при което останалата една трета би могла да изпълнява своята работа по-добре и по-внимателно, отколкото сега. И, най-сетне, работата по поддържане на самото жилище! Ако тези работи също са организирани и правилно разпределени, а при тези условия това ще е напълно осъществимо, нима не е безкрайно по-лесно да се поддържа чистота и ред в такова здание, отколкото в онези двеста или триста отделни къщи, в които при съвременното устройство живеят същият брой хора?

Това са само няколко примери за многобройните предимства, които в икономическо отношение трябва да произтичат от комунистическата организация на човешкото общество. Ние нямаме възможност в такъв кратък срок и с малко думи да ви разясним нашия принцип и да го обосновем както трябва от всички страни. И ние съвсем не си поставяме тази задача. Ние можем и искаме само да разясним някои пунктове и да подтикнем онези, които още не са запознати с въпроса, да се заемат с неговото изучаване. Но ние се надяваме, че поне сме ви разяснили тази вечер едно, а именно, че комунизмът не само не противоречи на човешката природа, на разума и на сърцето, но и че той не е теория, откъсната от действителността и породена само от фантазията.

Някои може да попитат, как следва да бъде претворена тази теория в дело, какви мерки можем ние да предложим, за да подготвим нейното провеждане? Има различни пътища за постигането на тази цел. Англичаните вероятно ще започнат с основаване на отделни колонии и ще предоставят на всекиго да решава дали да влиза в тях, или не; французите, напротив, вероятно ще подготвят и провеждат комунизма в национален мащаб. С какво ще започнат германците е трудно да се каже, тъй като социалното движение в Германия е ново явление. Ще спомена засега само за един от многото възможни подходи към това дело, за който доста се говори напоследък, а именно за провеждането на три мероприятия, които неизбежно трябва да доведат до практически комунизъм.

Първото мероприятие е *всеобщо обучение* на държавна сметка на всички деца без изключение, обучение, еднакво за всички, траещо до възрастта, на която човек е способен да се прояви като самостоятелен член на обществото. Това мероприятие би било само акт на справедливост по отношение на нашите безимотни братя, тъй като всеки човек безспорно има право на пълно развитие на своите способности и обществото върши двойно престъпление против личността, когато прави невежеството необходимо следствие от бедността. Че по-голяма полза за обществото принасят образованите, отколкото невежите, некултурните членове на това общество — това е очевидно от само себе си. И ако един образован пролетариат, както трябва да се очаква, не бъде склонен да остава в потиснатото положение, в което се намира нашият съвременен пролетариат, то, от друга страна, само от *образована* работническа класа може да се очаква спокойствието и благоразумието, които са необходими за мирно преустройство на обществото. Но и *необразованият* пролетариат също не е склонен да остава в сегашното си положение; това ни доказват дори за Германия силезийските и бохемските вълнения, а за другите страни да не говорим.

Второто мероприятие се състои в пълно *реорганизиране на подпомагането на бедните* по такъв начин, че всички безработни граждани да бъдат настанявани в колонии, в които да се занимават със селскостопански и промишлен труд и в които трудът им да бъде организиран в интерес на цялата колония. Досега капиталите, намиращи се на разположение на организациите за подпомагане на бедните, се даваха в заем под лихва, което създаваше за богатите нови възможности да експлоатират безимотните. Време е, найсетне, тези капитали наистина да бъдат употребени в полза на бедните, време е да започнем да даваме на бедните целия доход от тези капитали, а не само три на сто от тях, време е да се даде прекрасен пример на асоциация на капитала и труда! Цялата работна

сила на безработните би се използувала по тоя начин за благото на обществото, а самите те от деморализирани, потиснати паупери биха се превърнали в културни, независими, дейни хора; те биха се намирали в такива условия, които много скоро биха се сторили достойни за завиждане на необединените работници и биха открили пътя към пълна реорганизация на обществото.

За тези две мероприятия са необходими пари. За да се намерят пари и за да се заменят същевременно всички събирани досега, несправедливо разпределени данъци, в дадения план за реформи се предлага всеобщ прогресивен данък върху капитала, лихвения процент на който нараства с размерите на капитала. Тогава всеки би носил разходите по общественото управление съобразно с възможностите си и бремето на тези разходи вече не би падало, както досега във всички страни, главно върху плещите на онези, които са най-малко в състояние да го носят. Всъщност принципът на данъчното облагане е чисто комунистически принцип, тъй като правото за събиране на данъци във всички страни се извежда от таканаречената национална собственост. И наистина, или частната собственост е свещена — тогава няма национална собственост и държавата няма право да събира данъци; или държавата има това право — тогава частната собственост не е свещена, тогава националната собственост стои над частната собственост и истинският собственик е държавата. Този последният принцип е общопризнат; та ето, господа, засега ние искаме само този принцип да се спазва, държавата да се обяви за всеобщ собственик и като такъв да управлява обществената собственост за благото на цялото общество — а като първа крачка към това ние искаме държавата да въведе такъв начин на данъчно облагане, който да се съобразява само със способността на всекиго да плаща данъци и с действителното благо на цялото общество.

И така, вие виждате, господа, че става дума не за това, общността на имуществата да се въведе незабавно и против волята на нацията, а преди всичко за определяне на *целта*, както и на *средствата* и *пътищата*, по които ние можем да вървим към тази цел. Но че комунистическият принцип е принцип на бъдещето, за това говори ходът на развитието на всички цивилизовани нации, за това говори бързо прогресиращото разлагане на всички съществували досега социални учреждения, за това говори здравият човешки разум и преди всичко човешкото сърце.

Речта е произнесена от Ф. Енгелс на събрание в Елберфелд на 8 февруари 1845 г.

Текстът на речта за пръв път е публикуван в списание „Rheinische Jahrbücher zur gesellschaftlichen Reform", Bd. I. 1845

Печата се по текста на списанието

Превод от немски

РЕЧ НА 15 ФЕВРУАРИ 1845 Г.

Господа!

На последното ни събрание ми беше направен упрекът, че всичките ми примери и доводи се отнасяли почти изключително до други страни, по-специално до Англия. Изтъкна се, че Франция и Англия не ни интересуват, че ние живеем в Германия и нашата задача е да докажем необходимостта и предимствата на комунизма за Германия. Упрекнаха ни и в това, че изобщо не сме доказвали в достатъчна степен историческата необходимост от комунизма. Това е напълно основателно, а и не можеше да бъде другояче. Една историческа необходимост не може да бъде доказана тъй бързо, както сходността на два триъгълника; тя може да бъде доказана само в резултат на изучаване и посредством всестранно обосноваване. При все това аз ще положа днес всички старания, за да премахна повода за единия и за другия упрек; ще се постарая да докажа, че за *Германия* комунизмът е ако не историческа, то *икономическа необходимост*.

Да разгледаме най-напред съвременното социално положение на Германия. Че у нас има много мизерия — това е известно на всички. Силезия и Бохемия сами го заявиха. За мизерията в окръзите Мозел и Айфел подробно разказа „Rheinische Zeitung"[144]. В Ерцгебирге от незапомнени времена неизменно цари ужасна мизерия. Не е по-добро положението в Зене и във вестфалските ленопромишлени окръзи. От всички краища на Германия се чуват оплаквания и това е напълно естествено. Нашият пролетариат е многоброен и не може да не бъде такъв, в което ще трябва да се убедим и при най-повърхностно разглеждане на нашето социално положение. Че в *промишлените окръзи* трябва да има многоброен

пролетариат — това е в реда на нещата. Промишлеността не може да съществува без голям брой работници, които да са изцяло на нейни услуги, да работят само за нея и да се отказват от всякакъв друг занаят; докато съществува конкуренция, промишленият труд прави невъзможно всяко друго занятие. Ето защо във всички промишлени окръзи ние намираме пролетариат, който е твърде многоброен, твърде очебиен, за да може да се отрича неговото съществуване. — В *селскостопанските окръзи,* напротив, не трябва да има пролетариат — така твърдят мнозина. Но възможно ли е това? В областите, където преобладава едрото земевладение, селскостопанският пролетариат е необходим: едрите стопанства се нуждаят от ратаи и ратайкини, те не могат да съществуват без пролетарии. В областите, където земята е парцелирана, също не може да се избегне възникването на безимотна класа: земите се делят до известен предел, след това по-нататъшното делене се прекратява и тъй като тогава земята се пада само на един от членовете на семейството, останалите трябва да се превърнат в пролетарии, в безимотни работници. При това раздробяването на земята обикновено продължава дотогава, докато участъкът стане прекалено малък, за да може да изхрани семейството; така се образува класа от хора, която подобно на дребната буржоазия от градовете представлява преходно стъпало от имотната класа към безимотната; парчето земя не позволява на тези хора да се заловят за друга работа и същевременно се оказва недостатъчно, за да осигури тяхното съществуване. И сред тази класа цари голяма мизерия.

Че този пролетариат трябва постоянно да нараства на брой — за това можем да заключим от непрекъснатото обедняване на дребната буржоазия, за което подробно говорих миналата седмица, и от тенденцията на капитала да се концентрира в ръцете на малцина. Не е нужно да се връщам днес на тези пунктове; ще отбележа само, че тези причини, които постоянно създават пролетариат и увеличават неговите редове, продължават да действуват и ще пораждат същите последици, докато съществува конкуренцията. Във всеки случай пролетариатът не само ще съществува, но и непрекъснато ще нараства на брой и ще става все по-страшна сила в съвременното общество, докато ние продължаваме да произвеждаме всеки сам за себе си, противопоставяйки себе си на всички останали. Но ще дойде време, когато пролетариатът ще достигне такава степен на сила и съзнателност, че няма да пожелае вече да носи бремето на цялото социално здание, което постоянно тегне на плещите му, когато той ще поиска по-справедливо разпределение на социалните тежести и права; и тогава — ако човешката природа не се промени дотогава — социалната революция ще стане неизбежна.

Това е въпрос, на който нашите икономисти досега съвсем не са се спирали. Те се интересуват не за разпределението, а само за създаването на националното богатство. Но нека се абстрахираме за момент от току-що доказаното от нас положение, че социалната революция изобщо неизбежно произтича от самата конкуренция; нека разгледаме засега отделните форми, в които се проявява конкуренцията, различните икономически пътища, възможни за Германия, и нека видим какви трябва да бъдат последиците от всеки един от тях.

Германия, или, по-точно казано, германският Митнически съюз, има понастоящем митническата тарифа на juste-milieu*. Нашите мита са много ниски за истински покровителствени мита и много високи за свобода на търговията. Има следователно три възможности: или ще преминем към пълна свобода на търговията, или ще защитим своята промишленост с достатъчно високи мита, или пък ще запазим сегашната система. Да разгледаме всеки случай поотделно.

Ако провъзгласим *свобода на търговията* и отменим нашите мита, цялата ни промишленост с изключение на малък брой отрасли ще бъде разорена. За памукопредачно производство, за механическо тъкане, за повечето отрасли на памучната и вълнената промишленост, за важни отрасли на копринената промишленост, за почти цялата железодобивна и железопреработваща промишленост *тогава* няма да става и дума. Заетите във всички тези отрасли на промишлеността работници, останали внезапно без работа, ще нахлуят масово в селското стопанство и в оцелелите остатъци от промишлеността; навсякъде ще започне бързо да нараства пауперизмът, централизацията на собствеността в ръцете на малцина ще се ускори в резултат на такава криза и съдейки по събитията в Силезия, неизбежна последица от тази криза ще бъде социалната революция.

Да предположим сега, че въведем *покровителствени мита*. Напоследък тези мита станаха любима тема на повечето наши промишленици и поради това заслужават по-внимателно разглеждане. Г-н *Лист* приведе желанията на нашите капиталисти в система[145] и на тази именно система, която почти всички те признаха за свое кредо, аз искам да се спра. Г-н Лист предлага да се въведат постепенно увеличаващи се покровителствени мита, които с течение на времето трябва да станат достатъчно високи, за да осигурят на фабрикантите вътрешния пазар; в течение на известно време те трябва да останат на това високо равнище, а след това постепенно да започнат отново да се намаляват, така че в края на краищата, след

---

* — златната среда. *Ред.*

редица години, покровителствената система да може да бъде премахната. Да приемем, че този план бъде проведен и увеличаващите се покровителствени мита бъдат декретирани. Промишлеността ще се развива, свободният още капитал ще се влага в промишлени предприятия, търсенето на работници, а заедно с него и работната заплата ще нараснат, приютите за бедни ще се изпразнят и съдейки по външни признаци, ще настъпи период на пълно процъфтяване. Това ще трае дотогава, докато нашата промишленост се развие до степен да задоволи вътрешния пазар. По-нататък тя не ще може да се разширява, защото щом без митническа защита не може да задържи *вътрешния* пазар — толкова по-малко ще може да издържи чуждестранната конкуренция на неутралните пазари. По това време, смята г. Лист, отечествената промишленост вече ще укрепне дотолкова, че по-малко ще се нуждае от покровителство и ще може да се започне намаление на митата. Да допуснем това за момент. Митата се намаляват. Ако не при първото, то при второто или третото намаление на митата неизбежно ще бъде достигнато такова тяхно равнище, при което чуждестранната — нека кажем направо, английската — промишленост ще може да конкурира на германския пазар с нашата собствена промишленост. Именно това желае г. Лист. Но какви последици ще има то? От тоя момент германската промишленост ще трябва да изпитва върху себе си всички колебания, всички кризи заедно с английската промишленост. Щом задморските пазари се окажат препълнени с английски стоки, англичаните ще постъпят точно така, както постъпват сега и както г. Лист рисува това с ярки бои: ще хвърлят всичките си запаси на германския пазар, най-близкия достъпен за тях пазар, и по тоя начин отново ще превърнат Митническия съюз в свой „вехтошарски магазин". След това английската промишленост скоро отново ще се оправи, тъй като целият свят ѝ служи за пазар, тъй като целият свят не може без нея, докато без германската промишленост може дори нейният собствен вътрешен пазар и тя трябва дори у дома си да се страхува от английската конкуренция и да страда от излишъка от английски стоки, доставени на нейните купувачи през време на кризата. При тези условия нашата промишленост ще трябва да вкусва докрай цялата горчивина на тежките периоди в английската промишленост, получавайки само скромен дял от изгодите, донасяни от периодите на разцвет; с една дума, ние ще бъдем тогава в същото положение, в което сме и сега. И тогава — за да доведем веднага изводите докрай, — тогава ще настъпи същото потиснато състояние като това, в което се намират сега наполовина защитените отрасли на промишлеността; тогава ще се разоряват едно предприятие след друго, а нови няма да възникват; то-

гава нашите машини ще остаряват, без ние да бъдем в състояние да ги заменяме с нови, подобрени; тогава застоят ще се превърне в регрес и според собственото твърдение на г. Лист промишлените отрасли ще западат един след друг и в края на краищата напълно ще загинат. Но тогава ние ще имаме създаден от промишлеността многоброен пролетариат, който ще се окаже без средства за живот, без работа, и тогава, господа, този пролетариат ще поиска от имотните класи работа и хляб.

Това ще стане, ако бъдат намалени покровителствените мита. Сега да приемем, че те не бъдат намалени, че бъдат оставени високи в очакване на момента, когато поради взаимната конкуренция на отечествените фабриканти те ще загубят своето значение и ще могат да бъдат намалени. Резултатът от това ще бъде, че германската промишленост, щом бъде в състояние да осигури напълно вътрешния пазар, ще престане да се развива. Нови предприятия не са нужни, тъй като вече съществуващите са достатъчни, за да задоволяват пазара, а за нови пазари, както казахме по-горе, не може и да се мисли, докато промишлеността изобщо се нуждае от покровителство. Но промишленост, която не се *разширява,* не може и *да се усъвършенствува.* В нея ще настъпи както външен, така и вътрешен застой. Усъвършенствуване на машините за нея не съществува. Старите машини не може да бъдат изхвърлени, а за новите няма нови предприятия, в които да могат да намерят приложение. А през това време други нации вървят напред и застоят в нашата промишленост пак се превръща в регрес. Няма да мине много време и англичаните в резултат на нови постижения ще бъдат в състояние да произвеждат толкова евтино, че ще могат да конкурират с нашата изостанала промишленост на собствения ни пазар *въпреки* покровителствените мита; а тъй като в конкурентната борба, както и във всяка друга борба, побеждава по-силният — поражението ни в края на краищата не подлежи на съмнение. Тогава ще се повтори същият случай като оня, за който говорих по-горе: изкуствено създаденият пролетариат ще поиска от имотните класи онова, което те не могат да му дадат, докато искат да запазят своето изключително положение на имотни, и тогава ще се извърши социалната революция.

Възможен е още един случай, най-малко вероятният, а именно ние, германците, да успеем с помощта на покровителствените мита да доведем нашата промишленост до такова състояние, че тя да може да конкурира с англичаните и без покровителствени мита. Да приемем, че стане така; какъв ще бъде резултатът? Щом започнем да конкурираме с англичаните на външните, неутралните пазари, ще се разгори борба на живот и смърт между нашата и английската

промишленост. Англичаните ще напрегнат всичките си сили, за да не ни допуснат на пазарите, които са се намирали досега в ръцете им; те ще бъдат принудени за това, защото в дадения случай ще бъде застрашен източникът на тяхното съществуване, най-уязвимият им пункт. И с всички средства, с които те разполагат, с всички предимства на една стогодишна промишленост те ще успеят да ни надвият. Те ще заставят нашата промишленост да се ограничи с нашия собствен пазар и с това ще спънат нейното развитие — и тогава ще се създаде същото положение като онова, за което говорихме по-горе: ние оставаме на едно място, англичаните вървят напред и нашата промишленост при неизбежния ѝ упадък няма да бъде в състояние да изхрани изкуствено създадения от нея пролетариат — ще се извърши социалната революция.

Но дори да допуснем, че победим англичаните и на неутралните пазари и завладеем един след друг техните пазари за пласиране на стоки — какво бихме спечелили в такъв малко вероятен случай? В най-добрия случай бихме повторили тогава пътя на промишлено развитие, който Англия измина преди нас, и рано или късно бихме достигнали положението, в което се намира сега Англия, а именно: бихме били в навечерието на социална революция. Но по всяка вероятност не би трябвало да се чака толкова дълго. Непрекъснатите успехи на германската промишленост неизбежно биха разорили английската промишленост и само биха ускорили и без това предстоящото на англичаните масово въстание на пролетариата против имотните класи. Бързо нарастващата безработица би тласнала английските работници към революция и при сегашното положение на нещата такава социална революция би упражнила огромно влияние и върху страните на континента, по-специално върху Франция и Германия; и това влияние би било толкова по-силно, колкото по-многоброен би бил пролетариатът, изкуствено създаден в Германия от форсираното развитие на промишлеността. Подобен преврат веднага би станал общоевропейски и твърде неделикатно би разрушил мечтите на нашите фабриканти за промишлен монопол на Германия. Не може да се допусне мисълта, че английската и германската промишленост биха могли да съществуват мирно една до друга — това е невъзможно вече по силата на конкуренцията. Промишлеността, повтарям, всякога трябва да се развива, за да не изостане и да не загине; тя трябва да се разширява, да завоюва нови пазари, непрекъснато да увеличава броя на новите предприятия, иначе тя не може да напредва. Но тъй като от времето на отварянето на китайските пристанища[146] са изчерпани възможностите за завоюване на нови пазари, а ще може само по-успешно да бъдат експлоатирани вече съществуващите, и тъй като раз-

ширяването на промишлеността в бъдеще ще върви по-бавно, отколкото досега, то Англия днес още по-малко, отколкото досега може да търпи конкуренти. За да защити своята промишленост от гибел, тя трябва да задържа промишлеността на всички други страни на ниско равнище; за Англия запазването на промишления монопол вече не е само въпрос на по-голяма или по-малка печалба; то стана за нея въпрос на живот и смърт. И изобщо конкурентната борба между нациите е много по-рязка, по-остра, отколкото между отделните лица, тъй като това е концентрирана, масова борба, която може да завърши само с решителна победа на едната и решително поражение на другата страна. И поради това подобна борба между нас и англичаните, каквито и да бъдат нейните резултати, също не би принесла полза нито на нашите, нито на английските промишленици, а само би предизвикала, както доказах по-горе, социална революция.

И така, господа, ние видяхме какво може да очаква Германия както от свободата на търговията, така и от покровителствената система при всички възможни случаи. Остава ни да разгледаме още една икономическа възможност, а именно — запазване на сега съществуващите мита на juste-milieu. Но ние вече видяхме по-горе какви биха били последиците в тоя случай. Нашата промишленост, отрасъл след отрасъл, неизбежно би загинала; промишлените работници биха останали без парче хляб, а когато безработицата би достигнала известни предели — би започнала революция против имотните класи.

И тъй подробното разглеждане напълно потвърждава това, което изложих в началото в общи черти, изхождайки изобщо от конкуренцията, а именно: че неизбежна последица от съществуващите у нас социални отношения при всички условия и във всички случаи ще бъде *социалната революция*. Със същата сигурност, с каквато от известни математически аксиоми можем да изведем ново положение, със същата сигурност можем от съществуващите икономически отношения и от принципите на политическата икономия да направим заключение за бъдещата социална революция. Но нека разгледаме тоя преврат малко по-отблизо: в каква форма ще се прояви той, какви ще бъдат неговите резултати, по какво ще се отличава от всички досегашни насилствени преврати? Социалната революция е нещо съвсем различно от досегашните политически революции: за разлика от тях тя е насочена не против собствеността на монопола, а против монопола на собствеността; социалната революция е *открита война на бедните против богатите*. И такава борба, в която явно и открито започват да действуват всички движещи сили и причини, които по-рано във всички исторически конфликти са действу-

вали неясно и скрито, такава борба застрашава във всеки случай да бъде по-остра и по-кървава от всички предшествуващи. Изходът от нея може да бъде двояк. Или въстаналата страна ще насочи своя удар само против привидността, а не против същността, само против формата, а не против самата същност на нещата, или ще се добере до самата същност на нещата, до самите корени на злото. В първия случай частната собственост ще бъде запазена и само преразпределена; тогава ще останат в сила причините, които са породили сегашното положение на нещата, и рано или късно те пак ще породят също такова положение, а заедно с него и нова революция. Но възможно ли е това? Има ли революция, която действително да не е постигнала онова, към което се е стремила? Английската революция осъществи както религиозните, така и политическите принципи, борбата против които от страна на Чарлз I предизвика тази революция; френската буржоазия постигна в своята борба против аристокрацията и старата монархия всичко, към което се стремеше, унищожи всички злоупотребления, които я подтикнаха към въстание. Нима въстанието на бедните ще спре, преди да е унищожило бедността и нейните причини? Това е невъзможно; да се допусне нещо подобно би значило да се отрича целият исторически опит. А и равнището на развитие на работниците, особено в Англия и Франция, вече ни дава основания да считаме това за невъзможно. Остава следователно другата алтернатива, именно че бъдещата социална революция няма да отмине истинските причини на нуждата и бедността, на невежеството и престъплението, че тя следователно ще осъществи социалното преобразование в истинския смисъл на думата. А това може да стане само чрез провъзгласяване на комунистическия принцип. Вникнете в мислите, които владеят умовете на работниците в ония страни, където и работникът мисли; погледнете различните фракции на работническото движение във Франция — нима всички те не принадлежат към комунистическото направление? Идете в Англия и чуйте какви проекти се предлагат на работниците за подобряване на тяхното положение — не се ли основават всички те на принципа на обществената собственост? Проучете различните системи на социални преобразования — колко ще намерите между тях, които да не са комунистически? От всички системи, запазили и до днес своето значение, единствената некомунистическа е системата на Фурие, който насочи своето внимание повече към обществената организация на човешката дейност, отколкото към разпределението на произвежданите от нея продукти. Всички тези факти потвърждават извода, че бъдещата социална революция ще завърши с осъществяване на комунистическия принцип, и едва ли допускат някаква друга възможност.

Ако тези изводи са правилни, ако социалната революция и осъществяването на комунизма на практика са необходима последица от съществуващите у нас отношения, ние ще трябва преди всичко да се заемем с мероприятията, чрез които могат да бъдат предотвратени насилието и кръвопролитието при осъществяването на преврата в социалните отношения. А за това има само *едно* средство, именно — мирното осъществяване или поне мирната подготовка на комунизма. И така, ако не желаем *кърваво* разрешение на социалния въпрос, ако не искаме да доведем нарастващото всеки ден противоречие между умственото равнище и жизненото положение на нашите пролетарии до такава острота, при която, както ни подсказва нашето познаване на човешката природа, това противоречие ще търси своето разрешение в прилагането на грубата сила, в отчаянието и жаждата за отмъщение — тогава, господа, трябва сериозно и безпристрастно да се заемем със социалния въпрос; тогава трябва да положим всички усилия да поставим съвременните илоти в достойно за човека положение. И ако на някого от вас може да се стори, че издигането на унижените преди класи не може да стане без снижаване на собственото му жизнено равнище, трябва да се има предвид, че се касае да се създадат за *всички хора* такива жизнени условия, при които всеки ще получи възможност да развива свободно своята човешка природа, да живее със своите ближни в човешки отношения и да не се страхува от насилствено разрушаване на своето благосъстояние; трябва да се има предвид, че онова, което отделните хора ще трябва да пожертвуват, не е тяхното истински човешко наслаждение от живота, а само обусловената от нашите лоши порядки привидност на наслаждение, нещо, което е противно на разума и сърцето на ония, които сега се радват на тези мними предимства. Ние съвсем не искаме да разрушаваме истински човешкия живот с всички негови условия и потребности, напротив, по всякакъв начин се стремим да го създадем. Но дори абстрахирайки се от това, ако вие сериозно се замислите върху това, какви ще бъдат неизбежно последиците от нашия съвременен строй, в какъв лабиринт от противоречия, в какъв хаос той ни води — тогава, господа, вие сигурно ще дойдете до извода, че си заслужава да се изучава сериозно и основно социалният въпрос. И ако съм успял да ви подтикна към това — целта на моята реч е напълно постигната.

Речта е произнесена от Ф. Енгелс на събрание в Елберфелд на 15 февруари 1845 г.

Текстът на речта е публикуван за пръв път в списание „Rheinische Jahrbücher zur gesellschaftlichen Reform", Bd. I, 1845 г.

Печата се по текста на списанието

Превод от немски

The Northern Star,
AND NATIONAL TRADES' JOURNAL.
VOL. VIII, NO. 409 LONDON, SATURDAY, SEPTEMBER 13, 1845

Ф. ЕНГЕЛС

НЕОТДАВНАШНАТА КАСАПНИЦА В ЛАЙПЦИГ — РАБОТНИЧЕСКОТО ДВИЖЕНИЕ В ГЕРМАНИЯ

Лайпцигската касапница[147], която коментирахте в последния брой и по-подробно съобщение за която дадохте преди няколко седмици, все още продължава да занимава германските вестници. Тази касапница, която по своята гнусота отстъпва само на Питерлоо[148], е най-позорният и подъл акт, извършван някога от военния деспотизъм в Германия. Докато народът викаше: „Да живее Ронге!“, „Долу папизмът!“, принц Йохан Саксонски, който впрочем като много от нашите князе се е впуснал в стихоплетство и литература, като издаде в много лош превод „Ад“ от италианския поет Данте — този „адски“ преводач се опита да прибави към литературната си репутация военна слава, предприемайки коварен и подъл поход срещу невъоръжените маси. Той заповяда на повикания от властите батальон стрелци да се раздели на няколко отряда и да блокира улиците към хотела, в който негово литературно „кралско височество“ бе установил своята резиденция. Подчинявайки се на заповедта, войниците заобиколиха народа и го сбиха в малко пространство, а след това го подгониха към вратите на хотела; именно това принудително появяване на народа пред свещените врати на кралската резиденция в резултат на заповедите на принц Йохан до войниците, именно това обстоятелство послужи като предлог да се открие огън срещу народа; и именно на това обстоятелство се позовава правителственият печат, опитвайки се да оправдае стрелбата! Но това още не е всичко: народът бе заобиколен от няколко отряда и планът на негово кралско височество бе изпълнен чрез кръстосан огън върху беззащитните хора. Накъдето и да се обърнеха те — навсякъде ги посрещаха с нови пушечни зал-

пове; и ако войниците, по-хуманни от принц Йохан, не насочваха повечето от своите изстрели във въздуха, кръвопролитието щеше да бъде ужасно. Това подло дело предизвика всеобщо негодуване; най-лоялните поданици, най-разпалените привърженици на сегашния строй споделят това негодуване и изразяват своето крайно възмущение от подобни действия. Това събитие ще донесе не малко полза в Саксония — онази част от Германия, която повече от всички други всякога е проявявала склонност към *дърдорене* и където особено бяха нужни действия. Саксонците със своята малка конституционна държава, със своите парламентарни говорилни, либерални депутати, либерални и просветени свещеници и т. н. бяха в Северна Германия представители на умерения либерализъм, на германския вигизъм, и същевременно по-големи роби на пруския крал, отколкото самите прусаци. Каквото и да решеше пруското правителство, саксонското беше длъжно да го изпълнява; нещо повече, напоследък пруското правителство дори престана да си прави труда да се обръща към саксонското правителство, а действуваше непосредствено чрез второстепенни саксонски чиновници, като че ли те са не саксонски, а пруски служители! Саксония се управлява от Берлин, а не от Дрезден, и при всичкото си дърдорене и самохвалство саксонците много добре знаят, че тежката ръка на Прусия достатъчно здраво ги притиска. На цялото това дърдорене и самохвалство, надменност и самодоволство, с които саксонците се опитват да се представят за отделна нация, съвсем различна от прусаците и пр. — на всичко това ще сложи край лайпцигската касапница. Сега саксонците трябва да се убедят, че те също се намират под властта на военщината, както и всички останали германци; че въпреки тяхната конституция, либерални закони, либерална цензура и либералните речи на краля, порядките, които фактически съществуват в тяхната малка страна, не представляват нищо друго освен военно положение. Има още едно обстоятелство, по силата на което лайпцигските събития ще съдействуват за разпространяване духа на възмущение в Саксония; въпреки всички брътвежи на саксонските либерали голямото мнозинство на саксонския народ едва сега започва да вдига глас. Саксония е промишлена страна и сред нейните тъкачи на лен, плетачи, памукопредачи, плетачи на дантели, въглекопачи и рудокопачи от незапомнени времена цари ужасяваща мизерия. Пролетарското движение, което след силезийското въстание — или както обикновено го наричат битката на тъкачите — през юни 1844 г. се разпространи из цяла Германия, засегна и Саксония. Преди известно време в редица места имаше вълнения сред работниците на железопътните строежи, както и сред щамповачите, и повече от вероятно е, макар сега да не могат да бъдат

приведени точни данни, че тук, както и навсякъде, комунизмът се разпространява в работническата среда; а ако саксонските работници излязат на арената на борбата, те, разбира се, няма да се задоволяват с дърдорене, подобно на техните работодатели, либералните буржоа.

Позволете ми още малко да спра вашето внимание върху движението на работническата класа в Германия. В броя на вашия вестник от миналата седмица вие предсказвате на нашата страна славна революция — не такава, както в 1688 г.[149]. В това вие сте съвсем прави. Аз ще си позволя само да поправя, или, по-скоро, да уточня вашия израз, като добавя, че именно младежта на Германия е, която ще осъществи тази промяна. Но не в редовете на буржоазията трябва да се търси тази младеж. Революционното действие в Германия ще започне в самата сърцевина на нашия работнически народ. Наистина сред нашата буржоазия има значителен брой републиканци и комунисти, а също и младежи, които биха могли да бъдат много полезни за делото, ако сега станеше взрив; но тези хора са буржоа, алчни за печалба, предприемачи по професия. Кой ще ни гарантира, че те няма да бъдат деморализирани от своята професия, от своето обществено положение, по силата на което те живеят за сметка на тежкия труд на други и тлъстеят като кръвосмукачи и експлоататори на работническата класа. И дори ако останат пролетарски настроени въпреки своето положение на буржоа — те биха били безкрайно малко в сравнение с напълно реалния брой на представителите на буржоазията, които по силата на своите интереси се държат здраво за съществуващия ред на нещата и мислят само как да напълнят своите кесии. За щастие ние съвсем не разчитаме на буржоазията. Пролетарското движение се разви с такава поразителна бързина, че след една или две години ние ще бъдем в състояние да направим преглед на славния отряд на работниците — демократи и комунисти, защото в нашата страна, доколкото се отнася до работническата класа, демокрация и комунизъм са в пълния смисъл на думата синоними. Силезийските тъкачи дадоха сигнала в 1844 г., бохемските и саксонските щамповачи и работниците от железопътните строежи, берлинските щамповачи и изобщо промишлените работници в почти цяла Германия отговориха със стачки и с откъслечни вълнения; последните почти всякога бяха предизвикани от законите, които забраняват сдруженията. Движението се е разпространило днес в почти цялата страна и продължава да расте без особен шум, но постоянно, докато буржоазията само агитира за „конституции“, „свобода на печата“, „покровителствени мита“, „германски католицизъм“ и „реформа на протестантската църква“. Всички тези буржоазни движения, макар и да имат значение,

съвсем не засягат работническата класа, която си има свое собствено движение — борбата за своите насъщни интереси.

По-подробно на тази тема — в следващото писмо.

Написано от Ф. Енгелс на 8—11 септември 1845 г.

Напечатано във вестник „The Northern Star" бр. 409, 13 септември 1845 г. с бележка на редакцията: От нашия собствен кореспондент

Печата се по текста на вестника

Превод от английски

Ф. ЕНГЕЛС

ПОЛОЖЕНИЕТО В ГЕРМАНИЯ

ПЪРВО ПИСМО

До редактора на „Northern Star“

Уважаеми господине!

Съгласно Вашето желание с това писмо започвам серия от статии за съвременното положение в моето отечество. За да изясня и обоснова напълно моите възгледи по този въпрос, ще трябва да изложа накратко историята на Германия, като започна със събитието, което разтърси съвременното общество до самите му основи — имам предвид френската революция.

Стара Германия беше известна по онова време под името *Свещена римска империя* и се състоеше от безброй много малки държави, кралства, курфюрства, херцогства, ерцхерцогства и велики херцогства, княжества, графства, баронства и свободни имперски градове, които бяха независими едни от други и се подчиняваха само на една власт (ако такава власт съществуваше, а в продължение на цели столетия такава изобщо не съществуваше) — властта на императора и на райхстага. Самостоятелността на тези малки държави достигаше дотам, че във всяка война с „главния враг“ (Франция, разбира се) част от тях се съюзяваха с френския крал и воюваха открито против собствения си император. Райхстагът, който се състоеше от депутации на всички тези малки държави под председателството на представителя на империята, виждайки своето предназначение в това, да ограничава властта на императора, постоянно заседаваше, но никога не стигаше до никакви, дори най-нищожни резултати. Там убиваха времето в обсъждане на най-празни въпроси на церемониала — например трябва ли посолството на еди-кой си барон (състоящо се може би от гувеньора на неговия син и от стар лакей в ливрея или престарял горски пазач) да има предимство пред посолството на еди-кой си барон, или трябва ли депутат

на един свободен имперски град да поздрави депутат от друг град, без да очаква неговия поздрав и т. н. След това спореха за множество дребни привилегии, които в повечето случаи бяха обременителни за самите привилегировани, но се смятаха за въпроси на чест и поради това предизвикваха особено ожесточени препирни. Тези и подобни на тях важни работи отнемаха на мъдрия райхстаг толкова много време, че на това почтено събрание вече не оставаше нито минута за обсъждане работите на империята. Поради всичко това навред царяха най-голям безпорядък и неразбория. Раздирана от вътрешни разпри както във военно, така и в мирно време, империята преживя от времето на реформацията до 1789 г. редица междуособни войни, при което във всяка от тези войни Франция се съюзяваше с онези, които се бореха против слабата и лесно победима партия на императора, и получаваше, разбира се, лъвския пай от плячката. Отначало Бургундия, след това трите епископства: Мец, Тул и Вердюн, след това остатъкът от Лотарингия, част от Фландрия и Елзас бяха по такъв начин откъснати от Свещената римска империя и присъединени към Франция. Така Швейцария можа да стане независима от империята, Белгия бе отстъпена на Испания по завещанието на Карл V; и всички тези страни се оказаха в по-добро положение след отделянето си от Германия. Към това прогресивно външно разпадане на империята се прибавяше най-голямото възможно вътрешно безредие. Всяко князче беше за своите поданици кръвожаден неограничен деспот. Империята никога не се интересуваше за вътрешните работи на държавите, освен за създаването на съд (имперския съд във Вецлар) за разглеждане оплакванията на подчинените срещу своите началници; но този достоен съд разглеждаше делата толкова добре, че никога никой не е чувал някое от тях да е било разрешено. Трудно е да се повярва какви актове на жестокост и произвол извършваха надменните князе спрямо своите поданици. Тези князе, които прекарваха времето си само в удоволствия и разврат, предоставяха неограничена власт на своите министри и правителствени чиновници, които получаваха по този начин възможност да потискат нещастния народ безнаказано при единственото условие да пълнят хазната на своите господари и да им доставят достатъчен брой красиви жени за техния харем. А онези от аристократите, които не бяха независими, а се намираха под властта на някакъв крал, епископ или княз. обикновено също се отнасяха към народа с по-голямо пренебрежение, отколкото към кучетата, и изстискваха колкото може повече пари от труда на своите крепостни, защото крепостната зависимост беше тогава съвсем обикновено нещо в Германия. Нямаше никакви признаци на свобода и в имперските градове, тържествено наричани „свободни“, защото тук

бюргермайстерът* и самоизбралите се сенатори — длъжности, които с течение на вековете бяха станали наследствени в същата степен, както императорската корона — управляваха още по-тиранично. Нищо не може да се сравни с гнусното поведение на тази дребнобуржоазна аристокрация на градовете; и наистина, никой не би повярвал, че такова е било положението в Германия преди 50 години, ако всичко това не се е запазило в паметта на много хора, които помнят още онова време, и ако то не се потвърждаваше от стотици авторитети. А народът! Какво говореше *той* във връзка с това положение на нещата? Какво правеше той? Що се отнася до средната класа — сребролюбивите буржоа — те намираха в този постоянен безпорядък източник на богатство. Буржоата знаеха, че най-лесно се лови риба в мътна вода; те се примиряваха с това, че ги притесняваха и обиждаха, защото знаеха, че могат да си отмъстят по своему: *те отмъщаваха за своите обиди, като мамеха своите потисници.* Обединени с народа, те биха могли да съборят старата власт и да преустроят империята, както направи отчасти английската буржоазия между 1640 и 1688 г. и както се готвеше да направи по онова време френската буржоазия. Но не, германската буржоазия никога не е имала такава енергия, никога не е претендирала за такава смелост; германските буржоа знаеха, че Германия е само купчина тор, но на тях им бе удобно в този тор, защото те самите бяха тор и защото околният тор ги сгряваше. А работният народ живееше не по-зле отсега, с изключение на селяните, които в мнозинството си бяха крепостни и не можеха да направят нищо без подкрепата на градовете, тъй като сред тях постоянно биваха разквартирувани наемни войски, които застрашаваха да удавят в кръв всеки опит за въстание.

Такова беше положението на Германия към края на миналия век. Това беше една отвратителна гниеща и разлагаща се маса. Никой не се чувствуваше добре. Занаятът, търговията, промишлеността и земеделието на страната бяха сведени до най-нищожни размери. Селяните, занаятчиите и предприемачите страдаха двойно — от паразитното правителство и от лошото състояние на работите. Аристокрацията и князете намираха, че макар и да изстискваха всички сокове на подчинените си, техните доходи не могат да догонват растящите им разходи. Всичко беше зле и в цялата страна господствуваше общо недоволство. Ни образование, ни средства за въздействие върху съзнанието на масите, ни свобода на печата, ни обществено мнение, нямаше дори що-годе значителна търговия с други страни — нищо освен подлост и себелюбие; целият народ беше про-

* — кметът. *Бълг. ред.*

никнат от низък, раболепен, жалък търгашески дух. Всичко бе прогнило, разклатено, готово да рухне и нямаше никаква надежда за благотворна промяна, защото нацията нямаше достатъчно сили дори да прибере разлагащия се труп на отживелите учреждения.

И само литературата даваше надежда за по-добро бъдеще. Тази позорна в политическо и социално отношение епоха беше същевременно велика епоха на немската литература. Около 1750 г. се родиха всички велики умове на Германия: поетите Гьоте и Шилер, философите Кант и Фихте и след не повече от двадесет години — последният велик германски метафизик* Хегел. Всяко от бележитите произведения на тази епоха е проникнато от духа на предизвикателство, на бунт против цялото тогавашно германско общество. Гьоте написа „Гьоц фон Берлихинген", където в драматична форма отдаде дан на уважение към паметта на един бунтовник. Шилер написа „Разбойници", където възпя благородството на един млад човек, обявил открито война на цялото общество. Но това бяха техни младежки произведения. С течение на годините те загубиха всичките си надежди. Гьоте се ограничи само с твърде остри сатири, а Шилер щеше да изпадне в отчаяние, ако не бе намерил убежище в науката, по-специално във великата история на древна Гърция и Рим. По тях двамата може да се съди за всички останали. Дори най-добрите и най-големите умове на германския народ загубиха всякаква вяра в бъдещето на своята страна.

Но изведнаж френската революция порази като мълния тоя хаос, наречен Германия. Нейното влияние беше огромно. Народът, много слабо просветен, много скован от стария навик да се подчинява на тиранията, остана безучастен. Но цялата буржоазия и най-добрите представители на аристокрацията в един глас радостно приветствуваха Националното събрание и народа на Франция. Сред многобройните германски поети нямаше ни един, който да не прославяше френския народ. Но този ентусиазъм беше чисто германски, той имаше чисто метафизически характер и се отнасяше само до теориите на френските революционери. Но щом теориите бяха изместени на втори план по силата на неоспоримите факти; щом съгласието между френския двор и френския народ стана на практика невъзможно, макар на теория техният съюз да бе закрепен чрез теоретическата конституция от 1791 г.; щом народът *практически* утвърди своя суверенитет с „десети август"[150] и по-специално, когато събарянето на жирондистите на 31 май 1793 г. застави окончателно теорията да замлъкне — тогава този ентусиазъм на Германия се

* Думата метафизика тук е употребена в смисъл на философия, която разглежда въпросите, излизащи отвъд границите на опита. *Ред.*

смени с фанатична омраза към революцията. Разбира се, този ентусиазъм се разпростираше само върху такива събития като нощта на 4 август 1789 г., когато аристокрацията се отказа от своите привилегии; но добрите германци никога не са мислили, че такива действия имат на практика последици, твърде различни от изводите, които могат да направят доброжелателните теоретици. Германците никога не са мислили да одобряват тези последици, които, както е добре известно на всички, бяха за мнозина, които те засегнаха, доста сериозни и доста неприятни. И така, всички тези възторжени приятели на революцията ставаха сега най-върли нейни противници и получавайки от раболепния германски печат, разбира се, най-изопачени сведения за Париж, предпочитаха своята стара спокойна свещена римска купчина тор пред страшната активност на народа, който смело отхвърли веригите на робството и отправи предизвикателство към всички деспоти, аристократи и попове.

Но дните на Свещената римска империя бяха преброени. Френските революционни армии навлязоха в самото сърце на Германия, преместиха границата на Франция на Рейн и навсякъде проповядваха свобода и равенство. Те прогониха кликата от аристократи, епископи и абати и всички ония малки князе, които толкова дълго бяха играли в историята ролята на манекени. Френските революционни армии разчистваха почвата така, като че ли бяха преселници, напредващи в девствените гори на американския Далечен Запад; допотопната гора на „християнско-германското“ общество изчезваше при тяхното победоносно появяване като мъгла при изгрева на слънцето. И когато енергичният Наполеон заграби делото на революцията в своите ръце, когато отъждестви революцията със себе си — същата революция, която след 9 термидор 1794 г. бе задушена от алчната буржоазия, — когато той (демокрацията „с една глава“, както го нарече един френски автор) отново и отново хвърляше своите армии върху Германия, „християнско-германското“ общество бе най-сетне унищожено. Наполеон не беше за Германия неограничен деспот, както твърдят неговите врагове. В Германия Наполеон беше представител на революцията, той разпространяваше нейните принципи, рушеше старото феодално общество. Той, разбира се, действуваше деспотично, но дори и наполовина не толкова деспотично, както биха могли да действуват и наистина действуваха навсякъде, където се появяваха, депутатите на Конвента; наполовина не толкова деспотично, както постъпваха обикновено онези князе и аристократи, които той разори. *Режима на терор,* който бе свършил своята работа във Франция, Наполеон приложи *в другите страни под формата на война* и този „режим на терор“ в Германия беше крайно необходим. Наполеон разруши Свещената римска империя и на-

мали в Германия броя на малките държави чрез образуване на по-големи. Той донесе със себе си в завоюваните страни своя кодекс от закони, който стоеше безкрайно по-горе от всички дотогавашни кодекси и по принцип признаваше равенството. Той застави германците, които дотогава бяха живели само със своите *частни интереси*, да насочат своите сили за осъществяване на велики идеи, за служене на по-възвишени обществени интереси. Но именно това опълчи германците против него. Той породи недоволство у селяните именно с мерките, които ги освободиха от гнета на феодализма, защото посягаше срещу техните предразсъдъци и техните древни обичаи. Той породи недоволство у буржоазията именно с мерките, които сложиха началото на германската фабрична промишленост: забраната на всички английски стоки и войната с Англия бяха причина за зараждането на германската промишленост, но в същото време това предизвика голямо поскъпване на кафето, захарта, тютюна и емфието, и това, разбира се, беше достатъчно да предизвика негодувание у патриотичните германски бакали. Освен това те не бяха хора, способни да разберат великите планове на Наполеон. Те проклинаха Наполеон, загдето им отнемаше синовете за войни, предприемани с парите на английската аристокрация и буржоазия; те прославяха като свои приятели именно онези класи от англичани, които бяха истинските виновници за тези войни, които *се обогатяваха* от тези войни и които не само през време на войната, но и след нея мамеха германците, които бяха само оръдие в техните ръце. Те проклинаха Наполеон, защото искаха и занапред да вегетират, запазвайки своя стар, жалък начин на живот, грижейки се само за собствените си дребни интереси, защото не искаха да имат нищо общо с велики идеи и обществени интереси. И най-после, когато армията на Наполеон беше унищожена в Русия, те се възползуваха от случая, за да смъкнат железния ярем на великия завоевател.

„Славната освободителна война“ през 1813—1814 и 1815 г., „най-славният период в историята на Германия“ и пр., както я наричат, бе проява на безумие, заради което дълго още ще се черви всеки честен и разумен германец[151]. Наистина, по онова време бе проявен голям ентусиазъм, но кой го проявяваше? Първо, селяните — най-непросветената част от населението, — които, верни на феодалните предразсъдъци, се вдигаха масово, готови по-скоро да умрат, отколкото да престанат да се подчиняват на онези, които те, техните бащи и деди бяха наричали свои господари и които ги тъпчеха и биеха с камшик. Второ, студентите и изобщо младежите, които гледаха на тази война като на война за принципи, нещо повече, като на религиозна война, тъй като се смятаха за призвани да се борят не само за принципа на легитимизма, наричан от тях нацио-

налност, но и за светата троица и съществуването на бога; във всички поеми, брошури и възвания от онова време французите биваха изобразявани като представители на атеизма, неверието и безнравствеността, а германците — като защитници на религията, благочестието и порядъчността. Трето, някои по-просветени хора, които примесваха към тези идеи някои понятия за „свобода“, „конституция“ и „свободен печат“; но те бяха много малко. Най-сетне, четвърто, синовете на предприемачи, търговци, спекуланти и т. н., които се бореха за правото да купуват на най-евтините пазари и да пият кафе без примес на цикория; разбира се, те прикриваха своите цели с изрази на модния ентусиазъм по повод на „свободата“, „великия германски народ“, „националната независимост“ и т. н. Ето хората, които с помощта на русите, англичаните и испанците разбиха Наполеон.

В следващото си писмо ще премина към историята на Германия след падането на Наполеон. Ще си позволя само да добавя към изказаната тук оценка за тоя необикновен човек, че колкото по-дълго царува, толкова повече заслужи той своята крайна участ. Нямам намерение да го упреквам, че се качи на престола. Установилото се във Франция господство на буржоазията, която никога не се е грижила за обществените интереси, щом частните ѝ работи са вървели добре, и апатията на народа, който не виждаше за себе си по-нататъшна полза от революцията и бе способен само на военен ентусиазъм, не оставяха друг път. Но това, че Наполеон се съюзи със старите антиреволюционни династии, като се ожени за дъщерята на австрийския император, че вместо да унищожи всякаква следа от стара Европа, той, напротив, се стараеше да се споразумее с нея, че се домогваше до честта да бъде пръв сред европейските монарси и поради това уподобяваше колкото може повече своя двор на техните дворове — това беше голямата му грешка. Той се принизи до равнището на другите монарси — той се домогваше до честта да бъде равен на тях, той се прекланяше пред принципа на легитимизма — и затова напълно естествено е, че легитимните монарси изхвърлиха узурпатора от своята компания.

Оставам, уважаеми господине, с уважение,

Ваш германски кореспондент

15 октомври 1845 г.

Написано от Ф. Енгелс

Напечатано във вестник „The Northern Star“ бр. 415, 25 октомври 1845 г.

Печата се по текста на вестника

Превод от английски

ВТОРО ПИСМО

До редактора на „Northern Star"

Уважаеми господине!

В първото си писмо описах положението на Германия преди и през време на френската революция, както и през периода на царуването на Наполеон, и посочих как и от кои противници бе съборен великият завоевател; днес продължавам своя разказ, за да покажа какво стана с Германия след „славната реставрация" на националната независимост.

Моите възгледи за всички тези събития са диаметрално противоположни на общоприетите. Но те съвсем точно се потвърждават от събитията през следващия период от историята на Германия. Ако войната против Наполеон беше действително война на свободата против деспотизма, то в резултат всички покорени от Наполеон нации след неговото падане щяха да провъзгласят принципа на равенството и да се наслаждават от неговите блага. Но в действителност стана тъкмо обратното. От страна на Англия войната бе започната от изплашената аристокрация и бе подкрепена от плутократите, които намериха неизчерпаем източник на печалба в многократните заеми и в набъбването на националния дълг, както и в представилата им се възможност да проникнат на южноамериканските пазари, затрупвайки ги със своите промишлени изделия, и да завладеят онези френски, испански и холандски колонии, които те смятаха за подходящи, за да напълнят по-добре кесиите си; те се стремяха да установят неограниченото господство на Британия над моретата*, за да могат да разорят търговията на всяка друга нация,

* В оригинала „Britannia rule the waves" — „Британио, управлявай моретата" (думи от английския химн). *Ред.*

чиято конкуренция можеше да бъде пречка за собственото им обогатяване; най-сетне, те се стремяха да утвърдят своето право на огромни печалби от снабдяването на европейските пазари в противовес на континенталната система на Наполеон. Такива бяха *реалните* причини на тази продължителна война от страна на онези класи, в чиито ръце се намираше тогава управлението на Англия. А що се отнася до претекста, че френската революция представлявала заплаха за основните принципи на английската конституция — той само свидетелствува за несравнените достойнства на това „съвършено творение на човешкия разум“. От страна на Испания войната бе започната за защита на принципа на легитимното престолонаследие и инквизиторския деспотизъм на духовенството. Принципите на конституцията от 1812 г. бяха издигнати по-късно, за да бъде въодушевен народът да продължи борбата, *а самите принципи* имаха френски произход. Италия никога не е била враждебна на Наполеон, тъй като той ѝ донесе само полза, и тя му дължеше вече самия факт на своето съществуване като нация. Същото се отнася и до Полша. Какво дължеше на Наполеон Германия — за това вече говорих в първото си писмо.

Решително всички държави-победителки разглеждаха падането на Наполеон като *гибел на френската революция* и тържество на принципа на легитимизма. Резултатът от това, от само себе си се разбира, беше, че те възстановиха този принцип в своите страни отначало под прикритието на такива сантиментални фрази като „Свещен съюз“, „вечен мир“, „обществено благо“, „взаимно доверие между владетеля и поданиците“ и т. н. и т. н., а след това и без всякакво прикритие, с помощта на щика и затвора. Безсилието на завоевателите се прояви в достатъчна степен вече във факта, че победеният най-сетне френски народ с натрапената му омразна династия, която се опираше на 150 хиляди чуждестранни мускети, все още внушаваше на победилите врагове такъв страх, че беше му дадена доста либерална конституция, докато другите нации при всичките си усилия и хвалби със свобода не получиха нищо освен красиви думи, последвани от оловни куршуми. Потушаването на френската революция беше ознаменувано с избиването на републиканците в Южна Франция, с кладите на инквизицията и реставрацията на местния деспотизъм в Испания и Италия, със законите за запушване на устата и с „Питерлоо“ в Англия. Сега ще видим, че в Германия работите взеха също такъв обрат.

Пруското кралство първо от всички германски държави обяви война на Наполеон. По онова време Прусия се управляваше от Фридрих-Вилхелм III, наречен „Справедливия“, един от най-големите глупаци, служили някога за украшение на престола. Роден за ефрей-

тор и да проверява дали са в изправност копчетата на войниците, студен развратник и същевременно проповедник на морала, неспособен да говори другояче освен в неопределено наклонение, надминат в изкуството да пише заповеди само от своя син, той познаваше само две чувства: страх и ефрейторско високомерие. През първата половина на неговото царуване преобладаващото у него състояние на духа беше страхът от Наполеон, който се отнесе към него с презрително великодушие и му върна половината кралство, тъй като считаше, че не заслужава да бъде задържано. Този страх застави краля да разреши на една партия от половинчати реформатори — Харденберг, Щайн, Шьон, Шарнхорст и други — да управлява вместо него. Те сложиха началото на по-либерална организация на муниципалитетите, на отменяване на крепостното право, на превръщане на феодалните повинности в рента или в определена сума, подлежаща на изплащане в продължение на 25 години; но преди всичко те сложиха началото на военната организация, която дава на народа огромна сила и която рано или късно ще бъде използувана против правителството. Те „подготвиха" и конституция, която обаче и до днес не се е появила на бял свят. По-нататък ще видим какъв обрат взеха работите в Прусия след поражението на френската революция.

Когато „корсиканското чудовище" бе най-сетне на сигурно заточение, незабавно бе свикан във Виена голям конгрес на големи и малки деспоти, за да бъдат разделени плячката и трофейните пари и да бъде изяснено до каква степен може да бъде възстановено дореволюционното положение на нещата. Народите биваха купувани и продавани, разделяни и съединявани само с оглед на интересите и намеренията на техните управници. Само три държави измежду представените на конгреса знаеха какво искат. Англия искаше да запази и разшири своето превъзходство в търговията, да задържи лъвския пай от ограбването на колониите и да отслаби всички други държави. Франция искаше по възможност да облекчи своята участ и да отслаби всички други държави. Русия искаше да увеличи своята мощ и територия и да отслаби всички други държави. Всички останали се ръководеха от сантиментални съображения, от дребнав егоизъм, а някои дори от един вид смешна безкористност.

В резултат Франция разстрои плановете на големите германски държави, Русия придоби по-голямата част от Полша, а Англия разшири своето господство по море повече чрез мира, отколкото чрез войната и получи надмощие на всички континентални пазари, което не носи никаква полза на английския народ, но е източник на огромно обогатяване за английската буржоазия. Германските държави, които се грижеха само за своя любим принцип на леги-

тимизма, още веднаж бяха измамени и загубиха при сключването на мира всичко, което бяха спечелили във войната. Германия остана раздробена на тридесет и осем държави; тази раздробеност пречи на всякакъв вътрешен прогрес, прави Германия значително по-слаба от Франция и запазвайки нейното положение на най-добър пазар за английските промишлени изделия, само спомага за обогатяването на английската буржоазия. Нека този слой на английския народ се хвали със своята щедрост, която го била подтикнала да изпраща огромни суми за продължаване на войната с Наполеон; дори да приемем, че именно буржоазията — а не трудовият народ — трябваше всъщност да изплаща тези субсидии, то със своята щедрост тя се домогваше само до едно: да открие отново континенталните пазари, и тя успя до такава степен, че печалбите, които извлече след сключването на мира само от Германия, покриха субсидиите не по-малко от шест пъти. Такава е щедростта на буржоазията, която отначало ви прави подарък във вид на субсидии, а след това ви кара да го плащате шестократно във вид на печалба. Нима тя би имала такова горещо желание да дава тези субсидии, ако имаше вероятност след свършването на войната да стане обратното и Англия да бъде наводнена с германски стоки, а не Германия да бъде в промишлена зависимост от шепа английски капиталисти?

Както и да е, Германия беше съвсем измамена и главно от своите така наречени приятели и съюзници. Това не би ме засягало особено, тъй като аз много добре зная, че ние вървим към такава реорганизация на европейското общество, която ще направи невъзможни подобни измами, от една страна, и подобни прояви на глупост — от друга. Но аз искам да посоча, първо, че нито английският народ, нито който и да било друг народ извлече полза от това, че германските деспоти бяха измамени, а всичко отиде в полза или на други деспоти, или на една определена класа, интересите на която са противоположни на интересите на народа; и, второ, че още първите стъпки на възстановените на власт германски деспоти показаха тяхната пълна несъстоятелност.

Да преминем сега към вътрешните работи на Германия.

Ние видяхме кои бяха силите, които смазаха френската революция с помощта на английските пари и на руското варварство. Те се деляха на две групи: първо, върлите защитници на старото „християнско-германско“ общество — селяните и възторжената младеж, движени от фанатизма на крепостничеството, национализма, легитимизма и религията; второ, по-умерените представители на буржоазията, които искаха да бъдат „оставени на мира“, да им се даде възможност да трупат пари и да ги харчат, без да се страхуват от дръзката намеса на големи исторически събития. Вторите се почувству-

ваха задоволени, щом постигнаха мир, право да купуват на най-евтин пазар, да пият кафето си без примес на цикория и да стоят настрана от всякакви политически работи. „Християнско-германската“ партия обаче стана активна опора на реставрираните правителства и правеше всичко, каквото можеше, за да върне историята назад към 1789 година. Що се отнася до онези, които искаха народът да се възползува от някои плодове на техните усилия, те бяха достатъчно силни, за да направят своите искания бойния зов на 1813 г., но не практиката на 1815 г. Те получиха няколко най-прекрасни обещания — обещание за конституция, свобода на печата и пр. — и това бе всичко. На практика всичко си остана тъй, както беше по-рано. Офранцузените части на Германия, доколкото бе възможно, бяха очистени от всякакви следи от „чуждестранния деспотизъм“ и само разположените по левия бряг на Рейн провинции запазиха своите френски учреждения. Хесенският курфюрст отиде толкова далече, че дори възстанови *плитките на войниците си,* които бяха отрязани от нечестивите ръце на французите. С една дума — Германия, както и всички други страни, представляваше картина на неприкрита реакция, която се отличаваше само със своята нерешителност и безсилие. Тя не прояви дори оная степен на енергия, с която се водеше борбата против революционните принципи в Италия, Испания, Франция и Англия.

Системата на измама, жертва на която Германия стана на Виенския конгрес, започна сега да се прилага в отношенията между отделните германски държави. Прусия и Австрия, за да отслабят другите германски държави, ги принудиха да дадат известни половинчати конституции, които отслабиха правителствата, но не предоставиха никаква власт нито на народа, нито дори на буржоазията. Тъй като Германия беше конституирана като конфедерация от държави, чиито представители, назначавани изключително от правителствата, образуваха бундестага, нямаше опасност народът да се засили извънредно много, защото всяка държава беше обвързана от решенията на бундестага, които бяха закон за цяла Германия и не подлежаха на утвърждаване от каквото и да било представително събрание. В тоя бундестаг Прусия и Австрия, разбира се, господствуваха напълно: достатъчно бе само да сплашат малките князе, че ще ги изоставят в борбата, която те водеха със своите представителни събрания, за да ги уплашат до сляпо подчинение. По тоя начин благодарение на своята преобладаваща сила и на това, че бяха истински представители на принципа, на който се основаваше властта на всеки един от германските князе, те станаха абсолютни управници на Германия. Каквото и да ставаше в малките държави, то нямаше никакво практическо значение. Борбата на германската либерална

буржоазия оставаше безплодна, докато се ограничаваше с малките южни държави; тя придоби значение, щом пруската буржоазия се пробуди от своя летаргичен сън. И тъй като австрийският народ едва ли може да бъде отнесен към цивилизования свят и съобразно с това се подчинява спокойно на бащинския деспотизъм на управниците, то държавата, която може да се разглежда като център на най-новата история на Германия, като барометър на колебанията на общественото мнение, е Прусия.

След падането на Наполеон пруският крал преживя няколко от най-щастливите години на своя живот. Наистина мамеха го от всички страни. Мамеше го Англия, мамеше го Франция, отново и отново го мамеха собствените му скъпи приятели — австрийският и руският императори. Но от пълнота на чувствата той дори не забелязваше това; той не можеше да си представи, че на света ще се намерят негодяи, способни да измамят Фридрих-Вилхелм III, „Справедливия“. Той беше щастлив: Наполеон беше свален, той *нямаше от какво да се страхува*. Той защищаваше член 13-и от Съюзния акт на Германия, който обещаваше конституция на всяка германска държава[152]. Той защищаваше и друг член — за свободата на печата. Нещо повече: на 22 май 1815 г. той издаде указ, който започваше със следните думи — думи, в които неговото самодоволно благодушие щастливо се съчетаваше с ефрейторския повелителен тон: *„Да бъде народно представителство“*. Малко по-късно той заповяда да бъде назначена комисия, която да изработи конституция за своя народ. Дори в 1819 г., когато в Прусия се появиха революционни симптоми, когато в цяла Европа цареше реакция и славните плодове на конгреса бяха пищно разцъфтели — дори тогава той заяви, че занапред нито един държавен заем нямало да бъде сключен без съгласието на бъдещото представително събрание на кралството.

Уви! Това щастливо време не трая дълго. Страхът от Наполеон твърде скоро бе заместен в съзнанието на краля от *страха от революцията*. Но за това — в следващото писмо.

Остава ми да добавя още няколко думи. Всеки път, когато на английски демократически събрания се приема приветствие „до патриотите от всички страни“, между тях сигурно се споменава Андреас Хофер. Но след това, което казах за противниците на Наполеон в Германия, трябва ли да се смята, че името на Хофер заслужава почит от страна на демократите? Хофер беше тъп, невеж, фанатично-религиозен селянин, неговият ентусиазъм бе ентусиазмът на Вандея, ентусиазмът на „църквата и императора“. Той се сражаваше храбро — но така се сражаваха вандейците против републиканците. Той се сражаваше за бащинския деспотизъм на Виена и Рим. Английски демократи, не споменавайте вече — за честта

на германския народ — за тоя фанатик! Германия има по-добри патриоти от него. Защо да не бъде споменат Томас Мюнцер, славният вожд на селското въстание от 1525 г., който беше истински демократ, доколкото беше възможно по онова време? Защо да не бъде прославен Георг Форстер — германският Томас Пейн, — който, за разлика от всички свои съотечественици, поддържаше докрай френската революция в Париж и загина на ешафота? Защо да не бъдат прославяни много други, които се сражаваха за нещо реално, а не за илюзни?

Оставам, уважаеми господине, с уважение,

Ваш германски кореспондент

Написано от Ф. Енгелс в края на октомври 1845 г.

Напечатано във вестник „The Northern Star" бр. 417, 8 ноември 1845 г.

Печата се по текста на вестника

Превод от английски

ТРЕТО ПИСМО

До редактора на „Northern Star“

Уважаеми господине!

Трябва да се извиня пред вас и вашите читатели за привидната небрежност, че прекъснах за доста дълго време серията от статии за положението в Германия, която започнах за вашия вестник. Можете обаче да бъдете уверени, че само необходимостта да посветя изцяло няколко седмици на германското движение можа да ме откъсне от поетата от мене приятна задача да запозная английската демокрация с положението на нещата в моята родна страна.

Вашите читатели сигурно помнят това, което писах в първото и второто писмо. Аз разказах там как старите, гнили порядки в Германия бяха унищожени от френските армии между 1792 и 1813 г.; как Наполеон беше съборен от съюза на *феодалите,* т. е. аристократите, и *буржоата,* т. е. търговската и промишлена средна класа в Европа; как в последвалите мирни преговори германските князе бяха измамени от своите съюзници и дори от победена Франция; как бе изработен от Германия Съюзният акт и бе установен съвременният политически строй в Германия; и как Прусия и Австрия, подбуждайки малките държави да дават конституции, сами станаха изключителните господари на Германия. Като оставим настрана Австрия като полуварварска страна, идваме до заключението, че Прусия представлява именно плацдармът, на който ще се реши бъдещата съдба на Германия.

В последното ни писмо посочихме, че пруският крал Фридрих-Вилхелм III, избавил се от своя страх от Наполеон, прекара няколко щастливи, безметежни години, докато пред него се яви ново плашило — „революцията“. Да видим сега как „революцията“ проникна в Германия.

След падането на Наполеон — събитие, което тогавашните крале и аристократи, повтарям, напълно отъждествяваха с поражение на френската революция, или просто на революцията, както те я наричаха, — след 1815 г., във всички страни антиреволюционната партия държеше в свои ръце управлението на държавата. Феодалните аристократи управляваха във всички кабинети от Лондон до Неапол, от Лисабон до С.-Петербург. Но буржоазията, която плати разходите по цялото това предприятие и участвуваше в него, също искаше да получи своя дял от властта. Съвсем не нейните интереси се поставяха на пръв план от реставрираните правителства. Напротив, последните навсякъде пренебрегваха интересите на буржоазията, нещо повече, открито не се съобразяваха с тях. Прокарването на английските житни закони в 1815 г. е най-яркият пример за едно явление, което се наблюдаваше навсякъде в Европа. А при това буржоазията беше тогава по-силна от когато и да било по-рано. През това време търговията и промишлеността се бяха разпространили навсякъде и бяха напълнили кесиите на богатите *буржоа;* нарастването на благосъстоянието на буржоазията се проявяваше в нарастването на спекулата, в нарастващото търсене на предмети за конфорт и разкош. Тя не можеше да продължава спокойно да се подчинява на господството на една класа, чийто упадък бе подготвян с векове, чиито интереси бяха противоположни на нейните интереси, чието кратковременно връщане на власт бе дело на собствените ѝ ръце. Борбата между буржоазията и аристокрацията беше неизбежна; тя започна почти веднага след сключването на мира.

Буржоазията, чиято сила се определя изключително от парите, не може да придобие политическа власт по друг начин освен като направи парите единствения критерий на законодателната дееспособност на човека. Всички феодални привилегии, всички политически монополи на миналите векове трябва да се разтворят в една велика привилегия и монопол на *парите.* Ето защо на политическото господство на буржоазията е свойствен *либерален* облик. Буржоазията унищожава всички стари различия между отделните съсловия, които съществуват съвместно в страната, всички основани на произвола привилегии и изключителни права; тя е принудена да постави принципа на изборността в основата на управлението — да признае по принцип равенството, да освободи печата от оковите на монархическата цензура, да въведе съд със съдебни заседатели, за да се освободи от отделно съдийско съсловие, образуващо държава в държавата. Докато става въпрос за всичко това, буржоата изглеждат истински демократи. Но буржоазията въвежда всички тези подобрения само дотолкова, доколкото всички предишни индивидуални и на-

следствени привилегии се заменят с привилегията на *парите.* Така с въвеждането на имуществен ценз за избирателно право и за право на избиране тя прави принципа на изборността достояние само на своята класа. Принципът на равенството отново се премахва чрез свеждането му до просто „равенство пред закона“, което означава равенство въпреки неравенството между богати и бедни, равенство в условията на съществуващото главно неравенство, което накъсо не означава нищо друго освен да се назовава *неравенството* с името равенство. Така свободата на печата е вече сама по себе си привилегия на буржоазията, защото печатането изисква *пари* и купувач за печатното произведение, а купувачите също трябва да имат пари. Така съдът със съдебни заседатели е привилегия на буржоазията, защото се вземат надлежни мерки за съдебни заседатели да бъдат избирани само „респектабелни“ хора.

Сметнах за необходимо да направя тези няколко бележки по въпроса за управлението на буржоазията, за да обясня два факта. Първо, че във всички страни през времето между 1815 и 1830 година демократическите по същество движения на работническата класа бяха повече или по-малко подчинени на либералното движение на буржоазията. Работниците, макар и да бяха по-прогресивни от буржоазията, още не можеха да видят коренната разлика между либерализма и демокрацията — между еманципацията на буржоазията и еманципацията на работническата класа; те не можеха да видят разликата между свободата на *парите* и свободата на *човека,* докато парите не бяха освободени политически, докато буржоазията не стана изключително управляваща класа. Ето защо в деня на Питерлоо демократите възнамеряваха да подадат петиция не само за всеобщо избирателно право, но и за отменяване на житните закони; ето защо пролетариите се сражаваха през 1830 г. в Париж и бяха готови да влязат в бой през 1831 г. в Англия за политическите интереси на *буржоазията.* Във всички страни буржоазията беше между 1815 и 1830 г. най-силната съставна част на революционната партия и поради това я ръководеше. Работническата класа неизбежно е оръдие в ръцете на буржоазията, докато буржоазията *сама е революционна* или прогресивна. Ето защо отделно движение на работническата класа в подобен случай всякога има второстепенно значение. Но от самия ден, когато буржоазията получава пълна политическа власт, от деня, когато всички феодални и аристократически привилегии се унищожават от властта на *парите,* от деня, когато буржоазията *престава* да бъде прогресивна и революционна и сама вече не върви напред — от този именно ден движението на работническата класа става водещо и се превръща в *общонационално движение. Отменете днес житните закони — и утре Хартата ще стане*

централният въпрос в Англия, утре чартисткото движение ще прояви онази сила, онази енергия, онзи ентусиазъм и настойчивост, които ще му осигурят успех.

Вторият факт, за обяснението на който се реших да направя няколко бележки за управлението на буржоазията, се отнася изключително до Германия. Германците, като нация от теоретици, неопитни в практическите работи, взеха за свети истини измамните и пошли фрази на френската и английската буржоазия. Германската буржоазия беше доволна, че можеше да се занимава спокойно с частните си работици, които не излизаха извън рамките на дребното предприемачество. Там, където ѝ дадоха конституция, тя парадираше със своята свобода, но малко се месеше в политическите работи на държавата; а там, където нямаше конституция, тя се радваше, че е избавена от безпокойството да избира депутати и да чете техните речи. В работническата класа проличаваше липсата на оня могъщ лост, който в Англия и във Франция пробуди работниците от сън — развита промишленост и обусловеното от нея господство на буржоазията. Поради това работниците оставаха спокойни. Селяните в ония части на Германия, където съвременните френски учреждения пак бяха заменени със стария феодален режим, чувствуваха гнет, но това недоволство се нуждаеше от допълнителен стимул, за да избухне в открит бунт. И така революционната партия в Германия от 1815 до 1830 г. се състоеше само от *теоретици:* нейните привърженици се рекрутираха в университетите, тя се състоеше само от студенти.

В Германия се оказа невъзможно да бъде възстановена старата система, която съществуваше до 1789 г. Изменилите се условия принудиха правителствата да изобретят нова система, специфична за Германия. Аристокрацията искаше да управлява, но беше много слаба; буржоазията нямаше нито желание да управлява, нито достатъчна сила за това, но едната и другата заедно бяха достатъчно силни, за да принудят правителството на известни отстъпки. Поради това форма на управление стана някаква хибридна монархия. Конституцията в някои държави даваше на аристокрацията и буржоазията привидни гаранции; във всички останали съществуваше *бюрократическо* управление, т. е. такава монархия, която уж се грижи за интересите на буржоазията чрез добра администрация, но тази администрация се ръководи от аристократи и нейните действия, колкото е възможно повече, са скрити от очите на обществото. В резултат се образува отделна класа от административни правителствени чиновници, в чиито ръце е съсредоточена главната власт и които се противопоставят на всички останали класи. Това е варварската форма на буржоазно управление.

Но тази форма на управление не задоволяваше нито „аристократите“, „християнските германци“, „романтиците“, „реакционерите“, нито „либералите“. Поради това те се обединиха против правителството и образуваха тайни студентски дружества. От обединяването на тези две секти — защото те не могат да бъдат наречени партии — възникна сектата на хибридните либерали, които в своите тайни дружества мечтаеха за германски император с порфира, корона, скиптър и с другите аксесоари на властта, без да се изключва дълга бяла или червена брада, император, заобиколен от съсловно събрание, в което всяко съсловие — духовенството, аристокрацията, гражданите и селяните — да заседава отделно. Това беше най-глупава смесица от феодална грубост и съвременна буржоазна измама, каквато изобщо можем да си представим. Но това беше тъкмо работа за студентите, които жадуваха за ентусиазъм, безразлично по какъв повод и на каква цена. Обаче тази смешна идиосинкразия, от една страна, и революциите в Испания, Португалия и Италия[153], движението на карбонарите във Франция[154] и движението за реформа в Англия[155], от друга страна, изплашиха монарсите почти до загубване на разума. За Фридрих-Вилхелм III „революцията“ — под тази дума се разбираха всички тези различни и отчасти противоречиви движения — стана плашило.

Редица арести и масови преследвания смазаха тази „революция“ в Германия; френските щикове в Испания и австрийските в Италия за кратко време осигуриха на легитимните крале възшествие на престола и божествени права. Дори божественото право на турския султан да беси и да разкъсва на четири своите гръцки поданици бе временно подкрепено от Свещения съюз, но фактът беше много крещящ и на гърците бе разрешено да се освободят от турско иго.

Най-сетне трите дни в Париж[156] дадоха сигнала за общо избухване на недоволството на буржоазията, аристокрацията и народа в цяла Европа. Аристократическата полска революция беше смазана; френската и белгийската буржоазия успяха да си осигурят политическа власт. Английската буржоазия също постигна тази цел чрез би́ла за реформа. Въстанията в Италия — отчасти народни, отчасти буржоазни, отчасти национални — бяха потушени. А в Германия многобройните въстания и вълнения свидетелствуваха за настъпване на нова ера на съживяване на народните и буржоазните движения.

Новият и бурен характер на либералното движение в Германия от 1830 до 1834 г. показа, че буржоазията сама се е заела с разрешаването на въпроса. Но тъй като Германия беше разделена на множество държави, почти всяка от които имаше свои мита и своя данъчна тарифа, тези движения не бяха обединени от общи интереси.

Германската буржоазия искаше да постигне политическа свобода не за да приведе обществените работи в съответствие със своите *интереси*, а защото се срамуваше от своето робско положение в сравнение с французите и англичаните. Нейното движение бе лишено от реалната основа, която осигури успеха на либерализма във Франция и Англия; нейният интерес към въпроса беше значително потеоретичен, отколкото практичен; германската буржоазия общо взето беше, както се казва, незаинтересована. Това не може да се каже за френските буржоа от 1830 г. На другия ден след революцията Лафит каза: „Сега ще управляваме ние, банкерите“ — и те управляват до ден днешен. Английската буржоазия също много добре знаеше какво иска, когато установи имуществения ценз от десет фунта[157]; но германските буржоа, които, както вече казахме, са подребни и незначителни хора, бяха само възторжени почитатели на „свободата на печата“, на „съда със съдебни заседатели“, на „конституционните гаранции за народа“, на „правата на народа“, на „народното представителство“ и тем подобни, при което те считаха всичко това не за средства, а за цел; те вземаха сянката за същност и поради това не получиха нищо. Но това движение на буржоазията беше достатъчно, за да предизвика няколко десетки революции — две или три от които имаха известен успех, — голям брой народни събрания, много приказки и вестникарско самохвалство и много слабо начало на демократическо движение сред студентите, работниците и селяните.

Няма да влизам тук в доста отегчителните подробности на това шумно и безуспешно движение. Навсякъде, където беше извоювано нещо съществено — като например свобода на печата в Баден, — бундестагът се намесваше и налагаше своята забрана. Целият този фарс завърши с повтаряне на масовите арести от 1819 и 1823 г. и с тайния съюз на всички германски князе, сключен през 1834 г. на конференция на делегати във Виена за противодействие срещу всякакво по-нататъшно разпространение на либерализма. Решенията на тази конференция бяха публикувани преди няколко години[158].

От 1834 до 1840 г. в Германия бе замряло всякакво обществено движение. Дейците от 1830 и 1834 г. бяха или в затвора, или пръснати по чужди страни, където се бяха спасили с бягство. Онези, които по време на подема на движението спазваха свойствената на буржоазията предпазливост, продължаваха да се борят против нарастващата строгост на цензурата и нарастващото равнодушие и безразличие на буржоазията. Лидерите на парламентарната опозиция продължаваха да ораторстват в камарите, но правителствата намираха средства да си осигурят мнозинство на гласовете. Изглеждаше, че няма никаква възможност да се предизвика нов подем на

общественото движение в Германия; правителствата правеха каквото си искаха.

Във всички тези движения буржоазията в *Прусия* не вземаше почти *никакво участие.* Работниците изразяваха своето недоволство в тази страна чрез множество вълнения, които обаче нямаха определена цел и следователно не доведоха до каквито и да било резултати. Апатията на прусаците представляваше главната сила на Германския съюз. Тя показваше, че в Германия още не е настанало време за общо движение на буржоазията.

В следващото си писмо* ще премина към движението през последните шест години, стига само да успея да събера необходимите материали, за да характеризирам духа на германските правителства с някои от собствените им действия, в сравнение с които действията на вашия несравнен министър на вътрешните работи са съвсем невинни[159].

Оставам, уважаеми господине, с уважение,

Ваш германски кореспондент

20 февруари 1846 г.

Написано от Ф. Енгелс

Напечатано във вестник „The Northern Star" бр. 438, 4 април 1846 г.

Печата се по текста на вестника

Превод от английски

---

* В следващите броеве на вестника обещаното писмо на Енгелс не се е появило. *Ред.*

Ф. ЕНГЕЛС

УВОД И ЗАКЛЮЧЕНИЕ КЪМ „ОТКЪС ИЗ ФУРИЕ ЗА ТЪРГОВИЯТА"[160]

Германците постепенно започват да опошляват и комунистическото движение. И тук последни и най-бездейни, както всякога, те мислят, че ще могат с пренебрежително отношение към своите предшественици и с философско празнословие да прикрият своята изостаналост. Комунизмът едва се е появил в Германия, а него вече го завладява с цел да натрупа капитал цяла армия спекулативни глави, които си въобразяват, че са извършили чудеса, като са превели положенията, станали вече тривиални във Франция и Англия, на езика на Хегеловата логика и сега поднасят на света тази нова премъдрост като нещо небивало, като „истинска, германска теория", за да могат след това колкото си щат да хулят „лошата практика" и „смехотворните" социални системи на ограничените французи и англичани. Тази всякога готова германска теория, която има безграничното щастие да помирише нещичко от Хегеловата философия на историята и да бъде посветена от някой мършав берлински професор в схематизма на вечните категории, теория, която може би е имала случай да прелисти Фойербах, няколко германски комунистически статии и произведението на г. Щайн за френския социализъм[161] — тази най-долнопробна германска теория без всякакви затруднения вече си конструира по надлежния начин френския социализъм и комунизъм по г. Щайн, отреди му подчинено място, *„преодоля"* го, *„издигна"* го на „по-високо стъпало на развитието" на всякога готовата „германска теория". На нея, разбира се, и на ум не ѝ идва сама да се запознае що-годе с предмета, който подлежи да бъде издигнат на по-високо стъпало, да надникне в съчиненията на Фурие, Сен-Симон, Оуен и френските комунисти — за нея са напълно достатъчни оскъдните извлечения на г. Щайн, за да провъз-

гласи блестяща победа на германската теория над жалките опити на чужбина.

В противовес на комичното високомерие на безсмъртната германска теория съвсем необходимо е, най-сетне, да се покаже на германците всичко, което те дължат на чужбина, откакто се занимават със социални въпроси. Във всички надути фрази, които сега кресливо се поднасят в немската литература като основни принципи на истинския, чистия, германския, теоретическия комунизъм и социализъм, досега няма нито една идея, която да е възникнала на германска почва. Това, което французите или англичаните са казали още преди десет, двадесет, дори четиридесет години — и то много добре, много ясно, на много красив език — германците го узнаха, най-сетне, откъслечно едва през последната година и го охегелианиха или, в най-добрия случай, със закъснение го откриха още веднаж и го публикуваха в много по-лоша, по-абстрактна форма като съвсем ново откритие. Аз не изключвам оттук и собствените си произведения. Ако у германците има нещо свое — това е само лошата, абстрактна, непонятна и грозна форма, в която те изразиха тези мисли. И както подобава на истински теоретици, те счетоха за достойно за внимание у французите — англичаните те още почти съвсем не познават — освен *най-общите* принципи само най-лошото и най-абстрактното: схематизацията на бъдещото общество, *социалните системи.* Най-добрата страна — *критиката на съществуващото общество,* истинската основа, главната задача на всяко изследване на социалните въпроси — те спокойно отхвърлиха. Не ще и дума, че за единствения германец, който *действително* направи нещо — *за Вайтлинг,* — тези мъдри теоретици обикновено също се изказват пренебрежително или съвсем не го споменават.

Искам да предложа на тези премъдри господа една малка глава от Фурие, която ще може да им послужи като образец. Наистина Фурие не изхождаше от Хегеловата теория и поради това — уви! — не можеше да дойде нито до познанието на абсолютната истина, нито дори до абсолютния социализъм; наистина, поради този дефект Фурие за съжаление се остави да бъде отклонен от истинския път и стигна — вместо до абсолютния метод — до метода на сериите и до такива построения като превръщането на морето в лимонада, couronnes boréale и australe*, анти-лъв[162] и съвокупление на планетите. И така да е, аз по-скоро бих повярвал заедно с веселия Фурие във всички тия чудеса, отколкото в абсолютното царство на духа, където съвсем няма лимонада, или в тъждеството между битие и небитие и в съвъкуплението на вечните категории. Френските

* — северен и южен венец. *Ред.*

безсмислици са поне весели, докато германските са мрачни и дълбокомислени. Но освен това Фурие подложи съществуващите социални отношения на такава рязка, такава жива и остроумна критика, че човек на драго сърце му прощава неговите космологични фантазии, които също са основани на гениално светоразбиране.

Приведеният тук откъс беше намерен сред литературното наследство на Фурие и е напечатан в първата книжка на списание „Phalange"*, издавано от фуриеристите от началото на 1845 г. Аз изпускам от него онова, което се отнася до позитивната система на Фурие, и изобщо онова, което не представлява интерес, с една дума — с текста се отнасям със свобода, която е съвършено необходима с оглед произведенията на чуждестранните социалисти, написани с определени цели, да бъдат направени достъпни за публика, която е чужда на тези цели. Този откъс далеч не е най-гениалното от онова, което е написал Фурие, и дори не е най-доброто от онова, което той е написал за търговията — и все пак никой германски социалист или комунист, с изключение на Вайтлинг, още не е написал нищо, което макар и най-бегло да прилича на тази чернова скица.

За да избавя германската публика от напразния труд да чете самото списание „Phalange", трябва да отбележа, че това списание е чисто парична спекулация на фуриеристите и публикуваните в него ръкописи на Фурие имат твърде различна ценност. Издаващите този орган господа фуриеристи станаха подобни на германците надути теоретици и на мястото на хумора, с който техният учител разобличаваше буржоазния свят, те поставиха свещената, задълбочена, теоретическа, мрачна ученост, заради което те заслужено бяха осмени във Франция, а в Германия получиха признание. Съчиненото от тях описание на въображаемите успехи на фуриеризма в първата книжка на „Phalange" би могло да доведе до възторг един професор на абсолютния метод.

Започвам своите съобщения с една теза, която вече беше публикувана в „Теория на четирите движения". Пак там беше публикувана значителна част от предлагания откъс, от която обаче ще приведа само най-необходимото[163].

. . . .

Така пише Фурие. Продължението на тази статия във втората книжка на „Phalange" съдържа три глави за играта на борсата,

* „La Phalange". Revue de la science sociale, XIV, année, I-re série in 8⁰, Paris, aux Bureaux de la Phalange.1845. — Publication des Manuscrits de Fourier, section ébauchée des trois unités externes, p. 1—42 des Januar- und Februarheftes. [„Фаланга". Социално-научно списание, XIV-а година, I-а серия, in 8⁰, Париж, издателство на „Фаланга", 1845. — Публикация на ръкописите на Фурие, чернова на раздела за трите външни единства. Януари — февруари, стр. 1—42].

прекупвачеството (accaparement) и паразитизма, които обаче в по-голямата си част бяха вече публикувани в „Четирите движения“. Отчасти по тази причина, отчасти, защото поместеният по-горе откъс е напълно достатъчен за моята цел, аз завършвам с това.

Нека учените господа германци, които тъй усърдно браздят „безбрежното море“ на бездънните* теории, стремейки се на всяка цена да хванат *„принципа“* на „социализма“, вземат пример от commis marchand** Фурие. Фурие не беше философ, той хранеше силна омраза към философията, жестоко я осмиваше в своите произведения и изказа при това много съображения, към които нашите германски „философи на социализма“ би трябвало да се отнесат внимателно. Наистина, те ще ми възразят, чѐ и Фурие не бил по-малко „абстрактен“, че със своите серии той конструирал бога и света не по-зле от самия Хегел, но това няма да ги спаси. Гениалните — все пак — странности на Фурие не оправдават скучните така наречени построения на сухата германска теория. Фурие конструира по своему бъдещето, след като правилно позна миналото и настоящето; германската теория отначало се оправя по свое усмотрение с предишната история, а след това предписва и на бъдещето какво направление да вземе. Сравнете например дадените у Фурие епохи на общественото развитие (дивачество, патриархат, варварство, цивилизация) и техните характеристики с Хегеловата абсолютна идея, която с усилия си пробива път през лабиринта на историята и в края на краищата с голям зор конструира някаква привидна трихотомия — въпреки *четирите* световни империи; а що се отнася до конструкциите след Хегел — за тях да не говорим. Защото докато у Хегел конструкцията все пак има някакъв смисъл, макар и превратен — у изобретателите на системи след Хегел тя е лишена вече от всякакъв смисъл.

Време е вече германците да престанат, най-сетне, да се кичат тъй със своята задълбоченост. От най-нищожни данни те не само ще ви направят какъвто искате извод, но и ще свържат това със световната история. Въз основа на първия получен от трети ръце факт, за който те дори не знаят дали е станал така или другояче, те ще ви докажат, че той *трябвало* да стане именно така, а не другояче. Нима някой в Германия е писал за социалните въпроси, без да е казал и за Фурие нещо, с което най-задълбочено се бламира германската задълбоченост? Между другите някой си г. Кайзер[164] беднага е използувал „отличното съчинение на Л.

* Игра на думи: „grundlos“ значи „бездънен“, а също „необоснован“, „празен“. *Ред.*

** — търговски служащ. *Ред.*

Щайн“, за да създаде световноисторическа конструкция, която за съжаление има само този недостатък, че всички поставени в основата ѝ факти са неверни. Що се отнася до Фурие, германската теория вече най-малко двадесет пъти му е отреждала „място в развитието на абсолютната идея“ — и всеки път друго място — и всеки път, що се отнася до същността на работата, германската теория се е осланяла на г. Щайн или на други съмнителни източници. Именно поради това германският „абсолютен социализъм“ е тъй ужасяващо жалък. Малко „човечност“, както сега е прието да се изразяват, малко „реализация“ на тази човечност или, по-скоро, чудовищност, нещо за собствеността по Прудон — от трета или четвърта ръка, — няколко въздишки за пролетариата, нещо за организацията на труда, жалки съюзи за подобряване положението на низшите класи на народа — наред с безгранично невежество по отношение на политическата икономия и на действителното състояние на обществото — ето до какво се свежда целият този „социализъм“, който при това загубва последната си капка кръв и последните следи от енергия и сила като резултат от своята безпартийност в областта на теорията, от своето „абсолютно спокойствие на мисълта“. И с такова преливане от пусто в празно искат да революционизират Германия, да раздвижат пролетариата, да подбудят масите за мисъл и действие!

Ако нашите германски наполовина и напълно комунистически доценти биха си направили труда да се запознаят поне малко с главните произведения на Фурие, които са им не по-малко достъпни от всяка немска книга — какъв неизчерпаем източник на материал за конструиране и за други цели биха намерили те в тях! Каква маса нови идеи — и днес още нови за Германия — биха намерили те там! Но тези добри хора досега не са способни да вменят във вина на съвременното общество нищо освен положението на пролетариата, а и за това те могат да кажат не твърде много. Разбира се, положението на пролетариата е главният пункт, но нима критиката на съвременното общество се изчерпва с това? От примера на Фурие, който с изключение на по-късните си съчинения съвсем малко засяга тоя пункт, се вижда как и без него съществуващото общество може да се признае за съвсем негодно и само чрез критика на буржоазията — именно на нейните вътрешни взаимоотношения, без да се засяга нейното отношение към пролетариата — да се дойде до извода за необходимостта от преустройство на обществото. В подобна критика Фурие си остава и досега единствен. Фурие неумолимо разкрива лицемерието на респектабелното общество, противоречието между неговата теория и практика, пустотата на целия му начин на живот; той осмива неговата философия, неговия стремеж

към perfection de la perfectibilité perfectibilisante* и към auguste verité**, неговия „чист морал“, неговите еднообразни обществени институции и съпоставя с тях неговата практика, doux commerce***, която той майсторски критикува, неговите разюздани наслаждения, които не дават наслаждение, организирана в брак изневяра, всеобщия хаос. Всичко това са такива страни на съвременното общество, за които в Германия още съвсем не е повдиган въпрос. Наистина тук-там се говори за свободата на любовта, за положението на жената, за нейната еманципация; но до какво се сведе това? Дветри объркани фрази, няколко учени педантки, малко истерия и доста много жалби по повод на германската семейна неуредица — планината родила мишка!

Германците би трябвало отначало поне що-годе да се запознаят с общественото движение в чужбина, с неговата практика и с неговата литература — към практическото движение спада цялата история на Англия и Франция през последните осемдесет години, английската промишленост и френската революция, — след това би трябвало да направят на практика и в литературата толкова, колкото са направили техните съседи, и *едва след това* би било уместно да поставят подобни празни въпроси като въпроса за по-големите или по-малките заслуги на различните нации. Но тогава вече няма да се намери и аудитория за такива софистични дискусии.

А засега най-добре би било за германците преди всичко да се запознаят с постиженията на чужбина. Появилите се досега книги за това са *лоши* до една без изключение. Такива кратки изложения могат да дадат в най-добрия случай само критика на произведенията, но не да запознаят със самите произведения. Последните са отчасти рядкост и не могат да бъдат доставени в Германия, отчасти прекалено обемисти, отчасти смесени с материали, които представят само исторически и литературен интерес и вече не интересуват германската публика от 1845 г. За да бъдат направени достъпни тези произведения, ценното съдържание на които и до днес още е ново за Германия, трябва да се извърши подбор и обработка, както правят с целия получаван от чужбина материал французите, които и в тези работи са много по-практични от нас. Обработените по тоя начин най-важни произведения на чуждестранната социалистическа литература ще започнат да излизат в най-близко бъдеще. Мнозина германски комунисти, между тях най-видните дейци на движението, които също тъй лесно биха могли да дадат оригинални трудове, са

* — съвършенство на съвършенствуващата способност към съвършенствуване. *Ред.*
** — височайшата истина. *Ред.*
*** — милата търговия. *Ред.*

се обединили за това начинание; то, да се надяваме, ще покаже на мъдрите германски теоретици, че цялата им мъдрост е остаряла, че отвъд Рейн и Ла Манш всичко това вече отдавна е дискутирано pro et contra*. Едва след като узнаят какво е направено преди тях, те ще намерят случай да покажат какво могат *те самите*.

Брюксел

Написано в края на 1845 г.

За пръв път напечатано в годишника „Deutsches Bürgerbuch" за 1846 г.

Подпис: Ф. Енгелс

Печата се по текста на годишника

Превод от немски

* — за и против. *Ред.*

Ф. ЕНГЕЛС

ПРАЗНИКЪТ НА НАЦИИТЕ В ЛОНДОН

(ПО СЛУЧАЙ ГОДИШНИНАТА ОТ ПРОВЪЗГЛАСЯВАНЕТО НА ФРЕНСКАТА РЕПУБЛИКА 22 СЕПТЕМВРИ 1792 г.[165])

„Какво ни интересуват нациите? Какво ни интересува френската република? Нима не сме си съставили отдавна понятие за нациите, нима не сме посочили на всяка от тях съответното място, нима не сме отредили областта на теорията за германците, на политиката — за французите, а на гражданското общество — за англичаните? И изведнаж — френската република? Защо да чествуваме това, което се отнася до едно стъпало на развитието, което отдавна е преодоляно, което се е премахнало чрез собствените си последици? Ако искате да ни съобщите нещо за Англия, разкажете ни по-добре за най-новата фаза, в която е навлязъл социалистическият принцип, разкажете ни продължава ли едностранчивият английски социализъм да не разбира, че стои много по-долу от нашата принципиална висота и че той може да бъде признат само като *момент,* и то надминат момент на развитието!“

Успокой се, мила Германио! И нациите, и френската република ни засягат много отблизо.

Побратимяването на нациите, което навсякъде се провъзгласява сега от крайната, пролетарската партия в противовес както на стария, с нищо неприкрит национален егоизъм, така и на лицемерния частноегоистичен космополитизъм на свободната търговия, е много по-ценно от всички германски теории за „истинския социализъм“.

Побратимяването на нациите под знамето на *съвременната демокрация,* която, излязла от френската революция, се разви във френския комунизъм и английския чартизъм, показва, че масите и техните представители по-добре съзнават изискванията на времето, отколкото германските теоретици.

„Но не става дума за това! Кой говори за побратимяване, *което* и т. н., за демокрация, *която* и т. н.? Ние говорим за побратимяване на нациите взето само по себе си, за побратимяване на нациите *изобщо*, за демокрация *изобщо*, просто за демокрация, за демокрацията *като такава*. Нима вие съвсем сте забравили вашия Хегел?“

„Ние не сме римляни — ние пушим тютюн“[166]. Ние не говорим за антинационалистическото движение, което съществува в *света* в *настоящия момент*, ние говорим за премахването на националностите, което се извършва в нашата *глава* посредством чистата мисъл, с помощта на фантазията поради липсата на факти. Ние не говорим за *действителната* демокрация, към чиито обятия се устремява цяла Европа и която е съвсем особена демокрация, различна от всички предишни демокрации; ние говорим за съвсем друга демокрация, която представлява нещо средно между гръцката, римската, американската и френската демокрация, с една дума — за *понятието* демокрация. Ние не говорим за *неща*, които принадлежат на XIX столетие и които са лоши и преходни; ние говорим за категории, които са вечни и които са съществували, „преди да са се образували планините“. С една дума, ние не говорим за това, за което става дума, а за нещо съвсем друго.

Казано накратко: когато днес у англичаните, у французите и у онези германци, които участвуват в практическото движение, а не теоретизират, става дума за демокрация, за побратимяване на нациите — това не трябва да се разбира само в чисто политически смисъл. Подобни фантастични представи се срещат още само у германските теоретици и у малцина чужденци, които не влизат в сметката. В действителност тези думи имат сега социален смисъл, в който се разтваря тяхното политическо значение. Вече тази революция не беше просто борба за една или друга държавна форма, както още доста често си въобразяват в Германия. Връзката между повечето тогавашни въстания и глада; значението, което имаха продоволственото снабдяване на столицата и разпределението на запасите, като се почне още от 1789 г.; декретите за ценовия максимум, законите против спекулата с хранителни продукти; бойният зов на революционните армии: „Война на дворците, мир на колибите“; думите на „Карманьолата“[167], според която републиканецът редом с du fer* и du coeur** трябва да има и du pain***, и стотици други очевидни факти показват, дори и без задълбочено проучване на въпроса, до каква степен тогавашната демокрация е представлявала нещо съв-

* — оръжието. *Ред.*
** — храбростта. *Ред.*
*** — хляб. *Ред.*

сем друго в сравнение с чисто политическа организация. Известно е също, че конституцията от 1793 г.[168] и терорът изхождаха от оная партия, която се опираше на въстаналия пролетариат; че гибелта на Робеспиер означаваше победа на буржоазията над пролетариата; че Бабьоф и участниците в неговия заговор направиха по отношение на равенството най-далеч отиващи изводи от идеите на демокрацията от 1793 г., каквито бяха възможни по онова време. Френската революция беше социално движение отначало докрай и след нея чисто политическата демокрация стана вече безсмислица.

Демокрацията в наши дни — това е комунизмът. Някаква друга демокрация може да съществува още само в главите на теоретически ясновидци, които не се интересуват от действителните събития, за които не хората и обстоятелствата развиват принципите, а принципите се развиват от само себе си. Демокрацията стана пролетарски принцип, принцип на масите. Макар масите не всякога ясно да си представят това единствено правилно значение на демокрацията, все пак за всички в понятието демокрация се съдържа макар и смътен стремеж към социално равноправие. Пресмятайки бойните сили на комунизма, можем спокойно да причислим към тях демократично настроените маси. И когато пролетарските партии от различни националности се съединяват помежду си, те с пълно право пишат на своето знаме думата „демокрация", защото с изключение на такива демократи, които не влизат в сметката, всички европейски демократи от 1846 г. са повече или по-малко съзнателни комунисти.

В чествуването на френската република, колкото и „надмината" да е тя, с пълно основание вземат участие комунистите от всички страни. Първо, всички народи, които бяха достатъчно глупави да позволят да бъдат използувани за смазване на революцията, дължат на французите публично удовлетворение, след като най-после разбраха каква глупост са извършили от верноподанически чувства; второ, цялото съвременно европейско социално движение представлява само второто действие на революцията, само подготовка за развръзка на драмата, която започна в 1789 г. в Париж, а сега е обхванала цяла Европа; трето, в нашата буржоазна епоха на страхливост, себелюбие и дребнавост напълно навременно е да напомним за онази велика година, когато един цял народ отхвърли за известно време всякаква страхливост, всякакво себелюбие, всякаква дребнавост, когато имаше хора, които притежаваха смелостта на противозаконността, които не отстъпваха пред нищо, на желязната енергия на които се дължи, че от 31 май 1793 г. до 26 юли 1794 г. нито един страхливец, нито един търгаш, нито един спекулант, с една дума, нито един буржоа не смееше да се покаже. В такова време, когато един Родшилд държи в ръцете си съдбата на мира в Европа, Кьох-

лин крещи за покровителствени мита, Кобден — за свобода на търговията, а Диргарт проповядва спасение на грешното човечество чрез съюзи за подобряване положението на трудещите се класи — в такова време наистина е необходимо да напомним за Марат и Дантон, Сен-Жюст и Бабьоф, за славните победи при Жемап и Фльорюс[169]. Ако влиянието на тази могъща епоха, на тези железни характери не се проявяваше още в нашия век на търгашество, то наистина човечеството би трябвало да изпадне в отчаяние и да отдаде съдбата си в пълно разпореждане на кьохлиновци, кобденовци и диргартовци.

Най-сетне, побратимяването на нациите има в наши дни повече от когато и да било чисто социален смисъл. Празните мечти за създаване на европейска република, за осигуряване на вечен мир при съответна политическа организация станаха също тъй смешни, както и фразите за обединяване на народите под егидата на всеобщата свобода на търговията; и докато всички подобни сантиментални химери съвсем губят своята сила, пролетариите от всички нации без шум и гръмки фрази започват *действително да се побратимяват* под знамето на комунистическата демокрация. Само пролетариите могат действително да направят това, защото буржоазията от всяка страна има свои особени интереси, а тъй като тези интереси за нея стоят над всичко, тя не е способна да се издигне над националността и нейните двама-трима теоретици с всичките си прекрасни „принципи“ нищо не могат да направят тук, защото оставят незасегнати тези противоречиви интереси, както и изобщо целия съществуващ строй, и са способни само на фрази. А пролетариите във всички страни имат едни и същи интереси, един и същ враг, предстои им една и съща борба; пролетариите в огромната си маса вече по природа са свободни от национални предразсъдъци и цялото им духовно развитие и движение е по същество хуманистично и антинационалистично. Само пролетариите са способни да премахнат националната обособеност, само пробуждащият се пролетариат може да установи братство между различните нации.

Следните факти ще потвърдят всичко току-що казано от мен.

Още на 10 август м. г. в Лондон се състоя подобно тържество за отпразнуване годишнината на три събития: революцията от 1792 г., провъзгласяването на конституцията от 1793 г. и образуването на „Демократическата асоциация“, основана от най-радикалната фракция на английската партия на движението от 1838—1839 г.

Тази най-радикална фракция се състоеше от чартисти-пролетарии, както се разбира от само себе си, но пролетарии, които ясно съзнаваха целта на чартисткото движение и се стремяха да ускорят нейното осъществяване. Докато мнозинството чартисти тогава още

мислеха само за предаване на държавната власт в ръцете на работническата класа и само малцина имаха време да помислят за използването на тази власт, членовете на тази асоциация, която изигра значителна роля за тогавашния подем на движението, бяха единодушни по тоя въпрос: те бяха преди всичко републиканци, и именно такива републиканци, които провъзгласиха конституцията от 1793 г. за свое верую, отхвърляха всякакво обединение с буржоазията, включително и дребната, и отстояваха тезата, че потиснатият има право да използува в борбата против своя потисник всички средства, които потисникът употребява против него. Но те не спираха и тук: те бяха не само републиканци, но и комунисти, и то комунисти, които отхвърляха религията. Асоциацията прекрати своето съществуване, когато спадна революционният подем от 1838—1839 г., но нейната дейност не отиде напразно: тя помогна твърде много да се укрепи активността на чартисткото движение, да се развият заложените в него комунистически елементи. Още на споменатото отпразнуване на 10 август бяха изказани както комунистически, така и космополитически* принципи; наред с искането за политическо равенство беше издигнато искане за *социално* равенство и тостът за демократите от всички нации беше приет с ентусиазъм.

В Лондон и по-рано са били правени опити за обединяване на радикалите от различните нации; тези опити се проваляха отчасти поради вътрешни разногласия сред английските демократи и поради неосведоменост на чужденците за тях, отчасти поради принципни различия между партийните лидери от различните нации. Пречката за обединение, пораждана от националните различия, е толкова голяма, че дори отдавна живеещи в Лондон чужденци, при всичките си симпатии към английската демокрация, не знаеха почти нищо за извършващото се пред очите им движение и за действителното положение на нещата; те смесваха радикалните буржоа с радикалните пролетарии и се опитваха да съберат като приятели на едно и също събрание най-отявлени врагове. Англичаните отчасти по тези причини, отчасти от недоверие към другите нации също допускаха подобни грешки, които бяха толкова по-възможни, защото успехът на подобни преговори неизбежно зависеше от по-голямото или по-малкото единодушие на няколко лица, стоящи начело на комитетите и в повечето случаи лично непознати един на друг. При предишните опити тези лица биваха избирани крайно неудачно, така че работата всеки път замираше много бързо. Но нуждата от такова побратимя-

* Думата „космополитически" тук и на стр. 580 трябва да се разбира не в смисъла на буржоазния космополитизъм, критикуван от Енгелс в същата тази статия, а във второто значение, което имаше тази дума, а именно в смисъл „свободен от национална ограниченост и национални предразсъдъци". *Ред.*

ване се чувствуваше много живо. Всеки безуспешен опит само подтикваше към нови усилия. Когато едни демократически водачи в Лондон губеха интерес към работата, на тяхно място се явяваха други; през август 1845 г. отново бяха предприети опити за сближение, които този път не останаха безплодни[170], и празнуването на 22 септември, вече обявено по-рано от други лица, бе използувано, за да бъде публично провъзгласен съюзът на живеещите в Лондон демократи от всички нации.

На това събрание присъствуваха англичани, французи, германци, италианци, испанци, поляци и швейцарци. Унгария и Турция също имаха по един представител. Трите най-големи нации на цивилизована Европа — англичани, германци и французи — даваха тон и бяха представени твърде достойно. Председател беше, разбира се, англичанин — „чартистът“ *Томас Купер,* — който беше лежал заради участие във въстанието от 1842 г. почти цели две години в затвора, където бе написал епическа поема в стила на „Чайлд Харолд“, твърде много възхвалявана от английските литературни критици[171]. Главният оратор на събранието от английска страна бе *Джордж Джулиан Харни,* който от две години е един от редакторите на „Northern Star“. Вестник „Northern Star“, орган на чартистите, е основан от О'Конор в 1837 г.; откакто го редактират заедно Дж. Хобсън и Харни, той стана във всяко отношение един от най-добрите вестници в Европа; аз бих могъл да поставя редом с него само някои малки парижки работнически вестници, например „Union“[172]. Самият Харни е истински пролетарий, участвува още от младеж в движението; той е един от главните членове на споменатата по-горе „Демократическа асоциация“ от 1838—1839 г. (той председателствуваше при празнуването на 10 август) и наред с Хобсън е безусловно най-добрият английски писател, което аз при случай ще се постарая да докажа на германците. Харни си представя съвсем ясно целите на европейското движение и е напълно à la hauteur des principes“*, макар да не знае нищо за германските теории относно „истинския социализъм“. На него принадлежи главната заслуга за уреждането на това космополитическо празненство; той не щадеше усилия за сближаване на различните националности, за премахване на недоразуменията, за преодоляване на личните разногласия.

Произнесеният от Харни тост гласеше:

„Вечна памет на искрените и доблестни френски републиканци от 1792 година! Нека равенството, към което те се стремяха, за което те живяха, работиха и умряха, в скоро време се възроди във Франция и се разпространи из цяла Европа.“

---

* — на височината на принципите. *Ред.*

Харни, посрещнат с двукратно и трикратно повторена овация, каза:

„Беше време, когато едно тържествено събрание като днешното би ни навлякло не само презрение, насмешки, издевателства и преследвания от страна на привилегированите класи, но и насилствени действия от страна на измамения и невеж народ — народ, който по наставление на своите попове и властници смяташе френската революция за някакво ужасно изчадие на ада, за нещо, за което човек не може да си спомня без потръпване и да говори без отвращение. Вие — поне мнозинството от вас — вероятно помните, че доскоро всеки път, когато в нашето отечество се искаше отменяването на лош закон или издаването на добър, веднага се надаваше вой за „якобинци". Искаше ли се парламентарна реформа, намаляване на данъците, народно образование или каквото и да било друго мероприятие, което крие в себе си макар и намек за прогрес — можеше предварително да се знае, че „френската революция", „господството на терора" и друга кървава фантасмагория веднага ще бъде пусната в ход за сплашване на големите деца с панталони и бради, още не научили се да мислят самостоятелно. (Смях и аплодисменти.) Това време мина; но аз все пак не съм уверен, че вече сме се научили да разбираме както трябва историята на тази велика революция. На мене не би ми струвало никакво усилие да издекламирам, използувайки настоящия случай, няколко многообещаващи фрази за свобода, равенство и права на човека, за коалицията на европейските монарси и за делата на Пит и на херцог Брауншвайгски; бих могъл да изрека на тази тема не малко неща, като заслужа може би одобрение за една външно твърде свободомислеща реч, и все пак да не засегна действителния въпрос. Действителният голям въпрос, който стоеше пред френската революция, се състоеше в *премахването на неравенството* и в създаването на учреждения, способни да осигурят на френския народ онова щастливо съществуване, което досега никога не е бивало участ на масите. Ако изпробваме дейците на революцията върху този пробен камък — лесно може да им дадем правилна оценка. Вземете например Лафайет; като представител на конституционализма той може би ще се окаже най-честният и достоен човек в своята партия. Малко хора са се ползували с по-голяма популярност от Лафайет. Като младеж той заминава за Америка и участвува в американската борба против английската тирания. След като американците извоюват своята независимост, той се връща във Франция и скоро след това ние го виждаме в първите редове в революцията, започнала сега в собствената му страна. Вече на преклонна възраст, ние отново го срещаме като най-популярния човек във Франция, където след „трите дни" той става истински диктатор, с една дума сваля и качва кралете на трона. Лафайет се ползуваше в Европа и Америка може би с по-голяма популярност от който и да е било от неговите съвременници и той би заслужавал тази популярност, ако в по-нататъшното си поведение беше останал верен на своята първа проява като революционер. Но Лафайет никога не е бил приятел на равенството. (Възгласи: „Внимание, внимание!") Наистина, в самото начало той се отказа от своята титла, от своите феодални привилегии — и това беше хубаво. Начело на националната гвардия, кумир на буржоазията, ползувайки се дори със симпатиите на работническата класа, известно време той бе считан за челен борец на революцията. Но той спря тогава, когато трябваше да се върви напред. Народът скоро се убеди, че разрушаването на Бастилията и отменяването на феодалните привилегии, усмиряването на краля и аристокрацията не бяха довели до нищо освен до *засилване властта на буржоазията*. Но народът не беше доволен от това. (Аплодисменти.) Той искаше свобода и права за себе си; *той*

искаше същото, каквото искаме и ние — истинско, пълно равенство. (Гръмки аплодисменти.) Когато Лафайет видя това, той стана консерватор, престана да бъде революционер. Именно той предложи да бъде приет законът за военното положение, за да бъдат по този начин узаконени разстрелването и избиването на народа при евентуални безредици — и то по време, когато народът страдаше от извънредно жесток глад; опирайки се на този закон, Лафайет сам ръководеше избиването на народа, когато на 17 юли 1791 г. народът се събра на Марсово поле с цел — след бягството на краля във Варен — да подаде до Националното събрание петиция против връщането на този монарх-изменник на престола. По-късно Лафайет се осмели да заплашва Париж със своя меч, народните клубове — с насилствено затваряне. След 10 август той се опита да поведе своите войници срещу Париж, но те, като по-добри патриоти от него, отказаха да се подчинят и тогава той избяга и се отрече от революцията. И все пак Лафайет беше може би най-добрият от всички конституционалисти. Но нашият тост няма никакво отношение нито към него, нито към неговата партия, защото те дори не се наричаха републиканци. Те лицемерно твърдяха, че признават суверенитета на народа, но същевременно разделиха народа на активни и пасивни граждани и дадоха право на глас само на данъкоплатците, които те наричаха активни граждани. С една дума, Лафайет и конституционалистите бяха чисто и просто виги и почти не се различаваха от хората, които ни водеха за носа с била за реформа. (Аплодисменти.) След тях идат жирондистите; именно тях обикновено представят за „искрени и предани републиканци". Аз не мога да споделя тоя възглед. Ние, разбира се, не можем да им откажем нашето възхищение пред талантите и красноречието, които отличаваха ръководителите на тази партия и които се съчетаваха у едни, като Ролан, с най-неподкупна честност, у други, като г-жа Ролан, с героична самоотверженост, а у други, като Барбару, с пламенен ентусиазъм. И ние — поне аз — не можем да четем без дълбоко вълнение за ужасната и преждевременна смърт на г-жа Ролан или на философа Кондорсе. Но при всичко това жирондистите не бяха хората, от които народът можеше да очаква освобождение от гнета на социалното робство. Че сред тях е имало смели хора, ние не се съмняваме нито за момент; че те са били искрени в убежденията си — допускаме. Че мнозина от тях са били повече невежи, отколкото виновни, готови сме, може би, да повярваме — макар и само за онези, които загинаха; защото ако бихме съдили за цялата партия по ония нейни членове, които преживяха така наречения режим на терора — би трябвало да направим заключението, че никога не е съществувала по-гнусна банда. Тези оцелели жирондисти помогнаха да бъде премахната конституцията от 1793 г., въведоха аристократическата конституция от 1795 г., заедно с другите аристократически клики организираха заговор за изтребване на истинските републиканци и доведоха най-сетне Франция до военния деспотизъм на узурпатора Наполеон. (Възгласи: „Внимание, внимание!") Красноречието на жирондистите е високо оценено; но ние, непоколебимите демократи, не можем да се прекланяме пред тях само защото те бяха красноречиви; в противен случай би трябвало да отдадем най-големи почести на продажния аристократ Мирабо. Когато въстаналият за свободата народ, разкъсвайки оковите на четиринадесетвековното робство, напускаше родните места и отиваше на борба против заговорниците вътре в страната и чуждите армии по границите, той се нуждаеше, за да устои, от нещо повече от красноречивите тиради и красиво построените теории на Жирондата. „Хляб, оръжие и равенство" — ето какво искаше народът. (Аплодисменти.) Хляб — за своите гладуващи семейства; оръжие — против кохортите на деспотизма; равенство — като цел на своите усилия и награда за своите жертви. (Гръмки аплодисменти.) А жирондистите гледаха на народа, изразявайки се с

думите на Томас Карлайл, само като на „избухлива маса, с помощта на която могат да бъдат разрушавани бастилии“, която може да бъде използувана като оръдие и третирана като роби. Жирондистите се колебаеха между кралската власт и демокрацията; те напразно се опитваха чрез компромис да заобиколят вечната справедливост. Те паднаха и падането им беше заслужено. Хората с желязна енергия ги смазаха, народът ги помете от пътя си. От различните фракции на партията на Планината аз намирам за достойни да бъдат споменати само Робеспиер и неговите приятели. (Бурни аплодисменти.) Значителна част от Планината се състоеше от разбойници, които мислеха само как да заграбят в ръцете си плячката на революцията и ни най-малко не се грижеха за народа, който осъществи тази революция със своя труд, страдания и мъжество. Тези негодяи, които известно време си служеха с езика на приятелите на равенството и заедно с тях се бореха против конституционалистите и Жирондата, показаха истинското си лице на заклети врагове на равенството, щом дойдоха на власт. Те свалиха Робеспиер и го убиха, те предадоха на смърт Сен-Жюст, Кутон и останалите приятели на този неподкупен законодател. Незадоволявайки се с това, че унищожиха приятелите на равенството, тези предатели-убийци очерняха имената на своите жертви с най-долни клевети и не се стесняваха да ги обвиняват в престъпленията, които те сами бяха извършили. Зная, че все още се смята за лош тон да се гледа на Робеспиер другояче освен като на чудовище, но мисля, че не е далеч денят, когато хората ще имат съвсем друго мнение за характера на тоя необикновен човек. Нямам намерение да обожествявам Робеспиер, да го представям за съвършен; но той все пак ми изглежда един от малцината революционни водачи, които знаеха и употребяваха правилни средства за изкореняване на политическата и социалната несправедливост. (Бурни аплодисменти.) Нямам време да говоря за характера на непреклонния Марат, за Сен-Жюст, това блестящо въплъщение на републиканското рицарство; нямам време и да изброявам превъзходните законодателни мероприятия, с които се отличаваше енергичното управление на Робеспиер. Повтарям, не е далеч денят, когато ще му бъде отдадена справедливост. (Аплодисменти.) За мен най-сигурното свидетелство за истинския характер на Робеспиер е всеобщото съжаление, което неговата смърт предизвика у преживелите го искрени демократи — без да се изключват и онези, които, не разбирайки намеренията му, се оставиха да бъдат подведени и съдействуваха за неговото падане, но после, когато беше вече късно, горчиво се разкаяха за своята глупост. Един от тях беше Бабьоф, организаторът на знаменития заговор, носещ неговото име. Този заговор имаше за цел да бъде създадена истинска република, *в която да няма място за користолюбието на индивидуализма* (аплодисменти), *в която да престанат да съществуват частната собственост и парите, източници на всички бедствия* (аплодисменти), в която щастието на всички да се основава *на общия труд и на еднакво за всички ползуване от благата.* (Бурни аплодисменти.) Тези славни мъже преследваха своята славна цел до самата си смърт. Бабьоф и Дарте́ запечатаха своите убеждения със собствената си кръв, Буонароти не изостави в многогодишен затвор, в мизерия и старост своята вярност към великите принципи, които ние смело провъзгласяваме тази вечер. Трябва да спомена още героичните депутати — Ром, Субрани́, Дюроа́, Дюкеноа́ и техните другари; осъдени на смърт от аристократическите предатели на Конвента, те в присъствието на своите убийци, хвърляйки им предизвикателство, се самоубиха с една и съща кама, предавана от ръка на ръка. С това ще завърша първата част на своя тост. Втората част ще изисква само малко думи от моя страна, тъй като най-добре ще говорят за това присъствуващите тук френски депутати. Че принципите на равенството ще се възродят и ще възтържествуват — в това няма никакво съмнение; те всъщност

вече се възродиха не само във формата на републиканската програма, но и във формата на комунизма, защото, доколкото ми е известно, навсякъде във Франция днес има комунистически дружества. Впрочем аз предоставям на моя приятел д-р Фонтен и на неговите сънародници да говорят по-подробно за това. Мен много ме радва присъствието на тези достойни демократи. Тази вечер те ще могат лично да се убедят в нелепостта на тирадите на френската военна партия против английския народ. (Аплодисменти.) Ние решително отхвърляме тази национална вражда; ние изпитваме презрение и отвращение към такива варварски примамки и уловки като „естествени врагове“, „отдавнашен враг“, „национална слава“. (Гръмки аплодисменти.) Ние ненавиждаме всички войни освен онези, които народът е принуден да води против вътрешно потисничество или чуждо нашествие. (Аплодисменти.) Нещо повече, *ние отхвърляме самата дума „чужденец“ — тя не трябва да съществува повече в нашия демократичен речник.* (Бурни аплодисменти.) Макар да принадлежим към английския, френския, италианския или германския клон на европейското семейство, нашето общо име е „Млада Европа“ и под това знаме ние всички заедно влизаме в бой против тиранията и неравенството.“ (Продължителни и бурни аплодисменти.)

След като един германски комунист* изпя „Марсилезата“, *Вилхелм Вайтлинг* държа втория тост:

„За Млада Европа! Нека демократите от всички нации, отхвърлили съперничеството и националната вражда от миналото, се обединят в братска фаланга за унищожаване на тиранията и за пълното тържество на равенството.“

Вайтлинг бе посрещнат с голям ентусиазъм. Понеже не говори свободно английски език, той прочете следната реч:

„Приятели! Настоящото събрание свидетелствува за чувството, което гори в гърдите на всеки човек, чувството на всеобщо братство. Макар в резултат на полученото от нас възпитание да употребяваме различни звуци, когато изразяваме взаимно това общо чувство; макар различията в езика да ни пречат да споделяме помежду си това чувство; макар нашите общи врагове да подхващат и пускат в ход хиляди предразсъдъци, за да попречат на едно по-добро разбирателство и всеобщо братство, все пак, въпреки всички тия пречки, това могъщо чувство на любов остава неизкоренимо. (Аплодисменти.) Това чувство влече страдащия към другаря по нещастие, бореца за по-добър живот към съратника в борбата. (Аплодисменти.) Наши съратници бяха и онези, чиято революция ние чествуваме тази вечер; те бяха въодушевени от същите стремежи, които свързват и нас и които може би ще ни доведат до подобна ѝ, нека се надяваме, по-успешна битка. (Гръмки аплодисменти.) Във времена на народни движения, когато привилегиите на нашите вътрешни врагове се излагат на голяма опасност, те се стремят да насочат нашите предразсъдъци отвъд пределите на нашата естествена родина и да ни накарат да повярваме, че хората отвъд границата застрашават нашите общи интереси. Каква измама! Ако обмислим спокойно всичко това, ние много скоро стигаме до убеждението, че нашият непосредствен враг се намира сред нас, в нашата собствена среда. (Възгласи: „Внимание, внимание!“ и аплодисменти.) Не от външен враг трябва да се страхуваме ние — с този беден враг се отнасят тъй, както и с нас; също като нас той трябва да работи за хиляди негодни безделници; също като нас той вдига оръжие против други хора, принуждаван за това от глада и от закона и подчинявайки се на своите страсти, които намират почва в неговото

* — Йозеф Мол. *Ред.*

невежество. Властниците ни казват, че нашите братя били жестоки и хищни; но има ли по-алчни хищници от тези, които ни управляват, които ни обучават да владеем оръжието, които, за да запазят своите привилегии, ни насъскват едни срещу други и ни водят на война? (Аплодисменти.) Наистина ли нашите общи интереси правят войната необходима? Нима е в интерес на овците да се бият под предводителството на вълци против други овци, водени от също такива вълци? (Гръмки аплодисменти.) Именно те са нашите най-хищни врагове; те ни отнеха всичко, което ни принадлежеше, за да го прахосват в разпуснат живот и наслаждения. (Аплодисменти.) Те ни отнемат това, което ни принадлежи, защото всичко, което харчат, е произведено от нас и трябва да принадлежи на нас, производителите на тези блага, на нашите жени и деца, на нашите старци и болни. (Гръмки аплодисменти.) Но вижте как с хитрите си уловки те ни отнеха всичко и го предадоха на банда мързеливи тунеядци. (Аплодисменти.) Възможно ли е чуждестранен враг да ни ограби повече, отколкото ни грабят нашите вътрешни врагове в нашия собствен дом? Възможно ли е чужденци да изтребват нашия народ повече, отколкото нашите безсърдечни богаташи, които ни грабят чрез своята борсова игра, търгашество и спекула, чрез своята парична система и своите банкрути, чрез своите монополи, църковни данъци и поземлена рента; с всички тези средства те изтръгват от ръцете ни предметите от най-първа жизнена необходимост и обричат на смърт милиони наши трудещи се братя, без да им оставят дори достатъчно картофи колкото да живеят! (Бурни аплодисменти.) Ето защо не е ли достатъчно ясно, че именно онези, които са всичко благодарение на парите и нищо без тях, са истинските врагове на работниците във всички страни и че сред хората няма други врагове на човешкия род освен враговете на работниците? (Аплодисменти.) И възможно ли е по време на война между държавите да ни ограбват и убиват повече, отколкото ни ограбват и убиват сега, в едно така наречено мирно време? Нима ще поощряваме националните предразсъдъци, кръвопролитието и грабежите само заради военна слава? Но какво ще спечелим ние от тази глупава слава? (Аплодисменти.) За какво ни е тя, щом нашият интерес и нашите най-добри чувства я отхвърлят? (Аплодисменти.) Не сме ли ние, които трябва да плащаме за нея? (Аплодисменти.) Не сме ли ние, които трябва да се трудим и да проливаме кръвта си за нея? (Нов взрив от аплодисменти.) Какъв интерес имаме ние от всички тези завоевателни походи и кръвопролития освен един: като се възползуваме от обстоятелствата, да се обърнем против грабителите и палачите — аристокрацията на всички нации? (Възторжени аплодисменти.) Тази аристокрация и само тя системно граби и убива. Бедняците са само нейните неволни невежи оръдия, тя ги вербува във всяка нация измежду ония, които са най-много заразени с национални предразсъдъци, измежду ония, които желаят да видят всички народи поробени от своя собствен народ. Но доведете ги тук, на нашето събрание, и те ще се разберат, ще си подадат един друг ръка. Ако преди една битка защитниците на свободата биха могли да говорят на своите братя — битка не би имало; напротив, вместо нея би се състояло събрание на приятели, подобно на нашето. О, ако ние бихме могли да устроим поне едно такова събрание на едно полесражение — колко бързо бихме се справили с всички алчни кръвопийци, които сега ни потискат и грабят! (Гръмки аплодисменти.) Приятели, такъв е изразът на общочовешкото чувство, чийто жар, съсредоточен във фокуса на всеобщото братство, запалва огъня на ентусиазма, който скоро ще разтопи всички стоящи на пътя ледени планини, които много дълго са разделяли братя едни от други." (Вайтлинг се върна на мястото си сред дълго нестихващи аплодисменти.)

След Вайтлинг говори д-р *Берие́-Фонте́н,* стар републиканец, който още в първите години на господството на буржоазията игра

в Париж известна роля в Дружеството за правата на човека, в 1834 г. бе замесен в априлския процес[173], а следващата година избяга от затвора Сент-Пелажѝ заедно с останалите обвиняеми (виж книгата на Луи Блан „История на 10 години“[174]); по-късно той вървеше в крак с по-нататъшното развитие на революционната партия във Франция и поддържаше приятелска връзка с Père* Кабе. Д-р Берие-Фонтен беше посрещнат с бурни ръкопляскания и каза следното:

„Граждани! Моята реч по необходимост ще бъде кратка, защото аз не говоря много добре английски език. С неизразимо задоволство виждам, че английските демократи чествуват френската република. От все сърце споделям благородните чувства, които изрази г. Джулиан Харни. Уверявам ви, че френският народ не мисли да гледа на английския народ като на свой враг. Ако някои френски журналисти пишат против английското правителство, това не значи, че те пишат против английския народ. Правителството на Англия е омразно в цяла Европа, защото то не е правителство на английския народ, а правителство на английската аристокрация. (Аплодисменти.) Френските демократи са много далеч от това, да хранят вражда към английския народ, те желаят, напротив, да се побратимят с него. (Гръмки аплодисменти.) Републиканците във Франция се бориха не само за Франция, но и за цялото човечество; те се стремяха да установят равенство и да разпрострат неговите благословени плодове върху целия свят. (Бурни аплодисменти.) Те обявиха цялото човечество за свои братя и водиха борба само против аристокрациите на другите нации. (Аплодисменти.) Мога да ви уверя, граждани, че принципите на равенството вече са се възродили за нов живот. Комунизмът напредва с гигантски крачки из цяла Франция. Комунистическите асоциации се разпространиха из цялата страна и аз се надявам, че скоро ще доживеем до великата конфедерация на демократите от всички страни, която ще осигури тържеството на републиканския комунизъм в цяла Европа.“ (Д-р Фонтен се върна на мястото си сред нови аплодисменти.)

След като тостът за „Млада Европа“ бе посрещнат с три гръмогласни „ура“ и „още едно ура“, бе почетена паметта на Томас Пейн и на загиналите демократи от всички страни, а след това паметта на демократите от Англия, Шотландия и Ирландия; държани бяха тостове за интернираните чартисти Фрост, Уилямс, Джонс и Елис, за О'Конор, Дънкъмб и другите пропагандисти на Хартата, а накрай прогърмя трикратно „ура“ за вестник „Northern Star“. След това бяха изпълнени демократични песни на всички езици (не виждам да са споменати само немските) и празникът завърши в найсърдечна братска атмосфера.

И така, състоя се събрание на повече от хиляда демократи от почти всички европейски нации, които се бяха обединили, за да отпразнуват едно на пръв поглед чуждо на комунизма събитие: учредяването на френската република. Не бяха взети никакви мерки, за

* — татко. *Ред.*

да бъде привлечена определена публика; нищо не сочеше, че на събранието ще се говори за нещо друго освен за демокрацията в разбирането на лондонските чартисти. Ето защо можем да смятаме, че мнозинството на събранието общо взето правилно представляваше масата на лондонските пролетарии-чартисти. И това събрание приветствува с единодушен ентусиазъм комунистическите принципи и самата дума комунизъм. Чартисткият митинг беше комунистически празник и — по признанието на самите англичани — „такъв ентусиазъм, какъвто цареше онази вечер, не е бил виждан в Лондон от години".

Не съм ли прав, когато твърдя, че в наши дни демокрацията — това е комунизмът?

Написано от Ф. Енгелс в края на 1845 г.

Напечатано в списание „Rheinische Jahrbücher zur gesellschaftlichen Reform", Bd. II, 1846 г.
Подпис: Ф. Енгелс

Печата се по текста на списанието

Превод от немски

ЗАЯВЛЕНИЕ

Както съобщава „Rheinischer Beobachter“[175] от 18 януари (бр. 18), в „Trier'sche Zeitung“ се е появило съобщение на редакцията, в което между най-различни писатели като сътрудник на този вестник е споменат и „Маркс“. За да се избягнат всякакви недоразумения, заявявам, че *нито веднаж* не съм написал *нито* ред за този вестник, буржоазно-филантропичните, съвсем не комунистически тенденции на който са ми съвсем чужди.

Брюксел, 18 януари 1846 г.

Карл Маркс

Напечатано в „Trier'sche Zeitung“ бр. 26 26 януари 1846 г.

Печата се по текста на вестника
Превод от немски

БЕЛЕЖКИ

ДАТИ ИЗ ЖИВОТА И ДЕЙНОСТТА НА К. МАРКС и Ф. ЕНГЕЛС

ПОКАЗАЛЦИ

БЕЛЕЖКИ

1 *„Светото семейство, или Критика на критическата критика. Против Бруно Бауер и компания“* е първото съвместно произведение на К. Маркс и Ф. Енгелс. Този труд, написан през септември—ноември 1844 г., излезе през февруари 1845 г. във Франкфурт на Майн.

„Светото семейство“ е шеговито прозвище на братя Бауер и техните последователи, които се групираха около „Allgemeine Literatur-Zeitung“ („Всеобщ литературен вестник“). Излизайки против братя Бауер и другите младохегелианци (или левохегелианци), Маркс и Енгелс критикуват същевременно и идеалистическата философия на самия Хегел.

Дълбоки разногласия с младохегелианците проличаха у Маркс още през лятото на 1842 г., когато в Берлин се образува кръжокът на така наречените „Свободни“. След като през октомври 1842 г. стана редактор на „Rheinische Zeitung“ („Рейнски вестник“), в който сътрудничеха и някои берлински младохегелианци, Маркс се възпротиви на публикуването във вестника на безсъдържателни, претенциозни статии, които изхождаха от кръжока на „Свободните“, откъснат от действителния живот и погълнат от абстрактни философски спорове. През двете години, изминали след скъсването на Маркс със „Свободните“, теоретическите и политическите разногласия между Маркс и Енгелс, от една страна, и младохегелианците, от друга, придобиха много дълбок, непримирим характер. Това се обяснява не само с преминаването на Маркс и Енгелс от идеализма към материализма и от революционния демократизъм към комунизма, но и с еволюцията, която преминаха през това време братя Бауер и техните съмишленици. Върху страниците на „Allgemeine Literatur-Zeitung“ Бауер и неговата група се отрекоха от „радикализма на 1842 г.“ и от „Rheinische Zeitung“ като най-ярко негово изражение; те стигнаха до най-пошъл, вулгарен субективен идеализъм — до пропагандиране на „теорията“, според която само избраните личности, носителите на „духа“, на „чистата критика“ са творци на историята, а масата, народът служел само като инертен материал, като баласт в историческия процес.

На разобличаването на тези вредни, реакционни идеи и на защитата на своите нови, материалистически и комунистически възгледи Маркс и Енгелс решиха да посветят първия си съвместен труд.

През време на десетдневното престояване на Енгелс в Париж беше разработен планът на книгата, наречен отначало „Критика на критическата критика.

Против Бруно Бауер и компания", бяха разпределени нейните раздели и написан „Предговорът". Енгелс написа своите раздели, преди още да отпътува от Париж. Маркс, на когото се падна по-голямата част от книгата, продължаваше да работи над нея до края на ноември 1844 година; при това той значително увеличи набелязания обем на книгата, като използува за написаните от него раздели част от икономическо-философските ръкописи, над които бе работил през пролетта и лятото на 1844 г., както и своите изследвания по историята на френската буржоазна революция от края на XVIII в. и редица свои извадки и конспекти. В процеса на печатането на книгата Маркс допълни заглавието с думите: „Светото семейство". В съдържанието на книгата беше посочено кои раздели са написани от Маркс и кои от Енгелс (виж съдържанието на настоящия том стр.630—632). Обстоятелството, че обемът на книгата, при малкия формат бе надминал 20 коли, я избави, съгласно съществуващите тогава в редица германски държави правила, от предварителна цензура. — *3.*

2 „*Allgemeine Literatur-Zeitung*" („Всеобщ литературен вестник") — месечно немско списание, издавано от младохегелианеца Б. Бауер в Шарлотенбург от декември 1843 до октомври 1844 година. — *7.*

3 Има се предвид публикуваната в I и II броеве на „Allgemeine Literatur-Zeitung" (декември 1843 г. и януари 1844 г.) статия на К. Райхард „Съчинения за пауперизма". — *9.*

4 „*Mühleigner*" (буквално: „собственик на мелница") — несъществуваща в немския език дума, образувана чрез превеждане на английската дума mill-owner — притежател на фабрика, фабрикант. Енгелс осмива тук сътрудника на „Allgemeine Literatur-Zeitung" Ю. Фаухер, който употребяваше в статиите си образувани от него по английски маниер думи. — *12.*

5 Енгелс има предвид статията на Ю. Фаухер „Злободневни въпроси на английския живот", поместена в VII и VIII броеве на „Allgemeine Literatur-Zeitung" (юни и юли 1844 г.). — *12.*

6 *Лигата против житните закони* беше основана през 1838 г. от манчестерските фабриканти Кобден и Брайт. Така наречените житни закони, насочени към ограничаване или забраняване вноса на жито от чужбина, бяха въведени в Англия в интерес на едрите земевладелци—лендлордове. Като издигаше искането за пълна свобода на търговията, Лигата се стремеше да бъдат отменени житните закони с цел да се намали работната заплата на работниците и да се отслабят икономическите и политическите позиции на поземлената аристокрация. В своята борба против земевладелците Лигата се опитваше да използува работническите маси. Но именно по това време будните работници в Англия тръгнаха по пътя на самостоятелното политически оформено работническо движение (чартизма).

Борбата между промишлената буржоазия и поземлената аристокрация поради житните закони завърши с приемането през 1846 г. на закона за тяхното отменяване. — *14.*

7 Борбата за законодателно ограничаване на работния ден на десет часа започнала в Англия още в края на XVIII в. и от началото на 30-те години на XIX в. обхвана широките маси на пролетариата. Доколкото представителите на поземлената аристокрация се стремяха да използуват този популярен лозунг в своята борба против промишлената буржоазия, те се обявяваха в парламента в защита на била за десетчасов работен ден; от 1833 г. начело на привържениците на този бил в парламента стоеше „тори-филантропът" лорд Ашли. — *14.*

8 Думи на Б. Бауер из неговата книга „Die gute Sache der Freiheit und meine eigene Angelegenheit". Zürich und Winterthur, 1842 („Правото дело на свободата и моето собствено дело". Цюрих и Винтертур, 1842). — *16.*

9 Става дума за статията „Г-н Науверк и философският факултет", поместена в VI брой на „Allgemeine Literatur-Zeitung" (май 1844 г.) с подпис „J." — начална буква на името Юнгниц (Jungnitz). — *18.*

10 Има се предвид уволнението на Б. Бауер, когото пруското правителство през октомври 1841 г. временно, а през март 1842 г. окончателно лиши от правото да чете лекции в Бонския университет заради трудовете му, посветени на критика на библията. — *18.*

11 Енгелс разглежда и цитира в този раздел публикуваната в V брой на „Allgemeine Literatur-Zeitung" (април 1844 г.) рецензия на Е. Бауер за книгата: Flora Tristan. „L'Union ouvrière". Paris, 1843 (Флора Тристан. „Работническият съюз". Париж, 1843). — *20.*

12 G. W. F. Hegel. „Phänomenologie des Geistes" (Г. В. Ф. Хегел. „Феноменология на духа"). Първото издание на това произведение излезе през 1807 година. При работата над „Светото семейство" Маркс използуваше том II от второто издание на Съчиненията на Хегел (Hegel. Werke. 2-te Aufl., Bd. II, Berlin, 1841). — *23.*

13 Из стихотворението на Шилер „Девойката от чужбина". — *24.*

14 Става дума за книгата: P. J. Proudhon. „Qu'est-ce que la propriété? ou Recherches sur le principe du droit et du gouvernement" (П. Ж. Прудон „Що е собственост? или Изследване върху принципа на правото и властта"); първото издание излезе в Париж през 1840 година. Маркс цитира по парижкото издание от 1841 година.

Книгата „Що е собственост?", написана от противоречиво дребнобуржоазно гледище, при своето появяване произведе силно впечатление със съдържащите се в нея остри нападки срещу частната собственост. Всестранна критическа оценка на тази книга Маркс даде в своята статия „За Прудон", публикувана във форма на писмо до редактора на „Social-Democrat" Швайцер през 1865 година.

Критикуваната от Маркс в този раздел на „Светото семейство" статия на Е. Бауер „Прудон" е поместена в V брой на „Allgemeine Literatur-Zeitung" (април 1844 г.). — *24.*

15 Маркс има предвид обединяващата се около парижкия вестник „La Réforme" („Реформата") политическа групировка, в която влизаха дребнобуржоазни демократи-републиканци и дребнобуржоазни социалисти. — *26.*

16 „*Deutsch-Französische Jahrbücher*" („Немско-френски годишници") — излизаха в Париж под редакцията на К. Маркс и А. Руге на немски език. Излезе само първият, двоен брой през февруари 1844 година. В него бяха публикувани произведенията на К. Маркс „Към еврейския въпрос" и „Към критиката на Хегеловата философия на правото. Увод", както и произведенията на Ф. Енгелс „Очерци към критика на политическата икономия" и „Положението на Англия. Томас Карлайл. „Минало и настояще"" (виж настоящото издание, том 1, стр. 368—398, 399—413, 523—550, 551—575). Тези трудове бележат окончателното преминаване на Маркс и Енгелс към материализма и комунизма. Главна причина, за да прекрати списанието своето излизане, бяха принципните разногласия между Маркс и буржоазния радикал Руге. — *34.*

17 G. W. F. Hegel. Werke. Bd. VIII, S. 256, Berlin, 1833. Grundlinien der Philosophie des Rechts", § 190 (Г. В. Ф. Хегел. Съчинения. т. VIII, стр. 256,

Берлин, 1833. „Основи на философията на правото", § 190). Първото издание на това произведение излезе в Берлин през 1821 година. — *43.*

18 J. B. Say. „Traité d'économie politique". Първото издание излезе в Париж през 1803 г., цитираното от Маркс трето издание — през 1817 година. — *47*

19 Думи из произведението на Ш. Конт „Traité de la propriété". T. 1, p. 52. Paris, 1834 („Трактат за собствеността". Т. I, стр. 52, Париж, 1834), приведени от Прудон на стр. 93 на неговата книга „Що е собственост?" (изданието от 1841 г.). — *48.*

20 A. Smith. „An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations". Първото издание излезе в Лондон през 1776 година. — *53.*

21 Има се предвид напечатаната в VII брой на „Allgemeine Literatur-Zeitung" (юни 1844 година) рецензия на Шелига за романа на френския писател Евгени Сю „Парижки потайности", написан в духа на сантиментално-еснафската социална фантазия; романът излезе в Париж през 1842—1843 г. и доби широка известност не само във Франция, но и вън от нейните граници. — *58.*

22 Молиер. „Еснафинът дворянин", акт II, сцена шеста. — *59.*

23 Става дума за Конституционната харта (Charte constitutionelle), приета след буржоазната революция от 1830 г. във Франция и играла ролята на основен закон на Юлската монархия. Изразът „харта-истина" е ироничен намек за заключителните думи на прокламацията на Луи-Филип от 31 юли 1830 година: „отсега нататък хартата ще бъде истина". — *60.*

24 Маркс префразира двустишие на Гьоте из „Фауст", част I, сцена шеста („Кухнята на вещицата"). — *67.*

25 Цитат из произведението на Ш. Фурие „Теория на всемирното единство" („Théorie de l'unité universelle"), том III, част II, глава 3. Първото издание на това произведение излезе през 1822 г. под заглавие „Traité de l'association domestique-agricole" („Трактат за домакинско-земеделската асоциация"). — *71.*

26 A. A. Monteil. „Histoire des français des divers états aux cinq derniers siècles". T. I—X, Paris, 1828—1844 (А. А. Монтей. „История на французите от различните съсловия през последните пет столетия". Т. I—X, Париж, 1828—1844). — *76.*

27 Шекспир. „Всичко е хубаво, което хубаво свършва", акт I, сцена трета. — *76.*

28 Polydori Vergilii liber de rerum inventoribus. Lugduni, 1706. — *77.*

29 Froment. „La Police dévoilée depuis la Restauration et notamment sous M. M. Franchet et Delavau". T. I—III, Paris, 1829). (Фроман „Разоблičената полиция от времето на реставрацията и по-специално при господа Франше и Делаво". Т. I—III, Париж, 1829). — *80.*

30 G. W. F. Hegel. „Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse" (Г. В. Ф. Хегел. „Енциклопедия на философските науки в сбит очерк"). Първото издание на тази книга излезе през 1817 година. Маркс използува третото издание, излязло през 1830 година. — *85.*

31 Тук и по-нататък се цитира статията на Б. Бауер „Най-нови съчинения по еврейския въпрос", поместена в I брой на „Allgemeine Literatur-Zeitung" (декември 1843 г.); тази статия беше отговорът на Бауер на критиката, на която беше подложена в печата неговата книга „Еврейският въпрос". — *85.*

[32] Книгата B. Bauer. „Die Judenfrage" (Б. Бауер. „Еврейският въпрос") представлява препечатване, с някои допълнения, на статиите на Б. Бауер на същата тема, публикувани в списание „Deutsche Jahrbücher" („Немски годишници") през ноември 1842 година. Книгата излезе в Брауншвайг" през 1843 година. — *85.*

[33] Има се предвид седмичният вестник *„Révolutions de Paris"* („Парижки революции"), който излизаше в Париж от юли 1789 до февруари 1794 година. До септември 1790 г. вестникът се редактираше от революционния публицист, демократа Елизе Лустало. — *89.*

[34] „Предварителните тезиси за реформа на философията" на Л. Фойербах, написани през януари 1842 г. и забранени от цензурата в Германия, бяха публикувани през 1843 г. в Швейцария във втория том на сборника „Anekdota zur neuesten deutschen Philosophie und Publicistik („Неиздадено из областта на най-новата немска философия и публицистика"). В този двутомен сборник влизаха и статии на К. Маркс, Б. Бауер, Ф. Кьопен, А. Руге и други. — *89.*

[35] *Доктринери* — група френски буржоазни политически дейци от периода на реставрацията (1815—1830); бидейки конституционни монархисти, яростни врагове на демократическото и революционното движение, доктринерите се стремяха да създадат във Франция блок на буржоазията и аристокрацията по английски образец; най-известни от доктринерите бяха историкът Ф. Гизо и философът П. Руайе-Колар, чиито възгледи представляваха реакция в областта на философията против френския материализъм от XVIII в. и демократическите идеи на френската буржоазна революция. — *92.*

[36] Маркс има предвид статията на Б. Бауер „Най-нови съчинения по еврейския въпрос", публикувана в I брой на „Allgemeine Literatur-Zeitung" (декември 1843 г.). — *93.*

[37] G. W. F. Hegel. Werke. Bd. VIII, S. 12, Berlin, 1833. „Grundlinien der Philosophie des Rechts", Vorrede (Г. В. Ф. Хегел. Съчинения. Т. VIII, стр. 12, Берлин, 1833. „Основи на философията на правото", Предговор). — *94.*

[38] Става дума за статията на К. Маркс „Към еврейския въпрос". Виж настоящото издание, том 1, стр. 368—398. — *94.*

[39] Има се предвид рецензията на Б. Бауер за първия том на курса от лекции по правото на хегелианеца Хинрикс, издаден в Хале през 1843 г. под заглавие: „Politische Vorlesungen". Bd. I—II („Политически лекции". Т. I—II). Тази рецензия на Бауер беше напечатана в I брой на „Allgemeine Literatur-Zeitung" (декември 1843 г.). По-нататък, в раздела „Хинрикс, № 2", става дума за напечатаната в V брой (април 1844 г.) на същия месечник рецензия на Б. Бауер за втория том на тези лекции. — *97.*

[40] „Staat, Religion und Parthei". Leipzig 1843. Книгата на Б. Бауер излезе анонимно. — *98.*

[41] L. Feuerbach. „Grundsätze der Philosophie der Zukunft". Zürich und Winterthur, 1843 (Л. Фойербах. „Основни положения на философията на бъдещето". Цюрих и Винтертур, 1843). — *99.*

[42] Този и следващите цитати са взети от втората статия на Б. Бауер, написана против критиците на неговата книга „Еврейският въпрос". Втората статия на Б. Бауер, озаглавена, както и първата, „Най-нови съчинения по еврейския въпрос", е напечатана в IV брой на „Allgemeine Literatur-Zeitung" (март 1844 г.). — *102.*

[43] Название на статията на Б. Бауер, напечатана в VIII брой на „Allgemeine Literatur-Zeitung“ (юли 1844 г.). Почти всички цитати от „Allgemeine Literatur-Zeitung“, приведени от Маркс в раздела „Трети поход на абсолютната критика“, са взети от тази статия. — *107.*

[44] „Deutsche Jahrbücher“ — съкратено название на литературно-философското списание на младохегелианците „Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst“. „Немски годишници по въпросите на науката и изкуството“) списанието бе издавано в Лайпциг под редакцията на А. Руге от юли 1841 година. По-рано (1838—1841) списанието излизаше под названието „Hallische Jahrbücher für deutsche Wissenschaft und Kunst“ „Халски годишници по въпросите на немската наука и изкуство“). Пренасянето на местопребиването на редакцията от пруския град Хале в Саксония и променянето на названието на списанието бяха предизвикани от опасността от забрана на „Hallische Jahrbücher“ в пределите на Прусия. Но и под новото название списанието просъществува кратко време. През януари 1843 г. списанието „Deutsche Jahrbücher“ беше спряно от саксонското правителство и забранено с постановление на бундестага върху цялата територия на Германия. — *108.*

[45] *„Rheinische Zeitung für Politik, Handelund Gewerbe“* („Рейнски вестник по въпросите на политиката, търговията и промишлеността“) — ежедневник, който излизаше в Кьолн от 1 януари 1842 до 31 март 1843 година. Вестникът беше основан от представители на рейнската буржоазия, опозиционно настроена по отношение на пруския абсолютизъм. За сътрудничество във вестника бяха привлечени и някои младохегелианци. От април 1842 г. К. Маркс стана сътрудник на „Rheinische Zeitung“, а от октомври същата година — един от неговите редактори. В „Rheinische Zeitung“ бяха публикувани и редица статии на Ф. Енгелс. При редакторството на Маркс вестникът започна да придобива все по-определен революционно-демократически характер. Правителството въведе за „Rheinische Zeitung“ особено строга цензура, а след това го спря. — *108.*

[46] B. Bauer. „Das entdeckte Christenthum“. Zürich und Winterthur, 1843. — *109.*

[47] B. Bauer. „Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker“, Bd. 1—2, Leipzig, 1841; Bd. 3, Braunschweig, 1842 (Б. Бауер. „Критика на евангелската история на синоптиците“. Т. 1—2, Лайпциг, 1841; т. 3, Брауншвайг, 1842). Синоптици в литературата по история на религията се наричат съставителите на трите първи евангелия. — *113.*

[48] Има се предвид статията на К. Маркс „Към еврейския въпрос“. Виж настоящото издание, том 1, стр. 368—398. — *115.*

[49] Става дума за статията на Б. Бауер „Способността на съвременните евреи и християни да станат свободни“, публикувана в сборника „Einundzwanzig Bogen aus der Schweiz“ („Двадесет и една коли от Швейцария“). Сборникът беше издаден през 1843 г. в Цюрих и Винтертур от дребнобуржоазния демократ, поета Г. Хервег. — *116.*

[50] „Die evangelische Landeskirche Preussens und die Wissenschaft“. Leipzig, 1840 („Евангелическата църква в Прусия и науката“. Лайпциг, 1840). Тази книга на Б. Бауер беше издадена анонимно. — *121.*

[51] *Cercle social* (Социален кръжок) — организация, създадена от представители на демократичната интелигенция, действуваше в Париж през първите години на френската буржоазна революция от края на XVIII век. Мястото на Sercle social в историята на комунистическите идеи се определя от това, че неговият идеолог К. Фоше издигаше исканията за уравнително преразделяне на земята и за ограничa-

ване на едрите състояния, както и искането да се дава работа на всички трудоспособни граждани. Направената от К. Фоше критика на формалното равенство, провъзгласено в документите на френската революция, подготви значително посмелите изказвания по тоя въпрос на ръководителя на „бесиите" Жак Ру. — *129.*

52 P. J. G. Cabanis. „Rapports du physique et du moral de l'homme". Първото издание излезе в Париж през 1802 година. Значителна част от това произведение бе публикувана през 1798 и 1799 г. в научните записки на Френската академия на науките. — *136.*

53 *Янсенисти* (по името на холандския теолог Янсений) — представители на опозиционното течение сред католиците във Франция през XVII и началото на XVIII в., което изразяваше недоволството на част от френската буржоазия от феодалната идеология на официалния католицизъм. — *137.*

54 J. Locke. „An Essay concerning Human Understanding" (Дж. Лок. „Опит за човешкия разум"). Първото издание излезе в Лондон през 1690 година. — *138.*

55 „Essai sur l'origine des connaissances humaines". Първото издание на книгата на Кондияк излезе анонимно в Амстердам през 1746 година. — *140.*

56 Helvétius. „De l'homme, de ses facultés intellectuelles et de son éducation" (Хелвеций. „За човека, за неговите умствени способности и неговото възпитание"). За пръв път този труд беше издаден след смъртта на автора в Хага през 1773 г. при съдействието на руския посланик в Холандия Д. А. Голицин. — *140.*

57 „L'homme machine" Leyde, 1748. Книгата на Ламетри, излязла анонимно в Лайден, беше изгорена, а самият автор — изгонен от Холандия, където той беше емигрирал от Франция през 1745 година. — *141.*

58 Първото издание на книгата на Холбах „Système de la Nature, ou Des Lois du Monde Phisique et du Monde Moral" („Система на природата, или За законите на физическия свят и духовния свят") излезе през 1770 година; като автор на книгата, с цел за конспирация, беше посочен умрелият през 1760 г. секретар на Френската академия Ж. Б. Мирабо. — *141.*

59 J. B. Robine. „De la Nature". Първото издание, в четири тома, излезе в Амстердам през 1763—1766 г. — *141.*

60 G. W. F. Hegel. „Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie" (Г. В. Ф. Хегел „Лекции по история на философията"); този труд за пръв път беше публикуван в първото издание на Съчиненията на Хегел (Hegel. Werke. Bd. XIII—XV, Berlin, 1833—1836). — *142.*

61 За списание „Hallische Jahrbücher" виж бележка 44. — *143.*

62 Helvétius. „De l'Esprit". T. I—II, Paris, 1822. Първото издание на книгата на Хелвеций, излязло анонимно в Париж през 1758 г., беше изгорено от палача през 1759 година. — *144.*

63 Става дума за книгата на Холбах: „Système social, ou Principes naturels de la moral et de la politique", T. I—II, Paris, 1822 („Социална система, или Естествени принципи на морала и политиката". Т. I—II, Париж, 1822). Първото издание на книгата на Холбах, в три тома излезе анонимно през 1773 година. — *144.*

64 „Théorie des peines et des récompenses", Ouvrage extrait des manuscrits de M. Jérémie Bentham. T. I—II, 3-те éd., Paris, 1825—1826 („Теория на нака-

занията и наградите". Извлечение от ръкописите на г. Иеремия Бентам. Т. I—II, 3-о изд., Париж, 1825—1826). Първото издание излезе през 1811 година. — *144.*

65 *„Allgemeine Zeitung"* („Всеобщ вестник") — немски реакционен ежедневник, основан през 1798 година; от 1810 до 1882 г., излизаше в Аугсбург. — *145.*

66 L. Stein. „Der Socialismus und Kommunismus des heutigen Frankreichs". Leipzig, 1842 (Л. Щайн. „Социализмът и комунизмът на съвременна Франция". Лайпциг, 1842). Авторът на книгата, както се изясни по-късно, е бил таен агент на пруското правителство. — *145.*

67 Има се предвид „Наука на логиката" („Wissenschaft der Logik"). Маркс цитира по второто издание на съчиненията на Хегел (G. W. F. Hegel. Werke. 2-te Aufl., Bd. V, Berlin, 1841). За пръв път този труд на Хегел беше издаден в три тома, през 1812—1816 г. — *149.*

68 Гьоте. „Фауст", част I, сцена трета („Кабинетът на Фауст"). — *153.*

69 *„Zeitschrift für spekulative Theologie"* („Списание за спекулативна теология") — списание, което беше издавано в Берлин през 1836—1838 г. под редакцията на Б. Бауер, който принадлежеше тогава към групата на десните хегелианци. —*154.*

70 Из едноактната комедия на френския писател Ж. Ф. Мармонтел „Люсил", сцена четвърта. — *155.*

71 Разказът на Е. Бауер „Да живеят твърдите принципи!" е напечатан в книгата: A. Weill und E. Bauer. „Berliner Novellen", Berlin, 1843 (А. Вейл и Е. Бауер. „Берлински новели". Берлин, 1843). — *158.*

72 *„Берлински кръжок"* („Berliner Couleur") кореспондентът на „Allgemeine Literatur-Zeitung" нарича берлинските младохегелианци, които не принадлежаха към групата на Б. Бауер и по дребни, частни въпроси критикуваха „Allgemeine Literatur-Zeitung"; между тях беше Макс Щирнер. — *160.*

73 Маркс има предвид статията на Б. Бауер „Страданията и радостите на теологическото съзнание" във втория том на сборника „Anekdota zur neuesten deutschen Philosophie und Publicistik". — *164.*

74 *„La Démocratie pacifique"* („Мирната демокрация") — ежедневник на фуриеристите, който излизаше в Париж през 1843—1851 г. под редакцията на В. Консидеран. — *164.*

75 Хайне. „Северно море" (цикъл втори, стихотворението „Въпроси"). — *169.*

76 Из немската народна песен „Монахиня" — *178.*

77 Из немската народна комическа повест „Седемте шваби". — *176.*

78 Гьоте. „Кротките ксении" — *188.*

79 *„Jurnal des Débats"* — съкратено название на френския буржоазен ежедневник „Jurnal des Débats politiques et littéraires" („Вестник на политическите и литературните дебати"), основан в Париж през 1789 година. През периода на Юлската монархия — правителствен вестник, орган на орлеанистката буржоазия. — *203.*

80 *„Le Siècle* („Век") — ежедневник, който излизаше в Париж от 1836 до 1939 година. През 40-те години на XIX в. отразяваше възгледите на онази част от дреб-

ната буржоазия, която се ограничаваше с искането за умерени конституционни реформи. — *203.*

81 Има се предвид вестник „Petites affiches" („Малки обявления") — най-старо френско периодично издание, основано в Париж през 1612 година; своего рода информационен лист, в който се печатали различни обявления и известия. — *203.*

82 „*Satan*" („Сатана") — малък буржоазен вестник от сатиричен жанр, който излизаше в Париж през 1840 — 1844 г. — *204.*

83 Маркс цитира следните произведения на Ш. Фурие: „Теория на четирите движения и на всеобщите съдби" („Théorie des quatre mouvements et des destinées générales" — първото издание излезе през 1808 г.), „Новият стопански и социален свят" („Le nouveau monde industriel et sociétaire" — първото издание излезе през 1829 г.), както и „Теория на всемирното единство" (виж бележка 25). — *209.*

84 Chaptal. „De l'Industrie française". T. I—II, Paris, 1819. — *214.*

85 *Фортунат* — герой на немско народно сказание, притежател на чудна неизчерпаема кесия и на вълшебна шапчица. — *214.*

86 Из книгата на Ш. Фурие „Теория на четирите движения и на всеобщите съдби", част II, епилога. — *214.*

87 Имат се предвид загубилите своята власт дребни немски князе, чиито владения бяха присъединени към територията на по-големите германски държави в резултат на прекрояването на политическата карта на Германия по време на Наполеоновите войни и на Виенския конгрес (1814—1815). — *216.*

88 „*Млада Англия*" — група английски политически дейци и литератори, които принадлежаха към партията на торите; бе образувана в началото на 40-те години на XIX век. Изразявайки недоволството на поземлената аристокрация от засилването на икономическото и политическото могъщество на буржоазията, дейците на „Млада Англия" прибягваха към демагогски похвати, за да подчинят на своето влияние работническата класа и да я използуват в своята борба против буржоазията. В „Манифест на комунистическата партия" К. Маркс и Ф. Енгелс характеризират техните възгледи като „феодален социализъм". — *218.*

89 Маркс цитира, с иронични добавки, кореспонденцията на Хирцел от Цюрих, поместена в V брой на „Allgemeine Literatur-Zeitung" (април 1844). — *223.*

90 Из френска трапезна песничка. — *224.*

91 Книгата „Положението на работническата класа в Англия" беше написана от Ф. Енгелс в Бармен през септември 1844 — март 1845 година. С изучаване на условията на живота на английския пролетариат Енгелс се занимава през време на своето пребиваване в Англия (ноември 1842 — август 1844 г.), възнамерявайки да осветли тоя въпрос в една от главите на замисления от него труд по социалната история на Англия; но изясняването на особената роля на пролетариата в буржоазното общество подтиква Енгелс да посвети на изследването на положението на английската работническа класа отделен труд.

Първото издание на книгата излезе на немски език през 1845 г. в Лайпциг. Второто немско издание излезе през 1892 година. По това време се появиха две издания на авторизирания превод на книгата на английски език (Нюйорк, 1887 г. и Лондон, 1892 г.). При подготовката на новите издания на своята книга Енгелс не внесе в текста някакви съществени изменения. Но в „Приложение към амери-

канското издание“ (1887 г.), което почти напълно влезе в предговора към английското и немското издания от 1892 г., Енгелс сметна за необходимо да предупреди читателя, че „Положението на работническата класа в Англия“ не трябва да се разглежда като произведение на зрял марксизъм“... В тази книга — пише той — навсякъде може да се намерят следите на произхода на съвременния социализъм от един от неговите предшественици — немската класическа философия. Така например в книгата (особено в края) се прави силно ударение върху това, че комунизмът не е просто партийна доктрина на работническата класа, а теория, чиято крайна цел е освобождението на цялото общество, включително и капиталистите, от тесните рамки на съвременните отношения. В абстрактен смисъл това твърдение е вярно, но на практика е безполезно и в по-голямата си част дори нещо по-лошо, Доколкото имотните класи не само самите не изпитват никаква нужда от освобождение, но дори се противопоставят с всички сили на самоосвобождението на работническата класа, дотолкова работническата класа трябва сама да подготви и проведе социалната революция.“ Енгелс обяснява понататък защо изказаното от него през 1845 г. предположение за близост на социалната революция в Англия не се потвърди: упадъка на чартизма след 1848 г. и временната победа на опортюнизма в английското работническо движение. Енгелс поставя в пряка връзка с промишления монопол на Англия на световния пазар и изказва увереност, че със загубването на монополното положение от страна на Англия „социализмът ще се появи в Англия отново“. — *225.*

92 Своето обръщение „Към работническата класа на Великобритания“ Енгелс написа на английски език, възнамерявайки да го отпечата отделно и да го разпрати на някои лидери на английските политически партии, литератори и членове на парламента. В немските издания на книгата „Положението на работническата класа в Англия“ от 1845 и 1892 г. обръщението беше възпроизведено на английски език, в американското (1887 г.) и английското (1892 г.) издания то не беше включено. — *229.*

93 Има се предвид въстанието на силезийските тъкачи на 4—6 юни 1844 г. — първата голяма класова схватка между пролетариата и буржоазията в Германия, — както и вълненията сред чешките работници, между които и тъкачите в околностите на Прага, през лятото на 1844 година. — *234.*

94 Днес някои факти, приведени от Енгелс, могат да бъдат уточнени. Така например знае се, че Аркрайт не е бил изобретател на предачната машина, а е присвоил редица чужди изобретения, направени в Англия. Енгелс не е знаел и за редица открития и изобретения, направени в други страни, по-специално в Русия. Така например Енгелс не е знаел за създаването от руския изобретател И. И. Ползунов (1728—1766) на първия парен двигател през 1763 година. Този двигател не намери приложение в условията на крепостна Русия, докато парната машина, изобретена от Дж. Уат, много скоро получи широко разпространение в английската промишленост. — *243.*

95 „*Durham Chronicle*“ („Дърхемска хроника“) — ежедневник, издава се в Дърхем (Англия) от 1820 година; през 40-те години на XIX в. имаше буржоазно-либерално направление. — *247.*

96 Става дума за реформата на избирателното право, проведена от английския парламент през юни 1832 година. Реформата беше насочена против политическия монопол на поземлената и финансовата аристокрация и откри за представителите на промишлената буржоазия достъп до парламента. Пролетариатът и дребната буржоазия, които бяха главната сила в борбата за реформа, бяха излъгани от либералната буржоазия и не получиха избирателни права. — *251.*

97 За парламентарната сесия през 1844 г. виж и настоящия том, стр. 387—388, 483 и 491. — *251.*

98 Виж настоящото издание, том 1, стр. 523—550. — *254.*

99 Енгелс цитира съобщението на пастора Олстон, първоначално публикувано в буржоазно-радикалния орган „The Weekly Dispatch“ („Ежеседмично съобщение“) и след това препечатано в чартисткия вестник „The Northern Star“ („Северна звезда“) бр. 338, 4 май 1844 година. — *263.*

100 *„The Times“* („Времена“) — най-голям английски вестник с консервативна насока; основан е в Лондон през 1785 година. — *265.*

101 Цитираният от Енгелс отчет на комитета, избран от жителите на Хадерсфилд на 19 юли 1844 г. за обследване на санитарните условия в града, бе отпечатан във вестник „The Northern Star“ бр. 352, 10 август 1844 година. — *273.*

102 *Керсол-Мур* — хълм близо до Манчестер, където ставаха събранията на работниците. Енгелс го нарича „Свещената планина“ по аналогия със Свещената планина в древния Рим, където според преданието през 494 г. пр. н. е. се били оттеглили плебеите, въстанали против патрициите. — *276.*

103 *„The Manchester Guardian“* („Манчестерски страж“) — английски буржоазен вестник, орган на привържениците на свободната търговия (на фритредерите), по-късно орган на либералната партия; излиза в Манчестер от 1821 година. — *298.*

104 Цитираното от Енгелс съобщение на пастора У. Чампнис за положението на лондонските докери, първоначално публикувано в седмичника „The Weekly Dispatch“, беше препечатано във вестник „The Northern Star“ бр. 338, 4 май 1844 година. — *314.*

105 Статията на Р. Кауен „Статистика за раждаемостта и смъртността в Глазгоу като илюстрация към санитарното положение на населението“ беше напечатана в „Journal of the Statistical Society of London“ („Списание на Лондонското статистическо дружество“) през октомври 1840 година. — *333.*

106 Специалният закон за уреждане на строителството в Лондон (Metropolitan Buildings Act) бе приет от английския парламент през 1844 година. — *336.*

107 *Законът от 1802 г.* ограничаваше работното време на децата-чираци на 12 часа и забраняваше да бъдат те използувани за нощна работа. Този закон се разпростираше само върху памучната и вълнената промишленост; той не предвиждаше контрол от страна на фабричната инспекция и фактически не беше спазван от фабрикантите. — *372.*

108 *Законът от 1819 г.* забраняваше в памучните предачници и тъкачните фабрики работа на деца до 9 години, както и нощна работа на деца и юноши до 16 години; и за едните, и за другите работният ден беше ограничен на 12 часа, без да се смятат почивките за хранене; тъй като тези почивки се устройваха от фабрикантите произволно, работният ден фактически се проточваше до 14 часа и повече.

Законът от 1825 г. установяваше, че почивките за хранене не трябва общо взето да надминават $1^1/_2$ часа на ден, с оглед работният ден в цялост да не надминава 13 $^1/_2$ часа. Както и законът от 1819 г., законът от 1825 г. не предвиждаше контрол от страна на фабричната инспекция и не беше спазван от фабрикантите. — *388.*

109 *„The Fleet papers“* („Флитски записки“) — седмичник във вид на писма-памфлети, който Оустлер, който се намираше във Флитския затвор за длъжници, издаваше през 1841—1844 години. — *392.*

110 *„The Northern Star“* („Северна звезда“) — английски седмичник, централен орган на чартистите; основан е през 1837 година; излизаше до 1852 г., отначало в Лидс, а от ноември 1844 г. в Лондон. Основател и редактор на вестника беше Ф. О'Конор, през 40-те години вестникът беше редактиран и от Ж. Харни. От септември 1845 до март 1848 г. във вестника сътрудничеше Ф. Енгелс. — *399.*

111 Немският превод на стихотворението на Е. Мид „Кралят-пàра“ („The Steam-King“) беше направен от Ф. Енгелс; в английския текст на това стихотворение, напечатан във вестник „The Northern Star“ бр. 274, 11 февруари 1843 г., има още две строфи; за настоящото издание българският превод е направен от Ив. Добрев — *402.*

112 *„Revue des deux Mondes“* („Преглед на Стария и Новия свят“) — двуседмично буржоазно-литературно художествено и публицистично списание, издава се в Париж от 1829 г. — *414.*

113 Според преданието римският патриций Менений Агрипа уговорил въстаналите през 494 г. пр. н. е. плебеи да се смирят, като им разказал баснята за частите на човешкото тяло, разбунтували се против стомаха. — *437.*

114 Имат се предвид предизвиканите от провокатори сблъсквания на чартисти с полиция в Шефилд, Брадфорд и други градове. Тези сблъсквания повлекли след себе си многобройни арести на лидери и участници в движението. — *444.*

115 *Mechanics' Institutions* — вечерни училища, в които на работниците се преподаваха някои общообразователни и технически предмети; за пръв път такива училища се появиха в Англия през 1823 г. (в Глазгоу) и през 1824 г. (в Лондон). В началото на 40-те години на XIX в. броят им възлизаше на повече от двеста, главно във фабричните градове Ланкашир и Йоркшир. Буржоазията използуваше тези училища за подготовка на необходимите за промишлеността квалифицирани работници и за подчиняване на тези работници под свое влияние.— *451.*

116 D. F. Strauß. „Das Leben Jesu“. Bd. 1—2, Tübingen, 1835—1836 (Д. Ф. Щраус. „Животът на Исус“. Т. 1—2, Тюбинген, 1835—1836). За книгата на Прудон виж бележка 14. — *452.*

117 *„The Mining Jurnal“* („Минно списание“) — седмично икономическо и техническо списание, основано в Лондон през 1835 година. — *462.*

118 Законът, който забраняваше да бъдат използувани за работа под земята жени, както и деца по-млади от 10 години, беше приет от парламента на 10 август 1842 година. — *463.*

119 *Съдът на кралската скамейка* — едно от най-старите съдилища в Англия; през XIX в. (до 1873 г.) беше самостоятелен висш съд, разглеждаше углавни и граждански дела и имаше правото да ревизира решенията на редица по-нискостоящи съдилища. — *466.*

120 *Writ of Habeas Corpus* — прието в английската съдебна практика название на документ, който предписва на съответната инстанция по искане на заинтересовани лица да се докара арестуваният в съда за проверяване законността на арестуването. След разглеждането на причините за арестуването съдът или освобож-

дава арестувания, или го изпраща обратно в затвора, или го пуска на свобода под гаранция или поръчителство. Посочената процедура, регулирана от акта от 1679 г., не се разпростира върху дела по обвинение в държавна измяна и може да бъде спряна с решение на парламента. — *466.*

121 *Англо-ирландската уния* беше натрапена на Ирландия от английското правителство след смазването на ирландското въстание през 1798 година. Унията, влязла в сила от 1 януари 1801 г., унищожи и последните следи от автономията на Ирландия и премахна ирландския парламент. Искането за отменяването на унията (Repeal of Union) стана от 20-те години на XIX в. най-популярният лозунг в Ирландия; през 1840 г. беше основана асоциацията на рипилерите. — *484.*

122 Виж настоящото издание, том 1, стр. 551—575. — *486.*

123 *„Laissez faire, laissez aller“* — „предоставете свобода на действие“ — формула на буржоазните икономисти — фритредери, привърженици на свобода на търговията и на ненамеса на държавата в сферата на икономическите отношения. — *488.*

124 *Трапезата (*или *пирът) на Бармекидите* — израз, заимствуван от приказките „Хиляда и една нощ“. На тоя пир поднасят на гладния едно след друго празни блюда. — *503.*

125 Има се предвид „The New Moral World“ („Новият нравствен свят“) — седмичник на социалистите-утописти, основан от Р. Оуен през 1834 г., беше издаван до 1846 г., отначало в Лидс, а от октомври 1841 г. в Лондон; от ноември 1843 до май 1845 г. в този вестник сътрудничеше Ф. Енгелс. — *507.*

126 Става дума за издавания от К. Маркс и А. Руге „Deutsch-Französische Jahrbücher“ — виж бележка 16. — *507.*

127 *„Trier'sche Zeitung“* („Трирски вестник“) — основан в Трир през 1757 г., под това название излизаше от 1815 година; от началото на 40-те години на XIX в. — буржоазно-радикален орган; към средата на 40-те години започна да печата статии за социализма, в това число статии на своя постоянен сътрудник К. Грюн, станал наскоро след това един от главните представители на „истинския социализъм“. — *508.*

128 *„Sprecher oder: Rheinisch-Westphälischer Anzeiger“* („Говорител или Рейнсковестфалски вестник“) — вестник, основан в Дортмунд през 1798 г., през 40-те години на XIX в. излизаше във Везел; от 1842 до ноември 1844 г. в редакцията участвуваше К. Грюн. — *508.*

129 Има се предвид немският вестник *„Vorwärts!“* („Напред!“), който излизаше в Париж от януари до декември 1844 г. два пъти седмично. Под влияние на Маркс, който от лятото на 1844 г. започна да взема непосредствено участие в редактирането на вестника, той започна да придобива комунистически характер; вестникът разгърна остра критика на реакционния строй в Прусия. Във вестника бяха напечатани статии на К. Маркс и Ф. Енгелс (виж настоящото издание, т. 1, стр. 414—432 и 576—620). По искане на пруското правителство правителството на Гизо през януари 1845 г. издаде нареждане за екстерниране на Маркс и някои други сътрудници на вестника от Франция; издаването на „Vorwärts!“ се прекрати. — *508.*

130 Става дума за статията, „„Социалистическият“ призрак“, напечатана без подпис в приложение към „Kölnische Zeitung“ бр. 314, 9 ноември 1844 година. — *509.*

131 *„Хармония“* („Harmony“) — название на комунистическата колония, основана от английски социалисти-утописти, последователи на Роберт Оуен през 1841 г. в Хемпшир (Англия). Колонията просъществува до началото на 1846 година. — *510.*

132 Преводът е направен от Енгелс по ранния вариант на стихотворението на Хайне' За разлика от текста, за пръв път публикуван във вестник „Vorwärts!“ бр. 55' 10 юли 1844 г., първата строфа на този превод има допълнителен, трети по ред' стих. — *510.*

133 Има се предвид годишникът *„Deutsches Bürgerbuch“* („Книга за немските граждани“) за 1845 г., издаден в Дармщадт от Г. Пютман през декември 1844 година. Освен значителния брой статии на „истински социалисти“ в годишника бяха публикувани работи на такива дейци на революционното демократическо движение като В. Волф и поета Г. Веерт. В него също беше напечатано съобщение за американските комунистически колонии и оуенистката колония „Хармония“ в Англия. Това съобщение, съставено от Ф. Енгелс, представляваше превод на немски език на материалите, публикувани в „The New Moral World“, „The Northern Star“ и „The Morning Chronicle“. В годишника „Deutsches Bürgerbuch“ за 1846 г., излязъл в Манхайм през лятото на 1846 г., беше напечатан направеният от Ф. Енгелс превод на „Откъс из Фурие за търговията“ с негов увод и заключение (виж настоящия том, стр. 568—574). — *513.*

134 Става дума за списание *„Rheinische Jahrbücher zur gesellschaftlichen Reform“* („Рейнски годишници по въпросите на социалната реформа“), което бе издавано от радикалния публицист Г. Пютман; излязоха всичко два тома, първият в Дармщадт през август 1845 г., вторият в селището Бел-Вю на немско-швейцарската граница в края на 1846 година. Стремейки се да завоюват позиции за пропагандиране на своите комунистически възгледи в Германия, Маркс и Енгелс смятаха за необходимо да използуват списанието за тази цел. В първия том беше публикуван текстът на речите на Ф. Енгелс на събранията в Елберфелд на 8 и 15 февруари 1845 г. („Елберфелдски речи“), във втория — неговата статия „Празникът на нациите в Лондон“ (виж настоящия том, стр. 521—542 и 575—588). Но общата насока на годишниците се определяше от участието в него на представители на „истинския социализъм“; във връзка с това Маркс и Енгелс го подложиха на рязка критика в своя труд „Немската идеология“ (1845—1846). — *513.*

135 Има се предвид месечното списание *„Gesellschaftsspiegel“* („Огледало на обществото“). Енгелс, който на първо време участвуваше в организирането на това издание, не влезе в редакцията. В списанието, което излизаше в Елберфелд под редакцията на М. Хес, се печатаха статии на „истинските социалисти“. Излязоха всичко 12 броя през 1845—1846 г. — *513.*

136 Енгелс пише тук за замисления от К. Маркс труд „Критика на политиката и на политическата икономия“; договор с издателя Леске за издаване на двутомно произведение под такова заглавие беше подписан от Маркс на 1 февруари 1845 година. След като от края на 1843 г. се бе заел с изучаването на политическата икономия, Маркс вече през пролетта на 1844 г. си бе поставил задача да даде в печата критика на буржоазната политическа икономия от позициите на материализма и комунизма; от написаните от него тогава ръкописи до нас е стигнала само частта, известна под названието „Икономическо-философски ръкописи от 1844 година“. Във връзка с работата върху книгата „Светото семейство“ Маркс временно отложи занятията по политическа икономия и се върна към тях едва през декември 1844 година. Запазили са се множество конспекти, извадки и бележки, направени от Маркс през 1845—1846 г. във връзка с изучаването на английските и френските икономисти. Но и този път Маркс не успя да

осъществи своя замисъл. За причините, които са накарали Маркс да отложи за втори път неговото осъществяване, той сам писа на Леске на 1 август 1846 година: „Струваше ми се за крайно важно да започна своето положително изложение на предмета с полемичен труд, насочен против немската философия и против съществуващия оттогава немски социализъм. Това е необходимо, за да бъде подготвена публиката за гледището на оная политическа икономия, която се противопоставя пряко на съществувалата досега немска наука.“ Под „полемичен труд“ Маркс подразбира тук написаната от него съвместно с Енгелс „Немска идеология“ (1845—1846). Договорът за издаване на „Критика на политиката и политическата икономия“ бе анулиран от издателя през февруари 1847 година. — *513.*

137 W. Weitling. „Garantien der Harmonie und Freiheit“. Vivis, 1842 (В. Вайтлинг. „Гаранции за хармонията и свободата“. Веве, 1842). — *513.*

138 Има се предвид напечатаната в „Deutsch-Französische Jahrbücher“ статия на К. Маркс „Към критика на Хегеловата философия на правото. Увод“. Виж настоящото издание, том 1, стр. 399—413. — *514.*

139 Виж настоящото издание, том 1, стр. 504—520 и 521—522. — *516.*

140 *„Das Westphälische Dampfboot“* („Вестфалски параход“) — месечно списание, издавано от „истинския социалист“ О. Люнинг в Билефелд от януари 1845 до декември 1846 г. и в Падерборн от януари 1847 до март 1848 година. — *518.*

141 Има се предвид *„Allgemeines Volksblatt. Populärer Monatsbericht über die wichtigsten Zeitfragen“* („Всеобщ народен вестник. Общодостъпен месечен преглед по най-важните въпроси на съвременността“), издаван в Кьолн от януари 1845 г. до началото на 1846 г. с участието на демократическия деец Д’ Естер, който беше свързан с Маркс и Енгелс. — *518.*

142 Става дума за сборника *„Neue Anekdota“* („Ново от неиздадено“), който излезе в Дармщадт в края на май 1845 година. В сборника бяха публикувани забранени от цензурата вестникарски статии на М. Хес, К. Грюн, О. Люнинг и др., отнасящи се главно до първата половина на 1844 година. Наскоро след излизането на сборника Маркс и Енгелс, както това се вижда от писмата на Брюн до Хес, изказаха по повод на неговото съдържание редица резки критични бележки. — *519.*

143 A. Becker. „Was wollen die Kommunisten?“ Брошурата излезе в Лозана през 1844 година. — *520.*

144 Има се предвид статията на К. Маркс „Оправдание на мозелския кореспондент“, напечатана в „Rheinische Zeitung“ през януари 1843 г. (виж настоящото издание, том 1, стр. 182—210). — *534.*

145 Протекционистичните възгледи на немския икономист Ф. Лист са изложени от него в книгата „Das nationale System der politischen Oekonomie“. Stuttgart und Thübingen, 1841 („Националната система на политическата икономия“. Щутгарт и Тюбинген, 1841). — *536.*

146 През 1842 г., след свършването на така наречената първа опиумна война, която английските колонизатори водиха против Китай, на последния беше наложен неравноправният Нанкински договор; едно от условията на договора предвиждаше да бъдат отворени за английската търговия пет китайски пристанища: Кантон, Шанхай, Амой, Нинбо и Фучжоу. — *539.*

147 *Лайпцигската касапница* — откриването на огън от саксонските войски по народната демонстрация в Лайпциг на 12 август 1845 година. Демонстрацията, като повод за която послужи устроеният по случай пристигането на принц-наследник Йохан военен парад, беше насочена против преследването от страна на саксонското правителство на движението на „немските католици" и на един от неговите ръководители, свещеника И. Ронге. Движението на „немските католици", възникнало през 1814 г. в редица германски държави, бе обхванало значителни слоеве на средната и дребната буржоазия; отхвърляйки хегемонията на римския папа и много догмати и обреди на католическата църква, „немските католици" се стремяха да приспособят католицизма към нуждите на развиващата се тогава немска буржоазия. — *543.*

148 *Питерлоо* — така съвременниците нарекоха, по аналогия с битката при Ватерло, кървавата разправа, извършена на 16 август 1819 г. от английските войски спрямо беззащитните участници в масовия митинг за избирателна реформа, състоял се в равнината Сент-Питер (Сент-Питерсфилд) близо до Манчестер. — *543.*

149 Названието „славна революция" в английската буржоазна историография получи държавният преврат през 1688 г., след който в Англия се заздрави конституционната монархия, основана на компромис между поземлената аристокрация и финансовата буржоазия. — *545.*

150 Конституцията от 1791 г., приета от буржоазното Учредително събрание, установяваше във Франция конституционна монархия. Тази конституция беше унищожена от народното въстание на 10 август 1792 г., в резултат на което кралската власт беше съборена. — *550.*

151 Серията статии на Ф. Енгелс „Положението в Германия" е насочена против реакционно-националистическото тълкуване на историята на Германия и по-специално на войната от 1813—1815 г. с Наполеонова Франция. Като подлага на критика националистическото гледище, Енгелс същевременно дава тук едностранчива оценка на тази война. В тази война националноосвободителната борба на народните маси против грабителската политика на Наполеон I беше използувана от господствуващите класи и управляващите династии за възстановяване на феодалния строй в Европа. По-късно, като се връща към оценката на този исторически период, Ф. Енгелс пише в своя труд „Ролята на насилието в историята" (1888): „Всеобщата война на народите против Наполеон беше реакция на националното чувство, което Наполеон потъпкваше у всички народи". — *552.*

152 *Съюзният акт*, който закрепи раздробеността на Германия, беше приет на Виенския конгрес на 8 юни 1815 година. Обещанието, което се съдържаше в член 13-и на този документ, да бъдат въведени конституции във всички държави, които влизаха в Германския съюз, остана неизпълнено. — *559.*

153 Става дума за буржоазната революция в Испания, започнала през януари 1820 г., и за революционните въстания в Неапол и Палермо през юли 1820 г., в Португалия през август 1820 г., в Пиемонт през март 1821 година. Революционното движение беше потушено от интервенцията на Свещения съюз, който изпрати френски войски в Испания и австрийски в Италия. — *565.*

154 Френското тайно заговорническо общество на карбонарите беше основано в края на 1820 — началото на 1821 г. по образец на италианското общество със същото название. Френските карбонари, които обединяваха в своите редове представители на различни политически направления, си поставяха за цел да съборят монархията на Бурбоните. През 1822 г. беше организиран заговор за осъществяване

на едновременно въстание във военните гарнизони на редица градове (Белфор, Ла-Рошел и др.). След провалянето на заговора и екзекутирането на някои ръководители обществото на карбонарите фактически прекрати своята дейност. — *565.*

155 Има се предвид подемът на масовото демократическо движение в Англия през 1816—1819 г.; движението протичаше под лозунга за борба за реформа на избирателното право. — *565.*

156 Става дума за юлската буржоазна революция през 1830 г. във Франция. — *565.*

157 По избирателния закон от 1832 г. в Англия право на глас в градовете получиха собствениците и арендаторите на къщи, носещи не по-малко от 10 лири стерлинги доход годишно. — *566.*

158 С решението, фиксирано в заключителния (от 12 юни 1834 г.) протокол на конференцията на представителите на германските държави във Виена, владетелите се задължаваха да си оказват взаимно подкрепа в борбата против либералното и демократическото движение. Този документ беше публикуван от либералния публицист Велкер в книгата „Wichtige Urkunden für den Rechts-Zustand der deutschen Nation" („Важни документи за правното положение на германската нация"), издадена в Манхайм през 1844 година. — *566.*

159 Английският министър на вътрешните работи Дж. Р. Дж. Грахам предизвика негодувание сред демократичните кръгове с това, че през 1844 г. в угода на австрийското правителство издаде заповед до пощенското ведомство да предоставя на полицията писмата на италианските революционери емигранти. — *567.*

160 Преводът на откъса из Фурие („Ein Fragment Fourier's über den Handel") влизаше в по-обширен план на публикации, замислен от Маркс и Енгелс за популяризиране в Германия най-добрите произведения на френския и английския утопичен социализъм. В увода и заключението към „Откъс из Фурие за търговията" Ф. Енгелс за пръв път подложи на публична критика „истинските социалисти". Високомерно-пренебрежителното отношение на „истинските социалисти" спрямо най-видните представители на социалистическата мисъл във Франция и в Англия, техният стремеж да възвеличат „истинския немски социализъм" особено ярко се прояви в книгата на К. Грюн „Die soziale Bewegung in Frankreich und Belgien" („Социалното движение във Франция и Белгия"), излязла в Дармщадт през август 1845 година. Разгърнатата критика на К. Грюн като един от типичните представители на „истинския социализъм" е дадена в произведението на К. Маркс и Ф. Енгелс „Немската идеология" (1845—1846). — *568.*

161 Енгелс има предвид книгата на Л. Щайн „Социализмът и комунизмът в съвременна Франция". — *568.*

162 Става дума за съдържащите се в трудовете на Фурие фантастични описания на промените, които трябвало да станат в бъдеще в областта на природата: изменение на неприятния вкус на морската вода, появяване над Северния и Южния полюси на излъчващи топлина венци, превръщане на хищните зверове в полезни за човека животни и пр. — *569.*

163 По-нататък следва направеният от Ф. Енгелс превод на текста на Фурие, който в даденото издание не се привежда. Избраният от Енгелс откъс обхваща първите 7 глави на незавършения труд на Ш. Фурие „За трите външни единства", публикуван вече след неговата смърт в списанието на фуриеристите „La Phalange" („Фалангата") през 1845 г. (виж руския превод в книгата: Ш. Фурие. Избранные со-

чинения, М.—Л. 1951, т. I, стр. 228—318). Тези глави са посветени на общото определение на търговията и на описанието на различни видове банкрути. Отделни места, текстуално съвпадащи с раздела „За неограничена свобода на търговията“ из книгата на Ш. Фурие „Теория на четирите движения и на всеобщите съдби“, бяха заменени при публикуването на ръкописа в „La Phalange“ с многоточия. В своя превод Енгелс възстанови тези места по съответните страници на книгата на Фурие. При превода Енгелс изпуска фантастичните екскурси на Фурие в бъдещето, някои загубили актуалност намеци, както и слабо понятни поради прилаганата от Фурие своеобразна терминология места. Местата, преведени от Енгелс, се намират на стр. 228—232, 237, 240—244, 249—252, 253—260, 261, 262—263, 265, 266—269, 271, 272—313, 314, 315, 316—318 на споменатия по-горе руски превод. — *570.*

164 Енгелс има предвид книгата: H. W. Kaiser. „Die Persönlichkeit des Eigenthums“. Bremen, 1843. (Х. В. Кайзер. „Личният характер на собствеността“. Бремен, 1843). — *571.*

165 Статията „Празникът на нациите в Лондон“, написана от Ф. Енгелс в края на 1845 г., беше публикувана в края на 1846 г. във втория том на „Rheinische Jahrbücher“. Приведеното в тази статия описание на хода на събранието на 22 септември 1845 г. в Лондон и текстът на произнесените на него речи са дадени от Енгелс според отчета на вестник „The Northern Star“ бр. 411 от 27 септември 1845 година. На това събрание беше фактически сложено началото на международното демократическо сдружение „Братски демократи“, в което влязоха представителите на лявото крило на чартистите, немските работници — членове на Съюза на справедливите и революционните емигранти от другите националности, които живееха в Лондон. Придавайки голямо значение на това събитие, в подготовката на което той и Маркс взеха участие, Енгелс му посвети дадената статия. В първата алинея на статията Енгелс възпроизвежда иронично аргументацията, типична за редица „истински социалисти“ (Грюн, Люнинг и др.), у които нихилистичното отношение спрямо другите нации се съчетаваше с националистически многоглаголствувания за превъзходство на немската нация. Критикувайки тези възгледи, Енгелс им противопоставя идеята за единство на интересите на пролетариите от различните страни. — *575.*

166 Из стихотворението на Хайне „Успокоение“, в което той бичува филистерството и закостенялостта на немския бюргер, противопоставяйки му републиканците на древния Рим. — *576.*

167 *„Карманьола“* — революционна песен, съставена през време на френската буржоазна революция от края на XVIII век; текстът на „Карманьола“ се изменяше и допълняше във връзка с текущите политически събития. — *576.*

168 *Конституцията от 1793 г.*, изработена през първите месеци на якобинската диктатура във Франция, спада към най-демократичните от буржоазните конституции. Декларацията за правата на човека и гражданина, с която тя започва, провъзгласяваше суверенитета на народа, неговото право на революция против правителство, което узурпира неговата власт, и признаваше за дълг на обществото да осигурява работа на безимотните и да се грижи за нетрудоспособните. Конституцията премахваше имуществения ценз и въвеждаше всеобщо избирателно право. Същевременно тя обявяваше частната собственост за неприкосновена. Конституцията от 1793 г. не можа да влезе в сила поради гражданската война и контрареволюционната интервенция и беше унищожена след 9 термидор 1794 г. от дошлата на власт контрареволюционна едра буржоазия. — *577.*

169 Става дума за победите, спечелени от революционната френска армия над войските на първата коалиция на европейските контрареволюционни монархии при Жемап на 6 ноември 1792 г. и при Фльорюс на 26 юни 1794 година. — *578.*

170 Намирайки се в Лондон през втората половина на август 1845 г., Маркс и Енгелс непосредствено съдействуваха за сближаването между дейците на английското работническо движение и представителите на политическата емиграция: те присъствуваха на съвещанието на чартистите и ръководителите на лондонските общини на Съюза на справедливите с дейците на демократическото и революционното движение в различните страни, което, съгласно съобщението на вестник „The Northern Star“ от 23 август 1845 г., взе следната резолюция, подкрепена от Енгелс: „Да се свика публично събрание на живеещите в Лондон демократи от всички националности за обсъждане на въпроса за създаване на общество, имащо за цел взаимното опознаване — посредством периодични съвместни събрания — с движението за общо дело, съществуващо във всяка отделна страна.“ На самото събрание на 22 септември Маркс и Енгелс не присъствуваха поради отпътуването им от Лондон. — *580.*

171 Поемата на Т. Купер „Чистилище на самоубийци. Затворническа поема в десет книги“, написана по подражание на поемата на Байрон „Чайлд Харолд“, беше напечатана в Лондон през 1845 година. — *580.*

172 *„L'Union. Bulletin des ouvriers rédigé et publié par eux-mêmes“* („Съюзът. Работнически вестник, съставян и издаван от самите работници“) — месечник, който излизаше в Париж от декември 1843 до септември 1846 година; беше издаван от група работници, които се намираха под влиянието на сенсимонистките идеи. — *580.*

173 *Априлският процес* — съденето на 167 дейци на френското работническо и републиканско движение, обвинени в държавна измяна във връзка с въстанието в Лион и с революционните акции в Париж и други градове през април 1834 година. Между обвиняемите бяха и ръководителите на тайното републиканско общество за правата за човека и гражданина. При гледането на делото, състояло се през 1835 г., срещу повечето от обвиняемите бяха издадени сурови присъди: заточение в колониите и дългогодишен тъмничен затвор. Част от обвиняемите, между които 28 души, избягали през време на процеса, бяха осъдени задочно.—*586.*

174 „L. Blanc. „Histoire de dix ans. 1830—1840“. Т. I — V. Първото издание излезе в Париж през 1841—1844 г. Енгелс се позовава на немския превод на този труд, който излезе в Берлин през 1844—1845 г. — *586.*

175 *„Rheinischer Beobachter“* („Рейнски наблюдател“) — консервативен ежедневник; излизаше в Кьолн от 1844 до началото на 1848 година. — *588.*

ДАТИ ИЗ ЖИВОТА И ДЕЙНОСТТА НА К. МАРКС И Ф. ЕНГЕЛС

(август 1844 — април 1846)

1844

Краят на август — началото на септември	В Париж става историческата среща на К. Маркс и Ф. Енгелс, която сложи началото на тяхното творческо сътрудничество на тяхната съвместна научна дейност и революционна борба за делото на пролетариата. След като изясняват своето пълно съгласие „във всички теоретически области" (Енгелс), основоположниците на марксизма пристъпват към работа над своя пръв съвместен труд, който те смятат да нарекат „Критика на критическата критика. Против Бруно Бауер и компания". През време на десетдневното си престояване в Париж Енгелс пише седем раздела към отделни глави на тази книга. Маркс привлича Енгелс за сътрудничество във вестник „Vorwärts!" („Напред!"), в редактирането на който той самият взема непосредствено участие. Енгелс непосредствено се запознава с френското работническо движение, посещава събрания на френските социалисти и комунисти, среща се също и с руските политически дейци М. Бакунин и Г. Толстой.
31 август — 19 октомври	Във вестник „Vorwärts!" се печатат статиите на Ф. Енгелс „Положението на Англия. Осемнадесети век" и „Положението на Англия. Английската конституция", написани от него в Англия през февруари — март 1844 г. и предназначени на времето за „Deutsch-Französische Jahrbücher" („Немско-френски годишници").
Около 6 септември	Енгелс заминава от Париж за Германия, за град Бармен.
Септември— ноември	В Париж Маркс продължава да работи върху „Критика на критическата критика". Като разширява значително разработения заедно с Енгелс първоначален план, той използва в тази работа част от своите икономическо-философски ръкописи, както и конспекти и извадки по историята на френската буржоазна революция от края на XVIII век.

Септември 1844 — януари 1845	Маркс поддържа връзка с френските демократи и социалисти, с ръководителите на немското тайно общество Съюз на справедливите в Париж и с водачите на повечето френски тайни работнически общества, често посещава събрания на немски и френски работници и занаятчии.
Втората половина на септември 1844— март 1845	В Бармен Енгелс работи върху книгата „Положението на работническата класа в Англия". Енгелс взема активно участие в социалистическата пропаганда и в организирането на демократическото и социалистическото движение в Рейнска провинция. Той установява връзки със социалистите в Бармен, Елберфелд, Кьолн, Дюселдорф, Бон и други градове, излиза на събрания с пропаганда на идеите на комунизма, участвува в социалистическите издания.
Началото на октомври	Енгелс пише на Маркс писмо за хода на социалистическата пропаганда в Германия и за настоятелната необходимост да се изложат материалистическите и комунистическите принципи в две-три книги, които да послужат като теоретическа основа на социалистическото движение.
След 18 октомври	Маркс получава от В. Вайтлинг (от Лондон) писмо, което беше отзвук на статията на Маркс „Критически бележки към статията на „Прусак" „Пруският крал и социалната реформа"".
Октомври	Енгелс съставя „Описание на възникналите в най-ново време и още съществуващи комунистически колонии", което представлява превод на немски език на материалите, появили се в английския печат. Това съобщение се публикува през декември 1844 г. в „Deutsches Bürgerbuch" („Книга за немските граждани") за 1845 г.
Октомври 1844— началото на април 1845	Енгелс продължава да сътрудничи в органа на английските социалисти-оуенисти „The New Moral World" („Новият нравствен свят"), като помества в него съобщения за разпространението на социалистическите и комунистическите идеи в Германия.
19 ноември	В писмо до Маркс Енгелс критикува книгата на младохегелианеца М. Щирнер „Единственият и неговата собственост".
Втората половина на ноември	Маркс завършва работата върху книгата „Критика на критическата критика" и изпраща ръкописа на издателя във Франкфурт на Майн. В процеса на печатането Маркс добавя в заглавието на книгата думите: „Светото семейство".
Декември	Маркс чете книгата на М. Щирнер „Единственият и неговата собственост" и възнамерява да напише за нея критическа статия за вестник „Vorwärts!".
Краят на 1844— януари 1845	В Париж Маркс продължава да изучава произведенията на английските и френските икономисти от XVIII и първите десетилетия на XIX век.

1845

16 януари	Разпореждане за екстерниране на К. Маркс и на редица сътрудници на вестник „Vorwärts!“ от Франция, издадено от френското правителство под натиск на Прусия.
1 февруари	Маркс сключва договор с намиращия се в Париж издател Леске (от Дармщадт) за издаване на икономическия труд „Критика на политиката и на политическата икономия“ в два тома.
Около 2 февруари	В Париж Маркс се среща с френския комунист-утопист Е. Кабе.
3 февруари	Във връзка с екстернирането от Париж Маркс се премества в столицата на Белгия — Брюксел.
Февруари — юли	В Брюксел Маркс продължава да работи върху своя икономически труд.
Февруари — декември	Маркс кореспондира с немски демократически и социалистически дейци в Париж и с ръководителите на парижките общини на Съюза на справедливите.
8, 15 и 22 февруари	Енгелс участвува в организирането в Елберфелд на събрания, посветени на обсъждането на социалистическите и комунистическите идеи. Речите на Енгелс на събранията на 8 и 15 февруари се публикуват в първия том на „Rheinische Jahrbücher“ („Рейнски годишници“) през август 1845 г.
Около 24 февруари	Излиза книгата на К. Маркс и Ф. Енгелс „Светото семейство, или Критика на критическата критика. Против Бруно Бауер и компания“.
25 февруари	Енгелс получава официално уведомление от местните власти за забраняване в Елберфелд на каквито и да било събрания, посветени на обсъждането на социалистическите и комунистическите идеи.
15 март	Ф. Енгелс завършва работата върху книгата „Положението на работническата класа в Англия“ и изпраща ръкописа на издателя в Лайпциг.
Пролетта	К. Маркс пише „Тезиси за Фойербах“ — „пръв документ, съдържащ в себе си гениален зародиш на нов мироглед“ (Енгелс).
Март — май	Маркс и Енгелс водят преговори за издаване в Германия на „Библиотека на видни чуждестранни социалисти“.
Около 5 април	Енгелс пише за „The New Moral World“ съобщение за събранията в Елберфелд, което се публикува на 10 май 1845 година. С това се прекратява сътрудничеството на Енгелс в органа на английските социалисти-оуенисти.
След 5 април	Енгелс се премества при Маркс в Брюксел.

Април — декември	Маркс и Енгелс установяват връзки с белгийски демократически и социалистически дейци и с представители на полската революционна емиграция.
Краят на май	В Лайпциг излиза книгата на Ф. Енгелс „Положението на работническата класа в Англия“.
Около 12 юли	Маркс и Енгелс предприемат пътуване до Лондон и Манчестер с цел да изучат английската икономическа литература, както и да се запознаят по-отблизо с икономическия и политическия живот в Англия и с английското работническо движение.
Втората половина на юли — първата половина на август	През време на престояването си в Манчестер Маркс и Енгелс се занимават в публичната библиотека, където изучават произведенията на английските икономисти.
Средата на август	Маркс и Енгелс се срещат в Лондон с Дж. Харни, един от редакторите на чартисткия вестник „The Northern Star“ („Северна звезда“), както и с ръководителите на лондонските общини на Съюза на справедливите К. Шапер, Й. Мол и др.
Около 20 август	В Лондон Маркс и Енгелс участвуват в съвещание на чартистите, ръководителите на Съюза на справедливите и редица дейци на революционното и демократическото движение от различните страни. Съвещанието приема подкрепената от Енгелс резолюция за необходимостта да се създаде в Лондон дружество на демократите от всички националности за взаимна информация за демократическото и революционното движение в отделните страни.
Около 24 август	Маркс и Енгелс се връщат от Англия в Брюксел.
Между 8 и 11 септември	Енгелс пише статията „Неотдавнашната касапница в Лайпциг. — Работническото движение в Германия.“ С тази статия, публикувана на 13 септември, започва неговото сътрудничество във вестник „The Northern Star“.
Септември	Маркс и Енгелс пристъпват непосредствено към работа върху книгата „Немската идеология“, която беше важен етап в разработването на теоретическите, философските основи на комунистическата партия. Във връзка с това Маркс прекъсва работата върху ръкописа на първия том на „Критика на политиката и на политическата икономия“.
15 октомври	Ф. Енгелс пише първата статия от серията „Положението в Германия“. Статията е напечатана във вестник „The Northern Star“ на 25 октомври.
8 ноември	Във вестник „The Northern Star“ се появява втората статия на Ф. Енгелс от серията „Положението в Германия“.
1 декември	Като получава известие, че правителството на Прусия иска от белгийското правителство да бъде екстерниран от Белгия, Маркс се отказва от пруско поданство.
Краят на 1845	Поради това, че планът за издаване на „Библиотека на видни чуждестранни социалисти“ не можал да бъде осъществен, той

като нямало издател, Енгелс помества в годишника „Deutsches Bürgerbuch“ за 1846 г. направения от него превод на откъс из произведенията на Фурие („Откъс из Фурие за търговията“), като го снабдява със свой увод и заключение. Тази публикация се използува от Енгелс за първо публично излизане против „истинския социализъм“.

Енгелс пише статията „Празникът на нациите в Лондон“. Статията бе напечатана едва в края на 1846 г. във втория том на „Rheinische Jahrbücher“.

1846

Началото на 1846 Маркс и Енгелс създават в Брюксел Комунистическия кореспондентски комитет, който има за цел идейното и организационно сплотяване на социалистите и напредничавите работници от различните страни. Подготвяйки почвата за основаване на международна пролетарска партия, те предприемат стъпки за създаване на кореспондентски комитети в Лондон, в Париж и в Германия.

18 януари Маркс пише опровержение във връзка с появилото се във вестник „Rheinischer Beobachter“ („Рейнски наблюдател“) бр. 18 от 18 януари 1846 г. съобщение, че той бил сътрудник на „Trier'sche Zeitung“ („Трирски вестник“).

20 февруари Енгелс пише за вестник „The Northern Star“ трета статия из серията „Положението в Германия“.

30 март На заседание на Брюкселския комунистически кореспондентски комитет — на което присъствува Вайтлинг — Маркс и Енгелс излизат с рязка критика против „истинския социализъм“ и грубоуравнителния комунизъм на В. Вайтлинг.

4 април Във вестник „The Northern Star“ се появява трета статия на Ф. Енгелс „Положението в Германия“.

Краят на април Маркс и Енгелс се запознават с емигриралия от Германия В. Волф, който бива привлечен в състава на Брюкселския комунистически кореспондентски комитет и става верен ученик и съратник на Маркс и Енгелс.

Маркс и Енгелс продължават работата върху „Немската идеология“.

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ

Е

Ж

З

Й

К

Р

С

Т

У

Ф

Х

Ц

Ч

Ш

Щ

Ю

ПОКАЗАЛЕЦ НА ПЕРИОДИЧНИТЕ ИЗДАНИЯ

СЪДЪРЖАНИЕ

ИЛЮСТРАЦИИ

Превели: *Лазар Младенов* (от 3 до 224 стр. и от 507 до 629 стр.)
и А. Крежов (от 225 до 506 стр.)
Редактори: *Георги Георгиев* (от 3 до 224 стр. и от 507 до 629 стр.)
Теодора Калинкова (от 225 до 506 стр.)

Худож. редактори: Борис Ангелушев, Тотю Данов
Техн. редактор: Тодор Бъчваров
Коректор: Маргарита Китанова
Корица: Милка Пейкова

Дадена в производството на 26. I. 1957 г. Подп. за печат на 20. IV. 1957 г.
Формат 65×92 1/16. Печ. коли 40 1/2. Авт. коли 70.27. Изд. коли 40·50
Тираж: 6,000. № 2211. Л. гр. II — 1/678. Цена: за книжно тяло 12·15;
за подвързия 2·80 лв.; за илюстрация 0·50 лв. *Цена 15·45 лв./1955 г.*

Държавен полиграфически комбинат „Д. Благоев"